

THECA INDICA ;

A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED UNDER THE SUPERINTENDENCE OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES

Nos. 234, 235, 244, 251, 270, 280, 285, 286, and 293.

Sāmā Veda Sāhita.

WITH THE COMMENTARY OF

ŚA'YANA A'CHA'RYA.

EDITED BY

SATYAVRATA SA'MAS'RAMI.

EDITOR OF THE HINDU COMMENTATOR,

VOL. I.

CALCUTTA.

974

PRINTED AT THE GANES & PRESS.

1874.

15810

सामवेदसंहिता

तत्र

॥ ऋन्द्धार्षिकः ॥

तत्राफिआग्नेयेन्द्रेति पर्वहयात्मकः

अध्यायचतुष्कः प्रथमोभागः

भगवत्सायणाचार्यं विरचित-भाष्य-सहितः

- - -

थीलथी

वङ्गदेशीयासियाटीक्-समाजाभ्यर्थनया

अधीतवेद-“प्रब्रकम्बनन्दिनी”-सम्पादकेन

श्रीसत्यव्रतसामश्रमिभट्टाचार्येण

वङ्गसामगेन

टीकितो यथावसरं शोधितः।

— :: —

कलिकाता

गणेशयन्त्रे सुद्वितः

प्रतिष्ठाः १९११ ॥

नमः कामवदाय ।

सामवेदसंहिता ।

तत्र

भाष्यावरणिका ।

वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे ।

नत्वा कृत्स्नकृत्याः स्युस्तं नमामि मजाननम् ॥ १ ॥

यस्य निश्चयितं वेदाद्योवेदेभ्योऽस्मिन् जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ २ ॥

एकटाक्षेण तद्रूपं दधदुबुक्कमहोपतिः ।

दिग्गत् सायणाचार्यं वेदार्थस्य प्रकाशने ॥ ३ ॥

पूर्वोत्तरज्ञोमांसे ^(१) ते व्याख्यायतिमह्यज्ञात् ^(२) ।

पालुः सायणाचार्यं वेदार्थं वक्तुमुद्यतः ॥ ४ ॥

सामवेदार्थमिदोऽत्र प्रकाशयति सादरम् ।

अनेन हि जैमिनि कृतपूर्व-मीमांसा-सूत्रानुसारेण वैधान्तिकान्तरिक
मीमांसा-सूत्रानुसारेण च (विषय संशय पूर्वपक्षोत्तरपक्ष-भङ्गत्यागक-पक्षा-
नि) व्याख्यानप्रथायाधिकरणानि निमित्तानि, अथमेव व्याख्यानेन विस्तृतानि
द्वयोरेव प्रत्ययोगविधानसधिकरणमाला न्य यमाला न्यायविमर्शो वा ।
तत्पक्षोक्तं तत्र तत्र, “मीमांसा-सूत्रग्रन्थेन क्रीडा पृथ्वीका भवेत्” । अति-
रिति भावः

उक्तातुस्तत्त्वजिज्ञासोरपि तेन कृतार्थता (१) ॥ ५ ॥
 यज्ञोब्रह्म च वेदेषु हावर्थो काण्डयोर्हयोः (२) । •
 अध्वर्युमुख्यै ऋत्विग्भिश्चतुर्भिर्यज्ञ-सम्पदः ॥ ६ ॥ •
 निर्मिमीते क्रिया-सङ्घैरध्वर्युर्यज्ञियं वपुः ।
 तद्रूपं कुर्वते होता ब्रह्मोक्तातेत्यमी त्रयः ॥ ७ ॥
 शस्त्र-याज्यानुवाक्याभिर्हीतालङ्कारुतेऽध्वरम् ।
 आज्य-पृष्ठादिभिः स्तोत्रैरुद्रातालङ्करोत्यमुम् ॥ ८ ॥
 त्रयाणामपराधन्तु ब्रह्मा परिहरेत् सदा ।
 ऋचान्वद्भति मन्त्रेऽसावर्थः सर्वोऽभिधीयते ॥ ९ ॥ •
 यज्ञं यजुर्भिरध्वर्युर्निर्मिमीते ततो यजुः ।
 व्याख्यातं प्रथमं, पद्यादृचां व्याख्यानमीरितम् ॥ १० ॥
 सान्नामृगाश्रितत्वेन साम-व्याख्या ऽथ वर्ण्यते ।
 अनुतिष्ठान-जिज्ञासा-वशाद् व्याख्या क्रमो ह्ययम् ॥ ११ ॥
 जाते देहे भवत्यस्य कटकादि-विभूषणम् ।
 आश्रितम् मणिमुक्तादि कटकादौ यथा तथा ॥ १२ ॥
 यजुर्जाते यज्ञ-देहे स्यादग्निस्तद्विभूषणम् ।
 सामाख्यामणिमुक्ताद्याऋचु तासु समाश्रिताः ॥ १३ ॥

(१) उक्ता-नामकः ऋत्विग्विशेषः; तस्य ज्ञानवेदार्थ-ज्ञानमत्यवश्यकम्, यज्ञो
 ब्रह्मैव तस्यैव सामवेदोऽथ कार्य-कलापाधिकारित्वात्, तथाच स्तोत्रायन-मूचर्
 'उक्ताता सामवेदेन (४ प्र ० ख)-इति । 'सन्तान् करिणि चोक्तैव कु'।दन-दे
 (१ प्र १ ख)-इतिच । •

(२) तत्र अधिकांशः कर्त्तृकः, किञ्चिदशः रूप-वैशेषिकः ज्ञानकः
 प्राभाकरादि सते ज्ञानकाण्डौ नास्ते ।

नन्वध्वर्यु-होत्रहाल-ब्रह्म-कर्त्तव्य-प्रतिपादको यो मन्त्रस्तस्यार्थो योजनीय इति चेत्, योज्यते— “ऋचां त्वः प्रोषमास्ते पुण्यवान् गायत्रं त्वो गायति शक्नोयु । ब्रह्मा त्वो वदति जातविद्यां यज्ञस्य मात्रां विमिमीत उ त्वः”-इत्येष मन्त्रः^(१) । तस्यायमर्थः—त्व-शब्दः सर्वनामसु पठितः एक-शब्द-पर्यायः, एकोहोत्र-नामकः ऋत्विक् तत्र तत्र विप्रकर्णत्वेनाघोतानामृचां यज्ञानुष्ठान-काले सङ्गोभावमापाद्य पुष्टिं कुर्वन्नास्ते ; एकउहाल-नामकः शक्नोयुपलक्षित-च्छन्दाविशेषयुक्तास्त्वृक्षु गायत्रादि-नासकं साम गायति ; एका ब्रह्म-नामका होत्रादीनां वेद-त्रय-विषये यस्मिन्कस्मिंश्चिदपराधे जाति तत्पूतोकाररूपां विद्यां वदति^(२) । अतएव च्छन्दागा आमनन्ति “यज्ञस्य ह्येषभिषग् यद् ब्रह्मा यज्ञायैव तद् भेषजं कृत्वा हरति”-इति^३, “यदि यज्ञऋतप्रार्तिर्भवति भूरिति ब्रह्मा गार्हपत्ये जुहुयात्”-इत्यादि^४ च ; एकस्त्वध्वर्युर्गजस्य मात्राभिश्चत्तां विमिमीते विशेषेण परिच्छिनत्ति इति ।

* यज्ञस्य विरिष्टं सन्दधाति भेषजकृताह वा एष यज्ञा यत्रैवं विद् ब्रह्मा भवति (४प्र० १७७०)”-इति कोयुम-गाखी-सकान्दाग्यपाठः ।

† “यद्यृक्तोरियेद् भूः त्वाहेति गार्हपत्ये जुहुयात् (४प्र० १७०० ख०)”-इति को०. ग०. का० पाठः ।

अत्र ब्रूतेति “ब्रह्मा यज्ञमानं सर्वोयत्तिजोऽसि रचति” इति प्रकरणेपसङ्ग-वचनाज्ज्यते

(१) ऋग्वेदस्य इक्ष्म सगडल्लमाष्टक-दिनोयाध्यायीनाम्निमाष्टक ।

(२) विश्वतो व्याख्यानं निषक्तप्रथमाऽन्त्य-दिनोय पाद द्वादशखण्डं तद्राख्ये च द्रष्टव्यम् ।

ननु वेदार्थ-प्रकाशकेऽस्मिन् अन्ये वेदानां व्याख्येयत्वे सति तत्परित्यज्य यजुरादिकं व्याख्येयत्वेनोपन्यसितुमयुक्तम्-इति चेत्—
नायं दोषः, मन्त्र-विशेष-वाचकैर्यजुरादि-ग्रन्थैस्तत्तन्मन्त्रोपेतान्
वेदानामुपलक्षितत्वात् ॥

ननु मन्त्र-वेदयोः को विशेषः ? इति चेत्, उच्यते—मन्त्र-
ब्राह्मण-समष्टिर्वेदः । तथाचापस्तम्भः स्मरति “मन्त्र-ब्राह्मणयो
र्वेद नामधेयम्”-इति ^(१) । वेदैकदेशयोर्मन्त्र-ब्राह्मणयोः पृथक्
स्वरूपं जैमिनिन्यायेन निर्णीतवान्, ^(२) तत्र मन्त्र-स्वरूप-निर्णयं
द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे सप्तमाधिकरणे न्याय-विस्तर-कारः ^(३)
इत्यमुदाजहार—^१“अहेवुन्निय मन्त्रं मे इति मन्त्रस्य लक्षणम् ।

(१) उपनिषद् भागवतनयोरन्तर्गतः तथाच काचिदुपनिषत् सन्तर्गतिका ईषत्येतमादिः
काचिद् ब्राह्मणान्तिका केनत्यादिः । सीमांमङ्गल-विशेषे तु “आन्वायस्य क्रियार्थं
त्वादानर्थक्यमतदर्शनाम् (१।१।१)” इति जैमिनि सूत्रात् क्रियापगतित्त्वानामुपनिष-
दिति प्रमिद्धानां वेदत्वमेव नास्ति । तत एव ‘अपरा ऋग्वेदोऽथ यजुर्वेदः सामवेदे
इत्यादि कथन-पूर्वकम् ‘अथ पण यथा तदन्तरमधिगम्यते’ इति मुण्डकोपनिषद् (१-११)
वाक्यम्, ‘वेदः छत्त्रोऽधिगम्यतः सरस्वत्योर्द्विजन्तना’ इति मनु-वाक्ये सरस्वत्य पदम्,
‘दष्टवेदानुश्रविकः’ इति मांख्य-शास्त्रोत्थितश्च सङ्गृह्यते । तदेतत् स्पष्टमेवाभ्यधाय
प्राभाकरीः ‘प्रदत्तं-निश्चितं विधित्तत्वेन व्यतिरेकेण केवल वस्तु-वादी वेदभागो नास्ति’ ।
एतद्विषये मन्त्रभागानां श्रुतत्वसिद्ध्यादीनां क्रियारण्यार्थाप्राप्ताः, अर्थान्तरः काल्पनिकः,
केनत्यादौ तु त्रुट्ण-ग्रन्थ नामिवादिनां प्राक्कल्प धर्मः, तथादृश्य वेदवेत्तसिः
शिष्य नुर्यदेषु तत्प्रणीतत्वात्, त्रुट्ण ग्रन्थ तज्ज्ञादृशान्तरात् तत्परित्यज्य तथा
अन्तः, यथा गेषारण्य मानवद्वौष्ट्यमानयोरप्यर्थः संप्रत्यक्ष धर्मः ।

(२) तथाच द्वितीयाध्याय प्रथमपादे अष्टाविंशत्युपनिषत्तमे सूत्रे ‘तच्चोदकेषु
मन्त्राणां’ इति ‘शेषे ब्राह्मण-ग्रन्थः’ इति च । तत्र तेषां सन्तानां चोदकेषु अध्यापकेषु
मन्त्र इति आख्या प्रमिता, तत मन्त्र-लेखनं त्रुट्ण-सत्याय सूत्रार्थः शेष-खण्डे स्मृतम् ।

(३) अथ न्याय विस्तर-कारः, अथयदुक्तं निदर्शने लेख्य श्रेयो ।

नास्त्यस्ति वाऽस्य नास्त्येतदव्याप्तादेरवारणात् ॥ याज्ञिकानां
समाख्यानं लक्षणं दोषवर्जितम् । तेऽनुष्ठान-स्मारकादौ मन्त्र-
शब्दं प्रयुञ्जते ॥ आधाने इदमास्नायते—‘अहेबुधिय मन्त्रं मे
गोपाय’-इति ; तत्र मन्त्रस्य लक्षणं नास्ति, अव्याप्तातिव्याप्त्यो-
र्वारयितुमशक्यत्वात्—‘विहितार्थाभिधायकोमन्त्रः’-इत्युक्ते, ‘वस-
[१] कपिञ्जलानालभते’ इत्यस्य मन्त्रस्य विधिरूपत्वादव्याप्तिः,
मनन-हेतुर्मन्त्रः-इत्युक्ते ब्राह्मणेऽतिव्याप्तिः, एवम् ‘असि पदान्तो
मन्त्रः’ ‘उत्तमपुरुषान्तो मन्त्रः’ इत्यादि-लक्षणानां परस्परमव्याप्तिः ;
इति चेत्—मैवम्, याज्ञिक-समाख्यानस्य निर्दोष लक्षणत्वात् *
इतिच समाख्यानमनुष्ठान स्मारकादीनाम् मन्त्रत्वं गमयति उक्तग्रथ
इत्यादयोऽनुष्ठान स्मारकाः [१] अग्निमोले पुरीहितमित्यादयः
स्तुतिरूपाः [२] ईषेत्वेत्यादयस्त्वन्ताः [३] अन्नआयाहि वोतये-
इत्यादयश्चामन्त्रणेपिता [४] अग्नोदग्नोन् विहरेत्यादयः प्रेररूपाः
[५] अधःषिदामोदुपरिषिदामीदित्यादयो विचाररूपाः [६] अश्वे-
ऽश्विकेऽश्वानिके न मानयति कथनेत्यादयः परिदेवनरूपाः [७]
पृच्छामि त्वा परमन्तं पृथिव्या इत्यादयः प्रश्नरूपाः [८] वेदिमाहुः
परमन्तं पृथिव्या इत्यादय उत्तररूपाः [९] एवमन्त्रदण्डाद्वार्थम् ।
इदं शब्दव्यन्त विजातीयेषु समाख्यानमन्त्रेण नान्यः कश्चिदनुगतो
धर्माऽस्ति, यस्य लक्षणत्वमुच्येत ; लक्षणस्याप्यस्य शब्दार्थौ
दर्शितः—‘कृपयऽपि पदार्थानां नान्तं यास्ति पृथक्त्वतः । ।
लक्षणेन तु सिद्धान्तमन्तं यास्ति विपश्चितः’-इति ; तस्मादभि-

* निर्दोषत्वात्-इति गौडस्वामि पुस्तक पाठः ।

† पृथग्दृशः-इति गौड पुस्तक पाठः ।

युक्तानां मन्त्रेऽप्रमिति समाख्यानं लक्षणम्” १ ॥ ब्राह्मण-खरूप-
मपि तत्रैवाष्टमाधिकरणे इत्थं निर्णीतम्—१“नास्त्येतद् ब्राह्मणे-
भ्यश्च लक्षणं विद्यतेऽथवा । नास्त्येयन्तो वेदभागाइति कृषेर-
भावतः ॥ मन्त्रश्च ब्राह्मणं चेति द्वौ भागौ तेन मन्त्रतः ।
अन्यद् ब्राह्मणमित्येतद् भवेद् ब्राह्मण-लक्षणम् ॥ चातुर्मास्येष्विद-
मास्त्रायते—‘एतद् ब्राह्मणान्येव पञ्च हवींषि’-इति, तत्र
ब्राह्मणस्य लक्षणं नास्ति, कुतः? वेदभागानामियत्तानवधारणेन
ब्राह्मणभागेष्वन्यभागेषु च लक्षणस्याव्याप्त्यतिव्याप्तयोः शोधयितु-
मशक्यत्वात्; पूर्वोक्तो मन्त्रभाग एकः, भागान्तराणि च कानि-
चित् पूर्वैरुदाहर्तुं सङ्गृहीतानि ‘हेतुर्निर्वचनं निन्दा प्रशंस-
संग्रहो विधिः । परकृतिः * पुरा कल्पोऽथवधारण-कल्पना’-
इति—तेन ह्यत्र क्रियतइति हेतुः [१] एतद्भेदधित्व-
मिति निर्वचनम् [२] अमेध्या वै माषा इति निन्दा [३] वायु-
वै चेपिष्ठेति प्रशंसा [४] तद्व्यचिक्रिञ्चन् जुहवानी माहौषा-
मिति संग्रहः [५] यजमानेन सन्धितौ दुश्चरी भवतीति विधिः
[६] माषानेव मह्यं पचते-इति परकृतिः [७] पुरा ब्राह्मणा अभैषु-
रिति पुराकल्पः [८] वावतोश्चान् प्रतिगृह्णीयात् तावतोऽवारुणा-
श्चतुष्कपालान्निर्वपेदिति विशेषावधारणकल्पना [९] एवमन्यदप्यु-
दाहार्यम् । न च ‘हेत्वादीनामन्यतस्सद्ब्राह्मणम्’—इति लक्ष-
णम्, मन्त्रेष्वपि हेत्वादि-सद्भावात्† । तथाहि—इहोवासा-
शन्ति होति हेतुः—उदानि पुर्महोरिति तस्मादुदकमुच्यतइति

* परक्रिया-इति रामभास्त्रि-पुस्तकपाठः ।

† सभवादिति गी० पुस्तकपाठः ।

निर्वचनम्—मोघमन्त्रं विन्दने अप्रचेताइति निन्दा—अग्निर्मूत-
दिवः ककुदिति । प्रशंसा—अधःस्विदासीदुपरिस्विदासीदिति ।
संगयः—कपिञ्जलागोलभतइति विधिः—सहस्रमयुताददददिति
परकृतिः—यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवाइति पुराकल्पः । 'इति'
करण बहुलं ब्राह्मणम्—इति चेत् न, इत्यददा इत्ययजथा
इत्यपच—इति ब्राह्मणो गायेदित्यस्मिन् ब्राह्मणेन गातव्ये मन्वेति-
त्याप्तेः । 'इत्याहेत्यनेन वाक्येनोपनिबद्धं ब्राह्मणमिति चेत्—न,
'राजा चिदां भगं भक्त्याह'—'यीवा रक्षाः शुचिरस्मीत्याह'
इत्यन्येर्मन्वयोरित्याप्तेः । 'आत्याधिकारूपं ब्राह्मणम्—इति
चेत्—न, यमयमो-संवाद-सूक्तादावित्याप्तेः । तस्मान्नास्ति
ब्राह्मण-लक्षणम्—इति प्राप्ते, ब्रूमः—मन्त्रब्राह्मणरूपौ हावेव
वेदभागावित्यङ्गीकारात् मन्त्र-लक्षणस्य पूर्वमभिहितत्वात् 'अव-'
शिष्टो वेदभागी ब्राह्मणम्—इत्येतल्लक्षणं भवतीति" ॥

मन्त्रविशेषाणामुच्यजुःसामरूपाणां लक्षणानि तस्मिन्नेवाधि-
विचचिक्करणे । (१) जैमिनिः सूत्रयामास—“तेपासृग्
वार्थवर्शेन पाद व्यवस्था” [३१] “गोतिपु सामाख्या” [३४] “शेषे
यजुःशब्दः” [३३]—इति(२) । तदेतन्नायविस्तरे स्पष्टीकृतम्—

इत्यपचंथा—इति सामयमि-पुस्तकेऽधिकः पाठः ।

(१) दृग्मेकादशद्वादेशेऽपि बोध्यम् ।

(२) अवेदं चिन्त्यम्—कथं लक्षणं कथं न कृतमिति, दृश्यते अवेदमनेकवाक्यैर्वा-
माप्रचणम् । तथाच षड्विंशं ब्राह्मणं चतुर्णो प्रपाठकोय प्रथमखण्डे—“अथवेदः प्रथिनां वेद-
वदोक्तरिणात् सामवेदोक्त्याह” इति, मन्त्र ब्राह्मण-षष्ठ-प्रपाठकोय-मन्द्रशखण्डे, “अथ
अथो वायव्यं जूतये सामान्यदित्यात्” इति, मनो प्रथमोऽध्याये अग्नि-वायु-रविभ्यस्तु पञ्च ।

२.४.५ “नक्-साम-यजुषां लक्ष्म सांकर्यादिति शङ्किते । पादश्च गीतिः ।
 प्रक्षिष्ट-पाठइत्यस्यसङ्करः ॥ इदमाम्नायते—अहेबुभिय मन्त्रं
 मे गोपाय य मृषयस्त्रैविदा विदुः । ऋचः/सामानि यजूंषि”
 (१)-इति; चीन् वेदान् विदन्तीति त्रिविदः, त्रिविदां सम्बन्धिनोऽध्वे-
 तारस्त्रैविदा स्ते च यं मन्त्रभागमृगादि-रूपेण त्रिविधमाहुः,
 तं गोपायेति योजना । तत्र त्रिविधानामृक्-साम-यजुषां व्यव-
 स्थितं लक्षणं नास्ति, कुतः ? साङ्ख्यस्य दुष्परिहरत्वात् ; ‘अध्या-
 पक-प्रसिद्धेष्वेदादिषु पठितो मन्त्रः’-इति हि लक्षणं *वक्तव्यम्,
 तच्च सङ्कीर्णम्—“देवोवः सवितोत्युनात्वच्छिद्रेण वसोः सूर्यस्य
 रश्मिभिः”-इत्ययं मन्त्रो यजुर्वेदे सम्प्रतिपन्नो यजुषां मध्ये पठितः,
 नच तस्य यजुषट्मस्ति, तद् ब्राह्मणे सावित्रार्चं तृत्तेन व्यवहृत-
 त्वात् ; एतत् साम गायत्रास्ते-इति प्रतिज्ञाय किञ्चित् साम यजु-
 वेदेऽङ्गीकृतम्, ‘अक्षितमसि’ (२) ‘अच्युतमसि’ प्राणसंगितमसि’-इति
 त्रौणि यजूंषि सामवेदे समाम्नातानि, (३) तथा गीयमानस्य स

॥ तल्लक्षणमिति गौ० सा० पुस्तकयोः पाठः ।

ब्रह्म मनानम् । इदोच यज मिद्रार्थं दग्-यजुः-साम-लक्षणम्” इति; अमररोपि “इतिवेदा-
 लयस्तथो” इति । अथवा नायं चिन्ता-विषयः—एभ्यश्च वेदेभ्य आङ्गिरसेनाथर्वणा पुरा
 संगृहीतः प्रथितवर्तुथोवेद इति, अतएवोपपन्नं दत्तश्रद्धामानुरूपमभिधानमथर्वेति
 “अथर्वङ्गिरसः पुष्कं प्रतिष्ठा” इति तैत्तिरीयादि-श्रुताङ्गिरस इति विशेषणञ्च ।

(१) लघ्वयजुर्वेदस्य ब्राह्मणभागीय-प्रथमाष्टक-द्वितीयाध्यायस्य षट्तिशतितमं
 सामान्यम् ।

(२) लघ्वयजुःसंहितायाः प्रथमाष्टक-षष्ठाध्याय पञ्चमानुवाकारम् ।

(३) उक्तीनाति ह्यमोयः त्राः कृणस्य तुरीय प्रप ठके सप्रदेशश्चण्डे द्रष्टव्यम् ।

आश्रयभूता ऋचः सामवेदे समान्नायन्ते ; तस्माद्वास्ति लक्षणमिति । ते—न, पादादीनामसंकीर्ण-लक्षणत्वात् ; 'पादबन्धेनार्थेन चोपेताः वृत्तबद्धाः मन्त्राः ऋचः' 'गीतिरूपाः मन्त्राः सामास्ति' 'वृत्त-गीति-वर्जितत्वेन प्रश्लिष्टपठिताः मन्त्राः यजूंषि'-इत्युक्ते न कापि सङ्करः—१-४-५-इति^(१) ॥

यदुक्तं गीतिषु सामास्येति तदेव विगदीकर्तुं सप्तमाध्यायस्य द्वितीयपादे रथन्तरशब्दो निरूपितः—^(२) 'अतिदेश्यं विनिधेत्' कवतोषु रथन्तरम् । गायतोत्यग् गानयुक्ता शब्दार्थो गानमेव वा ॥ इति चिन्ता गानयुक्ता त्वभित्वेत्यृक् प्रसिद्धितः । लाघवाद्दतिदेशस्य योग्यत्वाच्चान्तिमीभवेत् (१ अ०) ॥ इदमास्नायते 'कवतोषु रथन्तरं गायति'-इति, 'कथा नश्चित्राभुवदित्याद्यास्तिस्त्रऋचः कवत्यः' ^(३), तामु वामदेव्यं सामाध्ययनतः प्राप्तम् ^(४) तद्वाधितुं रथन्तरं माम तास्वतिदिश्यते, तद्वातिदेशस्य स्वरूपं निधेतुं रथन्तर-शब्दार्थश्चिन्त्यते । गानविशेषयुक्ताभित्वागूरनो-नुमद्वितीयस्य ^(५) रथन्तरमित्युच्यते, कुतः ? अध्येष्ट-प्रसिद्धि

(१) इत्युक्तं गाय-पथ गीति-रचना वय भटात् यदयथित्वम् ।

(२) तथाहि 'कथानश्चित्राभुवदिति कदमः' इति ताण्ड्याश्रय-पञ्चदश प्रपाठक-दशम खण्डारम्भः । अथ 'तृचस्यक्तानामादि यदुक्तेन विधिरनादश' इति (३७) नाद्यायन-स्मरणार् लृच नामः । सच उत्तराचिकस्य प्रथमप्रपाठकोऽय द्वादश सूक्तरूपः ; तत्र कथानश्चित्रेति प्रथमा ऋक्, कन्वा गत्यासदानामिति द्वितीया, अभोपुणः मन्त्रनामिति तृतीया ।

(३) ऋच-गान-पथं तथैव पाठात् । तच्च तत्र प्रथमप्रपाठक प्रथमाद्विंश पञ्चमं साम ।

(४) सा च ऋचस्याचिकस्य तृतीयाध्याय-प्रथम दशत्यां प्रथमा ।

सामवेदसंहिता

तः^(१) रथन्तरं गीयतामिति केनचिदुक्ताः अध्येतारः स्वर-स्तोभ-
विशेष युक्ता * मभित्वित्युचं पठन्ति, न तु स्वरस्तोभमात्रम्; तस्माद्
गान-विशिष्टायाश्चो रथन्तर-शब्दार्थत्वमिति, प्राप्ते. ब्रूमः—
स्वरादि-विशेषानुपूर्वीमात्रस्वरूपसृगच्छर-व्यतिरिक्तं यद् गानं
तदेव रथन्तरशब्दार्थः, कुतः? लाघवात्, किञ्च कवतीष्वस्तु
गानमतिदेष्टुं योग्यं नत्वृचस्तदुद्योग्यतास्ति, कथानोऽभित्वि-
त्यनयोर्ऋचोर्युगपदाधाराधेयभावेन पठितुमशक्यत्वात्; तस्माद्
गानविशेषएव रथन्तरशब्दार्थः^(२)—इति ॥

पुनरपि नवमाध्यायस्य द्वितीयपादे प्रथमाधिकरणस्य
प्रथमवर्णके सामशब्दस्य गान-मात्र-वाचित्वं स्मारितम्—
“सामोक्ति-बृहदाद्युक्ती गीताया रुचि केवले । गाने वा
एवेति स्मार्यते सप्तमोदितम् ॥ सामान्यवाची सामशब्दो ऽ
वाचिनो बृहद्रथन्तरादि-शब्दाश्च गानमात्रे वर्तन्ते, न तु
विशिष्टायाश्चि-इत्यर्थं नियमः सप्तमस्य द्वितीयपादे सिद्धः, सं-
वक्ष्यमाण-विचारोपयोगितया स्मार्यते”—इति ॥

साम-शब्द-वाच्यस्य गानस्य स्वरूपसृगच्छरेषु क्रुष्टादिभिः सप्तभिः
स्वरैः अक्षरविकारादिभिश्च निष्पाद्यते । क्रुष्टः प्रथमो द्वितीय

* स्वर-स्तोभ-युक्तित्वेव पाठः रा० सा० पुस्तकयोः ।

(१) अरण्य-ग्रन्थे तथैव पाठात् । तत्र तत्र द्वितीयप्रपाठकोपैकविंशतितः
साम । .

(२) कवतीषु रथन्तरम्, ऊह्य गाने संस्कार-पर्वस्यान्तिमं साम ; विदितव्यं
प्रायश्चित्तिके मध्यन्दिने ।

तृतीय चतुर्थः पञ्चमः षष्ठं खेत्ते सप्त-स्वराः^(१), ते चावात्मर
भेदैर्बहुधा भिन्नाः । स्वरस्य साम-निष्पादकत्वं कान्दोग्योपनिषदः
प्रथमे प्रपाठके^(२) प्रश्नोत्तराभ्यामामनन्ति—“स ह शिल्कः
शालावत्यैकितोशनं दाक्षमुवाच— हन्त ! त्वा पृच्छेति
पृच्छेति होवाच— का साम्नो गति रिति, स्वरइति हो वाच”-
इति । काण्वा उद्गीथविद्यायां स्वरस्य साम-सम्बन्धि-सर्वस्व-स्था-
नीयत्वं शोभन-वर्ण-स्थानीयत्वं चामनन्ति^(३)—“तस्य हैतस्य
साम्नो यः स्वं वेद, भवति हास्य स्वं, तस्य स्वर एव स्वं-इति,
“तस्य हैतस्य साम्नो यः सुवर्णं वेद, भवति हास्य सुवर्णं,
तस्य वै स्वर एवसुवर्णम्”—इति च ।

अक्षर-विकारादीनान्तु साम-निष्पादकत्वं नवमाध्यायस्य
द्वितीयपादे एव ‘अथैकत्वाद विकल्पः स्यात्’^(२७ सू०)-इत्येतस्य
सप्तमाविकरणगतस्य सूत्रस्य व्याख्यानावसरे शबरस्वामिना स्पष्ट-
मुक्तम्—“सामवेदे महस्त्रं गीत्युपायाः, आह कइमे गीत्युपाया
नाम ? उच्यते— गीतिर्नाम क्रिया ह्याभ्यन्तर-प्रयत्न-जन्या, स्वर-

(१) “तद् योऽमौ क्रुष्टतमदव सास्त्रः स्वर सां देवा उपजीवन्ति, योऽवर्णां प्र
मलं मनुष्याः, योऽद्वितीयं मन्त्रं पृथग्भवे, यस्मिन्तीयं पृथग्भवे, यत्तु यन्तं पितरं
चाखेयं शरत्तं, यः पञ्चमस्तमसुर-रक्षांसि, योऽन्तमौपथयो वमन्तयो यथाव्यक्त
इति सामविधान-ब्राह्मण-प्रथमप्रपाठकादखण्डे । नारद शिवादावतर्द-विशेषो इह

(२) कौशुमाण्ड्येवमेव, तथाहि ‘सामविधानं ब्राह्मणस्य प्रथमप्रपाठकादखण्डे
च वै सास्त्रः संयः सुवर्णं वेद, स्वं च ह, वै सास्त्रः सुवर्णं च भवति, स्वरो वाच सा
तदेव सुवर्णम्”—इति ।

विशेषाणामभिव्यञ्जिका, साम-शब्दाभिलष्या, सा नियत-प्रमाण-
ऋचि गीयते ^(१), तत्सम्पादनार्थोऽयमृगक्षर-विकारोविश्लेषोद्
विकर्षणमभ्यासोविरामः स्तोभइत्येवमादयः सर्वे सामवेदे ^(२)
स्त्वन्नायन्ते-इति । तद्विषये विचारो न्यायविस्तरेऽभि-
हितः— “समुच्चया विकल्पा वा विभिन्ना गीति-हेतवः ।
आद्यः प्रयोगग्रहणादर्थकत्वादु विकल्पनम् ॥ छान्दोग्ये तवल्का-

(१) तथाहि यूयते—‘एतस्य मास्य ऋगेष्वस्थीनि, स्वरोमांसानि, क्षोभा लोमानि’
इति ‘मासविधान’-ब्राह्मणाद्यप्रपाठकाद्यखण्डे ।

(२) गेयारणोद्बोद्धाभिधेयेषु चतुर्षु गानग्रन्थेषु, माहानास्त्रादि सामसु च ।
तथा ।

“अग्रं आ योचि वोतये गृणानो हव्यदोतये ।

^{१२ २९} निहोता सस्मि बर्हिषि” । (सा० क० १ प्र० १ ख० १ ऋ०)

अथ गानानि त्रीणि, तत्रायं गेयगानस्य प्रथमं साम । तदेव पश्यतु तावत्—

“ओग्नायि । ^{२९} आयाहो३ ^२ वीथिनोया२यि । तो

या२यि । ^{१२ २९} गृणानोह । ^{२९} व्यदतो या२यि । तोया२यि ।

॥ ^{२९} यिहो ^१ तासा२३ । ^१ त्सा२यि । वा ^{२५} २३४ औ ^२ होवा ।

। २३५ । १ ”

अथ आयाक्षरादयोविहताः, ‘वोतये’-इति वीजकान्, ‘वोधि’-इत्याद्यस्मान्
-इत्यादिविस्मृतः, ‘या२यि’-इत्याद्यशो विकर्षणः, ‘तो या२यि’-इत्येतस्तोभयव
भ्यासः, ‘हव्यदोतये’-इति वीजकं ‘ह । कदा तो या२यि’-इत्यंशे हकारानन्तरं
‘ताः’, ‘यि’-इति मूलकः ‘या२यि’-इत्यंशः क्षोभः, अधिकत्वे सति ऋग्-विलक्षण
क्षोभः-इति तल्लक्षणत्वात् । क्षोभादय इत्यादिपदान् लोपागमादयो याक्षाः,
‘बर्हिषि’-इत्याशस्य ऋफाश्रवणं, मध्ये ‘ओहोवा’-इत्यागमश्च । एवं यथा-
ल्लोपो विहतादिः सर्वत्र श्रूयः ।

रादि-शाखा-भेदेषु विलक्षणागोति-हेतवोऽक्षर-विकारादय
आम्नायन्ते, ते सर्वे कर्मानुष्ठाने समुच्चेतव्याः; कुतः? प्रयोगवचने
सर्वेषां परिगृहीतत्वात्— मैवम्, एकैक-शाखोक्तैरेवाक्षर-विष्णु-
रादिभिरध्ययन-कालेऽपि गोति-स्वरूप-निष्पत्तेस्तन्निष्पत्ति-लक्ष-
णस्य प्रयोजनस्यैकत्वात्, प्रयोग-वचन-परिगृहीता अपि ब्रूहि-यव-
वद् वृहदथन्तरवच्च विकल्पन्ते” इति ॥ गोतिहेतुषु स्तोभस्या-
त्यन्तमप्रसिद्धत्वात्तल्लक्षणं तस्मिन्नेवपादे एकादगाधिकरणे चिन्ति-
तम्— “स्तोभस्य लक्षणं नास्ति किं वास्ति न विवर्णता ।
अधिक्यमप्यतिव्याप्तं विशिष्टं लक्षणं भवेत् ॥ न तावद् विवर्णत्वं
लक्षणम्, वर्ण-विकारस्य विपरीत-वर्णत्वेन स्तोभत्व-प्रसङ्गात् ;
अन्यायाहो (कृ.प्र.१.८.१) त्वस्यामृचि अकारस्य स्थाने ओकारं
कृत्वा गायन्ति “ओम्नायि” इति (गो.प्र.१.सा.१) । अधिको वर्णः
स्तोभ इत्युक्ते सति, अभ्यामेऽतिव्याप्तिः; पिवासोममिन्द्रमन्द-
तुल्ये त्येतस्यामृचि (१) दत्तुल्येत्यक्षर-त्रयं गानकाले त्रिरभ्य-
स्तम् (२) । अतोविकाराभ्यामयोरतिव्याप्तिर्नास्ति लक्षणम् इति
चेत्— मैवम्, “अधिकत्वे सत्युग्विलक्षणं वर्णः स्तोभः” (३)

✽ तलवकारादि-इति गी० सा० पाठः ।

(१) हन्तोनामाचिंकस्य चतुर्थे प्रपाठकीय-पञ्चम-वर्णशब्दाभ्यामिति यावत् ।

(२) गेयगानस्य दशमप्रपाठकेऽतिव्याप्तिः सामनि द्रष्टव्यम् ।

(३) तदेतल्लक्षणं वर्णलोभसाधस्याभिप्रेतम्, तेन आशान्तादि नवविधं वायव्य-
लोभं, साउकारादि पञ्चदश वदलोभं च द्वाव्याप्तिः । तदुक्तम् “आशान्तिः कृतिः सेष्याम
प्रत्यय-परिदेवनं प्रथमं न्यपणक्षेव मृष्टिराण्यनमेव च” इति वाक्यलोभ-भेदाः । तत्र “अश

इति विशिष्टस्य तल्लक्षणत्वात् ; लोकेऽपि सभायां विप्रलम्भ-
कोनीच्यमानं प्रकृतार्थानन्वितं काल-क्षेप-मात्र-हेतुं शब्दराशिं
स्तोभ इत्याचक्षते, तस्मादस्ति लक्षणम्”^{१८}-इति ॥ अक्षर-
विकार-स्तोभादिवत् वर्ण-लोपोऽपि कचिद् गीति-हेतुर्भवति,
तल्लोप-विषयश्च विचारो नवमाध्याये प्रथमपादस्याष्टादशाधिक-
रणेऽभिहितः— १० “इरा गिरा विकल्पः स्यादुतेरैवा विशि-
षतः । आद्योमैवं बाध-पूर्वमिरायाविहितत्वतः ॥ ज्योतिष्टोमे
श्रूयते “यज्ञायज्ञीयेन स्तुवीत”-इति (१) । ‘यज्ञायज्ञा’-
इत्यनेन शब्देन युक्तायाम्बुत्पन्नं साम यज्ञायज्ञीयम् (२),
तस्याम्बुचि गिरा शब्दः पठ्यते ‘यज्ञा यज्ञा वो अग्नये
गिरा गिरा च दक्षसे’-इति (३) । तत्र सामगा योनिगान^(४)

अश्रुतिरमृता अभूम”-इति, “नमोऽग्नये नमोऽन्नपतये”-इत्यादिः, “येदेवाद्वाः दिवि-
षदः, अन्नरिचसदः, पृथिवीषदः”-इत्यादिः, “एतत् संख्यानं रिशामरन्द्र”-इति,
“यदिन्द्राहं यथात्मम्”-इति, “समविषं दक्ष”-इति, “विश्वे षां देवानां समिदज्ज्वं
ज्योतिरातंतनम्”-इति, “प्रजाभूतमज्जीने”-इति, “द्यौरक्तान् भूमिरातननत् समुद्रं
समसुकुपत”-इति-इत्येवमादयः क्रमेणोदाहृताः । पद-लोभ-विवरणन्तु, मन्त्र-
ब्राह्मण-तृतीय-प्रपाठक-वयोदश-खण्डे ; तदुदाहरणानि तु लोभप्रत्येऽन्वेषणमन्तरापि
प्राप्तवानि वल्लभः । इमे नव वाक्यलोभाः पञ्चदश पदलोभाश्च गानधन्येषु श्रुताः
सामसु, तत्राप्यखण्डे वल्लभः ।

(१) ताण्ड्यब्राह्मणपाठप्रपाठकोषषष्ठखण्डे श्रुतमेतत् ।

(२) एतच्च मेघगान-प्रथम-प्रपाठकोष-द्वाविंशतितमं साम ।

(३) बन्दीनामार्चिक-पत्रे प्रथम-प्रपाठक-प्रथमखण्डे प्रथमा ।

(४) साम्नां योनिभूताः ऋषेः इन्द्रसि ऋषिके पयम्भे, तासां गानानि सामापर-
पर्यायाणि यत्र विश्वम्भे, तद्द्योनिगानमित्याचक्षते, वेदसाम-वेद्यगानं, मेघगानमित्यपि

मधीयानाः सहैव गकारेण गायन्ति 'गायिरा गिरा'-
इति; ब्राह्मणे (१) तु गकार-लोप-पूर्वकमाकार-यकारादिकं
गानं विधीयते 'ऐरं कृत्वोद्गियम्'-इति, गिरा-शब्दे गकार-लोपा
द्विराशब्दो भवति, ईरायाः सम्बन्धि गानम् ऐरम्, तादृशं
कृत्वा प्रयोग-काले तद्गानं कर्त्तव्यमित्यर्थः; तत्र येनिगान-ब्राह्म-
णयोः समान-बलत्वेन विशेषाभावात् विकल्पेन प्रयोक्तव्यम्-इति
प्राप्ते, ब्रूमः—'न गिरागिरिति ब्रूयाद्, यद् गिरा गिरिति
ब्रूयाद् आत्मानमेव तदुद्गाता गिरित्' (२) इति गकार-
सहित-गाने बाधकमुक्त्वा गकार-रहितमिरा पदं गेयत्वेन
विधीयते, तत्पदादेरिकारस्य गानार्थमाकारोयकारइकार
येति त्रीन् वर्णान् प्रयुञ्जते, तत 'आयिरा'-इत्येव गातव्यम्"
(३)^{१०} इति ॥ तत्रैवोपरितनाधिकारे कश्चिद् विशेषयित्वा-
तः—^{११}" ईरा-पदं न गेयं स्याद् गेयं वा गीत्यनुक्तिः । न गेयं
गीयमानस्य स्थाने पातात् प्रगीयते ॥ ब्राह्मणेन विहितइराशब्दा
न गातव्यः, कुतः ? ऐरमिति शब्देन गीतेरनुक्तत्वात्; पाणिनीयेन

तस्यापरसपरं नासंधेयम् । तत्र वेदमामेत्यभिधानमधिकरणमालायासंवावलोकने ।
वेद्यगानमित्येतदभिधानं तु गेयमित्यस्यैवापभ्रंशोऽनुमीयते । अथ गेय गान पुनर्के
गेयगानमित्येव लिखितं दृश्यते, कश्चित् वेद्यमित्यपि । इदानीन्तनं वैदिकान्, 'वे' इत्येव
व्यवहरन्ति ।

(१) भाष्ये अष्टम-प्रपाठकीय-षष्ठे-खण्डे ।

(२) तथैव खण्डे ।

(३) गानसैनदमिति 'अग्निष्टोममाम, उद्गातानस्य द्वितीय-प्रपाठकीय
पञ्चदशम् ।

‘विमुक्तादिभ्योऽण् [५,२,६१]’-इति सूत्रेणैरा-शब्दादण्-प्रत्ययोमत्व-
र्थो विहितः, तथासतीरापदोपेतं कृत्वेल्लेतावानेवार्थो भवति;
यदि प्रगतेरा-पद-सम्बन्धः तद्विहितेन विवक्ष्येत, तदानीमाकारो
यकारईकारिरेफआकारश्चैतैः पञ्चभिर्वर्णैर्निष्पन्नमायीरा-रूपं गीय-
मानेरा-शब्द-प्रातिपादिकं भवति, तादृशात् प्रातिपदिकात्
पाणिनोयेन ‘ह्रडाच्छः [४,२,११४]’-इति सूत्रेण प्रत्ययान्तरे
सति, आयिरोयं कृत्विति ब्राह्मणपाठो भवेत्; तस्मान्न गेयम्-
इति प्रप्ते, ब्रूमः— गीयमानस्य गिरा-पदस्य स्थाने इरा पदं
विधीयते-इति पदमात्रस्य बाधः, गानन्तु न बाध्यते : किञ्च
विमुक्तादि [५,२,६१]-सूत्रेणाण्-प्रत्ययेऽपि, पूर्वस्मात् ‘मतो कः
सूक्त-साम्नाः [५,२,५८]’-इति सूत्रात् सामानुवृत्तेरैवं सामेत्यर्थो
भवति, सामत्वं च गोति-साध्यम्, यदा तु ‘तस्य विकारः
[४,२,१२४]’-इत्यस्मिन्नर्थे अण् प्रत्ययः, तदानीमिरायाविकार
इति विग्रहे यथोक्तं गानं लभ्यते ; तस्माद् गातव्यम्”^{१९}-इति ॥

बहुभिः प्रकारैर्गानात्मकं यत् साम-स्वरूपं निरूपितम्
तस्यैव देवता-स्तुति हेतुत्वं नवमाध्यायस्य द्वितीय-पादेऽष्टमाधि-
करणस्य प्रथम-वर्णके निर्णीतम्— ^{१९}“ऋक्मामाभ्यां विकल्पो न
स्तुतिः सामैव वागिमः । पुरेव मैवमृङ्गिन्दा-साम-प्रागस्त्य-
दर्शनात् ॥ क्वचित् कर्म-विशेषे श्रूयते—‘ऋचा स्तुवते, साम्ना
स्तुवते’-इति । तत्र, पूर्वव्यायेन विकल्पः-इति चेत्—मैवम्, ऋङ्-
निन्दा-साम-प्रशंसयोर्वाक्यशेषेऽवगमात्, ‘यदृचा स्तुवते तदसुरा
अन्ववायन्, यत्साम्ना स्तुवते, तदसुरानान्ववायन्, य एवं विद्वान्
साम्ना स्तुवते-इत्यृचं निन्दित्वा साम प्रशस्य निङ्-प्रत्ययेन साम

विहितम्, तस्मात् साम्नैव स्तोतव्यम्”^{१९} इति (१) ॥ तस्य च साम्नः ऋचं प्रति संस्कारकत्वं तस्मिन्नेव पादे द्वितीयाधिकरणे निर्णीतम्—^{१९}“सामर्चं प्रति मुख्यं स्याद् गुणो वा वाङ्म-पाठतः । मुख्यमभ्यसितुं पाठो गुणो गीताच्चरैः स्तुतेः ॥ रथस्तरं गाय तीत्यादौ यद्गानं विहितम् तदेव साम-शब्दार्थइति प्रतिपादितं स्मारितञ्च, तदेतद् गान मृचं प्रति प्रधान-कर्म स्यात्, कुतः ? याग-प्रयोगाद् बहिरध्यग्रन-कालेऽपि पठामानत्वात्, गुणकर्म-त्वे तु ब्रौहि-प्रोक्षणादिवद् याग-मध्ये एव गानमनुष्ठेयते, ततो बह्निर्गानस्य विश्वजिदादिवत् फलं कल्पनीयम् (१) मध्यका-लीन-गानं तु प्रयाजादिवदारादुपकारकम् (१); तस्मान्मुख्य-मेतन्न तु गुण-कर्म-इति प्राप्ते, ब्रूमः— न तावद् बह्निः पाठः प्रधानकर्मत्वं कल्पयितुं शक्नोति ‘भूमिरधिक-शुष्केष्टि-न्यायेन

(१) प्रायश्चीयान्तिरात्रान्तरमनुष्ठेये तु ऋक्-भास्वोदभयोरेवामि विधानम्, परं तवापि महतो निन्दा गम्यते, तथाहि ताण्ड्यचतुर्थ-तृतीये “माभंतोयन्ति, ऋचा पुनरायन्ति” इति, सास्त्रा प्रयुज्यमाने इतः अस्मात्प्रोक्तात् यन्ति स्वर्गम्, ऋचा तु स्वर्गं गच्छन्तोऽपि यजमानाः पुनरागच्छन्ति इति तदर्थः ।

(२) यत्र फलविशेषो न दृश्यते न दृश्यते वा, तत्र स्वर्गः फलं कल्पयते, ‘स स्वर्गः सर्वान् प्रत्यवशिष्टः’ इति भीष्माभा सिद्धान्तात् । अतः “विश्वजिना यजेत” इत्यत्र स्वर्गः फलं युक्त्या निरूपयति; तद्वदयापि । तदुक्तम्— “यिनापि विश्वजिना दृष्टलाभाश्चि तदर्थता । कल्पयन्, विश्वसामर्थ्यात् स्वर्गाविश्वजिदादिवत्” ।

(३) तथाचावधेयम्— यागस्य कर्मरूपत्वात् कर्मणश्च कथितान् कालान्तर-भावि-स्वर्गादि-फल-साधनत्वं नोत्पद्यते, अतः याग-क्रिया-महभाविनी काचिच्छक्तिरपूर्वमिति भीष्मात्मकैः स्वीक्रियते, सा च यथा अङ्गार-अन्यसौण्ड-शान्ताङ्गारेषु जलेऽनुवर्तते, तथैव नष्टेऽपि यागे कर्तुं गतात्ममाश्रयते । तच्च फलीपूर्वम्, समुदायापूर्वम्, उत्प-त्यपूर्वम्, अङ्गापूर्वञ्चेति नानाविधम्, तत्र सन्निपत्यागादिति भेदान् अङ्गापूर्वं द्विविधम्,

प्रयोग-पाटवाय गानाध्ययनोपपत्तेः (भूमिरथिकी भूमौ रथमा-
लिख्याभ्यासं करोति, यथा वा छात्रः शुष्केष्ट्या प्रयोग-पाटवं
सम्पादयति, तद्वत्) । नापि गुणकर्मत्वे प्रयोजनाभावात्
प्रधानकर्मत्वमिति वाच्यम्, गानेन संस्कृतैर्ऋगाक्षरैः स्तुति-
सम्भवात्; 'आज्यैः स्तुवते'-पृष्ठैः स्तुवते-इति स्तुति-विधानात्,
तस्मादृगाक्षराणां स्वरविशिष्टत्वाकाराभिव्यक्तिर्दृष्टं प्रयोजनमित्य-
दृष्टस्याकल्पनीयत्वाद् गानं संस्कारकम्"१९-इति ॥

यद्योक्तमृगक्षराणां संस्कारकं गीत्यात्मकं यत् साम तदेतदेकैकं
हृदोगा एकैकस्यामृचि 'वेदसाम'-नामके ग्रन्थेऽधीयन्ते, जहनामके
तु ग्रन्थे एकैकं साम त्वचेऽधीयते सोऽयमूहग्रन्थः तस्मिन्नेव पादे
प्रथमाधिकरणस्य द्वितीयवर्णके विचारितः—१४“जहग्रन्थोऽपौरु-
षेयः पौरुषेयोऽथवाग्रिमः । वेदसाम-समानत्वाद् विधि-सार्थत्वतो-
ऽन्तिमः ॥ यस्मिन् ग्रन्थे सामगास्तृचे त्वचे सामैकैकं गायन्ति
सोऽयमूहग्रन्थोनित्यो न तु पुरुषेण निर्मितः, कुतः ? अनध्यायवर्ज-
नेन कर्तुरस्मरणेनाध्यापकानां वेदत्व-प्रसिद्ध्या च वेदसाम-नाम
क-यानि-ग्रन्थ-सदृशत्वात्; इति चेत्—मैवम्, अपौरुषेयत्वे विधि-
वैयर्थ्य-प्रसङ्गात्—'यद्योन्यां तदुत्तरयोर्गायति'-इति विधीयते ।

यानि द्रव्य-देवता-संस्कार-द्वारेण यामस्वरूपस्यातिशयाधानेन तदुत्पत्त्यपूर्व-निष्पत्तौ
व्याप्रियन्ते तद्दारेण फलापूर्वं, तानि सन्निपत्योपकारकाणि, अवघातादीनि, यानि तु
उत्पत्त्यपूर्वभ्यः फलापूर्व-निष्पत्तौ साक्षादेव व्याप्रियन्ते, तानि चारादुपकारकाणि,
प्रयाजादीनि-इति । एतन् समस्तं जैमिनीय-द्वितीयाध्याय-द्वितीयाधिकरणादौ
स्फुटम् ॥

अयमर्थः— अपौरुषेयत्वेन सम्प्रतिपन्ने वेदसाम-नामके यत्ने
‘कया नखिन्न आ भुवत्’-(१) इत्येतस्यां योन्यामेकस्यामृचि यद्-
वामदेव्य-नामकं (१) सामोपदिष्टं तदेवोत्तरयोर्ऋचोः ‘कस्या-
सत्योमदानाम्’ ‘अभी पु णः सस्वीनाम्’ (१) इत्यनयोः द्वितीय-
तृतीययोर्गातव्यम्-इत्ययं विधिरूहग्रन्थस्य वेदत्वे व्यर्थः स्यात्,
‘वेदसाम’-वदध्ययनादेव तत्सिद्धेः । उपरितनऋग्वये सामोहस्य
पौरुषेयत्वेऽपि साम-स्वरूपस्य तदाधारभूतानां तिसृणामृचां च
वेदत्वादनध्यायाः वर्जनीयाः, कर्तुरस्मरणं जीर्णकूपारामादिष्विव
चिरकाल-व्यवधानादुपपन्नम्, अस्मरण-मूलैवाध्यापकानां वेदत्व-
प्रसिद्धिः (४) — यथाबह्वृचामध्यापकामहाव्रत-प्रयोग-प्रतिपादक
माखलायन-निर्मितं कल्प-सूत्रमारण्येऽधीयमानाः पञ्चममारण्यक

(१) इन्दोनामार्चिकस्य १२० १४० ४ ऋक् । उत्तरार्चिकस्य च १२० १२५० १५४क् ।

(२) — गेयगानस्य पञ्चम-प्रपाठके कयान-इत्यस्यामृचि यौषि सामान्यान्नातानि ;
तत्र तृतीयं वामदेव्यम् महावामदेव्यं चीयते, आर्षियत्राङ्गणे तथैवास्मानात ; तथाहि
तदीय-प्रथम-प्रपाठकोनविंशखण्डे — “वाचः सामनी द्वे वामदेव्यं महावामदेव्यं वा”
-इति ।

(३) उत्तरार्चिकस्य १२० १२५० ९, १२ ऋचौ । अनयोर्गानमूहपन्थस्य प्रथम-
प्रपाठके पञ्चमं स्मर ।

(४) — अवास्थानिरुमनुसन्धेयम् — यदेतत् प्रथमाध्याय प्रथमपाठादुपदिष्टमधिकरणम्
“समाख्याध्यापकत्वेन वाक्यलङ्घ्यं पराहृतम् । तत्कचं तुपलङ्घनं स्यात् ततोऽपौरुषेयता”
इति — “अध्ययन-सम्प्रदाय-प्रवक्तृत्वेन नमामाख्योपपद्यते, कालिदासादि-ग्रन्थेषु तत्प्रयोग-
द्वयसामं कर्तार उपलब्धन्ते, तथा वेदेषां अपि पौरुषेयत्वं तत्कर्त्तापलभ्यते, नचोपल-
भ्यते, अतोवाक्यल-क्षेतुः प्रतिकूल-तर्क पराहृतः, तस्मादपौरुषेयो वेदः”-इति तद्-
वाक्यान्तम् — वेदोपौरुषेयः कर्त्तुं तुपलभ्यते आकाशवत्-इत्यनुमानश्च — ऊहग्रन्थस्यापौरु-
षेयत्व-साधकैतन्यायेन अल्ल-सधस्य-समी-चोदयत् कथं न विकल्पितम्? -इति ।

मिति वेदत्वेन व्यवहरन्ति, तद्वत् ; न च तस्यापि वेदत्वमस्त्विति वाच्यम्, प्रथमारण्यकेन पुनरुक्तत्वात्, अर्धवाद-राहित्येन ब्राह्मण-सादृश्याभावाच्च ; तस्मात् पञ्चमारण्यकवद्ब्रह्मः (१) पौरुषेयः ; पौरुषेयस्य च न्याय-मूलत्वात् यत्र वर्च्यमाण-न्याय-विरोध-स्तदप्रमाणम्”^{१४}-इति ॥

तत्रैव केचिद् विशेषा-स्तृतीय-चतुर्थ-पञ्चम-षष्ठाधिकरणैर्बहु-वर्णकोपेतैर्विचारिताः ; तत्र, तृतीयाधिकरणम्—^{१५} “अग्नेः सामर्चुं कृत्स्नं वा प्रत्यृचं तिसृभिः श्रुतेः । अग्नेर्मेवं स्तुतेरंशै-रसिद्धेः प्रत्यृचं भवेत् ॥ ‘एकं साम त्वे (२) क्रियते स्तोत्रियम्-इति, श्रूयते, तत्र त्रैधा विभक्तेषु सामांशेषु एकैकोऽंशः एकैक-स्यामृचि गातव्यः, कुतः ? एकस्य साम्नः तिसृभिर्ऋग्भिर्निष्पा-दनस्य श्रवणात् ; इति प्राप्ते, ब्रूमः— स्तोत्रियमिति स्तुतिनि-ष्पादकत्वं कृत्स्नस्य साम्नोविधीयते, न तु सामांशानाम् ; स्तुति-र्नाम गुण-कथन-परमेकं वाक्यम्, तच्च वाक्यमेकस्यामृचि सम्पू-र्णम्, ततः कृत्स्नेन साम्ना तद् वाक्यं संस्कार्यमिति प्रत्यृचं सामा-भ्यसनीयम् (३), तथासति द्वितीय-तृतीययोर्ऋचोस्तस्यैव साम्न-आवर्त्तमानतया सामान्तरत्वाभावाद् ऋक्-त्रय-निष्पाद्यत्वमविरु-

(१)—कृद्भागेनोप्ययं न्यायः, अविशेषात्, अथ तन्नासाकारण-हेतुस्तु, आचार्यैरेव चेति स्वयम् ।

(२)—तृचमिति “ऋचि त्वे शतरपदादिस्त्रोपचं ब्रूमहि”-इति षोडश-वचनात् सिद्धम् ।

(३)—सामशब्देनात्र सरकोभादयएव याङ्गाः, तदाधारणां तिसृष्वाम्नां परस्पर-पार्थक्यात् । जहमानस्य कृद्भागेन स च सर्वोऽयं सामानि एतदुदाहरणम् ।

इम् ; तस्मात् प्रत्यृचं कर्त्तुं साम समापनोयम्^{१५} इति (१) ॥
चतुर्थाधिकरणम्—^{१६}“तिसृष्वृक्षूदितं साम विषमासु समासु वा ।
यथेच्छानियमादन्त्यः शर-लेशापनुत्तये ॥ विषम-च्छन्दस्कासु सम-
च्छन्दस्कासु वा तिसृष्वृक्षू स्वेच्छया साम गातव्यम्, इत्थमेवेतिनि-
यामकस्य कस्यचिदभावात् ; इति चेत्—मैवम्, शर-लेश-प्रसङ्गस्य
नियामकत्वात् । शरोहिंसा, लेशोऽल्पत्वम्, ‘श्रु’-हिंसायाम् ‘लिग्’-
अल्पीभावेऽत्येतद्वातु-द्वय-दर्शनात्—यद्यधिक-च्छन्दस्कायां योनौ

(१)—एतदधिकरणमग्राभिप्रायं हृदयङ्गमयितुं लेखनी न शक्यते, अतस्तथाविधं
सामैकं यथावत् प्रदर्शयते । अनुत्तरादिर्लोककृत्ये उच्येति, सनेति, एनेति च तिसृष्वृक्षू-
समुदायः प्रथम-प्रपाठक-प्रथमाद्वाष्टम-सूक्तात्मकानृचः, तत्र सामहीयवं नामकं साम
गीयते तच्च कङ्कगानस्यादिसम्, तदेतत्—

^{५ २ २} ५ ४ ५ ^{२ १ २} ५
‘उच्चाताइजातमन्धसाः । दिवाइसाऽ१इ२ । मिया
^२ २इददाइ । उय् शर्मा । महारइ इ अवाउ । वाइ
(इति प्रथमांशः) ॥ ^{५ २} सन आ इ इन्द्रायज्यवाइ । ^{२ १ २} वरुणा-
ऽ१या२ । मरु२इङ्गियाः । वरिवो^२ वा इत् । परा२इइ-
सवाउ । वाइ (इति द्वितीयांशः) ॥ ^{५ २ २} एनावाइइ श्वा^२नि
अर्यआ । द्यु^२स्त्राना^२ऽ१इमा२ । नु^२पाइइणाम् । सिपा^२
सेन्नाः । वनाइइ मेहोउ । वाइ (इति तृतीयांशः)
^{२ २} स्तोषे २ मृ ३ ४ ५ (इति साम-शेष-सूचकोनिधनांशः)

अथ आधाराणां भेदेऽपि सप्त-कोभादीनामभेदः स्फुटम् ॥

उत्पन्नं साम, न्यून-च्छन्दस्त्रयोर्गीयेत, तदा साम-भागेनैव तत्पू०-
रवशिष्ट-सामभागाग्रयाभावाद्धिंसेत ; यदि योनिरप्यधिकच्छन्द-
स्त्रयोर्गीयेत, तदा सान्नोऽल्पत्वादवशिष्टऋग्भागः साम-रहितः
स्यात् ; तस्मात् समान-च्छन्दस्त्रास्त्रिव गातव्यम्^{१९}—इति (१) ।
पञ्चमाधिकरणे प्रथम-वर्णकम्— ^{१९}“छन्दस्थयो-रुत्तरास्थयोर्वा
गीतेरिहं हनम् । अविशेषाद् विकल्पः स्यादन्यः संज्ञा-बलित्वतः ।
सामगानामृक्पाठाय द्वौ ग्रन्थौ विद्येते, ‘छन्दः’ ‘उत्तरा’ चेति (२) ।
तत्र, छन्दो नामके ग्रन्थे नानाविधानां सास्त्रां योनिभूता एवर्चः*
पठिताः ; उत्तरा-ग्रन्थे त्वचात्मकानि (२) सूक्तानि पठितानि
(४) ; एकस्मिंस्तृचे छन्दोगता योन्यृक् प्रथमा, इतरे द्वे उत्तरे ।

* नानैवर्चः—इति गौ० पु० पाठः ।

(१)—आधारभूतेषु तिसृष्वृचु यद्येका गायत्रीच्छन्दस्का, द्वितीया वृद्धतीच्छन्दस्का,
तृतीया जगतोच्छन्दस्का वृद्धतोच्छन्दस्त्रैव वा स्यात्, तर्हि सर्वत्रैकरूप-ग्रने आधातः समुप
पद्येत, अतः एकच्छन्दस्काएव तिस्रः आधारत्वेन प्राप्ताः—इत्याशयः अधीयन्ने च प्राय
स्तथैव उत्तरार्चिक-ग्रन्थे समस्तसूक्ताः ।

(२)—आरणिकलु, छन्दोगग्रन्थे एवान्तर्भूतः । योहि साधवः सामवेदस्य विवरण-
कारः पूर्वतनः, तस्य नये वैदिक-व्यवहारे च आरणिकलुतोयः । एषां दशाष्टमेव साधा-
रणसमिधानमार्धिकरति ।

(३)—यद्यपि त्वचमिति रूपं न लौकिकं लोकेषु त्वुचमित्येव व्यवहृतुं, युक्तम्,
परं सूक्तेष्वस्य योगकृदितया तदभिप्रायेण तथाव्यवहारेऽपि न दोषः, संज्ञा-शब्दत्वेन न सुप-
ज्ञात् ।

(४)—तत्र त्वुचानि सूक्तानि पठितानि प्रायोवादः, क्वचित् क्वचित् सूक्ते द्वे, चतस्रः, पञ्च,
षट्, सप्त, अष्टौ, नव दश, एकादश, द्वादश च । तथाचि पथम प्रपाठक-द्वितीयादस्य
दयोदश-दि-सूक्तवधे द्वे द्वे एव, चतुर्थ-प्रपाठक-द्वितीयादस्य प्रथमसूक्ते द्वादश च ।

एवं स्थिते सति रथन्तरमुत्तरयोर्गायति, यद्योन्यां तदुत्तरयोर्गायतीत्यत्र द्विविधे उत्तरे सम्भाविते, रथन्तरस्य— छन्दोग्रन्थे ऽभित्वाशूरेतीयमृग् योनित्वेन पठिता, तस्याउपरि त्वामिद्विहंवा-महइत्यादयः बृहदादि-साम्नां योनयः पठिताः [३प्र० १ ख० १ ऋ०], उत्तरा-ग्रन्थे अभित्वाशूरेति सूक्ते (१) तस्याऋचजर्षं नत्वावाः अन्यइत्येषा [१, ११, २] साम्नः (२) कस्यः प्रययोनिभूता पठिता ; तत्र छन्दोग्रन्थापेक्षया सामान्तरयोर्योनी द्वे रथन्तरस्य स्व-योन्युत्तरे भवतः, उत्तरा-ग्रन्थापेक्षया ढच-गते द्वितीय-तृतीये स्वयोन्युत्तरे भवतः, तत्र विशेष-नियामकाभावात् ययोः कयोश्चिदुत्तरयोर्गानमिति चेत्— मैवम्, उत्तरेति संज्ञा सहसा बुद्धिस्था भवति प्रतियोगि-निरपेक्षत्वात्, पूर्व-पठितां योनिमृचमपेक्ष्य यदुत्तरात्वं तद्विलम्बेन प्रतीयमानत्वादु दुर्बलम्, ईदृशमेवोत्तरात्वं छन्दसि पठितयोः स्व-योन्युत्तर-भाविन्योः सामान्तर-योन्योर्द्वयोर्ऋचोः, ढच-गतयोस्तु द्वितीय-तृतीययोरुत्तरात्वं संज्ञया वर्त्तते, अतस्तयोरेव गानम् ; एवं सति पूर्वाधिकरणे निर्णीतं समास्तेव गानमनुगृहीतं भवति ; किञ्च (३) ढचात्मकेषु सूक्तेषु यां प्रथमा

(१)—प्रथम-प्रपाठकैकादशतमम् ।

(२)—कस्यापि साम्न-इत्यन्वयः ; न त्वेत्यस्य गानं गेयग्रन्थे कचिदुपलभ्यते, नास्ति च तस्य छन्दोग्रन्थे पाठः-इत्याशयः ।

(३)—किञ्चेत्यादीतीत्यन्तेन 'गानग्रन्थयोर्द्वयोर्लक्षादाधारभूतयोश्च द्वयोर्धन्ययोर्नाम-चेतु' निर्दिष्टति ; तत्रेदमपि वक्तव्यम्— संहिताग्रन्थयोः अङ्कमथत्वात् छन्दोभयत्वाच्च आर्चिकरति छन्द इति च साधारणं नाम, तयापि एकस्य उत्तरंति-विशेषाख्या अप-रस्य तदभाव इति ।

योनिभूता तन्नाम्ना कृन्दोग्रन्थस्य 'योनि-ग्रन्थः'-इति अध्यापकानां समाख्या, इतरस्य तु ढच-सङ्ग-रूपस्य ग्रन्थस्योपरितनयोर्ऋचोर्नामधेयेन 'उत्तरा'-इति समाख्या ; स एव ग्रन्थः कर्माङ्गसमर्पकं प्रकरणं, पञ्चदश-सप्तदशादि-स्तोमानां ढचेखेवोत्पत्तेः ; तस्मादुत्तरा-ग्रन्थस्योस्तृचगतयोर्द्वितीय-तृतीययोरयभूहः"१०-इति ॥ द्वितीयवर्णकम्—१५-"त्रैशोकेऽतिजगत्वी हे आनीये गीतये ऽथवा । बृहत्या वादिमः साम्यान्नोत्तरात्वंशुतेर्बलात् ॥ द्वादशाहे चतुर्थेऽहनि त्रैशोक-नामकं साम [ऊँप्र१अ१२] विहितम् (१), तच्च विश्वाः पृतना [५प्र० १४सू० १ ऋ०] इत्येतस्यामतिजगत्यामुत्पन्नम्, तस्मिंश्च ढचे तस्यायोनेरुत्तरे हे बृहत्वी 'नेमिं न यन्तीत्यादिके [५प्र० १४सू० २, ३ ऋ०] आम्नाति, तत्र बृहत्यावुपेक्ष्य तयोः स्थाने हे उत्पत्तिसिद्धे अतिजगत्वी आनीय तासु तिसृषु गेयम् ; तथा सति समासु गानं पूर्वत्र निर्णीतमनुष्ठेयते, 'अतिजगतीषु स्तुवन्ति'-इति (२) श्रूयमाणम् अतिजगती बहुलम् अन्यथा नोपपद्येतेति चेत्—मैवम्, उत्तरयोर्गायतोक्तस्य संज्ञा-रूपस्योत्तरा-शब्दस्याधोयसानयोर्वृहत्वीर्मुख्यत्वात्, श्रुतिश्च बहुललिङ्गात् 'समासु गानम्'-इति न्यायाच्च बलीयसी ; यदेतदतिजगती-बहुलं तद्बृहत्वीः स्वीकारेऽप्युपपद्यते, एकविंश-स्रोमस्यात्र विहि-

(१)—"त्रैशोकं ब्रह्म-माम भवति"-इति ताण्डे द्वादशे दशम-खण्डे । 'विशोकेन दृष्टं' साम त्रैशोकं, तद्-ब्रह्म-साम ब्रह्मणः स्तोत्रं श्रुत्वा न कार्यम्' इति तद्भाष्यम् ।

(२)—ताण्डे द्वादशे दशम-खण्डे । "अतिजगतीषु द्विपञ्चाशदचरासु जगती-मतीत्य वर्तमानासु ऋचु 'विश्वाः पृतना' इत्यादिषु स्तुवन्ति"-इति तद्भाष्यम् ।

तत्वेन तत्-सिद्धये प्रथमायाः अतिजगत्याः सप्तकत्वआवर्त्तनी-
यत्वात्; तस्मात् त्रैलोक्यं साम बृहत्पुरुहनीयम्”^{१८}-इति ।
षष्ठाधिकरणे प्रथम-वर्णकम्— १९ “रथन्तरे ककुब् याज्ञा यंथा
वाद्योऽर्थवत्त्वतः । पुनःपदा-प्रसिद्धादेः रन्त्योर्थोऽन्यत्र यीक्ष्यताम् ॥
इदमाम्नायते (१) ‘न वै बृहद्रथन्तरमेकच्छन्दः यत्तयोः पूर्वा
बृहतो ककुभावुत्तरे’-इति, अथमर्थः— बृहद्रथन्तरं तदेतत्
सामद्वयमितर-सामवदेकच्छन्दस्कं न भवति, यस्मात् कारणात्
तयोर्बृहद्रथन्तर-साम्नोराश्रय-भूतास्त्रुपूर्वा बृहतो (२) च्छन्दस्का
[३प्र० १२सू० १८०] उत्तरे तु द्वे ऋचौ [३प्र० १२सू० १८०]
ककुब् (३) छन्दस्के, इतरेषां वामदेयादि साम्नामाश्रये त्वे अत्र
स्थिताः तिस्रऋचः एकच्छन्दस्काः उत्तरा-ग्रन्थे आम्नाताः (४) संशर-
विलेश-परिहाराय ‘समासु गायेत’-इति न्यायेन निर्णीताएव (५)

० पुनः पदात् प्रसिद्धादेः-इति गौ० पु० पाठः । •

(१)—ताण्ड्याय सप्तम-प्रपाठकस्य सप्तम-खण्डे, परं तत्र किञ्चित् पाठ-भेदः ।

(२)—षट्त्रिंशदक्षरा, एकाक्षर-न्यूनातिरेको वैदिक छन्दःसु न दोषमिव दन्ति,
तथाच ताण्ड्य-पञ्चदश-द्वादशे—“न ध्रुक्स्त्रादक्षराद्विगद्यदन्ति”-इति ।

(३)—षष्टादशक्षरा, आर्षादिभेदात् न्यूनातिरिक्ताक्षराण्येव ।

(४)—प्रथमप्रपाठके द्वादशसूक्तादयः ॥

(५)—जैमिनीय-नवमाध्याय-तृतीयपाद-चतुर्थाधिकरणे ।

इह तु वाचनिकं^(१) विषमच्छन्दस्कासु गानमिति तत्र * रथन्त-
रस्याश्रयतया ढचोनीत्तरा-श्रये समान्नातः, किन्तर्हि? प्रगाथ
स्तदाश्रयत्वेनाम्नातः^(२); स च हाभ्यामृग्भ्यां निष्पन्नत्वात् ह्यचो
भवति, तयोश्च द्वयोर्ऋचोः 'अभित्वाशुरेत्येषा [१ प्र० ११ सू० १ ऋ]
प्रथमा, सा च वृहती; 'न त्वा वा' अन्योदिव्यद्वयेषा [१ प्र० ११ सू० २
ऋ०] द्वितीया, सा च पंक्ति^(३) च्छन्दस्का; तथाच सति तां पंक्तिच्छन्द-
स्कामपनीय तस्याः स्थाने दाशतयो-गते^(४) द्वे उत्पत्ति-ककुभौ^(५)
ऋचौ गृहीतव्ये, कुतः? अर्थवत्त्वात्,^(६) उदाहृतेन 'ककुभावुत्तरे'
इति वाक्येन रथन्तर-साम्नः आश्रयत्वेन ककुभोर्विनिर्गुज्यमानयोः
ककुबुत्पत्तिरर्थवती भवति, अन्यथा वैयर्थ्या स्यात्, किञ्च आम्ना-
ताया एकस्याः पंक्तेः स्वीकारे सति ऋचोर्द्वयोरेव लाभात् एकां साम

तत्र-इति सा० रा० पुस्तकयोर्नास्ति ।

---

(१)—'पूर्वा वृहती ककुभावुत्तरे'-इति प्रदर्शित-ताण्ड्यादिश्रुत-वचनेन निष्पन्नमिति
थावत् ।

(२)—प्रप्रथमं प्रगाथः, अतुपदमेवैतन्नातुपर्यं स्फुटी भविष्यति ।

(३)—चत्वारिंशदक्षरा, विष्टारादिभेदात् न्यूनातिरिक्ता च ।

(४)—दशक्षरचरणका दाशतयोः पंक्तिः, तत्र गता कर्तव्यत्वेन उपस्थिता, ते ।
दशतयोति पाठो निष्कृत-सम्मतः, स च तत्र सप्तम-पञ्चमान्धे द्रष्टव्यः ।

(५)—अत्र एकां पंक्तिं विभज्य द्वे ककुभौ उत्पाद्ये, अत इमे उत्पत्ति-ककुभा
वित्युच्यन्ते । एवमप्येतेऽपि उत्पत्ति-वृहतीत्यादौ ।

(६)—अन्यथा प्रदर्शितां श्रुतिरन्वयार्थिका स्यात्

‘तच्चे क्रियते स्तोत्रियम्’-इति वचनं विरुद्धेयम्, तस्माद्रथन्तर-साम्नि द्वे ककुभोवुत्तरे गृहीतव्ये (१); अथमेव न्यायो बृहत्सामान्यपि योजनीयः-इति प्राप्ते, ब्रूमः— आम्नातयोर्बृहती-पंक्तयोरेव ककुब् ग्रथनीया, तथाहि— ‘अभित्वाशूरेत्येषा बृहती प्रथमा स्तोत्रिया, तस्यामविक्रतायामेव रथन्तरं गातव्यम्, ततस्तस्यामृचि चतुर्थं पादं पुनरुपादायोत्तरस्याः पंक्तेः पूर्वार्द्धेन सह योजनीयम्, सेयमष्टाविंशत्यक्षरा त्रिपदा द्वितीया स्तोत्रिया, साचैका ककुप् सम्पद्यते; तस्यां ककुभि चरमं पादं पंक्तेरुत्तरार्द्धेन सह प्रग्रथ्य तृतीया स्तोत्रिया कर्त्तव्या, सा च द्वितीया ककुप् सम्पद्यते; प्रग्रथन-प्रकारेण द्वयोर्ऋचोरास्मातयोः तच्च-निष्पत्तेर्नास्त्युक्तो-वचन-विरोधः । अस्मिंश्च ग्रथने ‘पुनःपदा’-इति श्रौतीर्त्तिकलिङ्गम्, तथाच श्रूयते— ‘एषा वै प्रतिष्ठिता बृहती या पुनःपदा तद् यत् पदं पुनरारभते तस्माद् वक्षोमातरमभिहिं करोति’ - इति, अयमर्थः— या बृहती पुनःपदा भवति, सैषा प्रतिष्ठिता स्थिरा भवति; पदं चतुर्थः पादः, सोऽष्ट्यु-गन्तर-सम्पादनाय पुनःपठ्यते, ततः सा बृहती पुनःपदा, सेयमृद्धमाता, तस्याः पादोवक्षः; तथासति यस्मादत्र चतुर्थं पादम् उद्गाता पुनरारभते तस्माद्

(१)—एवञ्चैवं भवति—‘अभि त्वा शूर नोतुमोदुग्धारव धेनवः । ईशानमस्य जगतः खड्गं शमोशनमिन्द्र तस्युपः’-इति प्रथमा ऋक् बृहती इत्यन्वक्षा, “नत्वा वा अन्यो दियो न पार्थिवो न जातो न जतिष्यतो असायनो मघवज्जिन्द्र वाजिनो गन्धं तन्वा हवामहे”-इति द्वितीया ऋक् पंक्ति इत्यन्वक्षा, अस्यारेव ऋचोर्द्विभागः कर्त्तव्यः, तथाच ककुप्-इत्यन्वक्षे द्वे ऋचे संपद्यते, तत्राद्या द्वितीया, अपरा तृतीया ।

वत्सोमातरमभिवीक्ष्य हिमिति शब्दं करोतीति । न केवलं लिङ्ग-
मात्रेण प्रग्रथनं, किन्तु छन्दोगानां प्रसिद्धापि; ते ह्येवं स्मरन्ति
'ककुभः प्रगाथः'-इति । किञ्च प्रगाथ-शब्दार्थ-पर्यालोचनेनापि
ग्रथनं गम्यते—प्रकर्षेण ग्रथनं यत्र स प्रगाथः, प्रकर्षो नाम
आन्नाताट्टक्पाठादाधिक्यम्, तच्च पूर्वोक्त-रीत्या पादाभ्यास-पुरः
सरसृगन्तर-सम्पादनेनोपजायते । तस्मान्नोत्पत्ति-ककुभो ग्रही-
तव्ये, किन्तिर्हि ? प्रग्रथनेन द्वे उत्तरे ककुभो सम्पाद्य तासु तिसृषु
ग्रथन्तरं गातव्यम्^(१), तथा बृहदपि^(२), एवं सति पंक्तेः

(१)—तथाच पश्यतु तावत्, ऊह्यगानस्यादिमं साम ।

“^{१५}आभित्वा^{११}शूनो^{११}नुमोवा । आ^{११}दुग्धा^{११}इव धेनव^{११} ईशान^{११}
मस्य जगतः । सुवा^{११}रु^{११}ईशाम् । आ^{११}यिशा^{११} नमा^{११}रु^{११}यि-
न्द्रा^{११}इ । सु^{११}स्यु^{११}रु^{११}इषा । आ^{११}वा^{११}ई । हा उवा (इति प्रथमांशः) ।
ई^{११}शो वा । ना^{११}मिन्द्र^{११} सु^{११}स्यु^{११}षो न त्वा वा^{११} अन्यो^{११}दिवि^{११}यः ।
न^{११}पा^{११}रु^{११}ईथिवा^{११} । न^{११}जा^{११}तीना^{११}रु^{११}इजा^{११}इ । ना^{११}यिव्या^{११}रु^{११}इषता^{११} ।
आ^{११}वा^{११}ई । हा^{११}उवा (इति द्वितीयांशः) । न^{११}जोवा । तोन^{११}ज-
निष्यते^{११} अ^{११}श्वायन्तो^{११} मघवन्नि । द्रवा^{११}रु^{११}इजिना । गव्यन्त-
त्त्वा^{११}रु^{११}इचा^{११}इ । वा^{११}मा^{११}रु^{११}इचा^{११}इ । आ^{११}वा^{११}ई । हा^{११}उवा ।
(इति तृतीयांशः) ॥

(१)—ऊह्यगानस्य प्रथमप्रपाठके पञ्चमं साम ।

पाठः सार्धोभवति; नचैवं ककुबुत्पत्ति-वैयर्थ्यमिति शङ्कनीयम्,
वाच-स्तोमे तदुपयोगात्; तस्मान्न कापि प्रग्रथने अनुपपत्तिः”
१८-इति॥ द्वितीयं वर्णकम्—“यौधाजये रौरवे च बृहत्योरागमोऽ-
थवा । ग्रथनं पूर्ववत् पक्षौ षष्टि-लिङ्गमिहोच्यते ॥ इदमात्रा
यते-‘रौरव-यौधाजये बार्हते त्वे भवतः’ इति (१) अग्रमर्थः—
रौरव-नामकं किञ्चित् साम (२), तथा, यौधाजय-नामकम्
परम् (३); तयोः साम्नोर्बृहतीच्छन्दस्कस्तृचत्राययइति; उत्तरा-
ग्रथ्ये (४) तु तस्य साम-द्वयस्याग्रथयकं प्रगाथः आस्नातः (५),
तस्मिंश्च प्रगाथे ‘पुनानः सोमेत्यसावृक् प्रथमा, सा च बृहती;
‘दुहानउधर्दिव्यमिति द्वितीया, सा तु विष्टारपंक्तिः; तामेतं
विष्टारपंक्तिमपनीय तस्याः स्थाने उत्पत्ति-बृहत्यौ द्वे ऋचौ
आनेतये (६) इति पूर्वपक्षः । बृहती-विष्टारपंक्त्योः प्रग्रथन-
विशेषेण द्वे बृहत्यावुत्तरे सम्पादनीये इति राजान्तः । तत्रो-
भयत्र युक्तिः ‘पूर्वन्यायेन द्रष्टव्या । लिङ्गत्वेवमास्नायते-षष्टि-

(१)—स्यष्टमेतत् ताण्डे सप्तमप्रपाठकीय तृतीयखण्डे, परं शाखाभेदात् पाठ-
भेदः ।

(२)—ऊहगानस्य प्रथमप्रपाठकीय-द्वितीयं साम ।

(३)—ऊहगानस्य प्रथमप्रपाठकीय-तृतीयं साम ।

(४)—द्वयोः साम्नैकएवं तृचः आधारः, स्वरलोमादि-भेदान् नाम-भेदः, एतदि
ताण्डे-सप्तम-द्वितीय-विधानात् प्रमाणम्, ऊह प्रथमे द्वितीयं तृतीयं साम-भेदं नात्र
स्फुटम् ।

(५)—प्रथम-प्रपाठके षष्टमं सूक्तादनन्तरम् ।

(६)—एकैवैव इत्यत्र न बुद्धौ श्रुतव्यद्वयार्थः, तथाच तृचः सम्पद्येत, साम-
लिङ्गभाषीऽपि सुकरः ।

स्त्रिष्टुभोमाध्यन्दिनं सवनम्' इति, अयमर्थः — रौरव-यौधाजय-
नामके सामनी माध्यन्दिने सवने गीयेते, तस्मिंश्च सवने
त्रिंशुप्-छन्दस्काञ्चः षष्टिर्भवन्तीति, सेयं षष्टि-संख्या प्रग्रथन-
पक्षे उपपद्यते । तथाहि माध्यन्दिने सवने पवमान एकः (१),
पृष्ठस्तोत्राणि चत्वारि (२) । पवमाने त्रौणि सूक्तानि (३)-
'उच्चातेजातमित्येकं सूक्तम्, तत्र गायत्र्यस्त्रिस्त्रचः (४);
पुनानः सोमेति द्वितीयं सूक्तम्, तच्च प्रगाथरूपम्, तत्र पूर्वा
(५) बृहती, उत्तरा (६) विष्टारपंक्तिः; 'प्रतुद्रवपरि-
कोशमिति तृतीयं सूक्तम्, तत्र त्रिष्टुभस्त्रिस्त्रः (७) । पृष्ठ-
स्तोत्रेषु 'अभित्वाशूरेति प्रगाथरूपं प्रथमं सूक्तम् तत्र पूर्वा (८)
बृहती, उत्तरा (९) विष्टारपंक्तिः; 'कयानश्चित्रइति द्वितीयं,
तत्र तिस्रः गायत्र्यः (१०); 'तंवोदस्मृतीषहमिति
तृतीयं प्रगाथरूपं, तत्र बृहती-पंक्त्यौ (११); 'तरोभिर्वी

(१)—सोमविशेषः, तत्स्वरूपादिकमनुपदं वक्ष्यति ।

(२)—तानि च सूक्तरूपाणि, ताण्ड्य-प्रथम-प्रपाठके दशम-परस्तात् विहितानि ।

(३)—उत्तरार्चिक-प्रथम-प्रपाठकस्याष्टम-नवम-दशम-रूपाणि ।

(४)—“उच्चातेजा” १, “सनदन्द्रा” २, “एनाविद्या” ३-इति त्रि-प्रतीकाः ।

(५)—“पुनानः सोमधारयेत्यादिः ।

(६)—“दुडान उषर्दिब्यमित्यादिः ।

(७)—“प्रतुद्रव” १, “स्वायुधः पवते” २, “ऋषिविप्रः” ३ ।

(८)—“अभि ला शूर नीनुमः-इत्याद्या ।

(९)—“न ला वां अन्योद्विद्यः-इत्याद्या ।

(१०)—“कयानश्चित्रा” १, “कस्त्वामत्योमदानाम्” २, “अभीषुणः” ३ ।

(११)—“तंवोदस्मृती”-इति बृहती, “यु चं सुदा” इति पंक्तिः ॥

विद्वद्भूमिति प्रगाथरूपं चतुर्थं, तत्रापि बृहती-पंक्त्यौ (१) ।
 एवमन्यस्मिन् सवने सप्त सूक्तानि (२) । तेषु (३) नव सामानि
 गेयानि ; प्रथमे सूक्ते गायत्रमामहीयवं चेति द्वे सामनी
 (४), द्वितीये रौरवं योधाजयं च, तृतीये औशनम्, चतुर्थे
 रथन्तरम्, पञ्चमे वामदेव्यम्, षष्ठे नौधसम्, सप्तमे कालेयम् (५) ।
 तत्र, प्रथम-सूक्तस्य साम-द्वय-निष्पत्तये त्रिरावृत्तावाश्रयभूता ऋचः
 षड्गायत्री-भवन्ति, पञ्चम-सूक्त-गता वामदेव्य-सामाश्रय-भूताः
 तिस्रः ऋचः सप्तदश-स्तोम-सिद्धार्थमावर्त्यमानाः सप्तदश
 गायत्राः-इत्येवं मिलित्वा त्रयोविंशतिर्गायत्राः, षष्ठे सूक्ते
 बृहती-पंक्त्यौ प्रथम-नौधसं चोच्यते, तथा सप्तमेऽपि,
 तत्रोभयत्र सप्तदश-स्तोमे सति चतुस्त्रिंशद् बृहत्योभवन्ति ;

(१) — ‘ततो भिर्वी’-इति बृहती, ‘नयं दुप्रा’-इति पंक्तिः ।

(२) — यथायं मध्यन्दिन सवने इमानि सप्त सूक्तानि, तथैव प्रातःसवनादावपि-
 अन्यान्य-सूक्तानि, ताण्ड्यादि श्रामनादवगन्तव्यानि ।

(३) — प्रदर्शितेषु सप्तसु सूक्तेषु ।

(४) — अस्मैव ऋचस्मैतन्नाम अस्मिन्नेव ऋचे एतत्साम गायत्रमित्यादिकम् स्वरूपत
 एव ताण्ड्यादौ स्थितम्, तथाहि—‘उच्चाते जानमभस इत्युदत्यो गायत्री भवन्ति’
 (१५.८) इत्यादिकं प्रत्येकस्य विधायकम् ।

(५) — आसन्नोयवादि-कालेयान्तात्यष्टौ सामानि ऊहगानारक्षे इति एकादिकमेण
 युक्तानि ; गायत्रं तु न क्वापि गान ग्रन्थे सम्प्रति समुपलभ्यते, परम् “उच्चाते ज्ञानमभ-
 सोम्”-इत्यादिकं गुरुमुखादनुश्रुतमस्त्युक्ताकम्, ततस्तत् भारण्डादिकमिव गानपन्था-
 तिरिक्तमिति ज्ञायते । अपिच ऊहग्रन्थे क्वचिदेकं क्वचिद् इत्येवं ‘उच्चाते-सूक्त-सूक्तकानि
 द्वाविंशति-सामानि दृश्यन्ते, परं तेषु गायत्र-लक्षणाभावात्, गायत्रादि-लक्षणम्,
 ताण्ड्यादौ द्रष्टव्यम् । तथाहि, तत्र षष्ठ-तृतीयखण्डे—“उच्चाते गायत्री नवमो
 विद्वारः”-इत्येवमादिः ।

द्वितीय-सूक्तेऽपि प्रयथनेन बार्हतं ढचं सम्पाद्य साम-द्वयार्थं
मावृत्तौ षड् बृहल्योभवन्ति; चतुर्थ-सूक्ते रथन्तर-सामार्थं
पूर्व-वर्णकोक्त-रीत्या प्रयथने सति ककुभावुत्तरे भुवतः; प्रथ-
मा तु स्वतःसिद्ध-बृहतो, तत्र सप्तदशस्तोमि सति पञ्च बृहल्यो
द्वादश ककुभश्च सम्पद्यन्ते; (तस्य च स्तोमस्य विधायकं ब्राह्म-
णमेवमास्त्रायते (१)— ‘पञ्चभ्योहिङ्करोति स तिसृभिः स
एकया स एकया, पञ्चभ्योहिङ्करोति स एकया स तिसृभिः
स एकया, सप्तभ्योहिङ्करोति स एकया सतिसृभिः सतिसृभिः
इति (२), अयमर्थः— एका स्वतःसिद्धा बृहतो, प्रयथिते द्वे
ककुभावित्येवंविधस्तृचस्त्रिभिः पर्यायैरावर्त्तनीयः, प्रथमे पर्याये—
त्रिर्बृहतो गातव्या, सक्तत् सक्तत् ककुभौ; द्वितीये पर्याये
—सक्तद् बृहतो, त्रिवारमनन्तरा ककुप् सक्तदन्त्या; तृतीये पर्याये
—सक्तद् बृहतो, त्रिस्त्रिः ककुभाविति; हिङ्करोति हिङ्कारोप
लक्षितं गानं कुर्यादित्यर्थः ।) तदेवं तृतीय-सूक्त-व्यतिरिक्तेषु
षट्सु सूक्तेषु त्रयोविंशतिर्गायत्राः पञ्चचत्वारिंशद् बृहल्यो
द्वादश ककुभः सम्पन्नाः; तत्र ककुप् अष्टाविंशत्यक्षरा, तस्यां
षोडशाक्षरे गायत्री पाद-द्वये योजिते चतुस्रत्वारिंशलक्षरा त्रिष्टुप्

(१)—ताण्ड्यब्राह्मणस्य द्वितीय-प्रपाठक-सप्तम-खण्डे ।

(२)—सप्तदशस्तोमस्य सप्तविष्टुतयो भवन्ति, द्विधा दशषष्टा, द्विधा सप्तस्त्रिंशता,
ज्योतो, भक्षा, सर्वविलक्षणा चेति; तत्रेषा आद्या, अबौत्तपप्राये सप्तति दश च सप्त-
चेति अस्यामिति विपश्चैत् इदं सप्तैत्यभिधाना । स्पष्टचैत् समलं तद्वैव सप्तसु
खण्डेषु ॥

(२८)—सर्वमेतत् स्फुटं विधीयते ताण्ड्ये, दृश्यते चोत्तरार्धिके गोयते चोद्गमने ।

सम्पद्यते ; अनया दिशा द्वादशानां ककुभां त्रिष्टुप्-सम्पादनाय चतुर्विंशतिर्गायत्री-पादायोजनीयाः ; तथासत्यष्टौ गायत्रीगताः, पञ्चदश गायत्रीऽवशिष्यन्ते ; तासां पञ्चचत्वारिंशत् पादाः, तांश्च तावतोषु बृहतोषु संयोज्य त्रिष्टुभः सम्पादनीयाः, तत- एताः पञ्चचत्वारिंशत्, ककुप्सु निष्पन्नाः द्वादश । तृतीये सूक्ते स्वतःसिद्धास्त्रिस्तु-इत्येवं प्रग्रथन-पक्षे षष्टि-स्त्रिष्टुभउत्तरा-ग्रथ्ये समाम्नाताएव लभ्यन्ते । उत्पत्ति-बृहत्यानयने तु प्रकरणान्ना- तानां तावतीनामलाभात् प्रकृत-हानाप्रकृत-कल्पने प्रसज्यया- ताम् । तस्मात् त्रिष्टुभः षष्टिरित्येतद्बृहती-प्रग्रथनस्य लिङ्गम् । प्रग्रथन-प्रकारस्त्वभिधीयते—‘पुनानःसोमेत्यस्याबृहत्याद्यतुर्थं पादं पुनरूपादाय हिरभ्यस्य ‘दुहानउधर्दिव्यमित्यस्याविष्टारपङ्क्तेः पूर्वा- र्द्धेन संयोजयेत्, सा बृहती भवति ; एतदीयं चतुर्थं पादं हिरभ्य- स्योत्तरार्द्धेन योजयेत्, सापि बृहती भवति ; तस्माद् यौधाजय- रौरवयोः बृहत्स्यो उत्तरे प्रग्रथनीये । एवं नौधस-कालिययोरपि द्रष्टव्यम्”^{१०} इति^(१) ॥ तृतीयवर्णकम्—^{११}“श्यावाश्वान्धीगवेऽनुष्टुबा नेये ग्रथ्यतेऽथवा । पुरेव लिङ्गं जगती चतुर्विंशति-कीर्त्तनम् । इदमाम्नायते—‘पञ्चकुन्दाश्चावापः आर्भवः पवमानः सप्तसामा, गायत्र-संहिते मायत्रे त्वचे भवतः, श्यावाश्वान्धीगवे आनुष्टुभे त्वचे भवतः, उष्णिहि सप्तम्, ककुभि पोष्कलम्, कावमन्त्यं जगतीषु’ इति । अयमर्थः—अस्ति ततोय-सवने पवमानः आर्भव-संज्ञकः, तस्मिन् पञ्च सूतानि, सप्त सामानि ; ‘स्वादिष्ठया मदिष्ठा’ इत्येकं सूक्तम्

(१) (८६) — एतच्चिह्नोपेतैतत्-पदे-२४ायां भामाङ्गीकृताः सैवाव विवेकाः ।

(उ,१प्र,१५), तस्मिन् गायत्रास्तिस्त्रऋचः^(१) तासु 'गायत्रे'^(२) 'संहिते' (उ,१प्र,८) चेति द्वे सामनी^(३); 'पुरोजितौ वो अन्धसः'-इति सूक्तान्तरम् (उ,१प्र,१८), तत्रैकानुष्टुबुत्तरे द्वे गायत्रौ^(४), तासु 'श्यावाश्वम्'^(५) (ज,१प्र,११) 'आन्धीगवं'^(६) (ज,१प्र,११) चेति द्वे सामनी; 'इन्द्रमच्छ सुता'-इत्यपरं सूक्तम् (ज,१प्र,१८), तस्मिन्नुष्णिहस्तिस्त्रः^(७) तासु 'सफं' साम; 'पवस्व मधुमत्तम'-इति प्रगाथः (उ,१प्र,१६), तस्मिन् पूर्वा ककुप, उत्तरा पंक्तिः^(८), तत्र 'पौष्कलं' (ज,१प्र,८) साम; 'अभिप्रियाणि पवते च नोहित'-इत्यन्धं सूक्तम् (उ,१प्र,१८), तत्र तिस्रो जगल्यः^(९) तासु 'काव' (ज,१प्र,१३) साम । एतेषां पञ्चानां मध्ये 'पुरोजितोवः'-पवस्व-इत्यनयोः सूक्तयोः यद्यपि द्वे द्वे कृन्दसौ, तथापि समासु गानं निष्पादयितुं प्रग्रथने कृते सति एकमेव कृन्दः सम्पद्यते, ततो गायत्रानुष्टुबुष्णिक्कुकुञ्जतीभिः पञ्चच्छन्दा आर्भव-पवमानोऽस्मिन् सवने आपनोयइति; तत्र 'पुरोजितोवः'-इत्यस्मिन् सूक्ते श्यावाश्वमान्धीगवं च सम्मसु गातुमुत्तरे गायत्रावाग्नाते परित्यज्य द्वे उत्पत्यनुष्टुभा नेतव्ये—इति पूर्व पक्षः । चतुर्थं पादं पुनरुपादाय द्वे अनुष्टुभौ प्रग्रथनीये—इति राक्षान्तः । तत्रोभयत्र पूर्व-वर्णक-द्वय-न्यायेन युक्तिर्द्रष्टव्या । लिङ्गं त्वेवमाग्ना-

(१)—“सादिष्टया” १, “रबोहा” १, “वरिवोषातमो” १ ।

(२)—ताण्ड्य-ब्राह्मणस्याष्टम-प्रपाठके चतुर्थखण्डे विहितं साधारकं साङ्ख्यिकम् ।

(३)—अथ प्रमाणम् ताण्ड्य-पञ्चदशस्यैकादशतमम्, एवं पुरोजितौत्यादौ श्यावाश्वेति ।

(४)—“पुरोजितौ” १, “योषारया” १, “तन्दु राध” १ ।

(५)—“इन्द्रमच्छ” १, “सुभरा” १, “अस्य दिन्द्रो” १ ।

(६)—“पवस्व” १, “यस्य ते” १, “सद्युप्रकृतो” १ ।

(७)—“अभिप्रियाणि” १, “साकार्यस्य” १, “वदतस्य” १ ।

यते—‘चतुर्विंशतिर्जगत्यस्तृतीयसवनएका च ककुबिति’ सेयं स-
ङ्ख्या प्रग्रथन-पक्षे उपपद्यते । तथाहि—गायत्र-संहितयोः सास्त्री
राश्रये गायत्रे ढचे द्विरभ्यस्ते सति षट् गायत्राः भवन्ति, चतु-
र्विंशत्यक्षरा गायत्री, अष्टाचत्वारिंशदक्षरा जगती (१), ततः
षड्भिः गायत्रीभिः तिस्रो जगत्यः भवन्ति, श्यावाश्वान्योगवयो
राश्रयभूताः प्रग्रथिता, द्विरभ्यस्ताः षड्मुष्टुभो भवन्ति, ताभिश्च-
तस्त्रो जगत्यो भवन्ति, मिलित्वा सप्त जगत्यः सम्पन्नाः । सप्तस्य
पौष्कलस्य च सामान्तरषत्तृचे गानं न कर्त्तव्यम्, किन्त्वैकस्या
मृचि । तत् कुतोऽवगम्यते? उष्णिहि ककुभेति सप्तस्यैकवच-
नान्ताभ्यां विशेष-विधानात् (२) । अष्टाविंशत्यक्षरयोरुष्णिक्-
ककुभोरैका जगती गायत्री-पादश्च सम्पद्यते, ककुभि मध्यमः
पादो द्वादशाक्षरः, उष्णिहि च परः पादः—इति तयोर्भेदः ।
कावस्याश्रयभूताः स्वतःसिद्धा तिस्रो जगत्यः—इति मिलित्वा
पवमानेऽस्मिन्नेकादश जगत्यो भवन्ति, गायत्री-पादश्चातिरिच्यते ।
आर्भवपवमानवत्तृतीयसवने यन्नायज्ञीय-स्तोत्रमेकमस्ति (३), तस्य
चाश्रयः ‘यन्नायज्ञावोअग्नये’—इत्यसौ प्रगाथः (उ, १ प्र, २०), तत्र
पूर्वा बृहती उत्तरा विष्टारपंक्तिः, तयोः प्रग्रथनेन ककुभावृत्तरे

(१)—रुद्र मानं ताण्ड्य-षोडशसूक्तैकादशे—“जगत्योयद्वादशाक्षराणि पदानि”—
इत्यादि; एवं सर्वत्र इन्द्रः सु ।

(२)—ताण्ड्येऽष्टम-प्रपाठके ‘उष्णिक्-ककुभावेनौ सवत्’—इत्यादि पञ्चषष्ठे तत्
स्यष्टम् ।

(३)—ताण्ड्य-सप्तमस्य सप्तमखण्डादधो एवास्ति विहितम् ।

कर्त्तव्ये (१) । तत्रैकविंशस्तीमः तस्य विधायिका विष्टुतिरेव-
मान्नायते— 'सप्तभ्यो हिं करोति स तिसृभिः स तिसृभिः स
एकया, सप्तभ्यो हिं करोति स एकया स तिसृभिः स तिसृभिः
सप्तभ्यो हिं करोति स तिसृभिः स एकया स तिसृभिः'—इति
(२) । अयमर्थः— प्रथमायाः बृहत्यास्त्रिषु पर्यायेषु त्रिवारमेक-
वारं पुनस्त्रिवारमिति सप्त बृहत्याः, मध्यमायाः ककुभः प्रथम-
द्वितीययोः पर्याययोस्त्रिस्त्रिः पाठः, अन्त्ये सहात्, उत्तमायाः ककुभः
आदौ सहात्, द्वितीय-तृतीययोस्त्रिस्त्रिः, एवं चतुर्दश ककुभः ।
तासु ककुभु हादशाक्षराः मध्यमपादाश्चतुर्दश, तेषु सप्त पादाः
सप्तसु बृहतीषु योजनीयाः, ततः सप्त जगत्वीभवन्ति, अवशिष्टाः
अष्टाक्षराः ककुभामाद्यपादाश्चान्यपादाश्च, मिलित्वाष्टाविंशतिः,
तेषु षड्भिः पादैः एका जगत्वीत्यनेन क्रमेण चतुर्विंशतिपादैश्चतस्रो
जगत्वीभवन्ति ; ये तु हादशाक्षराः सप्तपादाः पूर्वभवशिष्टाः
तेषु पवमान-शेषोऽष्टाक्षरः पादोयोजनीयः, ककुभांशेष्वेष्टा-
क्षरेषु चतुर्षु पादेषु चत्वार्यक्षराणि योजनीयानि, ते हे जगत्वी
भवतः ; तदेवं यज्ञायज्ञीय-स्तोत्रे त्रयोदश जगत्वीः पूर्वाज्ञाः
पवमान-गता एकादशेति चतुर्विंशतिर्जगत्वीः, चतुरक्षर-वर्जिता
श्चत्वारोष्टाक्षर-पादाः मिलित्वा ककुबेका भवति । अनेन लिङ्गेन
श्यावाश्वमान्नीगवं च प्रग्रथित-वृत्ते गातव्यम्, न तु तत्रो-

(१)—एवमेव ह्यत्रैतद् गीतं दृश्यते ऊह-प्रथमस्य चतुर्दशं साम ।

(२)—एकविंशस्तीमस्यैकसप्तिनी, उच्यते, प्रतिष्टुतिः, सप्त्यांचेति चतस्रोविष्टुतयः
सन्ति, तत्रायायाः विधायकं, वचनमिदम् । सर्वमेतन् ताण्ड्यस्य द्वितीय-प्रपाठकीय-चतु-
र्दश-खण्डादि खण्ड-चतुष्टये स्फुटम् ।*

त्यत्यनुष्टुबानयनमिति स्थितम् इति^{११} (१) ॥ चतुर्थवर्णकम्—
 ११“चतुःशते प्रग्रथनमृचः पादस्य वाग्रिमः । त्वे सुख्यत्वतो
 नैवमृगन्यत्वस्य वर्णनात् ॥ गवामयने 'ब्रह्म' साम विहितम्—
 'अभिवर्त्ताब्रह्मसाम भवति'-इति^(१), तत्प्रकृत्य श्रूयते^(१) 'चतुः-
 शतमैन्द्रावार्हताः प्रगाथाः'-इति^(४), चतुरुत्तर-शत-सङ्ख्याकाः
 इन्द्र-देवताकाः बृहतीच्छन्दस्काः ऋग्इयात्मकाः, त्वेष्वेक-प्रगाथ-
 गते द्वे ऋचौ द्वितीय-प्रगाथ-गतामेकामृचं च प्रग्रथ्य त्वे 'अभि-
 वर्त्त'-नामकं साम गातव्यम्, तथा सत्यान्नातानामविकृतानामिव
 तिसृणामृचां लाभात् त्वस्य सुख्यत्वं भवति, पूर्वीक्त-रीत्या पाद-
 प्रग्रथने तु विकृतत्वादसुख्यमृचः स्यात् इति प्राप्ते, ब्रूमः—
 अन्याः * अन्याः ऋचोभवन्ति तदेव सामेत्यचामन्यत्वमत्र

* 'अन्याः'-इत्येकएव गौ० पुस्तके ।

(१)—स्फुटमेतत् ताण्ड्याष्टम-पञ्चमे “पुरोजिती वो अन्वम इति पद्येत्याद्युपक्रमके,
 'तासु ग्रावाद्यमित्यादौ, 'अथैतदान्मोगवमित्यादौ च ।

(२)—प्रायणीयेऽर्चनि माध्यन्दिन-सवने ब्राह्मणाक्ते भिनः षष्ट कोऽय निवर्त्तकमेतत्
 'तंवोदस्रमृतीयश्चमिति योनौ'ताण्ड्य-चतुर्थस्य त्वतोऽयं विहितम्, तच्च ऊर्ध्वगतस्य षष्ट-
 प्रपाठक-द्वितीयाद्विधं चतुर्दशतमं साम ।

(३)—तत्रैव चतुर्थखण्डे तद्वाप्यं च तदेतत् स्फुटं व्याख्यातम् ।

(४)—एषपाठस्तु, लायायन सूत्रस्य दशम प्रपाठक-तृतीये खण्डे दृश्यते, ताण्ड्य-
 पाठस्तु “पञ्चसु माःसु बार्हताः प्रगाथा अष्टम्यन्ति”-इति, तद्वाप्यं तु चतुःशतत्याद्युक्तमृ-
 तत्वं ति लक्ष्यते ।

वर्ण्यते (१) तच्च पाद-प्रग्रथने सम्भवति, ऋक्-प्रग्रथने तु येयम्क् पूर्वस्य ह्रस्वस्यान्त्या सैवोत्तरस्य ह्रस्वस्याद्येत्यन्त्यत्वमृचः न स्यात् ; तस्मात् पादस्य प्रग्रथनम्-इति”^{१९} ॥

तत्रैव नवम-दशमयोरधिकरणयोः अपर-विशेषौ चिन्तितौ । नवमाधिकरणम्—^{१९}“आइः-भावोयोनि-वशादुत्तरा-वशतोऽ-थवा । गीत्यर्थत्वादादिमोऽन्त्योवर्णाभिव्यञ्जकत्वतः ॥ ‘यद-योण्यां तदुत्तरयोर्गायति’-इति श्रूयते, तत्र ‘कथानश्चित् आभु वत्’-इत्यसादृशयोनिः (१), तस्यामृचि ‘कथा’-इत्यक्षरद्वयमाद्यो भागः, ‘नश्चित् आभुवदित्यक्षरषट्कं द्वितीयो भागः, तस्मिन् भागे द्वितीयाक्षरे चकारस्योपरितनमिकारं विलोप्य तस्य स्थाने आइ-भावमाम्नाय गीतिर्निष्पादिता; ‘कस्वासत्योमदाना मिल्यनन्तर्भा-

* अधिकरणमाला-पुस्तके प्रायः सर्वत्र ‘आयी’-इत्येवं यकार-मध्यपाठः ।

मूले गानग्रन्थे क्वचित् तथा पाठदर्शनं तद्गोचरम् ; परं “आकारः पूर्वभागः ईकार-उत्तरभागः”-इत्यादि-विरोधादुपेक्ष्यः स इति मन्यते ; गानग्रन्थे षु वृद्धेषु ‘आई’-इत्येव-मीकारान्तः पाठः परिलक्ष्यते, अध्ययन-सम्प्रदायाच्च तथैव, यत्र क्वचिद् गाने यकार-मध्योऽस्ति लिखितः, तच्छ्रुतलिखनानुयायि-गण्डलिका-प्रवाह-मूलरूढमिति सम्भाव्यते ।

(१)—तथाहि, ताण्ड्य-चतुर्थ-वृत्तीये—“समानं साम भवत्यन्योन्यः प्रगाथः”-इति, उक्तं व्यहःसु, समानमेकमेवाभीवर्त्तास्व्यं ब्रह्म-साम भवति, प्रगाथः प्रग्रथनीयस्तदाग्रथ-सु चस्वत्योन्यः प्रत्यहं विस्त्रुणो भवति”-इति च तद्-भाष्यम् ।

(१)—इन्द्रोपन्यस्य द्वितीय-प्रपाठक-पष्ठ-छन्दो पञ्चमी । इयमेव पुनः उत्तरा-ग्रन्थस्य प्रथम-प्रपाठक-द्वादश-छन्दो प्रथमा ।

विन्युत्तरा (१), तस्यां योनि-न्यायेन चतुर्थाक्षरे तकारस्थो-
परितनं यकारमीकारं च लोपयित्वा तयोः स्थाने आइ-भावः
कार्यः ; 'अभीषुणः' असावपरोत्तरा (१), तस्यामपि चतुर्थाक्षरे
णकारस्थोपरितनं सकारं लोपयित्वा तस्य स्थाने आइ-
भावः कर्तव्यः (१) ; अन्यथा गीति-नाश-प्रसङ्गात्—इति प्राप्ते,
ब्रूमः—नात्र योनौ वर्णान्तरस्यागमः, किन्तर्हि? विद्यमान
एव चकारस्थोपरितनः इकारः साम-प्रसिद्धया प्रतीयया वृद्धः
सन्नैकारो भवति, तस्य सन्ध्याक्षरत्वात्, 'आकारः पूर्वोभागः',
ईकारः उत्तरभागः' (४), तावुभौ विश्लेषेण गीयमानौ आइ-
भावं प्रतिपद्येते ; तथाच सामगात्राहुः 'वृद्धं तालव्यमाइ
भवति'-इति (५) तथा सत्युत्तरयोश्चतुर्थाक्षरे नास्ति तालव्य

(१)—उत्तराग्रन्यस्य १प्र० १९सू० ९ ऋक् ।

(२)—उत्तराग्रन्यस्य १प्र० १९सू० ९ ऋक् ।

(१) तथाच—“काऽपूया । नखाऽइत्रा ३ आभुवात्”-
—इत्यादि प्रथमायारूपम्, एतन्मात्रमिष्टमेव । “कापूत्त्वा ।
सत्याऽइमाऽइक्षानाम्”—इत्यादि द्वितीयाया रूपम्, —“आपूभो
पुणाऽइसाऽखीनाम्” इत्यादि तृतीयाया रूपं च निपद्यम् भवेत्,
परं तन्नैवैष्टम्, ऊह-प्रथमस्य पञ्चम-साम-विरोधात् ।

(४)—स्यष्टमे तत् व्याकरणस्य पातञ्जल-व्याख्याने महाभाष्ये ।

(५)—पुण्यसूत्रादौ । अवेदं तत्त्वम्—पूर्वोत्तरयोर्द्वयोरेव पक्षयोः प्रथमायाः
स्वरूपे सत्यविवरोधे लोप एवयोः पुकरण-गत विरोधः ।

इकारः इत्याईभावः न कर्त्तव्यः (१) 'अभीषुणः सखीना
मविता जरितृणाम्'-इत्येतस्यामुत्तरायां द्वादशाक्षर-गतस्य रेफ-
स्थोपरितनः इकारः पूर्ववदाई-भवति (२) तथा सोऽयमाई-भावः
उक्त-रीत्या वर्णाभिव्यञ्जकत्वादुत्तरा-गत-वर्ण-वशेन कर्त्तव्यः, गीत्य-
र्थत्वाभावेन योनि-क्रमे तेन विनापि गीतिर्विनश्यति-इति" (३) ॥
दशमाधिकरणम्—२४ "स्तोभानोतप्रदिश्यन्ते नागीतित्वेन वर्ण-
वत् । स्वरादिवत् प्रदिश्यन्ते गीति-कालोपयोगतः वामदेव्य-
साम्नः योनौ हयोरर्द्धयोर्मध्ये औकार-द्वयेन हो-शब्देन हायि-
शब्देन च निष्यन्नः स्तोभः एवमान्नातः 'औऽहो हायि' * (४)

* अधिकरणलायाम् 'औहोहायि'-इति पाठः ।

परं तन्न सम्यक्, औकारद्वयेनेति पूर्वोक्तः ; गान-प्रत्ययेषु च एक औकारः प्रथम-
स्वरकः, अपरो द्वितीय-स्वरकः स्पष्टम् ।

(१) एवञ्च— ^१का ^२ऽपू ^३स्त्वा । ^४स ^५त्यो ^६ऽमा ^७ऽदना ^८नाम्"—

इत्यादिकम्ह-प्रथमे चतुर्थानन्तरं श्रुतमविरुद्धम् ।

(२) ^१आ ^२ऽपू ^३भो । ^४सु ^५णा ^६ऽः ^७सा ^८ऽखी ^९नाम् । ^{१०}आ । ^{११}विता-
^{१२}जरायि ^{१३}तृ । ^{१४}णाम्" इत्यादिकं रूपं, गीयते चैवमेवोह-गायकैः
सामगैः (१, ५) ।

(३) तथाहि गेय-गानस्य पञ्चम-प्रपाठकस्य पञ्चमिंशतितमं साम वामदेव्यम्, "कथा
नश्चिच्चाम्भूवदुती सदाष्टः सखा । कथा शचिष्ठया हता"-इति तस्य योनिभूता ऋक्,
अस्याः पूर्वाहं कथेत्यादि, पश्चाहं कथाश्चिष्ठयत्यादि, अनयोरन्तरे स्तोभोऽर्थं श्रूयते ;
सच्च वामदेव्य-गान-प्रवणेऽपीपलभ्यः, गेय-पञ्चमं च द्रष्टव्यः ।

इति ; सोऽयं स्तोभः नोत्तरयोः (१) अतिदिश्यते, कुतः ? अगोतित्वात् ; 'यद्योन्यां तदुत्तरयोर्गायति'-इति गोति-मात्र मतिदिश्यते ; तत्र प्रथमायाऋचः वर्णाः यथा नातिदिश्यन्ते तथा स्तोभाअपि-इति प्राप्ते, ब्रूमः— स्वरोवर्ण-विश्लेषोविरामः इत्येते गीत्युपयोगित्वात् यथातिदिश्यन्ते तथा स्तोभाअपि गोति-काल-परिच्छेदकत्वादतिदिश्यन्ते"१४-इति (१) ॥

अष्टमाधिकरण-द्वितीय-वर्णके कचिदुत्पन्ना गानाभाव-शङ्का निवारिता — १४ "गानस्य नियमोनोत विद्यते वङ्गुपस्थितौ । नाम्नान्वयतोस्त्येव प्रकृतत्वाच्छ्रुतेरपि ॥ कचित् कर्मविशेषे श्रूयते 'अयं सहस्रमानवइत्येततया ह्यनीयमुपतिष्ठते'-इति (१) असाष्टगु संहिता-ग्रन्थे (४) समाम्नाता, प्रगीता गानग्रन्थे (५), ततो वङ्गे रूपस्थाने तस्यामृचि गानं न नियतं किन्तु विकल्पितम्-इति प्राप्ते, ब्रूमः— अस्त्येव नियमो गाने, कुतः ? सामवेदे गानस्यैव प्रकृतत्वात्, ऋचां संहिता-पाठोऽत्र गानायैव नञ्छाधारमन्तरेण गातुं शक्यते । अथोच्यते— 'अयं सहस्रेष्टक्-प्रतीक-पूर्वकेण वाक्येनोप-

(१) कस्त्वं त्वभीपुणः सखीत्यनयोः चोः ।

(१) तथाच — "कस्त्वामत्योमदानां मंहिष्ठोमस्तुदन्तमः" इत्यर्द्धं च मूलकस्य. "अभीपुणः सखिनामविता १३रिष्टिणाम्"—इत्यर्द्धं च मूलकस्य च गानस्योपरिष्ठात् "दृष्टा-चिदा वजे वसु"-इत्यर्द्धं च मूलकस्य "शतश्रवास्तुतये"-इत्यर्द्धं च मूलकस्य च गानस्य उपरिष्ठात् "सौऽचो ह्यह" इत्येवं श्रूयतरेव ऊहगान-प्रथमस्य पञ्चमे सामनि ॥

(२)—तद्वद्विपाठस्त्वेवम्—'अयं सहस्रमानवइत्यतिच्छन्दसा ह्यनीयमुपतिष्ठते'-इति, 'अयं सहस्रमानवइति अतिच्छन्दसा अतिच्छन्दमि अचि गीतं गोतिरिति निधन वता उद्गातारः वय आहवनीय उपतिष्ठते'-इति तदभाष्यम् (४ प्र. १४४) ।

(४)—अन्त्योनामके पञ्चम-द्वितीय-तृतीये-प्रथमानन्तरम् । -

(५)—गोयनामके द्वादश-प्रथम सप्तविंशत्यन्तरम् ।

स्थान-विधानाद् वाच्यस्य प्रकरणात् प्रबलत्वादृचैवीपस्थानम्-इति, तन्न, प्रकृत-प्रगीत-मन्त्र-वाचिन्या एतयेति सर्वनाम-श्रुतेः प्रबलतंत्रत्वात् । तस्मान् प्रगीतयोरुपस्थानम्”^{१५}-इति ^(१) ॥

पञ्चदशाधिकरणादिषु त्रिषु धर्म-साङ्ख्यं चिन्तितम् । पञ्चदशाधिकारम्—^{१६}“बृहद्रथन्तरैर्धर्मैः सङ्कीर्णं वा व्यवस्थिते । पृष्ठैक्यात् सङ्कोरो धर्मे निर्देशादेर्व्यवस्थितिः । ज्योतिष्टोमे विकल्पनं पृष्ठस्तोत्रे * विहितम् ‘बृहत् पृष्ठं भवति, रथन्तरं पृष्ठं भवति’ इति । तत्रोभयत्र धर्माः श्रुताः—‘बृहति प्रस्तूयमाने मनसा समुद्रं ध्यायेत्’ ^(१), रथन्तरे प्रस्तूयमाने सम्मालयेत्-इत्यादयः ^(२), ते उभयत्र सङ्कीर्णान्, पृष्ठ-सिद्धि-लक्षणस्य ^(३) कार्यस्यैकत्वात्—इति चेत्—न, निर्देश-भेदात्, साङ्ख्यं त्ववैलक्ष्येन बृहदिति रथन्तरमिति च द्वौ निर्देशौ नोपपदेयाताम् ; किञ्चोभय-धर्म-साहित्यं विरुद्धम्—उच्चैर्गेयं बलवद्-गेयमिति बृहद्वर्गः ^(४)—नोच्चैर्गेयं न बलवद्गेयमिति रथ-

*.‘विकल्पितं पृष्ठस्तोत्रम्’-इति गौ० सा० पुस्तकयोःपाठः ।

(१) ससृष्टञ्चैतदाह सूत्रकारः—‘अथं सहोहाउ’-इति विरुद्धाता गाथेन्द्रिषन-मितरावनूपेयातामिति । अत्र ‘अथं सहोहाउ’-इति गेयगानस्य द्वादश-प्रपाठकी-याष्टाविंशतितमं पादः प्रतीकम् ।

(२)—तथाच, ताण्ड्य-सप्तम-सप्तमे—“बृहद्रथन्तरं प्रगीति समुद्रमन्त्राद्योक्तायेद्”-इत्यादि ।

(३)—तत्रैव रथन्तरधर्मादि व्यवस्थानन्तरम् ‘रथन्तरमुद्रातुथञ्चः’ प्रमथितोः प्रस्तूयमाने सम्मालेत्—इत्यादि च ।

(४)—चौदुम्वरी-स्पर्शन-रूपस्य ।

(५)—“बलवद्गेयं वज्रमेव प्रपन्नं प्रमुद्रयिष्यति”-इत्यादि (ता१ १, २) ।

न्तर-धर्मः (१); तस्मादुभयोर्धर्माव्यवतिष्ठन्ते”^{१९} इति ॥ षोड-
शाधिकरणम्—^{२०} “तयोर्धर्माः समुच्चया न वा कर्णरथन्तरे ।
द्वि-स्थानत्वाद् भाष्यत्राद्योविरोधाद् वार्त्तिकेऽन्तिमः । वैश-स्तोमे
‘कर्णरथन्तरं पृष्ठं भवति’-इति (२) श्रूयते, तत्र कर्णरथन्तराख्य-
सान्नः (३) पृष्ठ-स्तोत्र-साधनयोः प्राकृतयोः बृहद्रथन्तरयोरुभयोः
स्थाने पतितत्वाद्भय-संबन्धि-धर्माः समुच्चेतव्याः ; ये तु विरुद्धाः
धर्माः उच्चैर्गेयं नोच्चैर्गेयमित्यादयः ते विकल्पान्ताम् ; समुद्र-
ध्यान-निमीलनादीनां विरोधाभावात्, प्रकृताविव निर्द्देश-
भेदस्यात्राभावाच्च समुच्चयः इति भाष्यकारस्य (४) मतम् ;
विकल्पितयोरेव द्वयोः स्थाने पतितत्वाद् विरुद्ध धर्म-स्वारस्याच्च
विकल्प एव युक्तो न तु समुच्चयः इति वार्त्तिक-कारस्य (५)
मतम् ; तत्रोभयत्र तत्तन्मत-विपरीतः पूर्वपक्षः उन्नेयः”^{२१} ॥
सप्तदशाधिकरणम्—^{२२} “द्वि-सामके द्वयोर्धर्मसाङ्कर्यं वा व्यव-
स्थितिः । पृष्ठैक्यात् सङ्करोमैवं धर्माणां सामगत्वतः । ‘गोसव
उभे कुर्यात्’-इत्यादिना गोसवादी बृहद्रथन्तर-साम-द्वय-साध्यं
पृष्ठस्तोत्रं विहितम् । तत्र पृष्ठस्तोत्रस्यैकत्वेन धर्म-व्यवस्थायाः
(६) असम्भवात् बृहत्सुभयधर्माः कर्त्तव्याः, रथन्तरेऽप्युभय-

(१)—“चिप्रं गेयं स्वर्गस्य श्लोकस्य समष्टौ”-इत्यादि (ता १,१,१) ।

(२)—ताण्ड्याष्टादश-प्रपाठकाय-चतुर्थ-खण्डे ।

(३)—ऊहगानस्य चतुर्थ-प्रथम-वृत्तयानन्तर-श्रुतस्य ।

(४)—(जैमिनि-मूत्रस्य विशेषेण व्याख्यातुः) शबर-स्वामिनः ।

(५)—(जैमिनि-मूत्र-न्यूना-पूरयितुः) भट्टकुमारिलस्य ।

(६)—उच्चैस्त्व-नोच्चैस्त्वादेः । .

धर्माः, इत्थिवं साङ्ग्यमिति चेत्— मैवम्, न ह्येते पृष्ठ-स्तोत्र-
प्रयुक्ताः धर्माः किन्तु साम-प्रयुक्ताः, ततः सामोर्भेदात् धर्माः व्यव-
तिष्ठन्ते”-इति व्यवस्थित-धर्मोपेताभ्यां बृहद्रथन्तर-नामकाभ्यां
सामभ्यां (१) निष्पन्न-स्तोत्रस्य पृष्ठमिति वैदिकं नामधेयम् ;
यथा त्रिवृच्छब्दस्यार्थं वेद-प्रसिद्धो गृहीतः तद्वत्”^{१८} ॥ स
च त्रिवृच्छब्दः प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादे पञ्चमाधिकरणस्यान्तिमे
वर्णके विचारितः—^{१९}“लौकिकोवाक्यगोवार्थस्त्रिवृदादेः सम-
त्वतः । उभौ विध्यर्थवादैकवाक्यत्वादस्त्वहान्तिमः ॥ “त्रिवृद्-
बहिष्यवमानम्” (१)-इति श्रुतौ त्रिवृच्छब्दस्य त्रैगुण्यं लोक-
प्रसिद्धोऽर्थः वाक्यशेषाट्क्त्रयात्मकेषु सूक्तेष्ववस्थितानां बहिष्यवमा-
नात्मक-स्तोत्र-निष्पादन-क्रमाणां ‘उपास्मै गायतानरः’ (उ १ प्र०
१२, ३ सू०)-इत्यादीनामृचां नवकमर्थः (१) ; तत्र धर्म-निर्णये
वेदस्य प्रबलत्वेऽपि पद-पदार्थं निर्णये लोक-वेदयोः समान-बलवत्-
त्वात् उभावर्थौ विकल्पेन गृहीतव्यौ, इति चेत्— मैवम्,
लौकिकार्थ-स्वीकार-पक्षे विधि-वाक्ये त्रैगुण्यमर्थः, अर्थवाद-वाक्ये
स्तोत्रियाणामृचां नवकम्, इत्थिवं विध्यर्थवादयोर्वैयधिकारणा-
देकवाक्यत्वं न स्यात् ; अतः एकवाक्यत्वाय स्तोत्रियाणां नवक-
मेव विधिवाक्ये नियतोर्थः”^{२०} ॥ पृष्ठ-शब्दस्य नामधेयत्वं
प्रथमाध्याये चतुर्थ-पादस्य तृतीयाधिकरणे-चित्रा शब्दवन्निर्णी-

(१)—ते च सामनी कृष्ण गानस्य चुद्र-पर्व-गत-पञ्चदश-षोडशात्मके, तत्र चाद्यं
“रथन्तरवृद्धत्” अपरं ‘बृहद्रथन्तरम्’ ।

(२)—ताण्ड्य-द्वितीय-प्रपाठकस्य चतुर्दश-खण्डे ।

(३)—वाक्यशेषस्यार्थं नैवेता एकविंशस्योत्तमा भवन्ति-इति (ता-२.१५) ।

तम्—^{१०}“यच्चित्रया यजेतेति तद्गुणो नाम वा भवेत् । चित्र-
स्त्रीत्व-गुणौ रूढेरग्नौषोमीयके पशौ । द्वयोर्विधौ वाक्य-भेदो
वैशिष्ट्ये गौरवं ततः । स्यान्नाम पृष्टाज्य-बद्धिप्यवमानेषु तत्
तथा । ‘चित्रया यजेत पशुकाम इत्याम्नायते, तत्र चित्राशब्दो-
द्भिच्छब्दवद्भौगिकः (१) किन्तु रूढ्या चित्रत्वं स्त्रीत्वं चाभि-
धत्ते, ततो न पूर्वन्यायेन नामत्वम्, तथा सति अग्नौषो-
मीयं पशुमालभेतेति-विहित-पशु-यागमत्र यजेतेत्यनेन पदे-
नानूद्य तस्मिन् पशौ चित्रत्व-स्त्रीत्व-गुणौ विधीयेते, इति प्राप्ते,
ब्रूमः— चित्रत्वं स्त्रीत्वं चेति द्वावेतौ गुणौ, तयोर्विधाने
वाक्यं भिद्येत, तथाचोक्तम्—‘प्राप्ते कर्मणि नानेको विधातुं-
शक्यते गुणः । अप्राप्ते तु विधोयैरन् * बहवोऽप्येक-यत्नतः’-
इति । अथ वाक्य-भेद-परिहाराय गुण-द्वय-विशिष्टं पशु-द्रव्य-रूपं
कारकं विधीयेत, तदा गौरवं स्यात् ; तस्माच्चित्रा-शब्दः पूर्व-
वत् यजि-सामानाधिकरण्येन याग-नामधेयं भवति, चित्रत्वं न
तस्य विलक्षण-द्रव्य-द्वारेणोपपद्यते—‘दधि मधु दृत्तमापोधाना

* ‘विधीयन्ते’ इति गौ० मा० पुस्तकयोः पाठः ।

(१)—उद्भिच्छब्दस्य भौगिकत्वं नैव सत्यं—लक्षणा-भयाद् याग नामधेयत्वम्,
तथाहि—“उद्भिदा यजेत पशुकामः” इति वाक्ये न फलं प्रति विधानं तं प्रति च गुण
विधानं न युज्यते, वाक्यभेदापत्तेः ; तत उद्भिदेत्यस्य उद्भिदवतेत्यर्थः कल्पनीयः
गत्यन्तर-मत्वं स चामदनीयः, तस्मात् उद्भिदमन्त्रकेन यागेन पशुं भावयेत् इत्येव,
तस्यार्थः माधुरित्यं विचारो जैमिनिग्रन्थस्य न्यायमालायाय प्रथमाध्याय-चतुर्थ-
पादे लौगाक्षि-प्रभृति-मीमांसा प्रवन्धे स्फुटः ।

स्तण्डुलास्तत्संस्तुं प्राजापत्यम्'-इति दध्यादीनि विचित्राणि प्रदेय-
द्रव्याणि षडाम्नातानि' (१) तदेतं चित्रा नामकस्य यागस्योत्पत्ति-
वाक्यम्, याग-त्ररूप-भूतयोः दध्यादि-द्रव्य-प्राजापति-देवतयोः
अत्रोपदिश्यमानत्वात्; उत्पन्नस्य तस्य यागस्य 'चित्रया यजेत
पशुकामः'-इत्येतत् फलवाक्यम् । एवं सति प्रकृतार्थोलभ्येत,
अग्नौषोमीय-पञ्चनुवादेन गुणविधाने प्रकृत-हानाप्रकृत-प्रतिधे
प्रसज्येयाताम्, लिङ्-प्रत्ययस्य चानुवादकत्वाङ्गीकारान्मुख्योवि-
ध्यर्थोवाध्येत । तस्माच्चित्रा-पदं नामधेयम् (२) ॥ यथा चित्रा-शब्दे
नामधेयत्वं तथा बहिष्यवमान-शब्दे आज्य-शब्दे पृष्ठ-शब्दे च तत्-
कर्म-नामधेयत्वं योजनीयम्— एवं हि श्रूयते (३) 'त्रिवृद्-बहि-
ष्यवमानम्, पञ्चदशान्याज्यानि, सप्तदशानि पृष्ठानि; इति । अस्य
वाक्य-त्रयस्यार्थोविवियते—सामगानामुत्तरा-ग्रन्थे तृचालकानि
सूक्तान्याम्नातानि, तत्र 'उपास्मै गायता नरः'-इत्याद्यं सूक्तम्,
'दविद्यतत्या ऋचा'-इति द्वितीयम्, 'पवमानस्यते कव'-इति तृती-
यम्, ज्योतिष्टोमस्य प्रातःसवनानुष्ठाने तेषु त्रिषु सूक्तेषु गायत्वं
साम गातव्यम् (४) तदिदं सूक्त-त्रय-गान-साध्यं स्तोत्रं बहिष्यव

(१)—ताण्ड्यः, पङ्क्तिं च ब्राह्मणे— लाट्यायने च कल्पसूत्रे ।

(२)—चित्रा-शब्दस्य अति-लिङ्गादनेक-द्रव्य-परकत्वेन-उद्भिदेति वाक्य-साम्यम्,
यागस्य-फलसम्बन्धे गुणसम्बन्धे च वाक्यं भिद्येत, तद्-भयान्नामधेयता चेति सारम् ।

(३)—ताण्ड्य-विंशतितमे ।

(४)—तथाहि—ताण्ड्य-पष्ठस्य नवम-दशम-खण्डयोः "उपास्मै गायतानर इति"-
इत्यादिना ऋक्संस्कृतं प्रदर्श्य, सप्तम-प्रथमे "इमे वै लोकाः गायतं त्राष्टद् गेयम्"-इत्या-
दिना तत्र सामादिकं व्यथस्थापितम् ।

मानमित्युच्यते (१) तत्रावस्थितानामृचां पवमानार्थत्वाद्बहिः-सम्ब-
न्धाच्च, न खल्विदं स्तोत्रम् इतरस्तोत्रवत् सदोनामकस्य
मण्डपस्य मध्ये औदुम्बरीयाः (२) स्तम्भ-शाखायाः सन्निधौ प्रयु-
ज्यते किन्तु सदसोबहिःप्रसर्पद्भिः प्रयुज्यते, (३) तस्य च
बहिष्यवमानस्य त्रिवृन्नामकः स्तोमोभवति, तस्यच स्तोमस्य
विधायकं ब्राह्मण-वाक्यमेवमान्नायते (४) 'तिसृभ्यो हिं करोति
स प्रथमया तिसृभ्यो हिं करोति स मध्यमया, तिसृभ्यो हिं
करोति स उत्तमयोद्यती त्रिवृतो विष्टतिरिति' । अयमर्थः—
सूक्त-त्रय-पठितानां * नवानामृचां गानं त्रिभिः पर्यायेः कर्त्तव्यम्
तत्र प्रथमं पर्याये त्रिषु सूक्तेषु आद्याभिस्रष्टचः, द्वितीये पर्याये
मध्यमाः, तृतीये पर्याये चोत्तमाः; तिसृभ्य इति तृतीयार्थं पञ्चमो,
हिं करोति गायत्रीत्यर्थः । स यं यथे क्त-प्रकारोपेता गीतिस्मि
वृत्-स्तोमस्य 'विष्टतिः' (स्तुति-प्रकार-विशेषः), अस्याः ' विष्टुते-
रुद्यतो नामेति, एवं परिवर्त्तिनो—कुलायिनोति हे विष्टतो ।

॥ 'सूक्त-त्रय-गतानाम्' इति पाठः गौ० पुस्तके ।

॥ 'तस्याः' इति पाठः गौ० पुस्तके ।

(१) —तदेतद् गानं न क्विद् गानप्रत्यय इत्युच्यते, उद्गाढ-प्रयोगाख्य-याज्ञिक-
रस्ये तु परिदृश्यते नियोग-मुखे न ।

(२) औदुम्बरी लवणाक्षिकन्तु, समामतलाण्ड] पञ्चम-पञ्चमे, षड्विंश ब्राह्मणस्य
चतुर्थ-प्रपाठकस्य तृतीय खण्डे "प्रजापतिर्द्वयश्चौदुम्बरीमुच्छ्रयान्" इत्यादिना
पञ्चवितम् । *

(३) — तथाहि ताण्ड] षष्ठस्य सप्तम-खण्डे — "बहिष्यवमानं सर्पन्ति" इत्यादि, 'ये
ष्वध्यसुखाः बहिष्यवमानार्थं सदः-मकाशाच्चत्वात् प्रतिमर्पन्ति' इत्यादि नदु भाष्यम् ।
छाः] अथ नवमं नवमं सूयं चेतत् — "बहिर्वहिष्यमानैः स्तुवीर्यम्" इति ।

(४) — ताण्ड] द्वितीय-प्रपाठकारश्च खण्ड-त्रये ।

तयोः परिवर्त्तिन्येवमान्नायते^(१)—‘तिसृभ्यो हिं करोति स पराचीभिः, तिसृभ्यो हिं करोति स पराचीभिः, तिसृभ्यो हिं करोति स पराचीभिः, परिवर्त्तिनो विवृतो विष्टुतिः’-इति । पराचीभिः अनुक्रमेणान्नाताभिरित्यर्थः । कुलायिन्येवमान्नायते^(२)—‘तिसृभ्यो हिं करोति स पराचीभिः; तिसृभ्यो हिं करोति या मध्यमा सा प्रथमा, या उत्तमा सा मध्यमा, या प्रथमा सोत्तमा; तिसृभ्यो हिं करोति योत्तमा सा प्रथमा, या प्रथमा सा मध्यमा, या मध्यमा सोत्तमा, कुलायिनी विवृतो विष्टुतिः’-इति । अत्र प्रथम-सूक्ते पाठ-क्रमएव, द्वितीये मध्यमोत्तम-प्रथमाः, तृतीये तूत्तम-प्रथम-मध्यमाः-इत्येवं व्यत्ययेन मन्त्राः गातव्याः । तदिदं विष्टुति-त्रयं विकल्पितं । विष्टुच्छब्दस्येदृशं स्तोम-स्वरूपमर्थः, न तु त्रैगुण्यमिति पूर्वपादे निर्णीतम् ॥ उत्तराग्र्ये बहिष्ववमान-सूक्तेभ्यः त्रिभ्य ऊर्द्धं चत्वारि सूक्तान्यान्नातानि^(३)—‘अग्न आयाहिवीतये’ (उ,१ प्र,४ सू)-इत्याद्यं सूक्तम्—‘आनोमित्रावरुणा’ (उ,१ प्र५, सू)-इति द्वितीयम्—‘आयाहि सुषुमाहित’ (उ,१ प्र६, सू)-इति तृतीयम्—‘इन्द्राग्नी आगतं

(१) -परिवर्त्तिनो आवर्त्तिनीत्यर्थः, यथा प्रथमे पर्याये अनृष्टाभिर्गानं तथोत्तरयोरपि, आहृति-मात्र-पर्यवसायित्वात् ; ताण्ड्य-द्वितीय-द्वितीये स्पष्टम् ।

(२)-कुलायोनौडं, पक्षिणां निवास-स्थानं, नद्यर्था व्यस-हृणादि-निर्मितम्, एवं व्यत्यास-युक्ताश्चः कुलायाः तैलद्वतो कुलायिनी । अस्याः विष्टुतेः परिवर्त्तिनो प्रथमः पर्यायः ; द्वितीये पर्याये पराचीभिः प्रयुक्तस्य हचस्य या मध्यमा सा प्राक् प्रयुज्य प्रथमा कार्या ; या प्रथमा सोत्तमा कार्या ; तृतीये तु, पर्यायो निगद-सिद्धएव यथावन् कार्यः । स्पष्टं चेत्तत् समस्तं ताण्ड्य-द्वितीयस्य तृतीयखण्डे स-भाष्ये ।

(३) -एषां विवरणं पूर्वोक्तमेव सूक्तं यम् ।

सुतम्' (उ,१प्र,३सू)-इति चतुर्थम्— तान्येतानि प्रातः-सवने गायत्र साम्ना गीयमानानि चत्वार्यार्थ्य-स्तोत्राणीत्युच्यन्ते । तन्निर्वचनं श्रूयते— 'यदाजिमोयुस्तदाज्यानामाज्यत्वम्'-इति (१) । तेष्वान्य-स्तोत्रेषु पञ्चदश-नामकः स्तोमोभवति, तस्य स्तोमस्य विष्टुतिरेवमाम्नायते— 'पञ्चभ्यो हिं करोति स तिसृभिः स एकया स एकया, पञ्चभ्यो हिं करोति स एकया स तिसृभिः स एकया, पञ्चभ्यो हिं करोति स एकया स एकया स तिसृभिः'-इति (२) एकं सूक्तं विरावर्त्तनोयं, तत्र-प्रथमाहत्तौ प्रथमाया ऋचस्त्रिरभ्यासः— द्वितीयाहत्तौ मध्यमाया— तृतीयाहत्तौ चत्वारिभ्योऽयं पञ्चदश-स्तोमः (३) । उक्तेभ्यश्चतुर्भ्यः सूक्तेभ्यः ऊर्द्धमुत्तराग्र्ये त्रीणि माध्यन्दिन-पवमान-सूक्तान्याम्नाय तत ऊर्द्धं चत्वारि सूक्तान्याम्नातानि, तेषु-अमित्राशूरनोनुमः (उ,१प्र,१सू) इत्याद्यम्-कया नश्चित्रा भुवत् (उ,१प्र,१२सू), -इति द्वितीयम्— 'तं वो दम्भस्तोषहम्' (उ,१प्र,१३)-इति तृतीयम्— 'तरोभिर्वाविदहमम्' (उ,१प्र,१४)-इति चतुर्थम्— एतानि क्रमेण 'रथन्तर'- (ज०१प्र-१सा) 'वामदेव्य'- (ज०१प्र ५सा) 'नोधम'- (ज०१प्र ६सा) 'कालिय'- (ज०१प्र ७सा) सामभिर्माध्यन्दिन-सवने गीयमानानि पृष्ठ-स्तोत्राणीत्युच्यन्ते । स्यर्गनात् स्पृष्टानो-त्येवं निरुक्तिर्दृष्टव्या । * तेषु स्तोत्रेषु सप्तदशस्तोमोभवति, तस्य

(१)—'यदाजिमोयुस्तदाज्यानामाज्यत्वम्'-इति ताण्ड्यपाठः । ना ७.२ ।

(२)—ताण्ड्य ब्राह्मणस्य चतुर्थादि खण्ड वयेषु तिस्रोविष्टुतयः श्रूयन्ते, तासु इय-माया, स्य एकैकस्मिन् पर्याये पञ्चर्षा भवन्तीति पञ्चपञ्चनीत्याख्यायनम् ।

(३)—पञ्चदश स्तोमस्य विष्टुति त्रयात्मकत्वात् द्वि प्रकारः, त्रयायमाद्य प्रकारः ॥

स्तोमस्य विष्टुतिरेवमान्नायते— ‘पञ्चभ्यो हिं करोति स तिसृभिः
 स एकया स एकया, पञ्चभ्यो हिं करोति स एकया स तिसृभिः
 स तिसृभिः’-इति, अत्र प्रथमावृत्तौ प्रथमायाः ऋचः तिरभ्यासः
 —द्वितीयावृत्तौ मध्यमायाः— तृतीयावृत्तौ मध्यमोत्तमयोः—
 सोऽयं सप्तदश स्तोमः^(१) ॥ अत्र त्रिष्वपि वाक्येषु त्रिवृत्-पञ्चदश-
 सप्तदश-शब्दाः गुण-विधायकत्वेन सम्प्रताः, यदि बहिष्यवमानाज्य-
 पृष्ठ-शब्दाश्चपि गुण-विधायकाः स्युः, तदा प्रत्युदाहरणम्, गुण-
 द्वय-विधानाद् वाक्य-भेदः स्यात् । तस्माद् बहिष्यवमानादि-
 शब्दाः स्तोत्र-नामधेयानि, तैर्नामभिः कर्माख्यनूद्य त्रिवृदादि-
 गुणाः विधीयन्ते^{२०}-इति ॥

उक्तस्य पृष्ठादि-स्तोत्रस्य प्रधान-कर्मत्वं द्वितीयाध्यायस्य प्रथ-
 म-पादे पञ्चमाधिकरणे निर्णीतम्—^{२१}“प्रउगं शंसतीत्यादौ गुण-
 तोत प्रधानता । दृष्टादेव स्मृतिस्तेन गुणता स्तोत्र-शस्त्रयोः ।
 स्मृत्यर्थत्वे स्तौति-शंस्योर्वातोः श्रौतार्थ-बाधनम् । तेनादृष्टमुपे-
 त्यापि प्राधान्यं श्रुतये मतम् । ज्योतिष्टोमे श्रूयते—‘प्रउगं
 शंसति’, ‘निष्केवल्यं शंसति’, ‘आज्यैः स्तुवते’, ‘पृष्ठैः स्तुवते’-इति ।
 (प्रउग-निष्केवल्य-शब्दौ शस्त्र-विशेष-नामनी, आज्य-पृष्ठ-शब्दौ तु
 व्याख्यातौ) अग्रगीत-मन्त्र-साध्या स्तुतिः शस्त्रं, प्रगीत-मन्त्र-
 साध्या स्तुतिः स्तोत्रम् । तयोः स्तुत-शस्त्रयोर्गुणकर्मत्वं युक्तं ;
 कुतः ? तुष-विमोक्वहृष्ठार्थ-लाभात्^(१) पठामानेषु मन्त्रेषु अनु-
 स्मरणेन देवता संस्क्रियते-इति प्राप्ते, ब्रूमः— तेषु अनुस्मरणेन

(१)—अथ यद् वक्तव्यं तत् पूर्वमेवाभिहितम् ॥

(२)—“लभ्यमाने फले दृष्टे नादृष्ट-फल कल्पना”-इति सिद्धात्मात् ॥

स्तोतव्यायाः देवतायाः स्तावकैर्गुणैः संबन्ध-कोर्त्तनं स्तोति-शंसति-धात्वोर्वाच्योऽर्थः, यदि मन्त्र-वाक्यानि गुण-सम्बन्धाभिधान-पराणि, तदा धात्वोः मुख्यार्थ-लाभात् श्रुतिरनुगृहीता भविष्यति ; यदा तु गुण-द्वारेणानुस्मरणोय-देवता-स्वरूप-प्रकाशन-पराणि मन्त्र-वाक्यानि स्युः, तदा धात्वोः मुख्यार्थो न स्यात्, लोके हि 'देवदत्त-चतुर्वेदामिन्नः'-इत्युक्ते स्तुतिः प्रतीयते, तस्य वाक्यस्य गुण-द्वारेण देवदत्त-स्वरूपोपलक्षण-परत्वेन गुण-सम्बन्ध-परत्वात् ; यदा तु देव-दत्त-स्वरूप-परता 'यश्चतुर्वेदो तमानय'-इत्यादौ, तत्र न स्तुति-प्रतीतिः, तस्य चतुर्वेद-सम्बन्ध-द्वारेण देवदत्त-स्वरूप-परत्वेन गुण-सम्बन्ध-परत्वाभावात् ; ततश्चाज्यैर्देवं प्रकाशयेत्, पृष्ठैर्देवं प्रकाश-येत्-इत्येवं विध्यर्थ-पर्यवसानाद् धात्वोर्मुख्यार्थोबाधेत ; ततोधातु-श्रुतिमबाधितुं स्तोत्र-शस्त्रयोः प्रधान-कर्मत्वमभ्युपेतव्यम् । तत्र दृष्टं प्रयोजनं नास्तीति चेत्—ततोऽपूर्वमस्तु^{११}-इति^(१) ॥

तत्रैव द्वितीय-पादे द्वादशाधिकरणे साम-विशेष-प्रयुक्तं कर्मा-न्तरत्वमभिहितम्—^{१२}“उक्ताग्निष्टुतमेतस्यवारवन्तीय-साम हि । रेवतीष्वृक्षु कृत्विति श्रुतं पशु-फलाप्तये । रेवत्यादिर्गुणः कर्म पृथग्वा पूर्ववद् गुणः । रेवती-वारवन्तीय-सम्बन्धाख्यः पशु-प्रदः । साम्नोऽत्र फल-कर्मभ्यां सम्बन्धे वाक्त्र-भिन्नता । तेनोक्त-गुण-संयुक्तमन्यत् कर्मोच्यते फले ॥ 'त्रिवृदग्निष्टोमस्तस्य वायव्यास्तु (ऋक्षु एकविंशान्निष्टोम-साम कृत्वा) ब्रह्मवर्चम-कामो

यजेत' (१)-इत्यस्य सन्निधौ श्रूयते (२)—'एतस्यैव रेवतोषु वारवन्ती-
यमग्निष्टोम साम कृत्वा पशु-कामोद्धेतेन यजेत'-इति । अस्या-
यमर्थः— अग्निष्टोमस्य विकृति-रूपः कश्चिदेकाहोऽग्निष्टुत्रामकः,
स च पृष्ट-स्तोत्रे त्रिवृत्-स्तोम-युक्ततया त्रिवृदित्युच्यते, अग्निष्टो-
मोक्थादीनां सप्तानां सोम-संस्थानां (३) मध्येऽग्निष्टोम-संस्था-रूप-
त्वादग्निष्टोमइत्यप्युच्यते । प्रकृतौ तृतीयसवने आर्भव-पवमान-
स्योपरि 'यज्ञायज्ञोय' साम गीयते, तेन च साम्ना अग्निष्टोम-
यागस्य समाप्यमानत्वादग्निष्टोम सामेत्युच्यते, तच्च प्रकृतौ 'यज्ञा-
यज्ञावोअग्नये'-इत्याद्याग्नियोष्वृचु (उ, १ प्र, २० सू, १-२-३ ऋ) गीयते;
अस्मिंस्त्वग्निष्टुति ब्रह्मवर्चस-कामेन वायव्याम्वृचु तत् साम गात-
व्यम्, तच्च प्रकृताविवैकविंश-स्तोम-युक्तम्; पशुकामस्य तु 'रेव
तोर्नः सधमादे'-इत्यादिषु रेवतोष्वृचु (उ, प्र ४, सू ११, २-३ ऋ)
'वारवन्तोय' साम गायेदिति, तच्च रेवतोनामृचां 'वारवन्तीय-
नामकेन साम्ना यः सम्बन्धः सोऽयं पशु-फलायाग्निष्टुति विधीयते,
एतस्यैवेति प्रकृत-परामर्शकेनैतच्छब्देनान्य-व्यावर्त्तकेनैवकारेण-
चाग्निष्टुतः समर्प्यमाणत्वात्; यथा पूर्वाधिकरणे इन्द्रिय-
फलाय प्रकृतेऽग्निहोत्रे दधि-गुणोविहितः (४) तद्वत्, इति

(१) ताण्ड्यस्य सप्तदश-सप्तमे श्रूयतेतत्. परम् ऋचवाऽद-कृतेत्यन्तापाठोऽ-
वाधिको लघ्यते, ततस्तस्या एव श्रुतेरभिप्रेतोर्थोऽयं न तु मावाच्छ्रुतिरिति गम्यते ॥

(२) ताण्ड्य-सप्तदशाष्टमे ।

(३)—तथाहि—'अथ सोमसंस्था. अग्निष्टोमो (१)ऽत्यग्निष्टोमो (२) उक्थः (३) षोड-
श (४) त्रिगवो (५) वाजपया (६) प्रार्थामः (७)' इति लाट्यायन सूत्रम् (५ प्र ० ४ ख ०) ।
अथ उक्थस्यादिलाभावेऽपि ताण्ड्ये तस्य पूर्वं विहितत्वात् उक्थादीनामिति कथनं ना-
सङ्गतम् ।

(४) "दध्नेन्द्रियकामस्य जुह्यात्"-इति वाक्यार्थेन. एवमेव विषयीकृत्य एका-
दशाधिकरणं रचितमस्ति ।

प्राप्ते, ब्रूमः— विषमोदृष्टान्तः, दधोहीम-जनकत्वं न शास्त्रेण
बोधनीयं तस्य लोकतोऽवगन्तुं शक्यत्वात् । फल-सम्बन्धः एक-
एव शास्त्र-बोध्यः इति न तत्र वाक्यभेदः, इह तु रेवत्यृगाधारकं
वारवन्तीय-साम्नोऽग्निष्टुत्-कर्म-साधनत्वं फल-साधनत्वं चेत्युभयस्य
शास्त्रैक-बोध्यत्वाद् दुर्वारोवाक्य-भेदः ; तेन पशु फलकं यथोक्त-
गुण-विशिष्ट-कर्मान्तरमत्र विधीयते । एतच्छब्दः एव-कारण-
विधीमान-कर्मान्तर-विषयतया योजनीयौ”^{११}-इति (१) ।

उत्तरस्मिंस्त्वधिकरणे निधन-विशेषाः काम्याः विचारिताः
—^{१२}“वृष्टान्न-स्वर्ग-कामानां सौभरं स्तोत्रमीरितं । निधनार्थाप-
होषुर्ग-इति वृष्टादि-कामिनां । फलान्तरं किं वृष्टादि-होषा-
दीनामुतोदिते । सौभरे फल-संभिन्ने निधनं विनियम्यते ।
फलान्तरं चतुर्थोक्तं वृष्टि-कामाय ह्रीषिति । सौभरस्य फलं
वृष्टिर्हीषित्युक्ता विवर्द्धते । नोक्तं वृष्टान्न-कामानामन्यत्वं
प्रत्यभिज्ञया । नियमेऽपि चतुर्थेऽपि तादर्थ्यादुपपद्यते ॥ ‘यो
वृष्टिकामो योऽन्नाद्यकामो यः स्वर्गकामः स सौभरेण स्तुवोत,
सर्वे वै कामाः सौभरम् * इति (२) समास्त्रायः ।’ पुनः

* ‘सौभरे’-इति पाठो बह्व-पुस्तके ।

परं सः सर्वोऽप्यमाधुरेव, ताण्डे] तथा दर्शनात् ।

‘१’ ‘समास्त्राय’-इति ल्यवन्तपठं दृश्यते, प्रायः सर्वत्र इह ।

परं तत्र मय्यक. ताण्डे] ब्राह्मण पाठ विरोधात् । तथाहि तत्र सः सोतित्यन्तरं
सर्वे इत्याद्यादौ होषित्यादिकं पठित्वम, न तु सः सोतित्यन्तरं सर्वे इत्यादिकं पठित्वा
होषित्यादिकमलि । ताण्डे] भाष्ये च न्यायविना-प्रत्योऽयमङ्कतः तत्रैवमेव प्रथमान्तः
पाठः ।

(१)—एतस्यैवेत्यादि पूर्वदर्शित-वाक्ये ।

(२)— ताण्ड्याष्टमाष्टमे ।

समान्नातं 'ह्रीषिति वृष्टिकामाय निधनं कुर्यात्, उर्गित्यन्नाद्य-
कामाय, ज-इति स्वर्गकामाय'-इति । 'सौभरं' नाम साम-विशेषं
(१), निधनं नाम पञ्चभिः सप्तभि र्वा (२) भागैरुपेतस्य
सान्नोऽन्तिमो भागः (३), तस्मिन्निधने ह्रीषादयो विशेषाः
सौभर-साम-साध्यास्तोस्त्र-फलेभ्योवृष्ट्यादिभ्योऽन्यानि वृष्ट्यादि-
फलानि जनयितुं विधीयन्ते ; कुतः ? ह्रीषादि-विधि-वाक्ये वृष्टि-
कामायेत्यादिना चतुर्थी-श्रवणात् ; सा च तादर्थ्ये (४) त्रयाणां
ह्रीषादीनां वृष्ट्यादि-काम-पुरुष-शेषत्वं गमयति, तच्छेषत्वं च
पुरुषाभिलषित-फल-साधनत्वे सत्युपपद्यते (५) ; ततः सौभरस्य
ह्रीषिति निधन-विशेषस्य च फलभूते हे वृष्टी भवतः, तदुभय-

(१)—तच्च ऊह-गानस्य प्रथमप्रपाठकौय-धीडशतसम् ।

(२)—साम्न आद्योभागः प्रसीवा गेयः प्रसावः, द्वितीयो भागः उद्गात्रा गेयः उद्गीथः
तृतीयो भागः प्रतिहन्त्रा गेयः प्रतिहारः, चतुर्थो भागः पुनरुद्गात्रा गेयः उपद्रवः, पञ्चमः
सर्वैर्गुणपद् गेयः निधनाख्यः-इति सर्वे-वादि-सम्मतम् । केषाञ्चिन्नये—गानारम्भ काले
सर्वे ऋत्विग्भिः "ऊम्"-इत्येवमुच्चार्योद्दिङ्कारः, तस्मात्तस्य निधनगानान् यजमान-हस्त्यम्
"ह्रीःम्"-इत्येवं प्रणवस्य-इत्येतद् द्वावपि सामाङ्गत्वेन गण्यः ततः पञ्चभक्तिकं सप्तभक्तिकं
वा सामेत्युच्यते, मन्त्र-ब्राह्मणस्य चतुर्थप्रपाठके साम्नः पञ्चभक्तिकत्वं सप्तभक्तिकत्वं
नूयते, यज्ञतलदीक्षायामुद्गातृप्रयोगे चास्योदाहरणं वक्ष्ये ।

(३)—तदुक्तम् "प्रसावस्तत उद्गीथः प्रतिहारोपद्रवौ तथा । निधनं पञ्चमेत्याङ्-
र्हिङ्कारः प्रणव एव च"-इति विवरण-छता माधवेन ।

(४)—"तादर्थ्ये चतुर्थी वाच्या"-इति कात्यायन-स्मरणात् ।

(५)—वादि-नामाचार्य्यमते क्रियायाः शेषत्वं नास्ति, द्रव्य-गुण-संस्कारेष्वेव शेषल-
मिति तिथमात् । जैमिनि-नये तु पारार्थ्यमेव शेषलमिति अस्यास्यैवास्ति तदिति
निधमाभावात् क्रियेत्यादेरपि शेषत्वे न बाधः ; तथा च, तृतीयाध्यायस्य प्रथमपादे
शेषाधिकारे चतुर्थ-पञ्चम-षष्ठ-सुवाणि—"कर्माण्यापि जैमिनिः फलार्थलान् । फलञ्च
पुरुषार्थलान् । पुरुषस्य कर्मार्थलान्"-इति ।

मेलनान्महतो वृष्टिः । इति प्राप्ते, ब्रूमः—सोभर-विधौ यो वृष्ट्यादिकामः स एव हीषादि-विधौ प्रत्यभिज्ञायते, ततः सोभरस्य फलभूता ये वृष्ट्यादयः त एव हीषादि-शास्त्रेष्वनूद्यन्ते इति न फलान्तरम् । अथोच्येत नूतन-फलान्तराभावात् हीषादीनां च नानाशाखाध्ययनादेव सोभरे प्राप्तत्वादनर्थकोऽयं विधिः इति — तन्न, फल-त्रय-कामानां त्रयाणामनियमेनैव हीषादिषु मध्ये यस्य कस्यचिन्निधनस्य प्राप्तौ विधेर्नियमार्थत्वात्, तादर्थ्यन्तु फलान्तराभावेऽपि सोभर-वाक्योक्त-वृष्ट्यादि-फल-साधने सोभरे हीषादीनां नियम्यमानत्वादुपपद्यते ; तस्मादयं निधन-विशेष-नियमः न विधिः”^{२२} इति ॥

तृतीयाध्यायस्य तृतीय-पादे प्रथम-द्वितीयाधिकरणयोः साम-गाने उच्चत्व-नोच्चत्व-धर्मौ विचारितौ । तत्र प्रथमाधिकरणम् —^{२४}“कर्त्तव्यमुच्चैः सामर्ग्यामुपांशु यजुषेत्वमी । मन्वाणां वाय वेदानां धर्मानन्व-गतायतः । विध्युद्देशे मन्व वाचि-शब्दाः प्रोक्ताः ऋगादयः । ऋग्वेदीगनेः समुत्पन्नइत्युपक्रम-वेद-गोः । असंजात-विरोधोतस्तद्वशादुपसंहृतेः । नयने सति वाक्येन धर्माणां वेद-शामिता ॥ ज्योतिष्टोमे श्रूयते — “उच्चै ऋचा क्रियते, उपांशु यजुषा, उच्चैः साम्ना इति । तत्र त्रिभि वाक्ये मन्व वाचिनामृगादि-शब्दानां प्रयोगान्मन्व धर्माः उच्चैस्त्वादयः, तथासति, यजुर्वेदोत्पन्नाः, अध्वर्युणा प्रयुज्यमानाः अप्यृचः उच्चैरेव पठितव्याः, इति चेत् — भैवम्, असंजात विरोधित्वेन प्रबलमुपक्रममनुसृत्य तद्वर्गनीयसंहारस्य नेतव्यत्वात् । उपक्रमे हि वेद-शब्दः श्रुतः — ‘नयोवेदाग्रमुज्यन्त’, अग्नेर्ऋग्वेदः,

वायोर्यजुर्वेदः, आदित्यात् सामवेदः'-इति (१) अतः उपक्रम-गत-वेदानुसारेण विध्युद्देश-गतानामप्युगादि-शब्दानां वेद-परत्वे संत्युचोऽपि यजुर्वेदोत्पन्नाः उपांशु पठनीयाः । ननूप-क्रमोऽर्थवादत्वाद् दुर्बलः, उपसंहारो विध्युद्देशत्वात् प्रबलः, इति चेत्—वाढम् ! लब्धात्मनोहि विध्युद्देशस्य प्राबल्यम्, इह तु (२) प्रथमतोबुद्ध्यात्पादकः उपक्रमः, तदानीमलब्धात्मकत्वान्न तस्य बाधकत्वं, यथात्तु वाक्यैकत्वाय तदविरोधेनैवात्मानं लप्स्यते; तदेव मुपक्रमोपसंहारैकवाक्यता-बलेन निर्णयाद् वाक्य-विनियो-गोऽयम्^{१४}-इति ॥ द्वितीयाधिकरणम्—^{१५}“यजुर्वेदमाधानं तदंगं साम तत्र किम् । उच्चैरूपांशु वा गानमुच्चैः शीघ्र-प्रवृत्तितः । उत्पत्तेर्विनियोगोऽत्र प्रबलोनुसृतिर्यतः । मुख्यस्याङ्गेन कर्त्तव्या तस्माद् गानमुपांशुता । आधानस्यात्र मुख्यत्वं गानस्य गुणताथवा । विनियोगस्य मुख्यत्वमुत्पत्तेर्गुणतास्त्वह ॥ आधाने वामदे व्यादि सामान्यङ्गत्वेन विहितानि, तत्र यद्यप्येतानि यजुर्वेद-गतस्याधानस्याङ्गानि तथापि सामवेदे तेषामुत्पन्नत्वादुत्पत्तेश्च शीघ्रं बुद्धि-हेतुत्वात् सामवेद-धर्मेण गेयानीतिचेत्—न, विनियोगस्य प्रबलत्वात् । स च यजुर्वेदे श्रुतः—‘यएवं विद्वान् वामदेव्यं गायति,—इति । गुणेन हि मुख्यस्यानुसरणं न्याय्यम् । कोगुणः ? किं मुख्यम् ? इति चेत् अप्राङ्गित्वादाधानं मुख्यम् साम-गानमंगत्वेन गुणः ; तथा सति घर्मः शिरः-इत्यादयः

(१)---षड्विंश ब्राह्मणस्य चतुर्थ-प्रथमोऽपीदं श्रूयते, परं तत् नलेखनकरणः ; तथा ब्राह्मणस्य चतुर्थ प्रपाठकोय-सप्तदश-खण्डे, तत्रापि पाठे भेदः ।

(२) - पूर्वोक्तमसंज्ञात-विरोधित्वं नेति अत्र स्पष्टो भविष्यति ।

आधानाङ्गभूताः मन्त्राः यथोपांशु पठान्ते, तथा सामान्यप्याधानानुसारेणोपांशु गेयानि ; अथवा विनियोगोऽनुष्ठापकविधि-
त्वान्मुख्यः, उत्पत्तिविधिरतथाविधत्वाद् गुणः । तस्मादत्र विनि-
योग-वेदानुसारेणोपांशु गेयानि”^{१५}-इति ॥

पञ्चमाध्यायस्य तृतीयपादे चतुर्थ-पञ्चमाधिकरणयोः स्तोम-
विचारः । तत्र चतुर्थाधिकरणम्—^{१६}“स्तोमवृद्धौ किमागन्तो
र्मध्येऽन्ते वास्तु मध्यतः । द्वादशाहवदन्यत्र मध्यानुक्तोर्न मध्यमः ।
इदमाम्नायते—‘एकविंशेनातिरात्रेण प्रजा-कामं याजयेत्, त्रिण-
वेनौजस्कामं, त्रयस्त्रिंशेन प्रतिष्ठाकामम्’-(^१) इति । तत्र प्रकृतौ
बहिष्यवमान-स्तोत्रे त्रयस्तृचा भवन्ति—“उपास्मै गायतेत्यादिः
(उ०१प्र०१सू०१।२।२ऋ) एकः—“द्विविद्युतय्यारुचेत्यादिः (उ०
१प्र०२सू०१।२।३ऋ) द्वितीयः—“पवमानस्य ते कवइत्यादिः-
(उ०१प्र०३सू०१।२।३ऋ) तृतीयः ; तेषु त्रिषु त्वचेषूई गानेन
त्रिवृत्स्तोमो भवति (^२) नत्वत्र पञ्चदश-सप्तदश-स्तोमादीना-
मिवावृत्तगानमस्ति, स च बहिष्यवमानाविकृतावतिरात्रे ज्ञोद-
केन प्राप्तः (^३), तत्र त्रिवृत्-स्तोमं बाधितुमेकविंशदि-स्तोमाः
विहिताः, बहिष्यवमाने आवृत्तगानाभावात् त्रिषु त्वचेष्ववस्थि-
ताभिर्नवभिर्ऋग्भिरेकविंश-स्तोम-पूरणाभावात् तप्त-पूरणाय
चत्वारस्तृचाआगमयितव्याः, त्रिणव-स्तोम-पूरणाय षट् तृचा,

(१)—एकविंशस्य स्वरूपभेदादिकञ्च ताण्ड्ये द्वितीय प्रपाठके चतुर्दशादिषु चतुर्षु
खण्डेषु, त्रिणवस्य तु तृतीय प्रपाठकस्याद्य-खण्डे द्वयं, त्रयस्त्रिंशस्य च तत्परस्तात्
खण्ड-चतुष्टयं युक्तम् ।

(२)—ताण्ड्य-द्वितीय प्रपाठकाद्य-खण्डे त्रयं तत्-स्वरूपादिकं युक्तम् ।

(३)—‘प्रकृतिवद् विवृतिः कर्त्तव्या’-इति वचनं ननु यावत् । अनिरावृत्य विवृति
यामः ।

त्रयस्त्रिंश-स्तोम-पूरणायाष्टौ तृचाः; ऋचागमनं^(१) चोपरि-
 ष्टाद् वक्ष्यते^(२) । तेषां चागन्तूनां मन्त्राणां प्राकृत-बहिष्यव-
 मान-मध्ये निवेशः कार्यः द्वादशाहे तद्दर्शनात् । इति प्राप्ते,
 ब्रूमः—द्वादशाहे हि वचनमेवमास्त्रायते—‘स्तोत्रियानुरूपौ तृचौ
 भवतः, वृषण्णन्तस्तृचाभवन्ति, तत्र उत्तमपर्यासः’—इति^(३)
 अयमर्थः—प्राकृतानां बहिष्यवमान-गतानां त्रयाणां तृचानां
 स्तोत्रियोऽनुरूपः पर्यासश्चेति त्रीणि नामानि, तत्र चोदकागतयो-
 रनुरूप-पर्यासयोस्तृचयोर्मध्ये वृषण्ण-च्छब्दयुक्तास्तृचाः कर्त्तव्या
 इति, नचैवमतिरात्रे मध्ये निवेशनाय वचनमस्ति । तस्मात्
 कृत-क्रममबाधितुमागन्तूनामन्ते निवेशः”^(४) ॥ पञ्चमाधिकरणम्
 —३०—“आर्भवे साम्नागन्तोरन्ते मध्येऽथवाग्रिमः । पूर्ववत्
 त्रीणि यज्ञस्येत्युक्त्या मध्ये निवेशनम् । पूर्वोदाहृतेऽतिरात्रे
 साध्यन्दिनार्भव-पवमानयोद्योदक-प्राप्तौ पञ्चदश-सप्तदश-स्तोमौ
^(५) बाधितुमेकविंशादि-विवृद्ध-स्तोमो वचनादनुष्ठायते, तत्र
 बहिष्यवमानवट्टगागमनं न भवति किन्तु सामागमेन स्तोम-पूरण
 मिति दशमे^(६) वक्ष्यते, तस्य चागन्तोः साम्नः पूर्वोक्तानामृचा
 मिवान्ते निवेशनात् पठितानां तृचानां मध्ये तत्साम-चरमे तृचे

(१)—काऋचः आगमयितव्याः—इति ।

(२)—अधिसाधिकरणे, ‘ब्रूमः-त्रीणि ह वै’-इत्यादिना ।

(३)—ताण्ड्यैकादश-षष्ठे द्रष्टव्यम् ।

(४)—तथाहि - “एष सन्ततो यज्ञो द्वौ द्वौ हि स्तोमौ सवने वहतः विष्टत्-पञ्चदशौ
 प्रातः सवनम्, पञ्चदश-सप्तदशौ साध्यन्दिनं सवनम्, सप्तदशैकविंशौ तृतीयं सवनम्”-
 इति ताण्ड्य-षोडशसुखाखण्डः ।

(५)—अधिकरसालायाः ।

गातव्यम् । इति प्राप्ते, ब्रूमः—‘त्रीणि ह वै यज्ञस्थोदराणि गायत्री, बृहती, अनुष्टुप् चात्रह्येवावपन्यतएवोदपन्ति-इति हि विशेषआम्नायते^(१) । अग्रमर्थः स्तोमस्य विवृदये सास्त्र आवापः^(२) क्रियते, क्हासाय चोद्वापः^(३), ताबुभावावापो द्वापौ गायत्र्यादिविवेकान्यत्वेति । ‘उच्चा ते जातमन्यसः’-इत्येष माध्यन्दिन-पवमानस्याद्यस्तृचः (उ.१प्र.८सू.१।२।३ ऋ), ‘स्वादिष्ठया’-इत्येषः (उ.१प्र.१४सू.१।२।३ ऋ) आर्भवे-पवमानस्य, ताबुभावावापौ च्छन्दस्को तयोरावापः, न तु त्रिष्टुप् जगती-छन्दस्कयो रन्योस्तृचयोः सामावपनीयम्^(४)-इति ॥ ॥ तत्रैव पञ्चदश अधिकरणे स्तोम विचारः^(५)—‘एकस्तोमेऽन्यशब्दः स्याद् बहु-स्तोमेऽपि वाग्रिमः । त्रिवृदन्त्येत्थवादान्नान्यमात्रस्य सम्भवात् ॥ अत्र पूर्वोदाहृतोऽन्येनेत्यमन्य-शब्दः^(६) एक-स्तोमके क्रतौ वर्त्तते, कुतः । अर्थवादेन तद्वगमात् । ‘यो वै त्रिवृदन्त्यं यज्ञक्रतुमापद्यते स तं दीपयति, यः पञ्चदशः स तं, यः सप्तदशः स तं, य एकविंशः स तम्’-इत्यर्थवादः^(७) । अस्यायमर्थः त्रिवृदादयत्वारः स्तोमाः^(८) अग्निष्टोमे वर्त्तन्ते, तेषु

(१)—ताण्ड्यब्रूमं तृतीये द्रष्टव्यम् ।

(२)—आवापः आच्छेपः ।

(३)—उद्वापः उत्क्षेपः ।

(४)—अत्र पूर्वोदाहृत इत्यनेन सामांसाग्रन्यस्य पञ्चमाध्याय तृतीयपाद-चतुर्दश अधिकरण बोधः । अन्य-शब्द-घटितं तद्विवाक्यं ताण्ड्य-पौडश-प्रथमे तथाहि ‘‘पपवाव प्रथमो यज्ञानां य एतेनानिष्टायान्ये न यज्ञते गर्तं पत्यमेव तज्जोयते’’ इति ।

(५)—ता० १६ प्र० १ ख० ।

(६)—त्रिवृत्-१—पञ्चदशः-२—एकविंशः-४ ।

त्रिष्टुप् स्तोमोविकृतिरूपं यं यज्ञमाप्नोति स त्रिष्टुप्-स्तोमः तं यज्ञं दीपयति प्रकाशयति सर्वतोऽप्यप्रीतीति । स्तोमान्तरस्या प्रक्षेपाय त्रिष्टुप एव सर्वस्मिन् यज्ञ-स्वरूपे व्याप्तावयमेक-स्तोमकः क्रतुर्भवति । एवं पञ्चदशादि-स्तोमव्याप्तिर्योजनीया । तथा सत्यर्थवादादेक-स्तोमकानामेव बुद्धिस्थत्वात् तएवान्यशब्देनोच्यन्ते । एकस्तोमकाश्च षट् रात्रादिष्वाम्नाताः त्रिष्टुदग्नि-ष्टोमोभवति पञ्चदशउक्तो भवतीत्यादयः । तस्मात् तद्विषयोऽन्य-शब्दः । इति प्राप्ते, ब्रूमः—स तं दीपयतीत्यत्र प्रकाश-कत्वमात्रमुच्यते, तच्च व्याप्तिमन्तरेण सम्बन्धमात्रादप्युपपद्यते, तस्मात् अग्निष्टोम-प्रतियोगितया बहु-स्तोमैक-स्तोम-साधारण-त्वेन श्रूयमाणस्यान्य-शब्दस्य सङ्कोच-हेत्वभावात् सर्व-विषयोऽय-मन्य शब्दः”^{१८} इति ॥

सप्तमाध्यायस्य तृतीयपादे तृतीयाधिकरणे सर्वपृष्ठातिदेश-श्चिन्तितः—^{१९}“ विश्वजित् सर्वपृष्ठः * किमनुवादोरथन्तरम् । बृहता वा समुच्चैयं यद्वा षाडहिकानि षट् । अतिदेश्यानि तत्राद्योमाहेन्द्रादि-चतुष्टये । पृष्ठ-शब्दाच्चोदकेन सर्वेषामिह सम्भवात् । समुच्चयो वा विधये सर्वत्वं बह्वपेक्षया । न तु द्वयो रतः षष्ठां पृष्ठानामतिदेशनम् ॥ ‘विश्वजित् सर्वपृष्ठोभवति’-

* ‘पृष्ठः’-इति टकारोपधःपाठः । गौ० सा० पुस्तकयोः ।

इहैव स्पर्शनात्-इति प्रदर्शित-विषयादपि स एवोपलभ्यते, परं न तथापाठ-स्वाप्यत्राद्यप्युपलक्षेण कचिदपि, कन किञ्च तथापाठे औमिनीयाधिकरणसालायाः षष्ठ षष्ठपञ्चमे लिखिता ‘पृष्ठान्वे न पृष्ठदेशे प्राप्ते’-इत्युक्तिर्विरोधते ।

इति श्रूयते (१) । तत्र सर्व-पृष्ठ-शब्दोऽनुवादः, कुतः? प्राप्त-
त्वात् । तथाहि— ज्योतिष्टोमे माध्यन्दिन-पवमानानन्तर-
भावीनि माहेन्द्रादीनि चत्वारि स्तोत्राणि सन्ति—“अभित्वाशूरं-
नोनुमः”(१ प्र, ११ सू) “कथा नश्चित्र आ भुवत्”(१ प्र, १२ सू) ‘तं वो
दस्ममृतोषहम्’(१ प्र, १३ सू) —‘तरोभिर्वीविदद्भस्मम्’(१ प्र, १४ सू)
इत्येतेषु चतुर्षु सूक्तेषु तानि स्तोत्राणि सप्तदश-स्तोमतामापाद्य
गीयन्ते । एकस्मिन् सूक्ते विद्यमानानां तिसृणामृचां ब्राह्म-
णोक्त-विधानेन सप्तदशधास्यासः सप्तदश-स्तोमः, तादृशेषु स्तोत्रेषु
पृष्ठ-शब्दः श्रूयते ‘सप्तदशानि पृष्ठानि’-इति, तानि पृष्ठानि विश्व-
जिति चोदक-प्राप्तत्वात् सर्वपृष्ठ-शब्देनानूद्यन्ते-इत्येकः पक्षः ।
रथन्तरपृष्ठ-बृहत्पृष्ठयोज्योतिष्टोमे विकल्पितयोरिहापि चोद-
केन विकल्प-प्राप्तौ सर्व-शब्देन समुच्चयोविधीयते, तथासत्यनुवाद-
कृतं वैयर्थ्यं न भविष्यति-इति द्वितीयः । सर्वत्वं बहुषु मुख्यं न
तु द्वयोः, तस्मादनेन सर्वपृष्ठ-शब्देन षट् सङ्ख्याकानि पृष्ठान्यति-
दिश्यन्ते, षडहे प्रतिदिनमेकैकं पृष्ठं विहितम् । तानि च
पृष्ठानि षट्—रथन्तर-बृहद्-वैरूप-वैराज-शाक्र-रैवत-सामंभिः
निष्पाद्यानि (२) । यद्यपि विश्वजितएकाहत्वाद् ज्योतिष्टोम-
विक्रतित्वमेव न तु षडह-विक्रतित्वम्, तथापि सर्व-पृष्ठोक्तिं बलात्
तानि षट् पृष्ठान्यतिदिश्यन्ते”^{१९}-इति ॥

(१)—ताण्ड्य-नवम-तृतीये, परं तत्र नैव पाठः ।

(२)—रथन्तरादय इमे षडहे ऊष्ट्रगजानयनानि ।

तत्रैव दशमाधिकरणे स्वर-साम-विकार-चिन्ता— ४० “न विकारा विकारा वा स्वरसामादयो न हि । वैष्णव-न्यायतो मैवमनन्यगति-लिङ्गतः । गवामयने द्वयोर्मास-षट्कयोर्मध्ये (१) वर्त्तमानं (२) विषुवन्नामकं प्रधानमूतमेकमहर्विद्यते (३), तच्च ‘दिवा-कोर्त्यम्’, (४) तस्मात् प्राचीनास्त्रयः स्वर-साम-नामकाः अहर्विशेषाः ; तथोपरिष्ठादपि त्रयः स्वर-सामानः तदेतदभिप्रेत्य श्रूयते ‘अभितोदिवाकोर्त्यं त्रयः स्वर-सामानः’-इति (५) तेषु च ग्रह (६)-सान्तत्याय समदश-स्तोमादयो धर्माः विहिताः (७), अन्यत्र

(१)—गवामयनं नाम सप्तमस्ति, तच्च द्विविधम्, “तासां दशसु माःसु शृङ्गाण्यजा-यन्त (ता-४-१-१)”-इत्यादि विहितम् दशमास निष्पाद्य ; “इमौ द्वादशौ मासौ सम्बत्-सरसापयामंति (ता-४-१-२)”-इत्यादि-विहितं द्वादश-मास-साध्यञ्च, तत्र शेषविधौ इय-मुक्तिः ।

(२)—अशीत्युत्तरशतदिनाननारम् ।

(३)—तथाहि ताण्ड्य-चतुर्थस्य षष्ठ-प्रथमे “विषुवानेष भवति”-इत्यादि ।

(४)—दिवाकोर्त्यं नामक-सामकम्, तथाहि, ताण्ड्य-चतुर्थस्य षष्ठ-द्वादशे—“दिवा कोर्त्यं सामा भवति”-इत्यादि । तत्र साम ‘भाजम्’, ‘आभाजम्’ च तत्रैवापि विहितम्—“भाजाभाजे पवमानमुखे”-इत्यादिना, तत्र कल्यगानस्य द्वितीय प्रपाठकीय द्वादशतम-माद्यं, विंशतितमश्चाग्रम् ।

(५)—तथाहि, ताण्ड्यस्य चतुर्थे प्रपाठकीय-पञ्चम-खण्डे—“त्रयः पुरस्तात् त्रयः पर-स्ताद् भवन्ति”-इति षड्विंशे च तत् स्फुटतरं, तथाहि तृतीये द्वादशे—“त्रयः स्वरसा-मानः, दिवाकोर्त्यमहः, त्रयः स्वरसामानः”-इति । स्वर-नामक सामानि विद्यन्ते येषु ते स्वरसामानः । तानि च स्वरसामानि आरणिकार्चिकस्य द्वितीय सप्तम्यां ‘यज्यायथा अपूर्व्य’-इत्यस्यामृचि उत्पन्नानि आरण्य-तृतीये प्रपाठकीय-द्वितीयाह-नवमा-दोनि षट् ।

(६)—ग्रहाः यज्ञो-पाद-विशेषाः ।

(७)—ताण्ड्यस्य चतुर्थे प्रपाठक-गत-तृतीये खण्डे—“सप्तदशभवन्ति”-इत्यादिना ।

त्वेवं श्रूयते^(१) 'पृष्ठः षडहो द्वौ स्वर-सामानी' इति । तावेतावह
विशेषौ पूर्वोक्तानां स्वरसाम्नां न विकारौ, कुतः ! वैष्णव-समान-
त्वात्,^(२) यथावैष्णवशब्दो देवता-रूप-गुण-विधानेन मुख्यवृत्तित्वा-
न्न लक्षणया धर्मानतिदिशति, तथा साम विशेष-रूप-गुण-विधायकः
स्वरसाम-शब्दः । इति प्राप्ते, ब्रूमः अनन्यगति-लिङ्ग-वशात् स्वरसा-
मानौ विकारौ भवतः, तथाहि—षडहो द्वौ स्वरसामानी-इत्येवं
योग्यमष्टाह उपन्यस्तः तत्र षट्स्वहःसु क्रमेण 'त्रिष्टत्' 'पञ्चदशः' 'सप्त-
दशः' 'एकविंशः' 'त्रिणवः' 'त्रयस्त्रिंशः' इत्येवं स्तोमपट्कं चोदकेन प्रा-
प्तम्, एवं स्थिते तृतीय-षष्ठ-दिवस-गतयोः सप्तदश-त्रयस्त्रिंशयोर्व्य-
त्यासं * विधाय, सप्तमाष्टमशोरहोः सप्तदशस्तोमं मिद्वत् कृत्य,
त्रिषु चरमस्वहःसु सप्तदश-स्तोम-नैरन्तर्यमर्थवादेनानुवदति । 'यत्

* 'त्रयस्त्रिंशशोर्यव्यत्यासम्' इति संस्कृतविद्यालयपुस्तकपाठः ।

(१)—विकृति-यागे ।

प्रकृतेरतिदेशो विकृतिः यय विशेषरूपमेव कर्तव्यं श्रुत्योपदिश्यते, इतरत सर्वं
कर्मान्तरादतिदिश्यते सा विकृतिः । स चातिदेशः प्रत्यक्षश्रुतिवचनाद् साम्याद्वा
लिङ्गाद् वा श्वगन्तव्यः । एतत्पूर्वं जैमिनीये मन्त्रमाष्टमाध्यायाभ्यां ब्रह्मधा विचारि-
रितम् ॥

(२) - वैष्णव नामके द्वे सामनि, तत्रैकम् उत्तरार्चिकस्य तृतीय-प्रपाठक-गब द्विती-
याद्वस्य द्वादश-सूक्त-मूलकम्, ऊहगानस्य विंशति-प्रपाठक-प्रथमाद्विंशतितमस्य ;
द्वितीयं बन्देनामाचिकस्य षष्ठ-प्रपाठक-प्रथमाद्विंश-तृतीय-दशति श्रुत पञ्चमकं मूल-
कम्, ऊहगानस्य विंशति-प्रपाठक-प्रथमाद्विंशति-तमस्य । तदेतद् द्वय-साम घटितौ
विचारो न्यायकालायामत्रैवाध्याये पृष्ठाधिकरणं गतः, ततस्मादित्यर्थः ।

तृतीयं सप्तदशमहः तत् त्रयस्त्रिंशस्थानमभिपर्या हरन्ति'-इति व्यत्यासविधिः, 'त्रयाणां सप्तदशानामनवानतायाः'-इत्यर्थवादः (१) । तत्र यद्यन्तयोरङ्गोः* सप्तदशस्तोमं स्वरसामशब्दोऽतिदिशेत्, तदा नैरन्तर्यमुपपद्यते, नत्वन्यथा । तस्मान्न वैष्णव-न्यायेन गुणः-विधिः किन्तु धर्माणामतिदेशकः^{४०}—इति ॥

दशमाध्यायस्य चतुर्थपादे नवमाधिकरणम् — ^{४१}“बाध्यं श्लोकादिनाज्यादि न वाद्यः स्तुति-लिङ्गतः । देशसाम्नोर्विधौ भेदो वैशिष्ट्यात्तु समुच्चयः ॥ महाव्रते श्रूयते 'श्लोकेन पुरस्तात् सदसः स्तुवते, अनुश्लोकेन पश्चात्'-इत्यादि (१) । तत्र श्लोकानुश्लोकादिनामकैः सामभिः (१) प्राकृतान्याज्य-पृष्ठादि-स्तोत्र-गतानि रथन्तर-वामदेव्यादि-नामकानि सामानि बाध्यानि,

* 'यद्यन्तयोरङ्गोः'-इति स० वि० पु० पाठः ।

(१) तथाहोत्यादि 'समस्त' ताण्ड्यस्य गवामयन-सर्व-प्रकरणमाद्यन्त-समालोचने-नावगन्तव्यम् ।

(२) ताण्ड्य-पञ्चम-चतुर्थे स्फुटम् । तत्र गेयगानस्यकादश-द्वितीयस्याद्ये सामनो-श्लोकानुश्लोक-संज्ञके, तयोर्भूलं हन्दीयन्यस्य पञ्चम-द्वितीय-प्रथमायां-चतुर्थां ऋक् ।

(३) अवादिपदान् वक्ष्यवचनाच्च तत्र च श्लोकावुश्लोक-विधानानन्तर-श्रुतानि यामादीनि बोध्यानि । तत्र हन्दीयन्यस्य चतुर्थ-प्रपाठक-प्रथमाहोय-तृतीय-दशति-गताष्टम्याश्चतुत्पन्नम् अरण्यगानस्य तृतीय-प्रथम-तृतीयं साम 'यामम्', किञ्च हन्दीयार्चिकस्य पञ्चम-प्रपाठक-द्वितीयाहोय-प्रथम-प्रथमायाश्चतुत्पन्नं अरण्यगानस्य-तृतीय-प्रथमे चयोदशं साम 'आयुः'-संज्ञकम्, अपरम् आरण्यार्चिकस्य चतुर्थ-दशति-गतायां 'हरितदन्द्मं श्रूयते'तस्याश्चतुत्पन्नम्, अरण्यगानस्य-पञ्चम-प्रथमे द्वाविंशतितमम्-अष्टम्यां साम ।

कुतः ? 'स्तुवते'-इति प्रकृति-लिङ्ग-दर्शनात्, प्रकृतौ (१) आज्यैः
स्तुवते, पृष्ठैः स्तुवते-इति श्रुतम् । नैतत् सारम् । किमत्र
स्तुतिमनूद्य देश-साम-गुणौ विधीयते ? किं वा गुणद्वयविशिष्टा
स्तुतिः ? नाद्यः, वाक्य-भेदापत्तेः । द्वितीये तु कार्यभेदेन
बाध्याभावात् समुच्चयः स्यात्" १-इति ॥ ॥ तत्रैवदशमे कौत्सा-
दि-सान्नः प्राकृत-साम-बाधकत्वम्— ११ "समुच्चयेत कौत्सादि
यदा प्राकृत-बाधकम् * । स्तुत्याभावादादिमोऽन्यो लिङ्ग-
प्रकरण-द्वयात् ॥ विकृति-विशेषे श्रूयते— कौत्सं भवति काण्वं
भवति-इति (१), तदेतत् कौत्सादि-नामकं साम प्राकृतेन सान्ना
समुच्चयेत, कुतः ? प्राकृतस्य स्तुति-लिङ्गस्याभावेन कार्यक्या-
भावात् । मैवम्, प्रकरणात् कृतवृत्तत्वे सति ऋगक्षराभिव्यक्ति-
सामर्थ्य-लक्षण-प्राकृत-लिङ्गेन कार्यक्यावगमात् । तस्माद् बाध-

* 'प्रकृतिबाधकम्'-इति पाठः रा० पुस्तके ।

(१)—प्रकृतियामे ।

यत्र कर्तव्यं सर्वं प्रकर्षेण कर्मान्तर-निरपेक्षेण उपदिश्यते सा प्रकृतिः । तत्र
चास्ति मूलावान्तर-भेदाद् द्वैविध्यम् । भवत्यत्र कर्मान्तर-निरपेक्षा मूलप्रकृतिः,
कतिपयेष्वङ्गेषु कर्मान्तरं चापेक्षते स्वयम् कैश्चित् कर्मभिः अपेक्षणीयो-भवति संयमवा-
न्तर-प्रकृतिः, तत्र तिष्ठो मूल-प्रकृतयः, ताद्याहमाध्यायस्य प्रथमपादं द्वितीयाधिकरणस्य
द्वितीयवर्गके विचारिताः ॥

(१)—ताण्ड्य-त्रयोदश-नवमादौ । तेषां स्वरूपाणि जेषगानस्य षोडश-प्रथमा
हंस्य त्रयोदशादीनि त्रीणि सामानि ; तेषामाधारभूमिः ऋग्यजुर्वेदस्य षष्ठ-द्वितीय
प्रथमाया द्वितीया चक ।

कम्”^{४९}-इति ॥ ॥एकादशे त्वेकाद्युक्तिः प्रकृत-बाधकत्वम्—
^{४९}“तत् सर्व-बाधकं सर्वमेक-द्वाद्युक्तिं तोऽथवा । अविशेषा-
 दादिमोऽन्येकाद्युक्ति-विशेषतः ॥ तत् पूर्वोक्तं कौत्सादि-साम-
 विषयः । तत्र, किं ‘कौत्सं’ सामं प्राकृतं सर्व-साम-निवर्त्तकम्,
 ‘काण्वमपि तथेत्येकैकस्य सर्व-निवर्त्तकत्वमुच्यते ? आहोखिदेक-
 वचनान्त-निर्दिष्टमेकस्य निवर्त्तकं, द्विवचनान्त-निर्दिष्टं द्वयोः,
 बहुवचनान्त-निर्दिष्टानि बहूनाम् ? तत्र नियामकाभावादाद्यः
 पक्षः प्राप्नोति, एकादि-वचन-रूपाणां श्रुतीनां नियामकत्वा-
 दन्यः पक्षोऽभ्युपेयः । तथाहि ‘कौत्सं भवति’ (१), ‘वसिष्ठस्य
 जनित्वे भवतः’ (२) ‘क्रौञ्चानि भवन्ति’ (३)-इति निवर्त्तकेषु
 श्रूयमाणानि एक-द्वि-बहुवचनानि निवर्त्त्यानां तत्सङ्ख्यावत्वं
 प्रत्यासत्या बोधयन्ति, किञ्च एवं सति अबाधित-साम-विषय
 योदकोऽनुगृहीतोभवति, क्त्व-बाधे तु सर्वयोदको निरुध्यते;
 तस्मान्न सर्व-बाधकः”^{४९}-इति ॥ ॥द्वादशे स्तोम-वृद्धावृद्धोः
 प्राकृत-बाधिका—^{४९}“स्तोमस्थयोर्वृद्धावृद्धोः प्राकृतः किं निवर्त्तते ।

(१)—ताण्ड्यस्य तृतीयपञ्चिकायां विभिन्नमूलयोर्द्वयोः । कौत्स-स्वरूपं तु जह-
 गानस्य प्रथमप्रपाठक-द्वितीयाद्भेद-दशमं सामं, तन्मूलं तु उत्तरार्चिकस्य प्रथमस्य
 द्वितीये द्वादशं सूक्तं ; काण्व-स्वरूपं तु जहगानस्य प्रथमप्रथमानां सामं, तन्मूलं तु
 उत्तरार्चिकस्य प्रथमस्य द्वितीये तृतीयं सूक्तम् ।

(२)—ताण्ड्य-चतुर्दशैकादशे । स्वरूपविवरणादिकं नूतनमेव ।

(३)—ताण्ड्योऽनविंशस्य तृतीये । तत् स्वरूपं गेयगानस्य पञ्चदशप्रपाठक-द्वितीया-
 द्द्विष्टाष्टम-नवमे सामनी ; तयोऽधोऽधूना ऋक् तु बन्धोऽग्रस्य पञ्चम-प्रपाठक-प्रथमा-
 दस्य चतुर्थ-दशत्यां पञ्चमी ।

अवृद्धावेव वाद्यः स्यात् सामोत्पत्युपयोगतः अवृद्धावुपयोगाय
 प्राकृतस्य निवर्त्तकम् । वृद्धौ पूर्वोपयोगित्वात् वृद्धौ तु न निव-
 र्त्तकम् । सन्ति वृद्ध-स्तोमकाः अवृद्ध-स्तोमकाश्च विकृति-रूपाः
 क्रतवः, तत्रोभयत्रापि यानि सामान्युपदिष्टानि तैरतिदिष्टानां
 साम्नां निवृत्तिः स्यात्, अन्यथा सामोत्पत्तिवैयर्थ्यात्
 इति पूर्वपक्षः । सिद्धान्तः स्पष्टार्थः”^{४४} ॥ ॥ चयोदशे स्तोत्रे
 छन्दोविशेषत आवापः— “^{४५}कापि स्तोत्रञ्च कापि स्यादा-
 वापस्तयोद्धृतिः । पवमानेषु गायत्र्यादिष्वेवांता विशेषतः ।
 आद्यो नो परिसङ्ख्यानादत्र ह्येवेति तद्विधेः । विध्यन्तरा-
 शेषरूपमपूर्वं तद्विधीयते । अवृद्ध-स्तोमकेषु प्राकृतस्यातिदिष्टस्य
 साम्नउदापः, प्रत्यक्षोपदिष्टानामावापः, वृद्ध-स्तोमकेष्ववापः ;
 इति स्थितं पूर्वाधिकरणे । तावेतावावापोहापो यस्मिन् कस्मिं-
 श्वित् स्तोत्रे यस्यां कस्याञ्चिद्विचिख्याताम्, कुतः ? नियामका
 भावात् ; इति पूर्वपक्षः । नो खल्वेतद् युक्तम्, एव कारेण
 प्रकृतपवमानव्यतिरिक्तेष्वान्यादि-स्तोत्रेषु गायत्री-वृद्धत्यनुष्ठुब्
 व्यतिरिक्तामृच्छुआवापोहापयोः परिसङ्ख्यात्वात् । एवका-
 रयैवमास्त्रायते— ‘त्रोणि ह वै यन्नस्योदराणि यद् गायत्री वृद्ध-
 त्वतुष्टुप् च, अत्र ह्येवावपस्यतएवोदयन्ति’-इति । ननु माभूता
 मन्यवावापोहापो, विवक्षित-देशेषु कथं प्राप्नुते ?-इति चेत्—
 अनेन वाक्येन तद्विधानात्-इति प्रप्ते ब्रूमः— नचायमर्थवादः,
 अनन्य-शेषत्वात् । नाप्यनुवादः अपूर्वार्थत्वात् । तस्मात् पवमाने
 श्वेव गायत्र्यादिषु आवापोहापो”^{४५} ॥ ॥ चतुर्थिंशे तु ‘कण्ठरथन्तरं’
 स्व-योनावेव— ^{४६}“वृद्धद्रगन्तरैकीय-योनी कण्ठरथन्तरं । रथ-

न्तरस्यैव योनौ किं स्व-योनावताग्रिमः । चोदकस्याविशेषेण
 द्वितीयोनाम-साम्यतः । अनङ्गत्वान्नातिदेशः स्व-योनौ पठित-
 त्वतः । वैश्य-स्तोमे षष्ठ-स्तोत्रे साम-विशेषो विहितः—‘कण्व-
 रथन्तरं षष्ठं भवति’ (१) इति, प्रकृतौ षष्ठस्तोत्रे बृहद्र-
 थन्तर-सामनी विकल्पिते, ‘त्वामिद्धि हवामहे (छ० ३-१-५-२)’
 इतीयसृक् बृहतो योनिः—‘अभि त्वा शूर (छ० ३-१-५-१)’
 इति रथन्तरस्य—‘पुनानः सोम (छ० ५-१-३-१)’ इति कण्व-
 रथन्तरस्य । तत्र बृहद्रथन्तरयोरन्यतरस्य सामो योनौ कण्व-
 रथन्तरं गेयम्, कुतः ? चोदक-प्राप्तयोर्विशेष-नियामकाभावात् ।
 अथवा रथन्तरस्यैव योनौ गेयम्, कुतः ? रथन्तरेति-नाम-साम्यस्य
 धर्मातिदेशार्थत्वेन नियामकत्वात् (२) । नैतद् युक्तम्, बृह-
 द्रथन्तर-सान्नेरेव प्रकृतावङ्गत्वेन विधानम्, न तु तद्योन्योः,
 अतो नास्ति तयोः (३) अतिदेशतः प्राप्तिः । तस्मात् स्व-योनौ
 गेयमिति परिशिष्यते (४) । प्राप्तिश्च सामगानामुत्तरा-ग्रन्थ-
 पाठादवगन्तव्या (५) । एवं सति श्रुत-हान्यश्रुत-कल्पने न भवि-

(१)—ताण्ड्याष्टादशप्रपाठकस्य षष्ठखण्डे । तत्स्वरूपम् ऊहगानस्य चतुर्थ-प्रथ-
 मस्य चतुर्थं साम ; तदाधारभूमिस्तु उत्तरार्चिकस्य प्रथम-प्रथम-षष्ठ्या प्रथमं सूक्तम् ।

(२)—प्रकृतिवद् विवृतिः कर्त्तव्येति शास्त्रादिति यावत् ।

(३)—तद्योन्योः अत्र कदा प्राप्तिः स्यात्, यदि प्रकृतिधाम्ने तयोः स्वरूपान्गलेन
 विधानं, न च तथेति न तथोरव विवृतावतिदेशः ।

(४)—स्व-योनौ पुनानः सोमेत्यस्यासृचि कण्वरथन्तरं गेयम्, तच्च गेयगानस्य चतु-
 र्दश-प्रथमस्तोत्रविंशतमं साम । कण्वरथन्तरवृत्तम्, ऋचनिष्पाद्यम् ऊह प्रसिद्धम् ।

(५)—उत्तराग्रन्थ-पाठस्त्वेवम्—अभिलेति १, १, १, १, १ त्वामिद्धिचेति १, १, १, १, १ ;
 पुनानः सोमेति १, १, १, १ ।

षतः”^{४६} ॥ ॥ पञ्चविंशे तु कण्वरथन्तरं स्वकीययोरेवीत्तरयो-
र्गेयम्—^{४७}“सन्देह-निर्णयो पूर्ववदेवोत्तरयोर्ऋचोः । योनि-त्यागः
समश्चेन्न ढच-शब्देन बाधमात् ॥ ‘एकं साम ढचे क्रियते’-इति
श्रुतेः कण्वरथन्तर-साम्नः ऋचां त्रयमाश्रयः, तत्रैका स्व-योनिः
इतरे स्व-योन्युत्तरे । एवं बृहद्रथन्तर-साम्नोर्द्रष्टव्यम् । तत्र
बृहदुत्तरयोः रथन्तरोत्तरयोर्वा अतिदेश-प्राप्तविशेषेण स्वेच्छया
गेयमित्याद्यः पक्षः । नाम-साम्याद्रथन्तरोत्तरयोरेव गेयमिति
द्वितीयः पक्षः । प्रकृताऋचोः * साक्षादङ्गत्वाभावेऽपि साम-
हारकमङ्गत्वमङ्गीकृत्य चोदक-प्राप्ता पच-इयोपन्यासः । योनि-
वदुत्तरयोर्गेय-पठितत्वात् स्व-योन्युत्तरयोर्गेयमिति तृतीयः पक्षो
राजान्तः । (१) बृहद्रथन्तरोत्तरयोः स्व-योन्युत्तरयोर्वा गेय-
ताम्, सर्वथापि स्व-योन्युक्-त्याग ऋगन्तर-परिग्रह्य समानः ;
तथा सति चोदकोऽत्र प्रापकः-इति (२) पूर्वपक्षिणोऽभ्यधिका
शङ्का । ढच-शब्दः समानच्छन्दस्कानामेकदेवत्यानामृचां त्रये

* ‘ऋचः’-इति पाठः रा० पुस्तकस्य ।

(१)—पूर्वाधिकरणादत्र विशेषः कोविचारः—इति दर्शयति बृहदित्यादिना ।

(२)—अक्षरविशिष्टस्य स्वरादेर्नास्ति सामत्वमपि तु स्वरादेरेवेति पूर्वं प्रिद्वान्ति-
तम्, तथाच पुनान-इति सूक्तस्य दुष्टान-इति द्वितीयाद्यामृचि अग्रच्छामिति तृतीया-
यामृचि च कण्वरथन्तर-गानकाले पुनान इत्याद्यामृचं त्यज्यत एवेति स्वयोनित्याग
ऋगन्तरपक्षो गन्ते पतित एव, एवञ्च अपरामृचमपि आधारतया प्रक्षणे नास्ति वैयर्थ्य-
मिति प्रकृतिवद्विद्वत्तिरिति चोदकबलान् प्रकृतिसामं श्रुतस्य रथन्तरस्य दृढतया
योनी अस्य आधारभूते भवितव्ये-इति पूर्वपक्षाश्रयः ।

प्रसिद्धः (१) ; अतस्तृच-श्रुत्या प्रत्यक्षया, चोदक-प्राप्तस्य बाधः-
इति राक्षान्ताश्रयः इति”^{४७}-इति ॥

पञ्चम-पादस्य द्वितीयेऽधिकरणे तिसृष्वित्यग्रिमस्तृचोविव-
क्षितः—^{४८}“तृचाद्यासु तृचेवाये तिसृष्वित्युच्यतेऽग्रिमः । त्रिच्छन्द-
स्वात् प्राक्तनं स्यात् क्रमादत्र तृचोऽखिलः ॥ एक-सङ्ख्यायास्त्रि-स-
ङ्ख्यायाश्च व्यतिषङ्ग-विधानात् ‘एकविक-नामकः’ कश्चित् क्रतुर्भ-
वति, सचैवं श्रूयते—‘अथैष एकविकस्तस्यैकस्यां बहिष्पवानं’ (१)
तिसृषु होतुराज्यम् (१) एकस्यां मैत्रावरुणस्य (४) तिसृषु

(१)—ताण्ड्यादौ ।

(२)—एतत्स्वरूपं तदाधार-स्वरूपादिकञ्च पर्वं वर्णितम् ।

(३)—“पान्तमावो अन्वसः”—इति बन्धोपन्यस्य द्वितीय-द्वितीय-द्वितीये प्रथमा ऋक्
अस्यामुत्पन्नानि ऋषिणि सामानि श्रुतानि, तानि च गीयगानस्य चतुर्थ-द्वितीये षोड-
शादीनि ‘वैतक्ष्य’-नामकानि, तवान्यमोकोनिधनं यद् वैतक्ष्यं तन्नाम प्राज्ञं, तिसृष्वि-
त्यङ्गः, अपि तु उद्गगानस्य प्रथम-प्रथमे श्रुतमष्टादशमोकोनिधनाख्यमेव प्राज्ञम्, तदा
धारभूतशृचक्षु, उत्तराग्रन्यस्य प्रथम-द्वितीये प्रथम-सूक्ताङ्गकः, तत्र प्रथमा “पान्तमावो”
इत्याद्या बन्धसि श्रुतैव, द्वितीया “पुष्यतूतं पुष्यतूतमित्याद्या, तृतीया “इन्द्रद्रो-
इत्याद्या । इति प्रथम पर्याये होतुराज्यम् । द्वितीयपर्याये “अथनान्द्रमोम”—इति
उत्तराग्रन्यस्य प्रथम-द्वितीये पञ्चमं तृचाङ्गकं सूक्तम्, तत्र तिसृषु गोमूढग्रन्यस्य प्रथम-
द्वितीये द्वितीयं साम देवोदासाख्यम् । तृतीये “इह ह्यन्वोजसा”—इति उत्तराग्रन्यस्य
प्रथम-द्वितीये तृचाङ्गकं नवमं सूक्तम्, तत्र तिसृषु गीतमहग्रन्यस्य—माघच्छन्दसाख्यं
साम । अत्र प्रमाणं ताण्ड्य नवम-द्वितीयं खण्डम् ।

(४)—अखिल “प्रवदन्नायमादनम्”—इति बन्धोपन्यस्य द्वितीय-द्वितीय-द्वितीय-
द्वितीया ऋक्, अस्यामुत्पन्नानि षट् सामानि, तानि च गीयगानस्य चतुर्थ-द्वितीये
उनविंशादीनि, तत्र तृतीयं “गौरौषीतं” तदेव त्र प्रथमपर्याये मैत्रावरुणस्य ।
अखिल “आतूनइन्द्रचमस्तम्”—इति बन्धोपन्यस्य द्वितीय द्वितीय तृतीये तृतीये ऋक्,

ब्राह्मणाच्छंसिनः (१) एकस्यामच्छावाकस्य (१) तिसृषु माध्य-
न्दिनः पवमानः—इति । सन्ति प्रकृतौ माध्यन्दिन-पवमानस्य
तयस्तृचाः—‘उच्चा ते जातम्’-इत्ययं (उ, १ प्र, ८ सू, २।३ ऋ) प्रथमो-
गायत्रीच्छन्दस्कः, ‘पुनानः सीम’ इत्ययं (उ, १ प्र, ८ सू, १।२।३ ऋ)
द्वितीयोऽहतीच्छन्दस्कः, ‘प्र तु द्रवा’-इत्ययं (उ, ११ प्र, १० सू, १।२।
३ ऋ) तृतीयस्तिष्टुप्छन्दस्कः । एतदेवाभिप्रेत्य श्रुतम्, ‘विष्क-

अस्यामुत्पन्नानि चत्वारि सामानि, तानिच गेयगानस्य पञ्चम-प्रथमे षोडशदीनि,
तत्र तृतीयमाकुपारम्, तदेवाव द्वितीयपर्याये भैवावर्णस्य । अलि “आत्वेतानिषोदत”
इति ऋग्यजुष्यस्य द्वितीय-द्वितीय-द्वितीये दशमो ऋक्, अस्यामुत्पन्नं गेयगानस्य
पञ्चम-प्रथमे श्रुतं ‘देवार्तिथ’-नामकं साम, तदेवाव द्वितीये पर्याये भैवावर्णस्य ।
अव प्रमाणं ता, ८.९ । किञ्च “प्रवदन्दायेत्याद्या ऋचः सन्ति चोत्तरा ग्रन्थे, सन्ति च
तदाधारकानि गानानि तत्तद्भासभिः प्रसिद्धानि ऊहग्रन्थे, परं तान्यत्र न गृह्यन्ते
एकस्यामिति श्रवणात् ।

(१)—अलि “वयसुत्वातदिदर्याः”—इति उत्तराग्रन्थस्य प्रथम द्वितीये तृतीये तृचम्,
तत्र ऊहगानस्य प्रथम-प्रथमान्त्यं काषवनामकं साम, तदेवाव प्रथमपर्याये । अलि
“अभिला वषमासुतः”—इत्याद्याः उत्तराग्रन्थस्य प्रथमद्वितीये मग्नमसूक्ताग्रिकान्श्रुचः,
तत्रोहगानस्य प्रथम-द्वितीये पञ्चमसार्धभाष्यं साम, तदेवाव द्वितीयपर्याये । अलि
“योगेयोमेतवन्नरम्” इत्याद्याः उत्तराग्रन्थस्य प्रथम-द्वितीये एकादश-सूक्ताग्रिकान्श्रुचः,
तत्रोहगानस्य प्रथम-द्वितीये श्रुतं दशमं कौलनामकं साम, तदेवाव तृतीयपर्याये
गृह्यन्ते ।

(२)—अलि “इन्द्रायमद्वनै सुतम्”—इति ऋग्यजुष्यस्य द्वितीय द्वितीय-
द्वितीये चतुर्थी ऋक्, अस्यामुत्पन्नानि षोडश सामानि, तानिच गेयगानस्य चतुर्थे
द्वितीये मग्नविंशत्यादीनि, तत्र, तृतीयं श्रौतकच्चाभिधं साम, तदेवाव प्रथम-पर्याये ।
अलि “इदं वगो सुतमन्त्रः”—इति द्वितीय-प्रथम-तृतीयायां दशमो ऋक्, अस्यामुत्पुत्
पन्नानि षोडश “गार”-नामकानि गेयगानस्य तृतीय-द्वितीये एकविंशत्यादीनि सामानि,
तत्र तृतीयमिह द्वितीय-पर्याये, ऊहग्रन्थे प्रथम-द्वितीये नस्यैव गारमिति प्रथितत्वात् ।

न्दाआवापोमाध्यन्दिनः'-इति (१) । एवं सति एकत्रिकस्य
माध्यन्दिन-पवमाने तिसृष्विति यदुक्तं तत्र त्रयाणां ढचाना-
माद्यास्तिस्रः ऋचो ग्राह्याः ? किं वा प्रथम-ढच-स्थाः क्रम-पठि-
तास्तिस्रः ? इति संशयः । तत्र त्रिच्छन्दस्व-श्रुत्या प्रबलया
दुर्बलं पाठ-क्रमं बाधित्वा प्रथम-पचो ग्राह्यः—इति प्राप्ते,
अभिधीयते—यदेतत् त्रिच्छन्दस्व-तदेतत् प्राकृतम्, तत्र छन्द
स्वधोषेतस्य ढच-त्रयस्योपदिष्टत्वात् । विज्ञतावपि तत्सर्वमिति
दिष्टमिति चेत्—वाढम् ! अतएव पाठ-क्रमोऽप्यतिदिष्टः,
तथासति प्रक्रान्त-गायत्री-छन्दस्कस्य-ढचस्य समाप्तौ सत्यां
पञ्चाद् बृहतीच्छन्दस्के ढचे प्रथमायाः ऋचः प्रारम्भावसरः
स चारम्भस्तिसृषु-इति विशेष-विधानेन बाध्यते ; तस्मादाद्य
स्तृचोनिखिलोग्राह्यः”^{४८} (१) ॥ ॥ ढतीये धूर्गानमेकस्यामृचि
कर्त्तव्यम्—^{४९}“ढचे स्यादृचि वैकस्यां धूर्गानं प्रकृताविव । ढचे
भवेदिहैकस्यां श्रुत्यावृत्ति-विधानतः । एकत्रिकएव क्रतौ व्यति-

शक्तिः—“इन्द्रसुतेषु सोमेषु”—इति इन्द्रोपन्यस्य चतुर्थ-द्वितीये पद्यमां प्रथमा ऋक्,
अस्यामुत्पन्नानि त्रीणि सामानि, तानि च गेयमानस्य दशम-प्रथमे चतुर्भिः श्रुत्यादीनि,
तत्र तृतीये “कौत्स”-नामकं, तदेवाव तृतीयपर्याये पद्यणीयं भवति । अत्र सर्वत्र मानं
माष्ट्रानवमद्वितीयमाथैयञ्च ब्राह्मणम् ।

(१)—तदेतत् स्फुटं ताण्ड्यप्रसन्नतृतीये, तथाचि-“त्रिभिश्च इन्द्रोभिः”—इत्यादि,
“त्रिभिः गायत्री त्रिष्टुप् बाह्वैरिति तद्भाष्यम् ।

(२)—तत्र “उच्चातेजातमन्त्रसः”—इत्यादिः प्रथमा, “सनइन्द्रा ययश्चवे”—इति
द्वितीया, “पनाविद्यान्यर्थश्चा”—इति तृतीया ऋक् । मानञ्चैतत् ऊहमानस्य द्वादश
प्रथमस्य प्रथमं प्रसिद्धम् । त्रिच्छन्दस्वत्वेन, त्रिभिःपर्यायैरुपपद्यते नलेकस्मिन्नेव
पर्याये इति सिद्धान्ताशयः ।

षड्गणैकस्यां च स्तोत्रेषु सम्पाद्यमानेषु यद्गानं तत् किं त्वचे स्यात् ?
 उत्तैकस्यामृचि ? इति संशयः । तत्र चोदकेन त्वचे भवेदिति
 प्राप्तिः ब्रूमः—इहैकत्रिक क्रतौ एकस्यामृचि धूर्गानं भवेत्, कुतः ?
 'आवृत्तं धूर्षु स्तुवते'-इति आवृत्ति-विधानात् । त्वचे गानेऽपि
 साम्नास्त्रिरावृत्तिर्भवेत् ? न, आवृत्तेः स्तुतिविशेषणत्वात् ।
 गुण-सङ्कीर्तन-परः पद-समूहः स्तुतिः, तच्च ऋगावृत्तिं विना
 तिसृष्वृक्षु न सिध्यति । तस्मादेकस्यां धूर्गानम्"४६॥ ॥षष्ठे स्तोम-
 हृद्विरागमाद् भवेत् - ४७॥ "स्तोम-हृद्विः किमभ्यासादागमाद्वाग्रिमो
 यतः । न काल्यामन्युतं मैवं मङ्ख्यावापादि-लिङ्गतः । विहृद्व-
 स्तोमकः क्रतुरेवमास्नायते, 'एकविंशनातिरात्रेण प्रजा-कामं
 याजयेत्, त्रिणवेनौजस्कामम्, त्रयस्त्रिंशेन प्रतिष्ठा-कामम्
 इति । प्रकृतिगतेभ्यः (१) त्रिवृत्-पञ्चदशादिस्तोमिभ्यो
 विहृताः एकविंश-त्रिणव-त्रयस्त्रिंश-स्तोमाः (२), तेषु किं
 प्राकृतानां (३) साम्नाम् अभ्यामाद् हृदिर्भवति ? किं
 वा सामान्तरागमात् ? इति संशयः । अन्युतस्य सामा-
 गमस्य कल्पयितुमशक्यत्वाद् अभ्यामाद् हृदिः इति प्राप्तिः, ब्रूमः—
 (४)-अभ्यासोऽपि न माक्षाच्छ्रुतः, किन्त्येकविंशादि-मङ्ख्या-

(१)---प्रकृतियागोच्योतिष्ठोमादिः तद्गतेभ्यः ।

(२)---एषामुपजनिः ताण्ड-पष्ठ-द्वितीयादीः । अथ ताण्ड-दशम-प्रथमस्योमानि
 वाक्यानि ध्येयानि, तथाहि---"आदित्य एवैकविंशस्यायतनम्"-इत्यादि, "त्रिवृदं
 त्रिणवस्यायतनम्"-इत्यादि, "देवता एव त्रयस्त्रिंशस्यायतनम्"-इत्यादि ।

(३)---प्रकृतियागगतविहृदादिस्तोममूत्रकानाम् ।

४६---यदुक्तं पुरस्तात् पञ्चमाध्याय-तृतीयपाद-पष्ठमाधिकरण व्याख्यानं किम्,
 सामागमेन सोमपूरणमिति दशमेवैयमेतन् इति तदेवात्र अभ्यामीपीत्यादिना वर्जितम् ।

पूरणाय कल्पते, सङ्ख्या च द्रव्य-गता, भिन्न-द्रव्यैरेव
 पूर्यते न त्वेकद्रव्याहत्या, न ह्यष्टकत्व एक-घटमानीय मद्गृहे
 सन्त्यष्टौ घटाः-इति व्यवहरन्ति ; ततः स्तोमावयव-द्रव्यगता
 सङ्ख्या तदवयवभूतानां साम्नां पदार्थानां भेदं गमयति, स
 च भेदः सामान्तरागम-लिङ्गम् ; अत्र ह्येवावपन्तीत्यावापोद्देशेन
 देशविशेष-विधिरपरं लिङ्गम्— सामान्तरीत्यर्थमन्यलिङ्गम् ;
 तस्मादागमेन वृद्धिः”^{५०} (१) ॥

सप्तमे बहिष्पवमान-वृद्धावचआगमः—^{५१}“किं बहिष्पवमानेनैव
 साम्नर्चा वाभिपूरणम् । साम्ना पूर्वोक्तितोमैवं सामैकत्व-परा-
 क्तवतः ॥ प्रकृतौ प्रातः सवने बहिष्पवमानस्य अविवृद्धः स्तोमः,
 तस्य बिकृतिषु वृद्धौ सत्यां पूर्वोक्त-रीत्या सामान्तरागमे प्राप्ते,
 ब्रूमः—‘एकं हि तत्र साम’-इति बहिष्पवमानं प्रकृत्य सामैकत्व
 साम्नायते, अतो न सामान्तरागमः सम्भवति । एवं तर्ह्य-
 भ्यामेन सङ्ख्या-पूरणमस्तु- इति, न वाच्यम्, ‘पराग् बहि-
 ष्वमानेन स्तुवन्ति’-इति (१) पराक्-शब्देनाभ्यास-प्रतिषेधात् ;
 तस्माद्वगागमः”^{५१} ॥

(१)—ताण्ड्यस्य द्वितीयप्रपाठक-चतुर्दशादि-खण्डत्रयाणां तृतीयप्रपाठक-प्रथ-
 मादि-सप्तखण्डानाञ्च परिदर्शनात्, अपिच “वर्तमानेषु स्तोमेषु प्रथमस्य पर्यायस्य
 प्रथमा तृचभागा तस्याल्लिखनम्, मध्यमावापस्थानम्, उत्तमा परिचरा त्वचभागावाप-
 स्थानम्”-इति लाट्यायन-सूत्रपर्यालोचनात्, एष विचारो भवेद् बोधविषयो; विवादः ।

(२)—युतिपाठसु नैवम्, परमर्थत एष एव, तथाहि—“अमुष्मै वा एतल्लोकाय
 स्तुवन्ति यद् बहिष्पवमानम् सङ्गृह्णीताभिः पराचीभिः स्तुवन्ति”-इत्यादि; परा-
 चीर्बहिष्पवमानोभिः स्तुवन्ति”-इत्यादिषु ताण्ड्य-प्रपाठके ।

षष्ठपादस्याद्योऽधिकरणे एकं साम त्वचे मेयम्—^{५९}“सामैकस्यां त्वचे वास्यादायः स्वाध्यायवद् भवेत् । वचनाल्लिङ्गं संयुक्तात् स्तोत्रे साम त्वचे भवेत् पवमानान्य-पृष्ठादि-स्तोत्रे पुनर्दु विहितं रथन्तर-बृहद्-वैरूपादि-साम अध्येतारः एकस्यामृच्यधीयते, तत् किंस्तोत्र-प्रयोग-कालेऽप्येकस्यामृचि गेयम् ? किं वा त्वचे गेयम् ? इति संग्रयः (१) अध्ययनस्यानुष्ठानार्थत्वाद् यथाध्ययनमेक-स्यामृचि साम्नः कृतं तथैकस्यामेव साम गेयम्* इति पूर्वपक्षः ।

* “यथाध्ययनमेकस्यामृचि सामगेयम्”-इति न्यून-पाठः गौ० मा० पुस्तकयोः ।

(१)--अवेदं तत्त्वम्--अस्मिन् ऋग्वेदस्य तृतीय-प्रथम पक्षस्यां प्रथमा ऋक्, तस्यां गीतं रथन्तरम्, तच्च अरण्यगानस्य द्वितीय-प्रथमे एकविंशतितमं साम; तथा ऋग्वेद-पथस्य तृतीय-प्रथम पक्षस्यां-द्वितीया ऋक्, तस्यां गीतं बृहत् तच्च अरण्यगानस्य प्रथम-प्रथमे सप्तविंशतितमं साम; तथा ऋग्वेदस्य तृतीय-द्वितीय चतुर्थ्यां षष्ठी ऋक्, तस्यां वैरूपमङ्गलायष्टौ सामानि, तत्र प्रथमम् अजोवैरूपम्, द्वितीयं ह्रस्ववैरूपम्, तृतीयं बृहदोपश्वैरूपं पञ्चनिधनवैरूपं वा, चतुर्थम् षण्णनिधन वैरूपम्, पञ्चमं सप्तनिधनवैरूपम्, षष्ठम् अष्टानिधनवैरूपम्, सप्तमं द्वादश निधनवैरूपम्, अष्टमम् एतद्वैरूपम्; (अत्र सामनार्षेयप्राक्काणस्य तृतीयप्रपाठकाष्ट संखण्डम्) तानि च अरण्यगानस्यारम्भे एव श्रुतानि । एवम् अस्मिन् उत्तरा-ग्रन्थस्य प्रथम-प्रथमेकादशे प्रथमस्तृचः, तत्र च गीतं रथन्तरम्, तद्विज्जगानस्यादिभं साम; तथा उत्तराग्रन्थस्य द्वितीय प्रथम-द्वादशे प्रथमस्तृचः, तत्र च गीतं बृहत्, तद्विज्जगानस्य प्रथम-प्रथमे पञ्चमं साम; तथा उत्तराग्रन्थस्य द्वितीय-द्वितीयैकादशे प्रथम स्तृचः, तत्र च गीतं “(पञ्चनिधनं) वैरूपम्”, तद्विज्जगानस्य प्रथमे सप्तमं साम । तदयं रथन्तरं गेयमिति विहिते अरण्यगाने श्रुतं ऋग्वेदग्रन्थैरेकस्यामुच्यत्पञ्च गानव्यमाहोस्वित् ज्जगाने श्रुतम् उत्तराग्रन्थोयत्तृचवोजकं गानव्यमिति शङ्कास्वरूपः । एवं बृहद्वैरूपयोरन्यत्र च बोध्यम् ।

‘अष्टाक्षरेण प्रथमायाः ऋचः प्रस्तौति, द्वाक्षरेणोत्तरयोः’-इति(१)
 तिसृष्टृक्षु प्रस्तौत्रा गातव्य-भागो निरूप्यते, तदिदं त्वचस्य
 लिङ्गम्—‘ऋक्सामेवावमिथुनी सम्भवाव’-इत्यादौ ऋग्देवता-
 सामदेवतयोः संवाद-रूपेर्थावादे साम-देवतैकामृचं द्वे ऋचौ च
 प्रत्याख्याय तिस्रः ऋचोऽङ्गीचकार, तदिदम् अपरं लिङ्गम् ;
 ताभ्यां लिङ्गाभ्यामुपलब्धिताद् एकं साम त्वचे गीयते स्तोत्रि
 यम्-इतिवचनात् त्वचे गातव्यमिति” ५२॥ ॥द्वितीये स्वर्दक्-शब्दो
 मीलनावधिः—”५३“‘स्वर्दक्-शब्दे वीक्षणे च किं स्यादङ्गाङ्गिताथवा ।
 मीलनावधिताद्योस्तु भिन्न-वाक्येन तद्विधेः । प्रतिशब्देनावधिर्हि
 द्योत्यो वाक्यं न भिद्यते । सत्येवं मीलनस्यापि विधिर्नोत्तरयो
 र्भवेत् । अस्ति रथन्तर-साम्नोयोनो ‘अभित्वाशूर’-इत्यस्यामृचि
 स्वर्दक्-शब्दः ‘ईशानमस्य जगतः स्वर्दशम्’-इत्याम्नातः (२)
 अस्ति चीन्नातः कर्त्तृता त्वचे ‘रथन्तरे प्रस्तूयमाने सम्मिलयेत्

(१) -नैवमानुपूर्विकः श्रुतिपाठः ; तथाहि—“पशवी वै बुद्धयन्तरे अष्टाक्षरेण
 प्रथमाया ऋचः प्रस्तौत्यष्टाशफांस्तत् पशूनवरुन्धे, द्वाक्षरेणोत्तरयोर्ऋचोः प्रस्तौति
 द्विपाद् यजमानो यजमानमेव यज्ञे पशुषु प्रतिष्ठापयति, पञ्चाक्षरेण रथन्तरस्य
 प्रतिस्तरति पाङ्क्तान्स्तत् पशूनवरुन्धे”-इति ताण्ड्य सप्तम-सप्तमाद्योभागः ।

(२) -तद्यथा,

३ १ २   ३ १ २   ३ १ २   ३ १ २
 “अभि त्वा शूर नोनुमो दुग्धाइव धेनवः ।

१ २   ३ १ २ २ २   ३ २ ३ १ २   ३ १ २
 ईशानमस्यजगतः स्वर्दशमीशानमिन्द्रतस्थुषः”-

इति इन्द्रोपन्यस्य तृतीय-प्रथम-पञ्चम्यां प्रथमा ऋचः, इयमेव उत्तरापन्यस्य प्रथम-
 प्रथमैकादशस्य तृचस्यया । अत्रारण्ये यद् गीतं तदेकङ्मूलकत्वात् एकचरित्यन्त-
 रम्, यदि कङ्ग-प्रथम-प्रथमे गीतं तत्तृचमूलकत्वात् तृच रथन्तरमिति व्यपदिश्यते

स्वर्दृशं प्रति वीचेत'-इति (१) श्रुतेः । तत्र संशयः । किं स्वर्दृक्-शब्दोच्चारण-वीक्षणयोरङ्गाङ्गिभावोऽत्र विधीयते ? किं वा विधीयमान-सम्मीलनावधित्वेन स्वर्दृक्-शब्दोच्चारणं निर्दिश्यते ? इति । तत्र सम्मीलन-वाक्याद् वीक्षण-वाक्यं भिन्नं ततो न मीलनावधित्वेनान्वयः सम्भवतीति । किञ्च वीचेतेति लिङ्-प्रत्ययोऽत्र विधायकः श्रूयते, ततः स्वर्दृक् शब्दोच्चारणं वीक्षणाङ्गम्, वीक्षणं वा तदङ्गम्-इत्यङ्गाङ्गिभावोऽभ्युपेयः (१) । तथा सति स्वर्दृक्-शब्दरहितयोर्ऋचोर्गीयमाने रथन्तरेऽपि विहित-सम्मीलनानुवृत्तिः फलिष्यतीति पूर्वपक्षः । स्वर्दृशं प्रतीत्यनेन कर्म प्रवचनीयेन (२) प्रतिशब्देन स्वर्दृक्-शब्दोच्चारणस्य मीलन कालावधित्वं द्योत्यते । न चात्र भिन्न-वाक्यत्वम्, एक वाक्यत्वमभावात् । तथाहि विरोध-परिहाराय स्वतएव प्राप्तत्वाद् वीक्षणं न विधेयम् । तथासति आ स्वर्दृक् शब्दोच्चारणात् सम्मीलयेदित्येकं वाक्यं सम्पद्यते । एवंसत्युत्तरयोर्ऋचोर्मीलन-विध्यभावः फलिष्यतीति राजान्तः^{१५२} (४) ॥ ॥ तृतीये बृहद्रथन्तरयोर्दिन-भेदेन

(१) ताण्ड्य-मन्त्रसू मन्त्रमे । अस्याएव श्रुतः सम्मीलयेदित्यन्तं नवमाध्याय-द्वितीय-पाद-प्रश्नदशाधिकरण-व्याख्यायां (४०७०) पुरस्तादपन्यतमेकदा ।

(२)---अयमेवाङ्गाङ्गिभावः शेषशेषोभावो-गुणगुणोभावश्चेत्युच्यते । यद् यस्योपकारकं तत्तस्याङ्गम् इत्यङ्गलक्षणं शेष लक्षणञ्च तदाह "शेषः परार्थत्वात् (जै३,१.२)"

(३)---"लक्षणार्थं भूताव्यानभागविषमासु प्रतिपर्यन्तवः (१,४,१०) इति पाणि-निस्मरणात्, अत्र लक्षणार्थं कर्मप्रवचनीय-मञ्जज्ञा । तथाच स्वर्दृशशब्दं मन्त्रस्य थावत् स्वर्दृशमिति न गीयते तावत्कालं सम्मीलनेन भाव्यमिति तस्याः श्रुतेरर्थः सम्पद्यते ।

(४)---परमवार्थे ताण्ड्य भाष्य-विरोधो दृष्टात प्रतीयते, तथाचि- "तन्मित्रं प्रत्यूयमाने चक्षुः 'सम्मीलन्' मृकुलितं कुर्वीत, पुनः 'स्वर्दृशं' स्वर्दृशमिति पद ग्राथमान 'प्रतिवीचेत' अवलोकयेत्" इति (न६०-७) ।

प्रयोगः—^{५२}“गावामयनिके * पृष्ठाः षडहं प्रत्यहं हयं । बृह-
द्रथम्वरं चीत भवेत् किञ्चित् कचिद्दिने । इन्द्र-गर्भ-बहुव्रीहे
राद्योऽन्त्येऽपि समोह्यसौ । अन्योन्य-निरपेक्षस्य चोदकादन्ति-
मोभवेत् । द्वादशाहे ^(१) पृष्ठाः षडहउत्पन्नः ^(२) तत्र षष्ठा-
मप्यङ्गां क्रमेण रथन्तर-बृहद्-वैरूप-वैराज-शक्कर-रैवतानि सा-
मानि ^(३) विहितानि ^(४) । गवामयने ^(५) तु विक्लितरूपोयः

“गावामायनिके” इत्युभयपदद्वयं पाठः गौ पुस्तके ।

(१)—द्वादशाहस्रावद् द्विविधः, सवात्मकीऽहीनात्मकश्च; पुनरपि प्रत्येकं द्वेधा
मभ्रुडोऽब्रुडश्च, यत्र कामव्यूहनाभावः स आद्यः तदन्योद्वितीयः । इह सवात्मकः ताण्ड्य
दशम-तृतीयखण्डादिना विहितः, संवत्सरमाथो पाण्ड्यः । तत्र च अहःशब्देन सवन-
ययात्मकः सोमयागः, तं द्वादशाह-संज्ञं सोमयागसमृद्धिकामोऽत्यतिप्रदिति स्फुटम् ।

(२)—भंवत्सरमाध्यस्य यागमात्रस्य द्वौ षडहौ भवतः अभिप्लवः पृष्ठयेति; तत्र
एकस्मिन् मासि आभिप्लविव-षडहाः चत्वारः, पृष्ठाः षडहः एकः, इत्थं षडह-पञ्चकैश्चि-
द्दिनानि भवन्ति । स्पष्टमेतत् ताण्ड्य-चतुर्थ-प्रथम-खण्डादौ ।

(३)—पृष्ठद्वये याः स्तोत्रियाः सामानि च, तेषामसाङ्गधीय प्रत्यहं विभिन्नानि
रूपाणि ताण्ड्य दशमाध्याय-षष्ठ-खण्डानन्तरं षडभिः खण्डैः प्रदर्शितानि, तत्रादितत्किभिः
स्तोत्रियाणां रूपाणि, तत्तत्किभिः साम्नां रूपाणीति विवेकः ।

(४)—एतदाकाराः ऊष्ट्रगानस्य प्रथम-पञ्चम-सप्तम-दशर-पञ्चदशाष्टादश संख्य-
क गानदर्शनादुच्यते ।

(५)—गवामयननामकं सचमस्ति, तच्च द्विविधम्; “गावो वा एतत् सचसामन
तामां दशसु मासुः शृङ्गाण्यजायन्”-इत्याद्याख्यायिकया दशमामनिर्वर्तयम्; तामां
द्वादशसु मासुः शृङ्गाणि प्रावर्तन्”-इत्याद्याख्यायिकया द्वादशमामनिर्वर्तयम्; अयने
चेतत् समस्तं ताण्ड्य-चतुर्थ-प्रपाठकारभ्र खण्डे । तत्र अहर्नियमस्त्वैवम्—प्रायणी-
योऽतिरावः प्रथममहः, चतुर्विंशो द्वितीयमहः, उक्थलतृतीयमहः, अतिगा-चतुश्च-
महः, आयुगौरिचि प्रथममहः, आयुज्योतिरिति षष्ठाहः, एषएव षडहः आभिप्लवि-

पृष्टः षडहः, तत्र श्रूयते— “पृष्टः षडहोऽहद्रथन्तरसाम,” इति
चोदक-प्राप्तयोः अहद्रथन्तरयोः पुनर्विधानात् वैरूपादि-निवृ-
त्तिः । ततः शिष्यमाणं अहद्रथन्तरं सामद्वयं किं प्रत्यहं कर्त-
व्यम् ? किं वा केपुचिदहःसु अहत्, केपुचिद्रथन्तरम् ? इति

कथ्यते ; एवं चतुर्भिरभिपूविकैश्चतुर्विंशत्यानि भवन्ति, ततः विष्टम्-स्लोम-साध्यः
एकाहः षडदशस्लोम-साध्यो द्वितीयाहः, सप्तदश स्लोम-साध्यन्तीयमहः, एकविंश स्लोम-
साध्यतुर्थाहः, विणव-स्लोम-साध्यः पञ्चमाहः, वयस्विंश-स्लोम-साध्यः षष्ठाहः, सोऽयं
षडहः पृष्टोऽव्यते ; पूर्वविष्टम् अभिपूविकषडहचतुष्टयैः सहास्ययोगे विंशदिनात्मक एक
मासः सम्पन्नः । द्वितीय-तृतीय-चतुर्थ-पञ्चम मासास्त्येवमेव । षष्ठमामस्याष्टादश-
दिनानि आभिपूविकषडहद्वयात्मकानि, उनविंशत्याः पृष्टः षडहः— इति चतुर्विंशतिः,
पञ्चविंशतितममहोऽभिजित्, ततस्त्रोणि दिनानि प्रथमादि-स्वर-साम तद्य-साध्यानि,
उनविंशतमाहः प्रायणोयः, त्रिंशतमश्चतुर्विंशत्येकम् । इतथ मन्त्रस्य पूर्वार्द्धं श्रुतम् ।
उत्तरपण्णमामानां प्रथममासस्य प्रथममहत् तृतीयस्वरसामसाध्यम्, द्वितीयमहद्वितीय
स्वरसामसाध्यम्, तृतीयमहः प्रथम-स्वरसाम-साध्यम्, चतुर्थमहोविंशदिनात्मकम्, (पञ्च-
मादीनि षट् दिनानि पृष्ट-संज्ञकानि तदा) वयस्विंशस्लोमसाध्यं पञ्चममहः, विणव-
स्लोमसाध्यं षष्ठमहः, एकविंशस्लोमसाध्यं सप्तममहः, सप्तदशस्लोमसाध्यमष्टममहः, पञ्च-
दशस्लोमसाध्यं नवममहः, विष्टस्लोमसाध्यं दशममहः, ततोभिपूवाः षडहः— इत्य-
ष्टाविंशतिः, उनविंशतममहोमहावताप्यं, अतिपावाप्यञ्च त्रिंशतमम् । द्वितीया-
दिषु मासचतुष्टये प्रथमोऽदिनपटकं पृष्टषडहः ततः पूर्वोक्तं प्रतिस्लोमेनानुष्ठिताद्यन्वारः
आभिपूविकाः षडहाः अन्यमासस्य त्रयोभिपूविकाः षडहाः प्रथमाः, तथाचाष्टादश-
दिनानि निष्पन्नानि, गौष्टोमसाधमुनविंशतितमम्, आरुष्टोम-साध्यं विंशतितमम्, दंश-
रात्रस्य दिवसादश इति त्रिंशत् । इतथसुत्तरार्द्धं मन्त्रस्य । अनयोर्मासपटकयोः मन्त्रिभ्या-
नम् अशीत्युत्तरशतदिनानि नास्मि अशीत्युत्तरशतदिनापूरकाश्च विद्यमानमहः विषुवज्ज्ञा-
नम्, तदिदमेकपटुत्तर-त्रिंशद् दिनं निर्वर्त्यं गवामथनं मत्तं ताण्डम्यं छत्तं न
चतुर्थप्रपाठकेन विहितम् ; विष्टञ्च ततः परः परः । तदयं श्लोकः— “शतानि वीणि
षष्ठिष विषुवांश्च चतुर्थके । प्रोक्तानि मन्त्रमन्त्रस्य नृत्याहानि क्रमादिह ।

संशयः । बृहच्च रथन्तरञ्च बृहद्रथन्तरे ते च सामनी यस्य इति इन्द्र-गर्भिते बहुव्रीह्यावितरेतरयोग-इन्द्रेण साहित्यं प्रतीयते, ततः प्रत्यहं सामद्वयम्—इति पूर्वपक्षः । ते सामनी यस्याङ्गः—इत्यङ्गोऽयं अन्यपदार्थत्वं तदा भवदुक्तमेव स्यात्, इह तु षडहोऽन्य पदार्थः ; तथासति षडहे द्वयोः साम्नोः साहित्यं सिद्धान्तेऽपि समानम् । प्रकृतौ साम्नोरन्योन्य-निरपेक्षत्वादिहापि निरपेक्षत्वमेव साम-चोदकेनातिदिश्यते । तस्मात् केपुचिदहं सु किञ्चित् साम-इति राद्धान्तः”^{५९} ॥ पञ्चमे सर्वपृष्ठे यथोक्तदेशे पृष्ठानि—“किं सर्वपृष्ठे सर्वाणि पृष्ठदेशे यथोक्ति वा । पृष्ठ-शब्दात् पृष्ठ-देशे वचनात् तु व्यवस्थितिः ॥ इदमाम्नायते—‘विश्वजित् सर्वपृष्ठः’-इति । षडहे षट्स्वहः सु क्रमेण ‘रथन्तरं’ ‘बृहद्’ ‘वैरूपम्’-इत्यादिभिः सामभिः पृष्ठ-स्तोत्रं, निष्पादितम् तानि सर्वाणि पृष्ठ-सामानि यस्मिन् विश्वजिति सोऽयं सर्व-पृष्ठः ; तत्र माध्यन्दि न-पवमान-मैत्रावण-साम्नोरन्तरालभूते पृष्ठस्तोत्रदेशे किं सर्वाणि पृष्ठ-सामानि कार्याणि ? किं वा यथावचनं देश-व्यवस्था ?-इति संशयः । पृष्ठ-कार्य-गमकेन पृष्ठ-शब्देन पृष्ठ-देशे प्राप्ते, वचनेन देश-विशेषो व्यवस्थाप्यते, वचनं चैवमाम्नायते—‘पवमाने रथन्तरं करोत्यर्भवे बृहन्मध्य-इतराणि वैरूपं होतुः पृष्ठं वैराजं ब्रह्म-साम शाक्तरं मैत्रावरु-णस्य रैवतमच्छावाकस्य’-इति ; वचनं हि न्यायाद् बलीयः, तस्माद्देशविशेषो व्यवस्थितः”^{५५} ॥ षष्ठे वैरूप-वैराजे उक्थ-षोडशिनोः पृष्ठ-गते—^{५५} “कात्स्याद् वैरूप-वैराजे उक्थ-षोडशिनोरुत । पृष्ठे स्यात् क्रतु-संयोगादाद्योन्तः पृष्ठ-लिङ्गतः ॥ इदमाम्नायते—‘उक्थो वैरूपसामैक्षविंशः षोडशी वैराजसामेति । तत्र

लक्ष्मि उक्थे 'वैरूपं' साम, लक्ष्मि षोडशिनि 'वैराजम्' ; 'वैरूपं'
साम यस्मिन्नुक्थे क्रतौ—'वैराजं' साम यस्मिन् षोडशिनि क्रतौ-
-इत्येवं क्रतु-सम्बन्धः प्रतीतेः । मैवम् । प्रकृतौ रथन्तर-सामं
बृहत्साम-इत्येवंविधस्य निर्देशस्य पृष्ठ-स्तोत्र-विषयत्व-दर्शनादत्रापि
तन्निर्देशेन पृष्ठ-लिङ्गेन पृष्ठ-कार्ये वैरूपं वैराजं च भवितुमर्हति ;
क्रतु-सम्बन्धस्तयोः पृष्ठ-द्वारेणोपपद्यते"^{१५} ॥ ॥ सप्तमे त्रिवृदग्नि-
ष्टुति स्तोमएव—"^{१६}"त्रिवृदग्निष्टुदित्येतत् सर्वत्र स्तोमएव वा ।
आद्यस्त्रैगुण्य-वाचित्वादन्त्य-स्तोमोऽस्य रूढितः । एवं श्रूयते—
'त्रिवृदग्निष्टुदग्निष्टोमः'—इति (१) । किं त्रिवृत्वमग्निष्टुति क्रतौ
सर्वेषु साधनेषु संबध्यते ? किं वा स्तोम-मात्र-सम्बन्धि तत् ?
त्रिवृद्रज्जुरित्यादौ त्रिवृच्छब्दस्य त्रैगुण्य-वाचित्व-दर्शनादत्रापि
क्रतु-साधनेषु या सङ्ख्या श्रूयते सा सर्वा त्रिवृत्वेन विव्रियते इति
प्राप्ते, ब्रूमः—यद्यपि त्रिवृच्छब्दोऽवयव प्रसिद्धा लोके त्रैगुण्यं
ब्रूते, तथापि वेदे रूढ्या स्तोम-वाचकः, त्रिवृदुबहिष्यमानः
इत्युक्त्वा स्तोत्रियाणां नवानामृचामनुक्रमणेन स्तोम-विषयमेव
त्रिवृत्वम्"^{१७} ॥ ॥ अष्टमे संसवादौ पृष्ठत्वम् "^{१८}"संसवादौ द्वयोरिकं
पृष्ठं यदा समुचितम् । एकं प्रकृतिवद् विश्वजिह्वदन्यत्र चेतारम् ।
वचनाद् विश्वजित्येते साम्नी द्वे स्तोत्रयोर्द्वयोः । नेहास्ति
तत् पृष्ठएव साहित्यं स्यात् पुनर्विधेः ॥ इदमात्रायते—
'संसवउभे कुर्याद्, गोसुवउभे कुर्याद्, अभिजित्येकाहः' उभे
बृहद्रथरे कुर्यात्—इति । किमत्र बृहद्रथन्तरयोरिकं पृष्ठ-स्तौती
इतरदन्यस्तौती स्यात् ? किं वा समुचितमुभयं पृष्ठ-स्तौती ? इति

(१)—तापशस्य तृतीयपञ्चिकाः, वज्रम् ।

संशयः । प्रकृतौ द्वयोर्विकल्पितत्वादेकस्मिन् प्रयोगे एकस्य पृष्ठत्वा
दन्यत्रापि तथात्वं युक्तम्, तथा सत्यवशिष्टं साम सर्वपृष्ठ-विश्व-
जिन्नायेन स्तोत्रान्तरे प्रयोक्तव्यम्-इति पूर्वपक्षः । तादृग्वचना
भावेनात्र विश्वजिद् वैधर्म्यात् प्रकृतिवद् विकल्पे सति पुनर्विधान-
वैयर्थ्यात् समुच्चयः-इति राजान्तः”^{५७} ॥

सप्तम-पादस्य षोडशाधिकरणे बृहद्-यव-खादिराः नियताः
—^{५८}“बृहद्-यव-खादिराश्च * विकल्पानियता उत । विकल्पा
चोदक-पामेर्नियताः स्युः पुनर्विधेः ॥ कचिद् विकृतौ श्रूयते -
‘बृहत् पृष्ठं भवति’-इति, त्रैधातवीये श्रूयते—‘यवमयो
मध्यमः’-इति, वाजपेये श्रूयते—‘खादिरौ यूपोभवति’-
इति; तत्र बृहद्रथन्तरयोः ब्रौह्मियवयोः खादिर-वैल्वादीनाञ्च प्रकृ-
तौ विकल्पितत्वाद्वापि चोदकेन विकल्पिता इति चेत् - न, पुन
विधान-वैयर्थ्यात् । परिसंख्या तु दुष्टत्वात् ^(१) न शङ्का ।
तस्मान्नियताः । कोद्यन्तरं ^(२) त्वर्थान्निवर्त्तते”^{५९} ॥

अष्टम-पादस्य षष्ठाधिकरणे विप्र-गानं ^(३) विकल्पितम्—^{५९}
“उन्नेयोब्रह्म-गानस्य निषेधोविहितस्तुतिः । विकल्पितोवा शून्यो

* “बृहद् यवः खादिरश्च”-इति पाठः रा० पुस्तके ।

^(१) - तदुक्तम्—“श्रुतार्थस्य परित्यागादश्रुतार्थस्य कल्पनात् । प्राप्तस्य बाध
इत्येवं परिसङ्ख्या त्रिदशणा”-इति । परिसङ्ख्या-लक्षणन्वत् श्लोके स्फुटम्, तथाहि—
“विधिरत्यन्तमप्राप्तौ नियमः पाक्षिके मति । तत् सान्यत् च प्राप्तौ परिसङ्ख्येति
गोयते”-इति ।

^(२) -रथन्तरस्य पृष्ठत्वेनात्र याज्ञवल्क्यं वैल्वादीनां यूपत्वेन च तथात्वमिति
यावत् ।

^(३) -विप्र उद्गाता, तत्कर्तृकं वामदेव्यादि-मन्त्राणां गानम् ।

ऽपि वपोत्खेदइव स्तुतिः । विध्यनन्वयतोऽस्तोत्रं ब्रह्मोद्गाता
तथा सति । विषयैक्याद् विकल्पोऽत्र षोडशि-ग्रहवन्मतः ।
आधाने वामदेव्यादि-साम्नां गानानि विहितानि, आधानं
एवेदमपरसाम्नायते— ‘उपवीता वा एतस्याग्नयोभवन्ति, यस्या
ग्न्याधेये ब्रह्म-सामानि गायति’-इति । उप-ग्रहः सा
मीप्यं ब्रूते, विगताः काल-विलम्बमन्तरेण परैस्त्यक्ताइत्यर्थः ।
अनया निन्दया ब्रह्मणः (१) साम-गान-निषेधउन्नीयते, स
निषेध उद्गातुर्विहितं वामदेव्यादि-साम-गानं स्तौति । ननु
ब्रह्मणः सामगानमप्रसक्तं (२) ततस्तन्निषेधोऽत्यन्तमसम्भावित
त्वाच्छ-विषाणवद्वृत्त्यः, न हि वन्ध्या-पुत्रो वा तद्वधो वा
सम्भावयितुं शक्यते, तथासति तादृशेन कथं स्तुतिः ? इति चेत्-
वपोत्खेदवत्, इति ब्रूमः— ‘सआत्मनोवपामुदखिदत्’ इत्यनेनात्य-
न्तासम्भावितार्थेन यथा प्राजापत्यस्य तूपरस्य (१) अजस्य विधिः
स्तूयते, तद्वत्— इति प्राप्ते ब्रूमः— नेदं वामदेव्यादि-साम-
विधीनां स्तोत्रं भवितुमर्हति, विधीनामनेकत्वेन स्व-स्व-सन्निधि-
पठितैरर्थवादैर्निराकाञ्चत्वेन च तदन्वयायोगात् । का तह्यस्य-

(१)—ब्रह्मा यज्ञीयश्रुतिग्विशेषः, स हि सर्वेषामुद्गातादीनामृत्विजां कार्य-
दोषोपशमनकारी सर्वद्रष्टा ।

(२)—ब्रह्मणा इदं गायेत-इत्येवं विधे कचिदप्यदर्शनात् ।

(३)—तूपरः शृङ्गहीनः, सच अजातशृङ्गः पतितशृङ्गोवा । तथाहि ताण्ड्य
चतुर्थप्रथमे “ताः सर्वमग्रादमाग्रावन्ता एताकूपराः”-इत्यस्यभाष्ये— “ताः पतितशृङ्गाः
गावः सर्वर्तु-भवमग्रादमदनीयमग्रं प्राग्रावन, ता गावकूपराः शृङ्गहीनाः दृश्यन्ते”
इति ।

वाक्यस्य गतिः? इति चेत्, उच्यते—ब्रह्म-शब्दोऽत्र विप्रत्व-जाति-
हारेणोद्गातारं ब्रूते, यस्य च गानं तस्मिन्निषेधे सति विधि-निषे-
धाभ्यामेक-विषयाभ्यामुद्गातुर्गानं विकल्पाते”^{१९} ॥

एकादशाध्यायस्य द्वितीय-पादे द्वादशेऽधिकरणे ब्रह्मसाम-
न्युत् कर्षः—^{१९}“पर्यग्निकरणे त्यागआलम्भोब्रह्म-सामनि । कर्म-
शेष निषेधश्च कर्मान्तर-विधिर्भवेत् । किं वोत्कर्षोऽवशिष्टस्य
ह्यारण्योक्तिवदादिमः । अदृष्ट-वाक्य-भेदाभिर्द्रव्याभेदेन चान्तिमः ॥
वाजपेये ‘सप्तदश-प्राजापत्यान् पशून् सञ्चिनुते’-इति प्रकृत्य
श्रूयते—‘तान् पर्यग्निकृतानुत्सृजति’-इति, ‘ब्रह्म-साम्नालभते’-
इति, सप्तदशसु पशुषु पर्यग्निकरणेऽनुष्ठिते सत्युत्तरकाल-
भावी कर्मशेषः उत्सर्ग-शब्देन निषिध्यते, अश्वमेधे ‘पर्यग्नि-
कृतान् आरण्यानुत्सृजति’-इत्यत्र कर्मशेष-निषेधस्य प्रतिपन्न
त्वादत्रापि तथात्वेन सप्तदश पशवः पर्यग्निकरणान्ताः समा-
प्याः, आलभतिना च ब्रह्मसाम-काले कर्मान्तरम्-इति प्राप्ते,
ब्रूमः-कर्मान्तर-विधौ सप्तदश-जन्यादृष्टाद् भिन्नं किञ्चिददृष्टं
कल्पेत, वाक्यभेदश्च प्राप्नुयात्, किञ्च ‘ब्रह्मसाम्नालभते’-इत्यत्र
द्रव्य-देवतयोरश्रवणात् न कर्मान्तर-विधिः सम्भवति (१) ।

(१)—अवेदं तलम्—शब्दान्तरम् १ अभ्यासः २ मङ्गल्यारं गुणः ४ प्रक्रियाध
नामधेयम्—इति षट् कर्म-भेद-हेतवः स्वीकुर्वन्ति, जैमिनीयाः । तथाहि, जैमिनीये
द्वितीय-द्वितीये प्रथमं सूत्रम्—“शब्दान्तरं कर्मभेदः कृतानुवम्बत्वात्”-इति । यजति
जुहोति, ददातोत्येवमादयो बहवः क्रियाशब्दाः श्रूयन्ते, तव सर्वत्रैव भावयेत्-इति
समं प्रतीयते, एवञ्च भावनावाचकत्वांशे एकत्वेऽपि ‘कृतानुवम्बत्वात्’ यथादि धातु
रूपानुवम्बकतभेदात् शब्दान्तरत्वं स्वीकार्यमेव, सत्येवं कर्मभेदोप्यागतः इति तदर्थः,

तस्मात् पर्यग्निकरणानन्तरमेव कार्यस्य सप्तदश पशूनामाल
आदि-शेषस्य ब्रह्म-साम-काले उत्कर्षो विधीयते, तथासति
अर्थप्राप्तः, पर्यग्निकरणानन्तर-भावि-कर्म-व्यापारोपरमउत्कर्ष-
शब्देनानूद्यते”^{६०} (१) ॥

मन्त्र-लक्षणमारभ्य ब्रह्मसामोत्कर्ष-पर्यन्तैः पूर्व-मीमांसा
गतैः द्वि-पष्टि-संख्याकैर्विचारैः सामवेदस्य क्रतुषूपयोगो विस्-

✽ ‘जैमिनीयैः’-इति सा० पु० पाठः ।

‘सोमेन यजेत’-हिरण्यमायेयाय ददाति’-दाक्षिणानि जुहोति-इत्यादि तदुदा
हरणम् । तदंतर्ग्रायेनावकर्मभेदशङ्का - अपवादपादगत-विंशतितम-भूवाऽप्यारण
च समाधानम् । तद्धि सूत्रम्—“अद्रव्यत्वात् केवले कर्मशेषः स्यात्”-इति । ‘केवले’
द्रव्यदेवतारहितवाक्ये ‘कर्मशेषः’-स्यात् कर्मणः उक्तस्य शेषः अपवादोदिरूपः स्वीकार्यो
भवति । कुतः ? ‘अद्रव्यत्वात्’ (द्रव्यमित्युपलक्षणं देवताया अपि केवले इति सम्भवात्)
द्रव्यदेवतयोरश्रवणात्-इति तदर्थः । अतएवोक्तम्—‘भ्रौवं साधारणं द्रव्यं देवता
मान्तरवर्णिकी । रूपवन्नो ततो यागो विधीयते षथकृतया”-इति ।

(१)—अत्र द्वि—प्रजापतिदेवता यस्य पशोः स प्राजापत्यः-इति तद्वितानं
प्रातिपदिक व्युत्पाद्य पश्चात् तद्वितानं-प्रातिपदिकार्थस्य प्रजापतिदेवतानिर्दिष्ट
पशोः कर्तृ-बहुत्वविवक्षायामुत्पन्नं इमे द्वितीयाविभक्ति-बहुवचनं, तत्र प्रथमभाविन्या
द्वितीयाविभक्तेरेव तावन्नद्वितीयाविभक्तिवेलायामन्वयो नास्ति, कुतः पश्चाद्भाविनो
बहुवचनस्यान्वयः ? एवं सति प्राजापत्येनान्न तद्वितानं प्रातिपदिकेन एकपशुद्रव्य
मेकदेवतोपेतं यागस्य रूपं समर्पते, तादृशानां बहुत्वाय बहुवचनं ; बहुत्वविशेषः
सप्तदश इति निदिश्यते—तस्मादिदं बहुवचनं कर्मभेदः । अतोवचनैकस्मिन् पशो दुष्टे
स एवावर्त्यते, न हि पशुः पथन्तरमाकांक्षति ; अन्यथा एकस्मिन् पशो दुष्टे कृतस्वः
पशुगणश्चावर्त्तते तच्चादृष्टाद्यंमभविष्यत् । विचारार्थं जैमिनीयद्वितीय-द्वितीय-
विंशतितमे सव्ये (तद्भाष्ये) भाषितं कुटम् ।

टीकृतः (१) । अतः (२) स प्रयोजनवत्त्वाद्दृष्ट्वेदादिवदेवावश्यं व्याख्यातव्यः ॥

‘ नन्वस्मिन् सामवेदे ब्राह्मणभागस्य व्याख्यातुं योग्यत्वेऽपि मन्त्रभागस्य न व्याख्यान-योग्यतास्ति, तत्रत्यानां मन्त्राणां गीतिमात्रात्मकत्वात्—न खलु पद-वाक्य-व्यतिरिक्तायां स्वरस्तोभादि-साध्यायां गीती क्रिया-कारक-योजनाभिव्यङ्ग्यः कश्चिदर्थोऽस्ति यस्याभिव्यक्तये भवता गीतिर्व्याख्यायेत । यत् स्वरालङ्कार-लक्षणविशेष-कथनेन गीति-व्याख्यानं तत्पूर्वाचार्यै (३) रेव तत्तल्लक्षण-मन्त्र ग्रहणेषु सम्पादितम्-इति न तत्र त्वया यतितव्यम्, अतः कथं भवतः मन्त्रभाग-व्याख्यानम् ? अत्रोच्यते—न तावद्गीतिर्निराश्रया, तस्याः ऋचाश्रितत्वात् ; अतएव छन्दोगा उपनिषद्येवमामनन्ति ‘तस्मादृचधूढं’ साम गीयते-इति (४) गीत्याश्रयभूता सेयमृगपि मन्त्रएव, ‘तेषामृग्यचार्थवशेन

(१) अत्रेदं वेद्यम् दर्शितानामेषां द्विषष्टिमङ्गल्यक-विचाराणां जैमिनोयन्यायविक्षरादौ च तथा परः परः पाठादर्शनम्, प्रत्युत दृश्यते च तत्र सर्वत्र तेषां बहुविधविषयक-बहुविचार-व्याय कृतं मिथो विभिन्न-देश-संस्थानम् । यदिच क्वचित् क्वचित् चतुर्णां पञ्चानामधिकरणानां वा साहित्यमस्ति, परं न तथा सर्वेषाम्, अध्याय-पादाधिकरण-व्यायस्य तत्र तदात्र च स्फुटदर्शनात् । तथाच सामवेद-क्रतु-विषयक-विचार-मङ्गल्य-निर्द्धारणे एवास्य तात्पर्यम्, मन्त्रलक्षणादाब्रह्मसामोत्कर्षमिति कथनं न नैरन्तर्यपरम् ।

(२)—प्रत्यारम्भे एव नन्विति योविचार उपक्रान्तः तमिदानीमुपसंहरति ।

(३)—पुष्पमूतकारादिभिः ।

(४)—छान्दोग्य-प्रथमप्रपाठक-षष्ठखण्डे ।

पाद-व्यवस्था'-इति मन्त्र-विशेषत्वेन सूचि तत्वात्^(१); ऋगात्मक-
स्य तु मन्त्रस्य क्रियाकारकान्वयाभिव्यङ्ग्योऽर्थो विद्यते, स च क-
त्वनुष्ठान-कालेऽनुस्मर्त्तव्यः—इति ऋग्-व्याख्यानमवश्यं कर्त्त-
व्यम्”^{६९}“मन्त्रैरर्थानुस्मरणं तु प्रथमाधायस्य द्वितीयपादे चतु-
र्थाधिकरणे निर्णीतम्—मन्त्रा उरुप्रथस्वेति किमदृष्टैक-हेतवः ।
यागिषूत पूरोडाश-प्रथनादेश्च भासकाः । ब्राह्मणे नापि तद्भा-
नान् मन्त्राः पुण्यैकहेतवः । न तद्-भानस्य दृष्टत्वाद् दृष्टं वर-
मदृष्टतः । उरुप्रथस्वेत्ययं कश्चिन्मन्त्रः, तस्यायमर्थः भो पुरो-
डाश ! त्वं उरु विपुलता यथा भवति तथा प्रसर इति । एव-
मादयो मन्त्राः यागप्रयोगेषूच्चार्यमाणाः अदृष्टमेव जनयन्ति, न
त्वर्थ-प्रकाशनाय तदुच्चारणम्, पुरोडाश-ग्रथन-लक्षणस्यार्थस्य
ब्राह्मण-वाक्येनापि प्राप्तत्वात् ('उरुप्रथस्वेतिपुरोडाशं प्रथयति'
इति हि ब्राह्मण-वाक्यम्) नैतद् युक्तम्, अर्थ प्रत्यायनस्य दृष्ट-
प्रयोजनसम्भवे सति केवलादृष्टस्य कल्पयितुमशक्यत्वात् ^(२) ।
तस्मात् दृश्यमानार्थानुस्मरणमेव याग-प्रयोगे मन्त्रोच्चारणस्य
प्रयोजनम्, ब्राह्मण-वाक्येनार्थानुस्मरणं सम्भवे मन्त्रेणैवानुस्मर-

(१)—पूर्वं भीष्माभायां द्वितीयप्रश्ने मन्त्रविचारप्रक्रमे द्वाविंशत्तमं सूत्रम् ।
'तेषाम्' मन्त्रभागानां यत्र भागे 'अर्थवशेन पादव्यवस्था' विद्यते स ऋगात्मकः; 'इदं
सूत्रे' अर्थवशेनेत्यविबक्षितमिति शबरभाष्ये स्फुटम्, अन्यथा 'अग्निमाने पुरोहितम्'-
इत्यादौ स्यादुक्तम्, अत्र न स्यात् 'अग्निः पर्वभिर्हृषिभिः' इति ; तस्माद् यत्र पादज्ञता
व्यवस्था स मन्त्र ऋगात्मकः इत्येव सारम् ।

(२)—तदुक्तम्—'लभ्यमाने फले दृष्टे नादृष्टफलकल्पना' ।

णीयमिति योनियमः तस्य दृष्टाः सञ्चवात् अदृष्टं प्रयोजनमस्तु”^{६९} ॥
 अस्मिन्नेवाधिकरणे (१) मतान्तरेण (२) पूर्वोत्तर-पक्षावाह —
 ६९ “मन्त्रब्राह्मणयोर्यद्वा कलहो विनियोजने । न मन्त्र-लिङ्ग-
 सिद्धार्थमनुवक्तृतीतरद् यतः । अस्य मन्त्रस्य लिङ्गेन विनियोगे
 ब्राह्मण-वाक्यम् अविवक्षितार्थं स्यात्, वाक्येन विनियोगे मन्त्र-
 लिङ्गं न विवक्ष्येत—इत्युभयोर्विरोधादप्रामाण्यं चोदनायाः—इति
 पूर्वपक्षः (१) । नायं विरोधः, प्रबलेन लिङ्गेन विनियोग-सिद्धौ
 वाक्यस्यानुवादकत्वात्—इतिराजान्तः”^{६९} ॥

(इति छत्सस्य भाष्यस्यावतरणिका समाप्ता)

* ‘दृष्टार्था’-इति स० वि० पु० पाठः ।

(१)- उरुप्रशस्तेति विषयवाक्यस्यैकादधिकरणैक्यम् ।

(२)- आसीत् कथनं भट्टरहस्यादि-सोमांसा-जीवन-ग्रन्थ-निर्मातुः यागपद्धति-
 प्रथयितुम् सोमांसक वरस्य भट्टेति प्रसिद्धस्यान्तर्वासो कान्यकुब्जो ब्राह्मणः प्रभाकर-
 नामकः गुरु-दत्त-गुरुपाधिकः तस्य भतेनेति यावत् । शालिकनाथीय-प्रकरण-
 पञ्चिकादौ छत्सु तन्मतं स्फुटतरम् ।

(३)-प्रमाणाध्यायसङ्ख्या प्रामाण्याप्रामाण्यश्च विचारोपयुक्त इति गुरोराशयः ।

(१) अर्थानुस्मरणाय व्याख्यातव्याः साम-योनि-भूताः ऋचः संहिता ग्रन्थे (१) छन्दोनामके सामान्नाताः, ताः सर्वाः ऋचः आम्नात-क्रमेणेह व्याख्यायन्ते (१) ॥

(४) न च तासां ऋतुषु स्वातन्त्र्ये ऽपि विनियोगोऽस्ति ब्राह्मणेन सूत्रेण च विनियुक्तानां सामान्नातयतया (५) तदुपयोगात् तस्माद् ऋग्वेद-व्याख्यानद्वैतद्व्याख्याने विशेषेण विनियोगो नान्वेषणीयः (६) । सामान्येन तु विनियोगो यद्यपि ब्रह्मयज्ञ (७)-विषयोऽस्ति तथाप्यसौ कृत्स्नस्य वेदस्यैकएवेति नान्वेषण-प्रयासोऽस्ति (४) । नन्वेवमप्यृचामृचि-छन्दोदैवतान्यवगन्तव्यानि, अन्यथा प्रत्यवाय-प्रसङ्गात् ; तथाच छन्दोगा आमनन्ति—‘यो ह वा अवि दितार्षेय-छन्दोदैवत-ब्राह्मणेन याजयति वाध्यापयति वा स्थानुं

(१)—अथ पूर्व-संहिता-मूल-रूप-छन्दोनामार्चिकसामग्र्य भाष्यस्यावतरणिका ।

(२)—उक्तं पुरस्तात् सामगानां संहिताग्रन्थौ द्वौ, तत्राद्यं इति विवेकतः ।

(३)—अथ तत्र ज्ञातव्य-विषयावाह-न चेत्यादि ।

(४)—यदिच त्रिवृदादि-लोमादिकानामृचमावाणामपि मिथोगो दृश्यन्ते, परं न ता ऋचः छन्दोग्रन्थ-पठिताः ।

(५)—आग्रयणीमात्रेणैवेति भावः ।

(६)—परन्तु यथा अथर्व-दीयानामृचिज्ज्ञान-पकाराय ऋगभाष्ये ऋचां प्रत्येकस्य विनियोगो ज्ञापितः, इह तथा अस्यामृचि इदं गानं तस्य तत्र विनियोग इति सामां विनियोगः कथं न भाषितः—इति निषत्तरकल्पः प्रश्न उज्जृम्भितः ।

(७)—ब्रह्मयज्ञो वेदपारायणः । तथाहि मनुः—

“अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्त, तर्पणम् होमोदेवो वनिर्भोगो नृयज्ञोऽतिथि पूजनम्” (३. १०. १०) ‘अध्यापन-शब्दे नाध्ययनमपि गृह्यते अपो. ३. ४. १०’ इति वक्ष्यमाणत्वात्, अतोऽध्यापनमध्ययनञ्च ब्रह्मयज्ञः—इति तत्र कुल्लः ।

वर्कति गर्त्तं वा पद्यति प्रवामीयते पापीयान् भवति यातया
 मान्यस्य छन्दांसि भवन्त्यथ यो मन्त्रे वेद सर्वमायुरेति अयान्
 भवत्ययातयामान्यस्य छन्दांसि भवन्ति, तस्मादेतानि मन्त्रे मन्त्रे
 विद्यात्-इति (१) । एवन्तर्हि तासामृचां क्रमव्यत्यासेन
 बह्वचैः (२) अप्यधीयमानत्वात् (३) तदीयानुक्रमणिकोक्तान्यु-
 प्यादीन्यत्रानुसन्धेयानि (४) ॥

(१)—आर्षेयब्राह्मणस्य प्रथम-प्रथम-खण्डे । छन्दोगइति तु सामगानां यौगिकं
 नास्ति ।

(२)—बह्वच-शब्दः ऋग्वेदपरः, छत्तपरः, तदभिज्ञपरस्य तथाचात्र ऋग्वेदीयइति
 बोध्यम् ।

(३)—स्वकीयसंहिताग्रन्थे इति शेषः ।

(४)—साम्नां छन्दो नास्ति परस्मृषिदेवते ऋग्भ्यः प्रविभिन्ने आर्षेयदेवतयो-
 ब्राह्मणयोर्विज्ञानात् स्तएव, वक्तव्ये च ते भाष्यकारस्य, तदस्मै च कथं नोक्ते ? इत्यपि
 प्रश्नोऽनवयोऽभ्युपेक्षोऽभ्युपगम्यवादिभिः ।

छन्दार्चिकः ।

—ॐ नमः शिवाय—

अथ प्रथमप्रपाठके प्रथमार्चः ।

हरिः ओम् । *

(१) आग्नेयमैन्द्रं पावमानमिति काण्ड-त्रयात्मकोऽयं छन्दो-
नामकः संहिता-ग्रन्थः सोऽयमारण्यकेनाध्यायेन षट् सङ्ख्या
पूरकेण सह षड्भिरध्यायैरूपेतः (१) ।

* वेदाध्ययनाध्यापनारम्भ-सूचकमेतद् वाक्यम्, वैदिक-सम्प्र-
दाय-मिदम् । अध्ययनारम्भावसानयोरोङ्गारोच्चारणं मन्वादि-
विहितञ्च, तथाहि— “ब्रह्मणः प्रणवं कुर्यादादावन्ते च सर्वदा ।

“स्रवत्यनोद्धृतं सर्वं परस्ताच्च विशीर्यति”—इति मनुः २ अ०
७४ श्लो० ।

(१) अथ ग्रन्थसंक्षिप्तं किञ्चिद् वृत्ते ।

(२) —संहिता-लक्षणं त्वेवमुक्तम् नैकत्र-प्रथमाध्याय चतुर्थ-पाठादिखण्डे ‘परः
सन्निकर्षः संहिता, पद-प्रकृतिः संहिता, पदप्रकृतौनि मर्यादरक्षणं पार्षदानि’-इति ।
अत्र भाष्यम् —‘परः’ प्रकृत्योः ‘सन्निकर्षः’ संश्लेषः परस्परं स्वराणां स्वराधिकृतानां
व्यञ्जनाच्च, सा ‘संहिता’ इत्युच्यते । सा च पुनरिह ‘पदप्रकृतिः संहिता’ अथ द्वौवधा
वर्णयन्ति— पदानां या प्रकृतिः संहिता, पद प्रकृतिः संहिता, विकारस्य संहितातौचि
पदानि प्रक्रियन्ते, तस्मात् संहितैव प्रकृतिः, विकारः पदानि-इत्येवमेकं मन्यन्ते;
अपरे पुनः ‘पद-प्रकृतिः संहिता’ इति पदानि प्रकृतिर्यस्या संहिता पद-प्रकृतिरिति,
किं कारणम् । पदान्येव हि संहित्यन्तना संहिता भवति, तस्मात् पदान्येव प्रकृतिः

तत्र प्रथमे खण्डे^(१) याच्यतस्ताः क्रमेणोदाहृत्य^(२) व्याख्यायन्ते ॥

विकारः संहिता-इति । एवञ्च लला 'पद-प्रकृतौनि सर्वचरणान् पार्श्वदानि' सर्वेषां चरणानां सर्वशाखान्तराणामित्यर्थः ; किम् ? 'पार्श्वदानि' स्व-चरण-पर्वदेव यैः प्रति-शाखा-नियतमेव यदावग्रहं प्रगृह्य क्रम-संहिता-स्वर-लक्षणमुच्यते तानीमानि 'पार्श्व-दानि' प्रातिशाख्यानीत्यर्थः ; आह किं तेषाम् ? इति, उच्यते—तानि 'पद-प्रकृतौनि पदं येपु संहितायाः प्रकृतित्वेन चिन्तयते तानीमानि पद-प्रकृतौनि' तेषामपि स एव समयः-इत्यभिप्रायः ॥ आह किमुनरत्न साधीयः ? पदानां प्रकृतित्वम्, संहिताया विकारत्वम् ? उत वा विकारत्वम् पदानाम्, प्रकृतित्वं संहितायाः ?-इति ; उच्यते—संहितायाः प्रकृतित्वं ज्ञायः । आह किं कारणम् उच्यते—मन्त्रोक्त्यभिव्यज्यमानः पूर्वस्मिन्मन्त्रद्वयः संहितैवाभिव्यज्यते, न पदैः । अतश्च संहितामेवं पूर्वमध्यापय-न्यनूचानाः ब्राह्मणा अधीयन्तं साधितारः । अपिच यज्ञकर्मीणि संहितैव विनि-युज्यन्ते मन्त्राः, न पदैः । यदि हि पदानि प्रकृतिरभिव्यज्यन्, संहिता पदैरेव मन्त्रेऽभिव्यज्यते ? पदान्येव च पूर्वमध्यापयिष्यन्, ब्राह्मणाः अधीयन्तं साधितारः, पदैरेव विनिधेय्यन्तं मन्त्राः कर्मेभु । न त्वेतत् सर्वमस्ति । तस्मात् एतैर्विशेषैः हेतुभिः संहितैव प्रकृतिर्न पदानीति पश्यामः"—इति ॥ संहृत्य पठिताः यव मन्त्राः, सा संहितेति स्फुटार्थः । अस्य हि सामवेदस्य चलारः संहिताग्रन्थाः, तत्र वेदसामोह-गाननामकौ गानयन्तौ द्वौ मन्त्रौ, इन्द्रोत्तराभिधौ आर्चिकप्रय्नौ द्वौ तदधारभूतौ तत्र इन्द्रोनामके पूर्वार्चिके काण्डवयात्मक संहिताग्रन्थे अध्यायाः पञ्च वर्तन्ते, आर-ण्याभिधयापरोऽध्यायः क्रोडपदमिव च, स षष्ठः ; तदयं इन्द्रो ग्रन्थः षडध्यायात्मकः सम्पन्नः । तत्राव प्रथमेऽध्याये यावन्तो मन्त्रा विद्यन्ते ते सर्वे एव अग्निमनुकूलयितुं क्रतुषु नियुज्यन्ते, ततस्तत्समुदायः आग्नेयं काण्डमित्युच्यते, अग्निर्देवता अस्मेति बिभ्रद् 'सास्यदेवता'-इत्यधिकारे 'अग्नेर्देव'-इति अग्निश्चात् उक्तप्रत्यये विहितं तथारूपं तथाविधे र्थेयं प्रतिपद्यते : एवं द्वितीयादध्यायवयात्मकमैन्द्रं, पञ्चमाध्याया-त्मकं पावमानम्, षष्ठमारण्यक्रम, अरण्येऽध्यायतयतास्य तथाविधं नामधेयम् ।

(१) - प्रथमाध्याये द्वादशखण्डाः सन्ति, तत्र प्रथमे दृष्टं ऋचोविद्यते ।

(२) - न हि विवरण-ग्रन्थद्विवेक मन्त्रप्रतीकमय-इन्द्रोनामपितृकलः दत्तस्त्वन्त-पठ एव यथाक्रममुदाहृत्योभिगन्तुं गुणबोधयेति भावः ।

अग्नयायाहीत्येषा^(१) भरद्वाजिन दृष्टा^(२) गायत्री^(३) आग्नेयी^(४) ।

(१)—ननु गानप्रचारश्चे गायत्रीसामेव ऋतम्, तदुच्यते नैव चादौ व्याख्यातुं युक्तमिति चेत्-न, तस्याउत्तरा(६, ९, १०, १) ऋतत्वेन अतत्स्थानत्वात् ; गानारम्भे ऋति स्तु लोकशास्त्रधोरनुशासनादिति ध्येयम् ।

(२)—भरद्वाजादि नामधेयं पङ्कजादिवद् योगरूढम् । तथाहि—वाजस्या-
ग्रस्य भरणाद् 'भरद्वाजः', यष्टमस्तस्य मेधा प्रिया इति 'प्रियमेधः', भर्जनाद् 'भृगुः'
अवेदमस्ति दत्तम्—प्रजापतिना आत्मोयं शक्तमग्नौ हृतम् ततोऽर्चिषि आत्मायां
ममहर्षिस्तपन्नः, अयमगते तपिन्नर्चिषि योऽज्ञारेण जातः सः 'अज्ञिराः', अथैव अज्ञा-
रेण जातस्तृतीयः 'अत्रि', व्रतं कर्म मदि मरुत अस्य इति 'मदिमरुतः'—इत्येवं गाना-
रूपत्वात् 'विरूपः' इत्यादिकमभिधान-निर्वचनम् । स्फुटमेतत् निरुक्त-तृतीय ततो-
यान्ते तद्वाच्ये च । एतदक्प्रयोग-फलं भरद्वाजयिः साक्षात् पश्यन् शिष्येभ्योऽस्या
उपदेशं ददौ-इत्यर्थः । तथाहि, निरुक्त-प्रथम षष्ठ-वर्जितमित्ये—'साक्षात्
कृतधर्माण कृषयो बभूवुः', तेऽवरेभ्योऽसाक्षात्कृतधर्मभ्य उपदेशेन मन्त्रान सम्प्राहः'
इति । अथ धर्मपदेन तज्जन्यं फलं प्राप्तं तस्यामूर्ध्वत्वेनादृश्यत्वात्-इति, ऋषिभि
परिणामं पश्यन्ति इति ऋषयः इति च तयैव तद्वाच्ये विष्टतम् विमार्गतः । "उच्चा
वचैरभिप्रायै ऋषीणां मन्त्रदृष्टयो भवन्ति"—इति निरुक्त सप्तम-प्रथम तृतीये च । उच्चा-
वचैरित्यस्य कर्मणां स्तुति निन्दाद्युत्कृष्टापकृष्टयोधकैरित्यर्थः ॥

(३)—गोयन्ते स्तूयन्ते देवता अन्वयेति गायत्री, तदुक्तम्, नैरुक्त-सप्तम-तृतीय-
पद्ये—'गायत्री गायन्तेः स्तुति कर्मणः' इति । भैया अष्टाक्षरात्मकै स्त्रिभिः प्रादैर्निबद्ध-
छन्दोविशेषः, तत्परिस्फुटम् छन्दोपन्यस्य द्वितीयखण्डे 'छन्दः' इत्यधिकारे 'गायत्र्या-
वसवः'-इत्याद्युक्तितः, तत्रैव निरुक्तं 'विगमना' इत्युक्ते य छन्दस्य चास्याः नियताक्षरा
दि-सन्निवेश-रूपच्छन्दानात्, तथाहि तत्रैव नैरुक्तम् 'छन्दांसि छन्दमादिति ।

(४)—आग्नेयी, अनया ऋतु आग्निर्देवोपास्य इत्यर्थः । तथाहि, निरुक्तं सप्तम-
प्रथम-प्रथमे—'यतकामऋषिर्हस्यां देवतायाः मायपत्यमिच्छन् स्तुतिं प्रयुक्तं तदैवतः
स मन्वी भवति'-इति । आर्थपत्यमर्थपतेर्भाष्यम्, असुख्यदेवतायाः प्रसादेन अश्व-
समुख्यः तस्य प्रतिभविष्यामीत्याकारमित्यर्थः ।

सैषा प्रथमा ।

१ ४ १ २ १ १ २ २ २ १ १
* अग्रआ याहि वोतये गृणानोह्यदातये ।

१ २ २ २ १ १
नि होता सस्मि बर्हिषि ॥ १ ॥

४ २ २ २ १ २ १
१^१ ओग्रा इ । आयाहो३ वोइतोया २इ । तोया २इ ।

१ २ २ २ १ १ १ २ २ १
गृणानोह । व्यदातोया २इ । तोया २इ । ना इहोतासा

‘हे ‘अग्ने’ अङ्गनादि-गुण-विशिष्ट ! (१)त्वम् ‘आयाहि’ अस्मद्यज्ञं
प्रत्यागच्छ । किमर्थम् ? ‘वोतये’ (२) हविषां चरु-पुरोडाशा-

॥ इयमेव ऋक् उत्तरार्क्तिके १, १, ४, १, १ ।

‘इमानित्रोणि अग्रआयाहीति प्रकृतायामृच्युत्यन्नानि गेय-
गानारम्भे एव पठितानि, तत्रहि ह्यन्त्युतासु सर्वास्वेव ऋक्ष-
यथाक्रमसाम-श्रुतिः । तत्र च कचिदेकं कचिद्वह्निच ; तेषां
मृषिनिर्णयं नामकीर्तनञ्च आर्षेय-ब्राह्मणान्वेषणेन लभ्यम् ।
तथाहि—‘गोतमस्य पर्क्षावभितः कश्यस्य बर्हिष्यम्’—इति
तदुद्धितोयखण्डारम्भे । तदिदं निष्पन्नम्—अस्यमास्त्रः गोतम-
ऋषिः पर्क्षाव्यभिधानम् ।

(१), तथाहि नैरुक्तम्—‘अथातोऽनक्रभिषामोऽग्निः श्रियिवीशानस्तं प्रथमं
व्याख्यास्यामोऽग्निः कस्मादयसो भवत्ययं यज्ञेयः प्रणोयतेऽङ्गं नयति स नवमानोक्तोपनो
भवतीति स्त्रीलाष्टोविर्नक्तोपयति नरुहयति, विभ्ये व्याख्यातेभ्यो ज्ञायत इति शाक-
पूणिरितादङ्गाद दग्धादानोतात् स खल्वेतेरकारमादत्ते गकारगनक्ते वाद्वत्तेर्वा नो,
परस्मैषौ भवति । ७-४-१ ।

(२) “मन्त्रे दृषेथपचमनविदभूवीदाम्य उदाहः (पा० २. २. २२)”-इति त्तिन् ।

२३ । त्सा २३ । वा२३४ औहोवा । हो२३४षी ॥१॥

२* अग्नआयाहोवी । तयाइ । गृणानोहव्यदाता । २३याइ ।

निहोतासस्त्रिवर्हा२३इषि । वर्हा२३इषा२३४ औहोवा ।

वर्हा३षी२३४५॥२॥१

३* अग्नआयाहि । वापुइतयाइ । गृणा नोहव्यदा-

१ता३ये । निहोता२३४सा । त्सा२३४इवा३ । ह्वा२३३

४इषोईह्वाइ ॥३॥

दोनां भक्षणाय । कीदृशः सन् ? 'गृणानः' अस्माभिः स्तूय-
मानः (व्यत्ययेन कर्मणि कर्त्तृ-प्रत्ययः) पुनश्च किमर्थम् ? 'हव्यदा-
तये' (१) । देवेभ्योहविः प्रदानाय आगत्य च 'होता' देवाना-
माह्वाता सन् 'वर्हिषि' आस्तीर्णे दर्भे 'निषस्त्रि' (२) निषीद-
(सदेष्कान्दमः शपोलूक्) (३) ॥१॥

* कश्यपऋषिः, वर्हिष्यम् ।

† गोतमऋषिः, पक्षः ।

(१)—“मन्त्रे (४,२,२२) इत्यादिना क्तिनि दातिः सिद्धति ।

(२)—“बन्धसिपरेऽपि” इति बन्धस्यधिकारे व्यवहिताय (१,४,२२) इति पाणिनि-
स्मरणान् होतेति-पद-व्यवहितस्यापि नोत्यस्योपमर्गत्वम् ।

(३)—“अदिप्रभृतिभ्यः शपः” इत्यधिकारे “बहुलं बन्धसि (२,४,४१)” इति
सूत्रात् ।

त्वमग्ने-इत्यस्या ऋष्यादाः पूर्ववत् ।

सैषा द्वितीया ।

१९ ४९ ३ ९ ९ १९ ३९
*त्वमग्नेयज्ञानां^१ होता विश्वेषां^२ हितः ।

३९ ३९ १९ १९
देवेभिर्मानुषे जने ॥ २ ॥

४५ २ ४२ ४२ ४५ ४ ९१२२ २२ २ २
११ त्वमग्नेयज्ञानाम् । त्वमग्राद् । यज्ञानांहोता । विश्वेषां
९ २१२ ९ २२११ ९ ४५
चारुइताः । देवैर्भारुइ मां । नुषेजना । औइहोवा ।
४
होपूइ । डा ॥४॥

हे 'अग्ने' त्वं 'विश्वेषां यज्ञानाम्' अग्निष्टोमात्यग्निष्टोमादीनां सम्बन्धी 'होता' होम-निष्पादन-श्रीलः (जुहोते स्ताञ्छौलिकस्तृन्) यद्वा, 'यज्ञानां' यष्टव्यानां 'विश्वेषां' देवानां 'होता' आह्वाता । एवं भूतस्त्वं 'मानुषे' मनोरपत्य-भूते यजमान-लक्षणे 'देवेभिः' देवैः (छान्दसोभिसऐसभावः) देवनश्रीलैर्ऋत्विभिः 'हितः' निहितः गार्हपत्यादि-रूपे संस्थापितो भवसि । यद्वा । देवै-रेवेन्द्रादिभिरुक्त-लक्षणः सन् यज्ञानां निष्पादनाय यजमाने नियुक्तोसि ॥ २ ॥

* इयमेव उत्तरार्चिकस्य ६, २, १४, १ ।

† विश्वमना ऋषिः, सौपर्णम् ।

अग्निन्दूतमित्येषा कण्वपुत्रेण मेधातिथिना दृष्टा,
छन्दोदेवते पूर्ववत् ।

मैषा हतौघा ।

५ २ ३ १ २ ३ १ ५ ३ १ २
अग्निन्दूतं वृणोमहे होतारं विश्ववेदसम् ।

५ २ ३ १ २ ३ १ २
अस्य यज्ञस्य सुक्रतुम् ॥ ३ ॥ ३

५ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
अग्निन्दूताम् । वृणोमहाइ । होतारार३०वि ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
श्ववेदसाम् । अस्य यार३ज्ञा । आ । औ३हीवा ।
१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
स्यासुक्रतुम् । इडा२३भा३४३ । ओ२३४पूइ । डा ॥ ५ ॥ ३

‘दूतम्’ देवानां दोत्ये विनियुक्तम् ‘अग्निं देवम्’ ‘वृणोमहे’
स्तुतिभिर्हविर्भिः सम्भजामहे [अस्य च दूतत्वं तैत्तिरीयके
समाम्नातम्—“अग्निर्वै देवानां दूतआसोदुशनाकाव्योऽसुरा
णाम्”—इति] कथम्भूतम् ? ‘होतारं’ साधुदेवानामाह्वतारं
[ह्वयतेः साधुकारिणि लन्^(१), ‘बहुलं छन्दमि (६, १, ३४)’—इति
सम्प्रसारणम्] ‘विश्ववेदम्’ विश्वानि वेत्तोति विश्ववेदाः, नम्

३-इयमेव उत्तरार्चिकस्य २, १, ६, १ ।

१ भारद्वाजऋषिः, छहद ।

(१) —“आकेलच्छील-तद्वर्ग-तस्याधुकारिणु । लन् (३, २, १३४-१३५) ।

अग्निर्हन्त्राणीत्येषा भरद्वाजेन दृष्टा, छन्दोदेवते पूर्ववत् ।
नैषा चतुर्थी ।

२ १ ४ १ १   २ १ २ २ १ २
अग्निर्वृत्राणि जङ्घनद् द्रविणस्युविपन्यया ।
१ २   २ १   २ २ २
समिद्धः शुक्र आहुतः ॥ ४ ॥ ४

[वृत्तेरसन् (१)] यद्वा, वेद-इति धन-नाम^(१) विश्वं सर्वं वेदो
धनं यस्य, तम् ['बहुव्रोहो विश्वं संज्ञायाम् (६, २, १०६)'-इति^(४)
पूर्वपदान्तीदात्तत्वम्] 'अस्य' प्रवर्त्तमानस्य यज्ञस्य^(५) 'सुक्रतुम्'
निष्पादकत्वेन शोभन-कर्माणम्^(६) [अथवा क्रतुरिति प्रज्ञा-
नाम^(७)] शोभन-प्रज्ञावा । तं त्वां वृणीमहे-इति पूर्वेण
सम्बन्धः ॥ ३ ॥ ३

'द्रविणस्यः' द्रविणं धनं^(१) स्तोतृणामिच्छन् [छन्दसि परे-

४-इयमेव उत्तरार्चिकस्य ६, २ ७, १ ।

(१)-विदज्ञाने ।

(२)-'धन नामान्युत्तराण्यष्टाविंशतिः'-इति नैषक्तम् १, २, १० । तत्र वदइति
चतुर्थम् निघण्टु द्वितीय-दशम-पाठात् ।

(४)-'बहुव्रोहो' प्रकृत्या पूर्वपदम् ६, २, १-इत्यस्यापवादः ।

(५)-'षष्ठो-निर्देशात् परिसमाप्त्यर्थमिति वाक्यशेषः'-इति विवरणम् ।

(६)-'कर्मानामान्युत्तराणि षड्विंशतिः'-इति नै० २, १, १ । तत्रैकादशतमम् नि० २, १ ।

(७)-'प्रज्ञानामान्युत्तराण्येकादश'-इति नै० २, २, १४ । तत्र पञ्चमम् नि०

२, ६ ।

(१)-नै० २, १, १० । तत्र द्रविणं प्रष्टुविंशतितमम् नि० २, १० ।

प्रेष्ठं वदत्येषा उग्रनसा दृष्टा, छन्दोदेवते पूर्ववत् ।

नैषा पञ्चमी ।

१२ ४ १२ ४ १२ ४ १२ ४ १२
प्रेष्ठं वो अतिथिस्तुषे मित्रमिव प्रियम् ।

१२ २२ १ २ २२
अग्ने रथं न वेद्यम् ॥ ५ ॥ ५

स्तुत्यर्थः^(४)] अस्माभिः क्रियमाण्या स्तुत्या स्तूयमानः सन्^(५)
‘वृत्वाणि’ बलेन जगतामावरकाणि रक्षः प्रभृतीनि, तमांसि वा^(६)
‘जङ्घनत्’ भृशं हन्तु [हन्तेर्यङ्लुगन्ताङ्गिङर्थे क्तेट् (३, ४, ७)]
कोट्टशोऽग्निः ? ‘समिद्धः’ समिदादिभिर्हविर्भिः सम्यग्दोषितः ।
अतएव ‘शुक्रः’ दीप्यमानः^(७) । ‘आहुतः’ हविर्भिराहुतः ॥ ४ ॥ ४
हे ‘अग्ने’^(८) ‘वः’ त्वां [पूजार्थं बहुवचनं^(९)] ‘स्तुषे’^(१०) स्तोमि,

पु-इयमिव उत्तरार्चिकस्य ५, १, १८, १ ।

(४) - ‘अर्चति-कर्माणउभरे धातव्यतुचलारिभृत्-इति नै ३, ४, ९० । तच्चेद
षोडशतमम् नि० ९, १४ ।

(५) - ‘वि शब्दोवैविध्यार्थः । विविधया स्तुत्या, तृतीया-निर्देशात् स्तुतः सन्निति
वाक्यशेषः-इति विवरणकारः ।

(६) - ‘वृत्वाणि शत्रु-कुलानि स्तोतुः यदृष्ट’ इति वि० ।

(७) - ‘शुक्रः शुक्लवर्णः’ इति वि० ।

(८) - ‘सम्यक्-कवचनं दितार्थैकवचनस्य स्थाने द्रष्टव्यम्’-इति वि० ।

(९) - ‘एक वचनं न युञ्जीत गुरवादानि चेश्वरे’-इति शासन-मूलकमित्यर्थः ।
परं नेत्यस्य सर्वत्र ।

(१०) - ‘स्तुषे’ नन्दे सङ्गीतानेपद-सध्दमपैरुपैकवचनम् । विनाहि ! पञ्चमस्य

४२ ५ ४ १ १ १ २ २ २ १
 । प्रेष्ठ वाः । अता२३यिथीम् । स्तौषेमित्रम् । इवप्रा
 २ १ २ २ १ २ १
 २३याम् । अग्रायिरा३था३म् । नावा२३हा३३यि । दा
 ५ ५
 २३४योईहायि ॥ ८ ॥

४२ ५ ४ १ १ २ २ २
 ।। प्रेष्ठ वाः । ओहायि । अता२३यिथीम् । स्तुपा यि ।
 १ २ ५ २ १ २ १ २
 मित्रा३म् । इवा२प्रा२३४याम् । औहोऽ१यि । अये
 १ १ ४ २ ५ ५
 राथा२३म् । ना२३वे३ । दा३४५यीईहा । यि ॥ १० ॥

४२ २ १ १ २
 ।।। प्रेष्ठ वोहाउ । अतिथायिम् । स्तुषेमित्रमिवप्रा२३
 २ १ २ १ २ ४ २ २ १ २ १ १ १
 याम् । अग्राये३ । रा२था२३४ औहो वा । न वेदिया२३४
 १
 पूम् ॥ ११ ॥ पू

अहमुशनाइति शेषः । कीदृशम् ? 'प्रेष्ठ' स्तोत्राणामस्माकं धन

I, II, III, त्रयाणामेषामुशना ऋषिः, शैरिपं नाम ।

लकारस्यात्मने पठे उत्तमपुरुषकवचनम्- इति वि० । तथाहि 'विष्णुर्लं लोटि २.
 ४, २४' - 'लेटोऽडाटो २. २. २४' इति मूलद्वयाभ्यां साधनीयम् ।

त्वं न इत्येषा सुदीति-पुरुमोढाभ्यां तयोरन्यतरेण वा दृष्टा,
छन्दोदेवते पूर्ववत् ।

मैषा षष्ठी ।

१ ९ ६ १ ९ ६ १ २२४ १ २
त्वं नो अग्ने महोभिः पाहि विश्वस्या अरातेः ।

४९ ३१२ ५२
उत द्विषोमर्त्यस्य ॥ ६ ॥ ६

दानेन प्रियतमम् । 'अतिथिं' सर्वैरतिथिवत्यूज्यम् । यद्वा
[अत सातत्य-गमने । ऋतन्यज्जीत्यादिना अतिरिधिन्] सततं
देवानां हविः प्रदातुं गच्छन्तम् । 'मितमिव' सखायमिव 'प्रियं'
स्तोतुः प्रोणन-करं । 'रथं न' (४) रथमिव 'वेद्यं' वेदोधनं धन-
हितं लाभ-हेतुं, यथा रथेन धनं लभते, तद्वत्, स्तोत्तारोऽनेन धनं
लभन्ते, तादृश-धन-लाभ-कारणम् ॥

“अग्ने”-इति छन्दोगानाम्, “अग्निम्”-इति बहुवचानां
पाठः ॥ ५ ॥ ५

हे 'अग्ने' त्वं 'नः' अस्मान् 'महोभिः' पूजाभिः 'महद्भिर्धनैर्वा'
'पाहि' रक्ष । कस्याः पाहि ? 'विश्वस्याः' बहुविधात् 'अरातेः'

६ नास्तोयमुत्तरार्चिके ।

(४) —‘प्रतिषेधार्थिः पुरस्तात् ३ ३ ३ उपमाधीयउपरिष्ठात् १,२,३,-इति
नबलशासनादत परस्ताच्छ्रुतस्य न शब्दः इवार्थः ।’

५ २ २२ १२२ १२ २ २ १२ २ २२
 I त्वन्नोयाग्ने मन्नोभिः । पाक्षीयिवीश्वा । स्या अरातेः ।
 १ २ १ २ १ २ १ २ १ २
 उताद्वाऽऽथिषाऽऽः । मर्त्यस्य । इडाऽऽभाऽऽ४३ । आऽऽ४३ ।
 डा ॥ १२ ॥

४२ ४२ २ ४ ५ ५ २२१ २ २
 II त्वान्त्वन्नोअग्नेम । होई भाईः । पाक्षी वीश्वा । औईहो ।
 १ २ २ १ २ १ २ - १ २
 स्या औईहो । आरातेः । उताद्वाऽऽथिषाऽऽः । मर्त्याऽऽयाऽऽ३४
 ५२२ २ ११११
 औहोवा । स्याऽऽ३४५ ॥ १३ ॥ ई

अदातुः सकाशात् अदानाद्वा (१) पाहि । त्वमेव महद्वनं दत्त्वा
 अदातुरदानाद्वा सकाशीद्रक्षेत्यर्थः । यद्वा मन्नोभिः (२) युक्तस्त्व-
 मिति योज्यम् । 'उत' अपिच । 'द्विषः' द्वेष्टुः 'मर्त्यस्य' मर्त्यात्म-
 काशात् पाहि अस्मभ्यं बलं दत्त्वेति भावः । अथवा मर्त्यस्य द्विषो-
 द्वेषाद्रक्षेति सम्बन्धः । अरातेरित्यस्य अदानादितिपक्षे तत्रापि
 मर्त्यस्यादानादिति सम्बन्धनीयम् (३) ॥ ६ ॥ ई

I साकमश्वऋषिः, सास्वर्गम् ।

II स एव ऋषिः, वार्तघ्नम् ।

(१)—'अरातिः शवः, स्त्रीलिङ्गनिर्देशो आत्यपक्षः, सर्वस्याः शत्रुजातः सकाशात्'
 इति वि० ।

(२)—'कैः' । सामर्थ्यात् पालनैः—इति वि० ।

(३)—'विष' एष्ये लक्ष्मात् प्राक् 'अग्निर्मूढा' (ब० १, १, २, ७-उ० २, १, १, १) 'इत्येषा

एह्यश्वित्पिषा भरद्वाजेन दृष्टा, कन्दोदेवते पूर्ववत् ।

मैषा मप्रमी ।

:

१ २ १ २ २ ३ १ २ २ १ २ २ १ २

एह्य षु ब्रवाणि तेऽग्न इत्येतरा गिरः ।

२ १ २ २ १ २

एभिर्वर्द्धसि इन्दुभिः ॥ ७ ॥ ७

५ २ २ २ ४ २ ५

५

१ २ २

। एह्यषू३ ब्रवाणा३यि तायि । अग्नइत्येतरागा२

यिराः । एभा२र्यिर्वर्द्धा । सया२३३३३३यि । द२३३३भो३

५
ह्ययि ॥ १४ ॥

५ २ २ २ १ ५

५

१ २ २ २ २

॥ एह्यषु ब्रवौ ह्योणायिनायि । अग्न इत्येतराऽ१गी३राः ।

२ २ ५

१

२

१

५

५

एभिर्वा२३३३र्द्धा । सया२३३३३३यि । द२३३३भो३ह्ययि ॥

१५ ॥ ७

हे 'अग्ने' 'एहि' आगच्छ 'ते' तुभ्यं त्वदर्थं- 'गिरः' स्तुतीः

७ इयमेव उत्तरार्चिकस्य १, १, २१, १ ।

। ॥ अनयोर्वत्स ऋषिः, शौनः शेषम् नाम ।

आख्याता, दत्ता च तदे यमवतरणिका- 'अग्निर्मूर्द्धा दिवः परापररूपेण व्यवस्थितोऽभ्या
नृषि अग्निः स्तूयते । अग्निर्मूर्द्धा दिव इति मन्त्रः अतस्यो न भवति, 'त्वन्नो अग्न
मन्नो भिरित्यादिरतस्य, अयमित्यभिनयेन दर्शयति'—इति ।

आ ते वत्सइत्येषा कण्वगोत्रेण वत्सेन दृष्टा ।

छन्दोदेवते पूर्ववत् ।

मैषा अष्टमी ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

आ ते वत्सोमनोयमत्परमाञ्चित्तधस्थात् ।
 अग्ने त्वाङ् कामये गिरा ॥ ८ ॥ ८

‘इत्या’ (१) इत्यमनेन प्रकारेण (२) ‘सु’ (३) सुष्ठु ‘ब्रवाणि’ इत्या-
 शास्यते । ताः स्तुतीः शृण्वित्यर्थः । ‘उ’ (४) इत्येताः ‘इतराः’ (५)
 असुरैः वृत्ताः, स्तुतीः शृण्विति शेषः । [तथाच ब्राह्मणम्—
 “अग्निरिह्यतरागिरइत्यसुर्थाह वा इतरागिरः” इति] अपि च ।
 आगतस्त्व ‘एभिः’ एतेः ‘इन्द्रभिः’ सोमैः ‘वर्क्षस’ वर्षस्व ॥ ७॥ ७

‘वत्स’ : एतन्नामा ऋषिः ‘ते’ तव ‘मनः’ ‘परमाश्रित्’ उत्-

८३ यमेव उत्तराच्चिकस्य ४,२,१२,१ ।

(१) — 'इत्याः सत्यादित्यर्थः' इति वि० । इच्छत्यादका एव निषण्ड-तृतीयं सत्यं नामधेयं पठितः ।

(२) — इत्थमित्यवयवस्य हान्दममलोपे 'निपातस्य च इ. २. १०३' इति दीर्घश्चपम ।

(१) - चान्ते 'यु'-इति 'सुजः ८. ७, १०ः'-इति मूढं ण्यो रूपसः । एतच्च पादपर-
कार्यमेवात्र प्रयुक्तमिति विवरणमतम् ।

(४) 'उ'-इत्येतद्व पादपरणे इति वि० मतम् ।

इतराः मत्पत्नीन्याः अमत्या इति वि० । ५

४२२ १२२ १२२ ३१
 । आनेवत्साः । मनोयमत् । परमात् । चित्तधा२३

२
 स्थात् ।

१ २ २ ४ ४ ४ ४
 अग्रायित्वा३ड्का३ । मयो वा । गाऽपुयिरो३चायि ॥

१६ ॥

४२४२ ४२ ४२ ४ ४ २१२
 । आनेवत्सोमनोयमत् । ऐया३चायि । परमाच्चित्

२
 सधस्था

१ २ १ १ २ २ २ १
 दैया२३होइया । अग्ने त्वाड्कामय ऐया२३हो

२
 पाइया ।

२ २ १ २ १
 गिरा । इडा२३भा३४३ । ओ२३४पुइ । डा । १

७ ॥ ८

कृष्टादपि 'मधस्थ्यात्' सङ्स्थानात् 'दुलोकात्' (१) 'आ य' (२)
 आ यमयति । केन साधनेन ? 'गिरा' स्तुत्या । मय्येव
 प्रत्यक्षकृतम् (३) । हे 'अग्ने' 'त्वां कामये' त्वदीयं मनः
 नियुक्तामीति प्रार्थये ।

"त्वाड्कामये" इति कन्दोगाः । "त्वाम् कामय

बहु३चाः, सुवन्तत्वादवष्टन् पठन्ति ॥ ८ ॥ ८

।।। इशरेवानयोः काण्वृष्टिः,

अभिधानन्तु ऋषिनामानुगतमेव कल्याम् ।

सहस्रधौ

(१) 'मह तिष्ठन्ति थय देवाः सः मधस्यः स्वर्ग उच्यते'-इति वि० ।

पर्यायशब्दैः ।

लङ् ।

(२) 'ह दमि लङ् लुङ् लिट्'-इति तृतीयाध्यायीयवचनात् इह लङ्

(३) 'ऋगुतदलम्' ।

प्रकाश १ ।

(४) विविधाः ऋचोभवन्ति, परोक्षकृतः १, प्रत्यक्षकृतः २, आध्या

त्वामग्नइत्येषा भरद्वाजेन दृष्टा, छन्दोदेवते पूर्ववत् ।

सैषा नवमी ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ .

त्वामग्ने पुष्करादध्यथर्वा निरमन्यत ।

३ १ २ २ २ ३ १ २

मूर्द्ध्ना विश्वस्य वाघतः ॥ ८ ॥ ८

५ २ २ ५ २ १ २ १ ७
I त्वामग्ने पूष्काईरादधी । आथर्वा । नायिः । अमाई

३ ५ ३ ५ ३ ५ ४ ५
न्या२३४ता । मूर३४र्द्धी । वा२३४यिश्वा । स्य वो वा ।

४ . ५
घाऽपुतोईचायि ॥ १८ ॥ ८

हे 'अग्ने' 'अथर्वा' एतत्तत्त्वञ्जऋषिः 'त्वां' 'पुष्करादधि' पुष्करे

८ नास्तोयमुत्तराश्विके ।

I वाध्वाश्विः सुमित्र ऋषिः ।

तत्र प्रथमपुष्पादिनिर्देशेन परोक्षार्थेण नियुक्ता पर्या, यथा - 'अग्निर्वायिण ऊज्जनत्' इति पुरस्ताद्वता, इहैव 'आ ते वत्सामनो यमत'-इति पूर्वदलञ्च । मध्वङ्गादि निर्देशेन यत्र देवः प्रत्यक्षीकृतोऽङ्गात् मा द्वितीया, यथा 'अग्नश्चायाहि वीतये' इति प्रथमा, इहैवोत्तरदलञ्च । आत्मानमेव कोतयमधिकृत्य अभियक्ता तृतीया, यथा - 'अहमिद्विपितुष्यरि मेघावृतस्य अपह । अहं मूर्ध्नाऽजनि । ३०९.५, १, ८' विहतमे- तत् समक्षम्—नैवक्तो तद्वाच्यं च मग्नम् प्रथम प्रथमादिवच्ये ।

वैषा दशमी ।

११ १२ ११ १२ १२ १२ १२ १२ १२ १२
 अग्ने विवस्वदाभराक्षभ्यमृतये महे ।

११ १२ १२ १२
 देवो ह्यसि नो दृशे ॥ १० ॥ १०

पुष्कर-पर्णे 'निरमन्यत' अरण्योः सकाशादजनयत् । कौटुशा-
 त्युष्करात्? 'मूर्द्धः' मूर्ध्वङ्गारकात् । 'विश्वस्य' सर्वस्य जगतः
 'वाघतः' वाहकात् [“पुष्करपर्णे हि प्रजापतिर्भूमिमप्रथयत् तत्
 पुष्करपर्णे प्रथयत्” इति श्रुतेः । भूमिश्च सर्वजगतआधारभूतेति
 पुष्करपर्णस्य सर्व-जगद्धारकत्वम् । अत्र पुष्कर-शब्देन पुष्कर-
 पर्णमभिधीयते, इत्येतच्च तैत्तिरीयके विस्पष्टमास्मात्—“त्वामग्ने
 पुष्करादधीत्याह, पुष्करपर्णे ह्येनमुपश्रुतमविन्दत्”—इति^(१) ॥ ८ ॥ ८

‘१० इयमेव उत्तराश्विकस्य ८, १, ६, १ ।

(१)—विवरणकारस्त्वे पान्यथैव व्याख्याता, तथाहि—“अत्र निवासमाचक्षते—सर्वं
 सिद्धमन्वतमसमाप्तम्, अथ मातरिश्वा वायुः आकाशे मूळमग्निमपश्यत् स तम् मथ्नात् ।
 अथर्वं ऋषिः तदेतदुच्यते—हे अग्र । त्वाम् पुष्करमित्यन्तरिक्षनाम (नि० १, ३, १२)
 तस्मात्, अधिशब्दश्च ‘अधिपरी’ अनर्थकौ १, ४, ८९ इति कर्मप्रवचनीयः पादपूरणः ।
 ‘निरमन्यत’ नितरां मथितवाम् । कौटुशादन्तरिक्षात्? उच्यते—‘मूर्द्धः’ प्रधानभूतात् ।
 कस्य? उच्यते—‘विश्वस्य’ सर्वस्य ‘वाघतः’ ऋत्विङ्नामैतत् (नि० १, १८, ३) अन्त-
 र्गतमर्थज्ञात्रं द्रष्टव्यम् अलिङ्गोपजमानस्य च, षष्ठीनिर्देशान् अर्थायेति वाक्यशेषः”
 इति ।

^२द्वि^१या ^२२ । ओऽ । वा^२३^२चायि । ओऽ । वा^२३^२चायि । सा^१२यि
^२ना^२३४ औ^२हो वा । दृ^२शे ऽ१ ॥ १८ ॥ १०

इति प्रथमा दशति * ॥

त्यादिदेशेऽतिद्योतमानः प्रत्यक्षेण दृश्यसे तस्मात्त्वां विशेषेण
 प्रार्थयामहे-इत्यभिप्रायः ॥ १० ॥ १०

इति सायणाचार्यविरचिते माधवोद्ये सामवेदार्थप्रकाशे बृन्दोद्याख्ये
 प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमः खण्डः ॥

* मूले महृष्टेषु षडधिकपुस्तकेषु सर्वत्रैव 'दशति'-इत्येव पाठः । उदीच्य-
 मुद्रितेऽपि तथैव । विवरणपत्रे 'दशत्या'-इत्येवम् । सायण-मते तु खण्डइत्येव साधुः ।
 इह मूलानुरोध एवाश्रितः ।

अथ द्वितीयखण्डे

मेयं प्रथमा ।

(आयुङ्क्त्वाहिर्ऋषिः) ॥

१ २   ३ १ २   ३ १ २   ३ १ २
नमस्तो अग्नोजसे गृणन्ति देव कृष्टयः ।

१ २ ३ १ २
अमैरमित्रमर्दय ॥ १ ॥ ११

४ ५ ६   ४ ५   १ २   १ २ ३
। नमस्तौ । होद्रायि । ओजसाज्ञयि । गृणांन्ता२३४
५   १ ३   १ २   १ ३   ५ ६ ७
यिदे । वाकृष्टया २ः । अमायेज्ञः । आ२मा२३४ औहोवा ।
२   ३ १ १ १ १
चमर्दया२३४५ ॥ १ ॥ ११

हे 'अग्ने ! देव' ! 'ते' (१) तृभ्यं 'नमोगृणन्ति' नमस्कार-शब्दः

११ इयमुत्तरार्चिकस्य ८, १, १२, १ ।

। ऋषिरविदितः संवर्गानाम् ।

* - इत आरभ्य खण्डद्वये भाष्यकृता ऋष्यादिकं नोक्तिरिति । तत्र छन्दस्य देवतायाश्च प्रथमखण्डतो वैलक्षण्यभावादकीर्तनं मुख्यवर्षितम्, परमपिनामा प्रकटने कोहेतुर्नापलभ्यते ; प्रत्युत तत्प्रकाश एव लक्षितः इति विवरणमप्युक्तं दृष्टव्यं सर्वत्र वेष्टन-चिह्नान्तरात् कृतः ।

(१) - 'षष्ठेऽक्षरवचनमिदं द्वितीयेकवचनस्य स्थाने द्रष्टव्यम्' - इति वि० ।

सैषा द्वितीया ।

(वामदेवऋषिः ।)

११ १ ४ १०

४ १ १११

दूतं वो विश्ववेदसं हव्यवाहममर्त्यम् ।

१ १

४ २

यजिष्ठमृञ्जसे गिरा ॥ २ ॥ १२

५ ४ ४ १ १ ५ ४

१ १ ४

१

। I दूताहोवो विश्ववेदसाम् । हव्यवाहाम् । अमांश्

र्त्तांश्च याम् । यजिष्ठम् । ऋ । जसेश्चायि । गिरा ।

१ १ ५ ५
अहोहोवा । होऽपुइ । डा ॥ २ ॥ १२

मुच्चारयन्ति । किमर्थम् ? 'ओजसे' बलाय ^(१) । के ? 'ऊष्टयः' मनुष्याः ^(२) यजमानाः [अतोऽहमपि गृणामीत्यर्थः] त्वं च 'अमैः' बलैः ^(३) 'अभिच' शत्रुम् 'अर्दय' नाशय ॥ १ ॥ ११

हे अग्ने ! 'विश्ववेदसं' विश्वं समस्तं वेदोपधनं यस्यासौ विश्व-वेदाः तम् सर्वविदं वा । 'हव्यवाहं' ^(४) 'देवेभ्यो हविषां वोढारम्' ।

१२ नास्तोयमुत्तरार्द्धिके ।

(१)—ओज इति बलनामसु पठितम्-वि० १, ८, १ ।

(२)—कृष्टिरिति मनुष्यनाम, वि० १, ४, ८ ।

(३)—'रौमैर्भयैर्वा' इति वि० ।

(४)—'वहच ४, २, १५' इति वि० ।

मैषा हनौषा ।

(प्रयोगऋषिः) ।

१२ ३ २ ३ २ ३ १ २ ० २
उप त्वा जामयोगिरोदेदेश्नीहविष्कृतः ।

० १२ २ २

वायोरनीके अस्थिरन् ॥ ३ ॥ १३

‘अमर्त्यम्’ अमरण-धर्माणां ‘यजिष्ठम्’ अतिशयेन यष्टारं । ‘दूतं’
देवानाम् । ‘वः’ त्वां ‘गिरा’ स्तुति-रूपया वाचा ‘ऋञ्जसे’^(१) यज
मानोऽहं प्रसाधयामि वर्धयामीत्यर्थः [ऋञ्जतिः प्रसाधन-कर्मा
(६, २, ४)-इति यास्कः^(२) ॥ २ ॥ १२

हे अग्ने ! ‘हविष्कृतः’^(१) यजमानार्थं ‘गिरः’^(२) स्तुतयः ‘जामयः’^(३)
स्वमारुह्य ‘देदिशतोः’^(४) तव गुणान् दिशन्त्यः ‘त्वा’^(५) त्वाम्

१३ इयमुत्तरार्चिकस्य ७, २, १४, १ ।

(१) —‘मध्यमपुरुषैकवचनमिदमुत्तमपुरुषस्य स्थाने द्रष्टव्यम्’ इति वि० ।

(२) —यास्कोनिषक्तकारः । निषण्ढो नैगमकाण्डे च पदत्रयः ।

(३) —‘हविषा याः क्रियन्ते ताः हविष्कृतः, कथम्युगहविषा ताः क्रियन्ते ।
आद्यं हि प्रक्षिप्यमाणो वक्रो भवन्ति प्रत्यक्षमेतत्’ इति वि० ।

(४) —‘गिरानि भक्षयन्ति हवींषि ताः गिरः भक्षयिषाः’ इति वि० ।

(५) —‘जामयः भगिन्यः, काः पुनरग्नौ भगिन्यः । आत्माः’ इति वि० ।

(६) —‘अत्यर्थं ददत्यः किं ददत्यः ? सामय्याद् धनम्’ इति वि० ।

(७) —‘त्वा’ इत्येतद् द्वितोयैवचनं यष्टौ क वचनस्य स्थाने द्रष्टव्यम्, तव’ इति वि० ।

५ ४ ११२५१ ११ ७ २१ २
 । उपत्वाजा । मयो२गि । रओयिययू२ः । दायिदोश-
 २ १ २१ ७ २२१२ १ २ २
 तिर्हविष्कृ । तओऽयिययू२ः । वायोरा२३ नी । कया३
 ४ ५ १ २ १२ ११११
 स्थाऽपुयिराईपूईन् । अश्वा३गावा२३४पूः ॥ २२ ॥ २

५ २ २ ५२ १ १ १
 । उपत्वाजामाईयोगिराः । दाऽयिदिश । ताऽयिः ।
 २ ३ ५ ५२२ २२ ४५ १ २
 द्वी२र३का२३४र्ताः । वायोरना३यिकाया । स्थायिरा ।
 २२ ५ ४ ५
 औ३दो२३४वा । ई डा ॥ २३ ॥ १३

उपतिष्ठन्ते । 'वायो' (१) 'अनीके' (७) समीपे त्वां समेधयन्त्यः
 'अस्थिरन्' (८) अतिष्ठन् ॥ ३ ॥ १३

। आभम् ।

।। औष्टीयम् ।

(६) -- वाति गच्छति 'ह्रवापाजिनिसिद्धिसाध्यश्चभ्यउष्' (च० १, १, १) वायुः ।
 'वायुर्गन्ता, सर्वथञ्जमान्यद्वान् प्रति गच्छन्नुव' इति वि० ।

(७) -- 'अनीके शब्दोसख-वचनः' इति वि० ।

(८) -- 'इत्यसि लङ् लुङ् क्तिटः' (३, ४, ६) इति काल-सामान्ये लङ्, 'प्रकाशन
 ख्यो वाक्प्रयोग (१. २. २४) इति आत्मने पदं व्यत्ययेन भक्ष्य रन् ।

सैषा चतुर्थी ।

(मधुच्छन्दऋषिः)

१२ ४१ १२ ९ ४२ ४२
उप त्वाग्ने दिवे दिवे दोषा वस्तर्द्धिया वयम् ।

९२ १९ ४१९
नमोभरन्तमसि ॥ ४ ॥ १४

२१ ४२ ४२ १ १ ९१२
१ उपात्वा२३ग्नेदिवेदिवायि । दोषा२वास्ता२ः । धिया-
१ १ ९१२ ९ १
वयम् । नामो२भारा२ । तथेमा२३सा३४३यि । ओ२३४
पु३ । डा ॥ २४ ॥ १४

हे 'अग्ने' 'वयम्' अनुष्ठातारः 'दिवे दिवे' प्रतिदिनं 'दोषा-
वस्तः' (१) रात्रावहनि च 'धिया' बुध्या 'नमोभरन्तः' नमस्कारं
सम्पादयन्तः 'उप' समीपे 'त्वा एमसि' त्वामागच्छामः ॥ [उप-
शब्दस्य निपात-स्वरः १] । 'त्वामो द्वितीयायाः (८, १, २३)'-इति

१४ नास्तीयमुत्तरार्चिके । ४

। वैश्वामित्रम् ।

(१)—'दोषेति रात्रेर्नाम (नि० १, ७, ९) वक्ता आच्छादयिता, रात्रौ यः स्वेन
ज्योतिषा तमांस्याच्छादयति सदोषावक्ता, तस्य सम्बोधनम् अं 'दोषावक्ताः'
इति वि० ।

(२)—'निपाता आद्युदात्ताः (५, ११)'-इति शान्तिनिरुक्तम् ।

अथ पञ्चमी ।

(शुनःशेषऋषिः) ।

:

१२ ११२ १२२ ११२
जराबोध तद्विविद्धि विशे विशे यज्ञियाय ।

११ ११२ १२
स्तोमद्राया दृशीकम् ॥ ५ ॥ १५

युष्मच्छब्दस्यानुदात्तस्वादेशः । दोषा-शब्दोरात्रि-वाची (नि०-१, ७, ८) । वस्तः-इत्यर्हवाची (नि० १, ८, १) । इन्द्रसमासे कर्त्तृकौजयादित्वादायुदात्तः (१) । सावेकाचइति धियोवि-भक्तिरुदात्ता (४) । नमः-इति निपातः, (५) ; यद्वा, नञ्विषयस्येत्यायुदात्तः (६) । भरन्तइत्यत्र शपः पित्वात् (७) शतुर्लसार्वधा तुकत्वाच्च (८) अनुदात्तत्वे सति धातु-रूपः (९) शिष्यते (१०) ।

१५ इयमुत्तरार्चिकस्य ८, २, ३, १ ।

(१)—‘कर्त्तृकौजपादयश्च (६, २, १७)’-इति पाणिनिस्त्रयम् ।

(४)—‘सावेकाचस्तृतीयादि विभक्तिः (६, १, १६८)’-इति पा० ।

(५)—‘तथाच निपातस्वर आद्युदात्तः ।

(६)—‘नञ्विषयस्यानिसन्तस्य (२, १)’-इति शा० ।

(७)—‘सुप्तितावतुहानौ (१, १, ४)’-इति पा० ।

(८)—‘तास्यनुदानेत् छिद्रदुपदेशाज्जसार्वधातुकमनुदात्तमङ्गिकोः (६, १, १८१)’-

इति पा० ।

(९)—‘धातोः (६, १, १६२)’-इति पा० । अन्तोदात्तः स्यात् ।

(१०)—‘सतिश्लिष्टस्वरमङ्गोचसुमन्यत विकरचंभ्यः’-इति निघमादिति भावः ।

४ ४ १ १ १ १ १
 । जरा । बोधा२बोधा२ । तद्विविडायि । विशेवा
 १ १ १ १ १ १ १ १ १
 यिशे२ । यज्ञा२३ । याया४४औहोवा । स्तोमऽ० रुद्राय
 १ १ १
 दृशीकाम् ॥ २५ ॥

४ १ १ ४ ४ १ १ १ १ १
 ।। जराबोधोवा । ताद्विविडायि । विशायिवा२३
 १ १ १ १ १ १ १ १ १
 यिशे । यज्ञियाया । स्तोमाऽ० रुद्रा२३याऽ । दृशीको२४५
 इ । डा । २६ ॥ १५

एमसीति 'इदन्तोमसि (२१, ४६)'-इत्यनेन इकारः, 'तिङः-
 इति (११) निघातः] ॥ ४ ॥ १४

हे 'जराबोध' जरया स्तुत्या बोध्यमानाग्ने ! 'विशे विशे' तत्तद्यज-
 मान-रूप-प्रजानुग्रहार्थं 'यज्ञियाय' यज्ञ-सम्बन्धनुष्ठानसिद्ध्यर्थं
 'तद्' देवयजनं 'विविडि' प्रविश । यजमानोपि 'रुद्राय' क्रूरा
 याग्नये तुभ्यं 'दृशीकं' दर्शनोद्यं समीचीनं स्तोत्रं करोतीति शेषः ।

[, ।] हे इमे जराबोधीये ।

अत्र, यास्क एवं व्याख्यातवान्—“जरास्तुतिः, जरतेः स्तुति-
कर्मणः, तद्वाचतया बोधयितरिति वा तद्विविडि तत्कुरु,
मनुष्यस्य यजमानाय स्तोमं रुद्राय दर्शनीयम् इति” (१०, १, ८) ।
जराबोध, ‘जृष् वयोहानौ’ अत्र तु स्तुत्यर्थः^(१) । “षिद्धिदादिभ्यो-
ऽङ् (३, ३, १०४)” इत्यङ् प्रत्ययः, अतष्टाप् (४, १, ४), जरया
स्तुत्या बोधोयस्यासौ जराबोधः; यद्वा, जरया बोध्यते इति जरा-
बोधः, कर्मणि^(२) आभन्विताद्युदात्तत्वम्^(३) । विविडि
‘विष् प्रवेशने’ लोटोहिः (३, ४, ८, ७), ‘बहुलं कन्दसि (२, ४, ७६)’-
इति शपः झुः, अभ्यास-हलादिशेषौ (६, १, ४, ७, ४, ६०) ‘हुभलभ्यो-
हेर्हिः (६, ४, ८७)’ इति हेर्हिरादेशः, षत्व-ष्टुत्वे (८, २, ३६, ८, ४, ४१);
यद्वा, विष् व्याप्तावित्यस्य लोण् मध्यमैकवचने अभ्यासस्य गुणा-
भावः । विशे विशे, सविक्वाचइति (६, १, १६८) चतुर्थ्याउदा-
त्तत्वम् । ‘अनुदात्तञ्च (८, १, ३, ३)-इत्याम्नेडितानुदात्तत्वम्^(४) ।
यज्ञियाय, ‘यज्ञत्विग्भ्यां घ-खञो (५, १, ११)’-इति घः । दृशीकम्,
अनिदृशीभ्यांचेति कीकन् प्रत्ययः, नित्वादाद्युदात्तः (५) (०) ॥५॥ १५

(१)—निघण्टौ तृतीयस्य चतुर्दशे चर्चतिकर्मसु षडनन्तरपाठात् ।

(२)—‘चकर्णरि च कारके सञ्ज्ञायाम् (१, ३, १८)’-इति सूत्रात् ।

(३)—‘आभन्वितस्य च (६, १, १८८)’-इति सूत्रेण ।

(४)—‘तस्य परमाप्नेडितम्’-इति ८, १, ९ ।

(५)—‘अस्तित्वादेर्नित्यम् (६, १, ११०)’-इति सूत्रात् ।

(०)—‘अचेतिज्ञासमाचक्षते—अग्निः श्रमः शपमवाच—वद्मं क्षुच्चि, रौद्रा हि
पशवः; स तं प्रत्युवाच—माहं जानामि वद्मं क्षोत्रुम्, तमेव घैनं क्षुच्चोति । तदेतद-
तया कृत्वा चक्षते ।’ * * * हे ‘जराबोधः’ यस्माज्जबोधः तज्जमेव ‘विविडि’ वेत्य

अथ यष्टी ।

(मेधातिथिर्ऋषिः) ।

११ १ १२ १ १ २ १ १ १ १

प्रति त्यञ्चारु मध्वरं गोपोथाय प्रचूयसे ।

११ २ १ १ २

मरुद्गिरय आ गच्छि ॥ ६ ॥ १६

११

४२ ५

१२ २ १२

१ १

। प्रतित्या२३ञ्चारुमध्वराम् । गोपोथा । याऽ । प्राङ्गया

५

११ १

१

१२ १

१ ५ ५

२३४सायि । मरुद्भिः । आग्रा आगच्छा । औ३होवा ।

५

होऽपू इ ॥ डा ॥ २७ ॥ १६

१६ नास्तीयमुत्तरार्चिके । ५

। मारुतम् ।

जानामि, नाहम् ; अथवा 'विविद्धिष्ठ' विष्णुश्राप्तावित्येतस्य दं कपम्, अथवा धातुः, वेष्टति कर्मतामसु पाठात् नास्तीं चाव्यातवत्वात्, कर्मणि च करोत्यर्थस्य मन्त्रवात् करोत्यर्थोपि व्याप्यर्थेति गम्यते, तत् कुर्वित्यर्थः । किन्तु । उच्यते 'यिज्ञविज्ञे' मनुष्यस्यार्थाय, 'यज्ञियाय' यज्ञसम्यादिनोऽर्थाय 'लोमम्' लोमम् 'बदाय' 'दृष्टोक्तम्' दर्शनीयम् । अथवा रोदन क्रियायोगात् अपिरोवात् बद् उच्यते, जराबोध इत्यपि अन्तराक्षयः सम्बोधनम् । प्रैषय । 'हे मदीयान्काराकम्' कुप-किन्तम् । सर्व मनुष्याणां यज्ञसम्यादिनः अग्रेरर्थाय लोमम्"-इति, वि० ।

अथ सप्तमी ।

(शुनःशेषऋषिः) ।

१ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

अथ न त्वा वारवन्तं वन्दध्याग्निन्नमोभिः ॥

३ १ २ ३ १ २

सम्माजन्तमध्वराणाम् ॥ ७ ॥ १७

[त्यच्छब्दः सर्वनामस्तच्छब्द-पर्यायः] हे 'अग्ने' योयज्ञः चारुः
 अङ्ग-वैकल्य-रहितः 'त्यम्' तथा वधं 'चारुम् अध्वरं' 'प्रति' लक्ष्य^(१)
 'गोपोथाय' सोम-पानाय 'प्र ह्यसे' प्रकर्षेण त्वं ह्यसे । तस्मा-
 दस्मिन्नध्वरे त्वं मरुद्भिर्दिवशेषैः सह 'आ गहि' आगच्छ ॥ [सिय-
 मृग्यास्तेनैवं व्याख्याता—“तं प्रति चारुमध्वरं सोमं पानाय
 प्रह्यसे सोऽग्निर्मरुद्भिः सहागच्छ”-इति (१०, ३, १२) ॥ ६ ॥ १६]

अध्वराणां यज्ञानां 'सम्माजं तं' सम्माट्स्वरूपं स्वामिनमग्निं
 त्वां, 'नमोभिः' स्तुतिभिः 'वन्दध्वै' वन्दितुम् ^(१) प्रवृत्ता इति

१७ इयमुत्तरार्द्धिकस्य ८, १, ७, १ ।

(१)—‘प्रतौत्येष लक्षणे कर्मप्रवचनीयः’-इति वि० । ‘लक्षणेऽप्यमूलाख्यान भागवीध्यासु
 प्रतिपर्यन्तवः’ १, ४, ९० ।

(१)—‘तुमर्थ—से, देन, असे, असेन् कसे, कसेन, ध्वै, अध्वेन, कध्वै, कध्वेन,
 गध्वै, शध्वै, तवै, तवेहू, तवेनः (१, ४, ९)-इति पा० ।

१ २ ३४ ५ १ २ ३४ ५
 । आश्वा । औहो२३४वा । नात्वा । औहो२३४वा ।
 ४४ ५ ४ १ २ ३४ ५ ४ ५ ४
 वारंवन्तंवन्दध्या । अग्रा । औहो२३४वा । नमोभिः
 ४४ ५ ४ १ २ ३ १ १ ४ ५ ४
 सम्राजन्ताम् । आध्वराणाम् । औ२३होवा । होपुई ।
 डा ॥ २८ ॥

५ ५ ४ ५ ४ ४ ५ ४ ० १ ४ ४
 II अश्वन्नत्वावारवन्ताम् । वन्दध्या अग्निन्नमोभायिः ।
 ० १ ४ ० २ ३४ ४ ५ १ ३ ५
 सम्राजम् । तमाध्वरा३औहोवा । इहा२३४चाइ ।
 ३४ ० ४ ५ ४ ०
 औहो३१२ । या२३४औहोवा । णा३४पुम् ॥ २९ ॥

५ ४ ४ ४ ५ २ ३ ५ १ १
 III अश्वन्नत्वाऔहोहायि । वारावा२३४नताम् । वन्दा-
 ५ १ ० ३४ ४ ५ १ ३
 ध्या२३४हायि । अग्रायिन्नमा३४ । औहोवा । इहा २३४
 ५ २ ३ ५ २ १ ४ ० १ ० ६
 हायि । उज्जवा२३४भीः । सम्राज । न्ताऽमध्वरा३४ ।
 ३४ ४ ४ ५ १ ३ ५ ३४ २
 औहोवा । इहा२३४हायि औहो३१२३४ । णाम् ।
 ५ ४ ५ ४
 एहियाईहा । होऽपुइडा ॥ ३० ॥ १७

I, II, III अयाणामिवैदां भुगुःशुनःशेषोवा ऋषिः

वारवन्तीयं नाम ।

१६क,

अथाष्टमी ।

(प्रयोगकृषिः) ।

३ १ २२ ३ १ २२
 और्वभृगुवक्षुचिमप्रवानवदाह्वे ।

३ १ २२ १२
 अग्निं समुद्रवाससम् ॥ ८ ॥ १८

शेषः (१) । अग्नेर्दृष्टान्तः 'वारवन्त' वालयुक्तम् 'अश्वं न' अश्व-
 मिव । अश्वो यथा वालैर्व्यथकान् मगक-मत्तिकादीन् परि-
 हरति तथा त्वमपि ज्वालाभिरस्त्रहिरोधिनः परिहरसी-
 त्यर्थः ॥ ७ ॥ १७

'समुद्रवाससं' समुद्रमध्य-वर्तिनं वाङ्मवं (१) 'शुचिं'
 शुद्धम् अग्निम् 'और्वभृगवत्' यथा और्वभृगुः 'अप्रवानवत्' यथा
 अप्रवानः, तथा 'आह्वे' (२) अहमाह्वयामि ॥ ८ ॥ १८

१८ नाम्तीयमुत्तरार्द्धिके । ६

(२) 'इच्छामइति वाक्यशेषः'-इति वि० ।

(१) 'समुद्रइत्यकारिण-नाम (नि० १, २, १५) तत्र निवासोपस्य स समुद्रवासाः,
 तं समुद्रवाससम्, अकारिणनिवासमित्यर्थः ; वैद्युताद्या अग्नौ तत्र निवसति । अथवा
 *'-इति वि० ।

(२) 'बहुलं प्रत्यसि (६, १, २४)'-इति कः मन्त्रसारकम् ।

५८ ४ १ ५ १ ११
 I और्वभृगुवत् । औद्वायि । शू२३४चोम् । आप्रवान्
 १ १ १ १ १ १ १ १
 वदा२३वा२यि । ऊवओयि । अग्रा२यि४समू२समुओ ।
 १ १ १ १ १ १ १ १
 द्रवाससा३१जवा२३४पु ॥ ३१ ॥

१५ ४ ५ ४ ४ १ १२
 II और्वभृगुवच्छुचिम् । ण५ । शुचोम् । आप्रवान्
 ११ १११ ११ ७ १११ १ १ १
 वदा२३वा२यि । ऊवा२३यि । ऊवण । अग्रायि२सा३मू ।
 ११ १११ १ १ १ १ १ १
 समू२३ । समूण३ । द्रा२वा२३४औद्वा । ससा३मे२३-
 ११
 ४पु ॥ ३२ ॥ १८

अथ नवमी ।

(प्रयोगऋषिः ।)

१ १ ११ १ १२ १ १ १ १ १
 अग्निमिन्धानोमनसा धिय२सचेत मर्त्यः ।
 १ १ १ १ १ १ १ १
 अग्निमिन्धे विवस्वभिः ॥ ८ ॥ १९

I और्व ऋषिः, सामुद्रं समुद्रस्य वासी वा ।

II वैधाय ऋषिः, सामुद्रं समुद्रस्य वासी वा ।

१९ नास्तोयमुत्तरार्चिके । ७

४८ १४ १८ ८
 । आदित्प्रत्नापुस्य रेतसाः । ज्योतिः पश्यन्ति वासां
 १ ११८ १ १ १
 राम् । परायां दिध्यताइ । दिवि । चोइ । चोइ ।
 १८ १८ १८ १ १ १
 औचो औचोवां ३४ पूछा उ । वा ॥ ३४ ॥ २०

इति द्वितीया दशति ॥

‘परोदिवि’ (१) दिवः परस्तात् [व्यत्ययेन सप्तमी (३, ४, ८८) ।
 बहुचानां दिवेति तृतीयान्तेन व्यत्ययः, दिवि व्युत्पादकस्यापरि]
 ‘यद्’ यदा अयं वैश्वानरोऽग्निः सूर्यात्मना ‘इध्यते’ दीप्यते
 ‘आदित्’ अनन्तरमेव (१) ‘प्रत्नस्य’ चिरन्तनस्य ‘रेतसः’ गन्तुः
 [‘रो’ गति-प्रेषणयोः, अस्मात् ‘सुरीभ्यां तुङ् वेत्यतुसन् तुडागमश्च ।
 यद्वा, रेतस इत्युदकनाम (नि० १, १२, १६) रेतस्विन उदकवतः, साम
 र्यान्मत्वर्थो लक्ष्यते] इदृशस्येन्द्रस्य सूर्यात्मनः ‘वासर’ (१) नियामकं

। प्रजापतिर्ऋषिः, निधनकामम् ।

(१) --‘व्यत्ययेन पुंलिङ्गम्, नपुंसकलिङ्गं कर्तव्यम्, परस्मैपदान्ते दीयते । दिवि
 व्युत्पादके इति वि० ।

(२) --‘आत्-इत्-द्वावपि पादप्रयोगे’ इति वि० ।

(३) --‘वाशब्दः वैविध्यं वर्तते, सर इति मर्तर्गत्यर्थस्य रूपम्, विविधं यद् गच्छति

* इति ग्रामे गेय-गाने प्रथमस्याहः प्रपाठकः ॥

वासरस्य निवास-हेतु भूतं वा 'ज्योतिः' द्योतमानं तेजः
'पश्यन्ति' सर्वे जनाः । [यदा वासरमित्यन्तसंश्लेषे द्वितीया
(२, ३, ५), कृत्स्नमहः उदयप्रभृत्यास्तमयात् ज्योतिः पश्यन्तीत्यर्थः
'इसुसोः सामर्थ्यं' (८, ३, ४४) इति विसर्जनोपस्य घत्वम् ॥ १० ॥ २०

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये सामवेदार्थप्रकाशे बन्धोपस्थाख्ये

प्रथमस्याध्यायस्य द्वितीयः खण्डः ॥

तद् वासरम् ; किम्पुनस्तत् ? तदेव सूर्याख्यं ज्योतिः, तद्वि दिवा उज्ज्वलेन गच्छति रात्रौ
शोभतेन । ॥ ॥ । अथवा वासरं गमनं तत् करोतीति शिच्, वासरयति वासरयते,
अथ वासरं गमयितुं इत्यर्थः ; वैद्युतं हि ज्योतिः सेधात् यत् प्रथिवीं प्रति उदकं गमयति
नयति । — 'ये पश्यन्ति जनाः, यच्च वासरम्, यच्च परम् इधते दिवि, तत् पुराणसोद-
कस्य सम्बन्धौ' इति वि० ।

अथ तृतीये खण्डे—

मेषा प्रथमा ।

(प्रयोगऋषिः)

४ १ २ २ १ २ २ १ २ २ २

अग्निं वोवृधन्तमध्वराणां पुरुतमम् ॥

२ ४ २ २ १ २

अक्का नम्रे सच्चस्वते ॥ १ ॥ २१

५ ४ ४ ५

१ २ २ २

१ २ २

I अग्निं वोवृधन्ताम् । अध्वराणाम् । पुरुतामौ ।

२ २ १ १ २ १ ५ ४
 होवाइचाइ । आच्छाऽनाम्रे २३ । सच्चोऽ३४वा । स्वा-
 ५
 पुतोईचाइ ॥ १ ॥

५ ५ १ १

२ २

२

II अग्निं वाईण । वृधन्ताम् । अध्वराणाम् । पुरुतम-

२ १
 मच्छाऽहो१इ । नाऽ३म्रे । सच्चास्वाऽ३४पुताईपुईइ ।
 २ ५
 ईऽ३४तो ॥ २ ॥

५ ४ ५ ४

१

२

१

२ २ २

III अग्निं वः । ओचाइ । वृधाऽ३न्ताम् । अध्वराणाम् ।

२१ इयमुत्तराश्विकस्य ३, १, २०, १ ।

I, III, II इमानि त्रीण्येव सैन्यनिष्ठानि ।

अथ द्वितीया ।

भगवाञ्छृणुषिः ।

४ १ ४ १ १ ४ १ ४ २ ४ ३ ४ २ १ १

अग्निस्तिग्मेन शोचिषा यस्मिन्निष्पन्नम् ।

४ १ २

४ २

अग्निर्वायुसते रयिं ॥ २ ॥ २२

१ १ १

४

४

४

१ १ १

पुरुषतामाम् । अक्कानम्रोऽहं ह्यहं । साहाहं ।

१

२

४ ४

४

स्वता । औश्चोषा । होषुइ । डा ॥ ३ ॥ २१

‘अध्वराणाम्’ अहिंस्यानां बलिनां ‘नम्रे’ बभूवुः ‘सहस्रते’ बल-
वन्तं [विभक्ति-व्याख्ययः (१.४, १८) ‘हवन्त’ ज्वान्भिर्वर्द्धमानम्
‘पुरुषतमम्’ अतिशयेन बहुमग्निं हे ऋत्विजः ! ‘वः’ युयम्
‘अंश’ (१) अदिगच्छन् (१) ॥ १ ॥ २१

‘अग्निम्’ ‘अग्नि’ ‘तिग्मेन’ तोत्स्नेन ‘शोचिषा’ तेजसा ‘विश्वं’

२२ नास्तोयमुत्तरार्द्धिके । ८ .

(१) —‘निपातस्य च (६, १. ११) —इति होषः ।

(२) —‘अध्वराणाम्’ यज्ञाणां ‘हवन्तम्’ वर्द्धयन्तम् ‘वः’ त्वाम् ‘अग्निम्’ ‘सहस्रते’ मते
पञ्चमः पुरुषः सामाद्य ‘अंश’ अग्निम् १ अदिगच्छन्-इत्यर्थः वि०-संज्ञितः ।

१ २ ३ ४ २ २ १ २ ३
 । आग्नाओ२३४वा । तिग्मेना३३४ । चाइषाओ२३४
 ४ १ २ ३ ४ ४ १ २ ३
 वा । यासाओ२३४वा । वा इश्वानिया । चाइणाओ२३४
 ४ २ १ ४ २ ४ २
 वा । अग्निर्ना२व२सतेरयी१म् ॥ ४ ॥

४ ४ ४ ४ ४ ४ २ १ ३
 ।। ओहा । ओघी । ता२३४इग्मे । नाशोचा३२४
 ४ १ २ ३ ४ २ ३ ४ ४
 इषा । यसा२दा२३४इश्वाम् । नियत्रा२३४इणाम् ।
 २ १ २ १ २ ३ ४ ४ २ ४ ४
 अग्निर्ना२ । वासा२ता२३४ओहोवा । रा२३यीम् ॥ ५ ॥

सर्वम् 'अत्रिणम्' अक्षरं राक्षसादिक 'नियंसत्' (१) निहन्तु
 [बहुचा अनुस्वार स्थाने आकारं कृत्वा "यासत्" इति पठन्ति]
 अपिच 'नः' अस्मभ्यमग्निः 'रयि' धनं (२) 'वंसते' ददातु ॥

“वंसते”-इति छन्दोगाः । “वनते” इति बहुचाः ॥ २ ॥ २२

।। अनयोर्हर इति नाम, ऋषिरविदितः ।

(१) -- यच्छतेर्लेटि वपम् ।

(२) -- निघण्टौ द्वितीय दशमे धनमात्मन् पठितमष्टमम् ।

अथ तृतीया ।

(वामदेवऋषिः)

१२ १२ १२ १२ १२ १२ १२ १२ १२ १२

अग्ने मृड मद्वा अस्थयथा देव युञ्जनम् ।

१२ १२ १२ १२ १२

इयेथ बर्हिरासदम् ॥ ३ ॥ २३

५ ५ ५ ४२ ५ २ ४ ५२

।।। अग्निस्तिग्मेनशोचिषा । इहा । यऽसद्विश्व

१२

१२

१२

१

न्यत्रिणा२म् । इहा । अग्निर्नोवसता२इ । इहा३रा२

५ ५

३४योईहाइ ॥ ६ ॥ २२

१

०

१२

१

५

१

। अग्नाइमृडा२ऽ० । मद्वा आ२४सी । अथ

२०

१२

१२

५

१२

१२

आदा२इ । वयुञ्जा२३४नाम् । इयेथवा२३ । हिरा३

५

सापूदाईपूईम् ॥ ७ ॥

२३ नास्तीयमुत्तराक्षिके । १

।।। इहवद्वामदैव्यम् ।

। यामम् ।

१४२ १४ १२ ४ ५ १२ ९ ४ ५ १४ १२ ४२
 ॥ अग्नेमृडमद्वाऽ० असि । ओहा३ओहा । अयआदे-
 १४ ५ १२ ९ ४ ५ १२ ९ १२ ९ ४ ५
 वयुञ्जनम् । ओहा३ओहा । इयेथा२३व । चिरा ३सापु
 दाईपूईम् ॥ ८ ॥ २३

५२ ९ ४२ ५२ ४ ५ १ १२ १ ९
 ॥ अग्नेरा३चाणो अ२३साः । प्रतिस्मदेवरिषा२३ताः ।
 ० १ २ ९
 मपाइष्ठा२३इरा । जरौदा२३चा३४३ । ओ२३४पूइ ।
 डा ॥ ९ ॥ २४

हे 'अग्ने' ! 'मृड' अस्मान् सुखय । म त्वं 'महान्
 असि' प्रभूतो भवसि । 'यः' त्वम् 'अयः' गन्ता 'देवयु' (१) देवानां
 कामयितारं 'जनं' यजमानं 'बर्हिः' दर्भम् (२) 'आसदम्' यज्ञे
 आसत्तुम् (३) 'आ इयेथ' (४) आगच्छमि ॥

“अयः”-इति छन्दोगाः । “ययीम्”-इति वङ्गचाः ॥ ३ ॥ २३

॥ इदमपियामम् ।

॥ राक्षोघ्नम् ।

(१)-देवान् यष्टुमिच्छतीति क्वचि 'आच्छन्दमि (१, ९, १००)-इति णः ।

(२), (३)-‘बर्हिः’-‘द्वितीयैकवचनमिदं मन्त्रे कवचनस्य स्थाने दृष्टव्यम्, बर्हिषि ।
 ‘आसदम्’-इदमपि द्वितीयैकवचन चतुर्थैकवचनस्य स्थाने दृष्टव्यम्, आसदे आसदना
 षमित्यर्थः-इति वि० ।

(४)-‘अच्छन्दमि छङ् लुङ् शिट्’ (६, ४, ६)-इति शिट् । ०

अथ चतुर्था ।

(वसिष्ठऋषिः)

२० १ २ ३ १ २ ३ १ २

३ २

अग्ने रक्षा णो अ॒हसः प्रति स्म देव रोषतः ।

१ २ ३ १ २

तपिष्ठैरजरोद॒ह ॥ ४ ॥ २४

। हे 'अग्ने' ! त्वं 'नः' अस्मान् 'अ॒हसः' पापात् 'रक्षा' पाहि
[संहितायां (१) दीर्घश्चान्दसः (१)] अपिच हे 'देव' द्योतमानाग्ने !
'अजरः' (१) जरा-रहितस्त्वं 'रोषतः' हिंसतः शत्रून् [संहितायां
दीर्घश्चान्दसः] 'तपिष्ठै' (४) अतिशयेन तापकैस्तेजोभिः 'प्रति
द॒ह स्म' (५) भस्मीकुरु ॥

स्मेति सकारस्य संहितायां 'प्रति स्म' इति पत्वं (१)
वहृचाः कुर्वन्ति ॥ ४ ॥ २४

२४ नास्तीयमुत्तराच्चिके । ११

(१) — 'अग्ने रक्षाणो' इत्यादौ ऋक्पाठे ।

(२) — 'द्योतमानाग्ने' (१, २, १२५) इति सूत्रेण । तत्रैव रक्षाण इति णत्वमपि
'नक्ष' धातुस्थोऽप्युच्यते (८, ५, २०) इति चान्दसम् ।

(३) — 'अजरः' इति, सा यस्य कर्म बलेन विद्यत (तान् नास्ति कान्) इति वि०

(४) — 'अन्ये षामपि दृश्यन्ते' (१, २, १२६) इति सूत्रेण ।

(५) — 'स्म' इति पाठपूर्वणः इति वि० ।

(६) — 'अनादिष्टस्यापि' पर्यपदान् (८, २, २०६) इति षत्वम् ।

अथपञ्चमी ।

(भरहाजऋपिः)

^{१ २ ३ १४} अग्ने युङ्क्त्वा ^{२२} द्वि ये ^{३ १ २} तवाश्वासो देव साधवः ।

^{३ १ २ ३ १ २} अर वहंत्याशवः ॥ ५ ॥ २५

^{५ २ २ ४ ५ ४ २ ५} अग्ने यूङ्क्त्वा ^{१ २ २ २ १ ५} द्वि ये तवाश्वासो देव साधाश्वाः ।

^१ अरंवाश्वाः । ^२ तियाशाश्वाश्वाः । ^१ ओश्वाश्वाः ।

डा ॥ १० ॥ २५

हे 'देव' द्योतमान ! 'अग्ने' तान्श्वान् 'युङ्क्त्वा' आत्मीयि
रथे योजय [वहृचास्तेतिरोयाय विकरण-प्रत्ययस्य लोपं कृत्वा
“युक्त्व” इति पठन्ति] ये 'तव' त्वदीयाः 'साधवः' साधकाः सगी-
लावा 'अश्वासः' (१) अश्वाः 'आशवः' त्रिप्रगामिनः (२) 'अरम्'
अलं पर्याप्तं त्वदीयं रथं 'वहन्ति' (२) ॥

२५ इयमुत्तराच्चिकस्य ६, २, २, १ ।

[इयमपि राज्ञीघ्नम् । •

(१) — 'आज्जमेरमुकः (७, १, ४०)' इत्यस्यैव रूपम् ।

(२) — नि० २, १४, १६ ।

(३) — अस्याभुवि क्षान्ति पादपूरणार्थः ।

इय ख०, ७मी ऋ०] छन्दार्घिकः ।

१३५

अथ सप्तमी ।

(विरूपऋषिः)

३ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ २ २ ३ २ ३ २
अग्निर्मूर्द्धा दिवः ककुत्पतिः पृथिव्या अयम् ।

३ १ २ २
अपा० रेता० सि जिन्वति ॥ ७ ॥ २७

५ २ २ ५ १ १ १ २
। अग्निर्मूर्द्धा दी० देवः ककुत् । पातो० पार्थी० । विथा
१ १ १ २
अयाम् । आपा० रे० राडता० । सिजिन्वा० रेता० ३४इ ।
१
ओ० रे० ३४पुइ । डा ॥ १२ ॥ २७

‘दामन्तं’ दोषिमन्तं ‘सुवोरं’ कथाण-स्तोत्रकं (१) ‘त्वा’ त्वां त्वयं
‘नि धोमहे’ निहितवन्तः ॥

‘धोमहे वयम्’-इति छन्दागाः । “देव धोमहे” इति
बह्वचाः ॥ ६ ॥ २६

‘मूर्द्धा’ देनानां श्रेष्ठः ‘दिवः’ द्युलोकस्य ‘ककुत्’ उच्छ्रितः

२७ इयमुत्तरार्घिकस्य ७ १ १ ६, १ ।

। आर्येयम् ।

(१)---‘शोभनाः वीराः पुरुषाः ऋत्विजाणाः पत्न्याश्चकन्ते मन्त्रभिर्नोयस्य म
सुवोरं, त सुवीरम्, शोभनैर्वीरैः मन्त्रइति-त्यर्थ-इति वि० ।

अथाष्टमी ।

(शुनः प्रोपच्छपिः ।

२२ ३२३ २१ २ २१ २ २१२ २२

इममू षु त्वमास्माकं सनिं गायत्रं नव्यां सम् ।

१ २ २ २ २ २

अग्ने देवेषु प्र वोचः ॥ ८ ॥ २८

४ २

२ १

५

१

१

। इममू षु । त्वमास्माकं काम् । सानि चोइ ।

१

१

२ १

२

१

१

गायत्रि चो । च न्नव्यां सम् । आग्ने चोइ । दाइ-

वार चो । षु प्रावो चो चो ३४२ । ओ ३४५ इ । डा ॥ २८ ॥

‘पृथिव्याः’ च ‘पतिः’ ‘अयम्’ अग्निः ‘अपां रेतांसि’ (१) स्थावर-
जङ्गमात्मकानि भूतानि ‘जिन्वति’ प्रीणयति ॥ ७ ॥ २७

हे ‘अग्ने’ ! त्वम् ‘अस्माकम्’ अस्मात्सम्बन्धिनम् [“अस्माभ्यम्”-इति

२८ इयमुत्तराक्षि कस्य ७, १, ४, १ ।

I सोमसाम ।

(१) ‘अप इत्यन्तरिक्षनाम (नि० १, २, ८) ; रेत इत्युदकनाम (नि० १, १९, १९) ;
‘अन्तरिक्षस्य’ मन्त्रत्वेन ‘अन्तरिक्षस्य’ मारभूताः । अथवा अपां वीर्याणि रेतांसि तानो-
त्यर्थः । ‘जिन्वति’ प्रीणयति । कुत एतत् ? ‘अग्निर्वा इतोऽष्टि’ समीरयति
इति श्रुतः इति वि० ।

अथ नवमी ।

(गोपवनऋषिः) ।

१ २ ३ १२ ११२ २२

तं त्वा गोपवनोगिरा जनिष्ठदग्ने अङ्गिरः ।

१ २ ११२

सपावक अधो हवम् ॥ ८ ॥ २८

तैत्तिरीयाः] 'इममूष' (१) पुरोदेशेऽनुष्ठायमानमपि 'सनि' हविर्दानं
'नव्यासं' नवतरं [“नवीयांसम्” इति तैत्तिरीयाः] 'गायत्र' स्तुति-
रूपं वक्ष्येपि 'देवेषु' देवानम् अग्रे 'प्रवोचः' प्रब्रूहि (१) ॥ ८ ॥ २८

हे 'अग्ने' । 'तं' 'त्वा' 'त्वं' गोपवनः ऋषिः 'गिरा' स्तुत्या 'जनि-
ष्ठत्' जनयति वर्षेयति [स्तूयमाना हि देवता वर्षन्ते] तादृशान्ते

२८ नास्तीयमुत्तराश्विके । १३

(१)—‘ऊ षु-इति द्वावपि पादपूर्वके-इति वि० । ‘तुञ्ज’ (८, ४, १००) इति पत्रम् ।

(२)—‘वणुदाने’ तनादिः, तस्य रूपम् । ‘छन्दसि वनमनरश्चिमथास’ (४, २, ६०)-
इति इति रूपम् ।(३)—‘पूवः’ छतमिन् यौ च (४, ४, १३१) इति च-प्रत्यये नव्यम्, तस्मात्तिशय्यो ‘नव्यां
सम्’ ; ‘देवेषु’ देवेभ्य इत्यर्थः । तथाच हे अग्ने ! पूर्वैः छतं नवतरं क्षोषम् अक्षहृतं
पुरोडाशादिदानञ्च देवेभ्यः ‘प्रवोचः’ प्रकर्षेण ज्ञापय इत्यर्थो वि० सम्मतः ।(४)—अग्निगतावित्यस्य रूपम् । ‘अङ्गिरा जाठरोग्निः तूष्य सङ्गोपनम, हे अङ्गिरः !
अरौरस्थितित्ततोः’ अग्निमपौतमस्य कर्म इत्यर्थः इति वि० ।

अथ दशमी ।

(ब्रामदेवच्छपिः) ।

२ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २

परि वाजपतिः कविरग्निर्हव्याः न्यक्रमीत् ॥

२ ३ १ २ ३ १ २

दधद्रत्नानि दाशुषे ॥ १० ॥ ३०

५ ४ ४

१ १ २

५

२ १ २ १

। तं त्वागोपा । वानो^१रगा^२३४इरा । जनाइष्ठदा ।

७

१

५

२

५

२

१

३

ग्रया^३रङ्गा^२३४इराः । सपौवा^४ओ^२३४वा । कौवा^५ओ^१३४

५

४

४

वा । शुधीपूह्वाम् । हो पुइ । डा ॥ १४ ॥ २८

‘अङ्गिरः’ (१) सर्वत्र गन्तः, अङ्गिरसां पुत्रो वा हे ‘पावक’
शोधक ! गोपवनस्य ‘हवम्’ आह्वानं ‘शुधि’ (२) शृणु ॥

“तं त्वा”-इति-“जनिष्ठत्”-इति च कन्दोगाः, “यं त्वा”-इति
“जनिष्ठत्”-इति च वल्लभाः ॥ ८ ॥ २८

३० नास्तोयमुत्तरार्चिके । १४

। गोपवनम् ।

(१)- ^३पूर्वपृष्ठायां—(१)

(२)- शृणु पृष्ठेभ्यश्चन्दसि (ई. ४, १८९)-इति सिद्धम् ।

१थे ख०, ११शो ऋ०] छन्दार्चिकः ।

१३८

अथैकादशी ।

(कण्वक्वपिः ।)

११२ ११२ ११२ ११२
उदु त्यं जातवेदसं देवं वदन्ति कोतवः ।

११२ २२ ११२
दृशे विश्वाय सूर्यम् ॥ ११ ॥ ३१

४५२ ४ ४ ११ १ ११ २
। पर्यौ । द्यौर्वाजा । पताइः का१वी२ः । आग्निर्हव्या

१० १ १ ४ ५२ २
नायक्रमी२त् । दधा२३त् । रा२त्ता२३४ओहोवा ।

१ २ १ २ १ १ १ १
निदाश्रुषे२३४५ ॥ १५ ॥ ३० ॥

‘वाजपतिः’ वाजानामन्नानां (१) पतिः पालकः [परि वाजपतिः कविरित्येष हि वाजानां पतिरिति ब्राह्मणम्] ‘कविः’ क्रान्त-
दर्शी मेधावी वा । ‘दाशुषे’ हविर्दत्तवते यजमानाय ‘रत्नानि’
रमणीयानि धनानि ‘दधत्’ प्रयच्छन् ‘अग्निः’ ‘हव्यानि’ हवींषि-
‘पर्यक्रमीत्’ परिक्रामति (४) व्याप्नोतीत्यर्थः ॥ १० ॥ ३०

३१ नास्तोयमुत्तरार्चिके । १५

। सूर्यवर्चावा वसुरोचिर्वा ऋषिः, सूर्यसाम ।

(१)—वाजइत्यन्ननामसु पठितम्, निघण्टु-द्वितीय-मन्त्रं प्रथमानुक्रमम् ।

(२)—मेधाविनामसु दशमं कविरिति नि० ३, १५ ।

(३)—‘दाशान् घाहान् मीहान्’ (१, १, १२) इति छिद्रम् ।

(४)—‘जोतवानित्यर्थः । कम्प्रति ? सामर्थ्यात् — देवान्’ इति वि० ।

४ ५ ४   १   ० १ १   ५
 । उदुत्यम् । ओच्चाइ । जा । तवे२दा२३४साम् ।
 १ २ १   २ २   ५   १   २ ५   १ २ २ २
 देवंवच्चा । तीर्कोता२३४वाः । दा२३४र्शंच्चाइ । वाइश्वायसू ।
 ४ ५   ४
 र्याम् । औ२३च्चेवा । चोपुइ । डा ॥ १ ॥ ३०

इयं सोरी । (१) आग्नेय-समाख्यानं कृत्रिणोगच्छन्तीति-

वत् (१) प्राणभृत उपदधातीतिवच्च (२) द्रष्टव्यम्^(४) ॥

। अस्यापि सूर्यवर्चावसुरोर्चिर्वा ऋषिः, इदमपि सूर्यसाम ।

(१)--यद्यपीयं सोरी, तथाप्यग्निं बोधयन्तीति खण्डेऽस्मिन् प्रथमादि-मन्त्राणा-
 मग्नि-प्रबोधेन तत्तस्यैव प्राधान्यात् तत्समवायात् इयमाग्नेयीत्युपचर्यते । तत्र
 दृष्टान्तमाह--

(२)--लौकिक-दृष्टान्तमेतत् । कृत्रिणोऽपि सेनासु गच्छन्तु कृत्रिणः प्राधान्यस्य सम-
 वायात् उपचारात् अप्रधानानां हि सेनानां यथा कृत्रिणन्देन यत्तः तथा अप्राप्यैत्यर्थः ;
 तदुक्तम्--“ताश्चान्तात् तथैव तादृश्यात् तत्समीप्यन्तथेव च । तत्सादृश्य्याच्च
 तादृश्यात् श्रेया वै लक्षणा बुधैः” ; तत्र चेत्यमजहत्सार्था ।

(३)--वैदिक-दृष्टान्तमेतत् । अस्य गन् याधाने इष्टकोपधानविधिः । तदेवं श्रुयते--
 “प्राणभृत उपदधाति” ; तत्र “अथं पुरोभवस्य प्राणोभौवायनः”-इत्येकस्यैव प्रथमस्यास्य
 मन्त्रस्य प्राणशब्दोपेतत्वेऽपि “तत्सिद्धि-जाति-सामान्य-प्रशंसा-भूम-लिङ्ग-समवायात् (१,
 ४, १६)”-इति जैमिनि-शासनात् प्राण-लिङ्गक-तन्मन्त्र-समवेताः अन्येऽपि प्राणभृच्छब्देन
 लक्ष्यन्ते । तथा चोक्तम्--“तत्सिद्धि जाति-सामान्य-प्रशंसा-लिङ्ग-भूमिभिः । षड्भिः सर्वेषु
 ग्राह्यानां गौणी ऋषिः प्रकल्पिता” इति ।

अथ दादशौ ।

(मेधातिथिर्ऋषिः)

११ ११ १२ १२ ११ २ १२
 कविमग्निमुप स्तुहि सत्यधर्माणमध्वरे ।

११ २ ११ २
 देवममोवचातनम् ॥ १२ ॥ ३२

‘केतवः’ प्रज्ञापकाः (५) सूर्याश्वाः [यथा, सूर्य-रश्मयः] ‘सूर्यम्’ सर्वस्य प्रेरकमादित्यम् ‘उद्वहन्ति’ ऊर्ध्वं वहन्ति ‘उ’ इति पाद-पूरणः । [उक्तञ्च—‘मिताक्षरेष्वनर्थकाः कमोमिदिति’ (१)] किमर्थम् ? ‘विश्वाय’ विश्वस्मै (२) सर्वस्मै भुवनाय ‘दृशे’ द्रष्टुं । यथा सर्वे जनाः सूर्यं पश्यन्ति तथोर्ध्वं वहन्तीत्यर्थः । कीदृशं सूर्यम् ? ‘त्ये’ तं प्रसिद्धम्, ‘जातवेदसं’ जातानां प्राणिनां वेदितारं, जात-प्रज्ञं, जात-धनं वा, ‘देवं’ द्योतमानम् [अत्र निरुक्तम्—‘उद्वहन्ति जातवेदसं देवमश्वाः केतवारश्मयोवा सर्वेषां भूतानां सन्दर्शनाय सूर्यम् (१२, २, ४) इति ॥ ११ ॥ (८) ३१

३२ नास्त्ययमुत्तरार्चिके । १६

(५)—प्रज्ञा-नामसु केतुरिति द्वितीयम् नि० १. ८ ।

(६)—अथ नैरुक्त-प्रथमाध्याय-द्वितीयपाद-चतुर्दश-खण्डे । मिताक्षरेषु, पन्थेषु कश्च, इमं, इतः, उत्-इति चत्वारः पद-पूरणाः-इति तदर्थः ।

(७)—‘षष्ठ्यर्थे’ यथा चतुर्थी-इति वि० ।

८ — ‘एकपदे’ अत्र तिथा विभक्त्युक्त्यवगमः यत्तद्विप्रसिद्धिपदम्-इति वि०

अथ त्रयोदशी ।

(सि च्छ्वीपोऽश्वरीषो वा दृतश्राप्तो वा ऋषिः)

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
 शन्नोदेवीरभिष्टये शन्नोभवन्तु पीतये ।

२ ३ ३ १ २
 शंयोरभिस्रवन्तुः ॥ १३ ॥ ३३

५ ३ १ १ ३ ५ २ २
 । कविमग्मोम् । उपा२३ । स्तू२द्वा२३४ औद्दीवा ।

६ १ २ २ १ २ २ २ २ १ २ २
 सत्यधर्माणमध्वरे । देवाम् । अमोवचाता२३ना३४३म् ।

१
 ओ४पु३ । डा ॥ १७ ॥ ३२

हे स्तोतृसङ्घ ! (१) 'अध्वरे' क्रतो 'अग्निम्' 'उपस्तुहि' उपेत्य,
 स्तुतिङ्गु र कोट्टग्रम्? 'कवि'मेधाविनं 'सत्य-धर्माणम्' सत्य-वचन-
 रूपेण धर्मेणोपेतं (२) 'देवं' द्योतमानम् 'अमोवचातनम्'
 अमोवानां हिंसकानां शत्रुणां वा घातकम् ॥ २ ॥ ३२

३३ नास्तोयमुत्तरार्चिके । १७

। वसुरोचिर्ऋषिः, कावम् ।

(१)—'अन्नराक्षनश्चायं प्रेषः । हे मदीयान्नराक्षन् !' इति वि० ।

(२)—'सत्यकर्मणम्' इति वि० ।

५ २ २ २ १ २ ५ २ २ १ २
 । शन्नोदेवीः । अभिष्टारया३४इ । शन्नोभवा । तुपी
 २ ५ २ २ १ २
 तारया३४इ । शंयोरभि । स्रव । तू२ । नार३४ ।
 ५ २ २ २ ५
 औहोवा । ऊ२३४पा ॥ १८ ॥

२ २ १ २ ५ २ २ ५ २ २ २
 । हुवा३हो२३४इ । शन्नोदेवीः । अभिष्टयाइ । हुवा३
 १ २ ५ ५ २ ५ २ २ १
 हो२३४इ । शन्नोभव । तुपीतयाइ । हुवा३हो२३४इ ।
 २ ५ ५ ५ २ २ १ २ ५ २ २
 शंयोरभि । स्रवन्तुनाः । हुवा३हो२ । वार३४औहोवा ।
 २ ५
 ऊ२३४पा ॥ १९ ॥ ३३

‘नः’ अस्माकं पापापनोद-हारिणं ‘शं’ सुखं (१) भवन्तु । ‘देवोः’
 देव्यः आपः ‘अभिष्टये’ (२) अस्मद्विज्ञाय भवन्तु, यज्ञाङ्गभावाय च
 भवन्त्वित्यर्थः । अपिच, ‘नः’ अस्मात्सम्बन्धिने ‘पीतये’ (३) पानाय च

I, II अनयोः पारावतिकर्तृभिः
 कागोतं कापीतं वा समन्दं वा नाम ।

(१) — निघण्टौ सुखनामसु श द्वादशम (२. ३) ।

(२) — ‘अभिष्टये’ अभिगमाय, अपां हि किमभिगमनम् । स्नानादिभि गतपूजानिबन्धम्
 तदर्थम् इति वि० ।

(३) — ‘स्याग्रापापचोभावे’ (२, २. १५), इति क्लिप्ति रूपम् ।

अथ चतुर्दशी ।

(उशाना ऋषिः)

१ २ ३१२ २२ ३ १ २

कस्य नूनं परीणसि धियोजिन्वसि सत्यते ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २

गोषाता यस्य ते गिरः ॥ १४ ॥ ३४

१ २

३२ ३ ५

१ २

। कस्यानूना२म् । परोणा२३४सी । धियोजिन्वा२ ।

३ २ ३

१ २ २ २ २ १

१ ५

५ २ २

सिसत्वा२३४ताइ । गोषाताया२३ । स्या२ता२३४औहो-

२

३

५

वा । उप । गी२३४राः ॥ २० ॥ ३३

‘श’ सुखंभवन्तु । तथा, ‘शम्’ (४) उत्पन्नानां रोगाणां शमनम्
 ‘योः’ यापनम् अनुत्पन्नानां पृथक्करणं च कुर्वन्तु । अपित्त, ‘न’:
 अस्माकम् ‘अभि’ उपरि स्रवन्तु, अत्यर्थं सिञ्चन्तु ॥

“शत्रोभवन्तु”-इति छन्दोगाः । “आपोभवन्तु”-इति
 बह्वृचाः तैत्तिरीयाय ॥ ३ ॥ ३३

३४ नास्त्ययमुत्तरार्चिके । १८

(४)—‘शमनं शम्, यापनं यः’ स्वपनयनमित्यर्थः । इह स्वपेते प्रथमैकवचने चतुर्थ्येक
 वचनस्य स्थाने दृष्टये ; शमनाय, कस्य ? सामर्थ्यात् रोगाणाम् ; यापनाय, कस्य ?
 सामर्थ्याद् भया नात् ‘अभि’ इति वि० ।

१२ २ १ १ १ २ ४ १ २ १
II औहोइहुइवाइइ । हुवण । कस्यनूनाइम्पाइरोण-

५ १२ २ १ १ १ २ ४ ५
सि । औहोइहुइवाइइ । हुवण । धियोजिन्वाइसी

हे 'सत्पते' सतां पते ! अग्ने ! 'नूनम्' इदानीं 'कस्य' कोटशस्य जनस्य 'परीणमि ब्रह्मणि' (१) 'धियः' कर्माणि (२) 'जिन्वसि' प्रीणयसि । 'यस्य' 'ते' तव सम्बन्धिनः 'गिरः' स्तुतयः 'गोषाता' गोसातौ (३) गवां नाभि भवन्तु खलु । तस्मात्त्वं कुत्र तिष्ठसि ? अस्माकमिदानीं गवेष्ठा प्र वर्तते ॥

यद्वा । हे अग्ने ! त्वमिदानीं कस्य कर्माणि प्रीणयसि ? न कस्यापीत्यर्थः । अस्माकमेव कर्माणि प्रीणयतिभाव (४) ॥

I, II अनयोः गौराङ्गिरसोगीतमीवा ऋषिः, मनाज्यं नाम ।

(१)—परीणसीति ब्रह्मनामम् निषण्ड-तृतीय-प्रश्नोऽष्टमम् ।

(२)—धीरिति कर्मनामम् एकविंशतितमम् नि २. १ ।

(३)—'कतिथनूनादिना (१, १. १. १) सिद्धम् । 'मनोत्तरः' (८, १. १०८) इति पलम् ।

(४)—'कमिति मुखनाम (नि १. १. १) तस्य मुख्येत्यर्थः । 'नूनम्' निषेधः । 'परी-
णसि' सप्तम्येकवचनसिद्धं द्वितीयाब्रह्मवचनस्य स्थानं ब्रह्मण्यस्य, परीणमः ब्रह्मइत्यर्थः ।
'धियः' प्रज्ञाः । 'जिन्वसि' प्रीणयसि पूरयसि, प्रज्ञा-मुखाभ्यां पूरयस्, मुञ्चिनः करो-
तीत्यर्थः । 'सत्पते' सतां पालयितः । कस्य पुनः प्रज्ञा-मुखेन पूरयसि ? उच्यते
'गोषाता यस्य ते गिरः' गो शब्देनात्र मोमे उच्यते, साताइतीपि मनीतेः सम्बन्धनार्थस्य

१ २ ५   १ २ ४   १   १ २ ३ १   २ २ २
 इ सत्पताइ । औद्धोइदूवाइइ । हुवण । गोषाताय ।
 २ २   ४
 स्यताइइगापुइराईपुईः ॥ २१ ॥ ३४

इति तृतीया दशति ।

“परीणसि”-इति “सत्पते”-इति च छन्दोगाः ; “परिणसः”
 इति “दस्यते” इति च वङ्गचाः ॥ १४ ॥ ३४

इति सायणाचार्य-विरचिते माधवीये सामवेदार्थ-प्रकाशे छन्दोवाक्याने
 प्रथमस्याध्यायस्य तृतीयः खण्डः ॥

कपम्, सोमान् याः सस्रजन्ते ताः गोषाताः, सोमानां समभङ्ग्यः, सोमैः सह याः क्रियन्ते
 इत्यर्थः । ‘यस्य’ यजमानस्य ‘ते’ तव सम्बन्धिन्यो ‘गिरः’ सुतयः सोमेन सह, ताभिः
 यस्त्वां सौतेत्यर्थः” इति शि० ।

यज्ञायज्ञेति-खण्डेषु त्रिकेष्वष्टौ च विंशतिः ।

ऋचीवृहत् (१) आग्नेय्यस्यक्ता तिस्र इमा ऋचः ॥ १

अधज्मो अधवेल्यैद्री प्रैवित्यग् ब्रह्मणस्पतिः ।

जर्ध्वजष्विति यूपस्य तं स्तुतिरग्नेरपोतराः (१) ॥ २

समाख्या प्राणश्रवणायादिति पूर्वमुदोरितम् (१) ।

तदा तदा ऽभिधास्यन्ते ऋषयः पूर्ववत् क्रमात् ॥ ३

अथ चतुर्थ-खण्डे—

संघं प्रथमा ।

शंयुर्ऋषिः ।

१ १ २

१ १ २ १ २

१ १ २

यज्ञा यज्ञा वो अग्नये गिरा गिरा च दत्तसे ।

१ २ १ २ १ २ १ २

१ २ १ २ १ २

प्र प्र वयममृतं जातवेदसं प्रियं मित्रं न शंसिपम् ॥ ३ ॥ ३५

३५ उत्तराश्विकस्य १, १, २०, १ ।

(१)—‘वृक्षती परिवर्धमान’ इति मै० ७, ४, ८ । उक्तं पुरस्तात् ‘माययीमं व
त्रिपदां सती’ चतुर्थेन पादेनाहुष्टुभोभवन्ति’ तथाच पूर्वाक्ता अमुष्टुवेव परिवर्द्धिता
वृक्षती भवतीति तदर्थः ।

(२)—यज्ञायज्ञा वो अग्नये इत्याद्येकं खण्डम्, तत्र मन्त्रि ऋचोदशः ; एनायोषधि-
मित्यादि द्वितीयम्, तत्रापि दश ; देवोवोदविणोदादिति तृतीयम्, ब्रह्माष्टौ ; एवं
मिलित्वा अष्टाविंशत्युच्यते ; वृक्षतीच्छन्दःकाः । तत्र एनेति खण्ड-गता ‘अधज्मो-
अधवेल्यैद्री’ अक, देवोवोदविणोदिति-खण्ड-गता प्रैवित्यैद्रीति, ऊर्ध्वं इति तृतीया,

^{५ २} ^{२२} ^१ ^{६२} ^{६२}
 I यज्ञायज्ञा । वो अग्नया३इ । गिरा२गिरा३४ । ह्य
^२ ^{१ २ ३} ^५ ^{१२ ५ १} ^{२२} ^१
 हो३इ । चादत्ता२३४साइ । प्रप्रा२वयममृतञ्चा । ता
^२ ^१ ^{२१} ^{६२}
 वे१दामा२म् । प्रियमित्राम् । नश२सिषाम् । एहि-
^{२ १} ^{२ २}
 या । औहौहो२३४पुइ । डा ॥ २२ ॥

^{४ २२ ४ ५ २} ^२ ^{२ ६ २} ^{५ ५} ^{६ २ २ १}
 II यज्ञायज्ञ । होइ । वो३अग्नया३हि । गिरागिरा ।
^{१ ५ २ १} ^{२ ३ २ १} ^{२ १ २} ^{१ ५ ३}
 चा२दत्तामाइ । प्रप्रावयाम् । अमृतञ्चा३ । तवे२दा
^५ ^{२ १} ^{२ १} ^{६ २ १ १}
 २३४साम् । प्रियमित्राम् । नश२सिषाम् । एहिया
^{६ २}
 औहौहो२३४पुइ । डा ॥ २३ ॥

हे स्तोतारः 'वः' यूयं 'यज्ञा यज्ञा'(१) यज्ञे यज्ञे सर्वेषु

I, II अनयोः भरद्वाजऋषिः, उपह्ववम् ।

एतास्मिन्नेवर्जयिता अवरिष्टाः आग्नेय्यः ५ तामुच तिमृषु प्रथमा ऐन्द्री, द्वितीया
 अक्षयस्वदि-देवताका, अन्त्या गृपस्य नृत्यात्मिकेति-स्फुटार्थः ।

(२)—पूर्वम् उदृत्यमित्येकस्मिन् शतमर्गयाद्यानावसरे ।

(१)—'गुपां मुलुक पूर्वमवर्णाष्टे याडायाजालः (०, १, २, ३)' इति सप्तम्यैकस्यालम् ।
 'नित्यवीप्सयोः (८, १, ४)' इति वोष्मायां द्विवचनम् ।

III याज्ञायाज्ञा^१२ वो अग्राया^१२इ । गाइरागाइरा^१२ ।
 चादक्षासा^१२इ । प्रप्रानाया^१२म् । अमृत अजा^१३ ।
 तवे^१२दा^१३४साम् । प्रायन्माइत्रा^१२म् । नाश^१३सा^१३४
 इ षा^१३४३म् । ओ^१२३४पूइ । डा ॥ २४ ॥

यागेषु 'दक्षसे' प्रसङ्गाय 'अग्नये' (२) 'गिरा गिरा' स्तुतिरूपया
 वाचा स्तोत्रं कुरुतेतिशेषः ['च' शब्दोभिन्नक्रमोवडल्यस्मात्परोद्ग-
 टव्यः^(१)] यूयं च स्तात्रं कुरुत, वयमपि तमग्निं 'प्र प्र शंसिषम्'
 ['प्रसमुपोदः पादपूरणे (८, १, ६०)' इति प्र-शब्दस्य हिरुक्तिः पाद-
 पूरणार्था । व्यत्ययेनैकवचनं (३, ४, ८८) । छान्दसोलुट्^(४)
 प्रशंसामः] कीदृशम् ? 'अमृत' मरणरहितम् । 'जातवेदस'
 जातानां वेदितारं जात-प्रज्ञानं जात-धनं वा । 'मित्रं न' सखि-

III भरद्वाजऋषिः, श्रीष्टीगवम् ।

(२) — 'क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्याग्निनः (२, ४, १४)' इति कर्मणि षतुर्थी
 तथाचाग्निमनुकूलयितुमित्यर्थः ।

(३) — 'च-शब्दः समुच्चयादेरसंस्थासम्भवात् पादपूरणः' इति वि० ।

(४) 'छन्दसि लुङ् लोट् लिट् (४, ४, ३)' धात्वर्थानां सम्यक् सवकाशेभ्यो ।

४ ३ ४ २ ४ ५ १ २ २
 IV यज्ञाऽप्य । ज्ञा३वे३ग्नायाइ । गा३रागिरा । चा
 १ २ २ १ २ १ २ १ १
 ३दा३चा३साइ । प्र३प्रा३वयममृतम् । जा३ता३३वा । ऊ-
 १ २ १ २ २
 म्नाइ । दा३साम् । प्रा३यमि३न्नशा३३सिषा उ । वा
 १ १ १
 ३४५ ॥ २५ ॥ ३५

भूतमिव प्रियमनुकूलम् । [यद्वा व्यत्ययेन त्वमित्यस्य वसादेशः
 (३, ४, ६८) । अग्नयइति च कर्मणि चतुर्थी, क्रिया-ग्रहणमपि-
 कर्त्तव्यम्, इति कर्मणः सम्पदानत्वात् । च शब्दश्च णिति (५)
 निपातश्चेदर्थं वर्त्तते । दक्षसइति दक्षेर्द्वि-कर्मणः अन्तर्भावित-
 ण्यर्थाक्षटि रूपम् । 'चण्-योगान्निपातैर्यद्यदिहन्त'-इति निघात-
 प्रतिषेधः (६) । तत्रायमर्थः— हे स्तोतस्त्वं यज्ञे इममग्निं
 गिरा स्तुत्या दक्षसे च वर्हयसि चेत् वयमपि अमृतत्वादि-गुणकं
 तं प्रशंसामः^(७) ॥१॥ ३५ ॥

IV भरद्वाजऋषिः, यज्ञायज्ञीयम् ।

(५)—लकारानुबन्धोपेतोऽयः सरवाचयुष्मते इति भावः ।

(६)—'तिकृतिः' (८, १, २८)-इति निघाते प्राप्ते 'निपातैर्यद्यदिहन्त' कुविशेषणं
 कश्चिद्वययुक्तम् (८, १, २०)-इति निषेध इत्यर्थः ।

(७)—'अमृतं', 'जातवेदसं', 'दक्षसे' बलवन्तं 'वः' त्वाम् 'अग्रये' अग्निम् यज्ञे यज्ञे
 प्रियमिव 'गिरा प्रशंसामः' स्तुत्यामित्याभावाच्च-इति वि० सम्प्रतीतिः ।

अथ द्वितीया ।

भर्गऋषिः ।

३ १ २ ३ १ २ ३ २ १ ३ १ २

पाहि नो अग्रएकया पाच्छूत द्वितीयया ।

३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

पाहि गोर्भिस्तिष्ठभिर्जाम्यतेपाहि चतस्रभिर्वसो॥२॥३६

५ २ २ ४ ४ ४ ४ १ २ १ २

। पाहिनोऽग्रएकया । पाह्युत । द्वितायाश्चा२ ।

१ २

पाहिगोर्भिस्तिष्ठभिः । जर्जाम्याश्चा२३ । पाहिचतौ

२ १ २

१ २

३ । हो३वा । स्रभिर्वा२३सा३४३३ । ओ२३४५३ ।

डा ॥ २६ ॥

हे 'अग्नि !' 'नः' अस्मान् 'एकया' (१) ऋचा गिरा 'पाहि' रज ।
'उत' अपिच । 'द्वितीयया' (२) ऋचा 'पाहि' पालय । 'तिष्ठभिः'

३६ उत्तराच्चिकस्य ०, २, ४, १ ।

। भरद्वाजऋषिः, कार्तियगम् ।

(१)---ऋचलक्षणया, तृतीयानिर्दिष्टात् स्रुतः सन्निति वाक्यशेषः-इति वि० ।

(२)---यजुलक्षणया-इति वि० । १

५२ २ २ ५ २२ १ २ १
 II पाक्षिनोऽग्रणकयाईण । पा । क्षोइ । उ । ता ।
 २ १ २ २ १२ १ २ ५ १ २ २
 द्वितायाइया । पाक्षोइगाइइभीः । ताइइभीः । ज
 १ २ १ २ २ ५ १ ५ २ १ २
 र्जाम्याता । औक्षौक्षोइइवा । पाइइइइइइ । चनाइभा ।
 २ २ ५ १ ५ ५ ५ ५ ५
 औक्षौक्षोइइवा । वाइइइसा उ । एक्षियाईइ । क्षोपुइ ।
 डा ॥ २७ ॥

४२ २ ४२ ५ २ २ १ ५ २
 III पाक्षिनो अग्रण । कयाइ । पाइइ । द्वियुतद्विती ।
 ४ ५ ४२ २ ४२ २ ४ २ ४ ५ २ २ २
 याया । पाक्षिगोभिस्तिष्ठभिर्हर्जाम् । पाइताइ । पाक्षो
 २ २ ५ २ ५ १ २ २ १ २ १ १ १
 इचाइताइ । क्षा ओवा । इभिर्वसो । उपाइइइ५॥२२॥२६
 'गोभिः' (१) स्तुतिभिः 'जर्जाम्' अन्नानां (४) वलानां (५) वा

II भरद्वाजऋषिः, नार्मेधम् ।

III भरद्वाजऋषिः, कात्तवेशम् ।

(१) — 'ऋभू-वज्रः-साम-स्तुतिभिः' - इति वि० ।

(४) — निघण्टौ २, ७, सप्तदशानन्तरं पठितम् ऊर्क-इति ।

(५) — निघण्टौ द्वितीय-नवमे चैकविंशतिर्नमूनि ।

अथ तृतीया ।

ग्रंथुऋषिः * ।

२१२   ३ १ २   २ १ २   २ १ २   २ १ २
 वृद्धङ्गिरग्रे अर्चिभिः शुक्रेण देव शोचिषा । भरद्वाजे

२ १ २   २ १ २
 समिधानोयविष्ठ रेवपावक दोदिहि ॥३॥ ३७

हे 'पते !' स्वामिन् ! तथा 'पाहि' । हे 'वसो !' (१) वासक !

अग्ने ! 'चतसृभिः' (०) गोभिः 'पाहि' ॥ २ ॥ ३६

हे 'देव !' दानादि-गुण-युक्त ! 'यविष्ठ' युवतम ! 'पावक'
 शोधक ! अग्ने ! 'शुक्रेण' निर्मलेन 'शोचिषा' तेजसा 'भरद्वाजे'

३७ नास्तीयमुत्तरार्चिके । १६

(६) — 'लुप्रमलर्थश्चैतद् द्रष्टव्यम् — 'वसो' हे धनवान् ।' इति वि० ।

(७) — 'ऋग्-यजुः-साम-निगद-लक्षणाभिः' इति वि० । 'उच्चैर्निगदेन' 'उपाङ्ग यजुषा',
 इति धर्म-पार्थक्य-अवगन्तुं निगदयतुर्थः । वेदानां तयित्वे माधनीयेषु ऋक्-सामान्य
 तमलमेव यजुषु मिति तस्यापि यजुषुम् । सर्वविचारी जैमिनीय-द्वितीयाध्याय प्रथम
 पाद-गत-पञ्चविंशदादि-सप्त-संव्यासधिकरणभालादौ च द्वितीय-प्रथम तथोदशाधि-
 करणे सुपरिष्कृतः । 'प्रोक्तगोत्रमादय', 'रक्षवर्हिषपमादय', 'अग्नेर्दग्नेन विहर'-
 इत्येवमादयः, पर-सम्बोधनार्थमन्ताः निगदाः ॥

'तृत्पाणिरार्थम्' इति वि० ।

११ ४२ ५ २१ २२ २ १२२
 I वृद्धाङ्गोऽङ्गरे अर्चिभिर्द्वा उ। शुक्राङ्गणदेवशोचिषा
 १ २ १ २ २ १ २२ १ ७
 भरद्वा१जे२३। होवा३द्वाइ। समिधानः। याविशि-
 १ २ २ २ १ १ १ २ १ २
 ष्ठिया२३। होवा३द्वाइ। रेवात्पो१वा२३। होवा३द्वाइ।
 १ २ २ १ २ १
 का दीदिहि। इडा२३भा३४३। ओ२३४पूइ। डा ॥२८॥

५ २ ५ २१ २२ २ १२२ १
 II वृद्धङ्गिर्येअर्चिभीर्दे। शुक्राङ्गणदेवशोचिषा। भरा-
 २ २५ २ १ २२ १ ७
 द्वा१जे२३। ओ३वा। समिधानः। याविष्ठिया२३।
 २५ २ २ १ २ २५ २ १ २ २
 ओ३वा। रेवात्पा१वा२३। ओ३वा। कादीदिहि।
 १ २ १
 इडा२३भा३४३। ओ२३४पूइ। डा ॥ ३० ॥ ३७

अस्मद्भातरि (१) 'समिधानः' (२) समिध्यमानस्त्वं 'वृद्धङ्गिः'
 महङ्गिः स्तेजोभिः 'नः' अस्मर्दयं 'रेवत्' (३) धन-शुक्लं यथा
 भवति तथा 'दीदिहि' (४) दीप्यस्व ॥

I, II अनयोः भरद्वाजऋषिः, पृश्निनाम ।

(१)—'अयि यजति'-इति वि० ।

(२)—'ताच्छित्योऽयं चानस्'-इति वि० ।

(३)—'रथेर्सेनौ बज्रलम् (६, १, ३४)-इति कात्यायन-वचनात् सिद्धम् ।

(४)—दीधिङ्क्वाङ्-स-धातोः रूपमिदम् ।

अथ वक्तव्यौ ।

वसिष्ठऋषिः ।

१ २   १ १   १ १ २   १ १ १ १
 त्वे अग्ने स्वाहुतः प्रियासः सन्तु सूरयः । यन्तारोये

१ १ १ १ १ १   १ १ १ १ १ १
 मघवानो जनानामूर्वं दयन्त गोनाम् ॥ ४ ॥ ३८

“रेवन्पावक”-इति छन्दोगाः । “रेवन्नः शुक्र दोदिष्टि
 द्युमत् पावक”-इति बह्वृचाः) ॥ ३ ॥ ३७

हे ‘अग्ने !’ ‘स्वाहुत’ यजमानैः सुहृभिः हुत ! ‘त्वे’ (१) तव
 ‘सूरयः’ प्रेरकाः स्तोतारः (१) ‘प्रियासः’ (१) प्रियाः ‘सन्तु’
 भवन्तु । किञ्च । ‘ये’ ‘मघवानः’ धनवन्तः ‘यन्तारः’ (१) प्रदातारः
 जनानाम् अस्मदीयानाम् ‘जर्वम्’ समूहम् । ‘गोनां’ (१) गवां

३८ नास्तीयमुत्तरार्चिके । २०

(१)-युष्मदः परस्य षष्ठ्यकवचनस्य “सुपां सु लुक् पूर्वमवर्णाप्ते-यावाङ्गायाजालः
 (७, १, १६)”-इति श्र-भावे “श्रेष्ठन्दसि बङ्गलम् (१, १, ७०)”-इति ला-देशे पररूपे
 रूपम् ।

(२)-स्तोत्र-नामसु निषण्डु-तृतीय-बोद्धशे षष्ठम् ।

(३)-‘स्वाहुतसेरसुक् (७, १, ५०)’-इत्यसुक्ति रूपम् ।

(४)-‘सु तिभिर्देविभिश्चोद्बोद्धारः’-इति वि० ।

(५)-‘जोः पादान्ते (७, १, ५७)’-इति सुक्ति रूपम् ।

१२ ४२ २ २ १२ २ २ १ २ १
 । त्वेआ२३ग्नेस्वाङ्गतच्चाउ । प्रियासः सन्तुसूरयः । यन्ता
 २ ४२ ५२ ४ ५२ २ १ ०
 रो१या२३४इ । मघवानोजना । नाम् । ऊर्व॑दया२३
 २ १२ ५२ १ २ १
 द्या । तगोना२म् । इडा२३भा३४इ । ओ२३४५इ ।
 डा ॥ ३१ ॥ ३८

च ऊर्वं^(१) समूहं 'दयन्त' प्रयच्छन्ति, ते च तव प्रियाः सन्ति-
 ति पूर्वेष्वान्वयः^(२) ॥

“ऊर्वम्”-इति छन्दोगाः । “ऊर्वान्”-इति बृहद्वाचाः ॥ ४ ॥ ३८

अथ पञ्चमी ।

भारद्वाजऋषिः ।

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ १ २
 अग्ने जरितर्विंशपतिस्तपानोदेव रक्षसः । अप्रोषि
 ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ २
 वान् गृह्यपते मच्चा॑असि दिवस्यायुर्दुरोणयुः ॥ ५ ॥ ३९

। उरुराङ्गिरसस्य साम ।

३९ नास्तीयमुत्तराच्चिके । २१.

(१)—ऊर्वमिति नित्य-बहुवचनान्तस्य बहु-वाचकस्योत्तराच्चिके ब्रान्दसैकवचनेऽपि
 'वाचान्दसि (६, १, १०६)'-इति सङ्ख्यात् पूर्वरूपाभावे साहित-दौर्घे च रूपम् ।

(२) अस्मदीयानां गवां मसूहश्च एवमन्वयेनार्थः ति० सम्मतः ।

४ ५ ४ ५ ४ ५ ४ ५ ४ ५
 I अग्नेजरितविश्वपतिः । औहोवा । एहिवा । ह्यउ ।
 २ २ १ २ २ १ २ १ २ १ २ १ २ १ २ १
 तपानोदेवरत्नसः । अप्रोषा१इवा२न् । गार्हपता३इ ।
 १ २ १ २ १ २ १ २ १ २ १ २ १ २ १ २
 माह्वा४आ२३४सी । दिवाः । पायौवाओ२३४वा । ह्य
 २ ४ ४ ४ ४ ४ ४ ४ ४ ४ ४ ४ ४ ४ ४ ४
 इह्यइ । दुरोपूण्यूः । होपूइ । डा ॥ ३२ ॥

४ ५ ४ ५ ४ ५ ४ ५ ४ ५ ४ ५ ४ ५ ४ ५
 II अग्नेजरितविश्वपतिः३ । ता२३४पानोदेवर । नसाः ।
 १ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २
 तापानोदेवरत्नसो । अप्रोषो३वान् । गृहपताइ । माह्वा
 २ ५ २ ५ २ ५ २ ५ २ ५ २ ५ २ ५ २ ५
 आ२३४सी । ओ४ह्य । ह्यइ । दिवस्यायू२३४पूः ।
 २ ५ २ ५ २ ५ २ ५ २ ५ २ ५ २ ५ २ ५
 ओ४ह्य । ह्यइ । दुरोण्यू२३४पूः । ओ४ह्य । ह्य
 १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
 इ४इ । ओ२३४पूइ । डा ॥ ३३ ॥ ३८

हे 'अग्ने ! देवं !' 'जरितः' स्तोतः ! (१) स्तुत्यर्थः । 'विश्वपतिः'
 प्रजानां (२) पालकः 'रत्नसः' राज्ञसानां 'तपानः' सन्तापकः

I, II अनयोः गौतमऋषिः, पौरुमद्वम् नाम ।

(१)—निघण्टु-तृतीय-चतुर्दश-तिकांश 'जरति' इति मन्त्रम् ।

(२)—नि० २. २. मनुष्य नामसु विश्व-पतिपदम् ।

५ २ २   २ १ २ २   १ २ २
 I अग्नेविवाहाउ । स्वाइदूषाऽसाः । चाइत्राऽइ
 १ २ २   १ २ २   १ २
 इ । राधोऽइइ । अमाऽर्त्ताऽइया । आदाऽशुषेऽ ।
 १ २ २   २ १ २   १ २
 जातवेदः । वहातूऽवाऽम् । अद्याहोइ । दाऽइवाऽ
 १   २   ५ २ २   २ २ १ २ १ १ १
 उषः । बूऽधाऽइअौहोवा । हुवेवसूऽइपू ॥ ३४ ॥

५ २   ४ ५   २ १ २ २ १ २ १
 II अग्नेविवस्वदुषासाः । चित्राऽराधोअमाऽर्त्तिय ।
 १ २   १ २ २   १   १ २
 आदाऽशुषेऽ । जातवेदः । वहातूऽवाऽम् । अद्यादा
 २   १   ५ २ २   २ २ १ २
 इइवाऽ । उषः । बूऽधाऽइअौहोवा । विदावस
 १ १ १ १
 इइपू ॥ ३५ ॥ ४०

‘राधः’ (१) धनं ‘राशुषे’ (१) हविर्दत्तवते यजमानाय ‘आवह’ (४)

I, II अनयोः जामदग्न्यः, माण्डवं नाम ।

सा सूर्या, च-स्थान-देवतासु तृतीया (भेदेषु निरुक्तपर्यालोचनानुगतः ; तत्राद्या
 एकादश-चतुर्थ-द्वादशे; द्वितीया द्वादश-प्रथम-पञ्चमे) ।

(२)—धननामसु अष्टादशतमम्—नि० २, १० ।

(३)—निघण्टु-तृतीय-विंशे दाशति दानकर्मसु द्वितीयम् । दाशानिति (४, १,

१२) सिद्धम् । तस्य चतुर्थ्या रूपमिदं दाशुषे इति ।

(४) वहाइति मन्त्रे ‘यचोमन्त्रिः’ (२, १, १५) इति शेषः ।

अथ सप्तमी ।

दृणपाणिर्ऋषिः ।

१ २ २ २ २ २ ३ २ १ २ २ २
 त्वन्नश्चित्र जत्या वसोराधांसि चोदय । अस्य

२ १ २ २ २ १ २ २ २ २ २ १ २ २ २ २
 रायस्त्वमग्नेरथीरसि विदा गाधन्तु चे तु नः ॥७॥ ४०

अग्नीयप्रापय । सोऽग्निर्विशिष्यते । 'अमर्त्य' मरण-रहित ! हे
 'जातवेदः' जातानां वेदितः ! कीदृशं राधः ? 'विवस्वत्' विशिष्ट-
 निवासोपेतम् । 'चित्र' नानाविधम् । किञ्च । 'अद्य' (१) अस्मिन्
 दिने 'उषर्बुधः' उषःकाले प्रबुद्धान् देवानावह (१) ॥ ६ ॥ ४०

हे 'वसो' वासक ! अग्ने ! 'चित्रः' दर्शनीयस्त्वं 'जत्या' (१)
 रक्षया सह 'राधांसि' धनानि 'नः' अस्मभ्यं 'चोदय' प्रेरय ।
 'अस्य' लोके परिदृश्यमानस्य 'राधः' धनस्य त्वं 'रथोः' (१)

४१ उतराच्चिकस्य ८, १, ३, १ ।

(४)—अद्या इति निपातस्य च (६, ३, १४६)—इति मन्त्रे दोषः ।

(६)—हे अमर्त्य, जातवेदः, अग्ने ! राधः स्वरूपं विवस्वत् तमसां विवासनकरम्
 उषसः समूतं चित्रं विचित्रं पूज्यं वा ज्योतिः, अन्यांश्च उषर्बुधोदेवान् दाशुषेयज-
 णानां अद्य त्वम् आवह-रत्यर्थो वि० सम्मतः ।

(१)—अवतेः रूपम् जतियुनीत्यादिना सिद्धम् । सद्यर्थे तृतीया (१, ३, १८) ।

(२)—रथीरिति रंरते रूपम्, रंरतिश्च गतिकर्मसु पञ्चविंशतितमः—नि० २, १४ ।

१ १ ५२ २ १ २ ६२
 । त्वन्ना२३श्चित्र जत्या । वसोराधा । सिचोदा१या२३
 १ २ २ ५ १ २२ १ २ १ २ ३
 आस्यारा२३४याः । त्वमग्ने । रथाइरासाइ । वीदागा
 ५ २ १ २ १ २ ४ ५ ४
 २३४धाम् । तुचा२३द्वाइ । तुना । औ३होवा । हो५
 इ । डा ॥३६॥ ४१

असि' रंहिता नेता भवसि । अतः कारणात् अस्मभ्यं धनानि
 प्रेरयेत्यर्थः । अपिच 'नः' अस्माकं 'तुचे' [अपत्यनामैतत्
 (नै०२,२,१) अपत्याय अपतन-हेतु-भूताय पुत्राय 'गाधं'
 प्रतिष्ठां (९) 'तु' क्षिप्रं (९) 'विदाः' लभ्य (४) ॥ ७ ॥ ४१

। भारद्वाजऋषिः, गाधम् ।

इह विवरणकारः—“रथी-शब्दः मारथि-वाची, य इह प्रेरकलसामान्यात् स्वर्गो
 प्रयुक्तः, प्रेरयितामि दातामीत्यर्थः” ।

(९) —“गाध-शब्दोऽयमगायमुदकमित्येवमादिषु प्रयोगेषु उदकमध्ये वा भूमिपाद
 योरात्रयत्नं प्रतिपद्यते, तस्याः वाचकः ; इह तु स्थानसामान्यादायस्थानं प्रयुक्तः”
 इति वि० ।

(९) —“तु-इति पादपूरणः”-इति वि० ।

(४) —“विदाः वेद्य जानीहि, ज्ञानेनाव दानं लप्स्यते, देहोत्यर्थः”-इति वि० ।

* इति ग्रामे गेय-गाने प्रथमः प्रपाठकः ॥१॥

अथाष्टमी ।

(विरूपच्छपिः)

२७ २ १ २ २ १ २ २ २ २ १ २ २
त्वमित्सप्रथा अस्यग्ने त्रातर्ह्यतः कविः । त्वा विप्रासः

२ १ २ २ १ २
समिधान दीदिव आ विवासन्ति वेधसः ॥ ८ ॥ ४२

५ २ २ १ २ २ २ १
I द्वाउत्वमित्सप्रथाअसिद्वाउ । आग्नेत्रातः । ऋताः
० २ २ १ २ २ १ २ २
कवा२३४इः । द्वाद्वाइ । त्वाविप्रासः समिधा ।
१ २ २ २ २ १ २ २ २ २ १ १
नादीदिवा३४ः । द्वाद्वाइ । आविवासा३४द्वाद्वाइ । तिवो
५ ४ ५
२३४वा । धापूसोईद्वाइ ॥ १ ॥

५ ५ २ १ २ २ २ ५
II त्वत्वाईमे । इशप्राश्थायासाइ । आ२३४सी ।
१ २ २ १ ० १ २ ५ १ २ २
आग्नेत्रातः । ऋताः कवा१इः । का२३४वीः । त्वाविप्रासः

हे 'अग्ने' ! 'त्रातः' रक्षक ! 'ऋतः' (१) सत्यभूतः 'कविः

I, II अनयोः गौतमम् नाम ।

४२ नास्त्यस्युत्तराश्विके । २२

(१)—ऋतमिति सत्यनामसु वृष्टम्—नि० १२, १० ।

अथ नवमी ।

(शुनःशेषऋषिः ।

१ २   २ १ २ २ १ २   १ २
आ नो अग्नेवयोवृध्रयिभ्यावकशस्यम् । रास्वा

१ २२   १ २ २   २   ५   १ २२ १
समिधा । नादोदिवो । दा२३४इवाः । आविवासा२३

२   १२   २   १
द्या । निवेधा२३सा३४ः । ओ२३४पुइ । डा ॥२॥ ४२

क्रान्तप्रश्नः (१) 'त्वमि' (२) त्वमेव 'सप्रथाः' (३) सर्वतः पृथुः
'असि' भवसि । हे 'समिधान' समिध्यमान ! हे 'दीदिवः'
दीमान्मे ! (४) 'त्वां' 'विप्रासः' (५) विप्राः मेधाविनः (६)
विधातारः स्तोतारः 'आविवासन्ति' (७) विचरन्ति ॥८॥ ४२

(१)—कविरिति मेधावि नामसु दशमम्—नि० २, १५ ।

(२)—“इदिति पादपूरणः”—वि० ।

(३)—प्रथतेरसुनि रूपम् सुविलीण इत्यर्थः । “सप्रथाः सर्वतः पृथुः” इति मै०
१, ९, ८ ।

(४)—दोदिदीनं तद् विसृते यस्येति मतुपि 'अन्धमोरः' (८, २, १६)—इति बले
दीदिवत्, तस्य सम्बोधने 'मनुवसोः' मन्वुद्वौ 'अन्धमि' (८, १, १) इति बलं रूपम् ।
“दानवम्”—इति वि० ।

(५)—विप्र इति मेधावि-नामसु प्रथमम्—नि २, १५ । असुकि (७, १, ५०) रूपम् ।

(६)—वेषः-शब्दो विधान-पर्यायः प्रसिद्धः, विधान-पदं च मेधावि-नामसु यथोदशम्;
इह लोचन-प्रतिपादकः । “वेषमः मेधाविनः ऋत्विजः”—इति वि० ।

(८)—आविवासन्तीति परिचरक कर्मसु अन्यम्—नि० २, ५ ।

३ २ ३ १ २ ३ १ २

चन नुपमाते पुरुसृह्स्सूनीतो सुयशस्तरम् ॥८॥४३

३२ ४२ ५ २ ४ ५

२

३ २ १ १ १

। आनोअग्नेवयोवृधम् । ए३४ । रया३४पूदम् ।

३२ १ ७

२

१ २ २ २

१

२ २ २

१ ७

पावा३काशा३सा३याम् । रास्वाचनउपमाते । पूरु-

१

२

२

३

२ १

सृचा२म् । सुनाइताइख३हाइ । यशस्तराम् । औ२३

४ ५

४

होवा । होपूइ । डा ॥ ३ ॥४३

हे 'अग्ने' ! 'पावक' शोधक ! 'वयोवृधं' अन्नस्य वर्धकं 'शंस्य' स्तुवन्तं 'रयि' धनं 'नः' अस्मभ्यम् आभरेति शेषः । आहृत्य च हे 'उपमाते ! उपास्मात्समीपे मातिर्घृतमित्युपमातिः', हे तादृश ! अग्ने ! (१) 'नः' अस्मभ्यं 'सुनीती' सुनीत्या शोभन-नयनेन (१) 'पुरुसृह' बहुभिः स्पृहणीयं 'सुयशस्तरम्' अत्यन्त-स्वभूतं कीर्ति-धनं 'रास्व' (१) देहि ॥

४३ नास्तीयमुत्तराच्चिके । २३

। अग्निऋषिः, आयुः ।

(१)—“उपमातिः उपमाता निर्माता, तस्य सम्बोधनम्, हे उपमाते ! खलु ! इत्यर्थः । एतदुक्तं भवति—लभेवास्मकं खला, लभेवास्मभ्यं शरीरस्थित्यर्थः धनं देहीत्यर्थः”-इति वि० ।

(२)—“नीतिशब्दो मार्गवचनः, तस्मादिदं तृतीया, सुनीत्या सुमार्गेण प्रतिपन्नादिनेत्यर्थः”-इति वि० ।

(३)—रातिदानं कर्मसु चतुर्थं । नि० ३. १० ।

अथ दशमी ।

सोभरिऋषिः ।

५उ १ १ २ २ २ १ २ १२ २२ १ १२
योविश्वाद्यतेवसूहोतामन्द्रो जनानाम् । मधेन्न
२२ २१ २ २ १२ २२ २ १ १२
पात्रा प्रथमान्यस्मै प्रस्तोमाय न्तुग्रये ॥ १० ॥ ४४

५२ २ ४२ ५ ४२ ५ १ १ १ २
। योविश्वाद्यतेवसू । होतामन्द्रो । जना-
२ १ १ १२ २ २
नाम् । माधोर्नापा । चाप्रथमान्यस्मै । प्रास्तो
१ २ १ ५ ४ ५
माया । तुवोर्वा । ग्रापूयोद्वा ॥ ४॥

५२ २ २ १ १ १
।। योविश्वाद्यतेवसूहाउ । होता । माद्रो ।
१ २ २ २ १ २ १ २ १ २
जनानाम् । ओवा । ओवा । माधोर्नापा । चाप्र-
२ २ १ २ १ २ १ १ २ २
थमान्यस्मै । औवा । औवा । प्रास्तोर्माया । तुवो
५ ४ ५
र्वा । ग्रापूयोद्वा ॥ ५ ॥ ४४

“सुयशस्तर”-“स्वयशस्तरम्”-इति पाठौ ॥ ८ ॥ ४३

४४ उत्तराङ्गिकस्य ७. ३. ५ १ ।

।, ।। अनयोः अग्निऋषिः, ऋतुनाम ।

III योविश्वाद्यतेवस्त्रोद्वाओद्वाईए । होतामंद्रोजनानाम् ।

रनाम् । ओद्वा । ओद्वाइए३४म३४धोर्नपा । त्राप्रथ-
मानायस्माइ । ओद्वा । ओद्वाइए३४ । प्रस्तो३४माया
३ । तुवो३४वा । ग्रापुयोईद्वाइ ॥ ६ ॥

IV योविश्वाद्यतेवसुईए । होतामंद्रोजनानाम् । मा

धोर्नापौ । वा३२ । त्राप्रथमान्यस्त्रौ । प्रास्तो१मायौ ।
वा३२ । त्वग्रये । इडा२३भा३३३ । ओ२३४पू इ । डा ॥ ७ ॥

‘होता’ देवानामाह्वता ‘मन्द्रः’ मोदनः^(१) यः अग्निः ‘विश्वा’^(२)
सर्वाणि ‘वसु’^(३) वसूनि धनानि ‘जनानां’^(४) जनेभ्यः ‘द्यते’

III, IV अनयोः अग्निऋषिः, दैर्घ्यवसम् ।

(१)—‘मदि’ लुति-मोद मद्-स्वप्न कान्ति-गतिषु-इत्यस्य रूपम् । “मन्द्रः लुत्यः”-
इति वि० ।

(२)—सुपां सु लुगित्यादिना (७, १, ६८) शष्प आले रूपम् ।

(३)—“एकवचननिर्दं बहुवचनस्य स्थाने”-इति वि० । परं, ‘सुपां सुलुगिति (७, १,
६८) शसीलुष्वपि सिद्धति ।

(४)—‘घनुर्यर्थे बहुलं शब्दसि (६, १, ६१)’ इति षष्ठी । वि० मते तु जनानां लुत्यः-
इत्येवमन्वयः ।

इति चतुर्थी दशति ॥

प्रयच्छति । तस्मै 'अस्मै' अग्नये 'मधोः' (५) न' मदकरस्य
सीमस्येव 'प्रथमानि' मुख्यानि 'पात्रा' पात्राणि 'स्तोमाः'
स्तोत्राणि 'प्र यन्ति' गच्छन्ति ॥१०॥ ४४

इति सायणाचार्य-विरचिते माधवोद्ये सामवेदार्थप्रकाशे छन्दोव्याख्याने
प्रथमस्याध्यायस्य चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चम-खण्डे—

मेधं प्रयमा ।

(वामदेवऋषिः)

३ १ २ ३ १ २ २ ३ १ २ २ ३ १ २ ३ १ २
एनावो अग्निन्नमसोर्जो नपातमाज्जवो । प्रियं

२ २ ३ १ २ ३ १ २ २ ३ १ २ २ ३ १ २
चेतिष्ठमरतिस्वध्वरं विश्वस्य दूतममृतम् ॥१॥ ४५

४५ उत्तरार्चिकस्य १, २, १३ १ ।

(५) —तुपतिर्दुपपन्नस्ति इति (३ ४, २८) भाष्ये यत्र नानात्, इव लिङ्ग-व्यत्ययेन
रूपस्य ।

^{५ २ २ २   ४   ५   १   २ २ २   २   २}
I एनावोअग्निनामसा । ऊज्जोनपा । तामा१

^{१   २ २   २ १ २   २ १}
हुवे२ । प्रायच्चेतिष्ठमरतिम् । सुवाध्वा१रा२म् । विश्वा
^{२   १   २   १   २   १}
स्था१दू२ । ताममृतम् । इडा२३भा३४३ । ओ३३४५
^५
इ । डा ॥ ८ ॥

^{५ २ २ २   २   १   २ २ २   १ २}
II एनावोअग्निमसाहाउ । ऊज्जोनपा । तामा

^{२   १   २ २   २ १ २}
१ऊवे२३ । हाउ । प्रायच्चेतिष्ठमरतिम् । सुवाध्वा१
^{२   १   २   २   १}
रा२३म् । हाउ । विश्वास्था१दू२३ । हाउ । ताम-
^{२   १   २   १   ५}
मृतम् । इडा२३भा३४३ । ओ२३४५इ । डा ॥ ८ ॥

^{५ २ ४ २ ५ २   ४   ४ ५ ४   २ २ १ २ २ २ २ २ २ २}
III एनावोअग्निमेपुनमसा । ऊज्जोनपातमाहुवे ।

^{१   २   १   २   १   २   १ २}
प्रा२३याम् । चाइतिष्ठम् । आरतिम् । सुवाध्वा१
^{१ २   १ २   १   २}
रा२म् । विश्वास्था१दू२ । ताममृतम् । इडा२३भा
^{१   ५}
३४३ । ओ२३४५इ । डा ॥ १० ॥

IV एना वो अग्निमसो । जोनपोवा । तामाह्वे ।

१ २   १ २   १ २   १
प्राश्नयाम् ।   चादतिष्ठम् ।   राश्नतीम् ।   स्वध्वरम् ।

विश्वस्या२३६। ताममृतम् । इडा२३भा३४३ । ओ२३४५६ ।

डा ॥११॥४५

‘ऊर्जः’^(१) बलस्य ‘नपात’ पुत्रं ‘प्रियम्’ अस्माकं, ‘चेतिष्ठम्’
^(२) अतिशयेन ज्ञातारं प्रज्ञातारं प्रज्ञापकं वा । ‘अरति’
 गन्तारं स्वामिनं वा ‘स्वध्वरं’ सुयज्ञं, ‘विश्वस्य’ सर्वस्य यजमानस्य
 ‘दूतम्’ ‘अमृतं’ नित्यम् ‘अग्निम्’ ‘एना’^(३) एनेन ‘नमसा’
 स्तोत्रेण [यद्यप्यत्रान्वादेशोनास्ति तथापि कान्दसत्वादिदं
 शब्दस्यैनादेशः] हे स्तोतारः ! ‘वः’ युष्मदर्थम् ‘आहुवे’^(४)
 आह्वयामि ॥१॥४५

III, IV अनयोः गोतमकृषिः, मनाज्यं नाम ।

(१) — “ऊर्क् अन्नम्, तस्य नपात् पौतम् ; कथं पुनरमौ अन्नस्य पौतः । अन्नानि बलं जायते, बलान्मथ्यमानेष्व जायते, एवमग्रे रसस्य पौतत्वम्” - इति वि० ।

(२)—चेतइति प्रज्ञा-नामसु तृतीयम्, नि० व. ८ । अथवा 'चित्ते मन्त्रज्ञाने' अथ, तच्च 'तन्मन्त्रसि (४, व. १११)' इतोष्ठनि रूपम् ।

(६)—सपां सुलगित्यादिना तृतीयाया आवत्ते रूपम् ।

(४) सम्प्रसारणं बाहुलकात् ६, १, १४।

अथ तृतीया ।

सौभरिकृषिः ।

१२   ११ २३ १ २   ११ २ १२   १ २
अदर्शि गातुवित्तमोयस्मिन् व्रतान्यादधुः । उपोष,

१ १२ २२   १ १ २ २   १ १ २
जातमार्यस्य वर्द्धनमग्निं नक्षन्तुनोगिरः ॥ ३ ॥ ४७

५   २   ५   १   १ १२   १२ १
I अदर्शि गातुवित्तमादधुः । यास्मिन् व्रतानि यादधुः ।

२ २   १ २   १२ २ १ २   १
उपोष जा३ । द्वा३द्वा३ । तमारि यस्य वर्द्धनम् । अग्ना-

२   १ १   २ १ २   १   १   १
इन्नशा३ । द्वा३द्वा । तुनोगिरः । इडा२३भा३३ ओ२३

४५३ । डा ॥ १३ ॥ ४७

“मादधु”, “मात्रोः”—इति पाठो । “द्वयं”, “द्वय”-
इति च ॥ २ ॥ ४६

‘यस्मिन्’ अग्नौ ‘व्रतानि’ कर्माणि (१) ‘आदधुः’ यजमानाः

४७ उत्तरार्चिकस्य ७, १, ११, १ ।

I कौशिककृषिः, गाथिनम् ।

इविषा सद्यः क्रियमाणाः क्षुत्तोष ‘वद्धमि’, ‘द्वेषे’ राजमि च—‘मर्णासः’ तं ‘लाभं’
‘शेषे’ अपत्याय, ‘मातृषु’ जगतोनिमातृभृत्येषु ‘वनेषु’ उदकेषु उदकार्षणं समिधमे-
इति वि०-सम्प्रतीत्यः । शेष-इति अपत्य-नामसु पष्ठम्, नि० १, २; वनेत्युदकनामसु
नवमम्, नि० १, १२ ।

(१)—प्रतिमिति कर्म नामसु मतमसु, नि० २, १ ।

अथ चतुर्थो ॥

मनुः प्रार्थयते ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १०० १०१ १०२ १०३ १०४ १०५ १०६ १०७ १०८ १०९ ११० १११ ११२ ११३ ११४ ११५ ११६ ११७ ११८ ११९ १२० १२१ १२२ १२३ १२४ १२५ १२६ १२७ १२८ १२९ १३० १३१ १३२ १३३ १३४ १३५ १३६ १३७ १३८ १३९ १४० १४१ १४२ १४३ १४४ १४५ १४६ १४७ १४८ १४९ १५० १५१ १५२ १५३ १५४ १५५ १५६ १५७ १५८ १५९ १६० १६१ १६२ १६३ १६४ १६५ १६६ १६७ १६८ १६९ १७० १७१ १७२ १७३ १७४ १७५ १७६ १७७ १७८ १७९ १८० १८१ १८२ १८३ १८४ १८५ १८६ १८७ १८८ १८९ १९० १९१ १९२ १९३ १९४ १९५ १९६ १९७ १९८ १९९ २०० २०१ २०२ २०३ २०४ २०५ २०६ २०७ २०८ २०९ २१० २११ २१२ २१३ २१४ २१५ २१६ २१७ २१८ २१९ २२० २२१ २२२ २२३ २२४ २२५ २२६ २२७ २२८ २२९ २३० २३१ २३२ २३३ २३४ २३५ २३६ २३७ २३८ २३९ २४० २४१ २४२ २४३ २४४ २४५ २४६ २४७ २४८ २४९ २५० २५१ २५२ २५३ २५४ २५५ २५६ २५७ २५८ २५९ २६० २६१ २६२ २६३ २६४ २६५ २६६ २६७ २६८ २६९ २७० २७१ २७२ २७३ २७४ २७५ २७६ २७७ २७८ २७९ २८० २८१ २८२ २८३ २८४ २८५ २८६ २८७ २८८ २८९ २९० २९१ २९२ २९३ २९४ २९५ २९६ २९७ २९८ २९९ ३०० ३०१ ३०२ ३०३ ३०४ ३०५ ३०६ ३०७ ३०८ ३०९ ३१० ३११ ३१२ ३१३ ३१४ ३१५ ३१६ ३१७ ३१८ ३१९ ३२० ३२१ ३२२ ३२३ ३२४ ३२५ ३२६ ३२७ ३२८ ३२९ ३३० ३३१ ३३२ ३३३ ३३४ ३३५ ३३६ ३३७ ३३८ ३३९ ३४० ३४१ ३४२ ३४३ ३४४ ३४५ ३४६ ३४७ ३४८ ३४९ ३५० ३५१ ३५२ ३५३ ३५४ ३५५ ३५६ ३५७ ३५८ ३५९ ३६० ३६१ ३६२ ३६३ ३६४ ३६५ ३६६ ३६७ ३६८ ३६९ ३७० ३७१ ३७२ ३७३ ३७४ ३७५ ३७६ ३७७ ३७८ ३७९ ३८० ३८१ ३८२ ३८३ ३८४ ३८५ ३८६ ३८७ ३८८ ३८९ ३९० ३९१ ३९२ ३९३ ३९४ ३९५ ३९६ ३९७ ३९८ ३९९ ४०० ४०१ ४०२ ४०३ ४०४ ४०५ ४०६ ४०७ ४०८ ४०९ ४१० ४११ ४१२ ४१३ ४१४ ४१५ ४१६ ४१७ ४१८ ४१९ ४२० ४२१ ४२२ ४२३ ४२४ ४२५ ४२६ ४२७ ४२८ ४२९ ४३० ४३१ ४३२ ४३३ ४३४ ४३५ ४३६ ४३७ ४३८ ४३९ ४४० ४४१ ४४२ ४४३ ४४४ ४४५ ४४६ ४४७ ४४८ ४४९ ४५० ४५१ ४५२ ४५३ ४५४ ४५५ ४५६ ४५७ ४५८ ४५९ ४६० ४६१ ४६२ ४६३ ४६४ ४६५ ४६६ ४६७ ४६८ ४६९ ४७० ४७१ ४७२ ४७३ ४७४ ४७५ ४७६ ४७७ ४७८ ४७९ ४८० ४८१ ४८२ ४८३ ४८४ ४८५ ४८६ ४८७ ४८८ ४८९ ४९० ४९१ ४९२ ४९३ ४९४ ४९५ ४९६ ४९७ ४९८ ४९९ ५०० ५०१ ५०२ ५०३ ५०४ ५०५ ५०६ ५०७ ५०८ ५०९ ५१० ५११ ५१२ ५१३ ५१४ ५१५ ५१६ ५१७ ५१८ ५१९ ५२० ५२१ ५२२ ५२३ ५२४ ५२५ ५२६ ५२७ ५२८ ५२९ ५३० ५३१ ५३२ ५३३ ५३४ ५३५ ५३६ ५३७ ५३८ ५३९ ५४० ५४१ ५४२ ५४३ ५४४ ५४५ ५४६ ५४७ ५४८ ५४९ ५५० ५५१ ५५२ ५५३ ५५४ ५५५ ५५६ ५५७ ५५८ ५५९ ५६० ५६१ ५६२ ५६३ ५६४ ५६५ ५६६ ५६७ ५६८ ५६९ ५७० ५७१ ५७२ ५७३ ५७४ ५७५ ५७६ ५७७ ५७८ ५७९ ५८० ५८१ ५८२ ५८३ ५८४ ५८५ ५८६ ५८७ ५८८ ५८९ ५९० ५९१ ५९२ ५९३ ५९४ ५९५ ५९६ ५९७ ५९८ ५९९ ६०० ६०१ ६०२ ६०३ ६०४ ६०५ ६०६ ६०७ ६०८ ६०९ ६१० ६११ ६१२ ६१३ ६१४ ६१५ ६१६ ६१७ ६१८ ६१९ ६२० ६२१ ६२२ ६२३ ६२४ ६२५ ६२६ ६२७ ६२८ ६२९ ६३० ६३१ ६३२ ६३३ ६३४ ६३५ ६३६ ६३७ ६३८ ६३९ ६४० ६४१ ६४२ ६४३ ६४४ ६४५ ६४६ ६४७ ६४८ ६४९ ६५० ६५१ ६५२ ६५३ ६५४ ६५५ ६५६ ६५७ ६५८ ६५९ ६६० ६६१ ६६२ ६६३ ६६४ ६६५ ६६६ ६६७ ६६८ ६६९ ६७० ६७१ ६७२ ६७३ ६७४ ६७५ ६७६ ६७७ ६७८ ६७९ ६८० ६८१ ६८२ ६८३ ६८४ ६८५ ६८६ ६८७ ६८८ ६८९ ६९० ६९१ ६९२ ६९३ ६९४ ६९५ ६९६ ६९७ ६९८ ६९९ ७०० ७०१ ७०२ ७०३ ७०४ ७०५ ७०६ ७०७ ७०८ ७०९ ७१० ७११ ७१२ ७१३ ७१४ ७१५ ७१६ ७१७ ७१८ ७१९ ७२० ७२१ ७२२ ७२३ ७२४ ७२५ ७२६ ७२७ ७२८ ७२९ ७३० ७३१ ७३२ ७३३ ७३४ ७३५ ७३६ ७३७ ७३८ ७३९ ७४० ७४१ ७४२ ७४३ ७४४ ७४५ ७४६ ७४७ ७४८ ७४९ ७५० ७५१ ७५२ ७५३ ७५४ ७५५ ७५६ ७५७ ७५८ ७५९ ७६० ७६१ ७६२ ७६३ ७६४ ७६५ ७६६ ७६७ ७६८ ७६९ ७७० ७७१ ७७२ ७७३ ७७४ ७७५ ७७६ ७७७ ७७८ ७७९ ७८० ७८१ ७८२ ७८३ ७८४ ७८५ ७८६ ७८७ ७८८ ७८९ ७९० ७९१ ७९२ ७९३ ७९४ ७९५ ७९६ ७९७ ७९८ ७९९ ८०० ८०१ ८०२ ८०३ ८०४ ८०५ ८०६ ८०७ ८०८ ८०९ ८१० ८११ ८१२ ८१३ ८१४ ८१५ ८१६ ८१७ ८१८ ८१९ ८२० ८२१ ८२२ ८२३ ८२४ ८२५ ८२६ ८२७ ८२८ ८२९ ८३० ८३१ ८३२ ८३३ ८३४ ८३५ ८३६ ८३७ ८३८ ८३९ ८४० ८४१ ८४२ ८४३ ८४४ ८४५ ८४६ ८४७ ८४८ ८४९ ८५० ८५१ ८५२ ८५३ ८५४ ८५५ ८५६ ८५७ ८५८ ८५९ ८६० ८६१ ८६२ ८६३ ८६४ ८६५ ८६६ ८६७ ८६८ ८६९ ८७० ८७१ ८७२ ८७३ ८७४ ८७५ ८७६ ८७७ ८७८ ८७९ ८८० ८८१ ८८२ ८८३ ८८४ ८८५ ८८६ ८८७ ८८८ ८८९ ८९० ८९१ ८९२ ८९३ ८९४ ८९५ ८९६ ८९७ ८९८ ८९९ ९०० ९०१ ९०२ ९०३ ९०४ ९०५ ९०६ ९०७ ९०८ ९०९ ९१० ९११ ९१२ ९१३ ९१४ ९१५ ९१६ ९१७ ९१८ ९१९ ९२० ९२१ ९२२ ९२३ ९२४ ९२५ ९२६ ९२७ ९२८ ९२९ ९३० ९३१ ९३२ ९३३ ९३४ ९३५ ९३६ ९३७ ९३८ ९३९ ९४० ९४१ ९४२ ९४३ ९४४ ९४५ ९४६ ९४७ ९४८ ९४९ ९५० ९५१ ९५२ ९५३ ९५४ ९५५ ९५६ ९५७ ९५८ ९५९ ९६० ९६१ ९६२ ९६३ ९६४ ९६५ ९६६ ९६७ ९६८ ९६९ ९७० ९७१ ९७२ ९७३ ९७४ ९७५ ९७६ ९७७ ९७८ ९७९ ९८० ९८१ ९८२ ९८३ ९८४ ९८५ ९८६ ९८७ ९८८ ९८९ ९९० ९९१ ९९२ ९९३ ९९४ ९९५ ९९६ ९९७ ९९८ ९९९ १०००

यामि मरुतो ब्रह्मणस्पते देवाअवेवरेण्यम् ॥४८८॥

आहितवन्तः । 'गातुवित्तमः' (२) अतिशयेन मार्गाणां ज्ञाता सोमिः 'अदशि' प्रादुरभूत् । किञ्च । 'सुजातं' सम्यक् प्रादुर्भूतं अस्य 'आर्यस्य' उत्तम-वर्णस्य 'वर्धनं' वर्धयितारं 'अग्निं' 'नः' अस्माकं 'गिरः' स्तुति-रूपाः वाचः 'उपो' (१) नक्षन्तु उप गच्छन्तु [नच गतावितिधातुः] (४) ॥

"नक्षन्तु नोगिरः"—इति छन्दोगाः । "नक्षन्त नोगिरः"—इति बह्वचाः ॥ १ ॥४७७॥

४८ नास्तीमुत्तराच्चिके । २५

(२)---गातुरिति पृथिवी-नामसु षोडशम्, नि० १, १ । इच्च तात्स्थ्यात् ताच्छब्द मङ्गीकृतं भाष्यकृता । विवरणकारस्तु—'कैमैरै' शब्दे-इत्यस्य रूपम्, गातुः शब्दयिता क्षुमीनाम् उच्चारयिता, तं यो वेत्ति सगातुवित्, अतिशयेन गातुवित् गातुवित्तमः, क्षुमीनामुच्चारयितुरतिशयेन वेत्तेत्यर्थः ।

(१)---"उप, उ, सु चयोपि पादपूरणाः"—इति वि० ।

(४)---"नक्षन्तिः आग्निर्भूः"—इति वि० । तच्च आग्निर्भूः द्वितीयम्, नि० १, १८

५ २ ४ ५ २१२२१ २१
 । अग्निरुक्थाइ । पुरोइहाइताः । ग्रावाणोव । हिराइ
 ४ ५ २१२२ २ ० १
 ध्वाइ । ऋचायामिमरुतोब्रह्माणस्याताइ । दाइवाइ
 १ २१ ५ ४
 आवाइः । वरोइइवा । णापुयोइहाइ ॥ १४ ॥

५ २ ४ ५ २२ २ ५ ४
 II अग्निरुक्थाओहोहोहाइ । पुरोवाओइइवा । हि
 २२१२२१ २ २ ४ ५ ४ २ ५ २
 ताः । ग्रावाणोव । हिरौवाओइइवा । ध्वाइ । ऋवौइहो
 १२ २ ० १ १ १ १
 यामिमरुतोब्रह्माणस्याताइ । दाइवाइआवाइः । वरो
 ५ ४ ५
 इइवा । णापुयोइहाइ ॥ १५ ॥ ४८

‘उक्थे’ स्तोत्र-शस्त्रात्मके ‘अध्वरे’ हिंसा-रहिते अग्निं यज्ञे
 ‘अग्निः’ ‘पुरोहितः’ यज्ञात्पुनरतः उत्तरवेद्याम् ऋत्विग्भिर्निहितो-
 ऽभूत् । तथा ‘ग्रावाणः’ सामाभिषवार्थं पुरतोनिहिताः । ‘वहिः’
 च पुरतोनिहितम् आसादितम् । एवं सामग्रां सत्यां हे ‘मरुतः’
 एकोनपञ्चाशन्नरुद्धणः ! हे ‘ब्रह्मणस्पते’ स्तोत्रस्य पालक !
 एतन्नामक ! देव ! हे ‘देवाः’ द्योतनादि-गुण-युक्ताइन्द्रादयः !
 ‘वरेण्य’ वरणीयं भजनीयम् ‘अवः’ रक्षणम् ‘ऋचा’ सूक्त-रूपया

अथ पञ्चमी ।

सुदोतिर्ऋषिः पुरुमोढोवाष्कभोवा ।

१ १ २ १ १ २ १ १ २   १ १ १   १ २
 अग्निमोडिष्ठावसे गाथाभिः शरीशोचिषम् । अग्निं
 १ १ २   १ २ ३   १ १   १ २ १ १ २ २
 राये पुरुमोडः श्रुतन्नरोग्निः सुदोतयेऋदिः ॥५॥४८

स्तुत्या 'व' युष्मान् 'यामि' मरुरहं याचामि (१) [याचतेर्लटि
 रूपम् । वर्णलोपश्चादसः (२) ॥

“मरुतोब्रह्मणस्पतेर्देवाः”-इति त्रौष्ठ्यामंत्रितत्वेन छन्दोगाः
 पठन्ति । मरुतोब्रह्मणस्पतिं देवान्-इति द्वितीयान्तत्वेन
 वद्वृत्ताः ॥ ५ ॥४८

हे 'पुरुमोढ !' त्वम् (१) 'अग्निम्' 'अवसे' रक्षणाय 'ईडिष्व'
 स्तुहि 'गाथाभिः' [गाथेति-वाङ्नाम (१,११,३६) । मन्त्ररूपा

४८ नास्तीयसुत्तराच्चिके । २६

(१)-यामिती याचाकर्मसु द्वितीयमलि पठितम् (नि० १. १८), तदनुज्ञेन
 याचतेर्लोपायासः कथं स्त्रीछन्द इति चिन्तनीयम् ।

(२)-इह उक्त्ये अथरे पुरोहितमग्निं, प्रावाण, बर्हिः, मरुतः, ब्रह्मणस्पतिः ।
 अथ वद्वृत्तयः स्तोकायः ।

(१) --'हे पुरुमोढ !' मरुतोयाम्नामन्त्र !'-इति वि० ।

५ ४ ५ २ २ २ ४ २ ५ २ २ २ २ २ २

[अग्निमोडिष्ठाऽग्नीहोवा । आवसे । गाथाभिःश्री ।

१ २ २ १ २ २
रशोचाऽऽइषाम् । अग्निं रायाद् । पुरुमाऽऽइदो ।

१ १ २ १
श्रुतन्नरो । अग्निं सूऽइदो । तयाइच्छाऽऽइषुदीइषुदी ।

१ २ १ १ १ १ १

दक्षाऽयाऽऽइषु ॥ १६ ॥ ४८

भिर्वाग्भिः] कीदृशम् ? 'श्रीरशोचिषं' श्रयन-स्वभाव-रोचिषं (१)
तथा 'राये' धनाय ईडिष्व । 'श्रुतम्' (२) एनं 'नरः' अन्येऽपि यजमानाः
(३) स्तुवन्ति स्वार्थम् । तस्मात् 'सुदीतये' (४) मल्लम् 'अग्निः'
(५) त्वयाभिष्टुतः सन् 'कृदिः' गृहं (६) प्रयच्छत्वित्येवं सुदीतिः
पुरुमीदं ब्रूते ॥

[पौरुमीदम् ।

(२) — 'श्रीरं' व्यापि, श्रोचिदीप्तिः ; व्यापिनो दीप्तिर्यस्यामौ श्रोःशोचिः, तं श्रीर-
श्रोचिषम्, व्यापि-दीप्तिमित्यर्थः । अथवा जठराग्ना आश्रयणीया दीप्तिर्यस्य-इति
वि० । "अनुशाधिनमिति या आश्रीनमिति वा"-इति नै० ४, २, १४ । श्रोः अश्रो-
तेर्वैति भावः ।

(३) — 'श्रुतं विख्यातम्'-इति वि० ।

(४) — नर इति मनुष्य-नामसु बहुवचनानां चतुर्थे पदम्, नि० १, १ 'नरः प्रथमैक
वचनमिदं (नि० १, १, २) द्वितीयैकवचनस्य स्थाने द्रष्टव्यम्, नरं नराकारम्, इति वि० ।

(५) — 'श्रीभनस्य दानस्यार्थाय'-इति वि० ।

(६) — 'अग्निः प्रथमैकवचनमिदं द्वितीयैकवचनस्य स्थाने'-इति वि० ।

(७) — कृदिरिति गृहनामसु उनविंशतितमम्, नि० ४, ४ । 'कृदिः' प्रथमैकवचन
मिदं चतुर्थैकवचनस्य स्थाने द्रष्टव्यम्, कृदिपि गृहस्यार्थायेति-यावत्-इति वि० ।

अथ षष्ठी ।

प्रस्कण्वृत्तिः ।

१ १ २ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
 अ॒धि अ॒त्कर्णं व॒ह्निभिर्दे॒वैरग्ने॑ स॒याव॑भिः । आ सी-
 १ १ २ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
 द॒तुव॑र्चि॒षिमि॒त्रो अ॒र्यमा॑प्रा॒तर्या॑व॒भिरध्व॑रे ॥६॥

१ २ १ ५ ४ ५ १११२
 । अ॒धो॒ऽ । अ॒२३४ । धि॒अ॒त्कर्ण॑व । ह्नि॒भाइः । दे॒वै-
 १ १ ११ २ १ १ २ १ २
 र॒ग्ने स॒यावा॑र्च॒भिः । आसी॑द॒तुव॑र्चि॒षिमि॒त्रो अ॒र्या॑र्च॒मा ।
 १ १ २ १ ५ २ १ २ १ १
 प्रा॒तर्या॑र्च॒वाइ । भा॒२इ॒रा॑र्च॒ओहो॑वा । ए॒२३ । ध्व॒र
 आ ॥ १७॥ ५०

“अग्निः सुदीतये कर्दिः”-इति कन्दोपाः । अग्निं सुदीतये
 कर्दिः-इति बह्वचाः ॥ ५ ॥ ४८

हे ‘अत्कर्ण’ अ॒वण-सम॒र्थाभ्यां कर्णा॑भ्यां शु॒त ! अ॒ग्ने !
 अ॒स्मदी॑यं वचनं ‘अ॒धि’ (१) शृणु । यः ‘मि॒त्रः’ दे॒वश्च ‘अ॒न्यैः’
 ‘प्रा॒तर्या॑व॒भिः’ प्रा॒तःकाले॑ दे॒व-य॒जनं गच्छ॑द्भिः ‘दे॒वैः’ सर्वैः ‘स॒याव॑भिः’

५० नास्तीयमुत्तराच्चिके । २७

। कर्णं अ॒वसम्, प्रा॒स्तव॑ वं वा ।

(१)-“अ॒वण॒शृ॒णु॒ऽह॒भ्या॒व॒ क॒न्द॒सि (६, ४, १०२)”-इति चेदिः ।

अथ सप्तमी ।

सौभरिकर्त्तृपि ।

१२२२ ३२३२३ ३ २ ३१ २ १ ५
 प्रदेवोदासो अग्निर्देव इन्द्रो न मय्यना * । अनु
 ३१२ ३१२ २२ ३१२ २२३ १२
 मातरं पृथिवीं वि वावृते तस्थौ नाकस्य शर्मणि ॥७॥५१

५२२ २ ४ ५ २२१ २१
 । प्रदेवोदासोग्रीः । देवइन्द्रो न मय्यना † । अनुमा२३

‘अ। हवनीयाग्निना त्वया समान-गतिभिः अन्यैः बह्विभिः’ देवैः
 सह ‘अध्वरे’ कृतं निमित्ते ‘बर्हिषि’ दर्भ ‘आसीदतु’ उपविशतु ॥

“आसीदतु बर्हिषि मित्रो अर्यमा प्रातर्यावभिरध्वरे”-
 इति छन्दोगाः, “आसीदन्तु बर्हिषि मित्रो अर्यमा प्रातर्या-
 वाणो अध्वरम्”-इति बह्वृचाः ॥ ६ ॥५०

‘देवः, द्योतमानः इन्द्रः परमैश्वर्य-युक्तः (१) ‘देवोदासः’ दिवो-

५१ उत्तरार्चिकस्य ७, १, ११, ३ ।

। देवोदासम् ।

* “मय्यना”-इति अन्यस्य मध्य-पाठो बहुपुस्तके

† गानग्रन्थे सर्वत्रैव प्रायः “मय्यना”-इति अन्यस्य मध्य एव पाठः ।

(२)-“बह्विभि वोढृभिः देवैः अन्यैः अग्निभिः”-इति वि० ।

(३)- ‘इष्टि’ परमैश्वर्यं तस्मा दौणादिकेर प्रत्यये रूपम् ।

अथाष्टमी ।

मेधातिथिर्मध्यातिथिश्चोभाहृषी । [इयमेद्रीत्युक्तमेव] ।

२४ १२ २२ ३१ २२ १ २ ११२ २२
अध यो अधवाऽदिवोवृद्धतोरोचनादधि ।

२ १ २१२ २ २ १
ता । रं पृथिवीं विवावृताइ । तस्यौ नारुका । स्याश-
२ १ २ १ ५
र्मणि । इडा२३भा३४३ । ओ२३४पुइ । डा ॥ १८ ॥ ५१

दासेनाह्वयमानः 'अग्निः' 'मातरं' सर्वस्य लोकस्य धारणात्
पृथिवी माता, ताम् पृथिवीम् 'अनु' (१) प्र वि वावृते' देवान् प्रति
हविर्वीढुं विशेषेण प्रवर्तयति । यस्मादेनमग्निं दिवोदासः 'मज्जमना'
बलेन (२) आजुहाव तस्मादयम् अग्निः 'नाकस्य' स्वर्गस्य
शर्मणि गृहे (३) स्वायतन एव 'तस्यौ' अतिष्ठत् (४)

"अग्निर्देव इन्द्रः" इति, "नाकस्य शर्मणः" इति च
कन्दोगाः । "अग्निर्देवा अक्क" इति "नाकस्य सानवि" इति
च बह्वृचाः ॥ ५१

• "अधयो" इति अन्यस्य मध्य-पाठो बहुपुस्तके ।

(१) 'अन्विति पादपूरणः' इति वि० ।

(२) 'मज्जमनेति तृतीयान्' बलनामसु पञ्चवैश्रतितमम् नि० २, ६ ।

(३) शर्मणि गृहनामसु षोडशतमम्, नि० २, ४ । इह वि०—'वैश्वतीष्ठाशिः
स्वेन बलेन सेवान् इन् पृथिवीं वर्तयति, प्रतस्यौ प्रतिष्ठते च, स्वेनैव बलेन गच्छती-
त्यर्थः, क पुनर्यच्छति ! उच्यते—नाकस्य शर्मणि द्युलोकस्य सम्बन्धिनि गृहे, द्युलोक
यद् गृहं तस्मिन् गच्छतीत्यर्थः ।

(४) इति यत्नो न शब्दः पादपूरणार्थपदेतोच्च न याज्यातः ।

२ १ २ क २२ २ २३ २ १ २
अथा वर्द्धस्व तन्वा गिरा ममा जाता सुक्रतो पृण ॥८॥५२

५ २ ४ ५ १ २ १ २ २
I अधय्या*ओवा । धवादा१इवा२ । बृद्धतोरो-
२ १ २ २ २ २ १ १ २
चाना१दाधी२ । आ । पौ । हौहो३ । वा । वर्द्धस्व-
२ १ २ १ २ २ २ २
न्वा । गाइरा१ममा२ । आजातासौ । हौहो३वा३४ ।
५ २ २ २ २ १ १ १ १
हा हाउवा३ । क्रतोपृणा२३४५ ॥ १८ ॥५२

हे 'इन्द्र !' 'अध' अधुना (१) । 'जम्' जमन्ति गच्छन्त्यस्या
मिति जमा पृथिवी, (१) तस्याः सकाशात् । 'अध वा' अपिवा
व अन्तरिक्षात् 'बृहतः', महतः रोचनात् नक्षत्रैर्दीप्यमानास्वर्गाद्वा
आगत्य । 'अधि' पञ्चम्यर्थानुवादा (२) 'अथा' (४) अनया

५२ नास्त्योयमुत्तराश्विके । २८

I सौक्रतवम् ।

* गान-ग्रन्थे प्रायः सर्वत्रैव "अधय्या"-इति अन्त्यस्थ-मध्य
एव पाठः ।

(१)—वेदे प्रायः अधयो दैवम्, प्रयुज्यते च धएव बडय, तथाचेद्वैवमन्ते अश्वत्यर्थे
अध, अश्ववेत्यर्थे अधदेति । अध अनन्तरम्, अधुनेत्यर्थस्तु, फललब्धः ।

(२)—जमेति पृथिवी-नामस्तु तृतीयम् नि० १, १ ।

(३)—"तथाच अधिपरी अनर्थको (१, ४, ८०)" इति कर्मप्रवचनोपे गतिमत्र ज्ञा-
भावात् "गतिर्गतौ । ८, १, ३०)" इति निघातो न ।

(४)—छान्दसत्वाद्नादेशाभावे रूपम् ।

अथ नवमी ।

विश्वामित्रऋषिः ।

१ २   ३ ४ ५   ६ ७ ८ ९ १०   ११ १२
कायमानोवना त्वं यन्मातृरजगन्नपः । न तत्ते

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०   ११ १२
अग्ने प्र मृषे निवर्त्तनं यदूरे सन्निद्धा भुवः ॥ ८ ॥ पू३

४१ ४२   ४३ ४४   ४५ ४६ ४७ ४८   ४९ ५० ५१
। कायमानोऽवनात्तुवाम् । यन्मातृरा । जागन्ना

५२ ५३ ५४   ५५ ५६ ५७   ५८ ५९ ६०
२३४पाः । न तत्ते अग्ने ३ । प्रमृषे ३ ३ ३ । निवर्त्ता २ ३ ४

‘तन्वा’ (४) तथा, विस्तृतया ‘ममा’ मदीयया गिरा स्तूत्या ‘वर्द्धस्व’
वृद्धे भव । हे ‘सुक्रतो !’ शोभनव्रकर्मवन्दि ! ‘जाता’ (९)
जातान्समदीयान् जनान् अभिलषितैः फलैरापूरय (१०) ॥ ८ ॥ पू२

हे ‘अग्ने’ ! ‘वना’ (१) वनानि काननानि भक्षितुं ‘काय-

पू३ नास्तीयमुत्तरार्द्धिके । २८

(५) - ‘तन्वा शरीरेणेति वि० ।

(६) - जातेति सुपांसुलुगित्यादिना (७. १. ३९) शमशाले रूपम् । ‘जाता
जातानि समापत्यानि’ इति वि० ।

(१०) - ‘एष प्रीणयेत्यर्थः’ इति वि० ।

(१) - सुपांसित्याले (७. १. ३९) रूपम् । ‘वन’ शब्देनाय वनावयवकाष्ठानि
इति वि० ।

नाम् । यद्दूरा२३इसान् । इहाभुवा । औ३होवा ।
 चोपुइ । डा ॥ २० ॥

। एकाया । मानो । वनात्२३४वाम् । औइ ।
 तू२३४वाम् । उज्जवाद्वाइ । औ३हो३इ । यन्मातृरा ।
 जागन्ना२३४पाः । आ२३४पाः । उज्जवाद्वाइ । औ३हो
 ३इ । नतत्तआ । ग्रा३इप्रम्पा३इ । निवा२त्ता२३४
 नाम् । ता२३४नाम् । उज्जवाद्वाइ । औ३हो३इ ।
 यद्दूरेसाम् । इहाभू२३४वाः । भू२३४वाः । उज्जवाद्वा
 इ । औ३हो३इ । या२३४औहोवा । ऊ२३४पा ॥ २३ ॥ २३

मानः (१) कामयमानः त्वं 'यत्' यस्मात्कारणात् तानि विज्ञाय
 'मातृः' (२) मातृभूता 'अः' 'अजगन्' (३) अगमः गतवानमि ।

I, II अनयः काणवं नाम ।

(१) — 'चायृ पूजा निशामनयोऽरित्यस्य चकारस्य ककारापत्या रूपम्' इति वि० ।

"कायमानं यायमानः कामयमान इति वा" इति जै० ४, १, १४ ।

(२) — 'मातर इति प्रथमा बहुवचनान् नदीनामस्तु दृश्यते, नि० १, १०३' । इह
 मातृरिति सुपांसुलुगित्यादिना (१, १, ३६) शमि पृथिववर्णदीर्घे रूपम् ।

(३) वर्तमाने लुङ् ३, ४, ६ । श्लोचडिदेशः । प्रथमपुनपदे बहुवचनस्य व्यत्ययेन ।

अथ दशमी ।

कण्वच्छिषिः ।

१ २ २१ २ १ २ ३ ६ ७ १ २ ३ १ २ ३ २ ३
 नि त्वामग्नेमनुर्दधे ज्योतिर्जनाय शश्वते । दीदेथ
 १ २ ३ ३ १ २ २ ३ १ २ ३ १ २
 कण्वच्छतजातउक्षितोयं नमस्यन्ति कृष्टयः ॥१०॥५४

अस्य प्रविष्टत्वाच्छान्तोवर्त्तसे । 'तत्' तस्मात् 'ते तव निवर्त्तनं' नितरां तत्रैव वर्त्तनं, तेन च विनाशोल्लङ्घ्यते । सो 'न प्रमृष्टे' [कृत्यार्थे केन् प्रत्ययः (५)] न प्रमृष्ट्यते न सञ्च्यते । कुतः ? इत्यत आह । 'यत्' दस्पात्कारणात् 'दूरे' (६) सन् दूरे अदृश्यतया वर्तमानस्त्व' 'इह' अस्मत्सम्बन्धिव्हरणीरूपेषु काष्ठेषु 'आभुवः' (७) समन्तात् भवेः [मथनात् क्षण-मात्रेणास्माकं समीपे भवसि, तस्मात्तव दूरतोवर्त्तनम् अस्मभ्यं न रोचते] ॥

“इच्छाभुवः”-इति “अभव”-इति च पाठौ ॥ ८ ॥५३

हे 'अग्ने !' 'ज्योतिः' प्रकाशरूपं 'शश्वते' (१) बहुविधाय यज-

५४ नास्तीयमुत्तरार्द्धे के । ३०

(५)—“कृत्यार्थे तवै केन् केन्यलनः २, ४, १४”-इति सूत्रेण ।

(६)—प्रदकारास्त्वित् 'दुः' इत्येवं पठन्ति ।

(७)—वर्तमाने लुङ् (१, ४, ७) ।

(१)—शश्वत् इति बहुनामसु षष्ठम् नि० २, १ ।

५ २ २ ५ १ २ २
 I नित्वामग्नाइ। मनुर्द्वा२३४धाइ। ज्योतिर्जना।
 १ ७ २२ १ २ १ ७ २
 याशश्वाताइ। दो। दाइ। थक। णाऋतजाइ।
 १ ५ ५ १ २ १ १ ५ ५
 तज्ज्वा२३४इताः। यन्नमस्या२३। ताइकु२३४औ
 २ २
 होवा। द्या२३४याः ॥ २२ ॥

४ २ ५ २ ४ ५ २ ४ १२
 II होवाइ। नित्वामग्नेमनुद्धे। होवाइ। ज्योति-
 २ २ १ २ २ १ ७ २ ७
 र्जनायशश्ने। दाइदे१थक। णाऋतजा१३। तज्ज-
 मानाय 'मनुः' प्रजापतिः (१) 'निद्धे' देव-यजन-देशे स्थापितवान्।
 हे 'अग्ने' ! त्वम् 'ऋतजातः' ऋतेन यज्ञेन निमित्त-भूतेनोत्पन्न
 उत्तितः हविर्भिस्तपितः सन् (२) 'कण्ठे' एतन्नामके महर्षे
 मयि 'दोदधे' (३) दोषवानसि। 'यम्' अग्निं 'कृष्टयः' मनुष्याः
 'नमस्यन्ति' नमस्कृष्यन्ति स त्वमिति पूर्वव्रतान्वयः ॥१०॥५४

I, II अन्ययोः मानवम्।

(२) - 'यामथर्वा च मनुष्य पिता'-इत्यादि नैबल्लम् (२, ३, १५)।

(३) - 'उत्तितः सज्जानुपचितः'-इति वि०।

(४) - दोषिडोषपम्।

१ २ ५ २ १ २ १ १ १ २ ५ २ २
 २८२३४इताः । पन्नामा२३स्या३ । ता२इष्टृ२३४औचो
 वा । छा२३४याः ॥ २३ ॥ ५४

इति पञ्चमी दशति ।

इति सायणाचार्य-विरचिते माधवीये सामवेदार्थप्रकाशे इन्दोव्याख्यानं
 प्रथमस्याध्यायस्य पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठे खण्डे—

मेघं प्रथमा ।

वसिष्ठऋषिः ।

२ १ २ २ २ २ १ २ २ १ २ १ २
 देवोवोद्रविणोदाः पूर्णा विवष्टासिचम् । उद्धा
 २ २ २ १ २ २ १ २ २ २ १ २
 सिञ्चध्वमुप वा पृणध्वमादिहोदेव औचते ॥१॥५५

५५ उत्तरार्चिकस्य ७, १, १० ।

२ २ २ १ २

२ २ २ १ २

नर्यं पङ्क्तिराधसं देवा यज्ञं नयन्तु नः ॥२॥पू६

४ २ २ ४ ४ ४ ४

२ १ २

१ २

I प्रेतूब्रह्मणस्पतिः । प्रदाइविये । तुसूनुताइ ।

अच्छा^१स्वा^२२३४इराम् । नर्यं^३ प।^४ङ्क्तिराधा^५१सा^६२३म् । देवा^७२या^८२३४ज्ञाम् । ना^९र्या^{१०}२३४औ^{११}द्योवा । तू^{१२}२३४

नाः ॥२॥पू६

‘ब्रह्मणस्पतिः’ (१) देवः ‘प्रेतु’ अस्मान् प्राप्नोतु । ‘सूनुता’ देवी प्रिय-सख-भूता वाग्देवता प्रेतु अस्मान् प्राप्नोतु । ‘देवाः’ ब्रह्मणोऽस्य-
त्यादयो देवताः ‘क्वेर’ शत्रुनिःशेषेण ‘द्रे’ प्रेरयन्तु । तं
‘नर्यं’ मनुष्येभ्यो हितं । ‘पङ्क्तिराधसं’ ब्राह्मणोक्त-हविषा पङ्क्त्या-
दिभिः समृद्धं (१) यज्ञं प्रति न अस्मान् ‘अच्छ’ अभिमुख्येन (१)
‘नयन्तु’ प्रापयन्तु ॥ २ ॥ पू६

I अग्निच्छिः बार्हस्पत्यम् ।

(१) ‘अच्छ’ अत्र, तस्य पतिः स्वामो-इति वि० ।

(२) द्विनाराशं प्रातःसवनम्, द्विनाराशं साध्यन्दिनं सवनम्, सल्लभाराशं
प्रातः सवनम्, एषा नाराशसपङ्क्तिः पञ्च रूपसयः, द्वौषि सवनानि पञ्चरतुबन्धः;
एषा सवनपङ्क्तिः । एताभिः पङ्क्तिभिः यः साध्यते तं पङ्क्ति-राधसम्—इति भाषः ।

(३) ‘अच्छ’ आप्तुं मुखावगन्तुम् इति वि० ।

अथ चतुर्थो ।

सौभरिकृषिः ।

२३ १ १२ २२ १ १ १ २ १ १ २ १ १

प्र योराये निनोषति मर्त्तयस्ते वसो दाशत् । सवीर

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १

न्धत्ते अग्रउक्थश्सिनं तमना सहस्रपोषिणम् ॥४॥५८

तिष्ठ । 'सविता' (१) देवः 'न' यथा सूर्योदिवउन्नतस्तिष्ठति, तद्वत् जघ्न्ः उन्नतः सन् 'वाजस्य' अन्नस्य 'सनिता' (१) दाता भविष्यसि । 'यद्' यस्मात् कारणात् 'अञ्जिभिः' (१) यज्ञेन यूपमञ्जद्भि 'वाघद्भिः' यज्ञं वहद्भिः ऋत्विग्भिः सह 'विह्वयामहे' । अन्नस्य, दानाय त्वां विशेषेणाह्वयामः, तस्मादन्नस्य दाता भवेति पूर्वज्ञान्वयः ॥ ३ ॥५७

हे 'वसो' (१) वासकाग्ने ! त्वां 'ये' तव स्तोता 'राये'

५८ नास्तीयमुत्तराच्चिके । ३३

(३)—'आदित्योऽपि सवितेत्युच्यते, तथाच—'हिरण्यलूपे सुतोर्वन् हिरण्यलूप ऋषिरिदं स्तुतं प्रोवाच तदभिवादित्येषर्गं भयति'-इत्यादि नै० १०, १, ८ ।

(४)—'सनितालाभः, तस्मादियं तादर्थ्य-चतुर्थ्या आ आदेशः (७, १, १९ सनितये लाभायेत्यर्थः'-इति वि० ।

(५)—'तद्-गुण-प्रकाशकैश्चन्दोभिः'-इति वि० ।

(१)—'हे वसो ! प्रहस्यमानवन्'-इति वि० ।

२ १ २ १ २   २ २ ७   २ २ २ १ २
 सूक्तेभिर्वचोभिवृणीमहे यस्मिदन्त्य इन्धते ॥५॥५८

५ ४   २   २   १ २ २ २ १
 '। प्रवाः । यङ्गं पुङ्गुः३णास् । विशादेवयता२३यि-
 २   १ २ २   २ २ १ २   २   १
 नाम् । अग्निः२ सूक्तेभिर्वचोभिवृणीमा२३चाइ । या२सा

हे ऋत्विग्यजमानाः ! 'देवयतीनां' देवान् कामयमानानां ^(१)
 'पुरूणां' बहूनां ^(२) 'विशां' ^(३) प्रजारूपाणां ^(४) 'वः' युष्माकमनुग्र-
 हाय 'यङ्गं' महान्तम् ^(५) 'अग्निं' 'सूक्तेभिः' सूक्तरूपैः 'वचोभिः'
 वाक्यैः प्र हृणो-महे' ^(६) । 'अन्ये इत्' ^(६) अन्येष्वप्ययः 'यस्'
 एनमग्निं 'समिन्धते' सम्यग्दीपयन्ति तमग्निमिति पूर्वचान्वयः ॥
 "वचोभिवृणीमहे"-इति, "अन्यइन्धते"-इति च छन्दोगाः ।
 "वचोभिवृणीमहे"-इति "अन्यइन्धते"-इति च बह्वचाः ॥५॥५८

५८ उत्तरार्चिकस्य १, २, ५ १ ।

। ऐतवाध्यम् ।

(१)---देवान् यष्टु मिच्छन्तीयाः प्रजान्तासामित्यर्थः । 'न इन्दस्यपुत्रस्य ७, ५, १५'-
 इति इत्याद्यभावः ।

(२)---पुङ्गु-यङ्ग-पर्याय शब्दौ नि० (१, १, ४) स्फुटम् ।

(३)---यद्यपि 'विशाः' इति मनुष्य-साधारण-वाचकः (नि० २, ९, १), परमिह देवयती-
 नामिति स्त्रील-बहुल-निर्देशात् विशामित्यस्य प्रजारूपाणामित्यर्थः ।

(४)---'यङ्गः' इति महद्भाससु त्रयोदशम् नि० २, १ ।

(५)---'प्रहृणोमहे'---याचामहे, किम्युगधाचामहे । सामर्थ्याद्धनम्-इति वि० ।

(६)---सायण-मते इच्छन्तीःप्यर्थः । विवरण-मते पाद-पूरणार्थः ।

अथ षष्ठी ।

अनेनोत्कलः स्तौति ।

अथमग्निः सुवीर्यस्त्रिशे हि सौभगस्य । रायईशे
स्वपत्यस्य गोमतईशे वृत्रहृद्यानाम् ॥६॥६०

१ १ १ १
१माइदा २न् । य इन्धत् । इडा२३भा३४ओ२३४पुइ ।
डा ॥ २८ ॥ ५६

५ ६ १ २२ ६ १
। अयमग्निः सुवोर्यस्यचाउ । आइशेचिसौभगस्य ।
१ २ २ ६. १६ २२ १ २ १ २
होवाइचाइ । रायईशेखपत्य । स्यागो१माता२ः ।
१ २ २ २२ १६ २ १ २ २ २ २ २
होवाइचाइ । ईशेचा२इइउ । होवाइचा । वाचथा-
२ १ २ १ ५
नाम् । इडा२इभाइइ । ओ२इइपुइ । डा ॥ २८ ॥ ६०

‘अयम्’ यजनोयत्वेनाङ्गुल्या निर्दिश्यमानः। ‘द्वीर्यस्य’
शोभन-सामर्थ्योपेतस्य ‘सौभगस्य’ त्वम् ‘इति हि’ ईष्टे खलु (१)।

६० नास्ति। यमुत्तरार्चिके । ३४

१ मनाऋषिः, दाहः ।

१२, 'इति पादपूरण' इति वि० ।

अथ सप्तमी ।

वशिष्ठऋषिः ।

१२ ११२ ११२ १२ १२ १२ १२
 त्वमग्रे गृहपतिस्त्वच्चेता नोअध्वरे । त्वम्योता
 ११२ १२ ११२ ११ ११ ११
 विश्ववार प्रचेता यन्ति यासि च वार्यम् ॥७॥६१

४५२ ४५४ १ २ २२ १
 I त्वमग्रे गृहपताइः । त्वच्चेतानोअध्वराइ । त्वंपो

वृद्धरोभवसि [सर्वस्य बलारोग्य-हेतुतया-सौभाग्य-कारित्वात्]
 तथा 'गोमत.' गवादि-पशु-युक्तस्य 'स्वपत्यस्य' घोभनापत्यस्य
 'रायः' धनस्य 'ईशे' ईष्टे, पुत्र-पश्चाद्युद्देशेन क्रियमाण-कर्म-फल-
 सम्पादकत्वेन तत्त्वामित्वात् । तथा एवम् भूतोग्निः 'वृत्रहृथानां'
 [हननं हृथः (१)] शत्रु-भूत-पाप-विनाशानामपि 'ईशे' [स्वयि सम-
 र्पित-कर्मणामस्माकं त्वत्प्रसादात्पाप-क्षयोभवतीति तस्यापि स्वामी ॥
 "ईशेहि"-इति "ईशेमहे,"-इति च पाठौ ॥ ६ ॥६०

हे 'अग्ने !' 'नः' अस्माकम् 'अध्वरे' यन्ने 'त्वं' 'गृहपतिः' यज-
 मानोसि । 'त्वं' 'होता' देवानामाह्वातासि । हे 'विश्ववार' सर्वै-

६१ नास्तोयमुत्तराचिके । ३५

I अग्निर्वसिष्ठो वा ऋषिः, समन्तम् ।

(१)—'नपुंसकेभावे ऋ' (१. १. ११४)-इति ऋ, 'तप्-तनप्-तम-बनाश्' (०, १, १५)
 इति तस्य बनावेशे रूपम् ।

२ १ १२ १ १२ १ २ १ १२ १
 २३ता । वाइश्ववा । रप्रचाइताः । औहोइ४वाइहाइ ।
 १ २ १ २ २ १ २ २
 य । जाइया२३सी३ । होवाइहाइ । चवारा२३या३ ४३म् ।
 १
 औ२३४पुइ । डा ॥ ३० ॥

४ ५ २ ४ २ २ ५ २ २
 ॥ त्वमग्नेष्ट । हापुपतोः । त्वहो२३४ता । नोअध्वा
 ५ १ २ ५ २ २ ५ २ २
 राइ । त्वा२म्पो२३४ता । विश्वावा२३४रा । प्रचेताः ।
 १ २ १ २ ५ २ २ १ १ १ १
 यक्षायै३ । या२सा२३४ औहोवा । चवारिया२३४पुम् ॥ ३१ ॥

धरणीयाम्ने ! 'त्वं' 'पोता' एतन्नामकृत्त्वितिगसि(१) । अतः
 'प्रचेताः' प्रकृष्टमतिस्त्वं 'वार्य' वरणीयं हविः 'यन्ति' यज ।
 'यासि' (२) च' अस्माकं धनं प्रापय ।

"यन्ति यासि च"-इति छन्दोगाः । "यन्ति वेपि च"
 -इति वङ्गचाः ॥ ७ ॥ ६१ ॥

॥ वरुणकृषिः, समन्तम् ।

—'शोधयिता वा' इति वि० ।

—'यासोति याचन्ना-कर्षस्य पठितत्वात् (नि० ३, १८, २) यातिग्नय याचन्ना
 सेंट लोडर्थे ॥ ३, १८, २, पा० सू०) । याचि याचन् प्रार्थयत्यर्थः' इति वि० ।

अथाष्टमौ ।

विश्वामित्रः स्तौति ।

१२   ४१   २२   २१२   २१
सखायस्त्वा ववृमहे देवं मर्त्तास ऊतये । अपा न-

२२   २१२   २१   २   २१२   २१२
पातः सुभगः सुदः सः सुप्रतूर्तिमनेहसम् ॥८॥६२

५२   ४२४४   ५   १   २   २२   २१२२   १
॥ त्वमाग्नेगृहापतीः । त्वद्द्वीतानोअध्वरे । त्वा

२१   ४२२   ४२४४   २२२   १   २२
रग्म्योता । औहो३४इ । औहो । वाहाइ । वाइश्ववा ।

१   २२   ४२२   ४२४४   २२२   १
रप्रचाइताः । औहो३४इ । औहो । वाहाइ । यक्षा-

२   ४२२   ४२४४   २२२   १२   २
इयामा । औहो३४इ । औहो । वाहाइ । चवारा३४या-

१
३४इम् । औ३४५इ । डा ॥ ३२ ॥६१

हे अग्ने ! 'सखायः' सोमान्यादि हविः-प्रदानेनोपकारक-
त्वात् मित्राणि 'मर्त्तासः' मनुष्याः ऋत्विजोवयम् 'अपां नपातम्'

६२ नास्तोयमुत्तरार्चिके । ३६

॥ अस्यापि वरुणऋषिः, समन्तम् ।

(१) - 'अपां नपातम्' अपां पौवम् । कथं पुनरग्रे रपां पौवत्वं ? अद्वा
मोक्षयथो दृष्ट्वाय जाग्रन्, दृष्ट्वाय सकाशात् निमग्न्यते ; एवमग्रे रपां पौवत्वं

^{५ २ २ ४ ५ २ २ ५}
 । सखायत्वाच्चोच्चोच्चाइ । ववृ । मा२३४च्चाइ ।
^{२२१ २ २ १ २ ५ १५ २}
 देव मूर्त्ताइच्चाइ । सज्जता२३४याइ । अपान्नपाइ ।
^{४ ५ २ २ २ १ २ ५}
 त॒स्सू । भगौ । वाइच्चाइ । सूद॒सा२३४साम् ।
^{२१ २ २ २ १ १}
 सुप्रतू२३र्त्तामि । अनेच्चा२३सा३४इम् । ओ२३४पुइ ।
 डा ॥ ३३ ॥ ६२

इति प्रथमादशति ।

अपां नम्रारं 'सुभगं' गोभन-धन युक्तम् । 'सुदंसं' सुक
 र्माणं^(१) 'सुप्रर्त्ति'^(२) गोभन-प्रतरं कर्मानुष्ठाटभिः सुखेन
 गन्तव्यम् 'अनेहसम्'^(३) उपद्रव रहितम् । एतादृशत्वात्
 'जतये'^(४) रक्षणाय 'ववृमहे'^(५) वृणीमहे ॥ ८ ॥ ६२

इति श्रीसायणाचार्य-विरचिते माधवीये सामवेदार्थप्रकाशे कन्दोपनिषत्पदान्

प्रथमस्याध्यायस्य पञ्चखण्डः ॥ ६ ॥

। वासन्-वैखानस ऋषिः, आश्विग-दानवो वा ।

(२) —दंसः कर्मनामसु तृतीयम् नि० ०, १ ।

(३) —'तूर्वति' त्रिसार्थः (नि० २, १०, ७२) सुष्ठु प्रकर्षेण दितितां 'शवणाम्'
 त्रि० ।

(४) —'अनेहसम्' अक्रोधम् इति वि० । एहः—इति क्रोधनामसु पठ्यम् नि० २, १३ ।

(५) —'चतुर्थेकवचनमिदं द्वितीयेकवचनस्य स्थाने दृष्टव्यम्' इति वि० । 'चतु-
 र्थं' कन्दसि (२, १, ६३) इति सूत्रेण तत्र साधकम् ।

—'प्रार्थयामः' इति वि० ।

खण्डयोरजुहेतेति त्रिष्टुभोदशपञ्च च ।

अग्निन्नरोविराट्, चित्र-इमंस्तोममितिद्वयचः ।

जागतोऽग्नेर्ऋचः सर्वाः, पूणाः शुक्रान्तइत्यसौ (०) ॥

अथ सप्तम-खण्डे—

मेघं प्रथमा ।

श्यावाश्वऋषिः वामदेवो वा ।

१ २ ३ १ २ ३
आ जुहोता हविषा मर्जयध्वं

१ २ ३ १ २ ३
नि होतारं गृहपतिं दधिध्वम् ।

३ २ ३ १ २ ३ ३ १ २
इडस्पदे नमसा रातहव्यं

(०) - आजुहोता हविषामर्जयध्वमित्याद्येकः सप्तमः खण्डः, अबोध्याग्निः समिधे-
त्याद्यपरः ; तय प्रथमे ऋचोदश, द्वितीये ऋचौ ; तदित्यनुभयोः खण्डयोरष्टादश ऋचः
सन्ति । तथाच— आजुहोता-इत्याद्योः द्वयोः खण्डयोः अग्निन्नरो-इति या सप्तम ऋ-
क्षान्तिना ऋक्,— सा विराट्-इन्द्रका ; ये इमे चित्र इमंस्तोममित्याद्ये सप्तमः इत्य-
द्वितीय-चतुर्थी— ते जगती-ऋग्वस्वे, श्यावाश्विष्टाः पञ्चदश ऋचः त्रिष्टुप्-इत्य-
त्रिच, शुक्रान्तेष्वन्यदिति ऋचम-खण्डस्य तृतीया ऋक् सोरौ, तदितराः समस्ताः ऋ-
च इति स्फुटार्थः ।

२ १ २ २ २ २ २ २ २ २

सपर्यता यजत मयस्यानाम् ॥ १ ॥ ६३

४ २ ४ २ ४

२ १ २

१

१ २

। आ जुहोता । हविषामर्जयार्ध्वाउवा२ । नि

२ २

१

२ २

२ २

होतारङ्गुणतिन्धार्ध्वाउवा२४ । इडा३४स्पदाइ ।

१ २

१ २ १

२ १

४

२ सा हव्या२म् । सापर्यता । याजतम्या२३ । स्ति

४

४

४

योवा । आपूनोईहाइ ॥ ३४ ॥ ६३

हे ऋत्विजः ! (१) 'आ जुहोत' (२) अग्निमाह्वयत । किञ्च
'हविषा' 'मर्जयध्वं' मृडयध्वं सुखयध्वं (३) (डकारस्य जकार-
श्चान्दसः) (४) अपिच । 'इडा' इलायाः (५) 'पदे' उत्तरवेद्याम्

६३ नास्त्योयमुत्तराश्विके । ३७

I. यावाश्वम् ।

(१) — 'हं ऋत्विजः ! मत्पुत्रादथोवा' - इति वि० ।

(२) — जुहोतेति मयसारणे (५, १४, १४) रूपम्, 'ऋचि तु नु' - इत्यादिना (६, २, १६३)
ऋचि दीर्घः ।

(३) — 'मर्जयध्वम्, शोधयध्वम्, मयार्गं तृणैः कुरुध्वम्' - इति वि० ।

(४) — सुपतिङेत्यादिना — (३, ४, ८८) हल्वर्णव्यत्ययः - इति भावः ।

(५) — इला शब्दस्य पञ्चम्यन्तस्य इलः इति, उलथोरिक्त्वात् इडः अतिः, 'षष्ठ्याः
पति-पुत्र-पार पद पयस्योपेय- (८, २, ४७) - इति मन्त्रे इडस्यदे-इति ।

अथ द्वितीया ।

वाष्टहव्य * ऋषिः १ ।

२ २ ३   २ १ २   २ १ २
चित्र इच्छिशोस्तरुणस्य वल्लथो

२ ३   २ १ २ २ २ २ १ २
न यो मातरावन्वेति धातवे ।

२ १ २   १ २   २ १ २ २ २
अनूधा यदजीजनदधा चिदा

२ १ २ २ १ २ २   २ २ १ २
ववत्तमद्यो मच्चि दूत्यं चरन् ॥ २ ॥ ६४

इत्यर्थः (१) । 'हीतारं' देवानामाह्वातारं 'गृहपतिं' गृह-पाल-
कम् अग्निं 'निदधिध्वं' निःशेषेण धारयध्वम् । किञ्च 'नमसा'
नमस्तारेण हविषा वा युक्तम् । अतएव 'रातहव्यं' दत्त-हविष्कं
'पस्त्यानां' यज्ञ-गृहाणां (१) मध्ये 'यजतं' यजनीयं पूजनीय-
मग्निं 'सपर्थत' परिचरत ॥ १ ॥ ६३

* वार्षहव्येति पाठान्तरम् ।

(१) - 'उपस्तृतस्य वार्षम'-इति वि० ।

६४ नास्तीयमुत्तरार्चिके । ३८

(१) 'इदित्यग्नं नाम (नि० २.७.१६) तेन चात्र हविर्लक्ष्यमग्नं परिगृह्यते, तस्य
पदे वेद्याश्च स्थाने इत्यर्थः'-इति वि० ।

(२) - 'पस्त्यानि गृहाणि (नि० २.४.७), तेषु ये निवसन्ति ते पस्त्याः, तेषाम्'-
इति वि० ।

१ २ ४ २ ४
 । ओइ । चित्रइच्छाइशोस्तुरुणा२३ । स्याइवत्तथः ।
 १ २ २ २ ४ २ २ ४ २ १
 ओइ । नयोमातारा१वनुवा२३इ । ती३धातवे । ओइ ।
 २ २ २ २ ४ २ २ ४ २ १
 अनुधायादजीजना२३त् । आ३धाचिदा । ओइ । वव-
 २ २ ४ २ २ १
 लत्साद्यो१महिदू२३ । तिया३च्चापूराईपूईन् । दूत्यच्चर-
 ३ १ १ १ १
 न्महे२३४पु ॥ ३५ ॥

‘शिः’ गिशु भूतस्य (१) । अतएव ‘तरुणस्य’ (२) अग्नेः
 ‘वत्तथः’ (वत्तेरौणादिकोऽथम् प्रत्ययः) हविर्वहनं (३) ‘चितइत्’
 आश्चर्यभूत मेव (४) । ‘यः’ जातीग्निः ‘मातरौ’ सर्वस्य निर्मात्रौ
 सर्वस्य मातृ-भूते व्यावाप्रथिव्यावरण्यौवा ‘धातवे’ (घिट् पाने) तुमर्थे
 इति (३, ४, ८) तवेन् प्रत्ययः) स्तनपानाय न अन्वेति न गच्छति
 (इण्, गतौ लट्युपसर्गेण समासः (५) तिङि चोदात्तवतीति

(१) ‘शमनीयस्य’ इति वि० ।

(२) -‘तृ अवन तरुणयोः रित्यस्यैतत् पमं, अवन समर्थस्य, अथवा तरुणस्य युनः ।

(३) -‘वत्तथः वहनं गमनमित्यर्थः’ इति वि० ।

(४) इह चित्रइति पुंलिङ्गोऽन्यथेनेति (३, ४, ८८) बोध्यम् । चित्रः पूञ्चं गमन-
 मिति विवरण-लट्-व्याख्यानम् ।

(५) ‘मच्च सुपा (१, १, ४)’ इत्यत्र मर्हति योगविभागात् ।

५ ५ २ ५ ४ ५ ४ ५
 ॥ चित्राईण । ए३१२३४ । शिशोस्तृणस्यवक्षथः ।
 ५ ५ ५ २ ५ ४ ४ ५ ४
 क्षथः । द्विद्विद्वियाईक्षाउ । ए३१२३४ । नयोमातरा
 ४ ५ ४ ५ ४ ४ ५ ५ २
 वन्वेतिधातवे । तवे । द्विद्विद्वियाईक्षाउ । ए३१२३४ ।
 ५ ४ ५ ५ ४ ४ ५ ४ ५ २
 अनूधायदजोजनादधाचिदा । चिदा । द्विद्विद्वियाईक्षा-
 १ २ ५ ४ ५ ४ ५ ४ ५ ४ ५
 उ । ए३१२३४ । ववक्षत्सद्योमहिदूतियच्चरन् । चरन् ।
 ५ २ २ १
 द्विद्विद्वियाईक्षाउ । वा । ए३ । ऋतून् ॥ ३६ ॥ ६४

(८, १, ७१) गतेर्निधातः) 'अनूधाः' (नचा बहुव्रीहि समासः^(६)), तस्मिन्, अनूङ्स्त्रियामिष्टत्वात्^(७) अत्रानङ्ङभावः । प्रत्येक-विवक्षया एकवचनम्) ऊधोरहितः । अयं लोकोऽसौ लोकश्च 'यत्' यदि एनमग्निम् 'अजीजनत्' जनयेत् तर्हि स्तनपानाय न गच्छतीति युक्तम्, तथा न भवति, किन्तु द्यावापृथिव्यौ हि सर्वेषां कामदुघे खलु तथापि न याति, तस्मादस्य हविर्वहनं विचित्रम् । 'अध चित्' उत्पत्त्यनन्तरमेव 'सद्यः' तदानीमेव

१, ॥ इमे ऋतु-सामनो ।

(६) — 'नञोऽस्त्र्यार्थानां बोधरपदलोपः' (२, २, २४) — इति वचनात् ।

(७) — 'उधमोऽनङ्' (५, ४, १२१) — इति सूत्रे त्रियामित्युपसङ्गानात् ।

अथ तृतीया ।

बृहदुक्त्यऋषिः ।

२१ २ १२ २१ १ २१ २

इदं न्त एकं परं ऊ त एकं

२ १२ २ १ २ २ १ २

तृतीयेन ज्योतिषा संविशस्व ।

२१ २ २ २ १ २

संवेशनस्तन्वेऽचारुरेधि

२ २ २ १ २ २ २ २ १ २

प्रियो देवानां परमे जनित्रे ॥ ३ ॥ ६५

शोघं 'महि' महत्वम् 'द्रव्यं' ["द्रूतस्य भाग-कर्मणि (४,४,१२०)" इति कर्मणि यत् प्रलयः] द्रूत-कर्म 'चरन्' आचरन् 'आववचत्' देवान् प्रति हवींश्चावहति ॥ २ ॥ ६४

एतया बृहदुक्त्यो वाजिनं नाम स्व-पुत्रं मृतं वदति । हे मृत-पुत्र ! 'ते' तव 'इदम्' (उपरि^(१)) ज्योतिषेति वक्ष्यमाणत्वात् अत्रिदं शब्देन ज्योतिरभिधीयते) इदं ज्योतिरग्न्याख्यम्, 'एकम्' एकोऽंशः, अतः 'ते' तैव देह-गताग्न्यंशेनवाह्यमग्निं 'संविशस्व' मङ्गच्छस्व । तथापरः 'ऊ' अन्योपि 'ते' तव 'एकं' वाय्वाख्योऽंशः, तेन च प्राणवाय्वाख्येनांशेन वाह्यं वायुं संविशस्व (गरीराग्नि-

६५ नास्त्योयमुत्तराश्विके । ३८

(१)—अस्या एव ऋचो द्वितीये पादे इति यावत् ।

२६क,

२ ५ २२ १ २ १ २३४
 । ओ४द्वा । ह्वाइ । इदन्त । काऽम्परः । उतए
 ५ २१२२ २ ६ २३४ ५ २१२
 काम् । त्वीयेना । ज्योतिषाऽ । संविशस्वा । संवेशनाः ।
 २१२ २३४ ५ २ ५ २२ १२२
 तनुवे । चारुरेधी । ओ४द्वा । ह्वाइ । प्रियोदेवा ।
 २ १ २ २ ४
 नाऽम्पर । माऽ४३इ । जाऽनापुइत्राईपुईइ ॥३॥ईपु

प्राणवायोः वाह्याग्नि-वाय्वैकत्वादंशत्वमिति भावः) तथा,
 'हृतीयेन ज्योतिषा' आदित्याख्येन तेजसा तवात्मना संविशस्व
 (सूर्यगतात्म-चेतन्यगोरभेदादंशत्वम्, "योऽहं-सोऽसौ"—"योऽसौ
 सोऽहं"—"सूर्यआत्मा जगतः"—इत्यादि-श्रुतेः आत्मनः सूर्य-प्रवेशो-
 युक्तः) 'तन्वे' तनवे पुनः शरीर-ग्रहणाय 'चारुः' कल्याणोभूत्वा
 तस्मिन् सूर्ये 'संवेशनः' सम्यक् प्रवेष्टा 'एधि' भव । कीदृशस्त्वं ?
 'प्रियः' तेन सह प्रीयमाणः । कीदृशि तस्मिन् ? 'देवानां'
 'परमे' उत्तमे 'जनित्रे' जनके ("देवानां ह्येतत् परमं जनित्रं
 यत् सूर्यः"—इति हि श्रुतिः (१) ॥ ३ ॥ ईपु

। यामं कीलं वा, अग्नेः ।

(२) —'इदं' 'ते' तव 'एकं' ज्योतिः वैद्युताख्यम्, 'परः' परम् उत्कृष्टमित्यर्थः
 (ज-इति, पादपरः) । 'ते' तव 'एकम्' आदित्याख्यम् । 'तृतीयेन ज्योतिषा' पार्थि-
 वेन अग्न्याख्येन 'संविशस्व' । क पुनः संविशामि ? उच्यते, —'संवेशनः तन्वे'
 संविशते अस्मिन्निति संवेशनं स्थानम्, तस्मिन्नित्यर्थः, 'तन्वे' तन्वः शरीरम् । संविश

अथ चतुर्थी ।

कुल्लच्छपिः ।

३ २ ३   ३ १ २   ३ १ २ ३
इमं स्तोममर्हते जातवेदसे

१ २   ३ १ २   ३ १ २
रथमिव सम्महेमा मनीषया ।

३ २ ३   ३ १ २   ३ १
भद्रा हि नः प्रमतिरस्य सँसद्-

२ २ २ १ २   २ २   ३ १ २
यग्ने मख्ये मा रिषामा वयन्तव ॥ ४ ॥ ईई

‘अर्हते’ पूज्याय ‘जातवेदसे’ जातानामुत्पन्नानां वेदिते जात
प्रज्ञाय जात-धनाय वा अग्नये ‘मनीषया’ निशितया बुद्ध्या ‘इमं
स्तोमम्’ एतत् स्तोत्रं ‘रथमिव’ यथा तच्चा रथं संस्करोति तथा,
‘सम्महेम’ सम्यक् प्रजितं कुर्मः^(१) । ‘अस्य’ अग्नेः ‘संसदि’
सम्भजने ‘नः’ अस्माकं ‘प्रमतिः’ प्रकृष्टा बुद्धिः ‘भद्रा हि’ कल्याणी

ईई उत्तरार्चिकस्य ४.१, ७, १ ।

‘वारः रधि’ शोभनोभव । ‘प्रियः’ ‘देवानाम्’ । क पुनः प्रियः । उच्यते, ‘परमे’
उत्कृष्टे ‘जनिवे’ जन्यते; स्मिन्निति जनिव कर्म यागाव्यम्, तस्मिन्नित्यर्थः । अथवा
अस्मैव अनिवम्, परमे जन्मनि, वृत्तादौ यज्जन्म, तस्मिन्नित्यर्थः” इति वि० ।

(१) —‘सम्महतिरत्रगमनार्थः’ अन्तर्गतिं ल्यर्थस्य द्रष्टव्यः । यथा कश्चिद्रथं गमयति
तद्वद् गमयेम उच्चारयामीत्येतदाशास्त्रहे-इत्यर्थः—इति वि० ।

अथ पञ्चमी ।

द्वयोर्भारद्वाज* ऋषिः ।

२ १ २ २ १ २ २ १ १ २ १
मूर्ध्नि दिवो अरतिं पृथिव्या

२ २ २ ५ २ ५ १ २ १ २
। इमाँस्तो२३४माम् । अर्हति२३४जा । तावेदसे
१ २ २ ५ २ ५ १ २ २
३ । होइ । रयामी२३४वा । सम्माँहो२३४मा । मानी-
२ २ १ २ ५ २ ५ १ २ २
षया३ । होइ । भद्राँहो२३४ना । प्रमाती२३४रा ।
१ २ १ २ १ २ ५ २ ५ १ २ २
स्यासँसदे३ । होइ । अग्नाँइसा२३४ख्याइ । माराइषा
५ १ २ १ २ १
२३४मा । वायन्तवा३ । हो२३४पुइ । डा ॥ ३८ ॥ ६६

समर्थाः खलु (१) अतस्तया बुद्ध्या कुर्मइत्यर्थः । हे 'अग्ने !'
'तव सख्ये' अस्माकं त्वया सह सखित्वे सति वयं 'मा रिषाम'(१)
हिसिता न भवाम । अस्मान् रक्षेत्यर्थः ॥ ४ ॥ ६६

* भरद्वाजइति पाठान्तरम् ।

I यज्ञसारथिः, अग्नेः ।

(१)—'हि यस्मादर्थे । यस्माद् 'भद्रा' कल्याणो 'नः' अस्माकम् 'उपरि'-इति
वाक्यशेषः । 'प्रमतिः' प्रकृष्टा मतिः अतुषादिका बुद्धिरित्यर्थः'-इति वि० ।

(१)—रिष् हिंसायाम्-इति रेषतेः रूपम् ।

२ २२२२३ २ २२२
वैश्वानरमृत आ जातमग्निम् ।

२ २ २ २ २ २ २ २ २ २
कविं सम्राजमतिथिं जनाना-

२ २ २ १ २ २ २
मासन्नः पात्रं जनयन्त देवाः ॥ ५ ॥ ६७

‘मूर्धनि’ शिरोभूतम् । कस्य? ‘दिवः’ द्युलोकस्य, ‘पृथिव्याः’ पृथिव्याभूमेः ‘अरतिं’ गन्तारम्^(१) । यद्वा गन्तव्यं स्वामिनं । ‘वैश्वानरं’ विश्वेषां सर्वेषां नराणां सम्बन्धिनम् । ‘ऋते’ ऋतमिति सत्यस्य^(२) यज्ञस्य वा नाम । (निमित्तसप्तम्येषा^(३)) ऋत-निमित्तम् ‘आ’ अभिमुख्येन जातं^(४) सृष्ट्यादावत्पन्नम् । ‘कविं’ क्रान्त-दर्शिनम् ‘सम्राजं’ सम्यग्राजमानं, यजमानानाम् ‘अतिथिं’ हविर्वहनाय सततं गन्तारम् । यद्वा, अतिथिवत्पूज्यम् । ‘आसन्’^(५) (आसन्ति आस्यं, द्वितीयार्थे सप्तमी) आस्य-भूतम् (अग्नि-लक्षणेनास्येन हि देवा हवींषि

६७ उत्तराच्चिकस्य ४, २, ३, १ ।

(१)—पृथिवीतः हवींषि गृह्योला द्युलोकस्य गन्तारमित्यर्थः ।

(२)—नि० २, १०, ६ ।

(३)—निमित्तात् कर्म-योगे (२, १, २३)—इति वचनात् ।

(४)—‘आ-इत्येष उपेतोतस्य स्थानं । उपजातम् प्रष्टुमित्यर्थः—इति वि० ।

(५)—पृष्टो-इत्यादिना (६, १, ६३) आस्य-शब्दस्यासन्, सुपां सुलुगित्यादिना

(७, १, २६) सप्तम्यालुक् च ।

^{५ ४ ४} ^५ ^{२ ३} ^५ ^१ ^{१ २}
 । मूर्द्धीहोद्वाइ । नन्दाइ३४इवाः । अरताइम् । पृथी-
^२ ^{२ १ २} ^{२ १ २} ^{१ ३ ४ ५} ^{२ १}
 इयाः । वैश्वानराम् । ऋतआ । जातमग्नीम् । कवि-
^२ ^० ^२ ^{२ १} ^१
 समाजमतिथायिम् । जनाइनाम् । आसन्नःपा । त्रा-
^१ ^२ ^{२ ४}
 इज्जन । याइ४इ । ताइदापुइवाइपूईः ॥ २८ ॥

^{४ २ ५ २} ^{२ ४ ५} ^{२ १} ^{२ १} ^२
 । II होवाइ । मूर्द्धीहोद्वाइ । नन्दाइ । वाइअर । ति
^{३ ४ ५} ^{२ २} ^{१ २} ^{२ २ १ २} ^{२ १ २}
 मृथिव्याः । इहोइयाइ । ईइया । वैश्वानराम् । ऋतआ
^{२ ३ ४ ५} ^{२ २} ^१ ^{१ २} ^१ ^२
 जातमग्नीम् । इहोइयाइ । ईइया । कविस्म्रा । जा
^१ ^{२ ३ ४ ५} ^{२ २} ^{१ २} ^{२ १}
 इमति । थिज्जनानाम् । इहोइयाइ । ईइया । आसन्नः
^२ ^१ ^{२ ३ ४ ५} ^{२ २} ^२ ^१ ^२
 पा । त्राइज्जन । यन्तदेवाः । इहोइयाइ । ईइ । याइइ
^{५ २ २} ^{३ १ १ १ १}
 ४पूअौहोवा । ईइइ४पू ॥ ४० * ॥ ६७

भुज्जते (६) 'पात्रं' पातारं रत्तकम् । यद्वा, आस्येन धारकम् ।

1, II वैश्वानरस्येमे ।

(६) —तथाहि ऐतरेयादौ श्रूयते 'अग्निमुखा वै देवाः' इत्यादिः ।

* इति ग्रामे गेथ गाने द्वितीयस्याईः प्रथमठकः ॥

अथ षष्ठी ।

२३   ३ १   २२   ३ २
वि त्वदापो न पर्वतस्य पृष्ठा-

३ १   ६   ३ २
दुक्थेभिरग्ने जनयन्त देवाः ।

३   १२   ३ १ २
तं त्वा गिरः सुयुतयो वाजय-

३ १   २२ ३ १ २   ३ १ २
न्याजि न्न गिर्ववाहो जिग्युरश्वाः ॥ ६ ॥ ६८

एवं गुण-विशिष्टं वैश्वानराग्निं 'नः' अस्माकं सम्बन्धिनि यज्ञे
'देवाः' स्तोतारऋत्विजः (१) देवाएव वा 'आ जनयन्त' यज्ञाभि-
मुख्येनाजनयन् अरण्योः सकाशाद् उदपादयन् ॥ ५ ॥ ६७

हे 'अग्ने' ! 'त्वत्' (१) त्वत् सकाशात् 'उक्थेभिः' (२) उक्थैः
स्तोत्रैः यज्ञैर्हविर्भिद्य (३) 'देवाः' स्तोतारः कामान् आत्मनः
'व्यजनयन्त' विविधं जनयन्ति । तत्र दृष्टान्तः—'पर्वतस्य'
मेघस्य (४) 'पृष्ठात्' उपरि भागात् 'आपो न' (५) आपः उदकानि

६८ नास्तीथमुत्तरार्द्धिके । ४०

(१) — युतिसत्वे न स्तोतारः ऋत्विजोपि देवाः उच्यन्ते ।

(२) — पञ्चम्यादृक् लुक् ७, १, ३६ ।

(३) — भिमण्डसादेशेन ७, १, १० ।

(४) — उक्थ-शब्दः स्तोत्रे एव ऋद्धः, यज्ञादावौपचारिकः ।

(५) — नि० १, १०, ६ ।

(६) — न शब्दः उपरिष्ठादुपसार्धो यः नि० १, २, ६ ।

I ओम् ॥ वित्वत् । ओद्वाइ । आपोनपर्वतस्य

पा२३३ष्टात् । उक्थेभिरग्नेजनयन्तदा२३इवाः । तंत्वागिरः

सुष्टुतयोवाजया२३न्ती । आजिन्नगाइर्ववा२३द्वाइः । जाये

३ । ग्यू२रा२३४ औद्दोवा । अश्वा२३४पूः ॥ १ ॥

II द्वा । ययाइदिवोद्वाइ । वित्वत् । आपो । तपर्व ।

तस्यपृष्ठात् । द्वा । ययाइ । दिवोद्वाइ । उक्थाइ । भिरा

ग्नेजन । यन्तदेवाः । द्वा । ययाइ । दिवो द्वाइ । तं

त्वा । गिराः । सुष्टुतयः । वाजयन्ती । द्वा । ययाइ ।

दिवोद्वाइ । आजीम् । नगाइर्ववा२३द्वाइः । जाये३ ।

ग्यू२रा२३४ औद्दोवा । अश्वा२३४पूः ॥ २ ॥ ई८

यथा, तद्वत् । अपिच, हे 'गिर्ववाहः' गीर्भिः स्तुति-रूपाभिः

I, II अनयोरभिधानमाश्रम् ऐरतं वा ।

अथ सप्तमो ।

वामदेवोब्रूते ।

९ २१ २ २१ ९ ४१
 आ वोराजानमध्वरस्य रुद्रः

२२ २२ २ १ २
 क्षोतारः सत्ययजः रोदस्योः ।

२२ २१ २ २२ २ २२
 अग्निं पुरा तनयिन्नोरचित्ता-

१९ २१ २
 द्विरण्यरूपमवसे कृणुध्वम् ॥ ७ ॥ ६८

धाम्निर्वह्नोयाग्ने ! 'भरहाजाः' (१) स्तोतारः 'तं' प्रमिष्टं 'त्वां'
 त्वां 'वाजयन्ति' बलिनं (२) कुर्वन्ति । यद्वा, 'याजमन्न' (३)
 मिच्छन्ति । अपिच, त्वां 'सृष्टयः' शोभन स्तुति-रूपाः 'गिरः'
 वान्तः 'जिग्युः' जयन्ति वशीकुर्वन्ति । तत्र दृष्टान्तः—
 'अश्वाः' वाहाः 'आजिन्न' संग्रहं यथा शोघ्नं जयन्ति
 तद्वदित्यर्थः ॥ ६ ॥ ६८

६८ नास्तीयमुत्तरार्द्धिके । ४१

(१)—अस्याभरद्वाजदृष्टत्वात् ।

(२)—नि० २, १, २ ।

(३)—नि० ७, ७९ ।

२ ७क,

४२ ५२ २ ४ २२ ४ २२ ४ ५ १ २२

। आवोराजा । नमध्व । रस्यरुद्राम् । होता ।

१ २ २, २ ४ ५ २ १
राम् । सा । त्ययजा३म् । रोदसीयोः । अग्निम् । रा ।

२ २ २, २ ४ ५ १ २ १ २ १ २
तनयि । त्नोरचित्तात् । हिरण्य । रू । पा३मव । सा

२ २
३४३इ । का३र्णपू३ध्वाईपू३ईम् ॥ ३ ॥ ई८

। हे ऋत्विग्यजमानाः ! 'अध्वरस्य' यज्ञस्य 'राजानम्' अधि-
पतिं 'होतारं' देवानामाह्वतारं 'रुद्रं' (१) रोक्यमाणं द्रवन्तं,
शतून् रोदयन्तं वा । यद्वा, 'एषा वा घोरातनूर्यद्गुद्रइति
रुद्रात्मकम् । 'रोदसीः' द्यावा-पृथिव्योः (२) 'सत्ययजं' सत्य-
स्यान्त्रस्य (३) दातारम् । यद्वा सत्ययजं सत्येन हविषा (४)

। वामदेव्यं रौद्रं वा ।

(१) रुद्र इति निघण्टोन् तृतीय काण्डीय-तृतीय-खण्डस्य तृतीयं पदम् । "रुद्रो-
रौतेति, सतो रोक्यमाणो द्रवतीति वा, रोदयन्तं वा, यदरुद्रस्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वमिति
काठकम्, यदग्नेर्दौतद्रुद्रस्य रुद्रत्वमिति हारिद्रविकम्"-इति नैरुक्तम् १०, १, ५ ।
'रुद्रं रोदनस्त्वभावकरम् । पार्श्वोग्निः प्रदीप्तः घुग्धुगाशब्दं करोति, वैद्युतोपि
गर्जित-लक्षणम्, मोर्ध्ना ऽः स्यः । अतोऽग्नौ रोदन-क्रिया-योगात् रुद्रः उच्यते'
-इति वि० ।

(२) नि० २, ३०, ४ । 'द्यावा-पृथिवी-पक्षेणैवात्र प्रदर्शनार्थं सर्वदेवानां यष्टारम्'
-इति वि० ।

(३) नि० २, ३, २५ ।

(४) हविर्लक्षणेनाद्यनेत्यर्थः ।

अथाष्टमी ।

वसिष्ठऋषिः ।

२ २ ३   २   २ २ १ २   २ २ ३
इन्धे राजा समर्थानमोभिः

२ २ १ २ २ १ २   २ २ २
यस्य प्रतीकमाहुतं धृतेन ।

१ २ २ १ २   २ २ २
नरोहव्येभिरीडते सबाध

१ २   २ २ २ २
अग्निरयमुषसामशोचि ॥ ८ ॥ ७०

देवान् यजन्तम् । यदा, सत्यस्यानन्द-लक्षणस्य सङ्गमयितारं
रोदस्योर्व्याप्य वर्त्तमानम् । 'हिरण्य रूपं' सुवर्ण-प्रभम् । एवं
विधम् 'अग्नि' 'वः' युष्माकम् 'अवमे' रक्षणाय 'तनयितोः'
तनयित्वरगनिः (४) सन्नाकात्मिकः, तत् सदृशाद् 'अचित्तात्' न
विद्यते चित्तं यस्मिन् तदचित्तम् (चित्तोपलक्षित-सर्वेन्द्रियोप-
संहारो मरणमिति यावत्) तस्मान्मरणात् 'पुग' प्रागेव
'आ कृणुध्व' यूयं समन्तादविभिर्भरग्निं भजध्वम् ॥७॥ ६८

७० नास्त्ययमुत्तरार्चिके । ४२

(४)—तनयित्वरग-वाचकः प्रसिद्धः । तच्छब्द-पगोऽग्नि परम्योपचारिकान्यः ।
तथा च विवरण-नये 'अचित्तात्' अचेतनात् 'तनयितोः' गर्जित-लक्षणाच्छब्दात् 'पुग'
प्राक्दृश्यमानम् 'हिरण्यरूपं' वैद्य-वाक्यान्मग्निम् इत्याद्यर्थः ।

^{२ २} ^{५२ २ २} ^{४२ ५२ ४ ५ ४२}
 । इन्धा३१२३४इ । छाउछाउछाउ । राजासमर्थान ।
^{५ ४ ५} ^{४ ५} ^{२ २} ^{५२} ^२
 मोमोरोभीः । ओभीः । यस्या३१२३४ । छाउ । छाउ
^२ ^{४ ५२ ४२ ५} ^{४ ५ ४ ५} ^{४ ५}
 छाउ । प्रतीकमाहुतवृ । ताइनाआइना । आइना ।
^{२२} ^{५२ २ २} ^{४२ ५ २ २} ^{४ ५}
 नरा३१२३४ः । छाउछाउछाउ । हव्येभिरोडतेस । बाधा
^{४ ५} ^{४ ५} ^{२२ २} ^{५२ २ २}
 बाधाः । बाधाः । आग्रा३१२३४इ । छाउछाउछाउ ।
^२ ^१ ^२ ^{११११}
 अग्रमुषसा२३मशाउ । वा३ । चो२३४५ ॥ ४ ॥

^१ ^१ ^{१२} ^{२ २ २ २} ^२
 ॥ हौहो२ । हौहो२ । हौहोइ । इन्धेराजासमर्थान-
^१ ^१ ^१ ^२ ^{२ २}
 ना३मोभी२ः । ओभी२ः । ओभी२ः । यस्यप्रतिकमाज्जत
^१ ^१ ^१ ^२ ^२
 वृश्ताइना२ । आइना२ । आइना२ । नरोहव्येभि-
^२ ^१ ^१ ^१ ^१
 रोडतेसा३बाधा२ः । बाधा२ः । बाधा२ः । हौहो२ ।
^{१२} ^{२२} ^१ ^२
 हौहोइ । आग्रियमुषसा२३मशाउ । वा३ । चो
^{११११}
 २३४५ ॥ ५ ॥ ७०

अथ नवमी ।

त्रिगिरास्वाङ्गऋषिः ।

२१२   २१२   २१२
प्र केतुना वृहता यात्यग्नि

२१   २१२
रा रोदसी वृषभोरोरवीति ।

‘राजा’ दीप्तः (१) ‘अर्थः’ स्वामी (२) हविषां प्रेरकोवा
‘अग्निः’ ‘नमोभिः’ स्तुतिभिः सह ‘समिन्धे’ समिध्यते । ‘यस्य’
अग्निः ‘प्रतीकं’ रूपं (३) ‘घृतेत आहुतं’ भवति । ये च ‘नरः’
अस्मदीयाः ‘सबाधः’ संश्लिष्टाः सञ्जात-बाधाः (४) ‘हव्येभिः’ हव्यैः
सार्द्धम् ‘ईडते’ स्तवन्ति । ‘सः’ अग्नि ‘उपसाम्’ ‘अग्रम्’
‘आ अशोचि’ आ दीप्यते ॥ ८ ॥ ७०

‘अग्निः’ ‘वृहता’ ‘केतुना’ प्रज्ञानेन (१) युक्तः सन् ‘आ’
इदानीं ‘रोदसी’ व्यावाष्ट्रिभ्यौ ‘प्रयाति’ प्रकर्षेण गच्छति ।

(१)—यद्यपि राजेति राजतोत्प्रेष्यकर्मणोरूपम् (नि०२.२१.४) भवितुं युक्तं,
परमिद्धोत्तमोश्चर-वाचकाप्रगार्यं शब्दं अतर्दिप्राथम्यं प्रमद्वस्यैव ग्रहणम् ।

(२)—नि०२.२२.१ । स्वामिनः प्रेरकत्वं सम्भवत्येव ।

(३)—‘प्रतीकं, नःस मयं वा’ इति वि० ।

(४)—सबाधः ऋत्विजः इति वि० । युक्तं चेन्न तस्य निघण्टु, तृतीयाष्टादश
पञ्चम-पदत्वात् ।

(१)—नि०३.६.२ ।

४२ ४१ २ ४१ २ २२
दिवश्चिदन्तादुपमामुदान

४२ ४१ २ ४१ २ ७
उपामुपस्थे मद्दिषोववर्द्ध ॥ ८ ॥ ७१

४२ १ २ १२ २ १ २ १
। प्रकोतुना । वृहताया । तियग्नाइः । होइहोवाइहोइ ।
२२ २ २ १२ २ १२ २ १
आरोदसाइ । वृषभोरो । रवीताइ । होइहोवाइहोइ ।
१ १ २ २ २ १ १ २ १
दिवश्चिदा । तादुपमाम् । उदानाट् । होइहोवाइहोइ ।
२ २ १ २ २ २ २ २
अपामुपा । स्थेमद्दिषो । ववर्द्धा । होइहोवाइहोइ ।
२ १ १ १ १ १ १
वा२३ । दे३ । दिवा२३४५म् ॥ ६ ॥

किञ्च, देवानामाह्वान-काले 'वृषभः' (१) इव 'रोरवीति' अत्यर्थं
शब्दं करोति । 'दिवश्चित्' अन्तरिक्ष-लोकस्यापि 'अन्तात्'
पर्यन्तात् 'उपमाम्' (उपमेत्यन्तिक-नाम २) मेघस्य समीपम्
'उदानट्' उद्द्युते ज्वलनात्मनादित्यात्मनावस्थितः सन् ऊर्ध्वं

७१ नास्तीयमुत्तरार्चिके । ४३

(१)—'वृषभः वर्षिता'—इति वि० ।

(२)—नि० २, १६, ११ ।

अथ दशमी ।

वसिष्ठऋषिः ।

३ २ ३   ४ १ २   ४ २ ३
अग्निं नरोदीधितिभिररण्यो

५   २ ४   ४   ५ १   २ २ २
॥ हा । हाऔहोइ । प्रा२३४के । तुना । वृहताइ ।

१ २ ४ ५   २ ४   २ ५   १
यातियग्रीः । हा । हाऔहोइ । आ३४रो । दसाइ ।

२ २ २   २ २ ४ ५   २ ४   २ ५
वृषभोइ । रोरवोति । हा । हाऔहोइ । दी२३४वाः ।

१   २ १   २ २ ४ ५   २ ४   १
चिदा । ता३दुप । मामुदानट् । हा । हाऔहोइ ।

२   ५   १   २ १   २ ४ ४ ५   २
आ२३४पाम् । उपा । स्थे३महि । पोववर्हा । हा । हा

२   २ ५ ४ ४   २ १   १ १ १ १
औहो । वा२३४औहोवा । ए३ । दिवा२३४५म् ॥७॥७१

व्याप्नोति । अथोतिर्व्यत्ययेन परस्मैपदम् । तिपोहन्ङादि-
लोपः । 'अपां' वृष्टिलक्षणानामुदकानाम् 'उपस्थे' उपस्थाने
अन्तरिक्षे (४) वैद्युतात्मना 'मह्यपः' महान् 'वयव' वर्द्धते ॥८॥७१

I, II इमे यामे, इन्द्रस्य ।

(४) - आपउपगम्य यव तिष्ठन्ति, तदपामुपस्थमन्तरिक्षम्, तस्मिन्नित्यर्थः—
इति वि० ।

१ २ ३ २
हस्तच्युतं जनयत प्रशस्तम् ।

६ १ २ ४ १ २ ४ २

दूरेदृशं गृहपतिमथव्यम् ॥ १० ॥ ७२*

५ २ २ २ ४ ५ २ १ २ १ २ १

। हाउहाउहाउ आग्नीम् । नराः । नराः । नराः ।

६ १ २ ३ ४ ५ २ २ २ ४ ५ २ १

दीक्षिति । भिररण्योः । हाउहाउहाउ । हास्ता । च्युताम् ।

५ १ २ १ २ १ २ ३ ४ ५ २ २ २

च्युताम् । च्युताम् । जनय । तप्रशस्तम् । हाउहाउहाउ ।

४ ४ २ १ २ १ २ १ २ १ २ ३ ४ ५

दूराद् । दृशाम् दृशाम् । दृशाम् । गृहप । तिमथव्यम् ।

५ ५ ५ ३ १ १ १ १

हाउहाउहाउ । वा । ई२३४५ ॥ ८ ॥

‘नरः’ नेतारऋत्विजः ‘प्रशस्तं’ प्रकर्षेण स्तुतं ‘दूरे दृशं’ दूरे दृश्यमानं दूरे पश्यन्तं वा ‘गृहपतिं’ गृहाणां पालकम् ‘अथव्यं’ (अथर्वतिर्गत्यर्थः^१) अगमम् अतनवन्तवा ‘हस्तच्युतं’ हस्तेन गतम् हस्तेन जातम्, अरण्यो विद्यमानम् अग्निः ‘दीक्षितिभिः’

७२ उत्तरार्चिकस्य ६, १, १०, १ ।

* यदुक्तं परम्परात् सप्तमखण्ड-भाष्यारम्भे ‘अग्निद्रोविराट्’ इति तदिह साक्षात् प्रदृश्य प्रमाणौकार्यम्

(१) —अथर्वति-इति गति-कससु नि० २, १५, ८० । अथर्वमिति नैगम काण्डे ४, २, ५१ ।

उभयैव यकार-वकारात्मकः पाठ-भेदः ।

पर र र ४ ५ २ १ २ १
॥ हाउहाउहाउ । आग्नीम् । नराः । दीर्धिति ।

२ २ ४ ५ र र र र ४ ५
भिररस्थो । एयो । एयोः । हाउहाउहाउ । हास्ता ।

२ १ २ १ २ २ ४ ५
चूताम् । जनय । तप्रशस्तम् । स्तम् । स्तम् ।

र र र ४ ५ २ १ २ १ २ २ ४
हाउहाउहाउ । दूराइ । दृशाम् । गृहप । तीमथ

५ ३ ३ ३ ३
व्यूम् । व्यूम् । व्यूम् । हाउहाउहाउ । वा । ई

१ १ १ १
२३४५ ॥ ८॥ ७२

इति द्वितीय दशति ॥

अङ्गुलिभिः^(१) 'जनयन्' जनयन्ति । | अत्र यास्कः ^(२) "दीर्धितयो

१, ॥ अनयोर्वसिष्ठः प्रजापतिर्वा ऋषिः, राशिमरायं,
मरायराशिनं वा स्फान्तिकरणं वा च्यावनं वा शैखिण्डिनं वा
इन्वकं वा नाम ।

(१) — 'दीर्धितयो' इति नि०, ४, ८ ।

(२) — यास्क-धृतत्वमिन्न मन्त्रे 'जनयन्' 'जलच्युनी', 'अथयु' इति तथ. पाठ
भेदाः परिलक्ष्यन्ते । किञ्च अथयुमिति नानि न यास्यान्तम् । यास्यान्तमेतद् देवराज
यजुना तद्यथा — 'अतः जनि-मनि यजि-दमिभ्यो अयि सिधीति बाङ्गलकाद्

ङ्गुलयो-भवन्ति, धीयन्ते कर्मस्वरणी प्रत्युत्तरानि अग्निः समरणा-
ज्जायत इति वा, हस्तच्युती हस्त-प्रच्युत्या जनयन्त प्रयस्तं दूरे
दर्शनं गृहपतिमतनवन्तम् (५,२,११)"-इति ॥ १० ॥ ७२

इति सायणाचार्य-विरचिते माधवोपे सामवेदार्थप्रकाशे बन्दीयाख्ये,
प्रथमस्याध्यायस्य सप्तमखण्डः ॥ ७ ॥

अथ अष्टम-खण्डे—

प्रथमा ।

बुधश्च गविष्टिरश्च हाह्वी ।

१ २ ३ २ ३ २ १ २ ३

अबोध्याग्निः समिधा जनानाम्

१ २ ३ १ २ ३ २ १ २

प्रति धेनुमिवायतोमुषासम् ।

३ २ ३ २ ३ २ १ २ ३

यङ्गा इव प्र वयामुज्जिह्वानाः

२ ३ १ २ ३ २ ३ १ २

प्र भानवः सस्वते नाकमच्छ ॥ १ ॥ ७३

७३ उत्तरार्चिकस्य ८,३,१३,१ ।

युष्म-प्रत्ययो धातोः अथरादेशश्च, सकार इत्तमञ्जकः । अतनं गमनं अथर्था-शब्देनो-
च्यते । मलर्थायस्य लुक्, गमनवन्मसित्यर्थः ।

४५२ ४ १ २ १ २२ १५२ २ १ २
 I अबोधिया । ग्राहःसमिधा । जनानाम् । प्रताइधेः
 २ २ १२ २ २ २ २ १५२ १५२
 नूम् । इवायतीमुषासम् । यद्गार्हपत्यम् । प्रवायामु
 १ २२ २ १२ २ २ २ १५२ १५२
 जिहानाः । प्रभानाः२३वाः । मसूतेनाकमक । इडा२३
 २ १
 भा३४३ । ओ३३४५३ । डा ॥१०॥ ७३

अथम् 'अग्निः' जनानाम् अध्वर्यादीनां 'समिधा' (१) समिद्धिः
 'अबोधि' प्रबुद्धोभूत् । 'धेनुमिव' अग्निहोत्रार्थं धेनुं प्रति यथा
 प्रातर्बुध्यते तद्वद् 'आयतीम्' आगच्छन्तीम् 'उषासम्' (२) प्रति उषः
 काले इत्यर्थः । अथ प्रबुद्धस्याग्नेः 'भानवः' रश्मयोज्वालाः
 'यद्गार्हपत्यम्' महान्तः (३) 'वयां' (४) गात्रां 'प्रोज्जिहानाः'
 प्रोद्धमयन्तीवृत्ताडव । यद्गामहान्तः प्रोज्जिहानाः स्वाधिष्ठानं

I श्येनः प्रजापतिर्वा ऋषिः, श्येतं वा गयनं वा गायनं वा
 दीर्घायुषं वा नाम ।

(१) —'समिन्धनेन' इति वि० ।

(२) — 'वा ष पूर्वस्य निगमे (६, ५. ६) इति मूलं चानुचननुश्रुतिमते नैमैव दीर्घः ।

(३) —'पक्षिणः' इत्यधिकोभावार्थः परिदृष्टानं विवरण-पथः ।

(४) —'वयां', द्वितीयैकवचनमिदं पञ्चम्यैकवचनस्य स्थाने दृष्टव्यम् । वयायाः-
 इत्यर्थः इति वि० ।

अथ द्वितीया ।

वत्सप्रिर्ऋषिः ।

२ ४ १ २ ४ १ २ ३ ४
प्र भूर्जयन्तं मह्यं विपोधां

४ १ २ २ ४ २ ३ १ २
मूरैरमूरं पुरान्दर्माणम् ।

१ २ ३ २ ३ १ २ २ ४
नयन्तङ्गोर्भिर्वनां धिय धां

१ २ ३ १ २ २ ४ २
हरिश्मश्रुं न वर्मणा धनर्चिम् ॥२॥ ७४

त्यजन्तोभानवः 'नाकम्' अन्तरिक्षम्^(५) 'अच्छ' आभिसुख्येन
'प्र सस्रते' प्रसरन्ति ॥

"सस्रते"- "सिस्रते"-इति पाठौ ॥१॥ ७३

हे स्तोतः ! त्वम् 'जयन्तम्'^(१) असुर-सेनानां जितारं 'मह्यं'

७४ नास्तोयमुत्तरार्चिके । ४४

(५)—'नाकं युल्लोकम्'-इति वि० । नाकमिति निषण्णौ दिव्यादित्यस्य च साधा-
रणं नामस्य द्वितीयम् । 'मूर्खोयु स्थानं' इति नैषङ्गाष्टमं शासनाद् आदित्य-पर-पक्षेऽपि
यु लोके परं तुल्यम्, अन्तरोक्ष परम्, छच्छ-लभ्यम् ।

(१)—'प्रत्ययं जयन्तमित्यनेन सम्बन्धितम्, भः प्रथमैकवचनमिदम् द्वितीयेक-
वचनस्य स्थाने द्रष्टव्यम्, भव प्रणिर्लोकं जयन्तम्, मूर्खदण्ड प्रदण्डार्थम् तौनपि
लोकान् जयन्तम्'-इति वि० ।

४ ५ ४ ५ ४ २ २ २ ४ ५ २ २ २ २
 । प्रभूर्जयन्ताम् । महा३४३० विपोधाम् । मूरैरमूरं पुरां
 ७ २ २ २ ४ २ २ २ ४ २ २ ४ २
 दर्मा३३णाम् । नया३४३न्तङ्गीभिः । वना३४३धियन्त्राः ।
 ४ ५ ४ ५ ५ २ १ १ १ १ १
 हरिश्मश्रुं नवर्मणाद् । ह्यउवा । धना३र्ची२३४पुम् ॥१॥७४

महान्तं 'विपोधां' (१) मेधाविनः (२) धर्तारं 'मूरैः' मूढैरधि-
 ष्ठितानां 'पुरां' शरीराणां 'दर्माणं' आदरेण रक्षकम् 'अमू-
 रम्' अमूढमग्निं 'प्रभूः' स्तोतुं प्रभव समर्थोभव 'गीर्भिः'
 स्तुतिभिः 'वना' वननीयं सम्भजनीयं 'नयन्त' धनानि प्राप-
 यन्तं 'वर्मणा' कवचस्थानीय-ज्वालयोपेतं 'हरिश्मश्रुं न' (५)
 हरित-वर्ण-केशमयमिव 'धनर्चि' धार्यमाणं क्रियमाणं स्तोत्रं
 यस्य तम्, प्रोणनकर-स्तोत्रं वा अग्निमुद्दिश्य 'धियं' परिचरण-
 रूपं कर्म 'धा' विधेहि ॥

"मूरैः"- "मूराः"-इति च पाठौ ॥ "नयन्तं गीर्भिर्वना
 धियन्त्रा हरिश्मश्रुं न वर्मणा धनर्चिम्"-इति छन्दोगाः,
 "नयन्तोर्गर्भं वनां धियं धुर्हरिश्मश्रुं नार्वाणं धनर्चम्"-इति
 बृहत्संज्ञाः ॥ २ ॥ ७४

। पौषम् ।

(१)- 'वेपथुः' कर्म-नाम (नि० २. १. १) तस्यैवमादि हृष्यत्वस्य, स्य कर्मणः, हविर्वह
 नादेर्धोरयितारम् इति वि० ।

(२)- विपश्चिन्ति निघण्टौ मेधावि-नामस्य चतुर्दशतमस्य ।

(५) हरिश्मश्रुम्, श्मश्रुः स्थानीय-हरित वर्णं ज्वाला भूमेतस्य । न शब्दः प्रादं प्रत्यय
 इति वि० सकृत्तोर्यः ।

अथ तृतीया ।

भरद्वाजऋषिः ।

१ १ २ २ १ १ २ १ २ १ २ १ २

शुक्रं ते अन्यद्यजतं ते अन्यद्

१ २ १ १ २ १ १ २

विषु रूपे अहनी द्यौरिवासि ।

२ २ १ २ १ २ २ २

विश्वा हि माया अवसि स्वधावन्

१ १ २ २ २ १ १ २

भद्रा ते पूषन्निह रातिरस्तु ॥ ३ ॥ ७५

हे 'पूषन्' ! 'ते' तव 'शुक्रं' शूक्लवर्णम् 'अन्यत्' एकमहर्भवति वासरात्मकम्, तथा 'ते' तव सम्बन्धि 'यजतं' [यजिरत्र सङ्गति-करणे (१) वर्त्तते] यजनीयं प्रकाशेन सङ्गमनीयं स्वतः कृष्णवर्णम् 'अन्यत्' एकमहर्भवति रात्र्याख्यम् । इत्थं 'विषु रूपे' शुक्ल-कृष्णतया नानारूपे 'अहनी' तव महिम्ना निष्पद्येते । यद्वा । हे पूषन् ! त्वदीयमन्यद्रूपं 'शुक्रं' निर्मलं दिवसस्योत्पादकम्, त्वदीयमन्यदेकं रूपं 'यजतं' केवलं यजनीयं न प्रकाशकं रात्रेरुत्पादकम् । अतएव 'विषु रूपे' विषम-रूपे 'अहनी' अहश्च रात्रिश्च भवतः । अहोरात्रयोर्निर्माणे सूर्यएव कर्त्ता ।

७५ नास्त्ययमुत्तरार्चिके । ४५

(१) — 'यज, देवपजा-सङ्गतिकरण-दानेषु' इति भा० उभयपदिषु ।

५ ४ ४ ४ ४ ५ ५ १ २ २
 । प्रुक्रंतेअन्यद्यजतम् । तआईन्यात् । विषरूपे
 २ ० २ १ २ २ २
 अहनिद्यौः । इवा२३सी । वाइश्वाहिमायाअवसाइ ।
 २ २ १ २ २ १ २ २ ४ ५
 स्वधा३वान् । भद्रा ते । पू । षा३निह । रातिरस्तु ।
 ४
 निरापुस्तृच्चाउवा ॥ १२ ॥ ७५

कथमस्य प्रसक्तिरिति ? तत्राह,— ‘द्यौरिवासि’ यथा द्यौरादित्यः
 प्रकाशयिता तथा त्वं प्रकाशकोऽसि । कुतः ? इत्यत आह,— हे
 ‘स्वधावन् !’ अन्नवन् ! (१) पूषन् ! ‘विश्वाः’ सर्वाः मायाः प्रज्ञाः
 ‘हि’ यस्मात् कारणाद् ‘अवसि’ रक्षसि, अतः कारणात् त्वं सूर्य-
 इव भवसीत्यर्थः । तादृशस्य ‘ते’ तव ‘भद्रा’ कल्याणी ‘रातिः’
 दानम् ‘इह’ अस्मात् ‘अस्तु’ भवतु (२) । यास्कस्वाह “शुक्रं
 तेऽन्यलोहितं तेऽन्यद्यजतं तेऽन्यद्यज्ञियं तेन्यदिषमरूपे ते अहनी
 कर्मणा द्यौरिव चासि सर्वाणि प्रज्ञानान्यवस्यन्नवन् (१२, २, ६)”
 इति ॥

“स्वधावन्”-“स्वधावः” (३) इति च पाठो ॥ २ ॥ ७५

। शुक्रम् ।

(२) . स्वधेत्यत्र नामस्य विभक्तिरिति (नि० ९, ७, २०) ।

(३) -‘हृषि’ ते ‘अन्यत’ इति पाठः, ‘प्रकृत्यान्तःपादमन्यपरं (६, १, ११५)’ इति
 माधनीयः ।

(४) -‘सतुवसौ दम्सम्बुद्धौ बन्धसि (८, ३, १)’ इत्यादिना सिद्धम् ।

अथ चतुर्थी ।

विश्वामित्रऋषिः ।

१ २   ३ १ २ २ १ २
इडामग्ने पुरुदस् सनिं गोः

२ २ ३ १ २ २ २
शश्वत्तमं हवमानाय साधः ।

१ २ ३ १ २ २ २ ३
स्यान्नः सनुस्तनयो विजावा

३ १ २ ३ १ २ ३ २
ग्रेसा ते सुमतिर्भूत्वस्मे ॥ ४ ॥ ७६

५ २   २   २ ३ ४ ५   ४   ३   ४
। इडामग्नाइ । पुरुदाइ । सस्सनिंगोः । शश्वत्तमं हव
५ २ २   ३   ५   १ २ २   २ २
माना । यसाइ३४धा । स्यान्नसूनुस्तनयः । विजाइवाइ ।
४ ५ ४ ५   ३ २   २   ४ २ ५   ३
आग्नेसाताइ । सुमाइ४इ । तीइः । भूतुहाउवा । स्मा
१ १ १ १
इइ३४पूइ ॥ १३ ॥ ७६

हे 'अग्ने' 'पुरुदंस' ['दंसः विषः'—इति (नि० १२, १, ३)
कर्म-नामसु पठितत्वाहंमः-शब्दः कर्म वाची] पुरुणि बह्वनि

७६ नास्तोयमुत्तरार्चिके । ४६

। कौत्सम् ।

अथ पञ्चमी ।

वत्सप्रिर्त्तपिः* ।

१८ २८ ३ २ ३ १ २ ३ २

प्र हेता जातो महान्नभोविन्

३ १ २ ३ १ २ ३ २

नृषद्मा सीदद्पां विवर्त्ते ।

इंसांसि कर्माणि यस्याः सा, तां बहु-कर्माणं 'गोः सनि' (१)
गवादिपशूनां सम्पादयित्रीं 'इडाम्' (१) एतन्नामिकां गो रूपां
देवतां 'शश्वत्तमं' निरन्तरं 'हवमानाय' यजमानाय मह्यं 'साध'
साधय । किञ्च । 'नः' अस्माकं 'सूनुः' पुत्रः 'तनयः' पौत्रः 'स्यात्'
भवतु—इति 'ते' तव या 'सुमतिः' शोभना बुद्धिः सा 'विजावा' (१)
अवस्था सती 'अस्मे' (४) अस्माकं 'भूत' (५) भवतु ॥ ४ ॥ ७६

'यः' अग्निः 'अपाम्' [अन्तरिक्ष-नाभैतत् (नि० १, ३, ८)]

* 'वत्सप्रिः' इति वि० पाठः ।

(१) — "छन्दसि वन सम रक्षितमथास (३, २, २७)" इति इति रूपम् । 'वत्सप्रिः',
तत्पूर्वकलाभामुपलक्ष्यते : सनि च लाभं च गोः इति वि० ।

(२) — "इडामसमिति" (नि० २, ७, १६) वि० । 'कोट्टशसमस' एतदसममिति च
वि० । एतदुक्तमभवति 'अथ गवाश्व अश्वस्य' इत्येत्यपि वि० ।

(३) विजावेति तनय-विशेषणमिति वि० मतम् । तथाचोक्तम् 'कोट्टशः पौत्राः
उच्यन्ते' 'विजावा' विविधं जनयिता पुत्राणां, अनेन प्रकारेण वशस्याविच्छेद
आशास्यते' इति वि० ।

(४) सुपां सुलु गित्यादिना (१, १, २२) विभक्तः शोभावे, 'शाम्छन्द' भूषणस्य
(१, १, २०) इति सिद्धम् ।

(५) — विकरणाभावादिकं सर्वे * छन्दसात् १०, ४, २३ ।

२ ३ २ २ १ २ १ २ २

दधद्यो धायी* सुते वयांसि

२ १ २ २ २ २ २ २ २ २

यन्ता वसूनि विधत्ते तनूपाः ॥ ५ ॥ ७७

अन्तरिक्षस्य 'विवर्त्ते' (१) विवर्त्तनउत्सङ्गे वेद्युत-रूपेण निषसीऽ-
भूत्, सद्दानीं 'होता' यजमानानां होम-निष्पादकोजातः
प्रादुर्भूतः 'महान्' गुणैः पूज्यः । 'नभोवित्' अन्तरिक्षस्य ज्ञाता
यतस्तत्रोत्पन्नः अतस्तस्य ज्ञाता 'नृषद्वा' नृषु सौदन् [सदेर्मनिन्,
नित्स्वरः (६, १, ११७)] 'प्रसौदत्' वेद्यां प्रसौदति । "अपा-
मुपस्थे मद्धिषा अगृभ्णत"-इति हि निगमः (२) । यद्वा, अपा-
मयसामित्यर्थः, कर्मणामुपस्थे (३) उपस्थाने समीपे वेद्यामुक्त-
लक्षणः सन् । अथवा, अपाम् उदकानां (४) विवर्त्ते मध्ये योऽ-
ग्निर्हविर्वोढुमसहमानो निगूढः सन् स देवैः पुनः प्रार्थितः,
उक्तविधः सन् वेद्यां प्रसौदति, सोऽग्निः 'दधत्' हवींषि धारयन्
'सुधायी' (५) वेद्यां निहितोऽभूत् । हे स्तोतः ! सोऽग्निः

* प्रतीच्यमुद्रितपुस्तके, भाष्ये च 'धायि'-इति ह्रस्वान्तपाठः ।

७७ नास्तीयमुत्तरार्द्धिके । ४७

(१) — 'आपो यत्र विविध वर्त्तन्ते सोऽपां विवर्त्तः अन्तरिक्षलोकः' - इति वि० ।

(२) — नैरक्त-सप्तमाध्याह्नीय सप्तमपादस्य तृतीये खण्डे एतद्विशेषोद्बुध्यः ।

(३) — अघः इति नि० २, १, १ कर्म-नामसु ।

(४) — आपः इति नि० १, १२, ५१ उदक-नामसु ।

(५) — 'धायीसुते' इत्येवं पाठो मन्त्रे । तत्र 'बन्धसि परेऽपि (१, ४, ८१)' इति ज्ञानम

४ २ ५ २ २ ४   २ १ २   २ २
 । प्रहोताजाताः ।   महान्नभोविनृषद्भा२३सीदात् ।
 १ २   २   २ १ २
 अपाविवर्त्ताइ । दधद्यो२३धा । याइ । सुनेवयांसि-
 १ २   १ २ २   १ २   ५ २ २
 यन्ताउ । वा । वासूनिविध । ता२ । या२३४ओहोवा ।
 २   १ १ १ १ १
 तनू३पा२३४पुः ॥१४॥

४ २ ५ २ २ ४   ५ ४   ५   १   २
 । प्रहोताजातः । उज्जवाह्वाइ । माहा२न्नाभो२ ।
 १   २ २   ०   २   १ २ २   १ २
 वाइनृषद्भासीददपाविवा२३र्त्ताइ । आओ३हो । इह्वा ।
 'विधते' परिचरते 'ते' तुभ्यं 'वयांसि' अन्नानि (५) 'वसूनि' धना
 नि च 'यन्ता' नियमयिता भवतु । किञ्च, तनूपाः, 'तन्वः' (६)
 पाता च भवत्विति शेषः ॥
 "नृषद्भा"-"नृषद्वा"-इति च पाठौ । "दधद्यो धायी सुते"
 -इति छन्दोगाः, "दधियो धायी सते"-इति बृहत् ॥ ५ ॥ ७७

१, ११ इमे काश्यपे ।

यस्मात् 'सुधायो'-इत्येव स्थापनं शक्य-परम् । वि०-सते तु 'धायी' धारयिता कृतिर्वह
 नादि-कर्मणः-इत्येकं दत्तमग्नि-विशेषणम्, सुते इत्येकं पदमभिप्रेतं इति मदर्शः । पद-
 कारस्तु 'धायी', 'सुते'-इत्येवमेकचिच्छेदः ।

(५)—वयः-इति नि० २, ७, ९ ।

(६)—'तन्वादीनां छन्दसि बज्रलम्'-इति वचनात् (६-४, ८६) ।

अथ षष्ठी ।

वसिष्ठ ऋषिः ।

२ २ २ २ १ २ २ २

प्र सम्माजमसुरस्य प्रशस्तं

२ १ २ २ १ २ २ १ २

पुंसः कृष्टोनामनु माद्यस्य ।

१ २ २ २ २ १ २ २ १ २

इन्द्रस्येव प्र तवसस्कृतानि

२ १ २ २ १ २

वन्दद्वारा वन्दमाना विवष्टु ॥ ६ ॥ ७८

१ १ १ २ २ २ १ १
दाधार्द्योधा २ । याइसुतेवयासियन्तावसू२३नी । आ२ २ १ २ १ २ १ २ ४ २ २
औ३हो । इहा । विधताये३ । तनू२पा२३४औहोवा ।२ २ २ १ १ १ १
हविष्मते२३४पू ॥ १५ ॥ ७७

‘असुरस्य’ बलवतः^(१) ‘पुंसः’ वीरस्य [पौंसमिति वीर्यमुच्यते^(१)]
तथाच यास्तः—‘पुमान् पुरुमना भवति पुंसतेर्वेति’ ‘कृष्टीनां’

७८ नास्तोयमुत्तरार्द्धिके । ४८

(१)→‘प्राणवतः’-इति नि० । “असुरिति प्राणनाम”—इति नि० १, २, ९ । तेन
तद्वान् असुरः । प्राणबलयोरेकार्थता प्रायः प्रसिद्धा ।

(२)→पौंसानि-इति नि० १, ९, ११ ।

५ २ २ २ ४ ५ २ १
 । प्रसम्माजाम् । असुराः । स्याप्रशस्ताम् । पुंसः
 २ १ २ २ ४ ५ २ २ २ २
 कृष्टाद् । नाऽमनु । मादियस्या । इन्द्रस्येवाऽष्टप्रतव ।
 २ ४ ४ ५ २ १ २ २ १ २ २ २ १ २ २ २ २ २
 सस्तूतानि । वन्दद्वारावन्दमाना । विवाऽष्ट२३४ओक्षेवा ।
 २ ५
 वोऽष्ट४शाः ॥ १६ ॥ ७८

जनानाम् 'अनु माद्यस्य' स्तूत्यस्य 'तवसः' (१) बलवतः 'इन्द्रस्येव' (१)
 तस्याग्नेः प्रशस्तम् (२) उत्कृष्टं 'सम्माजं' सम्ययाजमानं स्वरूपं
 प्रस्तौतु । तथा 'वन्दद्वारा' (३) वन्दनं वन्दः स्तुतिः, तद्वाराणि
 स्तुति-प्रमुखानि 'वन्दमाना' सर्वैः स्तूयमानानि 'कृतानि' कर्माणि
 'प्र विवष्टु' प्रकर्षेण कामयताम् ॥

“प्रसम्माजमसुरस्य प्रशस्तम्”-इति छन्दोगाः ; “प्रस-
 म्माजो असुरस्य प्रशस्तिम्”-इति बह्वचाः । “वन्दद्वारा
 वन्दमानां विवष्टु”-इति, “वन्दे दारुं वन्दमानो विवचिम”-
 इति च पाठौ ॥ ६ ॥ ७८

। घृताचेराङ्गिरसस्य साम ।

(२)-तवः-इति नि० २.८.५ । पदमेतत् 'इन्द्रस्य'-इत्यस्य विशेषणम् ।

(३)-यथा इन्द्रस्य कृतानि वृष-वर्षादीनि कर्माणि कथिद वदति, तद्वदग्रेऽपि
 कृतानि कर्माणि इविवक्ष्मादीनि 'प्र वदन्' प्रकर्षेण स्तौति- इति नि० ।

(४)-विवरण-कृतानिऽमौ द्वितीया यष्ट्यर्थं, तथाचेदमपि पदमिन्द्र-विशेषणम् ।

(५)-विवरण मते 'वन्दद्वारा'-इति पाठः । प्रत्ययेन च वन्दित्यस्य सम्बन्धः ।

अथ सप्तमी ।

विश्वामित्रकृषिः ।

४ २ ४ १ २२ ४ १ २ ३
अरण्योर्निहितो जातवेदा

१ २ ३ १२ २२ ४ १ २
गर्भइवेत्सुभृतो गर्भिणीभिः ।

४ १ २ ३ १ २ ४ १ २
दिवे दिवईद्योजागृवङ्गि-

४ १ २ ४ २२ ४ २
र्चविश्वङ्गि र्मनुष्येभिरग्निः ॥ ७ ॥ ७८

५ २ २ २ २२ ५२ ४ ५ ४२ ५ ५२
। अरण्योः । निहितो जा३४३तवेदाः । गर्भइवेत्सुभृतो

१ ५ २ १२ २२ ७ २
ग । भिणा२३४इभीः । दिवेदिवईद्योजागृवा२३ङ्गी ।

‘जातवेदाः’ सर्व-विषय-ज्ञानवान् ‘अयम्’ अग्निः ‘अरण्योर्नि-
हितः’ देवैर्यज्ञार्थं नितरां स्थापितः । तत्र दृष्टान्तः—‘गर्भः इव’-

७८ नास्त्योयमुत्तरार्चिके । ४८

। भरद्वाजस्य, प्रासाहम् ।

तथाच,—‘प्रवदन्’ प्रकर्षेण लीति ‘वारा’ वारं वरणीयं ‘वन्दमाना’ वन्दमानं लु वक्तुं
‘विषष्टु’ विविधं कामये इत्यर्थः ।

अथाष्टमी ।

पायुर्ऋषिः ।

१ १ २   ४ २ २
सनादये मृणसि यातुधानान्

२ २ १ २   २ १ २
न त्वा रक्षांसि पृतनासु जिग्युः ।

१   ५   २   ५   ४ २   ४   ५ २
ह्यार३४वो । आ२३४ज्ञोः । मनुष्येभिरग्निः । एक्षियाई
५   ४
ह्य । होपुइ । डा ॥ १७॥ ७९

इति, यथा गर्भोर्गर्भिणीभिः स्त्रीभिः 'समृतः' सुष्ठु धार्यते तद्वत् ।
स तादृशोऽग्निः 'हविष्मद्भिः' सममृत हविष्कैः अतएव 'जागृवद्भिः'
कर्मणि जागरूकैः 'मनुष्येभिः' मनुष्यैरस्माभिः 'दिवे दिवे'
प्रत्यहं स्तुत्यर्थम् 'इद्यः' स्तुतिरूपाभिर्गीर्भिः स्तोतव्यः^(१) ॥

"सुमृतोर्गर्भिणीभिः"-इति, "सुधितोर्गर्भिणीषु"-इति च
पाठौ ॥ ७॥ ७९

हे 'अग्नि' ! त्वं 'सनात्' चिरादेवारभ्य 'यातुधानान्' कु-
पारेण युक्तान् 'कयादः' क्रव्यादोमांस-भक्षकान् राक्षसान्^(२) ***

(१) इह मन्त्रे अतद्वत्त्वः पादप्रकाशनेन न व्याख्यातः ।

(२) इह किञ्चित् पाठोनष्टति लक्ष्यते. मृणसीत्यादेर्नाम्नानादशनात् । विष

१ २   ३ १ २   ३ २ ३
अनु दह सच्च मूरान् कयादो

१ २ ३ १ २ ३ १ २
मा ते हेत्या मुत्तत दैव्यायाः ॥ ८ ॥ ८०

३ २   २   २   १ २   २ १
। अहा । वोश्हा । वोश्हा । सनादग्राह । मृणसि ।

२ ३ ४ ५   २ १ २   २ १   २ ३ ४ ५
यातुधानान् । नत्वारत्ता । सीऽपृत । नासुजिग्यूः ।

२ १   २ १ २   २ ३ ४ ५   ३ २   २
अनुदहा । सच्चमू । रान्कयादाः । अहा । वोश्हा ।

‘दह’ तेजसा भस्मीकुरु । किञ्च । तव सम्बन्धिनो ‘दैव्यायाः’

८० नास्तोयमुत्तरार्द्धिके । ५०

। अग्नेर्वैश्वानरस्य अत्रेवा, राक्षोघ्नम् ।

रणकारस्त्वस्यैव व्याख्यानं कृतम्—हे ‘अग्ने’ त्वं ‘मृणसि’ मारयसि ‘यातुधानान्,’
राक्षसान् [मेत्यर्थं प्रतिषेधो जिग्य, रणेन सम्बन्धयितव्यः] ‘त्वा’ त्वां ‘रक्षांसि’ ‘शतनासु’
सङ्क्रान्तेषु (नि० २, १६, ६) ‘न जिग्यः,’ न जघनोत्यर्थः, सर्वदा अपराजिता एव, अतो
मयौमि अनुदह । ‘सच्च मूरान्’ सच्च भूतान् मृदान् मूर्धनित्यर्थः । ‘कयादः’ क्रय-
शब्दस्य रेफवकारयोश्चन्दमि वर्णलोपेन कयइत्येतद् भवति, तानि ये अदन्ति ते कयादः,
तान्, मांसस्य भक्षित्वमित्यर्थः । किञ्च ‘मा ते’ ‘हेत्याः’ हेतिवैधः तस्य मांसस्य
‘मुत्तत’ अमुत्तत इत्यर्थः दैव्यायाः देवानां स्वभूतयाः, सर्वदा देवैर्हव्यन्नामि-
त्यर्थः इति ।

९ २ १ २२ १ १ १ १ ४
 वोश्चा । माताइहेत्याः । मुक्षत । दाश्४३इ । वोश्चा
 पूयाइपूई ॥ १८ ॥ ८०

इति तृतीय-दशति ॥

देव्यात् 'हेत्याः' (१) 'आयुधात्' ते यातुधानाः 'मा मुक्षत' मुक्ता
 मा भूवन् ॥

“कयादः”-“क्रव्यादः”-इति च पाठौ ॥ ८ ॥ ८०

इति श्रीमाधवाचार्य-विरचितं माधवीये सामवेदार्थप्रकाशे कन्दोपाख्यानं
 पञ्चमस्याध्यायस्य अष्टमखण्डः ॥ ८ ॥

षोडशानुष्टुभोज्ञानोजिष्ठमिति खण्डयोः ।

मीमंराजानमित्येषा वेश्वदेवी ततः परा ।

स्तुतिरङ्गिरसां शिष्टाः आग्नेय्यस्तु चतुर्दश (०) ।

(१)-हेतिः नि०२.२०.३ । ऊति यतीत्यादिना (३,३.६०) मिदम् ।

(०)-अग्न्योजिष्ठमाभरेत्यादि नवमं दशमं खण्डयोः प्रथमं दश, उत्तरं षट् इति
 षोडश खण्डः सन्ति । तत्र दशमं खण्डारम्भकं मीमंराजानमिति, अस्या विवेचेना
 देवताः, तदत्यवहित-श्रुता इतरन्तेति, मातु अङ्गिरसां कृतिः, तदितरा सर्वाण्य
 आग्नेय्यइति विवेकः ।

अथ नवमे खण्डे —

संघं प्रथमा ।

गयतिर्ऋषिः ।

१ २ १ २ १ १ २ २ २ १ १ २

अग्न्यञ्जिष्ठमाभर द्युम्नमस्त्रभ्यमग्निगो ।

१ २ २ १ २ २ २ २ २ १ २ २ १ २

प्र नो राये पनीयसे रस्मि वाजाय पन्याम् ॥ १ ॥ ८१

हे अग्ने ! 'अञ्जिष्ठ' ^(१) बलवत्तमं 'द्युम्न' द्योतते कटक-मुकु-
टादि-रूपेण सर्वत्र काशते इति द्युम्न ^(२) धनम् अस्त्रभ्यम् 'आभर'
आहर । हे 'अग्निगो !' अष्टत-गमन ! [अष्टतमप्रतिहतं गमनं
यस्येति, अष्टता अनिवारिता गावोरश्मयोभस्येति वा, अग्निगुः ^(३),
तस्य सम्बोधनं हे अग्निगो] 'पनीयसे' पनीयसा स्तोतव्येन
'राये' राया धनेन । [सुपां सु लुगिति (७, १, ३६) श्रे आदेशः]
'नः' अस्मान् प्रकर्षेण योजय । 'वाजाय' अन्नस्य लाभाय 'पन्याम्'

८१ नास्त्योयमुत्तराक्षिके । ५१

(१)—'अञ्जिष्ठः' इति निघण्टौ द्वितीय-नवमे बल-नामसु प्रथमं पदम् ।

(२)—'द्युम्नम्'-इति निघण्टौ द्वितीय नवमे धन-नामसु तथोद्भूतमम् । सासा-
स्ताद्युम्नमेत्यादिना द्युत-दोषावित्यस्मात् नञ् प्रत्ययो मकारान्तादेशश्च निपात्याते ।(३)—'अष्टत-शब्दस्याग्निभावः, गमनं गौः'-इति निघण्टु-भाष्यम् । रस्मि-नामस्त्रभि-
गौ-शब्दः परिलक्ष्यते, तथाहि-'गावः'-इति नि० १, ४, २ ।

^१ । आग्नाओ^२र^३वा । ओजिष्ठा^४मा । भाराओ^५र^६वा ।
^७ वा । द्युम्नमस्रभ्यमधिगो^८र । ओइ । प्रानाओ^९र^{१०}वा ।
 रायेपनी रयसे^{११}र । ओइ । रात्साओ^{१२}र^{१३}वा । बाजायपण्या
 र^{१४}र^{१५}पूम् ॥ १८ ॥

II अग्नेर्द्वाद । ओजि । षामाभारा । औक्षोर्द्वाद
वा । दुम्नस । भ्यामघ्रीगा । औक्षोर्द्वादवा । प्रनो
राये । पानीश्यामा । औक्षोर्द्वादवा । रात्सीर्द्वादवा ।
यपीवा । औक्षोर्द्वादवा । थापुवोर्द्वाद ॥ २० ॥ ८१

पन्थानम् अत्रस्य, मल्लमोप-प्राप्ति-साधनं मार्गं, 'रत्नि' (४) वि-
लिख कुर्वित्यर्थः ॥

“प्र नो राये पनीयसे”-इति कन्दोगाः; “प्र णो राया
परीणसा”-इति बह्वचाः ॥ १ ॥ ८१

I, II इमे पाथे हे ।

(४) — 'इदं' विशेषणम् आदिः, द्वितीयभाष्योप-वृत्तस्य वचनाच्छेषः ।

अथ द्वितीया ।

वामदेवऋषिः, भरद्वाजोवार्हस्पत्योवा ।

^{१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२}
यदि वीरो अनु ष्यादग्निमिन्धीत मर्त्यः ।

^{१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२}
आ जुह्वद्व्यमानुषक् शर्म भक्षीत दैव्यम् ॥ २ ॥ ८२

^{१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२}
I यदिवीरो अनुष्यात् । ऐया३४३ई३४या । अग्नि
^{१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२}
मिन्धीतमौ । हो३हा३ । हो३३४र्त्तियाः । आजु३क्का
^{१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२}
झा३३ । व्यमा३नू३३४षाक् । शर्मभ । शाइ । तदा३
^{१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२}
हा३इ । वा३ओ३३४वा । व्या३३४पूम् ॥ २१ ॥ ८२

‘यदि’ यदा ‘यस्य’ मनुष्यस्य ‘वीरः’ पुत्रः ‘स्यात्’ भवति, तदा
सः ‘मर्त्यः’ ‘अग्निमिन्धीत’ आधानसादधीत कुर्वीत । किञ्च ।
‘आनुषक्’ अविच्छिन्नं यथा भवति तथा ‘हव्यम्’ ‘आ जुह्वत्’

८२ं नास्तीयमुत्तरार्चिके । ५२

I बृहत्, आग्नेयम् ।

अथ तृतीया ।

दयोर्भरद्वाजऋषिः ।

११२ ११२ १२३ ११२ २२
 त्वेषस्ते धूम ऋण्वति दिवि सक्क्र आ ततः ।

१२३ १२३ ११२ ११२
 सूरौ न हि द्युता त्वं कृपा पावक रोचसे ॥ ३ ॥ ८३

२२१ ४२ ४ २ १ २
 । त्वेषास्ते२धूमऋण्वतिद्वाउ । दिविसंक्क्रा३आताता

आभिमुख्येन जुहोति । अपिच । 'दैव्यं' देव-सम्बन्धि 'शर्म' गृहं सुखं वा 'भजोत' भजत सेवेतेत्यर्थः^(१) ॥ २ ॥ ८२

हे 'अग्ने ! 'त्वेषः' दीप्तस्य 'ते' तव 'शुक्रः' शुक्लोनिर्मलः शुभ्र-वर्णोवा 'धूमः' 'दिवि' अन्तरिक्षे 'आ ततः' विस्तीर्णः 'सन्' 'ऋण्वति' मेघात्मना परिणतो गच्छति । अपिच । हे 'पावक !'

८३ नास्त्योयमुत्तरार्चिके । ५३

। यामम् ।

(१)—'यदि' 'मत्यः' 'हव्यम्' 'आनुषक्' 'आनुपूर्व्यम्' 'आजुहोत' 'अग्निम्' 'इजोत', तर्हि 'वीरः' 'स्यात्', किञ्च 'दैव्यं' 'शर्म' 'भजोत' लभेतेत्यर्थः, अस्मिन् पाद-पूरणः— इति वि०-सम्बन्धेः ।

अथ चतुर्थी ।

१२ २२११२ २२ ११२ २२
त्व॑ हि चैतवद्यशोमे मित्रो न पत्यसे ।

१ २ २ २ २ १ २ २ १२ २२
त्वं विचर्षणे अवो वसो पुष्टिं न पुष्यसि ॥ ४ ॥ ८४

४२२ ५ २१ २ ४२ ५
३ः । सूरोनचीच्चाउ । द्युताद्वाम् । कृपापवाच्चाउ ।

२ १२ २ १
करोचा२३सा३४३इ । ओ२३४पुइ । डा ॥ २२ ॥ ८३

शोधक ! अग्ने ! 'सूरोन' सूर्यइव 'कृपा' (१) स्तोतव्याभिमुखीकरण
समर्प्यया स्तुत्या स्तयमानस्त्वं 'द्युता' दीप्त्या 'रोचसे' हि
प्रकाशसे खलु ।

"दिवि सन्" -- इति, "दिवि षन्" -- इति च पाठौ (१) ॥ ३ ॥ ८३

हे 'अग्ने !' 'त्वं हि' त्वं खलु 'चैतवत्' क्षितिः चयोऽ
चयः तत्सम्बन्धि चैतं शुष्क-काष्ठं, तद्युक्तं 'यशः' अन्नं (नि० २, ७
हविलक्ष्णं 'पत्यसे' अभिपतसि गच्छसि । तत्र दृष्टान्तः -- 'मि

८४ नास्त्येयमुत्तरार्चिके । ५४

(१) -- 'कृपा' -- इति निषण्ड-तृतीय-चतुर्दशे अर्चति-कर्मसु द्वादशं पदम्, त
सुपानित्यादिना (१, १, १८) तृतीयायालुक् ।

(२) -- 'पूवपदात्' (८, १, १०६) -- इति बलवैकल्याच्च सिद्धमेव ।

४ २ ४ ४ ४ ४ ४ १ २
 । त्व^४च्चै^२तवद्य^४शः । इय^४इया^२च्चा^४इ । अग्ना^१इमि^२ ।
 १ २ २ ४ १ २ ४ ४ ४
 चो । नाप^२त्या^२२३४सा^४इ । आ^१ओ^२३४^४हो । इया^४च्चा^४इ ।
 १ ० २ ४ १ २ ४ ४
 त्वंवि । चा । षणो^०२आ^२२३४वाः । आ^१ओ^२३४^४हो । इया-
 ४ १ २ २ १ २ २ ४
 च्चा^४इ । वासा^१उवा । पु । छा^१इम् । नापु^२ष्या^२२३४सी ।
 १ २ ४ ४ ४ ४
 आ^१ओ^२३४^४हो । इया^४च्चा । हो^४पु^४इ । डा ॥ २३ ॥ ८४

लोचन' अहरभिमानो मित्रो देवः^(१) स इव [यद्वा । अय इति गृह-नाम
 (नि० ३, ४) 'चैतवत्' चैतं निवासकं हविलक्षणमन्नं तद्युक्तम् यज-
 मान-गृहं मित्रभूतः पुरुषाभिपतसि । यद्वा । पत्यतिरैश्वर्य-कर्मा,
 (नि० २, २१) ईदृशमन्नं 'पत्यसे' ईशिषे] अतः कारणात् हे
 'विचर्षणे!' विशेषेण सर्वस्य द्रष्टः! 'वसो!' वासकान्ने! त्वं
 'अवः' अवणीयमन्नम् (नि० २, ७) अन्न-कार्य-भूतां 'पुष्टिं' च पुष्टयसि
 वर्धयसि ॥ ४ ॥ ८४

I बृहच्चैवाग्नेयम् ।

(१)—स च अन्नरिष्यः, मैत्रे (१०, १, ८-९) वाद्यादिषु परिगणितवान् । 'मित्रो
 जनान्वाजयति ब्रूवाणो मित्रो दाधार शयिवीजतयाम् । मित्रः हृष्टोरनिमिषाभिषष्टे
 मित्रापद्यं घृतवज्रहोत'-इति श्रुत्वा तथैवोदाहृतम् ।

अथ पञ्चमी ।

सूक्तः॥वाहादितः॥

२ २ २ १ २ २ २ १ २ २ १ २

प्रातरग्निः पूरुप्रियो विशस्तवेतानिधिः ।

२ २ २ १ २ २ १ २ २ २ २ १ २

विश्वे यस्मिन्नमर्त्ये हव्यं मर्त्तास इन्धते ॥ ५ ॥ ८५

५ २ २ १ २ २ १ २ २ १ २ २ १ २

। प्रातरग्नाइः पूरुप्रियाः । विशस्तवे । ता२३ । अ-

२ २ १ २ २ १ २ २ १ २ २ १ २
तिथाइः । वाइश्वेयास्मी३न् । अमा२र्त्ता२४याइ । हव्या

‘पूरुप्रियः’ बहु-प्रियः ‘विशः’ यजमाने धनस्य निवेशकः^(१)
 ‘अतिधिः’ यजमानानां गृहान् प्रति [तिथिषु न अभ्येतीत्यतिधिः ।
 तथाह यास्कः—“अतिधिरभ्यतितो गृहान् भवत्यभ्येति तिथिषु
 पर-कुलानोति पर-गृहाणीतिवा(४,१,५)” इति] एवं विधोऽग्निः
 ‘प्रातः’ ‘स्तवेत’ स्तूयते । ‘अमर्त्ये’ अमरण-धर्मके ‘यस्मिन्’

८५ नास्तोयमुत्तरार्चिके । ५५

॥ सूक्त-इति वि०-पाठः ।

। बृहतश्च कोमुदस्य साम ।

(१)—‘विशः’, प्रथमा-बहुवचनमिदं तृतीया-बहुवचनस्य स्थाने दृश्यम्, विद्भिः
 यजमान मन्त्रैः, ‘स्तवेत’ लिङ्गं लिङ्गार्थे द्रव्यः कर्मणि च विद्भिः स्तूयते-इति वि० ।

अथ षष्ठी ।

वसूयवञ्चात्रेयाकृषयः ।

१२ १२ १ २ १ १ २ १ १ २

यद्वाक्षिष्ठं तदग्रये वृद्धर्क्ष विभावसो ।

१ २ ३ २ २ २ ३ २ १ २

महिषीव त्वद्रयिस्त्वदाजा उदीरते ॥ ६ ॥ ८६

२३^१क्षो^२इ । मर्त्ता^१क्षो^२ । सइन्धा^१२३ता^२३४इ । ओ^१२३

४५इ । डा ॥ २४ ॥ ८५

अग्नौ 'विश्वे' सर्वे 'मर्तासः' मर्ताः मनुष्याः 'हव्यम्' 'इत्यते' दीपयन्ति दधतइत्यर्थः^(१) ॥

“विश्वे यस्मिन्नमर्त्ये हव्यं मर्तास इत्यते” इति कन्दो गाः, “विश्वानि यो अमर्त्या हव्या मर्त्तेषु रण्यति” इति बह्वचाः ॥ ५ ॥ ८५

‘वाहिष्ठं’ बोद्धृतमं ‘यत्’ स्तोत्रं ‘तत् अग्नये’ क्रियते । अतः हे ‘विभावसो’^(१) प्रभा धनाग्ने । ‘वृद्धत्’ बह्वन्नं धनं च ‘अर्क्षे’

८६ नास्तीयमुत्तरार्चिके । ५६

(२)-‘विश्वे यस्मिन्’ इति परमाद् यच्छब्दो यवनात् पूर्वस्मिन्नप्यर्क्षे तच्छब्दोऽप्यर्क्षः । पाठकसादर्थं क्रमस्य बलीयस्त्वान् पूर्व द्वितीयोऽर्क्षो व्याख्यातव्यः इति वृ० । अथ यस्मिन्नग्नौ विश्वे मर्तासोऽहयमित्यने, भो, यं विद्मः क्षयत इति भावार्थः ।

(१) बहु धनं, तद यस्या विविधं भाति दीप्यते स विभावसु ।

४ २ ५ ४ १ १ १ १ १
 । यदाहिष्ठं तदा । ग्रयाइ । बृहद्वर्चविभावा२३साउ ।
 १ १ १ १ १ १ १ १
 माही२षाइवा२ । त्वद्रयिः । त्वद्वा२३जाः । उदीरा२३ता
 १
 ३४३इ । ओ२३४पुइ । डा ॥ २५ ॥

४ २ ५ ४ ४ ४ ४ २ ४ ५ १ १
 । यदाहिष्ठं तदग्रये । यदाहिष्ठोवा । तदग्रयाइ ।
 १ १ १ १ १ १ १ १
 बृहदा२३र्चा । विभावसाउ । महिषा२३इवा । त्वद्रयिः ।
 १ १ १ १ १ १ १ १
 त्वद्वा२३जाः । उदीरा२३ता३४इ । ओ२३४पुइ । डा
 ॥ २६ ॥ ८६

अस्मभ्यं प्रयच्छ । कथमस्थान्न-धन-प्रदातृत्वमित्यपेक्षायामाह—
 यतः 'त्वत्' त्वत्तः सकाशात् 'महिषी' मसृती^(१) 'रयिः' धनम्
 'उदीरते' उद्वच्छन्ति^(१) । 'इव'-इति पाद-पूरणः^(२) ॥ ६ ॥ ८६

। ॥ अग्निऋषिः, यदाहिष्ठीये यन्महिष्ठीये वा ।

(१)—महन्नामसु 'महिषः'-इति षष्ठं पदम् (नि० ३, १) ।

(२)—'लद्वाजा'-इत्यस्य व्याख्यानमिह गोपलभ्यते । विवरणकारसु 'त्वद्रयिः'-
 इत्यस्य लया सह धनम् इति व्याख्याय 'लद्वाजा' लया सह अन्नानि इति व्याख्यानम् ।
 भाष्य-नये खलु 'लत्' लतः सकाशात् 'वाजा' अन्नानि इत्यर्थः सम्भवपरः ।

(३)—'एतद्गन्तुं भवति--यस्मादग्निर्ना दत्तं धनमन्नं च लया सङ्गच्छते, यस्याः

अथ सप्तमी ।

गोपवनऋषिः, सप्तवध्रिर्वा ।

११ २ २ १ २ ११२ २२
विशो विशो वो अतिथिं वाजयन्तः पुरुप्रियम् ।

२ २ २ २ १ २ २ २ २ १ २
अग्निं वो दुर्यं वचः स्तुषे शूषस्य मन्मभिः ॥ ७ ॥ ८७

५ २ २ २ ५ १२ २
। विशोविशोऽम्वोऽतिथाइम् । वाजयन्ताः । पू-

१ २ २ १ २ १ २ २ १ २
३रूप्रीड्याम् । अग्निं वो २ । दूरा२३याम् । चुम्माइ ।

२ २ १ २ ५ १ २ २ २ २ ५
वा३चा३ः । स्तू२३४षे३चाइ । ओ । चुवाइ । शू२३४षा ।

१ २ २ १ २ ५ ५ ५ ४
चुम्मा । स्या३मा३ । न्ना२३४भाइ । ण३द्याइ३चा । हो

पूइ । डा ॥ २७ ॥ ८७

हे ऋत्विग्यजमानाः ! 'वः' यूयं 'वाजयन्तः' अन्नमिच्छन्तः

८७ उत्तरार्चिकस्य ७, २, १२, १ ।

। अग्निऋषिः, विशोविशोयम् ऐडं वा ।

इग्निना दत्तेन घनेनाग्नेन च तमोऽप्योऽसि । (कथम्यमर्थमसन्नानि च तस्य सङ्कल्पे
उच्यते—'महिषीव' यथा राजभार्यां तमेव सङ्कल्पे तददित्यर्थः) इति वि० ।
अतः 'अग्नये' अग्निम् 'अव' इति योजना ।

अथाष्टमी ।

पुरुषात्रेयकृषिः ।

११३ १ २ ११२ २२ ४२ ११२
 बृहद्वयो हि भानवे र्चादेवायाग्रये ।

११२ २२२ ११२ १२ १२
 यं मित्रं न प्रशस्तये मर्त्तासो दधिरे पुरः ॥ ८ ॥ ८८

५ २ १२ २ १ २ २२ १२ २
 । बृहद्वयाः । हिभानारुवाद् । आर्चादेवा । य-

‘विशोविशः’ सर्वस्याः प्रजायाः ‘पुरु-प्रियं’ बहुप्रियम् ‘अतिधि’
 पूज्यम् ‘अग्नि’ स्तुत्या परिचरतेतिशेषः । अहं च ‘वः’ युष्मदर्थं
 ‘दुर्य’ गृह-हितम्^(१) अग्निं ‘वचः’ ‘स्तुषे’ स्तौमि ‘शूषस्व’
 सुखस्व^(२) लाभाय । कैः साधनैः ? ‘ममभिः’ मननीयैः
 स्तोत्रैः ॥ ७ ॥ ८७

यज्ञे ‘भानवे’ दीप्तिमते ‘अग्नये’ ‘हृहत्’ महत् ‘वयः’ हवी-

८८ नास्तीयमुत्तरार्चिके । ५७

(१) ‘दुर्याः’-गृहाणाम्-इति नि० १, ४, १८ । ‘दुर्य’ यज्ञं गृह-द्वारि मन्त्रं-
 इति वि० ।

(२) ‘शूषस्व’-इति निषण्डुतृताय-पठे शुष्क-नामसु रकादशतमम् । लाभायेति
 षष्ठी अवक्ष-सामर्थ्याद् गम्यते ।

^१ अग्नार^२याइ । ^१ यन्मि^०त्रन्न । ^० प्राशस्ताया^१ रइ । ^१ मर्त्तासो-
^२ रदाइ । ^४ धिरोवा । ^४ पुपूरो^४द्वाइ ॥२८॥

^५ ॥ वृहद्वयो^२द्दिभाना^४द्वाइ । ^१ आर्चा^१देवा । ^१ य^१अग्नार^१इ
^२ याइ । ^१ यन्मि^१त्रन्न । ^१ प्राशस्ताया^१ रइ । ^१ मर्त्तासो^१द । ^१ धा-
^२ इरे^२पूरा । ^२ औ^२होवा^२द्वाइ^२ औ^२होवा । ^२ वा^२इ^२द्वा^२ रइ
^{११} ४पूः ॥ २८ ॥ ८८

रूपमन्नं^(१) दीयते 'हि' अतस्त्वमपि 'देवाय' द्योतमानायामग्नये
वयः 'अन्नं' प्रयच्छ । 'मर्त्तासः' मनुष्याः 'यम्' अग्निं 'मित्रं न'
सखायमिव 'प्रशस्तये'^(२) प्रकृष्ट-स्ततये अस्मदर्थं देवानग्निः
स्तौत्विति 'पुरः' 'दधिरे' पुरस्कृर्वति^(३) ॥

“प्रशस्तये”—“प्रशस्तिभिः”—इति पाठौ ॥ ८ ॥ ८८

१, ११ शार्गप्रजापतिऋषिः, कनौनिके हे ।

(१)—'वयः'—इत्यन्न-नामसु द्वाविंशतिशतम् । नि० २, ० ।

(२)—'प्रशस्तये, चतुर्थ्येकवचनमिदं तृतीया-वचनस्य स्थाने द्रष्टव्यम्, पुशस्तिभिः
स्तौतिभिः; स्तुवतइति वाक्यशेषः—इति वि० ।

(३)—'पुरः' पूर्वस्थां दिशि 'दधिरे' धारयन्ति आहवनीयाग्नयेति वि०-सम्मतोऽर्थः ।

अथ नवमी ।

गोपवनऋषिः ।

१ २   २ १ २ २ १ २ १ २ २ २
अगन् वृत्रहन्तमं ज्येष्ठमग्निमानवम् ।

१ २ २ १ २ २ २ १ २ २ २ २
यः स्म श्रुतर्वन्नार्त्तं बृहदनीक इध्यते ॥ ८ ॥ ८६

५   २ १ २ २   १ २   १
। अगन्वृ । वाइहान्ताइमाम् । ज्याइष्ठम । प्रिमा-
२ २   १   १   २ १ २
नाइवाम् । यस्माइहोइ । श्रुतर्वन्नार्त्ताइ । बृहदाइ-
१   २ २   २   ५ २
होइ । आनीकयाइशुवायेइ । ध्वाइष्ठते ॥ ३० ॥ ८६

‘वृत्रहन्तमं’ पापानामतिशयेन हन्तारं ‘ज्येष्ठं’ प्रशस्यम् ‘आ-
नवं’ मनुष्य-सम्बन्धिनं, तेषां हित-कारिणम्^(१) ‘अग्निम्’ ‘अगन्’
गन्ता ‘वयं’ [पूजार्थं बहुवचनम्] अग्निः ‘यः’ ‘आर्त्तं’ ऋक्ष-पुत्रे
‘श्रुतर्वन्’ नाम्नि राजनि^(२) निमित्तं ‘बृहत्’ महान् ‘अनीकः’

८६ नास्तीयमुत्तरार्द्धिके । ५८

[अतिऋषिः, श्रुतर्वणम् ।

(१)—‘अनवः मनुष्याः’ नि० २, २, १० । ‘अनुर्धनव्यः तस्मापत्यम् समुच्चैश्च हि
सम्बन्धेन अग्निर्जन्यते, तेनासौ अनवः, अतस्तस्मात् अगन्वम्’ इति वि० ।

(२)—‘श्रुतर्वा नाम ऋषिः’ इति वि० ।

१ २ ३ ४ १२ १
भुवाः । इहा । यो२३४नीम् । योनिमिन्द्रश्चगच्छथः ।

२ १ २२ २ १ २२ ३ ४
पितायक्तश्या३पा । इहा । स्याग्नाइ । इहा । यो२३४नीम् ।

१२ २ २ २ २ १ २ २ १
योनिमिन्द्रश्चगच्छथः । अङ्गामातामा३नूः । इहा । कवा-

२ २ ३ ४ १ २ २ १ १ १ १
इ । इहा । यो२३४नीम् । योनिमिन्द्रश्चगच्छथा२३४पुः ॥

३१ ॥ ६० *
१

इति चतुर्थ-दशति ॥

हे 'अग्ने' त्वं 'परेण' उत्कृष्टेन 'धर्मणा' (१) आधानादि
कर्मणा 'जातः' प्रादुर्भूतोसि । 'यत्' यः 'महद्भिः' यज्ञे सह वर्तन्ते
इति सहतः ऋत्विजः, तैः सह 'अभुवः' भूमि-सम्बन्धि-यज्ञे वर्तन्ते
[क्षयपस्याग्निरित्येतयोः परस्परं विभक्ति-व्यत्ययः (२)] 'यत्' यस्या

(१)—धर्म इति यज्ञ-नामसु अन्यम् नि० २, १७ ।

(२) विवरण-यन्ते तु यथा विभक्ति-शास्त्रानं दृश्यन्ते । तत्राह—'यत्' यः 'अग्निः',
'क्षयपस्य' ऋषेः 'पिता' पालयिता, 'अहा' अदिति मत्स्य-नाम (नि० २, १७, २), तस्य
धारयिता, 'माता' दृष्टि-प्रदान-द्वारेण सर्वस्य जगतो निर्माता, 'मनुः' ज्ञाता अधिकारस्य
भक्ततया अभक्ततया वा, 'कविः' मेधावी; यश्च 'महद्भिः' सह यियमानैर्देवैः 'महाभुवः'
सहैव प्रादुर्भवति; सोयम् 'परेण' उत्कृष्टेन 'धर्मणा' कर्मणा 'जातः' प्रादुर्भूतः ।
इति विवरण-निरूपणार्थः ।

* इति ग्रामे गेय-गाने द्वितीयः प्रपाठकः । २ ।

ग्नेः 'कश्यपः' 'पिता' 'अद्वा' देवी 'माता' च 'मनुः' 'कविः'
क्रान्त-कर्मा मेधावी वा ["मनुर्वैवस्वतः स्तोतासीत् सोऽग्निः
यजमानायाभीष्टं फलं प्र यक्तु" अनेन सुचितमुपाख्यानं ब्राह्म-
णान्तरे द्रष्टव्यम् ॥ १० ॥ ८०

इति सायणाचार्य्यं विरचितं साधवोद्ये सामवेदार्थप्रकाशे छन्दोबोध्यमाने
पथमस्याध्यायस्य नवमखण्डः ॥ ८ ॥

अथ दशमे खण्डे

मेयं प्रथमा ।

अग्निस्तापमऋषिः* ।

२ ४ १२ ३ १२ ३ २ ४ १२

सोमं राजानं वरुणमग्निमन्वारभामहे ।

३ २३ ३ १२ ३ १२ ३ २ ४ १२

आदित्यं विष्णुं सूर्यं ब्रह्माणं च बृहस्पतिम् ॥ १ ॥ ८१

४२४ ४२४२ ४४४ २ १ ४ २४

। ओम् । सोमं राजानं वरुणाम् । अग्निमन्वारभाम

* 'वामदेवस्यार्धम्'-इति वि० ।

८१ नाम्नीयमुत्तरार्धिके । ६०

। वार्हस्पत्यम् ।

३२क,

१ २ १ २ १ १ १ १ १ १ १ १
 चे३ । होवा३च्चाइ । आदित्य विष्णु३सूर्यम् । होवा३
 १ १ १ २ १ १ १ १ १ १ १
 चाइ । ब्रह्माणा३च्चाइ । होवा३च्चाइ । बृ३च्चाइ ।
 पा३३३तीम् ॥ १ ॥ ८१

‘राजानं’^(१) राजमानमीश्वरं वा ‘सोमं’^(२) ‘वरुणं’^(३) च
 ‘अग्निं’ च ‘गोभिः’ स्तुतिभिः ‘अन्वारभामहे’ रक्षणार्थम् आह्वया-
 महे । तथा ‘आदित्यम्’ अदितेः पुत्रं^(४) ‘विष्णु’^(५) च ‘सूर्य’^(६)
 च ‘ब्रह्माणं’^(७) च हहस्यति^(८) च अन्वारभामहे^(९) ॥ १ ॥ ८१

(१)—राजानमिति सोममित्यादेर्बिशेषणम् ।

(२)—“चन्द्रमसो वैतस्य वा ‘सोमं’ मन्यते” * * सोमोऽरुपविशेषैरोषधियन्द्रमा-
 वा” इति मै० ११, १, १—५ ।

(३)—“वरुणो हृणोतीति * * हृष्टिर्गुनिति भूमिम् इत्यादि मै० १०, १, ४—५ ।

(४)—यद्यप्यादित्यः सूर्य इति प्रसिद्धः “सूर्यमादित्येष्टम्” इति नैषङ्गस्य (१, १, १६)
 परमिह सूर्यमिति श्रुत्युक्तं अदितेः पुत्र-विशेषस्य इच्छातुक्तस्य वायोर्षधयमित्याशयः,
 तथोक्तम् तच्चैव नैषङ्गे—“अदितेः पुत्रः * * अन्यासामपि देवतानामादित्य-प्रवादः
 श्रुतयो भवन्ति” इति ।

(५)—“विष्णुर्भवति * * इदं विष्णुर्विष्णुर्भवे” इत्यादि मै० १२, १, ८ ।

(६)—“सूर्यः * * उदुत्यं ज्ञानवेदसम्” इत्यादि मै० १९, १, ५ ।

(७)—“ब्रह्मा सर्वविद्यः सर्वं वेदितुमर्हति” इति मै० १, २, १२ । नायं देवत-
 काण्डे देवतासु परिगणितः ।

(८)—“हहस्यतिष्ठं बतः पाता” इत्यादि मै० १०, १, ११ ।

(९)—आश्रयामइत्यर्थः । इह मन्त्रे अदित्यपुत्रोऽमरुदश्चोमरुदश्चोमरुदश्चोमरुदश्चोमरुद-
 यजमानेऽहर्षापासमं ध्वन्यत इति बोध्यम् ।

अथ द्वितीया ।

वामदेवोदयोः ।

१२ ३१ १ १२ ३ १ १ १२ २२

इत एत उदारुहन्दिवः पृष्ठान्यारुहन् ।

२ २२ १ १ २ ३ १२ २२

प्रभूर्जयो यथा पथो द्यामङ्गिरसो ययुः ॥ २ ॥ ८२

१२ १ २ १ २ १ २ १ २

१ आरोहन् । ३ । इत एतज्जदारुहन् । दिवः

२ १ २ २ २ १ २

पृष्ठानोऽथारुहन् । प्रभूर्जयोयाऽथपाथार । उ

२ १ २ १ २ १ २ १

द्यामङ्गिराऽसोयाथयूः । आरोहन् । आ२३ ।

१ २ १ २ १ २ १ २

रोः । चार३४ । औहोवा । ऊ२३४पा ॥ २ ॥ ८२

एते अङ्गिरसः 'यथा' 'उत्' मार्गेणैव 'द्यां दिवं' 'प्र ययुः'
प्रायुः । कोट्टगाः ? 'भूर्जयः' [भृजतिः पाक कर्मा] ऋषिषां
पत्नारः^(१) । तत्र दृष्टान्तः--'पथा' मार्गेण जना ग्रामादीन्

८२ नास्तीयमुत्तरार्चिके । ६१

१ आरुहवत् अङ्गिरसं यामं वा ।

(१)--नेदं व्याख्यानं साधु मन्यते. 'भृ', 'जयः' इत्येव पदकारुण्यमात्रेण दर्शयन्, न
हि भृजतेभूर्जयदितिकथं 'भृ', 'जयः' इत्येवमवग्रहः सम्भवति, नापि तदर्थेन खलु युतिः ।
विशेषकारणं -- 'भृ' इत्येव तां ये महावीराणामुत्तमं जितवन्तः ते' इत्याह ।

अथ चतुर्थी ।

भार्गहुतिः सोमो वा ऋषिः* ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २०
दधन्वे वा यदीमनु वोच द्रह्मेति वेरु तत् ।

२१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४०
परि विश्वानि काव्या नेमिश्चक्रमिवाभुवत् ॥ ४ ॥ ८४

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २०
ह्यइ । आइडाइघाउह्यइ । माह्येवाइउषान् । द्यावा
२१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४०
ह्योउत्राउ । यपोउउषवा । थापुइवोइह्यइ ॥ ४ ॥ ८५

हे 'अग्ने' ! 'त्वा' त्वां 'महे' महतः 'राये' (१) धनस्य
'दानाय' दानार्थं 'समिधीमहि' वयं सम्यग् दीपयामहे । 'वृषन्'
वर्षितः । अग्नये 'महते' 'होत्राय' अग्निहोत्रार्थं (२) 'द्यावा'
दिवं 'पृथिवी' न 'ईडिष्व' स्तुहि ॥ ३ ॥ ८३

* 'गृत्समदस्यार्थम्'-इति वि० ।

८४ नास्त्योयमुत्तराश्विके । ६३

(१)---'राये महे द्वे द्यायेने पण्डिते द्रष्टव्ये इति वि० । एवञ्च कर्मः शंभावे कथं
मिति ध्वनितम् ।

(२)---'हृषते तदिति होव' होमद्रव्यम्, द्वे अग्निचैने तादर्थ्य-चतुष्टया, महतो
होमद्रव्यस्थार्थायत्यर्थः । होम-पक्षकज्ञात् प्रदर्शनार्थम्, सर्वाणां दानादि क्रियाणां
सम्बन्धिनो द्रव्यस्थार्थायत्यर्थः-इति वि० ।

४ २ २४ १२ २ २
 । दधन्वेवापूयदीमनू । वोचद्वह्नेतिवे-रुतत् । पारि-
 १२ २ ५
 विश्वा२ । निकाव्या । नाइमिश्चक्रौवा । ई२३४वा ।
 २१ ४ ५ ४ ६
 भुवात् । औ२३होवा । होपूइ । डा ॥ ५ ॥ ८४

‘वा’ अथवा ‘ईम्’ एनं यज्ञम् ‘अनु’ लक्षोक्त्य^(१) ‘यत्’
 ‘हविरादिकं ‘दधन्वे’ धारयत्यध्वर्यादिः^(२) यद् ‘ब्रह्म’ स्तोत्रम्
 ‘अनुवोचत्’ अनुवक्ति होत्रादिः [अत्र वा अन्वित्येतद्योज्यम्] ।
 ‘तत्’ सर्वं ‘वेह्’ ^(३) वेरेव कामयते जानाति वा स्वयम-
 नुष्ठातुम् । अयमग्निः ‘विश्वानि’ सर्वाणि ‘काव्या’^(४) काव्या-
 नि ‘कवयः’ मेधाविनऋत्विजः तत्-सम्बन्धीनि कर्माणि ‘पर्यभु-
 वत्’ परिभवति स्वायत्तानि करोति व्याप्नोतीत्यर्थः । व्याप्नो-

। त्वाष्ट्रीसाम ।

(१)—‘वेति पाद-पूरणः’-इति वि० । ‘इम्’ ‘अनु’ इत्यपि पाद-पूरणौ-इति
 च वि० ।

(२)—‘दधन्वे’ धारयति, अश्रुतस्य धारणं न सम्भवति अतः धारणेनात्र अवर्णं
 लक्ष्यते शृणोतीत्यर्थः, किमुनः शृणोत्यग्निः । उच्यते-इत्यादि वि० ।

(३)—इह वेः, ड-इतिष्टेदः ; उ-शब्द उवार्थः ।

(४)—‘वेः’, मध्यमपुरुषस्यैकवचनमिदं प्रथमपुरुषैकवचनस्य स्थाने द्रष्टव्यम् ; वक्ति
 जानातीत्यर्थः ।

(५)—आत्वं तुपामित्यादिना । ‘काव्यानि अति-वचांसि ज्ञानानि वा’-इति वि० ।

अथ पञ्चमो ।

पायुर्ऋषिः ।

१२१ १२१ १२ १ १ १ २१ १२
प्रत्यग्रे चरसा चरः शृण्णाहि विश्वमस्यरि ।

१ ११ २२१ २११ २१ २१
यातुधानस्य रक्षसो बलं न्युञ्ज वीर्यम् ॥ ५ ॥ ८५

१४४२ १ १४२ ४ ५ १ १२ १ १
। प्रत्यग्रे । होइ । चरसाचराइए । शृण्णाहिवा२

१२ १ ४ १२ १२ २ १ १२
इ । श्वताइ४पुः । पा२३४री । यातुधानस्यरक्षसोइ ।

१ २ १ ११ ५ १ ५ १
वा२३नाम् । नियुञ्जवी२३४वारी२३४याम् ॥ ६ ॥ ८५

दृष्टान्तः—‘नेमिः’ वह्निर्वेष्टन वलयः ‘यक्रमिव’ रथाङ्गं यथा
कात्स्न्येन व्याप्नोति तद्वत् ॥

“ब्रह्म”—इति “ब्रह्माणि”—इति च पाठो । “भुवद्”—
“भवत्”—इति च ॥ ४ ॥ ८४

हे ‘अग्ने!’ त्वं ‘हरसा’ त्वदीयेन तेजसा क्रोधेन वा^(१)

८५ नास्तीयमुत्तरार्चिके । ६४

। अगस्त्यऋषिः, राक्षोघ्नम् ।

(१)—‘निघण्ट्ये’—प्रथम-सप्तदशे जूहवत् पथ्याये, द्वितीय तथोदगे क्रोधेन पथ्याये
चेत्युभयत्र पाठान् ।

अथ षष्ठी ।

प्रस्कण्ठऋषिः ।

१ २ ५ १ ९ २ २ ७ १ २ ७ ९ २ २
त्वमग्ने वसूँरिह रुद्राँ आदित्याँ उत ।

१ २ २ २ ३ २ १ २ २ १ २
यजा स्वध्वरञ्जनं मनुजातं घृतप्रुषम् ॥ ६ ॥ ८६

४ ४ २ ४ ४ ४ २ १ २ २
त्वमग्ने । त्वमग्नाइ । वसूँरिहा । रुद्राँ आ२३

२ १ २ २ २ १
दो । तियाँ उता । यजासूँरवा । ध्वरञ्जनम् । मनु

[तथाच यास्कः—हरोहरतेज्योतिर्हरउच्यते-इति । 'यातृधानस्य'
राक्षसस्य 'हरः' हरण-शीलं बलं 'विश्वतः' सर्वतः 'परि'
गतं प्रति 'शृणाहि' नाशयेत्यर्थः । तथा, 'रक्षमः' राक्षसस्य
'वीर्यं' च 'न्युज' (१) निःशेषेण रुज भक्षयेत्यर्थः ॥

“शृणाहि”—“शृणाहि”—इति पाठौ । “बलं न्युज
वीर्यम्”—“बलं विरुज वीर्यम्”—इति च ॥ ५ ॥ ८५

हे 'अग्ने' त्वम् 'इह' कर्मणि वखादीन् 'यज' । 'उत'

८६ नास्तोयमुत्तरार्द्धिके । ६५

। मानवम् ।

(१)—न्युज. रुजं कुर्वित्यर्थः—इति वि० ।

१
जा२३ताम् । १२ घृतप्रुषम् । १ इडा२३भा३४३ । १ ओ२३४
५
पृइडा ॥ ७ ॥ ८६

इति पञ्चम-दशतिः ॥

अपिच 'जनम्' अन्यमयि देवता रूपं प्राणिनं^(१) यज । कीदृगम् ?
'स्वध्वरं' शोभन-याग-युक्तं 'मनुजातं' मनुजा प्रजापतिना उत्पा-
दितं 'घृतप्रुष' उदकस्य सेतारं^(२) यजेति सम्बन्धः^(३) ॥ ६ ॥ ८६

इति साधनाचार्य विरचिते सामवेदार्थप्रकाशे कन्दोपनिषत्प्रमाणं
प्रथमस्याध्यायस्य दशमखण्डः ॥ १० ॥

(१) प्राणीवायुः तदेकस्थानतया तदवन्तं प्राणिमस् आकाशापरपर्यायं प्रजा-
पति-देवमित्यर्थः । "वायुर्वेन्द्रोपान्तरिकस्य" इति हि नैऋतम् (१०.१), प्रजापते
आन्तरिकस्थानेषु परिगणनञ्च स्पष्टं निघण्टु, शेषं काण्डे तृतीये खण्डे ; आकाशो हि
प्रजापतिरिति च शबरस्वामिना स्पष्टभूक्तम् (१.२.१०) । अस्याञ्च ऋषि वत्सादीनां
सर्वामासेव देवगणानामुत्पत्तेः परिदेश्यते, प्रजापतेः कृत्रेणैव वावशिष्टः उत्पत्तयेन
स एव द्योत्यते । एवधोपपत्त्यन्ते सर्वामासेव तयस्मि शस्मन्नाकानां देवतानां यजन
मिति ध्येयम् ।

(२) घृतमित्युदकस्य नास, निघण्टु-प्रथमं द्वादशं तस्य दशमं पदत्वात् । उदक
सेचनञ्च वायोः कर्म-तदुक्तं भगवता निऋतकारण- "अथास्य कर्म रमानुप्रदानं,
हव-वधः" इत्यादि (१०.१.२) "हव वधो मेक वधः" इति च तद्वाच्यम् । वायुर्निद्रयाभिन्न
"वायुर्वेन्द्रोवेति याज्कोक्तः १०.१.१ । वायुर्निद्रयैक एव यथा हनः कर इति" तद्वाच्यम् ।

(३) "इष्टेदं तत्त्वम् - तयस्मि शस्मन्नाकानां देवतानां यजन मिति ध्येयम् ।

इति कन्दार्चिके प्रथम-प्रपाठकः ॥ १ ॥

खण्डयोर्हपुरुवेति ककुभोऽष्टौ दशीणिहः ।

अज्ञानः पावमानी स्यादुतस्येत्यदितेः स्तुतिः ।

शिष्टाः षोडश चाग्नेयः समास्था क्विणीति वत्(०) ॥

अथैकादश-खण्डे --

मयं प्रथमा ।

दीर्घतमा ऋषिः ।

१ १ २ २ १ २ २ २ १ २ २ २ २ २ २ २
पुरु त्वा दाशिवाङ्* वोचे रिरग्ने तव सिदा ।

२ १ २ २ २ ३ २ १ २
तोदस्येव शरण आ महस्य ॥ १ ॥ ८७

*“दाश्वान्” इतिपाठो बह्वृचां निरुक्त-सम्मतश्च(५, ३, ८) ।

८७ नास्तीयमुत्तरार्द्धिके । ६६

“अष्टौ वसवः, एकादश रुद्राः, द्वादश आदित्याः, इन्द्रयेति द्वात्रिंशत्, प्रजापतिर्अयं लिं
शत मङ्गला-पूरकः”-इत्यादि भाष्यम् । ते च सर्वे मनु-जाताः, तद्यथा — “इति स्तुतासौ
असथा दिशा दशो ये स्य चयय विंशश्च । मनोर्देवा यज्ञियासः”-इति ऋग्वेदीया श्रुतिः
(८.४, १०.२) । तत् सर्वं यज ।

(०) — पुरु ला-इत्यादिरेकादश-खण्डः, तत्र ऋचोदश, ‘प्र मंहिष्टाय’-इत्यादि
द्वादश खण्डं तय ऋचोऽष्टौ ; अनयोर्वभयो खण्डयोः सङ्कलनया अष्टादश ऋचः श्रूयन्ते ।
तासु द्वादश-खण्डात्मकाष्टौ ककुप्-बन्धुत्वाः, एकादश-खण्डात्मकालु दश उष्णिक्-बन्धुत्वाः
किञ्च एकादश-खण्डोय अज्ञानइत्याद्या पञ्चमी ऋक् पवमान-देवताका, तदव्यवहित-
श्रुता उतस्यैत्याद्या षष्ठी अदिति देवताका, अवशिष्टास्तु सर्वाः आग्नेय्यः । नन्वनाग्रे य-
मन्त्र-मंत्रवेऽपि कथमस्याग्नेय-पवत्वं न भव्यति ? इति शङ्कामपनोदयितुमाह, —
‘समास्था क्विणीति वत्’ एकस्मिन्नेव प्रधाने क्विणि राज्ञि याने यथा, अप्रधानभूतासु

५ ४ २२१२ २ २ २ ४ ५ ४ ५
I पुरु। त्वादाशिवा^१वोचाये३। आरोराग्नाइ।

२२ १ २२ १ २ १ २
तावस्विदा। तोदस्येवशरणआ२३होइ। मद्वा२३होये

२ १ २ ५ २ २ १ १ १ १ ८
३। स्यो। या२३४औहोवा। ई२३४पू॥ ८ ॥

५ ४ ५ २ २ ४ २ ५ २ २ ५ २ ५
II पुरुत्वादाशिवा^१वो। चे। आरोरा२३४ग्नाइ।

२ २ ५ ४ २ ४ २ ५ २ ५ २
तावस्वा२३४इदा। तोदस्येवशर। णयो२३४द्वाइ। मा

२ १ २ २ ५ २ ४ २ १
३हा३। हुम्माये३। स्यो। या२३४औहोवा। ई२३

१ १ ८
४पू॥ ८ ॥

हे 'अग्ने' ! 'त्वा' त्वां 'पुरु' बह 'वोचे' [यद्वा बह दाश्वानि-
तिसम्बन्धः] पुत्रं देहि, वित्तं देहि इत्याद्याशमनानि ब्रवीमो-
त्यर्थः । किन्तूणीम्? नेत्याह—यतः 'दाशिवान्' दाश्वान्^(१) अभि-
मतं हविर्देत्तवानस्मि, अतो वोचे । इतर-साधारण्येन व्रतः कथं
दातव्यम्-इति न मन्तव्यम् । यतः हे अग्ने 'तव स्विदा'^(२)

1, II इमे तोदि, देर्घतमस्रे वा ।

समस्तासु मेनासु हजिलारोपेण हविषो यान्तीति समाख्यानम् । तद्वदित्यर्थः । प्राधा-
न्यातुरोधान् चनाग्रयोःपि अचः आग्रयोः-इति अवबृथन्ते इति भावः ।

(१)—'दाश्वान्'साङ्गान् मोह्वाद्य (६.१.१२) इति कसौ वाङ्मन्येन रूपम् ।

(२)—'स्विद' आ-इत्येतौ एव शब्दस्यार्थे दृष्टौ ।

^{५ ४ ५ ४ ४ ४ ४ ४} । पुरुत्वादाशिवा^{४४}वो । चे । चे । अराइरा^{२ १}र३४
^{५ २ २ ५ २ २ १ ५ २ १}ग्राइ । तावस्वार३४इदा । तोदास्यार३४इवा । शारा-
^{२ ५ २ ४ २ ५}णा३४या । माइच्चापुस्याईपू६ । ए३१ ॥ १० ॥

^{५ २ ४ ५ ४ ४ ४ ४} । ॥ पुरुत्वादाशिवा^{२ १}वोचे । अरिर । ग्राइ । तवा
^{५ २ ४ ५ २ ४ ५ २ १ २}स्वार३४इदा । तो३४इदा । स्यार३४इवा । शाराणा
^{५ २ ४ २}३४या । माइच्चापुस्याईपू६ ॥ ११ ॥

^{२ १ ४ ४ ४ ४ ५ २ १ २ १ २ १ २ ५ २ १ २ १ २ ५} ॥ पुरुत्वार३४शिवा^{२ १}वोचे*ओच्चा । हा । औच्चोइ
^{२ २ ५ २ १ २ १ २ १ २ २ ५ २ १ २ १ २ ५}च्चा । ओर३४वा । अरिरगेतवस्विदा । हा । औच्चो
^{२ २ ५ २ १ २ २ १ २ १ २ २ ५ २ १ २ १ २ ५}इच्चा । ओर३४वा । तोदस्येवशरणआ । हा । औच्चोइ
^{२ २ ५ २ १ २ १ २ १ २ १ २ २ ५ २ १ २ १ २ ५}च्चा । ओर३४वा । ए३ । मच्चस्यार३४पू ॥ १२ ॥ ८७

* ब्र० पुस्तके पञ्चस्वेषु सामसु “वाङ्वोचे”-इति स-ङ्कारः पाठः ।

III, IV, V इमानि दीर्घतमसानि तोदानि वा ।

अथ द्वितीया ।

विश्वामित्रऋषिः ।

१२ २२ ४९७ ४ १२ ४ २
प्र होत्रे पूर्व्यं वचोग्रये भरता बृहत् ।

४ १२ २२ ४ १२ ४ २ ४ १२
विपां ज्योतीषि बिभ्रते न वेधसे ॥ २ ॥ ८८

‘अरिः’^(१) तवैव अर्त्ता मेवकोहं^(४) ‘महस्य’ महतः ‘तोदस्य’ शिष्य
कस्य स्वामिनः^(५) ‘शरणम्’^(६) [‘इव’—इत्युपमार्थे] तदा ईश-
गृहे यथा गर्भ-दासादिर्नियतोवर्त्तते तद्वदहमपि । यस्मादेवं
तस्मात् अभिमतं बहु वोचे । त्वमपि तत् सर्वं देहेत्यर्थः ॥

अत्र निरुक्तम्—“बहु दाशांस्वामिभिर्यथाभ्यरिर्मित्रमृच्छते-
रोशरोप्यरिरेतस्मादेव यदन्यदेवत्या अग्नावाहुतयोह्यन्तइत्येत-
द्वैवमवक्ष्यतोदस्येव शरणम् महस्य तुदस्येव शरणेधि महतः
(५, १, ८)” —इति ॥ १ ॥ ८७

८८ नास्त्योयमुत्तरार्थिके । ६७

(१)—निघण्टु-तृतीय-पञ्चम-पठितस्य परिचरण-कर्मणः ऋक्तरूपस्य । उक्तञ्च
निरुक्तकारेण ‘ऋक्तेः’—इति ५, १, ८ ।

(४)—‘अरिः ईश्वरः त्वम्’—इति वि० । अर्थः—इति निघण्टौ द्वितीयं द्वाविंशे
ईश्वर पर्याये द्वितीयं पदम् । निरुक्त-छतापुस्तकम्—इश्वरोप्यरि इति (५, १, ८) ।

(५)—‘तोद-शब्देनायं गृहस्य उच्यते’ इति वि० ।

(६)—‘शरणम्’ अत्र—इति वदः पदप्रत्यये तथैव दर्शनान् । आ-इत्येतत् पाद-पूर्वण
कस्मिन्नपि भाष्ये तदर्थोद्देशनान्, निरुक्तं मध्ये लयमा आध्ययः ।

५ २ २ ६ १ १ ५ १ २
 । प्रक्षोत्रेपू । विर्यं वचो । अग्नयारक्षभा । रतावृ-
 २ २ १ २ १ ५ २ २
 क्षत् । विपाञ्ज्योत्क्षतो । षिवायेक्ष । भारताक्षौक्षो-
 १ २ १ १ १ १ १ ०
 वा । न वेरधसेरक्षपू ॥ १३ ॥

५ २ २ ४ २ ४ ५ २ १ १ २ २ २ २ २
 । प्रक्षोत्राक्षपूविर्यं वचाः । अग्नयेभरताक्षवृ । ह्य
 २ २ २ २ २ ० ५ २ २ ०
 रक्षत् । विपाञ्ज्योताक्ष । षोऽक्षवो । भताक्ष । नार
 ४ २ ५ ६
 र्वेक्ष । धाक्षपूसोऽक्ष ॥ १४ ॥ ८८

यजमानो होत्रादीन् प्रति ब्रूते - हे होत्रादयः ! 'विपां' विप्रा-
 णाम् मेधाविनाम् अध्वर्यादीनां 'ज्योतीषि' सत्कर्मानुष्ठान-सम्पा-
 द्यानि तेजांसि 'बिभ्रते' निमित्ततया कुर्वाणाय 'वेधमे' जगतो-
 विधात्रे 'होत्रे' देवानामाह्वात्रे 'अग्नये' 'बृहत्' महत् 'पूर्व्यं' पुरा-
 तनं 'वचः' स्तोत्र-ग्रन्थादिकं वाक्यं 'प्र भरतः' (१) सम्पादयत ।
 नेत्ययं पाद-पूरणः, अन्वयाभावात् । यद्वा 'वेधसे न' यथा

I, II अनयोः आश्वऋषिः, प्रहितो नाम ।

(१) - भरतेति हरते रूपम् दृग्दर्शोर्भञ्जन्सीति वचनादस्य भवम् । ऋषिः अन्यथा
 लक्ष् "ऋषि तु-तु (६, १, १२२)" - इत्यादि श्रुते तद्ध-प्रवृत्तात् ।

अथ तृतीया ।

गोतमऋषिः ।

२ १ २ २ १ २ २ १ २
अग्ने वाजस्य गोमत ईशानः सहसो यज्ञो ।

३ १ २ ३ २ २ १ २
अस्मे देहि जातवेदो मद्भिश्चवः ॥ ३ ॥ ८८

वेधाः जगद्धिधाता परमेश्वरः आदित्यादीनि ज्योतींषि करोति तद्वदिति । प्र-शब्दस्य “छन्दसि” “व्यवहिताय” इति^(१) भरते ल्यनेन सम्बन्धः ॥ २ ॥ ८८

हे ‘सहसोयज्ञो’^(१) बलस्य पुत्र ! ‘अग्ने’ ! ‘गोमतः’ बहुभिर्गोभि र्युक्तस्य ‘वाजस्य’ अन्नस्य ‘ईशानः’ ईश्वरस्त्वमसि, अतः ‘अस्मे’ अस्मासु हे ‘जातवेदः’ जात-धन ! जातानां ‘वेदितः’ वा अग्ने ! ‘मद्भि’ प्रभूतं ‘अवः’ अन्नं ‘देहि’ प्रयच्छ स्थापयेत्यर्थः । सहसो-यज्ञो-परांगवद्भावाद्^(२) आमन्त्रितस्य पथामन्त्रित^(३) समुदायो-

८८ उत्तरार्चिकस्य ७, २, ११, १ ।

(१) “छन्दसि परेऽपि (१, ४, ८१)” इति सूत्रान्तरं छन्दसीत्यधिकारे वर्षमानं “व्यवहिताय (१, ४, ८२)” इति सूत्रेणैति स्फुटार्थः ।

(२) -निघण्टौ द्वितीय नवमे बल-पृथार्थेण सहः पदमष्टादशम्, तृतीय-द्वितीये अथत्य-पृथार्थेण यज्ञः पदसैकादशम् ।

(३) ---“सुवामन्त्रिते पराङ्गवत् खरे (७, १, २)” इति सूत्रेणैति यावत् ।

(४) “षष्ठ्यामन्त्रित-कारक यजनम्” इति वचनं कृतं परिगणनं आवाधमस्तीत्यभिप्रायः ।

४ र र

र ४

२र २र २ २

२

I अग्नेवाजापुस्य । गोमतोवा । ईशानः सा । च-

२र २र

२ २ २र

२र २र २र

२

सोयक्षो । अस्माद्देहि जातवेदोम । चार३इ । अवा-

२र

२

२

२

ओवा । अ॒धिया३ । ए॒र३॒क्षिया३४३ । ओ३४३पु३ ।

११

डा ॥ १५ ॥

१ ४ र र

र र

४

४ २र

२र २र २ १

II अग्नेवाजस्य गोह्रम् मतोक्षोच्चाइ । ईशानः सा ।

२ २

४

१ २

२

४र ४

२र २

हासोया२३४क्षो । आस्मे१दाइक्षी३ । जात । वेदा३ः ।

१

४

२

४

८

मा२३क्षी३ । आ३४पूवो६च्चाइ ॥ १६ ॥ ८८

निहन्त्ये (४) । अस्मे—सुपांसुलुगिति (७, १, ३८) सप्तम्याः शि
आदेशः (५) ॥

“अस्मे देहि”—“अस्मे धेहि”—इति च पाठौ ॥ ३ ॥ ८८

१, II इमे शुधिये वा शुवे वा यवे वा सत्ये वा सामनी,
अनयोः प्रजापतिर्ऋषिः ।

(४)—“आमन्वितस्य च (८, १, १८)”—इत्युपमाहमिको निघातः ।

(५)—“अस्मेध्वमि (१, १, २०)”—इत्याद्यपीदं स्मर्तव्यम् ।

अथ चतुर्थी ।

विश्वामित्रऋषिः ।

१ १ २   १ २ १ १ १ २ २ १
अग्ने यजिष्ठो अध्वरे देवान् देवयते यज ।

१ १ १ २ २ २ २ १ २
क्षीता मन्द्रो वि राजस्यति स्त्रिधः * ॥ ४ ॥ १००

५ २   २   ५   २ २ २   २   १ २
। अग्नेयजिष्ठो अध्वराईण । देवा देवयाज्ञादया१

१ २   १ २   १ २ २   १ २
जा२ । क्षुवा३क्षीवा । क्षीतामन्द्रः । विराजा१सी२ ।

१ २   १ २   १   १
क्षुवा३ । क्षी३वा । अतिस्त्रा२३इधा३४३ः । ओ२३४पू३ ।

डा ॥ १० ॥

हे 'अग्ने' । 'यजिष्ठः' यष्टृतमः 'त्वम्' 'अध्वरे' यज्ञे 'देवयते' (१)

* "स्त्रिधः"-इति क० पाठः । "स्त्रिधः"-इति ग० पाठः ।

१०० नास्तीयमुत्तरार्चिके । ई८

। प्रजापतिऋषिः सदोनाम ।

(१) — "नञ्छ्वस्यपुत्रस्य (७, ४, २४)" — इति दीर्घ-निबन्धः, "देवस्युक्तयोर्द्व्यङ्गि कावके (७, ४, २८)" — इत्यस्यायमविषयः ।

अथ पञ्चमी ।

त्रितऋषिः ।

१ २ ११ १ ११ २ ११ १ ११ १ १२
जज्ञानः सप्त माहभिर्मेधामाशासत श्रिये ।

१२ ११ २ १ १ १ १२
अयं ध्रुवो रयीणाञ्चिकेतदा ॥ ५ ॥ १०१

५ १ २ २ ५ १ १ १
II अग्ने । इया३४३३३४या । यजिष्ठो अध्वराइ ।
११ १ १ १ १ १
देवां देवयते२ । द्यौद्यौ२ । याजा२ । होता२ । मान्द्रो
१ २ २ १ १ १ ५ १ १
२ । विराजा३सी । आ२ । तिया३४औद्यौवा । सी२३-
५ ०
४धाः ॥ १८ ॥

५ ४ ५ ४ ५ १ २ १ १
III अग्रईया । औवा । यजिष्ठो अध्वराइ । देवां दा
२ १ २ १ २ २ २ १
२३इवा । याते१याजा२ । होता३औवा । मन्द्रोवी३रा२३
१ १ ५ १ २ १ २ १ १ १ १ १ १
जा२सा२३४औद्यौवा । अतिस्विधा२३४पूः ॥ १८ ॥ १००

देवानात्मनइच्छते यजमानाय 'देवान् यज' तदर्थं यष्ट-

१०१ नास्तौयमुरार्चिके । ६८

II, III इमे हविर्दानि, अनयोरपि प्रजापतिर्ऋषिः ।

५ २ १ २ ५
। जज्ञानः सा। सप्तमादभाइः। मेधामार३४शा।

१ १ ० २ ५ १ २ १
मतश्रायाइ। अया२धू२३४वाः। रया२३इणाम्। चि

२ १ २ ५ २ ५ ४
काये३। ता२दा२३४श्रीहोवा। ऊ२३४पा ॥ २० ॥ १०१

ब्रानग्यादीन् देवान् पूजय। किञ्च। 'होता' देवानामा-
ह्वाता 'मन्द्रः' यजमानस्य मादयिता स त्वं 'स्त्रिधः' क्षपयितुं
शतून् 'अति' अतिक्रम्य 'वि राजसि' विशेषेण शोभसे ॥४॥ १००

'ध्रुवः' स्थिरोऽयमग्निः 'रयीणां' धनानाम् 'आचिकेतत्'
अस्यानुशासने जानाति। 'सप्त' सप्त-सङ्ख्याभिः 'मादभिः' (१)
हविर्मान-समर्थाभिर्जिह्वाभिः स्वात्मनि हविः-प्रक्षेपीभिर्वा जिह्वा-
भिः सह 'जज्ञानः' प्रादुर्भूतः सोग्निः 'मेधां' कर्मणो विधातारं
सोमं 'अये' सेवार्थम् 'अनुशासत' अनुशास्ति। [गास्तेर्लाटि
व्यत्ययेनात्मनेपदम् (३, ४, ८८) "बहुलं छन्दसि" - इति (२, ४, ७३)
शपो लुङ् न भवति] अन्विच्छतीत्यर्थः ॥

"जज्ञानः सप्तमादभिः" - "जज्ञानं सप्त मातरः" इति च
पाठौ। "चिकेतद्" - "अचिकेतयद्" - इति च ॥ ५ ॥ १०१

I त्वष्टाऋषिः, आतिथ्यम् ।

(१) - 'सप्त मातरः' - सप्त छन्दांसि अथवा सप्त होवाः अथवा सप्त सोम-सङ्ख्याः।
ताभिः' इति वि० ।

अथ षष्ठी ।

इरिमिठिर्ऋषिः ।

१२३ २ १ १ ११२ २२ १ १ २

उत स्या नो दिवा मतिरदितिहृत्यागमत् ।

१२ १ १ १२ २ २ २ १ २

सा शन्ताता मयस्करदपस्त्रिधः* ॥ ६ ॥ १०२

५ २ ४२५ ४२ ५ १ १२ १

। उतस्याऽनोदिवामतीः । आदितिहृ । तिया

१ १२ २ २ ४ ५ १२ १

गा१मा२त् । साशन्ता३ता३ । मा । यः । कराओ२३४

५ ४ ४ ४

वा । अपा५स्त्रिधः । दो५इ । डा ॥ २१ ॥ १०२

‘उत’ अपिच ‘स्या’ सा पूर्वीक्ता ‘मतिः’ मन्त्री^(१) मन्त्रव्या
स्तीतव्या वा ‘अदितिः’^(२) ‘जत्या’ रक्षया सार्धं ‘दिवा’ अहनि ‘नः’

* इह सर्वत्रापि “स्त्रिधः”-“स्त्रिधः”-“स्त्रिधः”-इति पाठ-भेदः ।

१०२ नास्तीयमुत्तरार्द्धिके । ७०

। अदितिर्ऋषिः, आदित्यम् ।

(१) -‘मन्त्रिणी’-इति वि० ।

(२) -दोह् चये, इत्यन्त्युद्योबद्धमिति कर्तरि क्तिनि ह्यन्त्यसं द्रष्टव्यम्, नञ्
समासः ; अदितिः सकल-प्रपञ्च-धारणेव्यदीना, न खियते इत्यर्थः । अदितिरदीने-
त्यत्र भाष्येऽस्त्वन्दीनामी-यद्यपि नञ्-पूर्वात् यत्नेः क्तिनि ‘यति-स्थिति-मा-स्थानितीले च
रूपं सिध्यति, तथापि यत्नेर्नित्यमपूर्वादौ नञ्पाठो दोह् चये इत्यस्यैवेदं ह्यन्त्यसं
रूपं दृष्टव्यम् । तथा चोक्तं ‘न संस्कार माद्रिश्येत्, अर्थो नित्यः परीक्षेत-इति । ‘अदिति

अथ सप्तमी ।

द्वयोर्विश्वमनावैयश्वच्छविः * ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
ईडिष्ठा चि प्रतीव्या३० यजस्व जानवेदसम् ।

३ १ २ ३ १ ३
चरिष्णु धूममगृभीतशोचिषम् ॥ ७ ॥ १०३

अस्मान् 'अगमत्' आगच्छतु; आगत्य च 'शन्ताता' शन्तातिः^(१)
शान्तिकरं 'मयः' सुखं^(२) 'सा' अदितिः 'करत्'^(३) करोतु ।
'स्त्रिधः' नाशकान् शत्रून् आपगमयतु [स्त्रिधोर्वाधनार्थः] ॥

“उत स्या”-“उत त्या”-इति च पाठौ । “सा शन्ताता”
“सा शन्ताति”-इति च ॥ ६ ॥ १०२

* 'विश्वमनसआर्षम्'-इत्येव वि० ।

१०३ नास्तीयमुत्तरार्चिके । ७१

देवमाता' इति वि० । ऐतिहासिकानां मते देवमाता, नैरुक्तानां मते अदीनादि-
गुणः, आत्मपक्षे प्रकृतिः । 'अदिति सौरादितिरन्तरिक्षम्' इति निषण्डु भाष्यम् । 'अदि-
तिरदीना देवमाता । "अदिति सौरादितिरन्तरिक्षमदितिर्माता स पिता स पुत्रः ।
विश्वे देवा अदितिः पञ्चजना अदितिर्जातमदितिर्जन्मिलम्"-इत्यदितेर्विभूतिमाचष्ट
एवान्यदीनानीति वा'-इति नै० ४, ४, ११-१४ ।

(१)-“शिवशमरिष्टम् करे (४, ४, १४१)”-इति शङ्करोतीति विपक्षे तात्त्विक-
रूपम् ।

(४)-निषण्डोक्तं तोय-पञ्चमे सुक्त-पर्याये सचइत्यहम् पदम् ।

(५)-जेटोरूपमिदम् ।

२२१ ४ ५२ १ २१ १ २२
 । ईडाइष्वा२३हिप्रतीवियाम् । याजस्वआ । तवे-
 २१ २२ २ ३ ५ २२ १
 दसा२३म् । चरिष्णुधू । मा२३४म । गृभा३३ । ता२
 ३ ५२ २ ३ ५ ५
 शो२३४औहोवा । ची२३४षाम् ॥ २२ ॥ १०३

‘प्रतीव्यं’ श्रुषु प्रतिगमन-शीलम्^(१) अग्निं [‘हि’ अवधारणे^(२),
 अग्निमेव] ‘ईडिष्व’ स्तुतिभिः स्तुतं कुरु । किञ्च, ‘चरिष्णुधूमम्’
 सर्वतः चरण-शील-धूम-ज्वालम् ‘अगृभीतशोचिषं’^(३) रक्षोभिर-
 प्रधृत-दीप्तिम् ‘जातवेदसं’ जातप्रज्ञं [यद्वा, जातानि भूतानि वेत्ती-
 ति जातवेदाः,^(४) तमग्निं^(५) ‘यजस्व’ हविर्भिः पूजय ॥ ७ ॥ १०३

। वार्कजम्भम् ।

(१)—‘मन्त्राभूतत्वात् सर्वगतम्’-इति वि० ।

(२)—‘हीति पादपूरणः’-इति वि० ।

(३)—‘हृष्यहीर्भ्यश्चन्दसि, ह्रस्व’ इति भले रूपम् ।

(४)—“जातवेदाः, कस्मात् ? जातानि वेद, जातानि वै न विदुर्जाते जाते विद्य-
 न इति वा, जातविमो वा, जातधनो वा, जातविद्यो वा, जातप्रज्ञानो यत्तज्जातः पशून-
 विन्दत, तज्जातवेदसो जातवेदस्त्वमिति ॥ अयमेव सोऽग्निर्जातवेदाः”-इति नै०, ५, १-५ । ‘एष माचाभाग्यात् कर्मपृथक्त्वाद्दगिरेव’-इति च तद्भाष्यांशः ।

(५)—मर्यापि जातवेदः इत्युच्यते, तथा च तदैव मैरुक्ते—“जातवेदमे सुनवास”-
 इत्युच्यते दशरुणमुखेन व्याख्याय—“यत् किञ्चिदाग्रेण तज्जातवेदमानां स्थाने युज्यते
 न न मन्येत अयमेवाग्निरिति अध्येते उत्तरे ज्योतिषी जातवेदसा उत्त्यते ॥ अथासा-
 वादित्यः—उदुत्यं जातवेदसमिति”-इदमुक्तम् ।

अथाष्टमी ।

१२ २२ २ १ २ २ २ १ २ १२
न तस्य मायया चन रिपुरीशीत मर्त्यः ।

२ १२ २ २ २ २
यो अग्नये ददाश हव्यदातये ॥ ८ ॥ १०४

५ ४ २ ५ २ २ २ १ २
नतोवा । स्यात् ३४ मा । ययाचा ३३ ना । रिपुरी-

२ १ ४ ५ १ २ १ २
शीतमा ३१ ओवा २३ । तो ३४ याः । यो अग्नये ३ ददा ।

५ ४ ५ ६
शहव्यदो ३४ वा । ता ३४ ये ॥ २३ ॥ १०४

‘मर्त्यः’ मनुष्यः ‘रिपुः’ शत्रुः [चनेति निपात समुदायोऽप्यर्थे (१)]
‘मायया चन’ माययापि (२) ‘तस्य’ जनस्य ‘न ईशीत’ ईश्वरो न
भवति । ‘यः’ जनः ‘हव्यदातये’ हविषामादान-समर्थाय ‘अग्नये’
योयजमानः ‘ददाश’ हवींषि प्रयच्छति तस्य रिपुर्न ईशीतित्यर्थः ॥
‘हव्यदातये’-‘हव्यदातिभिः’-इति च पाठौ ॥ ८ ॥ १०४

१०४ नास्त्यमुत्तराच्चिके । ७२

। अगस्त्यऋषिः, राक्षोन्नमः ।

(१)---‘चन’ शब्दः पादपूर्वकः इति वि० ।

(२)---‘मायया प्रज्ञया’ इति वि० ।

अथ दशमौ ।

विश्वमनाएवर्षिः ।

६६२२ ६ १२ ६ १२

अष्टाग्रे नवस्य मे स्तोमस्य वीर विशपते ।

२ १४ ३ १ २   ३ १ २

नि मायिनस्तपमा रक्षसो दह ॥ १० ॥ १०६

५४   ४   ४   ५४   १   २   ४

॥ हाउश्रुष्टुग्नेनवस्य मेहाउ । स्तोमास्य वा

रविप्रताये३४ । ऐहीहाउहोवा । निमायिनाः ।

रविप्रपताये३४ । ऐहोहाउहोवा । निमायिनाः ।

२८ १ ५४ २ ४ ५ १ ५४ २ ४ ५
सारा२३४ । ऐहोहाउहोवा । ज्ञासारा३४ । ऐहोहाउ

सारा २३४। ऐहोहाउहोवा। त्तारा २३४। ऐहोहाउ

४ ५ २ ५ ४ १५
 घोवा । दक्ष३४ । हिया६हा । होपुइ । डा ॥ २५ ॥ १०६

४ ५   ९   ५   १
श्रीवा । दक्षः३४ । हियाद्हा । होपुद । डा ॥ २५ ॥ १०६

इति प्रथम-दशति ॥

‘वीर’ शत्रूणां विनाशयितः । ‘वीर्यवान्’ वा ‘विशपते’ विशां पालयितः । ‘हे अग्ने’ । ‘नवस्य’ इदानीं क्रियमाणत्वाद्भूतानं ‘मे’ मदीयं

१०६ नास्त्ययमुत्तरार्धिके । ७४

[अगस्त्यऋषिः, राक्षोघ्नम् ।

मन्त्रादिः स्यात् स सर्वसाधारणत्वाद् बहु दवतो वैश्वदेवः स्यात् इति देवराजस्य।
(७,१,४)। चाग्नेयत्वं स्यात् साहचर्येण, अग्नावेव सर्वे देवताभिवादान्, अत उक्तं
निबन्धभाष्यकारेण—‘अग्निर्वै सर्वं देवता इति वयिज्ञायत, अग्निर्वै देवतामां भूयिष्ठ
भाजिति च, अपरिपहं च प्रधानमासीति न्यायः, तस्मादाग्नेयं च स मन्त्र स्यात्’
इति ७,१,४)।

‘स्तोमस्य’ स्तोत्र-शस्त्रादिकं ‘श्रुष्टी’ श्रुत्वा ‘मायिनः’ मायाविनः
 रक्षसः कर्म-विघ्न-कारिणः, राक्षसान् ‘तपसा’ तापकेन तेजसा
 ‘निदह’ नितरां भस्मीकुरु(१) । [श्रुष्टीति “ज्ञात्व्यादयश्च(७,१,
 ३८)”-इति निपातितः(१); वकार-लोपश्छांदसः(१) ॥

“तपसा”-तपुषा-इति च पाठौ ॥ १० ॥ १०६

इति सायणाचार्य-विरचिते माधवोद्ये सामवेदार्थप्रकाशे बन्धोप्याख्यानम्
 प्रथमस्याध्यायस्य द्वादश-खण्डः ॥११॥

अथ द्वादश-खण्डे—

मेघं प्रयमा ।

प्रयोगोभार्गवऋषिः * ।

१२ २४

११ २ १२ ११ २

प्र म० छिष्टाय गायत ऋतान्ते वृद्धते शुक्रशोचिषे ।

१

१ २ १ २

उप स्तुतासो अग्रये ॥ १ ॥ १०७

* “सौमरेरार्षम्”-इति वि० ।

१०७ उत्तरार्चिकस्य २, २, १७, १ ।

(१)—‘मे’ नवस्य ‘स्तोमस्य’ बलेन ‘वीर’ ‘विश्रपते !’ ‘क्षुप्ते !’ ‘मायिनः’ ‘रक्षसः’
 ‘तपसा’ ‘श्रुष्टी’ छिप्रम् ‘निदह’—इति वि०-निष्पन्नोऽन्वयः ; इह मते न विभक्ति-व्यत्ययः ।

(२)—अनेन हि सूत्रेण आकारस्य ईलमात्रं विधीयते ।

(३)—वकारागमश्च तथैव ।

१२ अ ख०, १ मा ऋ०]

कन्दार्चिकः ।

२०५

५ ६ ४८ ५ २१ १२
I प्र म्हाइ छाय गायता । कृतान्वे । वृद्धे
२ ४ ५ २ १ २ २ १
शूक्राश्चै । चार३४इषाइ । उपात्रौश्चै । स्तोता
१ ४ १ ५ २
सोश्चै । ग्रा३४पुयोईश्चै ॥ २६ ॥

४ ५ ४ ४ २ १
II प्र म् छिष्ठाय । गापूयता । कृता २१न्वे २ । वृद्धा
२ १२ २ १
ता१इशू २ । क्र । शोचा२३इषाइ । उप । स्तुयती २ ।
१ ५ २ १ १ ५ ४ ५ १
ऊवाइ । होश्वा ३ । सओ२३४वा । ग्रापूयाईश्चै ॥ २७ ॥

४ ४ ४ ४ २ २ ५ १ २ ४
III प्र म् छिष्ठाय गा । इया३४ई३४या । यतकृतान्वे
२ १ १ १ १ १ २
वृद्धे शूक्राश्चै । हो २ । जुवा २इ । चाइषा २इ । उपा
१ २ १ १ १ १ १
३इश्चै । स्तोताश्चै । सोअग्रा२३या३४इ । ओ२३४
५ । इ । डा ॥ २८ ॥

I, II प्र म् छिष्ठाय, इन्द्रकृषिः ।

III प्र म् छिष्ठायम् आसितं वा, इन्द्रो वसिष्ठो वा ऋषिः ।

अथ द्वितीया ।

द्वयोः सोभरिर्ऋषिः * ।

११ २१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
प्र सो अग्ने तवोतिभिः सुवीराभिस्तरति वाजकर्मभिः ।

४ ४ २ २ ४ ४ १ २ २
IY प्र म० हिष्ठाय गायता । प्र म० हिष्ठो वा । यागायत ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
ऋता२३न्वा३४इ । बृहते१२कृशो । चा३इषाइ । उपौ-

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
होवा३इषाइ । स्तुतौहोवा३इषा । स० आ२३४पूइ । डा-

॥ २८ ॥ १०७

हे 'उपस्तुतासः' (१) हे उपस्तुतारः ! यूयं 'मंहिष्ठाय'(२)
दाढतमाय 'ऋतावे'(३) यज्ञवते सत्यवते वा 'बृहते' महते 'शुक्र-
शोचिषे' दीप्त-तेजसे 'अग्नये' 'प्र गायत' स्तोत्रं पठत(४)॥१॥ १०७

* "सोभरिः"-इति वि० पाठः ।

IY प्र म० हिष्ठाय, इन्द्रऋषिः ।

(१)—कर्त्तरि लजर्थे क्तः । 'उपगम्य' ये स्तुवन्ति-इत्यादि वि० ।

(२)—मंहतिदान-कर्मा, निषण्णोस्तुतीयाध्यायीय-विंशतितम खण्डे पाठान् ।
नक्षत्रान् मन्त्रि "तुम्हन्दि (५, २, ५८)"-इतीति रूपम् ।

(३)—"मत्तौ (६, २, १०१)"-इति योग-विभागादकारस्य दीर्घः ।

(४)—ऋषि 'स्तुतासो अग्नये' इति (६, १, ११५) प्रकृतिभावे रूपम् ।

२ १ २ १ १ २ २
यस्य त्वं सख्यमाविथ ॥ २ ॥ १०८

१ २ २ १ १ २
। प्राप्तेऽद्वाइ। आग्नेऽद्वाइ। तवाऽ१ओवारऽ३।

१ ५ २ १ २ २ १ २ १ २
तीरऽ४भीः। सुवीराभिस्तरतिवाजकर्मभिः। यस्याऽ-

२ १ ४ ५ ४ ५
द्वाइ। त्वाऽसारऽ३। ख्यमोवा। वापूदयोऽद्वाइ ॥ ३ ॥ १०८

हे 'अग्ने' ! 'तव' 'जतिभिः' रक्षाभिः 'सः' यजमानः 'प्र तरति' प्रवर्धते। जतयो विशेष्यन्ते—'सुवीराभिः' शोभन वीराः पुत्रादयो यासु, ताभिस्तथोक्ताभिः 'वाजकर्मभिः' वाजानामन्त्रानां बलानां वा कम रक्षणं यासु, तादृशीभिः। हे अग्नेः ! 'त्वं' 'यस्य' यजमानस्य 'सख्यं' सखित्वं मित्रत्वम् 'आविथ'(१) प्राप्नोषीत्यर्थः, स प्र तरतीति पूर्वचान्वयः॥

“तरति वाजकर्मभिः”-“तिरते वाजभर्मभिः”-इति च पाठौ। “आविथ”-“आवरे”-इति च ॥ २ ॥ १०८

१०८ उत्तराश्विकस्य ८, २, २, १।

। वाजभृद् वा वाजाभृद् वा वाजाभर्मियं वा, भरद्वाजऋषिः।

(१)---“बन्धसि ब्रह्म-भृ-सिद्धः (१, ४, १)”-इति काश्या सामान्ये सिद्धे।

अथ तृतीया ।

१ २ क ऋ २ १ २ ३ १ २ २ २ २
तं गूर्ध्या स्वर्णं देवाप्तो देवमरतिं दधन्विरे ।

१ २ ३ १ २
देवत्रा हव्यमूहिषे ॥ ३ ॥ १०६

५ ४ १ ४ ५   ५ ४ ५   २ २ १ २ ४   २   १
। तं गूडार्जुन्या सुवर्णरोवा । देवांसो देवमरास्ता
० ५   ४   ५   १   २   ५
इन्द्रधावा । ग्रापुयोद्वाइर३ । क्षो । न्वा२३४इराइ ।

२१ १२   १ २   १ २   ५ ६ ७ ८   ९
देवनाक्ष । व्यमश्चाक्ष । क्षाक्ष्णाक्ष्णौक्षिवा । ज-
११११   ८
२३४५ ॥ ३१ ॥

॥ तं गूर्ध्वयासुवर्णाराम् । देवासोदाइ । व मरताइ३
इम् । दधन्वउरा । वा३ । दे३३४वा । त्राहा३३ ।
व्यमीवा । द्वापुइषोईद्वाइ ॥ ३२ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ १ २ ३ ४ ५ ६
१, ॥ तं गूर्जयास्वीक्षोर्णाराम् । देवा२सो३र४दे । वम-

१०८ उत्तरार्द्धिकस्य ८,२,११.१ ।

1, II, III इमानि त्रीणि सौभराणि ।

रता२इम् । दार३४धा । न्दार३४इराइ । हा३४३४
 हा । देवार३४३४हा । व्यमू३४पुइ । पार३४पू
 ॥ ३३ ॥ १०८

हे 'स्तोतः' ! 'तं' प्रसिद्धमग्निं 'गूर्धयंस्तुतिः' [गूर्धयतिः स्तुति-
 कर्मा (नि० ३, १४, ५) कीदृशम्—'स्वर्णरं' सर्वस्य नेतारं सर्वः
 यजमानैः कर्मादौ नेतव्यं वा । अथवा, स्वर्गं प्रति हविषां नेता-
 रम्^(१) । 'देवासः' दीव्यन्ति स्तुवन्तीति^(२) देवाः कृत्विजः 'देवं'
 दानादि-गुण-युक्तम् अर्थं स्वामिनं, यद्वा, अभिप्राप्तव्यं^(३) 'दधन्विरे'
 [धन्वन्ति गच्छन्ति] स्तुत्यादिभिः प्राप्नुवन्ति [धविर्गत्यर्थः^(४)] प्राप्य च
 तेनाग्निना 'देवता' देवान् [देवमनुव्येत्यादिना^(५)] द्वितीयार्थं ता

(१) —'स्वः', 'नरम्'—इति शब्द-पद-द्वयमिति पद-कृत-पाठात् स्वर-अनेषु स्पष्ट-
 मवश्यते ; विवरणकारणैरेवमेव याच्यते, तद्यथा,—'स्वः' लुप्रोपमसिद्धं द्रष्टव्यम्, स्वरि-
 त्वादित्यमित्यर्थः, 'नरं' नराकारम् इति । स्वः, शस्त्रिः—इत्यादि नाम-पठकं द्वि-
 त्वादित्यस्य च साधारणम्, निरुक्त-द्वितीयस्य तृतीय-षोडशं चित्तं प्रमाणम् । कृषि-
 स्वर्णरमिति जालमसमानपदेऽपि ज्ञान्दमम् ।

(२) —दीव्यतेः लुतिष्वैकोऽर्थः स्पष्टोऽस्ति गण-पाठादौ ।

(३) —'अरतिम्' अलमतिम्, पर्याप्त मतिं सर्वं ज्ञमित्यर्थः ; अथवा देवान् यजमानांश्च
 प्रति गन्तारम्—इति वि० ।

(४) —निवण्णोद्धि तोय-चतुर्दशे पठितत्वात् । 'दधन्विरे', धारितवन्तः, स्थापित-
 वन्तः—इति वि० ।

(५) —'देव-मनुष्य-पुत्र-पुत्र-मन्त्रेभ्यः ।'

अथ चतुर्थी ।

प्रयोगोभार्गवऋषिः, सोभरिः कान्वो वा * ।

१ २   १ १ २ २ १ २ १ २   २ २ २ २
मा नो हृणोथा अतिथिं वसुरग्निः पुरुप्रशस्त एषः ।

२ १ २   २ २
यः सुहोता स्वध्वरः ॥ ४ ॥ ११०

१   ४ ५   ५   २ ५ १ ७   २   १ २ ३
। मा । नाः । हृणोथा अतिथीम् । वासूरा २३४
५   २ २ २   २   २ २   २   २ १
ग्रीः । पुरोहोवाश्चाइ । प्रग्रीहोवाश्चाइ । स्तओर ३
५   ४   ५   ५
४वा । आपूड्षोईचाइ ॥ ३४ ॥ ११०

प्रत्ययः । 'हृय्यं' चरु-पुरोडाशादि-लक्षणं हविः 'आ ऊहिषे' अभि-
प्रापय [वहेर्लिटि^(१)] यजादित्वात् सम्प्रसारणम्^(२) ॥ ३ ॥ १०८

* 'सोभरैरार्घम्'-इत्येव वि० ।

११० नास्तीयमुत्तरार्चिके । ७५

(१)—“लिट्ठर्थे सेट (१.४.७)” । लिट्ठर्थेनाय प्रार्थनं. लोट्ठर्थेन सरवेति भाष्यं.
ऊता अभिप्रापयेति लोट्ठरूपं प्रतिपदं दत्तम् ।

(२) — वक्षि सपि यजादीनां किति । (६.१.१४) ।

४२ ५ १ २ २ ४ ५ २
॥ मानोद्वाउ । हार३४ । णीथाअतिथिम् । वा

१ २ ५ २१ २ १ २ १ २ १ २
सूरा२३४याइः । पुरौचहोइ । प्रशौचहो । स्ता२३४णयाः ।

४२ ५ ४ ०
एचियाईहा । होपुइ । डा ॥ ३५ ॥ ११०

हे ऋत्विक्-सङ्घ ! 'नः' अस्मत्-सम्बन्धि यज्ञे 'अतिथिम्' अतिथिवत् प्रियम् अग्निम् 'मा हृणीथा' मा हर । कमग्निम् ' इत्यत आह—'यः' अग्निः 'सुहोता' (१) सुष्ठु देवानामाह्वाता, (२) 'स्वध्वरः' शोभन-यज्ञो भवति 'एषः' (३) अग्निः 'पुरुप्रशस्तः' बहुभिः स्ततः 'वसुः' (४) वासकश्च भवति [तमिति पूर्वत्वान्वयः (५) ॥

“मा हृणीथा अतिथिम्” इति छन्दोगाः, मा हृणीतामतिथिः—इति बह्वचाः ॥ ४ ॥ ११०

१, ॥ पक्षस्थ सीभरस्थ सामनी ।

(१) - पाठ बहुल वचनात् (५.१.३५) ऋः सम्प्रसारणम् ।

(२) - अन्यत्रापि 'त्वमग्रं यजानां होता' इत्यादौ (५.१.१.१, २) अग्रहोतृत्वं श्रूयते । अतएव शम्भूः 'अथास्य कर्म, वचनं च हविषाभावादनष्ट देवतानाम्' इत्यादि (३.३.१) ।

(३) - 'इण् गतोऽन्वा० प०' इत्यस्यैव रूपम्, गन्ता' इति वि० ।

(४) - यद्यपि वसुर्देवविशेषोऽपि श्रूयते परं नेष्ट तस्य पञ्चमम् अग्रं तस्य च स्थाने स्वाभावादसामञ्जस्यम्, अत्र हि नैकतमम् 'अग्निः प्रथिवी स्थानः' (३.३.१) इति, 'मध्यस्थाना वसवः' (१.२.५, ८) इत्यादि च ।

(५) - यः 'अतिथिम्' अतिथि स्थानीयः, 'वसुः' प्रशस्तश्चनवास वा, 'पुरुप्रशस्तः'

अथ पञ्चमो ।

तिसृणां सोभरिर्ऋषिः ।

२१ २ २१२ २२ २२ २ १ २ २१ २ २२
भद्रो नो अग्निराहुतो भद्रा रातिः सुभग भद्रो अध्वरः ।

२ २ २१२ २२

भद्रा उत प्रशस्तयः ॥ ५ ॥ १११

४ २ ५ २ २ ४ २ ५ ५ २२२१

। भद्रोऽनः । होइ । अग्निराहुताइए । भद्राराताइः ।

२१ २ १ २ ५ २१२ २ १

सुभगाभाइ । दोरध्वारइराः । भद्राऊरइताइ । प्रार

४ २ ५ ४
इशाइ । स्ताइ४पूयोइहाइ ॥ ३६ ॥ १११

‘आहुतः’ हविर्भिस्तिर्पितोऽग्निः ‘नः’ अस्माकं ‘भद्रः’ कल्याणी भवतु । हे ‘सुभग’ शोभन-धनाग्ने ! ‘भद्रा’ ‘कल्याणी’ ‘रातिः’ दानं च अस्माकं भवतु । ‘भद्रः’ कल्याणः ‘अध्वरः’ यागश्च भवतु । ‘उत’ अपिच ‘भद्रा’ कल्याणः ‘प्रशस्तयः’ प्रशंसाः स्तुतयश्च भवन्तु ॥ ५ ॥ १११

१११ उत्तरार्चिकस्य ७, २, १०, १ ।

। देवानीकम्, पथो वा पक्थस्य ऋषिः ।

वज्रभिः क्षीमभिः स्तुतः, ‘सुहोता’ ‘सध्वरः’ ‘एषः’ गन्ता ‘अग्निः’ त्वम् ‘नः’ अस्माकमुपरि माह्वीषाः सा क्रोरसीः—इत्ययमर्थो वि०-सम्मतः । हृदिर्निषण्ट, द्वितीय-दादशे ऋषः कर्मसु, शंसतिष निषण्टु नृतीष-चतुर्दशे पठितो दृश्यते ।

अथ षष्ठी ।

१२   ११२ २ ११२   २२ ११२
यजिष्ठं त्वा ववृमहे देवं देवता होतारममर्त्यम् ।

१ २ १ १२ ११२
अस्य यज्ञस्य सुक्रतुम् ॥ ६ ॥ ११२

४   ४ २ ४ ५   १११ ४ ४ ४
। याऽपुजि । छं त्वा इवा ववृमहाइ । देवं देवता हो
२   १   २   १ ७   १   ४
ताऽऽराम् । आमर्त्यम् । आस्ययाज्ञारऽ । स्याऽऽसूऽ ।
२   ४   ४
क्राऽऽपुतोऽहाइ ॥ ३० ॥ ११२

हे अग्ने ! 'यजिष्ठं' यष्टृतमं 'त्वा' त्वां 'ववृमहे' वृणीमहे मम्
भजामहे । कीदृशं त्वाम् ? 'देवता' (?) देवेषु मध्ये 'देवम्' प्रति
शयेन दानादि-गुणम् । 'होतारं' देवानामाह्वातारम् । 'अम
र्त्यम्' अविनाशिनम् । 'अस्य' 'यज्ञस्य' यागस्य 'सुक्रतुं' सुष्ठु
कर्तारं (?) ॥ ६ ॥ ११२

११२ उत्तराच्चिकस्य ६, २, १३, १ ।

। गीतमं साध्यं वा ।

(१)—“निपातस्य च (६, ३, ११६)” इति दीर्घः ।

(२)—‘यजिष्ठः’, ‘देवता’ ‘देवम्’, ‘होतारम्’, ‘अमर्त्यम्’ ‘सुक्रतुम्’ ‘त्वा’ त्वां
‘ववृमहे’ प्रार्थयामहे । ‘अस्य’ प्रक्रान्तस्य यज्ञस्य परिममागार्गमिति शेषः । अथमर्थो
विवरणस्तु मन्त्रः ।

अथ मन्त्रोः ।

१९ २१२ २४२ ४ ६ २ १२२ १ २ २ १२

तद्ग्रे द्युन्नमाभर यत्सासाह सदने कच्चिदत्रिणम् ।

२१२ २२ २६ २२

मन्युं जनस्य दूढ्यम् ॥ ७ ॥ ११३

४ २

४ ४

२ १२

२

१

। तद्ग्रे द्युपुन्नम् । आभरोवा । यज्ञासारश्चा । स-

१ २

१

२

१

दारश्नाइ । कच्चिदत्राश्नाइणाम् । मान्युञ्जनस्यदूरश्

१

५

४२

४

४

४

हो । दारश्नायाम् । एहियाइश्चा । होपुइ । डा ॥ ३८ ॥ ११३

हे 'अग्ने' 'तत्' 'द्युन्नम्' अन्नं यशोवा 'आभर' अस्मभ्यमाहर ।
 'यत्' यदा 'आसदने' यज्ञ-गृहे वर्त्तमानं कञ्चित् कमपि 'अत्रिणम्'
 अत्तारं राक्षसादिकं 'सासाह' अत्यर्थमभिभव । तथा 'दूढ्यं' (१)
 दुर्धियं पाप-बुद्धि (२) शत्रुं 'जनस्य' 'मन्युं' क्रोधं च अभिभव,
 तदेति पूर्वतान्वयः ॥

“दूढ्या”-“दूढ्यम्”-इति च पाठौ ॥ ७ ॥ ११३

११३ नास्तोयमुत्तरार्चिके । ७६

। संवर्गः, जमदग्निच्छपिः ।

(१)-‘तन्वादीनां बन्धमि बङ्गलम् (६,४,८६)’-इति वचनात् यषि, बान्धम-रफ-
 लोपे च रूपम् ।

(२)-‘दूढ्यः, दुर्धियः पापधियः’-इति मै० ४.४.२३ ।

अथाष्टमी ।

विश्वमनाऋषिः ।

१२ २२ ३ १ २ ११२ १२३ १५ १२
यद्वा उ विश्वपतिः शितः सुप्रोतो मनुषो विशे ।

२३ २२३ ८ १२
विश्वेदग्निः प्रति रक्षांसि सेधति ॥ ८ ॥ ११४

२१२ ४ ४ १२२२ १ २२ १२
। यद्वा ऊरु विश्वपतिः शिताः । सुप्रोतो मनुषो विशे ।

२ १ २१२२ ८ २ २१ ५ ४ ४
विश्वाद्वा रक्षणीः । प्रतिरक्षा । सिसेधता । औश्चेवा ।

४
होपुद् । डा ॥ ३८* ॥ ११४

इति द्वितीय-दशति ॥

‘विश्वपतिः’ विशां पतिः^(१) पालयिता ‘शितः’ हविर्भिस्तीक्ष्णी-

११४ नास्त्येयमुत्तरार्चिके । ७७

। राक्षोघ्नम्, अगस्त्यऋषिः ।

(१)—विहितमनुष्य नामथाहि ‘मनुष्य-नामान्यतराणि पञ्चविशतिः’ इति नैऋतम्
१,२,८ निषण्णौ द्वितीय तृतीयं चतुर्थम् पदं पिशः इति तेषां पतिरोच्यते ।

* इति ग्रामे गेय गाने तृतीयस्यार्चः प्रपाठकः ।

कृतः^(१) सोमिः 'सुप्रीतः' सुष्टु प्रीतः सन् 'मनुषः' मनुष्यस्य 'विशे'
 [विश निवेशने (तु०प०)] गृहे 'यद्वै'^(२) यदा खलु वर्तते तदा-
 नीम् 'अग्निः' 'विश्वाद्' विश्वान्येव^(३) तस्य बाधकानि रक्षांसि
 'प्रति'^(४)सिसे धति' हिनस्ति । [पिधु गत्यां^(५) भौवादिकः] ;
 'उ'-प्रसिद्धौ ॥

“विशे” “विशि”-इति च पाठौ ॥ ८ ॥ ११४

इति सायणाचार्य्य विरचिते माधवीयं सामवेदार्थप्रकाशं बन्दोवाख्यानं

प्रथमस्याध्यायस्य द्वादश खण्डः ॥ १२ ॥

(२)—‘ग्री’ तनुकरणे (दि०प०) इत्यस्यैतद्रूपम्, अग्निः संस्कारार्थः, शितः संस्कृत
 इत्यर्थः-इति वि० ।

(३)—‘वै. उ’-द्वार्षपि पाद-पूरणे ।

(४)—‘विश्वान्’-इति “सुपां सु लुक् (०,१,३९)”-इत्यादिना चाले रूपम् । ‘इदिति
 पादपूरणः’-इति वि० ।

(५)—‘प्रति’ शब्दः पाद-पूरणः-इति वि० ।

(६)—गत्यर्थः सोममिह विसार्यः ।

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाद्यतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराज परमेश्वर-वैदिक-मार्ग-प्रवर्तक-श्रीवीर-बुद्ध-भूपाल-
साक्षात्-धुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते साधवीथे सामवेदार्थ-
प्रकाशे छन्दोव्याख्याने आग्रय पर्वणि प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

॥ समाप्तम् आग्रयेयं पर्व आग्रयेय-काण्डं वा ॥

॥ इति १म पर्व ॥

(सामवेदीय-मन्त्र-भाग-लभ्याः सन्ति यावन्तः अग्नि-देवता मन्त्राः

तावन्तः सर्व एवेहैव पर्वणि काण्डे वा दृश्यन्ते ।)

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थ-महेश्वरम् ॥ १ ॥

अथ द्वितीयाध्याय आरभ्यते ।

अस्मिन्नध्याये इन्द्रः स्तूयते * ।

अथ प्रथमे खण्डे

संयं प्रथमा ।

शंयुर्वाहस्यत्यऋषिः ॥ १ ॥

१९   २१४   २२   २९ २ १२
तद्धो गाय सुते सचा पुरुहूताय सत्वने ।

२३   २९ २ १२

शंयुर्वाहे न शाकिने ॥ १ ॥ १

---

* इत आरभ्य चतुर्थाध्याय-शेष-पर्यन्तमध्याय-त्रयात्मकमैन्द्रं
काण्डमैन्द्रं पर्व्वं वेत्युच्यते ।

॥ 'भरद्वाजस्यार्पम्' इति वि० ।

१ उत्तरार्द्धिकस्य ८, २, ४, १ ॥ १

^{५ ४ ४} ॥ तदोगाया । ^९ सुताइसचा३ । ^{१ ४ २} पूरु२३चूता३४ ।

^{४ ४ २} द्वाद्वा३ । ^{१ २ २} यासत्वा२३४नाइ । ^५ शंयद्गा२३वे । ^{९ १} नशौ२ ।

^१ दौ२ । ^{५ ४} ऊवो२३४ । ^५ वा । ^५ कापुइनोद्द्वाइ ॥ २ ॥

^{५ ४ ४} ॥ तदोगायसुतेसचा६ए । ^{५ २ ४ १ २} पुरुचूतायसत्त्वने । ^{९ १} पुरु ।

^{४ १ २} द्वाता । ^{१ ७} यासत्वा२३ना३४इ । ^५ शंयत् । ^{५ १ २ ४ ५} गौवाओ२३४वा ।

^{१ ४} ना२३गा३ । ^९ का३४पुइनोद्द्वाइ ॥ ३ ॥

^{५ ४ ४} ॥ तदोगायसुतेसचा६ए । ^{५ २ ४ १ २} पुरुचूतायसत्त्वनाइ । ^१ शं-

^२ यद्गा२३वे । ^२ ऐ२च्चा१आ२३इच्ची । ^१ नशा२३ । ^{१ ४ २} कारइना-

^{५ ४ २} २३४औच्चीवा । ^{५ १ १ १ १} ई२३४पु ॥ ४ ॥ १

I, II, III, IV “रौद्रे द्वे मार्गीयवे द्वे, अपि वा मार्गीयवं च
रौद्रे च मार्गीयवं च, सर्वाणि वा रौद्राणि सर्वाणि वा मार्गीय-
वाणि । इत्यार्षेयकम् ।

अथ द्वितीया ।

सूभकचक्रपिः * ।

१ ० २ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
यस्ते नूनं शतक्रतविन्द्र द्युन्नितमो मदः ।

१ २ ३ १ २ ३
तेन नूनं मदेमदेः ॥ २ ॥ २

४ २ २ ४ १ २ १ २ १ २ १
। यस्तेनूनापुंशतक्रताउ । इन्द्रद्युन्नितमोमा रदाः ।

२ १ १ २ २ १ १ २ १ १ १ १ १ १ १ १
तेननूनारश्मा । दाइमाइउवाइ । देर३४पुः ॥ ५ ॥ २

अत सोमः स्तूयते—

हे “शतक्रतो”-शतविध प्रज्ञान (१) हे “इन्द्र” (२)

* ‘श्रुतकक्षस्यार्पम्’ इति वि० ।

। आश्वम् ।

(१) —‘क्रतुरिति निषण्ड तृतीय नवमं पञ्चम पदम् । शतमिति वङ्गनाम (नि० १, १, १०), क्रतुर्पि कर्म नाम (नि० २, १, ११) शत क्रतवतां यस्य स शतक्रतुः, तस्य सम्बोधन शतक्रतो । वङ्ग कर्मन् ” इति वि० ।

(२) —इन्द्रः अन्नरोक्षस्य देवः, “यो जातएव प्रथमो मनस्याम देवो देवान् क्रतुना-
पर्याभूवत् । यस्य शुष्माद्रोदमो अश्वमेतां नृणस्य मरुता मजना म इन्द्रः” इति ऋक्
सप्त वायुदेव “वायुर्वन्दो वा अन्नरिचि-भ्यानः (२, ३, १)” इति हि नेरुक्कम्, “वायु-
रिन्द्रश्चेक एव यथा इन्द्रः काः” इति तद्-भाष्यम् । “इन्द्रः इरां इणातीति वरां ददा

अथ हतोया ।

हृथतः प्रगाथः* ।

२ १ १ ५ १ ५ १ २ १ १ ५

गाव उपवदावटे मही यज्ञस्य रप्सु दा ।

“द्युन्नितमः”^(१) यशस्वितमः “हः मदः” [माद्यन्थनेनेति मदः सोमः] यः सोमः “नून” पुरा “ते” त्वदर्थम् अस्माभिरभिषुतोऽस्मि । “तेन” अस्माभिर्दीयमानेन सोमेन “नूनम्” इदानीम् “मदे”^(५) तत्पानेन मदे । तत्र सञ्जाति सति अस्मानपि “मदेः” धनादिदानेन त्वं मादय [मदी हर्षे, अत्रान्तर्भावितव्यर्थः] “क्वन्मि वज्रलम्”-इति गण्^(५) ॥ २ ॥ २

* ‘हृथतस्यार्षम्’-इति वि० । प्रयथनं प्रगाथः ।

तीति वेगां दधानीति वेगां दारयतइति वेगां धारयतइति वेभे भूतानोति वा तद् यदेन प्राणैर्मगसैव तदिन्द्रम्यन्त्रं त्वमिति विज्ञायत इदं करणादित्यापायण इदं मादित्यौपमन्यव इत्यतः वेगवर्धकमण इच्छवृणां दारयिता वा दायिता वा यज्ञानाम्-इत्यादि नैकतम् १.१.८ । “इरा शब्दे उपपदे दृणातेर्दधःतेर्दारयतेधारयतेवा”-इत्यादि, “इरामग्न तेन मय्यन्वादा तदेतु हेतुकं बलं लक्ष्यते, तेन बललक्षितं लक्षणाया तदाधार भूतो मेघः”-इत्यादि च देवराजः ॥

(२) ‘द्युस्त्रं द्योतते, तेन दीपार्थस्य, अतिशयेन दीपितमः’-इति वि० ।

(५) ‘मदे सप्रत्येकवचनमिदं तृतीयेकवचनस्य स्थाने द्रष्टव्यम्, मदेन ; ‘मदे’ माद्य स्त्वर्थः’ इति वि० ।

(५) ‘क्वन्मि श्राद्धजपि (२.१.८५)’-इत्यक्वन्मि पदं ‘व्यत्यथो वज्रलम् (१,१.८५)’ इतो वज्रलपदस्य सङ्कल्य क्वन्मि वज्रलमिति वचनम् । वस्तुतोऽयमुपपद्यते व्यत्यथः ।

४ १२ २२ १ १ ९
उभा कर्णा हिरण्यया ॥ ३ ॥३

४ ५ ४ ५ २ १ १ ४
१ गावः । ए गावाः । उपव । दा३ । वारदा
४ २ ४ ५ १ २ ५ ३ ९
२३ औद्देवा । वार३४टे । महीयार३४जा । स्यरा३ ।
१ १ १ ४ २ ५ २ १ २ ५
स्यारार३४ औद्देवा । सूर३४दा । उभाकार३४र्णा ।
४ २ १ १ ४ ४ २ ५
हिरा३ । चारद्वार३४ औद्देवा । ण्यार३४या ॥ ६ ॥

हे “गावः” घर्मदुषाः । (१) यूयम् “अवटे”^(१) अवटं महा-
वीरं^(२) प्रति “उप वद” उपावत [वर्णव्यत्ययः (१, ४, १८)] उग-
गच्छत । “यज्ञस्य” घर्म यागस्य^(३) साधन भूते “रप्सुदा”^(४) रप्सुदे
आ रिप्साः फलदे [रिप्सारश्चिनोर्दातव्ये वा ; यदा रपणं शब्दनं
रप् मन्त्रः, तेन सुदातव्ये ; अथवा पद क्षरणे (भा० आ०),
रपा मन्त्रेण क्षारणीये दीहनीये, ईदृशे] गवाजयोः पयसी
“मही” महती^(५) बहुले अपेक्षिते, अत उपावत [गा गद्दा

३ उत्तराश्विकस्य ७, ३, १६, १, १०

(१) - अग्ने-भावे (१, ४, २९) परकृपे (२, १, १०) च कृपमिदम् ।

(२) - घर्म यागे प्रधान भूत महावीर नामकर्मश्रिम् - इति वि० ।

(३) - १, ४ : द्विवचनार्थे एकवचनम् । १, ८५ ।

१ २ ३ ४ १ १ १ २
 ॥ ओ३ गार३४वाः । उपवा३दा । वाटाओ२३४-
 ५ १ १ २ १ १ २ ५ १ ५
 वा । मद्योयज्ञस्यरप्सुदा३ । ओउ२३४भा । कार्णा
 ५ २ १ १ १ १
 ओ२३४वा । हिरण्यया२३४पू ॥ ७ ॥ ३

अजाया अप्युपलक्षकः, अजा-पयसोऽपि महावीरे आसेचनीय-
 त्वात् । अपिच अस्य महावीरस्य “उभा”^(१) “उभौ” कर्णा^(२)
 कर्णस्थानीयौ द्वौ रुक्मौ “हिरण्यया”^(३) हिरण्यमयौ सुवर्ण-रजत-
 मयाविल्यर्थः^(४) ॥

“उपवदावटे”-इति छन्दोगाः, “उपावतावतम्”-इति
 बह्वृचाः ॥ ३ ॥ ३

१, ॥ टिटे ।

(५). (३). सुपां सु लुगित्यादिना (७.३, ३९) चालम् ।

(७) -“हृत्वा वाक्वा वाक्वा माध्वो-हिरण्ययानि छन्दसि” । ६, ४, १७५ ।

(८) ‘गावः’ हे मदीया वाचः । ‘अवटे अवट मेघम्’ ‘महो’ महत्तै च द्यावाप्रथिव्यौ
 ‘उप’ उपगम्य ‘वद’ वदत । कोदृशं मेघम् ? ‘उभा कर्णा हिरण्यया’ उभौ कर्णौ
 हिरण्यमयो यस्य । कोदृशौ द्यावाप्रथिव्यौ ! ‘यज्ञस्य रप्सुदा’ यज्ञस्य रूपदे । अथ
 मर्या विवरण-कृतम् ।

अथ चतुर्थो ।

द्वयोः श्रुतकक्षनाम ऋषिः ।

२ १ २   २ १ २ २ २ १ २
अरमश्वाय गायत श्रुतकक्षारङ्गवे ।

२ १ २ २ १ २
अरमिन्द्रस्य धाम्ने ॥ ४ ॥ ४

२ २   २   ५ २   ५   १ २
। अरा३४म् । अश्वाय । गायता । श्रुतक ।
२ १   २_१   २   ५   २ २   १
क्षाराङ्गावाइ । आ२३४राम् । हा३हाइ । इ । द्रास्या-
२   १   २   २_१   २   ५ २ २   २
२३धा । ऊम्माय३ । म्ना । या२३४औहोवा । ई२३
५
४नी ॥ ८ ॥

५ ५ ५ ५ २ २   ५ ५   १ २ २   १ २
।। अरमश्वायगायता । रमश्वावा । यागायत । श्रुत-
१   २   २   १   ५   ५   १
क । क्षा२३ । हा३हा३इ । आरा२ङ्गा२३४वाइ । आ
श्रुतकक्ष ऋषिरात्मानमिव सम्बोधयति^(१) । हे 'श्रुतकक्ष' आत्मान् !

।। श्रुतकक्षे ।

(१) नन्द वि० मय्यतम्, तत्र हि 'हे 'श्रुतकक्ष' श्रुतकक्षस्य मम पुत्र' इति ।

अथ पञ्चमी ।

श्रुतकचकृषिः ।

११ १२

३ २ ३ २ ३ १ २

तमिन्द्रं वाजयामसि महे वृत्राय हन्तवे ।

१२ २२ ३ १ २

स वृषा वृषभो भुवत् ॥ ५ ॥ ५

१ २ २ २ १ २ २ ३ ५ ४
रमिन्द्रा३ । हा३हा । स्याधाम्ना । औ३होवा । हो
पू३ । डा ॥ ८ ॥ ८

“अरम्” अलं “गायत” [वचन-व्यत्ययः (३, १, ८५] गाय गीतिं कुरु । किमर्थमिन्द्रोद्देशेनस्तुतिस्तत्राह—“अश्वाय” इन्द्रेण दीयमानायाश्वाय तदर्थम् “अरम्” अलं गाय इन्द्र-विषयं स्तोत्रं कुरु, तथा “गवे” अलं गाय. “इन्द्रस्य” इन्द्रकर्तृकाय “धाम्ने” गृहाय तदर्थञ्च “अरम्” पर्याप्तं स्तुतिः; गृहादिकमिन्द्रः प्रयच्छति, तस्मै गायेति [यदा इन्द्रस्येति कर्मणि षष्ठी, गवादि-लाभार्थमिन्द्रं स्तुति ॥

“श्रुतकक्षा”—“श्रुतकक्षः”—इति च पाठो ॥ ४ ॥ ४

यजमानाआहुः—“तम्” पूर्वोक्तलक्षणम् “इन्द्रम्” वाजया-

५ उत्तरार्चिकस्य ५, १, १०, १ । ३

१ १ ० ४ ४ १ १ १ १ १ १
I तमिन्द्रा२३वाजयामसि । माहेवृत्रा । यद्धान्ता-

१ १ २ १ ४ ४ ४ ४
१वे२ । सवार्षा१वार३ । पभोर३४वा । भूपूवोद्वा
इ ॥ १० ॥

१ १ ० ४ ४ १ १ १ १ १
II तमिन्द्रा२३वाजयामसिद्वाउ । माहेवृत्रा । यद्वा

१ १ २ २ २ २ २ २ १ १
न्ता१वे२३ । होवा३द्वाइ । सवार्षा१वार३ । होवा३
२ १ १ ४ ४ ४ २ २ १ २
द्वा । पभोर३ । भूर्वा२३४औहोवा । ण३ । दावन्

१ १ १ १

२३४५ ॥ ११ ॥

मसि^(१) सोमेन स्तुतिभिर्वाजयामः वाजवन्तं कर्मः, किमर्थम् ?
“महे”^(२) महान्तम् “वृत्राय”^(३) अपावरकं वृत्रामरं “हन्तवे”^(४)
हन्तुम्, सोमपानेन मत्तः स्तुतिभिर्वा स्तुतः मन् वृत्रहत्यायाञ्च,

I तन्वः पार्थकृषिः ।

II तन्वः पार्थी वा दावमगाङ्गिरसो वा कृषिः ।

(१) “वाजयति” इति निघण्टु, तृतीय चतुर्दशे पञ्चमि शतमे पदम् । “इदानीं
मसि ०२१ ४३१” इति समदशागमे रूपम् ।

(२). (३) द्वितीयार्थं चतुर्थी (३ ४, ४८) ।

(४) “तुमर्थे मे मेन् ०३, ४, ५” इति तन्वेन् प्रत्ययः ।

५ २ २ ५ २ २ १४
III तमिन्द्रवाजयामसीद् १ मद्वाश्चाइ । वृत्राश्-

१ ७ १ ४ १ २ २
याहन्तवे २ । ओ २ । ई २ ३या । ओमोवा । सच्चे-

१ १ १ ४ १ २ १
वार्षा २ । ओ २ । ई २ ३या । ओमोवा । वृष । भो २ ।

२ ५ २ २ २ ५
याश्च ३४ औहोवा । भूरश्च ३वात् ॥ १२ ॥

२ २ २ १ २ २ ४ ५
IV औहोइज्जवाश्चोइ । तमिन्द्रवाजयाश्मसी ।

२ २ २ १ २ २ ४ २ ४ ५ २ ५ २
औहोइज्जवाश्चोइ । मच्चेवृत्राश्चाश्चन्तवे । औहोइ

१ २ १ २ ५ २ १ २ २ १ २
ज्जवाश्चोइ । मवार्षाश्च ३४वृ । पभोभुवत् । इडाश्च ३भा

४ ५ ४ ५
३ । एहोडा । होपुइ । डा ॥ १३ ॥ ५

[वाजयामसि वाजवन्तं करोतीत्यर्थं तत् करोतीति^(५))णिच्, 'णावि-
ष्ठवत्^(६)'-इति णेरिष्ठवद्भावात् 'टिः' (६,४,१५५)-इति टिलोपः,

III वसिष्ठऋषिः, निवेष्टो नाम ।

IV वसिष्ठऋषिः इडा वा ऋषयः, निवेष्टः संचारी नाम ।

(५) — "तत् करोति तदाचष्ट" - इति गणक्यस्य (२,१,२५) ।

(६) — "प्रातिपदिकाहोत्रं यज्जलमिष्ठवत्" - इति ग० (२,१,२५) ।

I। त्वमिन्द्रबलादधीष्ट। सहसोजा। ताओ१जसः।

इया३हो३। इयायो२३४वा। त्वा॑सन्वृषन्। इया३हो

इ। इयायो२३४वा। वृषाये३त्। आ२सार३४ओहो

वा। महे१॥ १५॥

II। त्वमिन्द्रबलादधिसहसाः। जाना२ः। ओजसा

२३४ः। इहो३इहा। त्वा॑सन्वृषा३४न्। इहो३इहा।

वृषाये३त्। आ२सार३४ओहोवा। ई२३४हा॥ १६॥ ६

“बलात्” “अधि जातः” अस्मि(१) [अधिः पञ्चम्यर्थानुवादकः।
वृत्रादिबधहेतुभूताद्बलादितःस्त्वं प्रख्यातो भवसौत्वर्थः]
अपिच “ओजसः” ओजोनाम बलहेतुः हृदयगतं धैर्यं, तस्मा-

I, II, III शार्यातानि त्रीणि ।

(१) ‘बलस्य त्वयि दृश्यमानत्वात् कारणानुविधायित्वस्य कार्याणामिष्टमाणा-
त्वात्’-इति वि० ।

अथ मन्त्रमो ।

गीपत्त्यश्वसंतिनौ ऋषी हवस्य^(१) ।

३१२ २२ ३२३ ३१५
यज्ञ इन्द्रमवर्द्धयद्भूमिं व्यवर्त्तयत् ।

३ १ २ ३ २ ३ २
चक्राण ओपशन्दिवि ॥ ७ ॥ ७

५ ५ २१२ १ ७
। यज्ञइन्द्रमवर्द्धाद्यात् । यद्भूमिम् । व्या । व्या-
७ ५ ३ ५ ७ ५ १ २ १
र्त्तार्त्त३४यात् । चार्त्त३४क्रा । णार्त्त३४ओ । पाशन्दिवि ।
२३२ २ १ १ ७ ५ ३ ५
चक्राणओर्त्त३४ । पार्त्त३४ओर्त्त३४ओ । दीर्त्त३४वो ॥ १ ॥ ७

दपि त्वं जातोऽसि^(२) । हे “वृषन्” वर्षितः ! “मन्” श्रेष्ठः
“त्वम्” “वृषा इत् अस्मि” कामानां वर्षितेव भवमि^(३) ॥ ६ ॥ ६

“यज्ञः” यजमानैरनुष्ठेयमानो यागः “इन्द्र” देवम् “अवर्द्ध-

(१) --अस्याऋचः, उत्तराश्वेत्यर्थः । दृष्टव्येति म-यकारपाठोक्तः ।

७ उत्तरार्चिकस्य ८, १, ८, १ । ४

। इन्द्राण्याः साम ।

(२) --ओजमइति पठन्तं व्याख्यानं विवरणकृतम् । तथाच ‘ओजमः’ पर-
कीयस्य बलस्य ‘महमः’ अभिभावकात् ‘बलात्’ ‘अधि जान-’ इति वि० ।

(३) --‘इदिति पाद परणः’ इति वि० ।

अथ ऋषी ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १०० १०१ १०२ १०३ १०४ १०५ १०६ १०७ १०८ १०९ ११० १११ ११२ ११३ ११४ ११५ ११६ ११७ ११८ ११९ १२० १२१ १२२ १२३ १२४ १२५ १२६ १२७ १२८ १२९ १३० १३१ १३२ १३३ १३४ १३५ १३६ १३७ १३८ १३९ १४० १४१ १४२ १४३ १४४ १४५ १४६ १४७ १४८ १४९ १५० १५१ १५२ १५३ १५४ १५५ १५६ १५७ १५८ १५९ १६० १६१ १६२ १६३ १६४ १६५ १६६ १६७ १६८ १६९ १७० १७१ १७२ १७३ १७४ १७५ १७६ १७७ १७८ १७९ १८० १८१ १८२ १८३ १८४ १८५ १८६ १८७ १८८ १८९ १९० १९१ १९२ १९३ १९४ १९५ १९६ १९७ १९८ १९९ २०० २०१ २०२ २०३ २०४ २०५ २०६ २०७ २०८ २०९ २१० २११ २१२ २१३ २१४ २१५ २१६ २१७ २१८ २१९ २२० २२१ २२२ २२३ २२४ २२५ २२६ २२७ २२८ २२९ २३० २३१ २३२ २३३ २३४ २३५ २३६ २३७ २३८ २३९ २४० २४१ २४२ २४३ २४४ २४५ २४६ २४७ २४८ २४९ २५० २५१ २५२ २५३ २५४ २५५ २५६ २५७ २५८ २५९ २६० २६१ २६२ २६३ २६४ २६५ २६६ २६७ २६८ २६९ २७० २७१ २७२ २७३ २७४ २७५ २७६ २७७ २७८ २७९ २८० २८१ २८२ २८३ २८४ २८५ २८६ २८७ २८८ २८९ २९० २९१ २९२ २९३ २९४ २९५ २९६ २९७ २९८ २९९ ३०० ३०१ ३०२ ३०३ ३०४ ३०५ ३०६ ३०७ ३०८ ३०९ ३१० ३११ ३१२ ३१३ ३१४ ३१५ ३१६ ३१७ ३१८ ३१९ ३२० ३२१ ३२२ ३२३ ३२४ ३२५ ३२६ ३२७ ३२८ ३२९ ३३० ३३१ ३३२ ३३३ ३३४ ३३५ ३३६ ३३७ ३३८ ३३९ ३४० ३४१ ३४२ ३४३ ३४४ ३४५ ३४६ ३४७ ३४८ ३४९ ३५० ३५१ ३५२ ३५३ ३५४ ३५५ ३५६ ३५७ ३५८ ३५९ ३६० ३६१ ३६२ ३६३ ३६४ ३६५ ३६६ ३६७ ३६८ ३६९ ३७० ३७१ ३७२ ३७३ ३७४ ३७५ ३७६ ३७७ ३७८ ३७९ ३८० ३८१ ३८२ ३८३ ३८४ ३८५ ३८६ ३८७ ३८८ ३८९ ३९० ३९१ ३९२ ३९३ ३९४ ३९५ ३९६ ३९७ ३९८ ३९९ ४०० ४०१ ४०२ ४०३ ४०४ ४०५ ४०६ ४०७ ४०८ ४०९ ४१० ४११ ४१२ ४१३ ४१४ ४१५ ४१६ ४१७ ४१८ ४१९ ४२० ४२१ ४२२ ४२३ ४२४ ४२५ ४२६ ४२७ ४२८ ४२९ ४३० ४३१ ४३२ ४३३ ४३४ ४३५ ४३६ ४३७ ४३८ ४३९ ४४० ४४१ ४४२ ४४३ ४४४ ४४५ ४४६ ४४७ ४४८ ४४९ ४५० ४५१ ४५२ ४५३ ४५४ ४५५ ४५६ ४५७ ४५८ ४५९ ४६० ४६१ ४६२ ४६३ ४६४ ४६५ ४६६ ४६७ ४६८ ४६९ ४७० ४७१ ४७२ ४७३ ४७४ ४७५ ४७६ ४७७ ४७८ ४७९ ४८० ४८१ ४८२ ४८३ ४८४ ४८५ ४८६ ४८७ ४८८ ४८९ ४९० ४९१ ४९२ ४९३ ४९४ ४९५ ४९६ ४९७ ४९८ ४९९ ५०० ५०१ ५०२ ५०३ ५०४ ५०५ ५०६ ५०७ ५०८ ५०९ ५१० ५११ ५१२ ५१३ ५१४ ५१५ ५१६ ५१७ ५१८ ५१९ ५२० ५२१ ५२२ ५२३ ५२४ ५२५ ५२६ ५२७ ५२८ ५२९ ५३० ५३१ ५३२ ५३३ ५३४ ५३५ ५३६ ५३७ ५३८ ५३९ ५४० ५४१ ५४२ ५४३ ५४४ ५४५ ५४६ ५४७ ५४८ ५४९ ५५० ५५१ ५५२ ५५३ ५५४ ५५५ ५५६ ५५७ ५५८ ५५९ ५६० ५६१ ५६२ ५६३ ५६४ ५६५ ५६६ ५६७ ५६८ ५६९ ५७० ५७१ ५७२ ५७३ ५७४ ५७५ ५७६ ५७७ ५७८ ५७९ ५८० ५८१ ५८२ ५८३ ५८४ ५८५ ५८६ ५८७ ५८८ ५८९ ५९० ५९१ ५९२ ५९३ ५९४ ५९५ ५९६ ५९७ ५९८ ५९९ ६०० ६०१ ६०२ ६०३ ६०४ ६०५ ६०६ ६०७ ६०८ ६०९ ६१० ६११ ६१२ ६१३ ६१४ ६१५ ६१६ ६१७ ६१८ ६१९ ६२० ६२१ ६२२ ६२३ ६२४ ६२५ ६२६ ६२७ ६२८ ६२९ ६३० ६३१ ६३२ ६३३ ६३४ ६३५ ६३६ ६३७ ६३८ ६३९ ६४० ६४१ ६४२ ६४३ ६४४ ६४५ ६४६ ६४७ ६४८ ६४९ ६५० ६५१ ६५२ ६५३ ६५४ ६५५ ६५६ ६५७ ६५८ ६५९ ६६० ६६१ ६६२ ६६३ ६६४ ६६५ ६६६ ६६७ ६६८ ६६९ ६७० ६७१ ६७२ ६७३ ६७४ ६७५ ६७६ ६७७ ६७८ ६७९ ६८० ६८१ ६८२ ६८३ ६८४ ६८५ ६८६ ६८७ ६८८ ६८९ ६९० ६९१ ६९२ ६९३ ६९४ ६९५ ६९६ ६९७ ६९८ ६९९ ७०० ७०१ ७०२ ७०३ ७०४ ७०५ ७०६ ७०७ ७०८ ७०९ ७१० ७११ ७१२ ७१३ ७१४ ७१५ ७१६ ७१७ ७१८ ७१९ ७२० ७२१ ७२२ ७२३ ७२४ ७२५ ७२६ ७२७ ७२८ ७२९ ७३० ७३१ ७३२ ७३३ ७३४ ७३५ ७३६ ७३७ ७३८ ७३९ ७४० ७४१ ७४२ ७४३ ७४४ ७४५ ७४६ ७४७ ७४८ ७४९ ७५० ७५१ ७५२ ७५३ ७५४ ७५५ ७५६ ७५७ ७५८ ७५९ ७६० ७६१ ७६२ ७६३ ७६४ ७६५ ७६६ ७६७ ७६८ ७६९ ७७० ७७१ ७७२ ७७३ ७७४ ७७५ ७७६ ७७७ ७७८ ७७९ ७८० ७८१ ७८२ ७८३ ७८४ ७८५ ७८६ ७८७ ७८८ ७८९ ७९० ७९१ ७९२ ७९३ ७९४ ७९५ ७९६ ७९७ ७९८ ७९९ ८०० ८०१ ८०२ ८०३ ८०४ ८०५ ८०६ ८०७ ८०८ ८०९ ८१० ८११ ८१२ ८१३ ८१४ ८१५ ८१६ ८१७ ८१८ ८१९ ८२० ८२१ ८२२ ८२३ ८२४ ८२५ ८२६ ८२७ ८२८ ८२९ ८३० ८३१ ८३२ ८३३ ८३४ ८३५ ८३६ ८३७ ८३८ ८३९ ८४० ८४१ ८४२ ८४३ ८४४ ८४५ ८४६ ८४७ ८४८ ८४९ ८५० ८५१ ८५२ ८५३ ८५४ ८५५ ८५६ ८५७ ८५८ ८५९ ८६० ८६१ ८६२ ८६३ ८६४ ८६५ ८६६ ८६७ ८६८ ८६९ ८७० ८७१ ८७२ ८७३ ८७४ ८७५ ८७६ ८७७ ८७८ ८७९ ८८० ८८१ ८८२ ८८३ ८८४ ८८५ ८८६ ८८७ ८८८ ८८९ ८९० ८९१ ८९२ ८९३ ८९४ ८९५ ८९६ ८९७ ८९८ ८९९ ९०० ९०१ ९०२ ९०३ ९०४ ९०५ ९०६ ९०७ ९०८ ९०९ ९१० ९११ ९१२ ९१३ ९१४ ९१५ ९१६ ९१७ ९१८ ९१९ ९२० ९२१ ९२२ ९२३ ९२४ ९२५ ९२६ ९२७ ९२८ ९२९ ९३० ९३१ ९३२ ९३३ ९३४ ९३५ ९३६ ९३७ ९३८ ९३९ ९४० ९४१ ९४२ ९४३ ९४४ ९४५ ९४६ ९४७ ९४८ ९४९ ९५० ९५१ ९५२ ९५३ ९५४ ९५५ ९५६ ९५७ ९५८ ९५९ ९६० ९६१ ९६२ ९६३ ९६४ ९६५ ९६६ ९६७ ९६८ ९६९ ९७० ९७१ ९७२ ९७३ ९७४ ९७५ ९७६ ९७७ ९७८ ९७९ ९८० ९८१ ९८२ ९८३ ९८४ ९८५ ९८६ ९८७ ९८८ ९८९ ९९० ९९१ ९९२ ९९३ ९९४ ९९५ ९९६ ९९७ ९९८ ९९९ १०००

यदिन्द्राच्च यथा त्वमोशीय वस्व एक इत् ।

४ २ ३ १ २

स्तोता मे गोसखा स्यात् ॥ ८ ॥ ८

यत्” [अयते हि—‘इन्द्र इदं हविरजुषतावीवृधत महीज्यायो कृत’-इति] स इन्द्रः “यत्”(१) यस्मात् “भूमिम्” पृथिवीं (नि० १,१,१६) “व्यवर्तयत्” वृष्टादि-प्रदानेन विशेषेण वर्त्तमानामकरोत् । किङ्कर्तुं ? “दिवि” अन्तरिक्षे मेघम् “ओपश” उपेत्य शयानं(२) “चक्राणः”(३) कुर्वन् [यदा आत्मनि समवेतो वीर्यविशेषः ओपशः, तमन्तरिक्षे कुर्वन् ॥ ७ ॥ ७]

हे “इन्द्र !” “यथा” “त्वम्” “एकइत्” एकएव केवलः “वस्वः”(४) वसुनः धनस्य ईशिषे, एवम् “अहम्” अपि “यद्” यदि “ईशीय” ऐश्वर्य-युक्तः स्याम्!! तदानीं “मे” मम

८ उत्तरार्चिकस्य ८.२, ८.१ । ५

(१) —‘नपुंसकलिङ्गमिदं पुल्लिङ्गं स्थाने द्रष्टव्यम् । ‘यः’ ‘भूमिम्’ ‘पृथिवीम्’ ‘व्यव-
र्तयत्’ विवर्तयति विवर्तितवान् वा अन्यरूपां करोतीत्यर्थः’-इति वि० ।

(२) —‘गर्जितं लक्षणं शब्दं कुर्वन्’-इति वि० ।

(३) —‘लिङ्गः कान्त्या (३,२,१०६)’ ।

(४) —अत्यधेन पुल्लिङ्गः (३,४,६८), “जमादिषु इन्द्रमि वा वचनम् (७,३,१७)”
इति कात्यायन-वचनात् गुणाभावश्च ।

४ ५ २ ४ ४ २ ४ ५ ४ २
I यदिन्द्राच्चं ययौ । हौहोवाचाइ । तुवाम् । ई-

१२ २ १ १ २ १ २ १ २
शियवस्वऔ२ । ऊवाइ । ऊवाये । काई२त् । स्तोता

२ २ २ १ १ २ १ १
येगोमखौ२ । ऊवाइ । ऊवाये । माया२३त् । हो-

१ ४ २ २ १ २ २ २ १ १ १
१वा२३४औहोवा । अग्निराऊता२३४५ः ॥ १८ ॥

२ ४ ४ ५ ५ २ २ १ १
II आऔहोवाचाइ । यदिन्द्राचाम् । यथा । त्वम् ।

२ २ २ २ २ १ २ २ २ २ २ २
ऐहोयैहो१ । आइशियवस्वआइकइत् । ऐहोयैहो१ ।

१ १ २ १ १ १ १ १
आ२इ । स्तोता२माइगो२ । सखा२३ । सा२था२३-

४ २ २ २ १ २ २ २ १ १ १
४औहोवा । शुक्रआऊता२३४५ः ॥ १९ ॥ ८

“स्तोता” “गोमखा स्यात्” गोभिः सहितो भवेत् । ईश्वरस्य तव
स्तोता कुतो हेतोर्गो सहितो न भवेत् ! अपितु भवेदेवेत्यभि-
प्रायः ॥ ८ ॥ ८

I, गोषूक्तम् ।

II अश्वसूक्तम् ।

अथ नवमी ।

मेधातिथिराङ्गिरसऋषिः ।

१२ १ १२ ३ १ २ १ १२

पन्यं पन्यमित्मोतार आ धावत मद्याय ।

१ २ ३ २ ३ १ २

सोमं वीराय शूराय ॥ ८ ॥ ८

४ ५ ४ ५ ४ ५ १ २ २

। पन्यम्यन्यमित् । सीताईराः । पन्यम्यन्यमित्मो१ता

२ १ २ २ १ २ ४ ५ १ २ २ १
इराः । आ । धावत । मद्याया । सोमं वी । रा२३ ।

१ २ ४

यशूरापूया६पू६ ॥ २० ॥ ८

हे “सोतारः” अभिषोतारोऽध्वर्यवः । “मद्याय” मादयितव्याय
 “वीराय” विक्रान्ताय “शूराय” शौर्यवते इन्द्राय “पन्यम् पन्यम्^(१)
 इत्” सर्वत्र स्तुत्यमेव “सोमम्” “आ धावत” अभि गमयत प्र-
 यच्छतेत्यर्थः^(२) ॥ ८ ॥ ८

८ उत्तरार्चिकस्य ८, २, १, १ । ६

। गौरीवोतम् ।

(१) --प्रत्यति स्तुत्यर्थः (नि० ३.१४.१६) । ‘क्रियाममभिष्टारो च (८.१.१०)’ इति
 कात्यायनवचनाद् द्विवचनम् ।

(२) --नयतेत्यर्थः इति वि० ।

अथ दशमो ।

काणः प्रियमेधच्छपिः* ।

३१ २ ३२ ३ २० १ २ ३१ २
इदं वसो सुतमन्धः पिवा सु पूर्णमुदरम् ।

१ २ ३१ २
अनाभयिन् ररिमा ते ॥ १० ॥ १०

५ २१ ० २ १२ २ २
। इदं वसाउ । सुतमारुधाः । पिवारसुपू । ण-
१ २ ३२ ३२ ४ ५ ४
मुदारुडराडम् । अनाडभयाड्डिन् । ररोवा । मा-

५
पुतोईचाइ ॥ २१ ॥

हे “वसो” वासयितः ! (१) इन्द्र ! “इदम्” पुरीवर्त्तमानं
‘सुतम्’ अभिपूतम् “अन्धः” अन्नम्^(२) सोमलक्षणम् “पिवा”^(३),
यथा “उदरम्” त्वदीयं जठरं “स पूर्णम्” अतिशयेन सम्पूर्णम्
भवति तथेत्यर्थः । हे “अनाभयिन् !” [आ समन्ताद् विभेत्याभयो,
विभेतैरौणादिक इति, न आभयो अनाभयो तादृश !] हे इन्द्र !

* ‘मिधातिथेरार्पम्’ इति वि० ।

१० उत्तराक्षिकस्य १, २, ८, १ । ७

(१) — ‘प्रशस्त्रधनवन्’ इति वि० ।

(२) — अन्ध इति अन्ननामसु प्रथमसु नि० २, ७ ।

(३) — ‘हज्जोतः’ (१.१ १.३५) इति दीर्घः ।

५ ४ ० २ १ ४ ४   २ १ २   २   १   २
 ॥ इदाश्वसोसुतमन्वाः । पिवास्त्ररूपू३ । णमूरदा-
 ५   १   २   १   ०   २
 २३४राम् । आर३ना । भार्याइन् । ररा२३ । द्वाउ-
 १ २ ३ १ १ १
 वा३ । मानेर३४पू ॥ २२ ॥

५   २   ५   २ ४   ५ १ ०   २ ४
 ॥ इदं वसोसुतमन्वा६ण । पिवासुपूर्णमुदरौ । हो-
 २   १ ४   २   ० २ २   २   १   २   २
 ३वा । पिवासुपूर्णमुदरौ । हो३वा । आनाभा३यीन् ।
 १   २ ४ १   २   ४ ५   ४
 ररीमाता । औ३होवा । होपूइ । डा ॥ २३ ॥ १०

॥ इति तृतीय-दशति ॥

“ते” तुभ्यं त्वदर्थं “ररिमा”^(४) उक्तगुणं सीमं दद्मः [रा दाने,
 क्कान्दसो लिट्^(५) ॥ १० ॥ १०

इति सायणाचार्य-विरचिते साधवोधे सामवेदार्थप्रकाशे छन्दोब्याख्यानं

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

I, II, III गाराणि ।

(४) —‘तिष्ठः (६, १, १३५)’-इति योगभागाद् दीर्घः ।

(५) —‘क्कान्दसि लिट्’ ३, २, १०५ ।

अथ द्वितीये खण्डे—

मेयं प्रथमा ।

द्वयोः सूतकक्षः श्रुतकक्षो वा ऋषिः ।

२७ ६२ ७१ ९ ७११ ९१
उद्धेदभि श्रुतामघ वृषभन्नर्यापसम् ।

१ २
अस्तारमेषि सूर्य ॥ १ ॥ ११

४ ४ ४ ४ १२ ४ ४ ११ २ १
। उद्धेदभ्योवा । श्रुतामा२३४घाम् । वृषाभन्ना ।
० १ २ ४ १ २ १ २ १
रियारपा२३४साम् । आ२स्ता । रा२३मे । पाइच्छरिया ।
२ ४ ४ ४
औ३होवा । हो३इ । डा ॥ २४ ॥

अस्मिन् हृत्ते सूर्यरूपेणैन्द्रस्य स्तुतिः क्रियते --- 'असौ वा
आदित्य इन्द्रः' इति हारिद्रविकम् । हे "सूर्य !" (१) दादगस्त
भानुषु इन्द्रोऽपि सूर्यात्मना पठितः, तस्मात् सूर्यात्मक,

११ उत्तरार्चिकस्य ६, २, ४, १ ।

।।। सोपर्णं गरुप्रवेतसे वा ।

(१)—ननु 'वायुर्वेन्द्रो वा अन्तरिक्ष-स्थानः सूर्याद्युभ्याः (७.२.१)' इति नैसर्ग-
सिद्धान्ते कथमिन्द्रमूर्ययोरेकार्थ्यमिति शङ्का निराकुर्वन्नाह—दादगस्तित्यादि ।
आदित्याश्च दादग, तय मानम्—'अष्टौ वसवः एकदश रुद्रा, दादग आदित्याः-
इत्यादि ताण्ड्य-ब्राह्मण-दिक् २१, २'

II उद्देदभिश्यतामाईघाम् । वृषभन्नर्या । ऊम् ।

पार३४साम् । आस्ता३उवा । रामाइ । पिह्म३३४वा ।

रापृथोईहाइ ॥ २५ ॥

III उद्घेदभिश्यतामघम् । इयइयाहाइ । वृषभन्नर्या ।

चा३हाइ । पार३४साम् । आस्ता३उवा३ । रारमा

२३४औचोवा । पिह्मरिया२३४५ ॥ २६ ॥ ११

सुवीर्यं, हे इन्द्र ! “श्रुतामघम्”^(१) सर्वदा देयत्वेन विख्यात-
धनम्, अतएव “वृषभम्” याचमानानां धन-वर्षितारं “नर्या-
पसम्” [नर-हितं नर्यम्] नर-हित-कर्माणम् “अस्तारं”^(२)
दानशौण्डम् औदार्यवन्तं एतादृशम् “उदेपि” अभितउदेपि ।
“इदम्” अवधारणे, त्वमेव तस्य यज्ञे सूर्यात्मना उन्नतोऽसि ।
“घ”-इति प्रसिद्धौ^(३) ॥ १ ॥ ११

III विलम्बमोषर्णं शरुप्रवेतमं वा ।

(२)—“यचोऽतः ॥ ६, १, १०५” इति योगभागाद् दीर्घः ।

(३)—“अस्तारं, चेन्नारं शत्रूणाम्”-इति वि० ।

(४)—“घा”, “इत्” द्वावपि पादप्रणौ-इति वि० ।

अथ दितीया ।

२ २ १२ २२   २ १ २ २ १ २
यदद्य कच्च वृत्रहन्नुदगा अभि सूर्य ।

२ १ २   २ १ २
सर्वन्तदिन्द्र ते वशे ॥ २ ॥ १२

४   ४   २ १ २   २ १ २   २
। यदद्यकापूच्चवृत्रहान् । उदगा अभिह्वरा २३या ।

१   १   २ १ २   १   २   ४
सार्वारम् । तादिन्द्रताये ३ । ऊम् । वा ३४५ शोईहा
इ ॥ २७ ॥ १२

अत्र शीनकः^(१)—

“यदद्यकच्चेल्यदिते रवौ स्तुत्वा पुरन्दरम् ।

गृणन्नपाहते रिप्रं वश्यं वा कुरुते जगत्”—इति^(२) ॥हे “वृत्रहन्” वृत्रस्य अपामावरकस्य मेघस्य हन्तः ! ^(३) हे

। शाकलम् +

(१)—आद्यवर्णशाखाकृत् शीनकः, स्मृतिकारोऽप्यग्नि, शीनकः, स एव स इत्यत्राग्नि
मंशयः ; इह तु कथ्यमानमिदं स्मृतिवचनम् ।

(२)—विहितमेतत् सामविधानब्राह्मणे तथाहि “उदितं यदद्यकच्च वृत्रहन्निग्रा-
कालं स्वस्त्ययनम्”—इति मा० ब्रा० ७ प्र० ४ ख० ।

(३) एव इति निघण्टौ प्रथम दशमे मेघनामसु अष्टाविंशतितमम् । ‘ह्ययः’
एकोनेराच्चादनार्थात् ‘अभि चमि-मिदि’ इति शब्दः तन् अग्राद् बाहुल्यकाद् भवति

अथ तृतीया ।

भरद्वाजऋषिः ।

१२ २० २२ २४ १ २ २२ २ १२

य आ नयत्यरावतः सुनीती त्वंशं यदुम् ।

० २ २ २ २ १२

इन्द्रः स नो युवा सखा ॥ ३ ॥ १३

“सूर्य” सूर्यात्मकेन्द्र ! (१) “अथ” अस्मिन् दिने (१) “यत् कश्च”
यत् किञ्चित् पदार्थजातम् “अभि” अभिसखीकृत्य “उद्गाः”
[इण् गतौ उत्प्लव्यः] तस्य लुङि गादेः] उदयं प्राप्तवानसि “तत्
सर्वम्” पदार्थजातं “ते” तव “वशे” वशवर्त्ति स्वायत्त-
मस्ति ॥ २ ॥ १२

“सः” इन्द्रः “त्वंशं यदु” च एतत्संज्ञौ राजानौ शत्रुभिः

आच्छादयति क्षमौ छत्रम् नभः । वर्त्ततेवा गति-कर्मणः, ‘स्वायि-तश्चि’ इत्यादिना
रक् प्रत्ययः । गच्छत्यसौ छत्रम् नभः । वर्त्ततेवा एदार्थात्, बाहुलकान् इति धका-
रस्य तकारः वर्द्धते चि वर्धासु मेघ । आच्छादयति पवामो वग्नेः पृथ्याः इति देवराज-
यज्ञा । ‘अथस्य कर्म - रमानप्रदानं, एव बधः’ इति नै० ७, ३, ३ । ‘एव-बधो मेघ-
बधः’ इति तद्भाष्यम् ।

(२) विवरणमन्तं सूर्य इति ‘सुपर्णं सुलुगित्यादिना (७, १, २१) मोर्लुकि रूपम् ।
इह ‘एतच्चम्’ इन्द्रः ! ‘अथ’ ‘यत्’ ‘कश्च’ किञ्चित् ‘अभि’ अभिलक्ष्य ‘सूर्य’ सूर्यः ‘उद्गाः’
‘उद्गच्छति’ प्रकाशयति ‘तत्’ ‘सर्वम्’ ‘ते’ तव ‘वशे’ वर्त्तत इति शेषः—इत्यर्थो वि-
सृजतः ।

(३)—‘अथ-यश्च’ चात्र प्रदर्शनार्थम्, सर्वकालमित्यर्थः—इति वि० ।

४ ५ १ १ २
 १ यच्चाहाउ । आनाया२त् । आनाया२३त् । पारा२-
 ० ५ १ २ १ २ १ ०
 वार३४ताः । सुनीतीत् २ । सुनीतीत् २३ । वींशंयार३४-
 ५ १ १ १ २ ५
 दूम् । इन्द्रःसाना२ः । इन्द्रःसाना२३ः । यू२वा२३४आ-
 २ २ ५
 होवा । सा२३४खा ॥ २८ ॥

४ २ ५ ४ ५ २ १ २ २ ० २
 ११ यच्चायत् । परावा३ताः । सुनीतीत् २३शा१या
 २ १ २ २ ० २ ० ५ २
 ३दूम् । इन्द्रःमनोयुवा१मा३खा । इन्द्रो२३४ग्राइ । इ-
 १ २ ५ १ २ २ १ १ ०
 न्द्राऔ३हो२३४ । ग्राइ । आइन्द्रोअ । ग्रा२ । या२३४
 ५ २ २ ० ५
 औहोवा । ई२३४न्द्राः ॥ २९ ॥ १३

दूरदेशे प्रचिन्तौ “सुनीती”^(१) सुनीत्या शोभनेन नयनेन “परा-
 वनः” तस्माद् दूरदेशात्^(२) “आनयत्” आनीतवान् “युवा”
 तरुणः “मः इन्द्रः” “नः” अस्माकं “सखा” भवतु ॥ ३ ॥ १३

I.11 आभरदसवे ।

(१) ‘मुपां सुलुगित्यादिना (७,१,७८) पूर्वसवर्णदीर्घः ।

(२) ‘परावतः’ इति निघण्टु तृतीयः सप्तविंशतमे दूर-मासस्य पञ्चमस्य ।

अथ चतुर्थी ।

श्रुतकक्षष्टपिः ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
 मा न इन्द्राभ्याऽदिशः सूरौ अक्तुषायमत् * ।

११ १२ १३ १४
 त्वायुजा वनेम तत् ॥ ४ ॥ १४

४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६०
 । मानइन्द्राभियादाइशाः । सूरौअक्तु । पुवाया-
 ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६
 २३मा३४त् । तुवा३४युजा । वनाइमा२३ता३४३त् । ओ
 २३४५इ । डा ॥ ३० ॥

हे “इन्द्र !” “आदिशः” आदिष्टा समन्तादायुधान्यति-
 सृजन् “सूरः” [सृ गतो (भा० प०)] सर्वत्र सरणशीलः राक्षसः
 “अक्तुषु” रात्रिषु^(१) “नः” अस्माकम् ? “अभ्यायमत्” आ आभि-
 मुख्येन “मा” नियन्ताऽऽगन्ता भवतु । यद्यागन्ता चेत् तदा

* “यमत्” इति सु० ख० पुस्तकयोः पाठः ।

(१) अक्तुः इति निघण्टु-प्रथम नवमे रात्रि-नामसु चतुर्थेन । ‘रात्रि-ग्रहणश्चात्र
 प्रदर्शनार्थम् सर्वकालमित्यर्थः’ इति वि० ।

अथ पञ्चमी ।

अस्याः परस्याथ मधुच्छन्दा ऋषिः ।

१ २   ३ ४   ५ ६   ७ ८ ९   १० ११ १२
 एन्द्र सानसि^१ रयि^२ सजित्वान^३ सदा सक्षम^४ ।

१ २   ३ ४ ५ ६
 वर्षिष्ठमूतये भर * ॥ ५ ॥ १५

५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२   १३ १४ १५
 ॥ माना^१आ^२इन्द्रा^३भिया^४दिशाः । सूरौ^५आ^६२३४तू ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
 षू^१आया^२२३४मात् । त्वा^३युजा^४वनौ^५श्चो । मतौ^६२ । ऊ

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
 वाइ । औ^१श्चो^२२३४वाइ^३५६ । ए३ । ययू^४२३४५ः ॥ १३ ॥ १४*

“तत्” रक्षः “त्वायुजा” त्वत्सहायेन वयं “वनेम” हन्याम [श्वथ
 क्रथ हिंसार्थः, वन चेत्यत्र (भा०प०) पठितत्वाद्धिंसार्थः ॥

‘आयमत्’ ‘आयमन्’ इति च पाठौ ॥ ४ ॥ १४

* “भरा” इति मु० भा० पुस्तकयोः पाठः ।

१.११ तान्ते इमे ।

* इति ग्रामे गेय-गाने तृतीयः प्रपाठकः ॥

४२५ ४ ९ १ २
 । ओम् । एन्द्रसा । नसि॒रयिम् । सजित्वान्-
 २१२ २ १ ९ १ २ २ २
 सदासा२३हाम् । वा२३र्षा । छामूतया३१उवाये३ ।
 ५
 भा२३४रा ॥ १ ॥

४२५ २ ४ २ १ २ २ १२
 ॥ एन्द्रसानसाइम् । रया२इम् । सजित्वान्मदा-
 २ १ १ २ १ ५ ४
 सा२३हाम् । वार्षो२ष्ठामू२३ । तयो२३४वा । भा५रो
 ५
 इ३इ ॥ २ ॥ १५

हे “इन्द्र !” “जतये” अस्मद्रक्षार्थम्^(१) “रयिम्” धनम् “आ-
 भरा”^(२) आहर, कीदृशं रयिम् ? “सानसिम्”^(३) सम्भजनीयम्
 “सजित्वानम्” समान-शत्रु-जय-शीलम्^(४) [धनेन हि शूरान्
 भृत्यान् सम्पाद्य शत्रवो जीयन्ते] “सदासहम्” सर्व्वदा शत्रू-
 णामभिभवन हेतुम् “वार्षिष्ठम्” अतिशयेन वृद्धम् प्रभूत-
 मित्यर्थः ॥ ५ ॥ १५

1, 11 इन्द्रो विश्वामित्रो वा ऋषिः ; रोहिकुलीयं नाम ।

(१) —‘जतये, तर्पणाय’ इति वि० ।

(२) —भरा इति “द्योतस्त्रिडः (६.१.१३५)” —इत्यन्तदोषः ।

(३) —बल-वत् सम्भक्तौ (भा० प०) इत्यस्येदं रूपम् ।

(४) —‘सहभतामां शत्रूणां जेतुं’ इति वि० ।

अथ षष्ठी ।

१२ १११ १२३ ११२
इन्द्रं वयं महाधन इन्द्रमर्भे हवामहे ।

१२ ११२ ११२
युजं वृत्रेषु वज्रिणम् ॥ ६ ॥ १६

१ ० १ ० २
इन्द्राम् । इन्द्रं वाया रम् । महा । महाधानारेइ ।

१ ० १ ० २ १
इन्द्राम् । इन्द्रमर्भारेइ । हवा । हवामाहारेइ । यजाम् ।

० १ ० १
युजं वृत्रारेइ । षुवा । षुवज्रिणारेइ ३४३म् । ओ२३४५इ ।

डा ॥ ३ ॥

१ ० २ १ २ १ १
॥ महा । महाधानारेइ । आ औ३हो । इह ।

“वयम्” अनुष्ठातारः “महाधने”^(१) प्रभूत-धन-निमित्तम्^(२)
“इन्द्रम्” “हवामहे”^(३) आह्वयामः, “अर्भे” अर्भके स्वल्पे-

I, II इन्द्राणाः सामनी ।

(१)—‘महति मङ्गलम्’ इति वि० । ‘महाधने’ इति निष्पण्ट, तृतीय-पोष्ठं मङ्गल-
नामसु उक्तत्वादिशतमम् पदम् ।

(२)—‘निमित्त’ मङ्गलार्थः, ‘वर्षाणि दिदिपिनिमित्तविद्याशयः ।

(३)—ऋः सम्प्रसारणे (५, १, १५) रूपम् ।

अथ सप्तमी ।

त्रिशोकच्छिः ।

१ २   ६ १ २ ३ १ ६ १ २   ६ १ २
अपिवत् कद्रुवः सुतमिन्द्रः सहस्रवाक्के ।

१ २   ६ १ २
तत्राददिष्ट पौंस्यम् ॥ ७ ॥ १७

१ २   ६ ४   १ ७ २
इहिवाला । ओ२३४वा । इन्द्रमर्भाइ । ह्वा । ह्वामा-
१ २ २   १ २   १ २   ६
हार३इ । आ औ३हो । इह । इहिवाला । ओ२३-
४   १ ७   १ २
४वा । युजंवृत्राइ । षुवा । ष्वज्जिणार३म् । आ औ
२ १ २   १ २   ६ ४   ६ ४
३हो । इह । इहिवाला । ओ२३४वा । ई२३४हा ॥ ४ ॥ १६

ऽपि धने निमित्त भूते सति^(४) इन्द्रं ह्वामहे । कीदृशम् इन्द्रम् ?
“युजं”^(५) सहकारिणं [समाहितं वा] “वृत्रे पु” शत्रुषु धन-लाभ-
विरोधिषु प्राप्तेषु तन्निवारणाय “वज्जिणं” वज्रोपेतम् [महा-
धनशब्दो यद्यपि सङ्ग्राम-वाचो तथापि महत्तनमत्र विव-
क्षितम्^(६) ॥ ६ ॥ १६

(४) —‘सर्भकः’-इति निघण्टु, तृतीये द्वितीये दशमम् ।

(५) —‘युज्यते’ इति ध्रुक् सहायः तम् इत्यर्थः-इति वि० ।

(६) इह विनिगमकं चिन्त्यम् ।

^५ ^२ ^५ ^१ ^१
 । अपिबत्काद्रूद्वःसुताम् । इन्द्राहो२इ । सचाहो२ ।
^१ ^२ ^{१२} ^२ ^१
 स्वावा१ऊवे२ । तत्रादा२३दी । छपौ२ । हौ२ । ऊवा
^१ ^२ ^१ ^४ ^५ ^४
 २इ । ई३या । सियाम् । औ२३होवा । हो५इ ।
 डा ॥ ५ ॥ १७

“इन्द्रः” “कद्रुवः” कद्रुनामकस्य ऋषेः सम्बन्धिनः^(१) “सुतम्”
 अभिपुत्रं सोमम् “अपिबत्” पीतवान् “महस्त्रबाह्वे” महस्त्र
 बाह्वाख्यं शत्रुम्^(२) अहन्निति शेषः । “तत्र” तस्मिन्मन्त्रे^(३)
 “पौंस्यम्” इन्द्रस्य वीर्यम् “आ ददिष्ट” आ दीप्यत^(४) ॥

‘तत्राददिष्ट’-इति कन्दोपाः, ‘अत्राददिष्ट’-इति बहुव्रीचाः
 ॥ ७ ॥ १७

। इन्द्रऋषिः, महस्त्रबाह्वीयम् ।

(१) —तस्यादित्वात् रूपम् । ‘कद्रु’नाम कश्यपस्य भार्या तस्याः स्वभूतम्-इति वि० ।

(२) —महर्षमिति बहुनाम (नि० ३.१, १.१) बाहुशब्देनापि अवयवेन समुदायस्य
 सम्बन्धात् कर्ता उच्यते । महर्षं बहुवः कर्तागो यव तन् महर्षबाहु मतः, तस्मिन्
 पीतवान् इत्यर्थः-इति वि० ।

(३) —‘तत्र मन्त्रे’-इति वि० ।

(४) —‘अत्यर्थं दृश्यते वर्ण्यत इत्यर्थः, केन ! सामर्थ्यान्मन्त्रैः’-इति वि० ।

अथ षष्ठमी ।

वसिष्ठऋषिः ।

४१ ४ २३ १४ २४
वयमिन्द्र त्वायवोभि प्रनोनुमो वृषन् ।

४२ ५१ २
विद्धी त्वा३स्य नो वसो ॥ ८ ॥ १८

१ २१ ५ १ १ ४ ५४ ४
। वयमा२३४इन्द्रा । त्वा२३ । या२वा२३४औहोवा ।

२ १ ५४ ४ २ २ १ ४ ५४
अभिप्रनो२नुमोवृषन् । विद्धा३तुवा३ । स्या२ना२३४औ

४ २ ५
होवा । वा२३४सो ॥ ६ ॥

५४ १ १ ४
॥ छाउवयमिन्द्रा । त्वा२यावा२ः । अभिप्रनोनुमो२-

१ १ १ १ ४
वार्षा२न् । विद्धा२इतूवा२ । स्पनो२३ । वा२सा२३४

५४ ४ २ १ २ ४ १ २ ३ १ १ १ १
औहोवा । अस्मभ्यङ्गातुवित्तमा२३४५म् ॥ ७ ॥

५ १ २ ४ १ ४ २ २
॥ वयमिन्द्रा । त्वाया३वाः । अभिप्रनोनुमो३वा३-

I भुषतो मारुतस्य साम ।

II भारद्वाजऋषिः, अदारसत् ।

III धृषट्ऋषिः, अदारसत् ।

^२ र्षान् । ^१ विज्ञो^५त्^१२३४वा । ^१ उ२३४^५च्चाइ । ^४ स्यनो^५वा^५प्रमो^५इ
^५च्चाइ ॥ ८ ॥

^५ ५ ४ ४ ५ ^४ ५ ^१ २ ^१ १ ^१ २
IV वयामौ^५हो । इन्द्रा । त्वाया^५श्वा । अभिप्रनो^५
^२ २ २ ^२ ४ ^५ ५ ^१ २ २
नुमो^५श्वा^५र्षान् । विज्ञो^५त्वा^५२३४च्चाइ । स्यानो^५श्चाइ ।
^१ २ ^५ ५ ^५ ५
वसा । औ^५श्चोवा । चो^५प्रइ । डा ॥ ८ ॥

^४ ५ ^१ २ ^१ २ ^१ २ ^१ २ ^१ २
V वयामौ^५होवा^५च्चाइ । इन्द्रा । त्वाऔ^५होवा^५च्चाइ ।
^४ ५ ^१ २ ^१ २ ^१ २ ^१ २ ^१ २
यावाः । आ२३भो । प्रा२३नो । औइनुमोवा^५र्षान् ।
^१ २ ^१ २ ^१ २ ^१ २ ^५ ५ ४ ५
वार२३^५ज्ञो । तू२३वा३ । स्या२ना२३४औ^५होवा । वा
^५ ५
२३४सो ॥ १० ॥ १८

हे “वृषन्” कामानां वर्धितः ! “इन्द्रः” “त्वायवः” (१)
त्वत्कामाः “वयं” वासिष्ठाः त्वाम् “अभि प्र नोनुमः” (२) प्रकर्षेण
स्त्वमः । हे “वसो” वासयितः इन्द्रः “अस्य” (३) इदम् “नः”

IV, V माकृतस्य भरद्वाजस्य डर्म अदारसृती ।

(१) - त्वां यष्टुमिच्छन् इति विग्रहे, कश्चि, “न कन्दस्य पुत्रस्य ३.५.३५; इतीत्याभावे,
“आच्छन्दमि (३.२.१००)”-इति-उ-प्रत्यये रूपम् ।

(२) - “अभि प्रनोनुमः, अभि प्रेति द्वावपि पाद-पूरको, अत्यर्थं नुमः”-इति वि० ।

(३) - “अस्य सुतस्य”-इति वि० ।

अथ नवमी ।

द्वयोस्त्रिशोकऋषिः ।

२ ७ २ ७ २ ७ १ ९ ७ १ ६ ७ १ ९ ७ ९
 आ घा ये अग्निमिन्धते स्तृणन्ति* बर्हिरानुषक् ।

७ २ ७ ७ २ १ ९
 येषामिन्द्रो युवा सखा ॥ ८ ॥ १८

अन्मदोयं स्तीव्रं “नु” क्षिप्रं^(४) “विहो”^(५) अवधारय ॥ ८ ॥ १८

“ये” ऋषयः “आ घा”^(१) अभिमुख्येन खलु “अग्निम्”
 “इन्धते” दीपयन्ति “येषां” च “युवा” नित्य-तरुणः “इन्द्रः”
 “सखा” भवति^(२) ते “आनुषक्” आनुपूर्व्येण^(३) “बर्हिः”
 “स्तृणन्ति” ॥ ८ ॥ १८

* “स्तिणन्ति”-इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

“स्तृणन्ति”-इति ए० पाठः ।

१८ उत्तरार्चिकस्य ५,२,२१,१ । ८

(४) -क्षिप्रमिति निरुक्त द्वितीय पञ्चदशे प्रथमम् । ‘नु’ इति पादपूरणः-इति बि० ।

(५) --“द्व्यचोतस्त्रिजः (६,१,१७५)” इति दीर्घः ।

(१) -‘घा’-इति ‘निपातस्य च (६,३,११६)’-इति दीर्घः । ‘आ इत्येवमर्थादायाम्’
 घ इति पाद पूरणः इति बि० ।

(२) --‘स्तृणन्ति-स्तृणन्त्येन सम्बन्धेन सखिभूतः, स्तृणन्त्येत्यर्थः’-इति बि० ।

(३) -‘आनुषगिति नामानुपूर्वस्य’-इत्यादि नैरुक्तम् ६,३,१६ ।

^{४२ २ ४ ४ २ १ २}
। आघाये अग्निमिन्धाताइ । स्तृणन्तिवर्हीरानुषाक् ।

^{२२ १२ २ २ १ ४ ४}
येषामिद्रोयवाइहा । ऊवाइ । ऊवोर३४ । वा । सा५

^५
स्वोइहाइ ॥ ११ ॥

^{४२ २ ४ २ १ २ २ ४ ५}
।। आघायइहा । ग्निमाइ । धाताओर३४वा ।

^{२ ५ २ १ २ ३ २ ५}
ई२३४हा । स्तृणन्तिवर्हीरानूपाओर३४वा । ई२३४हा ।

^{२२ १ २ ३ ५ २ ५ १ २}
येषाम् । आइन्द्राओर३४वा । ई३३४हा । युवा । युवार

^{२ ४ ५}
सार३४पुखाइ५इ । ई२३४हा ॥ १२ ॥

^{४२ २ २ २ ५ २ १ २ ३}
।। औहोआघायाइण । ग्निमाइन्धाता । औहो३३४

^{५ २ १ २ ३ ५ २ १}
वा । स्तृणन्तिवर्हीरानूपा । औहोर२३४वा । येषामा

^{२ ३ ५ ३ २ १ १ ५}
इन्द्रा । औहोर३३४वा । युवा३ । सार३४खा । उऊवा

^५
इहाउ । वा ॥ १३ ॥ १८

I, II, III ऐषवाहानि ऐषवाहाराणि वा ।

अथ दशमी ।

२ २७ २ २२ २२ २२ १ १ २ १२ २२
 भिन्धि विश्वा अप द्विषः परिबाधो जहो* मृधः ।

१ २ २ १२ २२
 वसु स्पार्हन्तदा भर ॥ १० ॥ २०

५ ४ १ १ २
 । भि । धोहाइ । वाइश्वाअपा । दाइषाओ२३४

५ १ २ २ ५ १ २ १ २ २
 वा । पाराओ२३४वा । बाधोजहाइ । माईओ२३४वा ।

१ २ २ १ २ २ २ १ १ १ १
 वसुस्पार्हन्तदाभरा२३४५ ॥ १४ ॥ २०

॥ इति चतुर्थदशति ॥

हे “इन्द्र !” “विश्वाः” सर्वाः “द्विषः” हेष्टीः शत्रु-सेनाः
 “अप(१) भिन्धि” विदारय “बाधः” हिंस्रिणीः “मृधः” सङ्गमान्

* “जहि”-इति क-पाठः ।

। अहिः पैडस्य सामाहिष्ठा वा पैडस्य पैत्वस्य वा ।

२०. उत्तरार्चिकस्य ४, १, ८, १ । १०

(१) ‘अप उपसर्गश्रुतः क्रियापदमध्याह्रिते, अपत्य अग्रतः अपनीयेत्यर्थः’-
 इति वि० ।

[‘स्पृधः’, ‘स्पृधः’—इति सङ्ग्राम-नामसु पठितत्वात्^(१)] “परि
जहो”^(२) हिंस्याः । ततः तासां “स्याह” स्पृहणीयं “तत्”
प्रसिद्धं “वसु” “आ भर” अस्मभ्यम् आ हर ॥ १० ॥ २०

इति सायणाचार्य-विरचिते माधवीये सामवेदार्थप्रकाशे कन्दोद्यान्याने
द्वितीयाध्यायस्य द्वितीय-खण्डे ॥ ९ ॥

अथ तृतीय खण्डे—

मयं प्रथमा ।

कणोघोरऋषिः ।

१ १ २   ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३
इचेव ष्टण्व एषा कशा हस्तेषु यद्वदान् ।

१ २ २ ३ १ २
नियामच्चित्रमृच्चते ॥ १ ॥ २१

(२)—निघण्टौ द्वितीय-सप्तदशे ‘स्पृधः’ इति उजविङ्गन्तिनम पदम्, तत्तत्परलाचः
कृषइति ।

(३)—द्व्यचोत इति (६, १, १२५) दोषः ।

अथ द्वितीया ।

हयोस्त्रिशोकऋषिः ।

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
इम उ त्वा वि चक्षते सखाय इन्द्र सोमिनः ।

३ १ २ ३ १ २ ३ २
पुष्टावन्तो यथा पशुम् ॥ २ ॥ २२

१ २ १ ४ ५ १ २ २ २ २
। इहेवा२३ष्टावृणषाम् । कशाहस्तेषुया१दा३दान् ।

४ ५ २ ३ ५ ५ १ २ १ ७ ३
नियामच्चा३त्रा३मृञ्जताइ । नियामच्चाइ । त्रमा२ञ्जा-

५ ३ २ ३ ४ ५ २ १ २ २
२३४ताइ । एहिया३४औहोवा । एहियौहोइ । एहि-

१ ४
यौहो२३इ । ए२३४हो ॥ १५ ॥ २१

“एषां” मरुतां “हस्तेषु” स्थिताः “अगाः” स्व-स्व-वाहन-
ताडन-हेतवः “यद् वदान्”^(१) यद् वदन्ति ध्वनिं कुर्वन्ति, तं
ध्वनिम् “इहेव” अत्रैव स्थित्वा “शृण्वे”^(२) शृणोमि । स
ध्वनिविशेषः “यामम्”^(३) सङ्ग्रामे “चित्” विविधं शौर्यं

[एषम् ।

(१) —‘यत् यदा’-इति वि० । वदान्-इति जेटोक्पम् ।

(२) —‘शृण्वे’ इति वि० ।

(३) —‘यानि येन स यः सो रथः, तम्’-इति वि० ।

४ ३ ४ २ ३ ४ ५ २ १ ४ ५ १ २
 । इमउत्वाविचक्षते । ए३ । सखायाः । इन्द्रसोमा-

२ १ २ १ २ १ २
 २३इनाः । होइहोवा । पुष्टावा२३न्ताः । होइहोवा-

२ १ ५ ४ ५
 ३ । यथो२३४वा । पा५शोद्द्वाइ ॥ १६ ॥ २२

“न्यूजते”^(४) नितरामलङ्करोति [“ऋञ्जतिः प्रसाधन-कर्म
 (६,४,२४)”-इति यास्कः^(५) ॥ १ ॥ २१

हे “इन्द्र” “त्वा” त्वां “सोमिनः” अभिपूत-सोमाः “सखायः
 इमे उ” खल्वस्मदीया जनाः “पुष्टावन्तः”^(१) सम्भृत-पाशाः “यथा
 पशुम्” पशुमिव “वि चक्षते” वि पश्यन्ति^(२) ॥ २ ॥ २२

। पौषम् ।

(४) ‘नि ऋञ्जते, नियमेन गमयति’ इति वि० ।

(५) -यदा एषां हस्तेषु कणाः वदन्ति, यदा च पृष्ठां चिद्व रथ भारघयो निय-
 मेन गमयन्ति, तदा स शब्दः इहैव स्थित्वा द्रूयते इति विवरणं निष्पन्नोऽर्थः ।

(१) सतौ दोषः । ‘पौषणं पुष्टम्, तद्वन्तः पुष्टावन्तः, पौषणवन्त इत्यर्थः ।

(२) -‘एतदुक्तम् भवति घामक्षारिणो घामेन गृहीतेन पशोस्पर्णाय परमया
 प्रीत्या युक्तास्ममेव पशुं पश्यन्ति, तद्वन्मदीया ऋत्विजः सोमवन्तः तेनैव सोमेन गृही-
 तेन तर्पणार्थं त्वां पश्यन्तीत्यर्थः’-इति वि० ।

अथ तृतीया ।

वत्सः काण्वृषिः ।

१ २ ३ २ २ २ १ २ ३ १ २

समस्य मन्यवे विशो विश्वा नमन्त कृष्टयः ।

३ १ २ ३ १ २

समुद्रायेव सिन्धवः ॥ ३ ॥ २३

१

२ १ २

२

२

। समस्यामा २ । न्यावेविशाः । विश्वानामा २ । ता-

१

१

१

१

कृष्टयाः । समुद्राये २ । वसिन्ध्वार ३ वा ३ ४ ३ । ओ २ ३-

४ ५ ३ । डा ॥ १७ ॥ २३

“विशः” निविगन्त्यः^(१) “विश्वाः” सर्वाः “कृष्टयः” प्रजाः
 “अस्य” इन्द्रस्य “मन्यवे” क्राधाय [यदा मन्युर्मनन-साधनं स्तोत्रं
 तदर्थम्] “सं नमन्त” सम्यक् स्वत एव नमन्ति प्रस्वीभवन्ति ।
 तत्र दृष्टान्तः—“समुद्राय इव” यथा समुद्रम् अभ्विम् प्रति
 “सिन्धवः” स्यन्दन-शीला नद्यः स्वयमेव नमन्ति तद्वत् ॥ ३ ॥ २३

। मरुतां संवेशीयम्, सिन्धुषाम वा ।

(१) ‘यद्यपि विशइति मनुष्य-नाम (नि०) तथापि कृष्टय इत्यनेन पौनःपुन्य-
 प्रसङ्गात् क्रिया-निमित्तं द्रष्टव्यम् । विप्लु व्याघ्रौ (द्वा० ३०) इत्यस्येदं रूपम्, स्तुति-
 भिर्यविभिश्च व्याघ्राः-इति वि० ।

अथ चतुर्थी ।

कुसीदी काण्वृष्टिः ।

६ ९ ६ १२ २२ ६ १२ ९ २
 देवानामिदवो मत्तदा वृणोमहे वयम् ।

१ २ ६ १ २ ६ १ २
 वृष्णामस्म्यमृतये ॥ ४ ॥ २४

५ २ २ २ ४ २ ६ ५ १ २ ६ ५
 । देवा । नाम् । इदाओ२३४वा । ओवाओ२३४वा ।
 ६ ५ २ १ २ ९ ४ ५ ६
 मा२३४हात् । तदावृणाइ । माहाओ२३४वा । वा२-
 ५ २ १ २ २ ५ ६
 ३४याम् । वृष्णामस्मा । भ्यामाओ२३४वा । ता२३-
 ५
 ४ये ॥ १८ ॥

हे देवाः ! “देवानां” स्व-तेजसा सर्वतो दीप्यमानानाम्
 “इत्” एवार्थे^(१) यष्माकमेव “मत्तत्” व्याप्तं [मंहनीयं वा] ‘अवः’
 पालनं यद् विद्यते “तत्” “वृष्णां” कामानां वर्षितृणां यष्माकं

I. II हाविषते हे ।

(१) इदिति पादपरणः-इति वि० ।

५२ २२ २ २ २ १२ २ १
II छाउदेवानामिदवोमहद्वाउ । तदावृणाइ । मा-

१ ३ ५ १ १ २ २
हैवार२३याम् । ऐ२हो१आ२इहो । वृष्णामा३स्मा ।

१ १ ३ ५ २ १ १ १ १ १
भ्यमू२३ । तारयार३४औहोवा । हविष्मते२३४५ ॥ १८ ॥

५ २ २ २ २ २ ४ ५ २ १ २
III देवानामिदवोहाउमाहात् । तदावृणाइ । महा

२ १ २ १
इवार२याम् । वृष्णा२हो१इ । आ२३स्मा । भ्यमू-

१ ३ ५ २ १ १ १ १ १ १
२३ । तारयार३४औहोवा । हविष्मते२३४५ ॥ २० ॥

५ २ २ २ २ ४ ५ १ २ २ २ १
IV देवानामिदवोमाहात् । तादावृणी । महाइवार२३

२ १ २ २ २ १ ५ ४
याम् । वृष्णामा२३स्मा३ । भ्यमू२३४वा । तापूयोई

५
हाइ ॥ २१ ॥ २४

स्वभूतं तद्रक्षणं यजमानाः “वयम्” “आ वृणीमहे” समन्तात्
सम्भजामहे^(१) । किमर्थम् ? “अस्मभ्यम्” “ऊतये” पूर्वमस्मभ्य-
मस्मदर्शमिति साधारण्येनोक्तं तद् विशिनष्टि-ऊतयइति, अस्माकं
पालनायेति ॥ ४ ॥ २४

III, IV हाविष्कृते हे ।

(१) ‘आभिमुख्येन प्राथेयामः’ इति वि० ।

अथ पद्यम् ।

मेधातिथिः ऋषिः ।

४ २ २ १ २ २ १ २
सोमानां स्वरणं कृणुहि ब्रह्मणस्यते ।

४ १ २ २ १ २ २ २
कक्षीवन्तं य औशिजः ॥ ५ ॥ २५

५ २ १ ४ २ ५ २ १ २ १ २ २
१ सोमानां स्वरणम् । कृणुहि ब्र । ब्रह्मणस्यते-
२ ४ २ १ १ २ २ २ २
३ । औशिजः । हाहोइ । कक्षाद्वाऽश्नाम् । य औ-
२ ४ २ १ ५ ५ ५
होइ । औहोऽश्नाम् । ग्राधुइजोइहाइ ॥ २२ ॥ २५

हे “ब्रह्मणस्यते !” एतन्नामक देव ! (१) त्वं “सोमानाम्”
अभिषवस्य कर्तारं माम् अनुष्ठातारं “स्वरणं” देवेषु प्रकाशन-

२५ उत्तरार्चिकस्य ६, ३, १०, २ । ११

१ काक्षीवतम् ।

(१) - ब्रह्मणस्पतिरिति निघण्टो देवतकाण्डे परिगणितो नोपलभ्यते, अस्मिन् तु
तत्र अक्षरीवस्थानं देवतासु वायुादिषु ब्रह्मस्पतिरिति । तस्यैव निर्वचनावसरे ब्रह्म-
णस्पतिः ‘क्षेत्रस्यपतिः’ ‘वातोस्पतिः’ ‘वायस्यपतिः’ ‘वसोस्पतिः’ एषासपि पञ्चानां
भोदाहरणं निर्वचनं प्रदर्शितम्—‘ब्रह्मणस्पतिर्ब्रह्मणःपतिः पालयितृ वा’ इत्यादि
नै० १०, १, १२ । ब्रह्मणः सन्त्यस्यति तद्भाष्यकारः । ‘पठ्याः पति-पुत्र पार-पद पय
स्थोषेषु (८, ३, ४३)’-इति पालम् ।

वन्तम्^(१) “ऊणहि”^(२) कुरु । तत्र दृष्टान्तः—“कचीवन्तम्”
 एतन्नामकमपिम् [इव-शब्दोऽत्राध्याहार्यः] कचीवान् यथा
 देवेषु प्रसिद्धः तददित्यर्थः “यः” कचीवान् “औगिजः” उगिजः
 पुत्रः तमिवेति पूर्वच योजना ॥ कचीवतोऽनुष्ठाटषु मुनिषु
 प्रसिद्धिस्तैत्तिरीयैरान्नायते—“एतं यै पर आट्णारः कची-
 वानौगिजो वोतहव्यः आयसस्तसदस्युः पौरकुत्स्यः प्रजाकामा
 अचिन्वत”-इति । ऋगन्तरेऽप्यृषित्व कथनेन अनुष्ठाटत्व-प्रसिद्धिः
 सूच्यते—“अहं कचीवान्वृषिरस्मि विप्रः”-इति । तस्मादस्यानु-
 ष्ठाटारं प्रति दृष्टान्तत्वं युक्तम् ॥ मन्तोऽप्येवं यास्केनैव व्याख्यातः
 —“सोमानां सोतारं प्रकाशनवन्तं कुरु ब्रह्मणस्पते ! कचीवन्त-
 मिव य औगिजः कचीवान् कचावा*नौगिजः उगिजः पुत्रः,
 उगिक् वष्टेः कान्तिकर्मणोऽपि त्वयं मनुष्यकच[†] एवाभिप्रेतः
 स्यात्, तं सोमानं सोतारं मां प्रकाशनवन्तं कुरु ब्रह्मणस्पते !
 (६, ३, १२)”-इति ॥ अस्मिन् मन्त्रे सोममिति पदेन ब्रह्मण इति
 पदेन च सूचितं तात्पर्यम् तैत्तिरीया आमनन्ति—“सोमं
 स्वरणमित्याह—सोमपोथमेवावरुन्धे, ऊणहि ब्रह्मणस्पत इत्याह-
 ब्रह्मवर्चसमेवावरुन्धे”-इति ॥ ५ ॥ २५

*†, निरुक्त कार-पाठस्तु—“कच्यावान्”, “कच्यएव”—
 इति स-यकारः ।

(१)—खृ शब्दोपतापयोः (भा० प०) इत्येतस्यैतद्रूपम्, ब्रह्मणितारं सुतोनाम्
 उचारयितारं सोतारं यद्यारच्छेत्यर्थः—इति वि० ।

(२)—विकरण-व्यत्ययेन धातूनामनेकार्थत्वेन वा रूपम् ।

अथ षष्ठी ।

अतकक्षत्रषिः ।

१ २ ३ १२ २१ २
बोधन्मना इदस्तु नो वृत्रहा भूर्यासुतिः ।

३ १ २ ३ २ ३ १ २
शृणोतु शक्र आशिषम् ॥ ६ ॥२६

५४ १ १ १ २२ १ ७
। बोधन्मनाः । इदं रस्तुनाः । वृत्रहाभू । रिया-

१ २ ५ ३ २ ५ ० २ १
रसूत्र३४जीः । शृणा३४औहो । तुशक्रजा । शि ।

५ ५
षाम् । और३होवा । होपुइ । डा ॥ २३ ॥२६

अयं परोक्षकृतः^(१) । “वृत्रहा” वृत्रस्य हन्ता “भूर्यासुतिः”^(२)
बहुषु देशेषु इन्द्रार्थं सोमा आसूयन्ते अभिपूयन्त इति तादृशः
[यद्वा, बह्वनि सोमादिहवीषि इन्द्रार्थमासूयन्ते ह्वयन्तइति
तादृशः] । “बोधन्मनाः” [बुध अवगमने (म्वा०प०), औणादिकी
ऽत् प्रत्ययः] यस्य मनः स्तोत्राणामभिमतं बुध्यते जानातीति

। औषसम् ।

(१)—उक्तं परस्मान्, (१०६ प्र०) ‘विविधा ऋचो भवन्ति परोक्षकृताः’ १. प्रत्यय
कृताः, आध्यात्मिकेषु १, इत्यादि । तदिह स्मर्तव्यम् ।

२।—भूति बह्वनामधेयम् ३, १, ५ अन्तः । इति शब्दो रम-वचनः । ‘ता गमाजा
ष्टनामुती इति । तथाच नरि अ-भूतिर्यस्य स भूयासुति बह्वनामधेयः’ इति वि० ।

अथ मन्त्रमी ।

प्रयावाश्वत्थिः ।

३ १ २   ३ १ २   ३ १ २
अद्य नो देव सवितः प्रजावत् सावीः सौभगम् ।

१ २ ३ १ २

परा दुष्प्रपुत्रं सुव ॥ ७ ॥ २७

तथोक्तः “इदु”^(१) अवधारणे “नः” अस्माकं बोधन्मना एव “अस्तु” सर्वदास्मदभोषितानि जानात्वित्यर्थः [यद्वा एतादृश इन्द्रः नोऽस्माकं सम्बन्धि यज्ञे भवत्विति] । किं ततः ? “शक्रः” सङ्ग्रामे शत्रु-हनन-समर्थ इन्द्रः “आशिषम्” अस्मदीयां स्तुतिम् [आशासनं वा] “शृणोतु”^(२) ॥

‘बोधन्मना’ ‘बोधिन्मना’ इति पाठौ ॥ ६ ॥ २६

हे “सवितः^(१) देव ।” “नः” अस्मभ्यम् “अद्य” अस्मिन् यागदिने “प्रजावत्” पुत्राद्युपेतं “सौभगं” धनं^(२) “सावीः”

(१) - ‘इदिति पाद पूरणः’-इति वि० ।

(२) - ‘एतदुक्तम् भवति-यदहं प्रार्थयामि, तच्छृणोतु शक्रः, जला च बुध्नोतु, बुद्ध्वा च सम्पादयतु’ इति वि० ।

(१) ‘सविता आदित्यः तस्य रुक्मं धनम् हे सवितः’-इति वि० । “सविता, सर्वस्य प्रभविता”-इत्यादि नैरुक्तम् १०, ३, ७, । “आदित्योऽपि सवितोऽयते”-इत्यादि च तथैव सन्देहखण्डे ।

(२) - भगमिति धननाम, शोभनं भगं सुभगम्, सुभगमेव सौभगम् स्वार्थिक-सहितः शोभनं धनमित्यर्थः ।

^{५ ४ ५ ४ ४} । अद्यनोदेवसवितः । ^{४ ४ ५ ४ ४} औहोवा । ^{२ १} इह्यश्रुधाइ ।

^२ प्रजावा^२इत्सा । ^२ वोःसौभगाम् । ^{२ १ २} परादू^२इष्ठाइ । ^२ हो-

^{२ २} वाइहा । ^१ प्रिय^{१ २}सू^{१ १ १ १ १}इ^{१ २}४^{१ १ १ १ १}पु^{१ २}वा^{१ २}इ^{१ २}पु^{१ २}ई । दक्षा^{१ २}इया^{१ २}इ^{१ २}४^{१ २}पु^{१ २} ॥२४॥

^{२ २} ।। अद्या^{२ २}इ^{२ २}४^{२ २}नोदेवमा । ^{४ ४} विताः । ^{२ २ १} प्रजावत्सा । ^{२ २} वोः

^{१ २} सौभगाम् । ^{२ ४ ४} पारा^{२ १ २}इ^{१ २}दू^{१ २}ष्वा । ^१ प्रिय^{१ २}सुवोवाइ । ^१ ओइ ।

^१ वार^{४ ४}इ^{२ १ २ २}४ । ^{१ २ २ १ १ १ १} औहोवा । अस्मभ्यङ्गातुवित्तमा^{१ २ २ १ १ १ १}इ^{१ २}४^{१ २}पु^{१ २}म् ॥२५॥२७

प्रेरय^(१) । “दुःखप्राम्”^(४) दुःस्वप्नं दुःस्वप्नवद् दुःखकरं
दारिद्र्यं “परासुव”^(५) दूरे प्रेरय ॥ ७ ॥ २७

I भरद्वाजस्य मौत्तम्, दक्षणिधनं वा ।

II भरद्वाजस्य मौत्तम् ।

(१)—‘षावीः अथमुजानीहि’ इति वि० ।

(४)—अनिष्टस्य कस्यचित् भूतकः स्वप्नः, दुस्वप्नः, तस्मिन् भव दुस्वप्नम् । “पूर्व-
पदात् (८,१,१०३)” इति पलम् ।

(५)—‘सुवेति षु प्रेरणे (भा० प्र०) इत्यभ्येद रूपम् इति वि० ।

स्य अष्टमी ।

प्रागाथः काण्वृषिः ।

२ १ ६ २ १२ १२ १२ २ १ २

काऽस्य वृषभो युवा तुविग्रोवो अनानतः ।

१ १२ २२

ब्रह्मा कस्तप् सपर्यति ॥ ८ ॥ २८

१ २ ४ २ १ १२

। कू२३४वस्यवापुवृषभोयुवा । तुविग्रोवो२ । अना-

२ २ १

नताः । ब्रह्माका२३स्ताम् । ऐ२हो१आ२३इहो । स-

१ २ १

पर्या२३ता३४३इ । ओ२३४पुइ । डा ॥ २६ ॥

४ ४ ४ ४ २ १ ७ ५ २ ४ २

॥ कुवाकुवा । स्यवृषा३भोयुवा३ । ओ३४ । हाहो

२ २ १ ७ ५ २ ४ २

इ । तुविग्रोवोआ३नानता३ः । ओ३४ । होहोइ ।

“स्यः” सः “वृषभः” वर्षिता “युवा” नित्य-तरुणः “तुविग्रोवः”

प्रवृद्ध-ग्रोवः^(१) “अनानतः” कदाचिदप्यनवनतः इन्द्रः “का”

(१) — तुविग्रोवः, पुरुषोयः बद्धग्रोवइत्यर्थः । कथमिन्द्रो बद्धग्रोवः ! उच्यते-
परमात्मस्वरूपत्वात् । सर्वतः प्राणिपादान्तः सर्वतोऽर्चिश्शिरोमुखः, सर्वतः अतिमां
ल्लोकं सर्वमावृत्य तिष्ठति इति वि० । तुवि-इति बद्ध-पर्यायः नि० १, १, १ ।

अथ नवमी ।

वत्सऋषिः ।

६   १ २ ३ १   १ २ १ २ ३ १ २
उप क्रे गिरीण् सङ्गमे च नदीनाम् ।

१   १ २   ५ १ २   २   ६ १ १ १ १
ब्रह्मा२३ । कारस्ता२३४ औहोवा । सपर्य्यती२३४५ ॥२७॥

५ १ १ १ १   २ ४   ५ १ १
।।। ऐह्यैह्यै । कस्यवृषभोयुवा । ऐह्यैह्यै । तु-

१ २   ५ १ १ १   १   ४
विद्योवोअनानताः । ऐह्यैह्यै । ब्रह्माकस्तस्मर्थ-

५ १ १ १ १   १   ३ २   ५ १ १
ती । ऐह्यैह्यै । आ२३ । हिया३४ औहोवा ।

३   ५
आ२३४इह्यै ॥ २८ ॥ २८

कुत्र वर्तते ?-इति की जानातीत्यर्थः । “कः” “ब्रह्मा” स्तोता
“तम्” इन्द्रं “सपर्य्यति” (१) पूजयति ? (२) ॥ ८ ॥ २८

।, ।।, ।।। भारद्वाजानि आर्षभाणि वा सैन्यक्षितानि वा ।

(२) — निघण्टो परिचरण-कर्मसु तृतीयम ३, ५ ।

(३) — अस्याष्टवि स्यष्टषभइति “स्यष्ट्यन्तसि बहुलम् (६, १, १३१)” इति हल्परकतां
निमित्तीकृत्य लोपः । तुविद्योवो अनानत इति अन्यपरं (६, १, ११५) इति प्रकृतिभावः ।
कश्चिदिति “अनुदाभं प्रश्नान्नाभिपूजितयोः (८, ३, १२०)” इति अनिरनुदाभश्च ।

११ ११२

धिया विप्रो अजायत ॥ ८ ॥ २८

१ २ १

१

१२ १

। उपह्वराइ । गिराऽइणाम् । सङ्गामेचा । न

१

२ १

२ १

दाऽइनाम् । धियाविप्रो । अजायता । अयाम् ।

२ ।

१

५

अथाऽशु । वारऽ । ऊऽपा ॥ २८ ॥

१ २ १

५

२ १ २ ० २

२ २ १

॥ इदामीऽऽइदाम् । इदामिदकम् । इदामीऽ

५

२

२

१

२

१ २ १

५

४दाम् । उपह्वरेगोऽराइणाम् । इदामीऽऽइदाम् ।

२ १ २ ० २

१ २ १

५

२ १ २

१

इदामिदकम् । इदामीऽऽइदाम् । सङ्गमेचनाऽदाइ

२

१

२

१

५

२ १ २ ० २

१ २ १

नाम् । इदामीऽऽइदाम् । इदामिदकम् । इदामीऽऽ

५

२

२

२

१

२

१ २ १

४दाम् । धियाविप्रोअऽजायाता । इदामाऽइदाइ

१ २ २ १ २

इम् । गोष्यदे पृष्ट ॥ ३० ॥ २८

“गिरीणां” पर्वतानाम्^(१) “उपह्वरे” उपह्वरस्ये प्रान्ते

I, II श्राव्य सामनी ।

(१) —“गिरीणाम् संधानाम्”-इति वि० । गिरिरिति संध-नामसु दशमम् नि० १, १० ।

अथ दशमौ ।

इरिमिठऋषिः* ।

२ ३ १ ९   ६ १२   २२   ६ १ २ ३ २
 प्र सम्म्राजश्चर्षणीनामिद्र् स्तोता नव्यं गीर्भिः ।

१ २ ३ २ २ १ ९
 नरं नृषाच्चं मद्दिष्टम् ॥ १० ॥ ३०

“नदीनां” सरितां “सङ्गमे” सङ्गमने च ईदृग्विधे देशे क्रियमा-
 ग्या “धिया” स्तुत्या^(२) “विप्रः” मेधावी^(३) इन्द्रः “अजायत”^(४)
 प्रादुर्भवति, स्तुतिं श्रुतिमिति शेषः^(५) [गिरीणामित्यत्र ‘नामन्य-
 तरस्याम्’ (६, १.१ ७७)-इति नाम उदात्तत्वम्^(६) ॥

‘सङ्गमे’-‘सङ्गथे’ च इति पाठौ ॥ ८ ॥ २९

“चर्षणीनां” मनुष्याणां मध्ये^(१) “सम्म्राजं” सम्यग् राजमा-

(२)- ‘धिया प्रज्ञया’-इति वि० । धीरिति प्रज्ञा नामसु, सप्रसन्न पदस्य नि० ७.९ ।

(३)- विप्रइति मेधावि नामसु प्रथमस्य नि० १.१५ ।

(४)- कालमामान्ये प्रत्ययः (१.४.६) । सन्त्वे विप्रोऽजायत इति प्रकृति-
 भावोऽद्यपरे इति ६, १.११५ ।

(५)- ‘एतदुक्तम् भवति - यत्र प्रदेशे बहवो मेधाः, यत्र बह्वदकं, तत्र तेषां शोद-
 कस्य पानार्थम्’ इत्यादि वि० ।

(६)- ‘चर्षण्यः’-इति सङ्ग-नामसु, नवमस्य नि० २.९ ।

I प्रसम्नाजाम् । चार्षा^१र^२णाइना^३रम् । आइन्द्रा^४र^५-
 स्तोता^६र^७ । नव्या^८र^९ङ्गार^{१०}र^{११}ङ्गर्भीः । नारा^{१२}र^{१३}मार्षा^{१४}र^{१५} ।
 चम्नोवा । चा^{१६}प्र^{१७}इ^{१८}ष्ठो^{१९}द्वा^{२०}इ ॥ ३१ ॥

II प्रसम्नोजो^१द्वा^२इ । चार्षा^३णी^४इना^५म् । आइन्द्रा^६र^७स्तो^८-
 इता^९र^{१०} । नव्या^{११}र^{१२}ङ्गार^{१३}र^{१४}ङ्गर्भीः । नार^{१५}मो^{१६}इ । नृषा^{१७}च^{१८}मो^{१९}इ ।
 म^{२०}द्वा^{२१}प्र^{२२}इ^{२३}ष्ठाम् । चो^{२४}प्र^{२५}इ । डा ॥ ३२ ॥

नम्^(१) [यद्वा मनुष्याणामधीश्वरम्^(२)] “इन्द्रम्” हे स्तोतारः ! “प्र-
 स्तोत”^(३) प्रकर्षेण स्तुत । कोट्टशम् ? “गीर्भीः” स्तुतिभिः “नव्य”^(४)

I, II वार्षन्धरे ।

(१) — ‘राजते’ इति जलनि-कर्मसु मि० १, १५ ।

(२) — ‘राजति’ इति ऐश्वर्य-कर्मसु चतुर्थम् मि० १, २२ ।

(३) — गुणभावोपाजलकात् । ऋषि दीर्घान्मो द्वाचोत लिङ् (३, १, १५) इति ।

(४) — ‘नव्यं नवतरम्’ इति वि० । इह नये नौतेक्यम् । नौतीति चर्चति-कर्मसु
 षष्ठादसु मि० १, १४ ।

^{२ ५ ४ २ ४ ५ २ २ ५ २ १ २}
 III प्रसम्भाजच्च । षणा३२३४इनाम् । इन्द्रा९स्तो३-
^{२ १ २ ५ ४ ४ २ ४ ४}
 ता३ । नव्या२ङ्गा२३४इर्भीः । नरन्नुषाहमा५९हि ।
^{५ २ १ १ १ १}
 आ६हाउवा । छार३४५म् ॥ ३३ ॥

^{४ ५ ४ २ ५ २ ४ २ ५ २ २ ४ ५ ५}
 IV प्रसम्भाजच्चर्षणीनामिन्द्र९स्तोतान । व्यङ्गा६इर्भीः ।
^{१ २ २ २ ५ ४ ५ ४}
 इन्द्र९स्तोतानव्यङ्गा२३इर्भी३४ः । नरन्नुषाहम् । मा५९-
^{४ २ २ २ १ ४ ५ २ २ २}
 द्विष्ठाम् । सहमे३है३होर । या२३४औहोवा । म९-
^{१ १ १ १ १}
 हो३छार३४५म् ॥ ३४ ॥ ३०*

॥ इति पञ्चम-दशति ॥ **

III, IV कुत्सस्य प्रस्तोको ।

** छन्दश्चर्चिके द्वितीयस्यार्धः प्रपाठकः ।

* इति ग्रामे गेय-गाने चतुर्थस्यार्धः प्रपाठकः ।

स्तुत्यं “नरं” नेतारं^(१) “वृषाहम्”^(२) वृणां शत्रु-मनुष्याणाम्
अभिभवितारम् “मंहिष्ठम्”^(३) दाहृतमम् ॥ १० ॥ ३०

इति सायणाचार्यैर्विरचिते सामवेदार्थप्रकाशे बन्धोव्याख्यानं
द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

अथ-चतुर्थखण्डे —

संयं प्रथमा ।

अतकत्तच्छिः ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
अपादु शिष्यन्धसः सुदक्षस्य प्र चोषिणः ।

२ २ २ ३ १ २
इन्दोरिन्द्रो यवाशिरः ॥ १ ॥ ३१

“शिप्रौ”^(१) [“शिप्रे हनू नामिके वा^(२)”] शोभन-हनूः

(१) — “नरं नराकारम्” इति वि० ।

(२) — “हन्सि सहः (३.२.६२)” इति णौ “पूर्वपदान् (८.३.१०६)” इति षत्वे

रूपमिदम् ।

(८) — मंहत इति दान कर्मसु चान्यम् । तस्य तच्चि “तुम्हन्सि (५.३.५६) इती
ष्ठञि रूपम् ।

(१) — प्रश्लो शिप्रे यस्य — सुशिप्रौ ।

(२) — इतोतन् षष्ठ्याद्योय-यास्क-वचनम् (६.५.१६ !) सप्त गतो. स्फायि-तच्चि अचि

५ २   २ १   २   २
 । अपादुशी । प्रियन्धसाः । सुदत्तार३स्या । प्रहो-
 १   २   २   १ २   २   २   १
 षिणः । इन्दोरा२इन्द्राः । यवाशा२इराः । ऐ । हि
 १   २ २   ५ २   २   १ २   १ १ १ १
 यार३ । हिया३४औहोवा । ए३ । ऊपा३१२३४५ ॥ १ ॥

५ २ २ ४   ५   २ १   २   २
 । अपादू३शिप्रियन्धसाः । सुदत्तस्यप्रहोषिणाः । इन्दौ
 १   २   ५   २ ४   ५
 २ । हौ२ । ऊवा२३इ । आ३४इन्द्रो । यवाशाइराः ।
 २ २   १   २   ५ २   २   १ १
 ऐ । हा२ए२३ । हिया३४औहोवा । ए३ । ऊपा३१-
 १ १ १ १
 २३४५ ॥ २ ॥३१

[यद्वा शिप्राः शीर्षण्याः^(१), सगिरस्त्राणः] सः “इन्द्रः” एव “प्रहो-
 षिणः”^(४) प्रकर्षणं देवान् हविर्भिर्जुह्वतः “सुदत्तस्य” एतन्नामकस्य
 ऋषेः^(५) सम्बन्धि “यवाशिरः” [श्रीञ् पाके (क्रा० उ०) आङ्-पूर्व-

I, II औपगवे, सौयवसे वा अथमथे वा मथाथे वा सौमित्रे
 वा शैखणिहने वा ।

शक्ति-क्षयि-स्यपि नृपीति-रक्, बाहुलकान् मृ शब्दस्य शि भावः, अन्नं गन्धं प्रति वा
 मृते भवतः-इति देवराजयज्ञा ।

(१) इह मानं यत्न-लभ्यम् भवितुं मर्हति ।

(४)- ‘जुहोतेर्दानार्थस्य द रूपम्’ इति वि० ।

(५)-‘मुष्ट, उदाहितस्य त्वर्थः’-इति वि० ।

अथ द्वितीया ।

मेधातिथिऋषिः ।

३ १ ९   ३ १२ २२ ३ १९
इमा उ त्वा पुरुवसोः॑ भि प्र नोनवर्गिरः ।

१ २ ३ ७३ ३ १२

गावो वत्सन्न धेनवः ॥ २ ॥ ३२

कस्ये “अपस्पृधेयामानृचुः”-इत्यादिना^(६) धातोः शिरादेशः^(७) यवै-
षामिश्रितं^(८) यवैः सह पक्वम् “इन्दोः” सर्वत पात्रेषु चर-
न्तम् “अन्धसः”^(९) सामलक्षणमन्त्रम् “अपात्” अपिवत् “यद्वा-
सामस्य भागम् इन्द्रार्थम् परिकल्पितं सोमांशम् अपिवत् ।
“उ”-इत्यवधारणे ॥ १ ॥ ३१

हे “पुरुवसो !” बहुधन ! “यद्वा वसवो यज्ञाः^(१) बहुयज्ञ !

* “पुरुवसो”-इति ख० ग० ए० पुस्तकानां पाठः ।

३२ उत्तरार्चिकस्य ७, ३, १८, १ ।

(६)- “अपस्पृधेयामानृचुरानृच्छिष्युधेतित्याजयात यितमाशिराशीर्जितः” (३, १, २६) ।

(७)-“यव शब्दे नात्र यव-विकाराः सक्तव उच्यन्ते, तैर्मिश्रणं यस्य स यवाशिरः ।
प्रथमा च षष्ठ्यर्थे द्रष्टव्या । यवमिश्रितस्येत्यर्थः । सन्धौ च नाम षष्ठः स सक्तुर्भिर्दृश्यते
“मन्विज सक्तुर्मिरिति वचनात्तरसर्वेक्षितैतदुच्यते यवाशिर इति”-इति वि० ।

(८)- ‘सोमस्य’-इति वि० ।

(१)-इह मानं यत्न-सम्भ्यम् ।

अथ तृतीया ।

गौतमच्छिषः* ।

१३ २ १ ९ २ २ २ १ २ क २२

अत्रा ह गौरमन्वत नाम त्वष्टुरपीच्यम् ।

२९ २१ ९ ४ २

इत्या चन्द्रमसो गृहे ॥ ३ ॥ ३३

५ २ १ १ १ २ १
। इमाउत्वा । पुह् रवासा २३ । अभिप्रनोनवूर्गा-२ २ २ २ २ १ १ ४
इरा^१रः । औ^२क्षो^३इ । गावोवात्सार^४इम् । नार^५धे^६इ ।ना^७३४५वो^८ई^९छा^{१०}इ ॥ ३ ॥ ३२

इन्द्र ! “त्वा” त्वाम् “अभि” “इमाः” अस्मदीयाः “गिरः” स्तुतयः
 “प्रनोनवः” प्रकर्षेण पुनः पुनः स्तुवन्ति प्राप्नुवन्तौत्यर्थः । नौति-
 रत्र व्याप्तिकर्मा । तत्र दृष्टान्तः—“गावो वत्सं न धेनवः” यथा
 धेनवः गावः गृहे वर्त्तमानं वत्सं शीघ्रमभिगच्छन्ति तद्वत् ।
 यथा, अस्मदीया वाचः त्वाम् अभिनोनवः शब्दयन्ति स्तुवन्ति,
 यथा गावो वत्समभिलक्ष्य हश्वा-रवं कुर्वन्ति तद्वत् ॥ २ ॥ ३३

*—‘गौतमस्यार्षम्’-इति वि० ।

। त्वाष्ट्री साम ।

४ ५ २२ १२ १ १ २
 I आत्रा । हागोरमन्वताउवार३ । होवार३होइ । ना-
 २ १ १ २ १ २
 मत्वष्टुरपोचियाउवार३ । होवार३होइ । इत्याचन्द्रमसो-
 १ १ ३ ५ २ ३
 गृहाउवार३ । होवार३होइ । वार३४औहोवा । ऊर-
 ५
 ३४पा ॥ ४ ॥

४ ५ २२ १२ १
 II हावात्रा । हागोरमन्वताउवार३ । होइयार३ ।
 १ २ २ १
 हा२ऊवाइ । नामत्वष्टुरपोचियामियाउवार३होवार३-
 १ २ १ २ १
 हा२ईया । इत्याचन्द्रमसोगृहाउवार३ । होइयार३ ।
 १ ३ ५ २ ३ ५
 हा२ऊवार । यार३४औहोवा । ऊर३४पा ॥ ५ ॥ ३३

“अत्रा^(१)ह” अस्मिन्नेव “गोः” गन्तुः^(१) “चन्द्रमसः” “गृहे”
 मण्डले “त्वष्टुः”^(४) एतत्सञ्ज्ञकस्य आदित्यस्य सम्बन्धि “अपीच्य”

1, II त्वष्टुरातिथे ।

(१) —“निपातस्य च (१.१.१३१)”-इति दीर्घः ।

(२) -‘गो’ शब्देनेह सुषुक्ता नाम आदित्य-रश्मिः, चन्द्रमसं प्रति गतः, अन्वपला
 चन्द्रमण्डलस्य, रश्मिं प्रति गतः, ततः परावृत्य पृथिव्यां ज्योत्स्नारूपेण दीयते सोऽव
 गो-शब्देनोच्यते-इति वि० ।

(४) -त्वष्टा इति पृथि-स्थान-देवताम्, अन्तरिक्ष-स्थान-देवताम्, द्यु-स्थान-देवताम्
 च त्रैव्यष्टुकाः संस्मरन्ति । नैरुक्तञ्च निष्पल्लव्यते. तद्यथा—“त्वष्टा तूर्णमश्नुत इति

रात्रौ अन्तर्हितं खकीयं यत् “नाम”^(४) तदादित्यरश्मयः “इत्थम् इत्थम् अनेन प्रकारेण “अमन्वत” अजानन्^(५) । उदकमये स्वच्छे चन्द्रविम्बे सूर्यकिरणाः प्रतिफलन्ति, तत्र प्रतिफलिताः किरणाः सूर्ये यादृशीं सज्जां लभन्ते, तादृशीं चन्द्रेऽपि वर्त्तमानां लभन्त इत्यर्थः ॥ एतदुक्तम् भवति—यद्वातावन्तर्हितं सोरं तेजः तच्चन्द्रमण्डलं प्रविश्याथ नेशं तसो निवार्य सर्वं प्रकाशयति; ईदृग्भूततेजसा युक्तः सूर्य इन्द्रएव, हादृग्भूततेजसा युक्तः इन्द्रस्यापि परिगणितत्वात् । अतोऽहोरात्रयोः प्रकाशक इन्द्र-एवेति इन्द्रस्तुतेः प्रतीयमानत्वात् इन्द्रो देवतेत्युपपन्नं भवति, ईदृग्भूतस्य तेजसः तदाश्रयत्वेन चन्द्रमसः प्राधान्यं विवक्षया चान्द्रमस्यामिष्टो विनिर्गोऽप्युपपद्यते ॥ अतः निरुक्तम् “अथाप्यस्यैकोरश्मियन्द्रमसं प्रति दीप्यते तदेतेनोपलितव्य आदित्यतोस्य दीप्तिर्भवतीति सप्तमः सूर्यरश्मियन्द्रमा गन्तव्य इत्यपि निगमोभवति सोऽपि गौरुच्यते अत्राह गारमन्वतेति” (२, ३, ६) ; अत्र ह गोः समसंमतादित्यरश्मयः स नासापीत्य-

नैऋताः, त्विष्येवा दीप्ति कर्मणः, त्वत्तेवा स्यात् करोति कर्मणः ॥ अग्रिमिति शक्यं पूजितः—इत्यादि प्रथमम् नै० ८३१। १३ । “त्वष्टा व्याख्यातमस्येवा भवति” इत्यादि द्वितीयम् (नै० १०, ३६ १०) । “त्वष्टा अत्र त्वष्टा ददितुं कर्म करोतीति तानि च सर्वाणि भूतान्यभि समगच्छन्ति यमस्य माता पर्युद्धमाना भवन्ती जाया गन्तव्यतो ननाश रात्रिरादित्यस्यादित्योदयेनादीयते” इति अन्त्यम् (नै० १०, १०, १११) । इह चान्य-व्याख्यात एव त्वष्टा गृह्यते

(४) —“नाम नमनं प्रवृत्तिभावम्” इति वि० ।

(६) —“प्रत्यप विद्येमात्स्यान् कन्दमि ॥ ४, ३, १११” इति इदमो विलगादिवार्धं विहितोऽपि यान् व्यथयेन प्रकृतभनादिदं-शब्दादिप ।

(५)—“अमन्वत, अमुमन्वते” इति वि० ।

अथ चतुर्थी ।

भरद्वाजकृषिः ।

२७ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ २

यदिन्द्रो अनयद्रितो महोरपो वृषन्तमः ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २

तत्र पूषा भुवत्सचा ॥ ४ ॥ ३४

१ ५ २ १ २ ४ ५
। यदिन्द्रोया । नायार३त् । उमो३म् । उवा ।१ २ २ १ २ ४ ५ १ ७ १
रितोमहोरापार३ः । उमो३म् । ओवा । वृषावृषार ।३ २ ४ २ २ १ २ ३ १ १ १ १
तमा३४ओचोवा । तत्रपूपामुवत्सचार३४५ ॥ ६ ॥५ २ ५ १ २ १ २
॥ यदिन्द्रोअनयद्रिता६ए । महोरापा२ः । मही-मपचितमपगतमपहितमन्तर्हितं वा^(८) (४, ४, २ ५)-इति॥३॥ ३३

“यद्” यदि^(१) “इन्द्रः” “वृषन्तमः” अतिशयेन वर्षिता इन्द्रः
 “रितः” गच्छतीः^(२) “महोः” सहतोः “अपः” वृष्ट्यदकानि “अन-

I, II पौषे ।

(८)-निरुक्तपाठान्, —‘अमृत चन्द्रमसो गृहे’-इत्यशेनाधिको लक्ष्यते ।

(१)-‘यत्, भेषस्थानम्’-इति वि० ।

(२)-‘रितः, गतः प्राप्तः सन्’-इति वि० ।

अथ पञ्चमी ।

विन्दुः पूतदक्षी* वा ऋषिः ।

१ २   ३ १ २   ३ २ ३ २   ३ १ २
गौर्द्धयति मरुता^१ अवास्युर्माता मघोनाम् ।

३ ० ३   ३ १ ०

युक्ता वक्त्रो रथानाम् ॥ ५ ॥ ३५

१ २ ३   ५   १   २   १ १ ३
रापा२३ः । वर्षा^२तार३४माः । तत्रापूषा३ । पूरषार

५ २ २   २ १ ३ १ १ १ १
३४औक्षोवा । भुवत्सचार३४५ ॥ ७ ॥ ३४

५ २   ५   ३   १ ० १   २
। गौर्द्धया६ण । तिमरुता३म् । अवास्युर्मा३ । ता

यत्" (१) इमं लोकं प्रापयति । "तव" तदानीं (५) "पूषा" पोषको
देवः (५) "सचा भुवत्" (६) इन्द्रस्य सहाया भवति ॥ ४ ॥ ३४

* 'पूतदक्षिणः' इति वि० पाठः ।

(३) —कालभामान्यं लुङ् (३.४.६) ।

(४) —तव तत्स्थाने—इति वि० ।

(५) —अभौ स्य म्यानदेवतासु दृशमो देवः, "पोष पृथति तत् पूषा भवति"—
इत्यादि च नैरुक्तम् (१३.२.७) ।

(६) —सचेति सहायैः व्ययम्, भवदिति लोटोरूपम् ।

१ ५ १ ७ १२ १ ५
मघो२३४नाम् । युक्तावक्लाइः । रथा३ । नारमा२३४

५ २ ३ ५
औहोवा । ऊ२३४पा ॥ ८ ॥

५ ५ १ १ ५ १ २ ५ ५
II गौर्द्धयतिमरुता६मे । श्रवस्युर्मा२रतामघोना२म् ।

१ १ १ १ १ १ १ १
उऊवा२३४चाइ । युक्तावा२३४न्हीः । उऊवा२३४चाइ ।
१ २ १ ५ ५ ५
रथानाम् । औ२३४होवा । हो५इ । डा ॥ ९ ॥ ३५

“मघोनां” धनवतां “मरुतां”^(१) “माता” निर्मात्री “गौः”^(२)
पृथिरूपा [पृथिवी] पयसो मरुतो जाता इति श्रुतेः ; गौर्माध्य-
मिका वाक्^(३), तत्रैव मध्यमस्थाने मरुतामपि वर्त्तनात्^(४), तेषां

1.11 श्यावाश्वे ।

(१) -- मरुतो अन्तराले स्थान-गणविशेषाः । तथा च नेरुक्तम् -- “अथातो मध्यस्थाना
देवगणान्तेषां मरुतः प्रथमागासिनो भवन्ति, मरुतो मितराविणो वा मितरोचिनो
वा महद्रवन्तीति वा” इत्यादि ११, २, १ २ ।

(२) -- “गौर्माध्याता तस्यैषा भयति ॥ वागर्थेषु विधीयते, तस्मान्माध्यमिकां
वाचं मन्यते”-इति नेरुक्तम् ११, २, ६ ।

(३) “चतुर्धा हि वाचो वदन्ति परा पृथक्नी मध्यमा वैखरोति शाब्दिक सिद्धान्तः
तत्र गौरिति माध्यमिक वाचोऽभिधानम् । वाक्पदञ्च अन्तरिक्षभागित्वेन परिगणित
निघण्टो, नेरुक्तञ्च मोदाहरण वर्णितम् तद्यथा -- “वागर्थेषु विधीयते, तस्मान्माध्य-
मिकां वाचं मन्यते, वाग्वाख्याता तस्या एषा भवति । “यद्वाग् वदन्यविचेत-
नानि राष्ट्री देवानां निषमाद मन्त्रा । चतस्रोऽनुदिशः ऊर्जं दुदुहे पयसि क्वचि-
दस्याः परमं जगाम (ऋक् १०, ७, १०)” यद्वाग् वदन्यविचेतनानि अविज्ञातानि”-इत्यादि
११, २, ७ । “वागेषा माध्यमिका”-इत्येवमादि च ११, ४, ८ ।

(४) “गौः” इति निघण्टुदेवतकाण्डे मध्यमस्थानभागिषु उन्नतचित्तमसु पदम्
“मरुतः” इति तत्रैव मन्त्रतिष्ठतमम् ।

अथ षष्ठी ।

दयोः श्रुतकच्च एव सुकच्चो वा ऋषिः ।

१ २ ३ १ २ ३ २ १ २

उप नो हरिभिः सुतं याहि मदानांपते ।

१ २ ३ १ २ ३ २

उप नो हरिभिः सुतम् ॥ ६ ॥ ३६

२ १ ४ ५ ४ ५ २ १ २ ३ २ १

I उपनो२३हरिभिःसुनोवा । याहिमदा३नाम्य । ता-

तत् पुत्रत्वमुपचर्यते^(५), मा] “धयति” सोमं पिबति | पोषयति
 वा स्व-पुत्रान् मरुतः | किमिच्छन्तो ? “अवस्यः”^(६) अन्नं कामय-
 माना । कीदृशी ? “रथानां” मरुतां^(७) “वह्निः” पृषतीभि
 र्वडवाभिर्वीदो संयोजयित्री मा “युक्ता” सर्वत्र सम्प्रता पूज्या
 भवति ॥ ५ ॥ ३५

हे “मदानां पते !” “माद्यन्त्यनेनेति मदः सोमः | ‘मदोऽनुप-

३६ उत्तराचिकस्य ८, १, १०, १ । १४

(५)—वैदिकाध्यायिकाणु वृत्तान्ताध्यायानस्य अथवात्वात् कल्पनावीजत्वादा ।
 तदुक्तम् तर्कपादान्तरे—‘अमदुष्टतान्ताध्यायानम्’ इत्यादि शब्दरस्वामिना भगवता
 श्रीभास्वाचार्य्यविशेषेण तथा न्यायैरपि ।

(६)—‘अवःशब्देन कीर्तिकथ्यते तामिच्छति अवस्यति, अवस्यतेः उ प्रत्ययः . (१, ९,
 १७०) कीर्तिकाम इत्यर्थः’ इति वि० ।

(७)—‘कीदृशानां पुत्रमरुताम् वीदो ? उच्यते ‘रथानां’ रथस्यभावकानामित्यर्थः-

२३इ । उपनो३ । हा३ओर३४वा । रा२३४इभोः ।

सुताम् । औ२३होवा । हो५इ । डा ॥ १२ ॥

॥ उपनोहाहोहा । राइभोः । स्वर३ताम् । याहि-

मदा । नाम्या२३ताइ । उपानो२३४हा । रा२इभा

२३४औहोवा । सुत२रयिष्ठा२३४पुः ॥ ११ ॥ ३६

सर्गे?’-इति करणे अण् प्रत्ययः] सोमानां स्वामिन्! इन्द्र! “हरि-
भिः” [आ शतेन हरिभिरित्यादिषु बह्वनामश्वानां श्रुतेः अत्रापि
शतमहस्र-सङ्ख्याकेः] अश्वैः^(१) सह “नः” अस्माकं यज्ञे “सुतम्”
अभिषुतम् सोमम् “उप याहि” तत्त्वानार्थं शीघ्रमागच्छ । पुनः
“उप नः” इत्याद्युक्तिरादरार्था ॥ ६ ॥ ३६

॥॥ प्रजापतेः सुतं रयिष्ठये सहोरयोष्ठये वा ।

इति वि० । ‘रथो रदतेर्गति कर्मणः’-इति नै०८.२,१ । तथाच गन्तॄणामित्यर्थो
निष्पद्यते ।

(१) इन्द्राद्याः हरि-मञ्जु-ज्ञकाः, तथाहि निघण्टुः—‘हरिः इन्द्रस्य (१.१५,१) इति ।

अथ सप्तमो ।

२ १ २   २ २   २ १ २   २ १ २   २ ०
 इष्टा होत्रा अष्टक्षतेन्द्रं वृधन्तो अश्वरे ।

१ २   २ १ २   २ २
 अक्षावभृथमोजसा ॥ ७ ॥ ३७

५ २ ४ ५   १ ० ०   ५   २ १   ०
 । इष्टाहोत्राः । आष्टक्षारक्षता । इन्द्रं वृधा । तो

२   ५   १ २ ४ ५   ० ०   ५
 रक्षारक्षराइ । आक्षावोभृ । यमोऽजापुसाइपुई ।

२   २   १   २
 ए३ । उदधिर्निधो१ः ॥ १२ ॥ ३७

“अश्वरे” अस्मदीये यजे “वृधन्तः” हविर्भिरिन्द्रं वर्धयन्तः
 “इष्टाः” इष्टवन्तः यागं कृतवन्तः सप्तमह्व्याकाः “होत्राः”
 होत्रकाः “अवभृथम्”^(१) सुव्याभिवसम् “अच्छ” अभि प्रति
 “अजसा” स्व-तेजसा सहिताः “इन्द्रम्” “अष्टक्षतं” व्यसृजन्^(२) ।
 यावदवभृथ-समामि होत्रका यजन्तोति ॥ ७ ॥ ३७

। इष्टाहोत्रोयम् अप्परमं वा अपांनिधि वा ।

(१) प्रधानाहुतिषु कृतासु अवभृथ-सप्तमं कर्म करिष्यते, तस्मिन्त्यर्थः ।

(२) ‘हविः आहोत्रान् सृजतिजयाइ’ इष्टाः प्रियः होत्रा इत्यन्त इति होत्राः
 आहुतय इत्यर्थः, ताः ‘अष्टक्षतं’ विजत दत्तइत्यर्थः इति वि० ।

अथाष्टमी ।

वत्सः काण्वकृषिः ।

० २३ २ १२ २२ २ २ २ १ २ २ १ २

अहमिद्धि पितुस्पति मे धामृतस्य जग्रह ।

२ १२ २२

अहसूर्य्य इवाजनि ॥ ८ ॥ ३८

१ ४

४

२ १ २

I अहमिद्धा ५ इ पितुष्पराइ । मे धामृतस्य जग्रहा ।

२ १ २

७

२ १ २

१

अहसूर्य्याः । इवा २३४ । हाहोइ । जनि । होइ ।

२ १ १ २ १ २

१ १ १ १

होइ । औहो औहोवा २३४ पुहाउ । वा ॥ १३ ॥ ३८

“पितुः” (१) पालकस्य “कृतस्य” सत्यस्यापि तस्येन्द्रस्य “मे धाम्” अनुग्रहात्मिकां वृत्तिम् “अहम् इत्” (२) अहमेव “परिजग्रह” परिगृह्योतवानस्मि नान्यः “हि” (३) यस्मात् एवं तस्मात् “अहम्” “सूर्य्यः” इव अजनि” सूर्य्यो यथा प्रकाशमानः सन् प्रादुर्भवति तथा अहमजनिषम् प्रादुरभवम् ॥ ८ ॥ ३८

३८ उत्तराच्चिकस्य ७, १, ५, १ । १५

I प्रजापतेः निधनकामम् सिन्धुषाम वा ।

(१) —‘पितुः’, कण्वस्य सकाशात् इति वि० ।

(२), (३) ‘इत् हि द्वावपि पाद पूर्णौ’ इति वि० ।

अथ नवमी ।

शुनः शेषऋषिः ।

३१२   ३२ ३१   ३१२
 । रेवतीर्नः सधमादइन्द्रे सन्तु तुविवाजाः ।

३२ ३२ ३१२
 क्षुमन्तोयाभिर्मादेम ॥ ६ ॥ ३६

५२ २   १ ५ ५   १ ५ ५
 रेवतीर्नः । सधमादइन्द्रादइमा
 ५ २१ १   २   १ ५ ५
 ३४तू । तुविवाजाः । क्षुममा । तोया । भिर्मा-
 ५ ५ ५
 २३४वा । दाप्रइमोदहाइ ॥ १४ ॥ ३६

“क्षुमन्तः” (१) अन्नवन्तः वयं “याभिः” गाभिः “मदेम” हव्येन
 “इन्द्रे” “सधमादे” अस्माभिः सह हर्षयुक्ते सति “नः” अस्माकं
 ता गावः “रेवतोः” (२) क्षीराज्यादि धनवत्यः “तुविवाजाः”
 प्रभूतबलाश्च (३) ‘सन्तु’ ॥ ६ ॥ ३६

३६ उत्तरार्चिकस्य ४, १, १४, १ । १६

। रेवत्यः वाजदावर्षा वा ।

(१) चुरिति अन्नं नामसु दादशम् नि००, १ । विवरणकारम्, ‘क्षु’ शब्दे अ०५०
 इत्यस्यैव रूपम्, शब्दवन्तः, कर्तारिवन्त इत्याह ।

(२) ‘रथेर्भते’ बद्धजम् ; ३, १, ३५ - इति वचनादिह संभावः । ‘सुप्रां सु’ अङ्ग
 (० १, ३६) इति जम् सु ।

(३) ‘तुवि-शब्दे’ बद्धवाची नि०३, १, ३०, वाज शब्द इह बलवाची नि००, ६, ३॥

अथ दशमी ।

शुनःशेषो वामदेवो वा ऋषिः ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १०० १०१ १०२ १०३ १०४ १०५ १०६ १०७ १०८ १०९ ११० १११ ११२ ११३ ११४ ११५ ११६ ११७ ११८ ११९ १२० १२१ १२२ १२३ १२४ १२५ १२६ १२७ १२८ १२९ १३० १३१ १३२ १३३ १३४ १३५ १३६ १३७ १३८ १३९ १४० १४१ १४२ १४३ १४४ १४५ १४६ १४७ १४८ १४९ १५० १५१ १५२ १५३ १५४ १५५ १५६ १५७ १५८ १५९ १६० १६१ १६२ १६३ १६४ १६५ १६६ १६७ १६८ १६९ १७० १७१ १७२ १७३ १७४ १७५ १७६ १७७ १७८ १७९ १८० १८१ १८२ १८३ १८४ १८५ १८६ १८७ १८८ १८९ १९० १९१ १९२ १९३ १९४ १९५ १९६ १९७ १९८ १९९ २०० २०१ २०२ २०३ २०४ २०५ २०६ २०७ २०८ २०९ २१० २११ २१२ २१३ २१४ २१५ २१६ २१७ २१८ २१९ २२० २२१ २२२ २२३ २२४ २२५ २२६ २२७ २२८ २२९ २३० २३१ २३२ २३३ २३४ २३५ २३६ २३७ २३८ २३९ २४० २४१ २४२ २४३ २४४ २४५ २४६ २४७ २४८ २४९ २५० २५१ २५२ २५३ २५४ २५५ २५६ २५७ २५८ २५९ २६० २६१ २६२ २६३ २६४ २६५ २६६ २६७ २६८ २६९ २७० २७१ २७२ २७३ २७४ २७५ २७६ २७७ २७८ २७९ २८० २८१ २८२ २८३ २८४ २८५ २८६ २८७ २८८ २८९ २९० २९१ २९२ २९३ २९४ २९५ २९६ २९७ २९८ २९९ ३०० ३०१ ३०२ ३०३ ३०४ ३०५ ३०६ ३०७ ३०८ ३०९ ३१० ३११ ३१२ ३१३ ३१४ ३१५ ३१६ ३१७ ३१८ ३१९ ३२० ३२१ ३२२ ३२३ ३२४ ३२५ ३२६ ३२७ ३२८ ३२९ ३३० ३३१ ३३२ ३३३ ३३४ ३३५ ३३६ ३३७ ३३८ ३३९ ३४० ३४१ ३४२ ३४३ ३४४ ३४५ ३४६ ३४७ ३४८ ३४९ ३५० ३५१ ३५२ ३५३ ३५४ ३५५ ३५६ ३५७ ३५८ ३५९ ३६० ३६१ ३६२ ३६३ ३६४ ३६५ ३६६ ३६७ ३६८ ३६९ ३७० ३७१ ३७२ ३७३ ३७४ ३७५ ३७६ ३७७ ३७८ ३७९ ३८० ३८१ ३८२ ३८३ ३८४ ३८५ ३८६ ३८७ ३८८ ३८९ ३९० ३९१ ३९२ ३९३ ३९४ ३९५ ३९६ ३९७ ३९८ ३९९ ४०० ४०१ ४०२ ४०३ ४०४ ४०५ ४०६ ४०७ ४०८ ४०९ ४१० ४११ ४१२ ४१३ ४१४ ४१५ ४१६ ४१७ ४१८ ४१९ ४२० ४२१ ४२२ ४२३ ४२४ ४२५ ४२६ ४२७ ४२८ ४२९ ४३० ४३१ ४३२ ४३३ ४३४ ४३५ ४३६ ४३७ ४३८ ४३९ ४४० ४४१ ४४२ ४४३ ४४४ ४४५ ४४६ ४४७ ४४८ ४४९ ४५० ४५१ ४५२ ४५३ ४५४ ४५५ ४५६ ४५७ ४५८ ४५९ ४६० ४६१ ४६२ ४६३ ४६४ ४६५ ४६६ ४६७ ४६८ ४६९ ४७० ४७१ ४७२ ४७३ ४७४ ४७५ ४७६ ४७७ ४७८ ४७९ ४८० ४८१ ४८२ ४८३ ४८४ ४८५ ४८६ ४८७ ४८८ ४८९ ४९० ४९१ ४९२ ४९३ ४९४ ४९५ ४९६ ४९७ ४९८ ४९९ ५०० ५०१ ५०२ ५०३ ५०४ ५०५ ५०६ ५०७ ५०८ ५०९ ५१० ५११ ५१२ ५१३ ५१४ ५१५ ५१६ ५१७ ५१८ ५१९ ५२० ५२१ ५२२ ५२३ ५२४ ५२५ ५२६ ५२७ ५२८ ५२९ ५३० ५३१ ५३२ ५३३ ५३४ ५३५ ५३६ ५३७ ५३८ ५३९ ५४० ५४१ ५४२ ५४३ ५४४ ५४५ ५४६ ५४७ ५४८ ५४९ ५५० ५५१ ५५२ ५५३ ५५४ ५५५ ५५६ ५५७ ५५८ ५५९ ५६० ५६१ ५६२ ५६३ ५६४ ५६५ ५६६ ५६७ ५६८ ५६९ ५७० ५७१ ५७२ ५७३ ५७४ ५७५ ५७६ ५७७ ५७८ ५७९ ५८० ५८१ ५८२ ५८३ ५८४ ५८५ ५८६ ५८७ ५८८ ५८९ ५९० ५९१ ५९२ ५९३ ५९४ ५९५ ५९६ ५९७ ५९८ ५९९ ६०० ६०१ ६०२ ६०३ ६०४ ६०५ ६०६ ६०७ ६०८ ६०९ ६१० ६११ ६१२ ६१३ ६१४ ६१५ ६१६ ६१७ ६१८ ६१९ ६२० ६२१ ६२२ ६२३ ६२४ ६२५ ६२६ ६२७ ६२८ ६२९ ६३० ६३१ ६३२ ६३३ ६३४ ६३५ ६३६ ६३७ ६३८ ६३९ ६४० ६४१ ६४२ ६४३ ६४४ ६४५ ६४६ ६४७ ६४८ ६४९ ६५० ६५१ ६५२ ६५३ ६५४ ६५५ ६५६ ६५७ ६५८ ६५९ ६६० ६६१ ६६२ ६६३ ६६४ ६६५ ६६६ ६६७ ६६८ ६६९ ६७० ६७१ ६७२ ६७३ ६७४ ६७५ ६७६ ६७७ ६७८ ६७९ ६८० ६८१ ६८२ ६८३ ६८४ ६८५ ६८६ ६८७ ६८८ ६८९ ६९० ६९१ ६९२ ६९३ ६९४ ६९५ ६९६ ६९७ ६९८ ६९९ ७०० ७०१ ७०२ ७०३ ७०४ ७०५ ७०६ ७०७ ७०८ ७०९ ७१० ७११ ७१२ ७१३ ७१४ ७१५ ७१६ ७१७ ७१८ ७१९ ७२० ७२१ ७२२ ७२३ ७२४ ७२५ ७२६ ७२७ ७२८ ७२९ ७३० ७३१ ७३२ ७३३ ७३४ ७३५ ७३६ ७३७ ७३८ ७३९ ७४० ७४१ ७४२ ७४३ ७४४ ७४५ ७४६ ७४७ ७४८ ७४९ ७५० ७५१ ७५२ ७५३ ७५४ ७५५ ७५६ ७५७ ७५८ ७५९ ७६० ७६१ ७६२ ७६३ ७६४ ७६५ ७६६ ७६७ ७६८ ७६९ ७७० ७७१ ७७२ ७७३ ७७४ ७७५ ७७६ ७७७ ७७८ ७७९ ७८० ७८१ ७८२ ७८३ ७८४ ७८५ ७८६ ७८७ ७८८ ७८९ ७९० ७९१ ७९२ ७९३ ७९४ ७९५ ७९६ ७९७ ७९८ ७९९ ८०० ८०१ ८०२ ८०३ ८०४ ८०५ ८०६ ८०७ ८०८ ८०९ ८१० ८११ ८१२ ८१३ ८१४ ८१५ ८१६ ८१७ ८१८ ८१९ ८२० ८२१ ८२२ ८२३ ८२४ ८२५ ८२६ ८२७ ८२८ ८२९ ८३० ८३१ ८३२ ८३३ ८३४ ८३५ ८३६ ८३७ ८३८ ८३९ ८४० ८४१ ८४२ ८४३ ८४४ ८४५ ८४६ ८४७ ८४८ ८४९ ८५० ८५१ ८५२ ८५३ ८५४ ८५५ ८५६ ८५७ ८५८ ८५९ ८६० ८६१ ८६२ ८६३ ८६४ ८६५ ८६६ ८६७ ८६८ ८६९ ८७० ८७१ ८७२ ८७३ ८७४ ८७५ ८७६ ८७७ ८७८ ८७९ ८८० ८८१ ८८२ ८८३ ८८४ ८८५ ८८६ ८८७ ८८८ ८८९ ८९० ८९१ ८९२ ८९३ ८९४ ८९५ ८९६ ८९७ ८९८ ८९९ ९०० ९०१ ९०२ ९०३ ९०४ ९०५ ९०६ ९०७ ९०८ ९०९ ९१० ९११ ९१२ ९१३ ९१४ ९१५ ९१६ ९१७ ९१८ ९१९ ९२० ९२१ ९२२ ९२३ ९२४ ९२५ ९२६ ९२७ ९२८ ९२९ ९३० ९३१ ९३२ ९३३ ९३४ ९३५ ९३६ ९३७ ९३८ ९३९ ९४० ९४१ ९४२ ९४३ ९४४ ९४५ ९४६ ९४७ ९४८ ९४९ ९५० ९५१ ९५२ ९५३ ९५४ ९५५ ९५६ ९५७ ९५८ ९५९ ९६० ९६१ ९६२ ९६३ ९६४ ९६५ ९६६ ९६७ ९६८ ९६९ ९७० ९७१ ९७२ ९७३ ९७४ ९७५ ९७६ ९७७ ९७८ ९७९ ९८० ९८१ ९८२ ९८३ ९८४ ९८५ ९८६ ९८७ ९८८ ९८९ ९९० ९९१ ९९२ ९९३ ९९४ ९९५ ९९६ ९९७ ९९८ ९९९ १०००

सोमः पूषा च चेततूर्विश्वासा सुक्ष्मितीनाम् ।

३ २ क २२ ३ २

देवत्रा रथ्योर्हिता ॥ १० ॥ ४०

१ ५२ २ २१ २ ३ ३ ३ ३ ५ १
। सोमःपूषा । चचाइततूः । अथायो२३४वा । वा

२ २२ २ १ २ २ ५ १ ७
इश्वासा सुक्ष्मिती । नाम् । अथायो२३४वा । दाइव-

“देवत्रा”(१) देवेषु “रथ्यः” रथार्हः “अर्हिता”(२) आरोढा
“सोमः”(३) तादृशः “पूषा” सूर्य्यश्च(४) “विश्वासा” सर्वासां
“सुक्ष्मितीनां” [क्षियन्ति निवसन्तीति क्षितयः प्रजाः] शोभन-

। सोमापोषम् गोअश्वीयं वा ।

(१) - ‘देव-मनुष्य पुरुष पुरु-मर्षेभ्यो द्वितीयामप्रत्योर्बञ्जलम्’-इति वा ।

(२) - ‘रथ्यः, अर्हिता’-इति ऋदम् पदप्रत्यय-विरुद्धो विवरण विरुद्धश्च । पदकारम्
‘रथ्योः, हिता’ इत्येवं चिच्छेद । “रथ्योः, रथशब्देनाय यज्ञ उच्यते”, रथतेर्गति
कर्मणः, रथ्योः रथस्य यज्ञस्य यो बोद्धारो तो पन्नीयजमानावय रथ्यावुच्यते, तथोः
यज्ञस्य देवान् प्रति प्रापयित्वो-पन्नीयजमानयोः ‘हिता द्विवचनस्यायमाकारः ‘हितौ’
इति वि० ।

(३) - अन्तरिक्ष स्थो देवः, चन्द्रमाः दृष्टव्यमेतन्नैककम् (११, १, ४) ।

(४) - य-स्थान देवः, ‘पोषं पुष्यति पषा भवति’ इत्यादि ने० ११, २, ४-७ ।

नारा२३ । थियो३र्चा^{२ ४}पुइता^{१२ १२ १ २ १ १}ईपुइ । गावो२अश्वा२३-

११

४पूः ॥ १५ ॥ ४०

॥ इति प्रथम-दशति ॥

क्षितीनां मनुष्याणां सम्बन्धीनि हवींषि इन्द्रार्थं कृतानि
“चेततुः” जानीतः ॥ १० ॥ ४०

इति मायणाचार्य-विरचिते माधवीये सामवेदार्थप्रकाशे छन्दोबोधानं

द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमे खण्डे—

मेघं प्रथमा ।

श्रुतकल्लकृषिः ।

२ ४ २ २ १ २ ४ १ २ ४ १ २ ४ १ २ ४

पान्तमावोअन्धसइन्द्रमभिप्रगायत ।

४ १ २ ४ १ २ ४ १ २ ४ १ २ ४ १ २ ४

विश्वासाद्भक्तुंमृच्छिष्ठच्चर्षणीनाम् ॥ १ ॥ ४१

हे ऋत्विजः ! “वः” यूयम् “अन्धसः” मीमलक्षणम् । अन्नम्

४१ उत्तराच्चिकस्य १,२,१,१ । १०

४२ ५ ४२ ५२ ४ ५ ४ २१ २ १ २
 I पान्तमावोअन्धसाः । इन्द्रामाभि । प्रगायाता
 २ २ १ २ १ २ १ १
 ३ । चार्हाइ । विश्वासाहम् । शताक्रावृत्तम् । चार्-
 २ १ २ २ २ १ १ ४
 ३हाइ । म्हाइष्ठचार । चार्हा । षण्णारइ । नारइ
 ५२ २ ५
 ४औहोवा । उ३२३४पा ॥ १६ ॥

“आ पान्तम्” आभिमुख्येन पिवन्तं [पा पाने (स्वा०प०) छान्दसः
 शपोलुक्^(१) । ‘सर्व्वेविधयच्छन्दसि विकल्पान्ते’ इति ‘न
 लोकाव्यय’ (२, ३, ६८पा०) इति षष्ठी प्रतिषेधाभावः । ततो-
 ऽन्धसइत्यत्र ‘कर्त्तृकर्मणोः’ (२, ३, ६५पा०) इति षष्ठी] सोम-
 माभिमुख्येन पिवन्तम् एतादृशम् “इन्द्रम्” “प्र गायात” प्रक-
 र्षणाभिष्टुत । कीदृशम्? “विश्वासाहम्” सर्व्वेषां शत्रूणा-
 मभिभवितारम् “सर्व्वेषां भूतजातानां वा” अतएव “शतक्रतुम्”-
 (२) बहुविधप्रज्ञानं “बहुविध-कर्माणां वा” “चर्षणोनाम्”^(३)

I अध्वर्देवैतहव्यम् ।

(१) शबलुकि श्रित्परकत्वाभावात् पिबादेशाभावः ।

(२) ‘शतम्’ इति बहुनामसु दशमम् नि०२, १ । ‘क्रतुः’ इति प्रज्ञा-नामसु षष्ठ-
 मम् (नि०१, ८) कर्म-नामसु च एकादशम् नि०२, १ ।

(३) ‘चर्षणयो मनुष्याः’ (नि०२, ३, ८) । षष्ठी-बहुवचनं चतुर्थी-बहुवचनार्थं,
 यजमान मनुष्येभ्य इत्यर्थः इति वि० ।

४ ५ ४ ५ ४ ५

४

२ १

२ ४

II पान्तमावोअन्धसः । इहा । इन्द्रमभाइ । प्रगा

१

१ २

१ २ ४

१

२

यता २ । इहा । विश्वासाद्धृशतां क्रतूम् । इहा ।

१

५

१

२ १ १

मृहा २ इष्टञ्चा । इहा । षणा २ इनाम् । इहा २ ३

१ १

४५ ॥ १७ ॥

३

४

२

४

५

१

III पाऽपुन्तम् । आश्वोअन्धसाः । आइन्द्राम-

७

४

५

१

४

५

२

भाइ । प्रगा २ या २ ३ ४ ता । विश्वा २ सा २ ३ ४ चाम् । शा

१

२

५

१

२

१ २

१ २

१

४

इताक्राशूम् । मृहिष्ठच्चर्ष । णाये ३ । नारमा २ ३ ४-

५ ४ ४

२

१ १ १ १ १

औहोवा । ओइका २ ३ ४ ५ ॥ १८ ॥ ४१

मनुष्याणाम् “मृहिष्ठम्” धनस्य दातृतमं यदा यजमानानां
यष्टव्यत्वेन पूजनीयमिन्द्रं प्र गायतेति समन्वयः ॥ १ ॥ ४१

II इहवहामदेव्यम् ।

III ओकीनिधनं वेतहव्यम् ।

अथ द्वितीया ।

वसिष्ठऋषिः ।

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

प्रवइन्द्रायमादन्त्वर्यश्वायगायत ।

१ २ ३ १ २

सखायः सोमपावु ॥ २ ॥ ४२

^१ ^२ ^३ ^४ ^५ ^६ ^७ ^८ ^९ ^{१०}
 I प्रवइन्द्रा२ । यमादा२३४नाम् । प्रवा२इन्द्रा ।
^१ ^२ ^३ ^४ ^५ ^६ ^७ ^८ ^९ ^{१०}
 औ३हो । या२३४मा । दा३नाम् । हरा२अश्वा ।
^१ ^२ ^३ ^४ ^५ ^६ ^७ ^८ ^९ ^{१०}
 औ३हो । या२३४गा । या३ता । सखा२याः सो ।
^१ ^२ ^३ ^४ ^५ ^६ ^७ ^८ ^९ ^{१०}
 औ३हो३ । मापो२३४वा । आपुवो३हाइ ॥ १८ ॥

^१ ^२ ^३ ^४ ^५ ^६ ^७ ^८ ^९ ^{१०}
 II प्रवा२इन्द्रा । औ३हो । या२३४मा । दा३नाम् ।
^१ ^२ ^३ ^४ ^५ ^६ ^७ ^८ ^९ ^{१०}
 हरा२अश्वा । औ३हो । या२३४गा । या३ता । सखा-

४२ उत्तरार्चिकस्य १, २, २, १ । १८

I, II शान्ति सामनो ।

^१रयाःसो । ^{१ २}औश्चोश् । ^{१ ५}मापोरश्वा । ^४आपूवोद्
^५चाइ ॥ २० ॥

^{२ ५ २ ५ ९ १२ ५ ९ ५ २ ४}
 III प्रवईश्या । ईश्या । इन्द्रोईश्या । इश्या । या-
^{५ २ २ ५ २ ५ ९ १ ४}
 २३४मा । दाशनाम् । हरईश्या । ईश्या । आश्वो-
^{५ २ ५ २ २ ५ २ ९ ५ २}
 ईश्या । ईश्या । यारश्वागा । याशता । सखईश्या ।
^{५ ९ १२ ५ ९ ५ २ ४ ५ ४}
 ईश्या । याःसोईश्या । ईश्याश् । मापोरश्वा । आ-
^५
 पूवोद्चाइ ॥ २१ ॥

^{१ २ १ १ २ २ ५ २}
 IV प्रवीक्षोवा २ । इन्द्रौक्षोवा । यारश्वागा । दाश-
^{२ २ १ १ २ ५ ५ ५}
 नाम् । हरीक्षोवा २ । आश्वौक्षोवा । यारश्वागा ।
^{९ २ २ १ १ २ २ ५}
 याशता । सखौक्षोवा २ । याःसौक्षोवाश् । मापोरश्वा ।
^{४ ५}
 आपूवोद्चाइ ॥ २२ ॥

^{२ २ १ २ २ १ २ २}
 V प्रवीदाशदा । औश्चो । इन्द्रोददा । औश्चो ।

III, IV गौरीविते । V गात्र्यंसाम ।

^३ या२३४^५मा । ^२ दा३^२नाम् । ^१ हरि१^२दा३^२दा । ^२ औ३^२हो ।
^१ आ२^२श्वो३^२दा । ^२ औ३^२हो । ^३ या२३४^५गा । ^२ या३^२ता । ^२ सखि
^१ दा३^२दा । ^२ औ३^२हो । ^१ याः^२सो३^२ददा । ^२ औ३^२हो३ । ^१ मापो-
^५ २३४^५वा । ^५ आपुवो३^५द्वाइ ॥ २३ ॥

^४ VI प्रवः । ^४ प्रवा । ^२ इन्द्रायेन्द्रा । ^१ यमादा१^२नारम् ।

^२ हराइ३^२ह्यश्वा । ^१ यगाया१^२ता२ । ^२ सखाया२३^२सो३ । ^१ मा-
^५ पो२३४^५वा । ^५ आपुवो३^५द्वाइ ॥ २४ ॥ ४२

हे “सखायः ।” “वः” यूयं “ह्यश्वायः”^(१) हरि-नामकाश्वाय
 “सोमपात्रे”^(२) सोमानां पात्रे “इन्द्राय” “मादनं” मदकरं
 स्तोत्रं “प्र गायत” प्र पठत ॥ २ ॥ ४२

VI गौरीवीतम् । सर्वाणि शाक्त्यसामानि, सर्वाणि वा
 गौरीवीतानि ।

(१) —‘हरी हरेतवर्णः अश्वो यस्य सः, ह्यश्वायः, इति वि० । “हरी इन्द्रश्च”-
 इति नै० १.१४. १ ।

(२) —‘आतो भविन्कृनिष्कृनिष्कृ’ (३, २, १४) ।

अथ तृतीया ।

मेधातिथिः ऋषिः प्रियमेधश्च ।

६ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

वयमुत्वातदिदृर्थाइन्द्रत्वायन्तःसखायः ।

१ २ ३ १ २

कण्वाउक्थेभिर्जरन्ते ॥ ३ ॥ ४३

५ ४ ५ ६ ५ ७ ८ ५
I वयंवायाम् । ऊरुत्वा । तादीदारुथ्याः ।

७ ४ ५ ४ ५ ६ ५ ७ ८ ५ ७ ८ ५
इन्द्रत्वायन्तः । सखाः३४याः । कण्वा३१२३४ः । उक्थे-

५ ६ ७ ५ ४
भिर्जरन्ते । एहियाईहा । होपुइ । डा ॥ २५ ॥

५ ६ ७ ५ १ २ ३ ४
II वयमुत्वातदिदृर्थाः । णेहिहारुइ । वयमुत्वातदि-

६ ७ ८ १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ १
दृर्थाइन्द्रत्वायन्तः सखाः३४याः । काः३४ण्वाः । उ ।

२ १ ५ २ १ १ १ १ १
क्याइ । भिर्जा२३४वा । रन्ताउयारु३४५ ॥ २६ ॥ ४३

हे “इन्द्र !” “त्वायन्तः” त्वामात्मनइच्छन्तः “सखायः”
समानख्यानाः^(१) “वयम्” “तदिदृर्थाः” यत् त्वद्विषयं स्तोत्रं

४३ उत्तराङ्गिकस्य १, २, ३, १ । १८

I, II काण्डे इमे ।

(१) ‘यागयाग इत्यर्थः इति वि० ।’

अथ चतुर्थी ।

श्रुतकल्लष्टपिः ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ २ २ ३ १ २
इन्द्रायमदने सुतम्यरिष्टोभन्तु नोगिरः ।

३ १ २ ३ १ २
अर्कमर्चन्तु कारवः ॥ ४ ॥ ४४

१ ४ ५ २ ४ ५ ४ २ १ २ २ १
१ इन्द्रायमदनाइ । सुताम् । इन्द्रायमदने सुताम् ।

तदित् तदेवार्थः प्रयोजनं येषां तादृशाः सन्तः^(१) “त्वा” त्वाम्
जरामहे^(२) स्तूमहे । “उ” इति पाद-पूरणः । “कणाः”
कण्व-गोत्रोत्पन्नाः अस्मदीयाः पुत्राश्च “उक्थेभिः”^(३) उक्थैः
शस्त्रैः “जरन्ते”^(४) त्वां स्तुवन्ति^(५) ॥ ३ ॥ ४३

“मदने” “माद्यतेः कनिष्” मदन-शीलाय “इन्द्राय” तदर्थं
सुतम्” अभिपुत्रं सोमं “नः” अस्मदीयाः “गिरः” स्तुति-लक्षणा-
वाचः^(१) “परिष्टोभन्तु” “स्तीभतिः स्तुति-कर्मा (नि० ३.१४, ४)”

४४ उत्तरार्चिकस्य १, २, ४, १ । २०

(१)- उत्तर-वाक्ये जरामहे इति दर्शनात् इहापि जरामहे इत्यध्याहारः ।

(२)- सामासिक-बहुल-वाचनात् भिमर्कमभवः (०.१.११ ।

(३)- “जरति” इति अर्चति कर्मणः मन्त्रस्य पदम् नि० ३, १४ ।

(४)- विवरण-मते नथ कणाः जरन्ते इत्येकदशमेव व्याख्यातम् । तथाचोक्तम्—
“कणाः” कणस्य पुत्राः, केषांतिथि-प्रश्न-नथ-इति ।

(५)- “गिरः” स्तुतयो गिरो गच्छन्तेः-इति नै० १.३.११ ।

^{११} पराङ्घो^२र^{१२}भा । तुनो^{१२}गिरो । अर्क^२मार^{१२}र्चा । तुका^{१२}रा-

^२र^१वा^१३४३ । ओ^१र^१३४पूइ । डा ॥ २७ ॥

^५र^२ इन्द्रायमदने^१द्वाउ । ओइ^१स्र^२ताम् । परि^१ष्टो^{१२} ।

^१भा । तुनो^१र^२द्वाइ । गाइ^१रा^१रः । परि^१ष्टो^१भा । तुनो^१

^२द्वाइ । गाइ^१रा^१रः । अर्क^१र^१३म् । आ^१र्चा^१र^१३४ओ-

^२होवा । ए^२३ । तुका^१र^१वा^१र^१३४पुः ॥ २८ ॥

^४पु^४र^४ इन्द्रायमदने^४सुतम् । इन्द्राय^४मोवा । द्वा^२इ^१नाइ^२स्र-

^६ताम् । परि^१ष्टो^२ । भा^१र^२३ । द्वा^१उ^१द्वा^१३ । तुनो^१र^१गा^१र^१३-

^५४इराः । आ^१र्क^२म^२र्चा^२३ । द्वा^१उ^१द्वा^१ । तुका^१रा^१र^१वा^१उ^१४३ ।

^१ओ^१र^१३४पूइ । डा ॥ २८ ॥ ४४

परितः सोमं स्तुवन्तु । ततः “कारं वः” स्तुतिकारिणः स्तोता-

I, II गौरीवीति इम ।

III इदं श्रौतकक्षम् ।

१ २ २ १ १ २ २
हो२इमास्या । द्रवापाइवा२ । आइहीमस्याद्रवा३१उवा

३
२३ । पो२३४वा ॥ ३१ ॥

४ ४ ४ ३ ५ १ २ ५ ४ ५ ४
III अयन्तइन्द्रमो३मः । ना२३४इ । पूतोअधिवर्हि

५ १ २ २ २ १ २ २ १ २ १
पो । निपूतोअधिवर्हा२३इषी । ऐहोइमा२३स्या । द्रवा

४ ५
पा२३४पुइवा६पुई । ई२३४हा ॥ ३२ ॥ ४५

वेद्यामास्तीर्णे दर्भे^(१) “निपूतः” नितरां दगापवित्रेण शोधितः
अभिषवादि-संस्कारैः संस्कृतः इत्यर्थः “इम्” इदानीम्^(२)
“अस्य”^(३) इमं सोमं प्रति “एहि” आगच्छ, आगत्य च यत्र
रसात्मकः सोमो ह्रियते तं देशं प्रति “द्रव”^(४) शौघं गच्छ, तदन-
न्तरं तं सोमं “पिव” ॥ ५ ॥ ४५

III इक्षवद्देवोदासम् ।

(१) ‘अधिवर्हिषि वर्हिषः उपरि’ इति वि० ।

(२) ‘इम्’ इति षट् पुरणः इति वि० । निरुक्तकाशेऽप्याह ‘षट् पुरणान्
मिताक्षरेष्वनयकाः कसोमिदिति’ १, ७, १४ ।

(३) —‘अस्य सोमस्य षष्ठी-निर्देशात् स्वइमं’ इति वि० ।

(४) —‘एहि, द्रव - इति दावपि गत्यर्था, अभ्यासे च भूयामोर्थाः प्रतीयन्ते-
इति वि० ।

अथ पठ्ठी ।

मधुच्छन्दा ऋषिः ।

ॐ २ ३ १ १ २ १ १ २ १ २
 सुरूपकृत्नुमूतयेसुदुधामिवगोदुहे ।

२ २ ३ १ २
 जुहममिद्यविद्यवि ॥ ६ ॥ ४६

१ ४ ५ २ १ २ २ १ २ १ २ १
 ॥ स्वरूप । पकृत्नुमूतयाइ । सुदुधाम् । इवगो२ ।

१ २ २ ५ २ १ २ १ २ १ २
 दुहया३१ उवा२३ । ऊ३४पा । जुहमा२३मी । द्यविद्यविद्या३१

१ ५
 उवा२३ । ऊ३२३४पा ॥ ३३ ॥

“सुरूप-कृत्नुमूतये” शांभन रूपोपेतस्य कर्मणः कर्त्तारम् इन्द्रम्
 “ऊतये” अस्मद्रक्षार्थं “द्यविद्यवि” प्रतिदिनं “जुहमसि”^(१)
 आह्वयामः । आह्वाने दृष्टान्तः “गोदुहे” गो धुगर्थं “सुदुधाम्
 इव” सृष्टु दोग्धीं गामिव, यथा लोके गौर्यो दोग्धा तदर्थं तस्याभि
 मुख्येन दोहनोयां गामाह्वयन्ति तदत्^(२) ॥ वस्तोरित्यादिषु

४६ उत्तरार्चिकस्य ४, १, १५, १ । २२

I शाक्तरवर्णम् ।

(१) मसङ्गागमे (७.१.४६ म०) रूपम् ।

(२) ‘एतदुक्तं भवति, -यथा गो-दोह-कर्मार्थं तस्या एव गोर्दोहनाथम् आह्वयति, तद्वत्-इति चि० ।

५ २ २   २ १   १   १ २ २
 II सुहृद्वाहाउ । पकृन्तुमूरेताया२इ । सुदुघाम् ।
 १   १ २ २   २ २ २ २ २ २   २   १
 इवगो२ । दुहे । ऐह्यैह्यो१ । जुहो२ । ऊवा२इ ।
 १   १   २ २ २ २ २ २
 मासो२ । द्यविद्यवि । ऐह्यैह्यो१ ॥ ३४ ॥

२ २   १   ५   १   २   २
 III सुहृपकृन्तुमूरेतायाइ । ओइसुहृपकृन्तुमू१जा-
 १   २   २   १ २
 या२इ । ओइसुदुघामिवागो१दुहा२इ । जुह्रममा२इ ।
 २ २ २   ५   ४ ५   १   १   १
 द्यविद्या२इ४वी । ऐह्यो । जुह्रमामो२ । द्यविद्या ।
 ५ ५ २   ५ ५ २   ५   २   २
 वोवो२३ । आओहोइ । आओहोइवा । ण३ । द्यवो३-
 १ १ १ १ १
 ई२३४५ ॥ ३५ ॥

४ ५ २ ५   १   १   २ २   १ ५
 IV सुहृपकृ । त्नुमूरेतायाइ । सुदुघामो३ । वागो-
 नामसु द्यविद्यवोति द्वादशाहनीमानोति पठितम्^(२) ॥ ६ ॥ ४६

II, त्रिक्रमम् । III, IV ः णवे वैणवे वा औदले ।

(२) अहर्नामानि द्वादश इति यत्रैकैकं पर्यायणम् 'वगोः' इत्यादिषु द्वादशसु नामसु तदनुगतं 'द्यविद्यवि' इति निघण्टो पठितम् इत्यर्थः । तथा च नैकेन्द्रम्. "अहर्नामान्युत्तराणि द्वादश अहः कस्मान् ? उपाहृत्यभिन् कर्माणि" इत्यादि ५, ३, ५८ ।

अथ सप्तमी ।

त्रिगोकऋषिः* ।

२ १ २   २ २ २ १ २   २ १ २
अभित्वावृषभासुतेसुतृष्टजामिपोतये ।

२ १ २   २ १ २
तस्याव्यश्रुद्धीमदम् ॥ ७ ॥ ४७

२ १ ४   ४ ४ २ ४   १   १   २ १ २
दूर२३४चाइ । सुदुघामा । वागो२दुहाइ । जुहूमा२३-
२   १   ४   २   ४
सो३ । द्या२३वो३ । द्या३४पुवौ३चाइ ॥ ३६ ॥* ४६

हे “वृषभ !” (१) कामानां वर्धितरिन्द ! “त्वा” त्वाम् (१)

* ‘तृगोक’-इति वि०-पाठः ।

४७ उत्तरार्चिकस्य १, २, ७, १ । २३

“वसोः१ धृः२ भानुः३ वामरस४ स्वसराणि५ ई घर्मः७ घृणिः८ दिनस् दिवि१० दिवे-
दिव११ द्यविद्यवि१२” इति नि० १.८ ।

(१) ऋचं वृषभा इति ‘सुपां सु लुगिति’ (७, १, ७, ८) आत्वे रूपम् ।

(२) -द्वितीयेकवचनमिदं चतुर्थ्येकवचनस्यार्थे द्रष्टव्यम् इति वि० । तथाच
“चतुर्थ्यर्थे बहुलञ् कल्मसि । २. २. ६३” इति चि शरणम् ।

* इति ग्रामे गेय गाने चतुर्थः प्रपाठकः ॥४॥

I ओम् । अभित्वावृषभासुताइ । सुत॑ञ्छजा । मिपाइ-
 ता१या२इ । त॒म्यावा१याऽ२ । श्रु॒हा३१उवाये३ । मा॒र-
 ३४६दाम ॥ १ ॥

II अभित्वावृषभासुते॑अभ्या॒हाउ । त्वावृ॒षाभा१सू-
 ता२इ । सुत॑ञ्छजा । मिपाइता१या२इ । त॒म्या३हो-
 इ । वि॒या३हो । श्रु॒होमा२३दा३४३म् । ओ२३४५इ ।
 डा ॥ २ ॥

III अभित्वावृषभासुते । सुत॑ञ्छजोवा । मिपोता-
 या२इ । सुत॑ञ्छजामि । पोता२३याइ । त्रार३म्या३ ।
 वार॑या२३४ओहोवा । श्रु॒होम॒दा२३४५म् ॥ ३ ॥ ४७

“सुते” सोमेऽभिषते मति तं “सुतम्” अभिषृतं म.सं “पोतये” (?)

I, II, III आर्षभानि त्रीणि संस्तुतानि वा बाधानि वा ।

(२) -- “स्त्राग्रापाय ओभावे (३, ४, ६५)” इति क्लृप्तिरुपम ।

अथ अष्टमी ।

कुसीदऋषिः ॥

१ २ ३ १४ २२ १ १ ३ १
यइन्द्रचमसेषासोमश्चमृषुतेसुतः ।

१२ २२ १ १ २
पिबेदस्यत्वमीशिषे ॥ ४ ॥ ४८

१ २ १ ४ ४ ४ २ ४ १२ २ १२ १२
। याहीन्द्रा२३ । चमसेषुवाईया । सोमश्चमृषुतेसु-
१ २ १ १ १ २ २ १
तः । सोमश्चमृ । षुताइस्वर३ताः । पाइवे३द्वाइ । आ-
२ २ १२ २ १
स्या३च्चाइ । त्वमीशा२३३षा३३इ । ओ२३४इ । डा ॥

॥ ४ ॥

५ २ ५ २ १२ २ २ २ २
II यइन्द्रचामाईसेषुवा । सोमश्चमृषुताइस्वर३ताः । सो

पन्नाय “अभिसृजामि” (१) “हृष्य” (२) हृष्यं “मदं” मदकरं सोमं
“व्यश्रुहि” (३) विशेषेण प्राप्नुहि ॥ ७ ॥ ४७

* ‘कुसीदी’-इति वि० ।

I, II कौत्से, पाञ्चवाजे वा दाशवाजे वा ।

(१)—‘अभिसृज्येन ददामोत्यर्थः’ इति वि० ।

(२)—ऋचि तृम्या इति ‘दाशः’ (३, १, १७५)-इति दीर्घः ।

(३)—ऋचि व्यङ्ग्यो इति दीर्घश्चात्यर्थः ।

अथ नवमी ।

शुनःशेष ऋषिः ।

१९ ११२१११
योगेयोगेनवस्तरंवाजेवाजेह्वामहे ।

१२ ११२११२
सखायइन्द्रमूतये ॥ ८ ॥ ४८

१ १ १ २ १ १ १ १
मश्चमू३ । पू३ताइस्त्र३ताः । आऽ२इ । पिबेदस्यो२३

५ १ १ ४
४हाइ । त्वमाइइशापुइषा६पु६इ ॥ ५ ॥ ४८

हे “इन्द्र !” “ते” त्वदर्थे “सुतः” अभिषुतो यः “सोमः”
“चमसेषु”^(१) एतन्नामकेषु पात्रेषु तथा “चमूप” [चमन्ति^(२)
भक्षयन्त्यत्रेति] चखोग्रहाः तेषु च “आ” सर्वतः अस्ति ।
“अस्य”^(३) तमेतं सोमं “त्वम्” “पिब इत्” [इदवधारणे] पिबैव ।
कथं मम सोम-पान-योग्यता ? तत्राह—हे इन्द्र ! त्वम् “इंशिषे”
तस्य त्वमोश्वरो भवमि खलु ; यत रवं ततः पिबेति ममन्वयः
[इंश एश्वर्ये (अ०आ०) लटि “इंशः मे (१,२,१०)” इति इडा-
गमः ॥ ८ ॥ ४८

“योगे योगे” प्रवेशे प्रवेशे तत्तत्कर्मापक्रमे^(४) “वाजे वाजे”

४८ उत्तरार्चिकस्य १,२,११,१ । २४

(१)—‘बहुवचनं, बहुव्यञ्जितम्, बहुषु, यज्ञेषु, अधिपवण-फलकेषु,’ इति वि० ।

(२) चम, चमू, चम, आदने स्था० प० ।

(३) ‘अस्य सोमस्य, यस्मै निदिष्टात् एकदेशमात्रं वाक्यशेषः’ इति वि० ।

(४) ‘योगे नियोगे, व्यापारे, कर्म एवमथादि, तस्मिन् सर्वस्मिन्’ इति वि० ।

अथ दशमी ।

मधुच्छन्दा ऋषिः ।

२३ ६ १ २ ३ १ २ ६ १ २ २२

आत्वेतानिषीदनेन्द्रमभिप्रगायत ।

१ २ ६ १ २

सखायःस्तोमवाहसः ॥ १० ॥ ५०

॥ इति द्वितीय-दशति ॥

३२ ९   १ २   ५ २   ५   २   १
I आतू३४ । एतानि । षीदाईना । इन्द्रमभाइ ।

२२ १   २२   १ २   ०   २   १   ४
प्रगायता । साखायःस्तोम । वा । औ३४ो । ववा२४ा

शयेन बलिनम्^(१) “इन्द्रम्” “ऊतये” रत्नार्थं “सखायः^(४)” मखि
वत् प्रिया वयं “हवामहे” आह्वयामः ॥ ८ ॥ ४८

[तु शब्दः क्षिप्रार्थो निपातः] ‘आ तु आ इत’^(१) । इति

५० उत्तराक्षिकस्य १, २, १०, १ । २५

I देवातिथं मैधातिथं वा ।

(१)—‘तवः’ इति निघण्टौ बल-नामसु पञ्चम पदम् (० ८) ।

(४)—‘हे’ ‘सखायः’ ऋत्विजः । इति वि० ।

(१) — इता इति ऋचि निपात-सूत्रणोद्घोषः (६.३, १३५) ।

२३४साः। ह्याइ। साखायःस्तोम। वा। औ३हो।
 ऊम्मा२३। द्वा३४५सोद्वाइ ॥ ८ ॥ ५०

हाभ्यामाहुभ्यां मन्वे तु इत-शब्दोऽभ्यसनीयः] (१) हे “सखायः”
 ऋत्विजः ! क्षिप्रमस्मिन् कर्मणि आगच्छतागच्छत [आदरार्थोऽ-
 भ्यासः] आगत्य च “निषीदत” उपविशत “इन्द्रम्” “अभिप्र-
 गायत” सर्वतः प्रकर्षेण स्तत । कीदृशाः सखायः ? “स्त्रोमवा-
 हसः” त्रिवृत्-पञ्चदशादि-स्तोमान् (१) अस्मिन् कर्मणि वहन्ति
 प्रापयन्ति ॥ १० ॥ ५०

इति सायणाचार्य-विरचिते माधवोद्ये सामवेदार्थप्रकाशे बन्धोपस्थाने

द्वितीयाध्यायस्य पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

(१) उपमशानुरोधात् क्रियायाच्चावर्तनमित्यर्थः विवरणे तु एक आ व्यर्थः स्तोत्रतः ।

(१) -विधा वर्तते इति तिष्ठत् । एवं पञ्चदशदयश्च स्तोमाः । ते च “तिमृभ्यो
 ऋङ्ङोति स-प्रथमया, तिमृभ्यो ऋङ्ङोति स-मध्यमया, तिमृभ्यो ऋङ्ङोति स उत्तम-
 योषमो तिष्ठतो विष्टुतिः” इत्यादि ताण्ड्याद्यनुशासनादभिगम्यताः । ताण्ड्ये हि
 आद्वितीयाध्यायारम्भतमोऽयं अध्यायः समस्तमेतदुक्तमेव नियुक्तं भूतम् । तत्र च
 तिष्ठत् पञ्चदशः सप्तदशः एकविंशः त्रिणावयवः चतुर्विंशः—इति पृष्ठपङ्क्तस्य
 षट् स्तोमाः क्रमेण विहिताः । अन्तरं बन्धोमानां चतुर्विंशः चत्वारिंशः षष्ट-
 चत्वारिंशः—इति चतुस्तोमाः व्यवस्थिताः । इत्थं सङ्कलनया नवस्तोमाः, तथाचाद्य
 आदिपदान् सप्तदशादर्धश्च ।

अथ षष्ठे खण्डे—

संयं प्रथमा ।

विश्वामित्र ऋषिः ।

१ १ २   २ २   ३ १   ४
इदं चान्वोजसासुतं राधानाम्यते ।

२ २   १ २
पिबात्वाहस्यगिर्वणः ॥ १ ॥ ५१

५   ५   २   १ २   १ २ १ २
I इदाहम् । हियाश्नूओजासाहे । स्रुतं राधा ।

१ २   १ २   ३   ३ २   ३ २
नाम्याश्नाहे । पिबातुवस्यागिर्वाणा २३४ः । पिवा ३४तुवाहे ।

१ १ २   ५ २ २   ३   ५
स्यारगा २३४ओहोवा । वा २३४णाः ॥ १० ॥

हे “राधानां” धनानां (१) “पते” ! “गिर्वणः” (२) गौर्भिः
स्तुतिभिर्वननीय ! इन्द्र ! “ओजसा” बलेनोपहितस्त्वं “इदम्” (३)

५१ उत्तराञ्चिकस्य १, २, ८, १ । २६

I आङ्गिरसं माधुच्छन्दसं वा ।

(१) —‘राधः’ इति निधनौ धन नामसु इष्टादश पदम् (२.१०) ।

(२) —‘गिर्वणम्’ इति मानः शब्दः । “गिर्वणा देवा भवन्ति गौर्भिरेव वनयन्ति ।
‘अष्टं गिर्वणम् ददन्’ इत्यपि निगमो भवति” इति नेरुक्तम्. ६.३.१६ ।

(३) —‘नपुंसकलिङ्गं व्यत्ययेन’ इति वि०. तथाच इदम् इममित्यर्थः । माधुण-सने
तथं ‘सुपां सुलुगित्यादिना तृतीयाया लुकि रूपम्’

II इद्र^४हिया^४औ^५हो^५ । नू^५अ^५ज^५र^५३^५४^५सा । सुत^{१२}
 रा^{१२}धा । ना^५३^५र^५म् । पा^५२^५३^५४^५ता^५इ । पि^{१२}वा^५तु^५व^५स्या^५२^५३^५ । ग ।
 वा^५च्चा^५इ । वा^१२^१३^५४^५णा^५ । ए^५हिया^५इ^५च्चा । हो^५प्र^५इ ।
 डा ॥ ११ ॥

III इद्र^५ह्य^५नू^५अ^५ज^५सा । सुत^{२१}रा^२धा । नाम्पा^१तौ^{२२} ।
 हो^२वा^१३^१च्चा^१इ । पि^१वा^१तु^१व । स्य^{२१}गा^२इ^२र्वा^२णी । हो^२वा^२३^२च्चा^२इ ।
 पि^१वा^२तु^२वौ । हो^१वा^२३^२च्चा । स्य^{१२}गा^१ये^१३^१ । वा^१२^१ना^५२^५३^५४^५औ-
 हो^२वा । घृ^२त^२स्य^२ता^२२^२३^२४^२५ ॥ १२ ॥ ५१

अनु” अनेनानुक्रमेणेत्यर्थः “अजसा” बलेन ग्रावभिः^(४) “सुतम्”
 अभिप्लुतं “अस्य”^(५) इमं सोमं “तु” क्षिप्रं “पिब”^(६) हि”^(७)
 ॥ १ ॥ ५१

II आङ्गिरसं क्रौञ्च वा ।

III आङ्गिरसं घृतस्यन्निधनम् प्राजापत्यं माधुच्छन्दसं वा ।

(४) —पात्रविशेषेत्यर्थः । इह निरुक्तम् “प्रावाणां हन्तेर्वा गृह्णातेर्वा गृह्णा-
 तेर्वा” इत्यादि तद्व गृह्णातेर्वापथेयः ।

(५) —अस्य पत्नी-निर्देशात् एकदेशमित्यर्थः-इति वि० ।

(६) —स्यच पिब इति द्वय इति दोषः ।

(७) —‘हि’ अनु द्वावपि पादपूरणौ ।

अथ द्वितीया ।

मधुच्छन्दा ऋषिः ।

२ १ २ २ ४ १ २ २ १ २ २ १ २
महाइन्द्रपुरश्चनो महित्वमस्तवज्जिणे ।

१ २ २ ३ १ २ २ २
द्यौर्नप्रथिनाश्वः ॥ २ ॥ ५२

४ ४ २ १ २ १
I महाइन्द्राः । पुरश्चनो । माश्चोरेत्वामा २ ।

१ १ १ २ २
स्तुव । जिणाइ । द्यौरेर्नाप्रा २ । थिनाशाश्वा ३४३ ।

१
ओ२३४५इ । डा ॥ १३ ॥

४ ४ ४ ४ ४ २ १ २ २ १ ४ ४
II माहाहाइन्द्राः । पूराश्चानो । महाइन्द्रा

४ २ २ ४ २
३४मा । स्तुवौश्चो ३ । हवापुज्जिणाइ । द्यौर्नप्र ।

अथम् “इन्द्रः” “महान्” शरीरेण प्रोक्तः “पराश” गुणैक

“पुरश्चनो” इति पाठः क० ख० ए० क० ग० ख०
इति षट्स, विवर्णमस्मत्तय । “परश्च नु” इति भाष्य मस्मत्तः
पाठः, नान्यत्र क्वचिदपि ।

२ १ ७   ५   ७ ७ २   ४ ५
थिनाशवार३ः । द्यौर्ना३३३३प्रा । थिनौ३३३ । हवोवा ।

४   ५
शाप्रवो३३३३ ॥ १४ ॥

४ २   ४   ३ २   १
III महा इन्द्रा३ पुरश्चनाः । माहित्वा३३३३३३मा ।

३ २ १ ५   २   २   २   १ २ ३ २
स्तुवत्रा३३३३३३इणा३ । द्यौर्ना३३३३३३प्रा । थिनाशवा-

३३३३३ः । ओ३३३३३३ । डा ॥ १५ ॥ ५२

तृकृष्टः, किञ्च “वञ्जिणे” वञ्जयुक्ताय “महित्वं” पूर्वीकृतं त्रिविधमा-
धिक्यम् सर्वदा “अस्तु” [अभाव-सिद्धस्यापि भक्त्या प्रार्थन-
मेतत्,] किञ्च “द्यौर्न” द्युलोकइव “शवः” बलम्^(१) इन्द्रस्य
सेनारूपं “प्रथिना” पृथुत्वेन पुत्र्यताम्-इति शेषः^(२) [यथा द्यु-
लोकाः प्रभूतः एवमस्य सेना प्रभूतास्तु] । “नु”-शब्दो यद्यपि

I, II, III वास्त्राणि, प्रैयमिधानि वा वैयशानि वा आश्वानि
वा उक्तादमनानि वा ।

(१) ‘शवः’-इति निघण्टौ बलनामस्य चतुर्थम् २.७ ।

(२) ‘अस्तित्वमुपपद्यते’ इति वि० ।

अथ हतोषा ।

कुसोदी काण्व ऋषिः ।

१२ २२ २ १ २ २ १ २ १२ २२
 आतूनन्द्रतुमन्तच्चित्रं ग्राममङ्गभाय ।

२ १२ २२
 महाहस्तीदक्षिणेन ॥ ३ ॥ ५३

चित्र-नामसु^(३) नु-मस्त्वित्यादिषु पठितः^(४) तथापि तदर्थत्वा-
 भवात् समुच्चयार्थोऽत्र गृह्यते^(५) ॥ न गच्छो लोके प्रतिषेधार्थं
 एव, स्वाध्याये तु प्रतिषेधार्थं उपमार्थेति द्विविधः ; यत्र पदे
 नान्वीयते, तस्मात् पूर्वं प्रयुज्यमानः प्रतिषेधार्थः, उपरिष्ठात्
 प्रयुज्यमान उपमार्थः ; तथाच यास्क उदाह्रति "उभयमन्वध्यायं
 नेन्द्रं देवमममतेति प्रतिषेधार्थीयः परस्तादुपचारस्तस्य यत्
 प्रतिषेधति, दुर्मदासो न सुरायामित्युपमार्थीय उपरिष्ठादुप-
 चारस्तस्य येनोपमिमतेति^(१,२,६)" इति । अत्रोपमा वाचिनी
 दुःशब्दस्योपरि-प्रयुक्तत्वादुपमार्थः स्वीकृतः ॥ २ ॥ ५२

५३ उत्तरार्चिकस्य १, २, ६, १ । २७

(३) "चित्र नामान्युभयार्णि पठिदुर्गतः चित्र कस्मात् 'मङ्गविभोविकर्ष' इति
 नैरुक्तम् ३, २, १० ।

(४) निवर्गोर्द्धितोऽध्यायीय चतुर्दशखण्डादनन्तरम् ।

(५) "आश्चर्यमेतत् ? कानि सन्ते 'न' इति । विवरणकृता तु यथाशक्तस्य 'न'
 इत्यस्य विवरणं पाठपरमार्थ इत्युक्तम् । पठ प्रत्ये खलु, नः संचि इत्येव कटः श्रूयते,
 तथाच नः संचिलम् अस्तु इत्येतादृशोऽर्थः कोवा वादः इत्यपि न गम्यते ।

^{५४ ४} १ १ २ १ २२ १
 । आतूनआ । द्रक्षुमारश्नाम् । चाइत्रंयाभारश्ना-
^२ ^१ ^१ ^{२२ २} ^५ ^१
 चाइ । संश्रभाया । महाहस्तोरश्नाचाइ । दक्षारश्ना-
^१ ^१ ^२ ^{५४ ४} ^{१ २}
 णाइना । माहारश्ना । हारस्तोरश्नाऔहोवा । दक्षिणे
 शनारश्ना ॥ १६ ॥

^{५४ ४} ^{४ ५} ^{१ २ ५}
 ।। आतूनइद्रक्षुमान्ताम् । चित्रारश्नाश्नाभाम् ।
^२ ^२ ^५ ^{१ २} ^{५४ ४}
 सङ्गभारश्नाया । माश्नाचाइ । हारस्तारश्नाऔहोवा ।
^{१ २ २ २ १ १ १ १}
 दक्षिणेनारश्ना ॥ १७ ॥

हे “इन्द्र” । “महाहस्तो”^(१) महाहस्तवान् त्वम् “तु”^(२)
 तदानीमिव “तः” अस्मभ्यं दातुं “क्षुमन्तं” शब्दवन्तं स्तुत्यमि-

I, II गौरोविते ।

(१) —महाशसो हस्तश्च महाहस्तः, तस्मादिदं तृतीयैकवचनम्, तस्य “इथाडिया-
 जिकाराणामुपसङ्गानाम्” (२, १, ३१) —इतोकारादेशः सङ्गता हस्तो नैत्यर्थः ।

(२) ऋचि त इति “ऋचि त नु ष मल्ल-तङ् कु वोरुषाणाम् (६, ३, ११३)” —अनेन
 दीर्घः ।

III आतूनइ । द्रक्षुमाइन्ताम् । चित्रं ग्राभं मङ्गभाये

या । चित्रं ग्राभं मम् । गृ । औश्चोइ । भार३४या । ऐचोइ ।

महाक्षस्तोदक्षार३३चोइ । औचो । वाचो२३४वा । णा५इनो

इहाइ ॥ १८ ॥

II आतूनइन्द्रक्षुमाइन्ताम् । चित्रं ग्राभं मङ्गभाया ।

चित्रं ग्राभं मम् । गृ२३ । ई३४हा । भार३४या ।

ऐचोइ । महाक्षस्तोदक्षार३३चोइ । औचो । वाचो२३-

४वा । णा५इनोइहाइ ॥ १८ ॥ ५३

त्यर्थः “चित्रं” चायनीयं “ग्राभं”^(३) ग्राहकं । यज्ञणाहं वा ।
धनं “इक्षिणेन” हस्तेन “आ मङ्गभाय”^(४) अभिमुख्येन
मङ्गहाण ॥ ३ ॥ ५३

III, IV आपानवेणवे, वेणवं वा आपाने वा आकृपारिवा
पारववे वा ।

(३) - हृषहोरिति भस्वं रूपम् । अभिषवादिभिः सम्भारैः सम्भृतमित्यर्थः ।

(४) - कन्दमि शायजपि (३, ५, ६५) इति शाययः । हृषहोरिति भस्वं ।

अथ चतुर्थी ।

प्रियमेध ऋषिः ।

३ १४ २२ २ १ २ २ १ २ २ ९
अभिप्रगोपतिङ्गिरेन्द्रमर्चयथाविदे ।

३ ९ ३ २ ३ १ २
सुनुस्सत्यस्यसत्यतिम् ॥ ४ ॥ ५४

४ ५ ४ ५ २ १ १ १ ७ १ २
I अभो अभो । प्रगोऽपातिङ्गिरा २ । इन्द्रमर्चयथा

४ १ १ १ ३ ५ १ १ ९
१विदा १इ । सुनुस् १हाइ । सात्या २३४हा । स्या २मा

५ १ २ २ १ १ १ १ १
२३४औहोवा । पतोऽमे २३४५ ॥ २० ॥

४ ५ ४ ५ २ १ २ १ १
II अभो अभो । प्रगो । पतिङ्गिरा । इन्द्राम् ।

“गोपति” गवां^(१) सामिनम् “इन्द्रम्” “अभि अर्च^(२)”

५४ उत्तरार्चिकस्य ७, १, १, १ । २८

I, II धुरीः सामनी ।

(१) ‘गोशब्देनाव मोम उच्यते’ इति वि० ।

(२) ‘मध्यम पुरुषै कवचनमिदमुत्तमपुरुषै कवचनस्य स्थाने द्रष्टव्यम्, लोट् लङ् इत्ये ।

‘अथर्व’ आभिमुख्येन लौमोत्यर्थः- इति वि० ।

४ २ ४ ५ १ १ ५ १ ४ २
अर्चाया२३४था । ऊं३ऊ३म् । आ२३४इविदाइ । सन्

४ २ ४ ५ १ १ ५ १ ४ २
मत्यस्यसा । ऊं३ऊ३म् । ओ२३४वा । पा५ । तोई

५
हाइ ॥ ३१ ॥

५ २ ४ ५ १ ४ २
III अभि । प्रगो३ । पतिं गिरा । इन्द्रमर्चयथावि-
दा२३ई । सन्सत्या३१२३ । स्यमापुत्यतायिम । सन्

२ ४ ५ ४ ५
सत्या३१२३ । स्य सावा । पा५ । तोईहाइ ॥ ३२ ॥ ५४

“गिरा” स्तुत्वा प्रकर्षणं पूजय “यथा विदे”^(३) स यथा स्वात्मानं
स्तुत प्रकारं जानाति यथा वा यागं प्रति गन्तव्यमिति जाना-
ति तथाऽर्चति । कीदृगमिन्द्रम् : “गयस्य” यज्ञस्य “सदम्”
पुत्रं^(४) [तवानुगृह्णन् सन्निविष्टप्रचर्यते] “सत्यति” सतां यज-
मानानां पालकम् ॥ ४ ॥ ५४

III महागौरीवितम् गौरीवितं वा ।

(३) ‘कथं पुनः ज्ञेयम्’ ‘यथाविदे’ यथा जानामीत्यर्थः इति वि० ।

(४) कथम्पुनः सत्यस्यपुत्रः ? उच्यते वैविध्यलक्षणं त्रयम् सत्यं तनं त्रयम्-नामकेन

वामदेव ऋषिः ।

३१२   ३२
क्याणचिष्ठयावृता ॥ ५ ॥ पूपू

३४ पूर्त्ताद्वाइ ॥ २२ ॥

“सदावृधः” सर्वदा वर्द्धमानः “चित्रः” चायनीयः^(१) “सखा”

॥ वाचः सामनी ।

(२) 'चित्तः विचित्रः पूज्यो वा' इति वि०।

र र र र ० १ २ ० ४ र ४ र
होवाजतीसदा । वृधाः साखा३४ । होवाइ । होवाइ ।

र २ १ र ३ ४ र ०
कयाशचाइ । छया । वा२र्त्ता२३४औहोवा । ऊ२३-

४
४पा ॥ २४ ॥

० र ५ ० ४ र ४ १ २ १ र
।।। काऽ५या । नद्या३इचा३आभुवात् । ऊ । तीसदावृ-

२ १ ० र ० २ १ ३
धःस । खा । औ३ हो हाइ । कया२३शचाइ । छ

र २ १ ०
यौ हो३ । ऊम्मा २ । वाऽ२ । र्त्ता३पुहाइ ॥ ०५ ॥ ५५

मित्रभूतः इन्द्रः “कथा” “ऊतो”^(१) कल्या तर्पणेन “नः” अस्मान्
“आ भवत्”^(२) अभिसुख्येन भवेत् “शचिदया” प्रज्ञावत्तमया^(३)
प्रज्ञासहित मनुष्यमानेन “कथा वृता” केन वर्तनेन कर्मणा च
अभिसुखो भवेत् ॥ ५ ॥ ५५

।।। मन्नावामदेव्यं वामदेव्यं वा ।

(१) - सुषां सुलुगित्वादिना ०.१.३६ पू।सवर्ण दीध ।

(२) - लोटो रूपम् ।

(३) - “शची” इति निघण्टो प्रज्ञानामसु अहसम् पदम् ०६ । “शचीति कर्म नाम

II त्या३४म् । उवःसत्रासाहम् । ओ६वा । विश्वा-

सुगीर्षाया३५ताम् । आ२२च्या । वार३या । मियौ३६हो ।

वाहा३४३इ । तार३४यो६हाइ ॥ २७ ॥ ५६

बलेन सङ्गत्य जितारं^(१)] “वः” युष्मदीयेषु “विश्वासु गोर्षु”^(२) सर्वेषु स्तोत्रेषु “आयतं”^(३) विस्तृतं । सर्वत्रेन्द्र एव स्तूयते तस्मात् तेषु विततम् । “त्यम् उ” [‘उ’-इत्यवधारणे] तमेवेन्द्रम् “ऊतये” अस्मद्रक्षणाय “आचावयमि” । च्छ, प्र, ष, गतौ (स्वा० प्रा०)] त्वदीयेः स्तोत्रैः यज्ञं प्रति आभिसुख्येन गमय ॥ ६ ॥ ५६

I, II इन्द्रस्य सत्रासाहोये, अजितस्य आजितो वा ।

(१)—‘सत्रा इन्द्रः सत्य-वचनः (नि० ३, १७, ७ मदा इन्द्रपयः) यो वा । सङ्घि चभिभवे मर्षणे च (स्वा० आ०), अत्र सङ्घि चभिभवार्थः । सत्येन मर्षदा वा इन्द्राणामभि भवितारम्’ इति वि० ।

(४)—‘सप्तमी-बहुवचनमिदं तृतीया-बहुवचनस्य स्थाने द्रष्टव्यम् । विश्वभिर्गोभिः सर्वाभिः ऋग्यजुःसाम-सूक्तपाभिर्वीर्यभिरित्यर्थः’—इति वि० ।

(५)—‘आयत निवहं कृतमित्यर्थः’ इति वि० ।

अथाष्टमी ।

वामदेव ऋषिः ।

२ ३ १ २ ३ २ ३ ३ ३ क २ १ २ ३
येतेपन्थाअधोदिवोयेभिर्व्यश्चमैरयः ।

३ १ २ ३ १ २
उतश्रीपन्तुनोभुवः ॥ ८ ॥ ५८

२ ३ ४ ५ २ ३ ४ ५
। ह्राइ । आप्सूदा२३४जाः । आप्सूदा२३४जाः ।

२ ३ ४ ५ १ २ ३ ४ ५ २ ३ ४ ५
येतेपन्थाअधोदिवोयेभिर्व्यश्चमैरयः । ह्राइ । आप्सूदा२३४जाः ।

२ ३ ४ ५ १ २ ३ ४ ५ २ ३ ४ ५
येभिर्व्यश्चाइमाइरया२३४पुः । ह्राइ । उताश्री२३४पा ।

२ ३ ४ ५ १ २ ३ ४ ५ २ ३ ४ ५
तुनो२३ । भू२वा२३४श्रीहोवा । ई२३४तो ॥ २८ ॥ ५८

हे इन्द्र ! “दिवः” द्युलोकस्य “अधः” अधस्तात् “ये”

“विश्वम्”-एष पाठा भाव्य भाव सम्मतः । “व्यश्वम्”-

इति पाठस्तु सङ्गृहीत-समस्त पुस्तकानाम् ।

विवरणकारस्य सम्मतस्य स एव, तथाच --व्यश्वम् वेगिनाश्च शीघ्रं सित्यर्थे इति
तद्-विवरणम् ।

। अश्विनोः माम ।

‘प्रिय’ शब्दज्ञान, इन्द्र, ‘अनि गो’, ‘मेषां’ प्रजापति ‘अयानिपम’ याचं—एयोर्ज्ञा
विवरण-सम्मतः ।

अथ नवमो ।

श्रुतकक्ष ऋषिः* ।

२ १ २ २ २ २ २ २ २ २

भद्रम्भद्रन्नआभरेषमूर्जं शतक्रतो ।

१ २ ३ १ २

यदिन्द्रमृडयासिनः ॥ ८ ॥ ५८

“पन्याः”(१) पन्यान् मार्गाः सन्ति, “येभिः”(२) यैर्मार्गैः “विश्वं” सर्वं जगत् “ऐरयः” प्राप्तवानसि, ते मार्गाः यजमानैः स्तूयन्ता-
मिति शेषः । “उत्” अपिच “नः” अस्मदीयाः “भुवः”(३) भूमीः
निवास-स्थानानि “ओषन्तु”(४) यजमानाः त्वदनुग्रहाच्छृण्व-
न्तु(५) ॥ ८ ॥ ५८

* ‘सुकक्षस्यार्षम्’ इति वि० ।

५८ ऋग्वेदस्य ६, ६, २६, ३ ।

(१) -‘शकवचनमिदं बहुवचनार्थं भवति’ इति वि० ।

(२) -‘मिममेमादेशश्चन्द्रसि बाहुव्येन भवति (१, १, १०) ।

(३) -“इन्द्रस्युभयथा (६, ४, ८६)” इत्यादि ।

(४) -‘लोटि सिप्पच्चे (२, ४, २४) रूपम् ।

(५) -‘ये’ ‘ते’ तव स्वसताः ‘पन्याः’ पन्यान् ‘दिवः’ अधः ‘अन्तरीचः’ लोके ‘येभिः’ यैः पृथिभिः ‘विश्वं’ शीघ्रम् ‘ऐरयः’ आगतवानसि । ‘उत्’ अपिच ते रेत्य ‘भुवः’ अध-
यवे वेद्याणां प्रदेशे ‘नः’ अस्माकं स्त, तोः ‘ओषन्तु’ शृणोतु भवान्—इत्ययमर्थः । विवरण-
सम्पत् ।

५ ४ ५ २ १ २ ४ ५ ४ ५
I भद्रम्भाद्राम् । नआभा२३रा३ । आ३षामूर्जाम् ।

२ १ २ ४ ५ ४ ५ १ ४ ५ २ २
शतक्रा२३ता३३ । यादिन्द्रामृ । डा२या२३४औहोवा ।

२ ५
सी२३४नाः ॥ ३० ॥ ५८

हे “शतक्रतो” शत-विध-कर्मन् ! [शत प्रज्ञ ! वा] “इन्द्र” !
“भद्रं भद्रं” कल्याणतमं^(१) । सुखीत्यादकं वा] धनं “नः” अस्म-
भ्यम् “आभर”^(२) सम्पादय देहि, तथा “इषम् ऊर्जम्”^(३) अन्न-
रसं [यद्वा बलवदन्नं^(४) देहि], “नः” अस्मान् “यद्”^(५) यदि
“मृडयासि” सुखयामि तर्हि धनादिकं देहीति । मृड सुखणे
(क्वा० प०)] तस्य लेटि अङ्गस्याडागमः^(६) ॥ ८ ॥ ५८

I गीतमस्य भद्रम् ।

(१) —अभ्यासेनातिशय्य लक्ष्यते ।

(२) —हृत्तेर्भवे कपस् आहरेत्यर्थः ।

(३) —“इषम्”, “ऊर्जम्” द्वे अर्प्येते अन्ननामनी । नि० २. १०. १८, अतः पौनरुक्त्य-
प्रसङ्गात् ऊर्जशब्दोऽयं रस-वचनो द्रष्टव्यः अन्नञ्च रमस्तेत्यर्थः इति वि० ।

(४) —“उन्नं” इति निघण्टौ बल-नामस्य एकविंशतितमम् ४, ८ ।

(५) —“यत्” तृतीययाया अत्र लुक्, येन अन्नं रमेन च “मृडयामि” सर्वदा सुखयामि,
जीवदमोत्यर्थः —इति वि० ।

(६) —“लेटोडाटौ (४. ४. २५)” ।

“मरुतः” प्रातः^(१) “पिबन्ति”^(२); “उत” अपि च “अश्विनौ”^(३)
अश्विनौ च सोमं प्रातः सवने पिबतः ॥ १० ॥ ई०

इति माथणःचार्य विरचिते माधवौधे सामवेदार्थप्रकाशे छन्दोब्राह्मणे
द्वितीयाध्यातस्य षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

अथ मममे खण्डे—

भेषा प्रथमा ।

इन्द्रमातरो देवजामय ऋषिकाः ।

३ १ २   ३ २ ३ १ २   ३ १ २
ईङ्गयन्तीरपस्युवइन्द्रज्जातमुपामते ।

३   १ २ ३ १ २
वन्वानामःसुवीर्यम् ॥ १ ॥ ६१

६१ ऋग्वेदस्य ८, ८, ११, १ ।

(१)—प्रातइति न जाने कुतो नमः ।

(२)—“लडथं लोडर्थं द्रष्टव्यः पिबन्तु” इति वि० ।

(३)—“अथातो युस्थाना देवता सामा मन्थिनो” ७५ यावाग्रथियावित्येकं अश्वि-
रावा वित्येकं, मर्याचन्द्रममावित्येकं, राजानो पृथ्वाऋतावित्येतैरुत्तमिका” इत्यादि
नेकतम १२.१.१ -- २ ।

५० क,

^{४२} ^२ ^१ ^१ ^{२२}
 I ईङ्ख्यन्तीः । अपा२स्यूवा२ः । आइन्द्रञ्जातम् ।
^१ ^२ ^{१४} ^२ ^१ ^२
 ऊपा१साता२इ । वन्वाना२३साः । सुवीरिया३१उवा२३ ।
^१
 वृधे१ ॥ ३२ ॥ ६१

“ईङ्ख्यन्तीः”^(१) गच्छन्त्यः स्तुत्यादिभिः इन्द्रं प्राप्नुवन्तः
 “अपस्यूवः” अपः कर्मात्मन इच्छन्त्यः इन्द्रमातरः अस्य सूक्तस्य
 द्रष्टुः^(२) “जातं” प्रादुर्भूतं तम् “इन्द्रम्” “उपासते”^(३) परि-
 चरन्ति, “सुवीर्य” शोभन-वीर्योपेतं धनं च “वन्वानासः”^(४)
 तस्मात् इन्द्रात् सशक्तवत्यो भवन्ति ॥

“वन्वानासः”-“भेजानासः”-इति पाठौ ॥ १ ॥ ६१

I त्वाष्टसाम । “त्वाष्टी”-इति च पाठः ।

(१) “ईङ्ख्यन्ती” इति गतिकर्मसु अशोतितमम नि० २, १४ ।

(२) “अपस्यूवः” इति वि० ।

(३) “उपासते” इन्द्रं तस्यैव समीपे व्यवतिष्ठन् इत्यर्थः-इति वि० ।

(४) “वन्” वाचने इत्यस्यैव रूपम् । वाचमाना उच्यन्ते । किं वाचमानाः ?
 उच्यन्ते—तस्यैवेन्द्रस्य शोभनं वीर्यम्-इति वि० ।

षष्ठ दितीया ।

गोधा ऋषिः ।

१ २   ३ ४ ५   ६ ७
नकिदेवाः* इनीमसिनक्याः॑ योपयामसि ।

३   १ २
मन्त्रश्रुत्यः॑ चरामसि ॥ २ ॥ ६२

५   ६   ७ ८   ९   १० ११ १२
I नकिदेवाः । इनाइ । इनोमामा३इ । मासी३या ।

५   ६   ७ ८   ९   १० ११ १२
नकियायो । पया । पयामामा३इ । मासी३या । मन्त्र-

२ १   २   १ २ ३
श्रुत्याम् । चरा । चरामामा३इ । मासी३या ॥ ३३ ॥ ६२

हे “देवाः” इन्द्रादयः । यस्मिन् विषये “न कि(१) इनीमसि”
न किमपि हिंस्रः(१) [मोङ् हिंसायां, क्यैयादिकः “मीनाति

६२ ऋग्वेदस्य ८, ७, २२, ७ ।

* “नकिर्देवा”-इति, ‘’ “नकिरायो” इति च ऋग्वेद-पाठः ।

‡ “मन्त्रश्रुत्यम्” इति आद्यनुदात्त अन्तोदात्तय ऋग्वेद-
पाठः ।

I गोधासाम ।

(१)- ‘नन्ति प्रतिषेध, कीति निपातोः नयकः’ इति वि० ।

(२)- इह देवाः न इनीमसि, प्राणि-वध कर्म यस्मादि यम न कुं इत्यर्थः

-इति वि० ।

अथ तृतीया ।

दध्यङ्ङायवर्ण ऋषिः* ।

ॐ १२ २३ १ २ ३ १

दोषोआगाहृ चङ्गायद्युमङ्गामन्नायवर्ण ।

ॐ २ ३ १ २ ३ १ २

स्तुद्धिदेवस्सवितारम् ॥ ३ ॥ ६३

१

४२ ५२ ४ ४

२ १ २

२

१२

I दोषोआगात् । बृहङ्गाया । द्युमङ्गा२३मान् । आथ-

निर्गमे (७, ३, ८१ पा०) इति ऋस्वः, “इदन्तोममि (७, १, ४६ पा०)” मकार-लोपश्चान्दसः । आकारः समुच्चये ।] “न किं न च ‘योपयाममि’ योपयामः^(१) अननुष्ठानेन [अन्यथानुष्ठानेन वा] मोहयामः [युप विमोहने (चु० पा०)] । किन्तर्हि ? “मन्त्रश्रुत्यं” मन्त्रेण स्मार्यं श्रुतौ विधिवान्वय-प्रतिपाद्यं यद् युष्मद्विषयं कर्म^(४) तत् “चराममि” आचरामः^(५) अनुतिष्ठामः ॥

“इनीममि” “मिनीममि”-इति च पाठौ ॥ २ ॥ ६२

* ‘वामदेवस्थार्षम्’-इति वि०-पाठः ।

I सवितुः साम ।

(१)-‘इह निखननार्थे द्रष्टव्यः ; युप-निखननमपि न कुर्मः, ह्यौषधादि-हिंसा-मपि न कुर्मः’ इति वि० ।

(४)-‘अपाव्यम्’-इति वि० ।

(५)-‘प्राणि बध न कुर्मः, अपमेव कुर्म इत्यर्थः । उक्तञ्च-“अथैनैष तु संसिद्धेद

४ २   २ १   ५ २   ६ २   ५ ५
 वर्णा३ । स्तुहि । औ३हो३४इ । देवा३म् । सवोवा ।

४   ५
 तापूरोद्वाइ ॥ ३४ ॥ ६३

हे “बृहन्नाय”^(१) बृहदास्थस्य साम्नो गातः ! “द्यम्नामन्”^(२)
 दीप्त-गमन ! “आथर्वण”^(३) अथर्वन् ऋषेरपत्य ।^(४) ऋषिः स्वा-
 त्मानमेवामन्वयते त्वं “दोषः”^(५) ऋत्विग्यजमानापराधेन यः
 कश्चिद् दोषः “आगात्” आगच्छति तत्परिहारार्थं “सवि-
 तार”^(६) प्रेरकम् एतन्नामकं “देवं” “स्तुहि” । [यद्वा “दोषः”
 दूषयति नाशयति तमांसोति, दुनोति उपतपति रक्षांसोति वा
 दोषः, सः सविता “आगात्”, अतो हे “आथर्वण !” “बृहत्”
 स्तोत्रं “गाय” । तथा “गामन्” गायतीति गामा हे एवं विधं !
 स्वात्मन् ! “द्यम्” दीप्तिमदन्यत् स्तोत्रम् उप गाय । शिष्टं^(७)
 पुनरादरार्थम् ॥ ३ ॥ ६३

ब्राह्मणो नाव संशयः । कुर्यादन्यत्र वा कुर्यान्मन्त्रो ब्राह्मण उच्यते (मनु० ३०७०)
 -इति-इति वि० ।

(१) —‘गाय उच्चारय’-इति वि० ।

(२) —‘द्यमतां स्वर-सौष्टव-युक्तानां साम्नां गामन गातः’-इत्यर्थः । वि० भक्षन् ।

(३) —‘अथर्वति गंत्यर्थः’ अथर्व गन्ता, न अथर्व अथर्वत्युच्यते, तस्यायं सोमो स्वभनः नेन
 स आथर्वणः, तस्य सम्बोधनं च आथर्वण । सम वामदेवस्य स्वभनः । इत्यर्थः
 इति वि० ।

(४) —‘अथर्वणोऽथनवन्मन्त्रवर्तित्यरतिकर्षा तस्य प्रतिषेधः’-इत्यादि जै० ११, १८ ।

(५) ‘दोषा राविः, उ इति पदपरणः’-इति वि० । पदकारणत्वं च संव-
 चिच्छेदः ‘दोषा, उ’-इति ।

(६) —‘सविता सर्वस्य प्रसविता’-इत्यादि जै० १० ४१ । ‘सवितृ देवत्यस्य बृहन्’
 -इति वि०-ध्वनिः ।

(७) —‘शेषमर्द्धम्’ ।

अथ चतुर्थी ।

प्रस्कण ऋषिः ।

३ २ ४ १ २ २ २ क २ २ ३ २ ३ २
 एषोऽषाऽप्रपूर्व्याव्युक्तिप्रियादिवः ।

३ १ २ ३ २
 स्तुपेवामश्विनावृत्त ॥ ४ ॥* ६४

४ २ २ १ २ २ २ १ २ २
 । एषोऽषाः । आपूर्व्या । व्युक्ति । होवाश्चाइ ।
 १ २ २ २ २ २ २ २ २ १ ४
 प्रियादाश्चाइवाः । स्तुपाश्चाइवामाः । श्विनोश्चाइवा ।
 ४ ४
 वृषोश्चाइ ॥ ३५ ॥

“एषः”^(१) एषैव अस्माभिः परिदृश्यमाना “प्रिया” सर्वेषां
 प्रीतिहेतुः “अपूर्व्या”^(२) पूर्वेषु मध्यरात्रादिकालेषु विद्यमाना न

६४ उत्तरार्चिकस्य ८, ३, ७, १—ऋग्वेदस्य १, ३, ३, ३, १ ।

। उपस साम ।

(१) - ‘एषा, उ, उषा’ इति पदकारः । विवरणकारेण च तथैव व्याख्यानः
 “उकारः पादपरः” इति ।

(२) - ‘यतः पूर्व’ नास्ति सा अपूर्वा, अपूर्वा एव अपूर्वा, स्वार्थिकलङ्घितः, प्रथमे-
 त्यर्थः इति वि० ।

*॥ इति ग्रामे गेये पञ्चमस्याङ्गः प्रपाठकः ॥

अथ पद्यमी ।

गोतम ऋषिः ।

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

इन्द्रोदधीचोअस्थभिर्वृत्राण्यप्रतिष्कृतः ।

३ १ २ ३ १ २ २ २

जघाननवतोन्नव ॥ ५ ॥ ६५

भवति किन्विदानीन्तना “उषा”^(१) उषो देवता “दिवः” द्यु-
लोकस्य सकाशात् आगत्य “व्युच्छति” तमो वर्जयति^(२) । हे
“अश्विनौ” अश्विनौ !^(३) “वां” युवां ‘बृहत्’ प्रभूतं यथा भवति
तथा “स्तुषे” स्तौमि ॥ ४ ॥ ६४

६५ उत्तराञ्चिकस्य ३.१, ८, १—ऋग्वेदस्य १, ६, ७, ४ ।

(१)—‘उषाः, कस्मात्? उच्छतीति सत्या रात्रे रपरः कालस्य उषा भवति’
इत्यादि नैगम-काण्डोऽयं नेरुक्तम् (२, १८) पदकृतं तद्वन्मन्त्रोऽयम् । सः यण मन्त्रे तु
‘उषा, वष्टः कान्ति-कर्मणः, उच्छतेरितरा माश्रमिका, तस्या उषा भवति’ इत्यादि
देवत-काण्डोऽयं नेरुक्तम् (३ ५--६) प्रेक्ष्यम् ।

(४)—‘व्युच्छति, उच्छिविषामे, विवासयति—किम्? मामर्थ्यान् तमांभिः शक्नोति
विवासयितुम् अतो विवासनेनाव उदितत्वं लक्ष्यते. उदितेत्यर्थः इति वि० ।

(५)—‘अथातो द्युः स्थाना देवताः । तामाश्विनौ प्रथमागामिनौ भवतः । अश्विनौ
यद् व्यद्ववाते सर्वं रमेनाभ्योऽश्वोतिषाण्यः । अश्वे रश्मिनावित्यौर्णवाभ । तत्काव
श्विनौ द्यावापृथिव्यावित्येकं ; होरात्रावित्येकं सर्वं । अचन्द्रममावित्येकं राजानौ पुण्यलता-
वित्येति चासिकाः । तयोः कालः ऊदमर्द्धरात्रौ प्रकाशभावस्यानुविष्टश्च स नुतमो
भागो हि मध्यमो ज्योतिर्भागश्चादित्यः । तयोरेषा भवति’ इत्यादि नेरुक्तम्. १ ० ।

I ओम् । इन्द्रोदधीचोऽस्थभिरिया २ई३या । वृत्राण्य-

प्रतिष्कृतइया २ई३या । जघाननवतीर्नवइया २ । इ२ ।

या २३४ । औक्षीवा । ऊ२३४पा ॥ १ ॥

II इन्द्रोदधाइ । चोऽस्थो २३४भोः । वृत्राणिया ।

अत्र शाटगायनिन इतिहास माचक्षते -- 'आथर्वणस्य दधीचो जीवतो दग्धनेन असुराः पराबभूवुः । अथ तस्मिन् स्वर्गते, असुरैः पूर्णां पृथिव्यभवत् । अथेन्द्रस्तैरसुरैः सह योद्धुं मशक्तुवंस्तं सृषि मन्विच्छन्, स्वर्गं गत इति श्रुत्वा । अथ पप्रच्छ तत्रत्यान्—इह किमस्य किञ्चित् परिशिष्टमङ्गमस्ति ? इति, तस्मात्प्रवोचन्—अस्थेतदाश्वं शीर्षं, येन शिरसा अश्विभ्यां मधुविद्यां प्राप्नुवीत्, तत् न विद्मः तद्यत्नाभवदिति ; पुनरिन्द्रोऽब्रवीत्—तदन्विच्छ-तेति । तदा अन्वेषिषुः । तच्छर्यणावत्यनुविद्या जङ्गः, (शर्य-णावद्ध वै नाम कुरुक्षेत्रस्य जघनार्द्धं सरः स्यन्दते) । तस्य शिर-सोऽस्थभिरिन्द्रो ऽसुरान् जघानेति' (१) ॥

I, II त्वष्टुरातिथे हे ।

(१) --शिवरणकारस्त्वेनमितिहासमन्यथाचष्टे । तथाहि--'कालवक्त्रा नाम असुराः । रसुरैर्वाध्यमाना देवा ब्रह्माणसुपगम्योक्तवन्तः--भगवन् ' कालवक्त्रे रसुरैर्वाध्यासहे,

२११

२१२

२

२२२

२

४ ५

प्रतिष्कृताः । जघाना२३ना । वतीर्नवा । औ३होवा ।

४

होपुइ । डा ॥ २ ॥ ६५

“अप्रतिष्कृतः” (२) परैरप्रतिशब्दितः प्रतिकूल-शब्द-रहितः
 “इन्द्रः” आथर्वणस्य “दधोचः” (१) एतत्सञ्ज्ञकस्य ऋषेः
 “अस्थभिः” पार्श्व-शिरः-सम्बन्धिभिरस्थिभिः “नवतीर्नव” नव-
 सङ्ख्याका नवतीः, दशोत्तरा अष्टशतसङ्ख्याकाः [८१०]
 [तथाहि—लोक-त्रय-वर्त्तिनो देवान् जेतुम् आदावासुरो माया
 त्रिधा सम्पद्यते, त्रिविधा सा अतीतानागत-वर्त्तमान काल-भेदेन
 तत्काल-वर्त्तिनो जेतुं पुनरपि प्रत्येकं त्रिगुणिता भवति, एवं नव
 सम्पद्यन्ते, पुनरपि उत्साहादि-शक्ति-त्रय-रूपेण (४) त्रैगुण्ये सति

तेषां मारणोपायं विधत्स्वेति । तच्छ्रुत्वा स तानुवाच दधोचि नाम ऋषिस्तमुपगम्य
 ब्रूत, स मारणोपायं विधास्यति । ते तच्छ्रुत्वा तथेत्यङ्गोक्त्यत दधोच उपगम्य उक्तवक्ता-
 भगवन् ! अस्मदीयान्यस्त्राणि शूक्रलोपां पुरोधा अपहरति, तानि रक्षस्व । ततः स
 ऋषिस्तानुवाच—स म मुखे प्रक्षिपध्वम् । तत इन्द्रादिभिर्देवैः स मरुद्गणैः तस्य मुखं
 प्रक्षिपन्ति । पुनः कालेन देवासुर-सङ्ग्रामे पर्युपस्थिते एतद्देवा ऊचुः भगवन् !
 तान्यस्त्राणि प्रयच्छस्वास्त्राकम् । ततस्ते नोक्तम्—तानि मे ओर्णानि, न तानि पुनः
 प्राप्नुं शक्यानि । ततः प्रजापति-सुखा देवा ऊचुः—भगवन् ! प्राण-त्यागं कुरुष्व । इति
 श्रुत्वा पुनः कृतञ्च तेन प्राण-त्यागः । तस्य दधोच-स्वभूतैरभ्यभिर्गन्धो वृत्राणि जघान-
 इति ।

(२)—‘अप्रतिस्वलितः’-इति वि० ।

(३)—‘या मयर्वा सनुयिता दध्यङ् धियमगन्त’-इति (१, १७, २, १४) अस्मदीय-
 सन्वार्थः परिद्रष्टव्यः ।

(४)—प्रभावोत्साहसन्तुष्टाः शक्तयस्मिन् ।

अथ षष्ठी ।

मधुच्छन्दा ऋषिः ।

२३ ३१२ २२३ १२ २१९
इन्द्रेहिमत्स्यन्धसोविश्वेभिः सोमपर्वभिः ।

६१ २३ १२ २२
महा^५अभिष्टिरोजसा ॥ ६ ॥ ६६

५ २ ४ २ १ २ २ १ २२
। इन्द्रेहिमाहाउ । त्पोश्चान्धाऽसाः । वाइश्वेभिः

सप्तविंशतिः सम्पद्यते, पुनः सात्विकादि-गुण-त्रय-भेदेन त्रैगुण्ये
सति एकोत्तरा अशोतिः सम्पद्यते, एवं चतुर्भिस्त्रिकै गुणिताया
मायाया दशसु दिक्षु प्रत्येक मवस्थाने सति नव नवतयः सम्पद्यन्ते;
एवं विधं मायारूपाणि] “वृत्राणि” (५) आवरकाणि असुर-
जातानि “जघान” हतवान् ॥ ५ ॥ ६५

हे “इन्द्र!” “एहि” अस्मिन् कर्मणि आगच्छ, आगत्य च
“विश्वेभिः” सर्वैः “सोमपर्वभिः” (१) सोमरसरूपैः “अन्धसः”

६६ ऋग्वेदस्य १, १, १७, १—यजुर्वेदस्य ३१, २५ ।

I पौषम् ।

(५) - नपुंसकलिङ्गमिदं व्यत्ययेन (३, १, २२) — वृत्रानिति ।

(१) — ‘प्रवाणि’ अथवा, सोमस्य पर्वणि, तैः सोमपर्वभिः, तदर्धसमिधुतैः सोम
वधैः इति वि० ।

अथ सप्तमी ।

वामदेव ऋषिः ।

१२ २२ ३ २ ३ २ ३ १ २
 आत्नइन्द्रवृत्रहन्साकमङ्ग* मागच्छि ।

३ २ ३ १ २ ३ १ २
 महान्महीभिहृतिभिः ॥ ७ ॥ ६७

१ २ १ २ ३ ४ १ १ ४
 सोऽश्वाः । मापर्वाऽश्वाभिः । महाऽश्वाः । आरभारः

४ २ २ २ १ २ १ १ १ १
 ४ औक्षीवा । छिरोजसारऽश्वा ॥ ३ ॥ ६६

अन्योभिः अत्रैः^(१) “मत्सि” माद्य हृष्टो भव, तत ऊर्ध्वम् “ओज
 सा” बलेन महान् भूत्वा “अभोष्टिः”^(२) शत्रूणांमभिभविता
 भवेति शेषः [अष्टाविंशति^(३)]-सङ्ख्याकेषु वल नामस ‘ओजः’
 ‘पाजः’-इति (नि० २, ८) पठितम् ॥ ६ ॥ ६६

* ‘अर्धम्’-इति ऋग्वेद-पाठः ।

६७ ऋग्वेदस्य ३, ६, २७, १—आरण्यगाने ४, ३ ।

(२)—“अथ इत्यत्र नाम”-इति नै० ४, १ ।

(३)—‘आभिमस्येन सृष्टयो वा’-इति वि० ।

(४)—‘बल-नामान्यत्राष्टाविंशति’-इति नै० ३, ८ ।

अथाष्टमी ।

वत्स ऋषिः ।

३ १ २   ३ २ ३ १ २
 ओजस्तदस्यतिविषउभेयत्समवर्त्तयत् ।

३ १ २ ३ १ २
 इन्द्रश्चर्मवरोदसी ॥ ८ ॥ ६८

४ २ २ ४ ४ ४   ४ २ २ ४ ४ ४   २ १ २ १   ४
 । आतूश्चो । आतूश्चो । नइन्द्रवृत्रार२४हान् ।
 २ १ २ २ १ २   १ २   १   १
 अस्माकमर्द्धम् । आगार२४हो । गाहो२ । माहो२न्मा
 २ १   ४   ४   ४
 हो२३ । भिह्२३४वा । ता५इभो६चाइ ॥ ४ ॥ ६७

हे “वृत्रहन् !”^(१) वृत्राणां शत्रूणां हिंसक ! इन्द्र ! त्वं “नः”
 अस्मान्^(२) प्रति “तु”^(३) क्षिप्रम् आगच्छ, हे “इन्द्र !” “महान्”
 प्रभूतः त्वम् “महीभिः” महतीभिः “जतिभिः” रक्षाभिः सह
 “अस्माकम्” “अर्द्ध” समीपम् “आ गहि” आगच्छ ॥ ७ ॥ ६७

६८ उत्तराच्चिकस्य ८, १, १२, ३ ।

। इन्द्रस्य माया ।

(१) —‘अथास्य कर्म —रसातुप्रदानं वृत्रवधो या च का च बलकृतिरिन्द्रकसवतत्’
 इत्यादि नैरुक्तम् १, १. १० । ‘वृत्रवधो मेघ-वधः’ इति तदुभाष्यम् ।

(२) —‘अस्माकम्’ इति वि० ।

(३) —‘ऋचि तु, ‘तू’ इति दीर्घः श्रूयते । तव मत्वम् —“ऋचि तु-नु-व-सजु-तङ्-
 कु चोत्पत्त्याणाम् (३, १. १२३) — इति ।

I हा। हाउवा३। ओजस्तदस्यतिविषे२३४। हा।

हाउवा। उभेयत्समवर्त्तया२३४८। हा। हाउवा३। इन्द्रः

सर्व्वे२वरोदसी२३४५ ॥ ५ ॥ ६८

II ओजस्तदापू॒स्यति॒विषा॒इ। उभेयत्समवर्त्तयादा१

इन्द्रा२३ः। चार्मा२३४औहोवा। वरोदसी२३४५॥६८

“अस्य” इन्द्रस्य “तत्” “ओजः” बलं “तिविषे” दिदीपे [तिविष दीप्ते (दि० प०)] “यत्” येन ओजसा अयम् “इन्द्रः” “उभे” “रोदसी” व्यावापृथिव्या “चर्मव”^(१) “समवर्त्तयत्” सम्यग् वर्त्तयति। यथा कश्चित् किञ्चित् चर्म कदाचिद् विस्तारयति कदाचित् सङ्कोचयति, एवं तदधीने अभूता-मित्यर्थः^(२) ॥ ८ ॥ ६८

I, II इन्द्रस्य संवर्त्तस्य वा मांवर्त्तः ।

(१) — “चर्म वरतेर्वाच्यं भवतीति वा” इति नै० ७०, ५ ।

(२) — “यथा कश्चित् चर्म वेष्टयति, तद्वदित्यर्थः” इति वि० ।

अथ नवमी ।

शुनःशेषः ऋषिः ।

३ १ २ ३ १ २   ३ १ २   ३ २
अयमुतेसमतसिकपोतइवगर्भधिम् ।

३ १ २
वचस्तच्चिन्नओहसे ॥ ८ ॥ ६८

१ ४ २   ४   २ ४ २ ५   १ २ २
I अयाऽपुमु । ताइसाइमानसाइ । कापोतइ ।
१ २   १   १   २ १ ५
वगर्भा१धी२म् । वाचा२स्ताच्चो२इत् । नओ२इवा ।
४   ५
चापूसोइचाइ ॥ ७ ॥ ६८

हे इन्द्र ! “अयम् उ” अयमपि^(१) दृश्यमानः सोमः “ते”
त्वदर्थं सम्पादितः यं सोमं “समतसि” सम्यक् सातत्वेन
प्राप्नोषि । तत्र दृष्टान्तः—“कपोत इव” यथा कपोताख्यः पक्षी

* ‘शुनः शेषः’ इति वि०-पाठः ।

६८ उत्तरार्चिकस्य ७, ३, १५, १—ऋग्वेदस्य १, २, २८, ४ ।

I आङ्गिरसस्य शौनःशेषम् च्यावनं वा ।

(१) इह मायण मते उ अण्यर्थः । विवरण मते न प द परगाय ।

अथ दशमी ।

वातायन उल्ल ऋषिः ।

२ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
वातआवातुभेषज्शम्भुमयोभुनो हृदे ।

१ १ २
प्रनआयूषिः तारिषत् ॥ १० ॥ ७०

॥ इति चतुर्थ-दशति ॥

४२ ४ ४२ ४२ ४ ४ १ २ १ २
I वातआवातु । भापुइपजाम् । शम्भुमयः । भुनो
७ ४२ २ १ २ २ २ १
हृदार३४इ । हाहोइ । प्रनआयूषी३ता । रिपात ।
४ ४ ४ ४
और३होवा । इडा ॥ ८ ॥ ७०

“गर्भधी”(१) गर्भधारिणीं कपोतो प्राप्नोति तदन्तः “तन्निवृत्”(२)
तस्मादेव कारणात् “नः”(३) अस्मदीयं “वचः” “आहमे”
प्राप्नोषि ॥ ८ ॥ ६८

* ‘प्रणआयषि’-इति ऋग्वेदीय पाठः ।

७० उत्तरार्चिकस्य ८, ३, ११, १—ऋग्वेदस्य ८, ८, ४४, १ ।

I प्रतीचीनेङ् काशीतम् ।

(१)—गर्भा धीयन्ते यस्यां सा गर्भधिः ताम् ।

(२)—‘तन्मम स्वमूतं वचः’ इति, ‘चिदिति पाठपुत्रणः इति च वि० ।

(३)—‘बहुवचनमिदमेकवचनस्य स्थाने दृष्टव्यम् इति वि० ।

“वातः”(१) वायुः(२) “नः” अस्माकं “हृदे” हृदयाय(३) “भेष-
जम्”(४) औषधम् [उदकं वा] “आ वातु” आ गमयतु, कीदृग्भू-
तम्? “शम्भु” रोग-शमनस्य भावयितु(५) “मयोभु” मयसः सुखस्य
च भावयितु(६) अपि च “नः” अस्माकम् “आयूषि” “प्रता-
रिषत्” प्रवर्धयतु(७) ॥ १० ॥ ७०

१ इति मायणाचार्य-विरचिते साधवौधे सामवेदार्थप्रकाशे ह्यन्दोऽब्याख्यानं
द्वितीयाध्यायस्य सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

(१) —‘वातो वातीति सतः’—इत्यादि नै० ६० १०, २४ ।

(२) —‘चक्षुरिच्छस्यो देवः । तथाहि—‘वायुर्वन्दोवान्तरिच्छस्थानः’ इति नै० ६०
७, ५ । ‘अथातो मध्यस्थाना देवताः, तासां वायुः प्रथमागामी भवति’ इति नै० ६०
१०, १ ।

(३) —‘हृदयस्य’ इति वि० । एतग्रये ‘पठ्यर्थे चतुर्थी’ (२, ३, ६२) इति वचनादि च
चतुर्थी ।

(४) —‘पथ्यमित्यर्थः’—इति वि० । भेषजं मितुदकं नाम सूत्रचक्षुरिच्छस्य पदम्
नि० १, १, १२ ।

(५) —‘शम्भु’ सुखस्य भावयितु, इदानीं सुखकरमित्यर्थः इति वि० ।

(६) —‘कालान्तरे सुखस्य भावयितु, अथवा मयो बलं तस्य भावयितु’ इति वि० ।
शमिति बल-नामसु (नि० २, ६) ऊनविंशतितमं पदम्, मय इति तु त्रयोदशमिति
एकार्थयोरुभयोः कालभेदेन व्याख्यानं विवरण-सम्मतम् ।

(७) —‘वात आवातु भेषज्यानि शम्भु मयोभु च नो हृदयाय प्रवर्धयतु च न आयुः’
—इति नैरुक्त व्याख्यानम् ६० १०, २५ ।

अथाष्टमे खण्डे—

मैषा प्रथमा ।

कण्व ऋषिः ।

१४ २४ ३१२ ३ ४२ ३ १ २ = ४
 य^{१४}र^{२४}क्षन्तिप्रचेतमोवरूणोमित्रोअय मा ॥

३ १२ ३१२
 न किः* सदभ्यतेजनः ॥ १ ॥ ७१

४ ४ ४ ४ ४ १ ४ ४ २ १
 I य^४र^४क्षन्तिप्रचेतमाः । वरूणोमित्रोअय^४मा^४ २३मा । न ।

२ १ २ १ ४ ४ ४ ४ ४
 काइःसारइदा । ह्रम्मायेइ । भ्याइतारइअहोवा ।

२ ४
 जाइइनाः ॥ ८ ॥ ७१

“प्रचेतसः” (१) प्रकृष्टज्ञानयुक्ताः वरूणादयो देवाः “यं” यजमानं “रक्षन्ति” “स” यजमानः “न किं दर्भ्यतेः” केनापि न हिंस्यते ॥ १ ॥ ७१

* ‘नृचित्’-इति ऋग्वेदीय-पाठः ।

७१ ऋग्वेदस्य १, ३, २२, १ ।

I सौमित्रम् ।

(१)—‘प्रकृष्टज्ञानाः’—वरूणः मित्रः, अयं मा न इति वि० ।

अथ द्वितीया ।

वत्स ऋषिः ।

२ ३ ४ १ २ ३ २ ३ १ २ २ २ २

गव्योषुणोयथापुराश्चयोतरथया ।

५ २ ४ १ २

वरिवस्यामहोनाम् ॥ २ ॥ ७२

५ ४ २ ५ ४ ५ ४ ४ ५ २ २ १ १ २ १

। गव्योषुणोयथापुरा । अश्चयोतरथा । यावरिवस्या ।

२ १ २ २ २ ५ २ २ ३ ५
म । हो मार३ । होना३४ औहोवा । उर३४ पा ॥ १० ॥

५ २ २ ५ २

॥ गव्योषुणोयथापुरा६ए । अश्चयो१त । रथा२ ।

१ २ १ १ २ १ २ १ २ ५ २ २
या । वरिवा२स्या । महो । महो२नार३४ औहोवा ।

३ १ १ १ १

ईर३४५ ॥ ११ ॥ ७२

हे “इन्द्र” ! “गव्योषु”^(१) गव्या उ सु^(२) इति निपात-द्वय-

* ‘वरिवस्य महामह’-इति ऋग्वेदीय-पाठः ।

† ‘मघोनाम्’-इति वि० पाठः ।

७२ ऋग्वेदस्य ६, ४, २, ५ ।

I, II श्यावाश्वे ।

(१) — ‘सूत्रम्’ (८, १, १०७) इति लम् ।

(२) — ‘उ’ ‘सु’ दावपि पादपरणो-इति वि० । सायण-मते तु उ अण्यर्थं, सुष्ठु-
त्यर्थः वरिवस्येति क्रियात्मिकस्य ।

समुदायस्य एकवद्भावेन निपातवद्भावात्^(१) प्रकृतिवद्भावा
भावाः^(४) “नः”^(५) अस्माकं गवामिच्छया अस्माकं गां दातुं “यथा
पुरा” पूर्वम् अस्माकं सम्बन्धि-यागे गवादि-दानाय^(६) वरिव
स्यसि तद्दद्यापि सुष्ठु “वरिवस्य”^(७) परिचर^(८) आगच्छेलर्घ्यः ।
न केवलं गविच्छया क्लिप्तु “अश्वया”^(९) अश्व-प्रदानेच्छया “उत”
अपिच “रथया” रथेच्छया “महोनां”^(१०) धनानां । कर्मणि
षष्ठौ],^(११) महान्ति पूजाकराणि धनानि दानाय वरिवस्य परि
चर देहीत्यर्थः ॥ २ ॥ ७२

(१)—समुदाय एवैक इति स्वीकारादिति भावः, यथा तथा चेत्यादि ।

(४)—‘निपात एकाजनाड (१, १, १५ - इति प्राप्तः एकाजलाभावात् एतत् इत्यर्थः ।

(५)—‘नः’—द्वितीयाबहुवचनमिदं प्रथमाबहुवचनार्थे द्रष्टव्यम् । यथा त्वां स्मृदिति
वाक्य-शेषः—इति वि० ।

(६)—गोषु इच्छा, गया ; तस्मात् तृतीयेकवचनं तस्य ‘सुपां सुनुगिति’ परवचनम्
दीर्घः । गया, गव्यया गविच्छयेत्यर्थः ।

(७)—‘वरिवस्य’—इति निपातस्य चर्चि (६, ३, १३६) दीर्घः ।

(८)—वरिवस्यतिः परिचरणीयः, तस्मात् सन्त्यङ्गैक वचनम्, तस्य स्थानं सुपा
सुनुगिति आकारः, वरिवस्य ! परिचरणीयेत्यर्थः—इति वि० ।

(९)—‘अश्वशब्दात् “अन्धमि परेच्छायामपि क्वच् (३, १, ८)” इति वचनात् क्वचि,
“न अन्धस्यपुत्रस्य (३, ४, ३३)” इति ईददीर्घयोर्भावे रूपम् ।

(१०)—‘मघं धनं हविर्लक्षणं तदथवा मलि ते मघवानः हविर्गन्तो यजमाना,
तेषामित्यर्थः—इति वि० ।

(११)—अत्यथेनेति (३, १, ८५) बोध्यम् ।

अथ तृतीया ।

वत्स ऋषिः ।

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
इमास्तइन्द्रपृश्नयोधृतन्दूहतआशिरम् ।

३ २ ३ १ २ ३ १ २
एनामृतस्यपिप्युषोः ॥ ३ ॥ ७३

१ ३ २ २ १ २ १ २ ३ २ ३ २ ३
I इमास्तई । द्रपृश्नयोधृतन्दूश्चा । औहीश्चाश् ।
२ १ ३ ४ ३ २ ३ २ १ १
चाश्चा । ताआरशाश्चाश्चाम् । एनाश्चामृताश् । स्युषो
४ ४ ४
श्चाश्चा । प्युषोश्चाश्चा ॥ १२ ॥ ७३

हे “इन्द्र” ! “ते” त्वदीयाः “इमाः” “पृश्नयः”^(१) प्राष्ट
वर्णा^(२) गावः^(३) “धृतं” क्षरण-शीलम्^(४) “एनाम्” “आशि

७३ ऋग्वेदस्य ५, ८, १२, ४ ।

I शैखण्डिनम् ।

(१) —‘पृश्नयः’ स्तनयः’ इति वि० ।

(२) —नाना वर्णा इत्यर्थः । उत्तरार्द्धे द्वितीय प्रपाठक द्वितीयार्धे पञ्चदश सूक्तीय द्वितीयर्धे व्याख्याने सायणेनैवानेन स्पष्टाभिहितवान् ।

(३) —निघण्टौ तु ‘प्रक्षिः’ इति दिव आदित्यस्य च साधारणं नाम (नि० १.४.२) । निरुक्तेऽपि तथैव । तथाचि—‘प्रक्षिरादित्यो भवति प्राश्नत एनं वर्णं इति नैषक्ताः संस्पृष्टारसामतमस्य एषा भास आतिषां संस्पृष्टा भासतिः वाय द्यौः संस्पृष्टा आतिभिः पुष्पक्षिण्यः’ इति २.१८ ।

(४) —तृतमिति निघण्टौ प्रथम द्वादशे उदक नामसु दशमम् ।

अथ चतुर्थौ ।

श्रुतकक्षः ऋषिः ।

३ २ ३ १ २ ३ १ २

अयाधियाचगव्ययापुरुणामन्पुरुषत ।

१२ २२ ३ १ २

यत्सोमेसोमआभुवः ॥ ४ ॥ ७४

५ २ २ ५ १ २ २, २ ५

। अयाधियाचगव्याद्या । पुरुणा३ । मन्यूर३४६ ।

रम्^(५) आययण-द्रव्यं पयः^(६) “दुहते” दुहन्ति क्षारयन्ति ।
 कीदृश्यः पुत्रयः ? “ऋतस्य” सत्यस्य अवितथस्य^(७) इन्द्रस्य
 [यज्ञस्य वा^(८)] “पियूषोः”^(९) वर्धयित्राः ॥ ३ ॥ ७३

* ‘सुकक्ष’-इति वि० पाठः ।

७४ ऋग्वेदस्य ६, ८, २४. २ ।

। वैतहव्यम् ।

(५) —“अपस्य धेयामानचरानृद्धयिष्येतित्याज्यानाम्नितमाशिराशोभः” (६, १. ३४)
 इति श्रीञ् पाके इत्यस्य निरायां रूपम् । “आशिराययणाद्वायवणाद्वा” इति च
 नैरुक्तम् ६, ८ ।

(६) —‘सोममियं यद् दधि.तत् क्षामिरम्’-इति वि० ।

(७) —‘निषण्ड, तृतीय-दशम-खण्डमिह सामम् ।

(८) —‘निषण्ड, प्रथम-द्वादश-खण्डमिह सामम् ।

(९) —‘द्वितीया प्रथमैकवचनार्थे’-इति वि० ।

२ १   २ ५२ २२ ३ २   १ २ ५२ १२
 द्यूतौ । वा३२ । यशोमे३सोमत्रा । यारमोमे२सो ।

२ १   ५   ४   ५
 मञ्जीर३४वा । भूप्वोद्द्वाइ ॥ १३ ॥ ७४

हे “पुरुषामन्”^(१) बहुविध-शक्र-वृत्रहादि नामोपेत^(२) ! [यद्वा बहु-स्तुतिमन् ! नमयति स्तुत्यं देवं यशं नयतीति नाम स्तोत्रम्] अत एव “पुरुष्टुत” बहुभिरभिष्टुतेन्द्र ! “सोमे सोमे” मदी-येषु स्रजेषु सोमेषु त्वं “यद्” यदा^(३) “आभुवः”^(४) तेषां पानार्थं समन्ताद्भवः तदा वयं “अया” अनया^(५) ईदृश्या “गव्यया” गा आत्मन इच्छत्या^(६) “धिया”^(७) बुध्या युक्ता भवेम । त्वयि सोमं पिबति सति वयं गवाद्युक्ता भवेमेत्यर्थः ॥

“आभुवः”-“आभवः”-इति च पाठौ ॥ ४ ॥ ७४

(१) पुरुशब्दो बहुवचनः निषण्डु-तृतीय-प्रथम-खण्डे तृतीय इति दर्शनात् ‘पूर्वप्रदा’ इति (८, ४, ७) शलम् ।

(२) “पुरुषामन्” बहुनां शत्रूणां प्रहृक्कर्तः ! इत्यर्थः । अथवा बहवो यजमानाः प्रक्षोभन्ताः इति वि० ।

(३) —‘यत्’—पक्ष्या अत्र लुक्, यस्मात्’ इति वि० ।

(४) —‘आभिसुख्येन भवसि’-इति वि० ।

(५) —‘अया’—अनया । ‘धिया’—धीरिति प्रज्ञानाम्, प्रज्ञया त्वां क्षुम इति वाक्यशेषः । अथवा धीरिति कर्मनाम्, अनेन यागाख्येन कर्मणा ; त्वां यजामह इति वाक्यशेषः—इति वि० ।

(६) —‘क्षिप्तं’ पुनः क्षुमः ? उच्यते—गव्यया गविष्या—इति वि० ।

(७) —‘धीरिति प्रज्ञा-नामसु सप्तमस्(नि० २९) कर्म-नामसु एकविंशतिसम्(नि० २, १) ।

अथ पद्यम् ।

मधुच्छन्दा ऋषिः ।

३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

पावकानः सरस्वतीवाजेभिर्वाजिनोवती ।

३ १ २ ३ १ २

यज्ञंवष्टु धियावसुः ॥ ५ ॥ ७५

५ २ २ ४ ५ २ १ २ १ २ २ २

। पावकानईया । सरास्वाशती २ । वाजेभिर्वा । जि-

१ २ १ १ ३ ५ २ २ २ १ २
नाइवाशती २ । यज्ञारम् । वारष्ट्ररम् औहोवा । धिया-

३ १ १ १ १

वत्स्रम् ३४पुः ॥ १४ ॥ ७५

“सरस्वती” (१) देवी “वाजेभिः” हविर्नित्तणैः अत्रैर्निर्मित्त
भूतैः [यदा यजमानेभ्यो दातव्ये रत्रे निर्मित्तभूतैः] “नः”
अस्मदीयं “यज्ञं” “वष्टु” कामयताम् । कामयित्वा च निर्वहति-
त्यर्थः । तथा चैतरेयारण्यकाण्डे युत्यैव व्याख्यातम् ‘यज्ञं वर्द्धति

७५ ऋग्वेदस्य १, १, ६, ३ ।

। भारद्वाजम् ।

(१) — ‘सरस्वती’-इति निघाण्टु-प्रथमस्य त्रयोदशे नदी नामस्य एकादशं वाङ्मसु
च दृश्यते । इह च नैरुक्तम् — ‘सरस्वती त्वेतस्य नदीवद् देवतायश्च निगमा भवन्ति
(२, ११) - इत्यादि, ‘सरस्वती साध्यमिका वाक्’ इति वि० । ‘वागर्थेषु विधीयते, तस्मान्न
साध्यमिका वाचं मन्यते’-इति नैरुक्तं (११, २०) मानम् ।

अथ षष्ठी ।

वामदेव ऋषिः ।

२ ३ १ २ २ ३ २ ३ ३ १ २
 कश्मन्नाज्जषीष्वाइन्द्र सोमस्य तर्पयात् ।

२ ३ २ ३ १ २
 सनोवह्न्याभरात् ॥ ६ ॥ ७६

यदाह, 'यज्ञं वह्नित्वेव तदाहेति' कीदृशी सरस्वती ?
 "पावका"(२) शोधयित्री "वाजिनीवती" अन्नवत्-क्रियावती
 "धिया वसुः" कर्म प्राप्य-धन निमित्त-भूता [वाग्देवतायास्तथा-
 विध-धन-निमित्तत्वमैतरेयारण्यकाण्डे श्रुत्या व्याख्यातम्—'यज्ञं
 वष्टु धियावसुरिति वाग्वै धियावसुरिति] । 'श्वेनः, 'सोमः'-
 इत्यादिषु पञ्चविंशति-संख्याकेषु देवता-विशेष-वाचिषु पदेषु
 'सरमा, 'सरस्वतो'-इति पठितम्^(१) ॥ एतामृचं यास्क एवं
 व्याचष्ट (ने० ११, २६)—'पावकानः सरस्वती यज्ञं वष्टु धियावसुः
 कर्मवसुरिति' ॥ ५ ॥ ७५

(१)—'पावकादोनां हन्वमि ७, २, ६९' इति वचनादिह इलाभावः ।

(२)—निघण्टौ देवतकाण्डे चतुर्थसप्ततानन्तरं श्वेन इत्यादीनि षट्त्रिंशदपदानि
 पठितानि, तत्र सरस्वती सप्तदश सरस्वतीत उादशम् । तानि च पदानि अन्तरिक्षस्थ
 देवता-वाचकानि, तथाहि नैऋतम्—अथातो मध्यस्थाना देवताः इत्यादि—'सचा
 मरुद्भिः पशुरोदधेः' इत्यन्तम् (१०, १—११, ५०) ।

अथ मन्त्रमी ।

इरिमिठं ऋषिः ।

१ २   ३ ४ ५   ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४
 आयाहिसुषुमाहितइन्द्रसोमपिवाइमम् ।

४ ५ ६   ७ ८ ९   १० ११ १२   १
 । कइमम् । उऊवाहाइ । नाहृषाडूषा १२ । आ-
 १ २   ३ ४ ५   ६ ७ ८ ९ १० ११ १२   १ २
 इन्द्रसोम । स्यतापश्या २त् । सनोखवह्नि नियाभा-
 ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२   १ २   ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
 १रा २त् । सानोखवह्नि । आ २३ । भराउवा । आ
 २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२   १ २
 गहियेहिताइमे १ ॥ १५ ॥ ७६

“नाहृषीषु” । नहृषडति मनुष्यनाम नि० २, ३. ८] नहृष-
 सम्बन्धिनोष प्रजासु, (१) “कः” “इमम् इन्द्रम्” “सोमस्य” सोमेन
 “तर्पयान्” तर्पयति प्रे णाति (१), “सः” नाहृषीभिस्तर्पयितु
 मशक्य इन्द्रः “नः” अस्माकं सम्बन्ध-यस्मि तप्तः सन् “वसूनि”
 धनानि “आभरत्” अहरत् आहरत्वित्यर्थः ॥ ६ ॥ ७६

* ‘इरिमिरि’ इति वि० पाठः ।

। अरुणस्य वैतहव्यस्य साम सोभरं वा ।

१ - नहृष इति मनुष्यनाम. तेषु भवाः जातिविभक्त्याः क्रियाः साज्जयः ।
 तासु नाहृषीषु जातिविभक्त्याः क्रियावित्यर्थः ।

(२) - ‘क’ सा मुक्ता अन्यं तर्पयति अहं तर्पयामि इत्यभिप्रायः इति वि० ।

५३ क,

१ ३ ४ १ २ ३ १ २

एदंबर्हिःमदोमम् ॥ ७ ॥ ७७

५ ४ ४

२ १ २

१ २

I आयाहिह । पुमाच्चाइते २ । पुमाच्चाइते २ ।

१

२

१ २

१ २

आइन्द्रसोमम् । पिवाइमम् । पिवाच्चाइमाइम् ।

३ ४ २ १

२ १ ४

२

१

एदम्बर्हिः । सदोमा२३मा३४३ । ओ२३४पूइडा ॥ १६ ॥ ७७

हे “इन्द्र” ! त्वम् “आयाहि” आगच्छ, वयं “ते” त्वदर्थं
 “सुपुमा हि”^(१) सोममभिषुतवन्तः खलु, तम् “इमम्” अभिषुतं
 “सोमं” त्वं “पिब,” तदर्थं “मम” मदोयम् “इदम्” “बर्हिः”^(२)
 वेद्यामास्तोत्रं^(३) दर्भम् “आ”^(३) सदः^(३) आसोद अभि निषीद ॥ ७॥७७

७७ उत्तरार्चिकस्य १.२.६,१--ऋग्वेदस्य ६,१,२२,१ ।

I सौभरम् ।

(१)---‘सुपुमा’-इति षुओरूपं हान्दमस अभिषुतम् इत्यर्थः । हि शब्दे हेतोः
 यस्मात् सुपुमः तस्मादागच्छति वि० सप्तमोऽर्थः ।

(२)---‘इदं’ ‘बर्हिः’ इति अण्येते मन्त्रस्य कवचनानि दृष्टव्ये । अस्मिन् बर्हिषि ।
 क पुनर्थत् बर्हिः । उच्यते ‘मदः’ इत्यपि मन्त्रस्य कवचनानि । दृष्टव्यम् सदसिमम स
 भूते वेद्याख्यं स्थाने इत्यर्थः । इति वि० ।

(३)---‘बिबस्व’-मथ आ इत्यर्थं सुपुमस्य नमनम्वध्यते

अथाहमी ।

वारुणिः सत्यधृति ऋषिः ।

१ २ ३ १४ २४ ३२ ३१ २ ३ २
महित्रीणामवरस्तु*द्युत्तमित्रस्यार्यमणः ।

३ २३ १ २

दुराधषवरुणस्य ॥ ८ ॥ ७८

३ २ ३ ५ १ १ ३ २ ३

I महित्रीणामवरस्तु३४इणाम् । अवारस्तु । द्युत्तमार्३

५ १ ३ २ ३ ५ २ १४

४इत्रा । स्यार्यमणः । दुराध३३४र्षाम् । वरौक्षी२३४ ।

५ ४ ५

वा । णापुस्योद्वाइ ॥ १७ ॥

५ २ २ ५ २ १ २ २ १४

II महित्रीणामवरस्तु३४ । द्युत्तमित्रस्यार्यमणः । दुरा

३ १ १ १

धार्३४र्षाम् । वरौक्षी२ । ह्रमार्२ । ण । स्यो२ ।

३ ५ २ २ २ १ २ १ ३ १ १ १ १

यार्३४औक्षोवा । क्षाओवा । औवा२३४५ ॥ १८ ॥ ७८

* 'अवोऽस्तु' इति ऋग्वेदीयः पाठः ।

७८ ऋग्वेदस्य ८, ८, ४४, १—यजुर्वेदस्य ३, ३१—

आरण्यगानस्य ३, २, १, २ ।

I, II इमे द्वे पाठौहे ।

अथ नवमो ।

वत्स ऋषिः ।

१ २

० १ २

त्वावतःपुरुवसोवयमिन्द्रप्रणेतः ।

१४ २

५ २

४ २

२५ २

। त्वावतो३ । चौ३चो३१इ । पुरुवसो३ । चौ३चो३

२१ २

२५ २

४ २

२५

३१इ । वयमिन्द्रा३ । चौ३चो३१इ । प्रणेता३ः । चौ३-

“त्रीणां”* त्रयाणां “मित्रस्य” “अर्यम्णः” “वरुणस्य” च
 “द्युक्ष” दीप्तम्^(१) अतएव “दुराधर्मम्” अन्यैर्धर्मितुं बाधितुं
 मशक्यं “महि” महत् “अवर्” अवः रक्षणम् अस्माकम् “अस्तु”
 [अवस् इत्यत्र अवः शब्दस्य विसर्जनीयस्य रेफादेशश्चान्दसः ।

“अवर्”-“अवः”-इति च पाठौ ॥ ८ ॥ ७८

हे “पुरुवसां” बहुधन ! इन्द्र ! “प्रणेतः” कर्मणां पारं
 प्रकर्षेण नेतः^(२) ! “इन्द्र” ! “त्वत्सदृशस्य [इन्द्रसमानस्यान्यस्या-

* ‘लणाम्’ इति वि० पाठः ।

I साकमश्वं धुरां साम वा ।

(१) ‘द्यु’ इति अक्षरं नाम निघण्टु-प्रथम-नवमे द्वितीयत्वेन दर्शनात् । द्यु-शब्दो
 दीप्तिवचनश्च ‘द्योतत इति सतः’ इति नैबल्ल-वचनात् (१, ६) । ‘क्षि’ निवास-गत्योः ।
 तस्मिन् यत् क्षियति तत् द्युक्षम् । सुतरामागतं दीप्तिमिति ।

(२) -- ‘प्रणेतः’ इति अथवा प्रकर्षेण नेतः शब्दं साम्-इति वि० ।

१ २
स्ममिस्थानर्होणाम् ॥ ८ ॥ ७८

॥ इति पञ्चम दशति* ॥

२ २ २ २ २ २
हो३१इ । स्ममिस्थाना३ । हो३हो३१इ । हरीणा३म् ।
५० २
हो३हो३१२३४५इ । डा ॥ १८ ॥ ७८

भावात् तथेत्यर्थः^(१) । तव स्वभूताः 'वयम्' 'स्मसि'^(२) स्मः ।
हे "हरीणाम्" एतत् सञ्ज्ञकानामश्वानां^(३) "स्थातः" अधि
ष्ठातः ! ॥ ८ ॥ ७८

इति सायणाचार्य विरचिते माधवीये सामवेदार्थप्रकाशे छन्दोमार्चिके
द्वितीयाध्यायस्याष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥

७८ ऋग्वेदस्य ६, ४, १, १ ।

(१)--लमिवइति लावान् । "युष्मदस्मदोः सादृशं वतुषवाच्य" इति (४, १, ६१) ।
वचनाद् वतुषि, "प्रत्ययान्तपदयोश्चेति" लादेशे, "आ च सवनान्त्रः"--इत्यात्वं रूपम् ।
तस्य लावतः ।

(२)--"एतदुक्तं भवति -- लस्मदृशस्यापि वयं क्षोतागो भवामः, किम्युल्लवं-
वेति"--इति वि० ।

(३)--"इदन्तोमसि (७, १, ४६)" इति मसइमागमः ।

(४)--"हरी इन्द्रस्य" इति नि०, १, ४१ । 'अथः कम्पादधृतेऽध्वान् मवाश्रजो
भवतीति वा" इत्यादि नै०, २, ७७ ।

*॥ इति द्वितीयः प्रपाठकः ॥ २ ॥

अथ नवमं खण्डे—

सैषा प्रथमा ।

प्रगाथ ऋषिः ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ १ २
उत्वामदन्तु सोमाः* कृणुष्वराधो अद्रिवाः ।

१ २ ३ १ २

अवब्रह्मदिषोजहि ॥ १ ॥ ८०

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
। उत्वामदन्तु सोहोमाः । कृणौहो । ध्वरौहो ।

२ २ १ २ १ २ १ २ १
धा अद्रिवाः । अ । वब्रा २३ ह्या । दिषा २ः । हा २इ ।

५ २ २ १ ३ ५ २ २ १ १
औहो ३१ ये ३ । जा २हा २३४ औहोवा । ए ३ । ययू २-
१ १ १

३४ पूः ॥ २० ॥ ८०

हे इन्द्र ! “त्वा” त्वाम् “सोमाः” “उत्” (१) उत्कृष्टं “मदन्तु”

* ‘सोमाः’ इति ऋग्वेदीयः पाठः, उत्तरार्चिक-व्याख्यायां
सायणाचार्य-धृत-पाठश्च ।

८० उत्तरार्चिकस्य ६, १, ३, १—ऋग्वेदस्य ६, ४, ४३, १ ।

I यामम् ।

(१)—‘उदिति पादपूर्व’ इति वि० । इह निगमम् “प्रसुप्तपोदः पादपूर्वणे
(८, १, ६)” इति पाणिनि सूत्रम् ।

अथ तृतीया ।

वामदेव ऋषिः ।

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ २ २ ३ ०
 सदावइन्द्रश्चर्कषदाउपोनुससपर्यन् ।

३ २ ३ २ ३ ३ १ २
 नदेवोवृतःशूराइन्द्रः ॥ ३ ॥ ८२

“गिर्वणः”^(१) गोभिः वाग्भिः स्तुतिभिः वननीय ! [तथा च यास्तः—“गिर्वणा देवा भवति गोभिरेनं वनयन्तीति” (नै० ६, १४)] तादृश ! हे इन्द्र ! “नः”^(२) अस्मदीयं “सुतम्”^(३) अभिषुतम् इमं सोमं “पाहि” पिब,^(४) यत “मघाः” मदकरस्य सोमस्य “धाराभिः” “अज्यसे” सिच्यसे । हे “इन्द्र ! ‘त्वादातम् इत्”^(५) त्वया शोधितं विशदीकृतमेव “यग.” अन्नम्^(६) अस्मासु भवति ॥ २ ॥ ८१

(१) —गिर्वणः इति साम्नाः । गिरः कृतिलक्षणवाचः (नि० १, ११), ताभिः धावन्त्येते सम्भज्यते स गिर्वणाः, तस्य सम्बन्धनम् —हे गिर्वणः ! ।

(२). (३) —सुतस्मात् षष्ठ्यर्थं द्वितीया, विशेषणञ्च सधोरित्यस्य वि०-सम्भूतम् ।

(४) —“न-अस्मान्” “पाहि रक्त”-इति च वि० ।

(५) —“इदिति पदपूर्णाः” इति वि० । “अथ ये प्रष्टव्ये” इति तात्पर्येण, यन्त्रेण वाक्ये पूर्ण आगच्छन्ति, पदपूर्णानां मितान्तरैश्चनर्थकाः —कसोमिदिति” इति न० १, ८ ।

(६) —“यगः” इति निष्पत्तौ प्रथम-द्वादश उदकनामसु पञ्चपञ्चाशत्तमस्यदस्य द्वितीय सप्तमे अन्न नामसु अन्निमस —द्वितीय दशमे धन नामसु त्रयोविंशतिसप्त

४ ५   २   २ ३ ४ ५   २ ४
 । सादा । वइन्द्राः । चर्कषादा । उपोनुसाः ।
 १   २ १ ३ २ १   २   २   २ ४
 सापर्यन्यनदेवाः २३ । वृताः ३४३ । शूराः ३४३ । राः ३आपू
 यिन्द्राः ५६ ॥ २२ ॥ ८२

हे ऋत्विग्यजमानाः^(१) ! “इन्द्रः” “सदा” सर्वदा “वः”
 युष्मान् “आ चर्कषत्” यज्ञानुष्ठानार्थम् आकृषत् कर्तुमिच्छति ।
 किं कुर्वन् ? “उपान्” युष्माकं समीप एव “समपर्ययन्” पुनः पुनः
 भृशं वा सपर्यां कुर्वन् [हविर्भोक्तुं मामाह्वयध्वमिति प्रार्थयमान
 इत्यर्थः] अतएव श्रुत्यन्तरे देवानां यजमान-प्रदत्त हवि-रूपजी-
 यित्वं श्रूयते-‘इतो दानाहि देवा उपजीवन्तीति’ अतः अस्मात्सप-
 र्यां कर्तृत्वात् “इन्द्रः देवः” “नः” “शूरः” यजमानानां बाधक
 इत्यर्थः^(२) ॥ ३ ॥ ८२

। वैरूपम् ।

(१) —‘आह्वीयं पवपौवसाद’ इति वि० ।

(२) —‘सदा’ सर्वदा. ‘वः’ युष्माकम्. ‘इन्द्रः’ ‘चर्कषत्’ अत्यर्थं करोतु पुनः पुनश्च
 करोतु बलं पुष्टिं धनं चिरञ्च दीर्घञ् जीवितम् । ‘आ’ ‘उप’, ‘उ’, ‘न’-सन्तारो-
 ऽप्येते षट् पूरकाः । ‘स’ शब्दो यच्छब्दसन्तारेण न निगदाक्षितां प्रतिपद्यते
 अतोऽप्येतेषां यच्छब्दोऽप्यार्थः । य यच्छब्दोऽप्यार्थः । य यच्छब्दोऽप्यार्थः । य यच्छब्दोऽप्यार्थः ।
 दोन् करोति । उच्यते —‘सपरेण’ सपर्यातिः परितरन्कर्षा ‘नम्रञ्च उपरिहादुप-
 मार्शय’ यथा कश्चित् परितरन् ग्रीतिमुत्पादयति तद्वत् ग्रीतिमुत्पाद-

अथ चतुर्थी ।

श्रुतकच ऋषिः ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

आत्वाविशन्विन्दवः समुद्रमिवसिन्धवः ।

२३ ३ १ २

नत्वामिन्द्रातिरिच्यते ॥ ४ ॥ ८३

१ ५ ४ ५ २ १ २ १ ७ ७

। आत्वाविशन्विन्दाद्वाः । समुद्रमिवसिन्धवः । स-

१ ७ २ १ ४ ४ २ ४ २
मुद्रमि । वसिन्ध्वार३वाः । नत्वामिन्द्रातिरिच्यते । न

१८ २ १ २ १
त्वामार३यिन्द्रा । तिरिच्या३स्ता३४३यि । ओर३४५ई ।

५
डा ॥ २३ ॥ ८३

हे इन्द्र ! "इन्दवः" स्रवन्तः अस्माभिर्दीयमानाः सोमाः^(१)

८३ उत्तरार्चिकस्य ८, २, १—ऋग्वेदस्य ६, ६, १८, २—

ऊहगानेऽपि १४, २—१८—१ साम ।

। आसितं सिन्धुषाम वा ।

यतीत्यर्थः । 'देवः' दानादि गुण-युक्तः, 'इतः' अभ्यर्चितः, 'शरः' पिबान्तः, 'इन्द्रः'
ईश्वर इत्यर्थः इति वि० ।

(१)—इन्द्र इति निषण्णौ उद्ग नामधु १, ११। यज्ञ नामधु १, १७ च दृश्यते ।

अथ पञ्चमी ।

मधुच्छन्दा ऋषिः ।

० २ ३ १ २ ० ४ १ ४ १ १ २ १ २ १
इन्द्रमिन्द्राथिनोवृद्धदिन्द्रमर्केभिरर्किणः ।

३ १ २
इन्द्रवाणीरनूषत ॥ ५ ॥ ८४

५ ३ ० ४ ३ ५ ४ ५ २ १ २ १ २
। इन्द्रमिन्द्राथिनोवृद्धात् । इन्द्रामर्कोऽ । भिर-

“त्वा” त्वाम् “आविशन्तु” । तत्र दृष्टान्तः “ममुद्रम् इव मि
भ्यवः” स्यन्दनगोला नद्यो^(१) यथा समुद्रं जलाशयं सर्वतः प्रवि-
शन्ति तद्वत् । यत एवं तस्मात् हे “इन्द्र” ! त्वां कश्चिदपि देवः
धनेन बलेन वा “न अतिरिच्यते” नातिरिक्तोऽस्ति । सामर्थ्यवान्
त्वत्तोधिको नास्तीत्यर्थः ॥ ४ ॥ ८३

८४ उत्तरार्चिकस्य २, १, ८, १—ऋग्वेदस्य १, १, १३, १—

आरण्यगानेऽपि ३, ११ ।

। यमस्य इन्द्रस्य वा अर्कः ।

नैबद्धे देवत-कार्ष्णेपि व्याख्यातः, तथाहि ‘इन्द्रु रित्येकनमेव’ इत्यादि, ‘इतीनामि
सप्रविंशति-देवता-नामधेयान्यदुक्तानामि । मूक्तभास्त्रि हविर्भास्त्रि । तेषां मेतान्य
हविर्भास्त्रि वेनोऽसुनीति कर्तव्यः’ इत्यात्म १०, ४२ । इह तु उदकवत् सरणं शीघ्रं
मोमो गच्छते ।

(२) —‘सिन्धवः’ इति निघण्टो नदी-नामसु षड्विंशतितमस्य पदम् १, १३ ।

^१ किंणाः । ^१ ^२ इन्द्रवाणोऽ । ^२ ^२ ह्यारुधायि । ^४ अनूपसता ।

^४ द्योपुयि । डा ॥ २४ ॥ ८४

“गाथिनः”^(१) गीयमान-साम-युक्ता उक्तातारः “इन्द्रम् इत्”
इन्द्रमेव “वृहत्” वृहता ‘त्वामिद्विहवामहे’-इत्यस्या मृच्युत्पन्नेन
वृहन्नामकेन साम्ना^(२) “अनूपत” स्तुवन्ति । “अर्किणः” अर्चन-
हेतु-मन्त्रोपेता होतारः “अर्केभिः” उक्थरूपै र्मन्त्रै रनूपत । ये
त्ववशिष्टा अध्वर्यवः ते “वाणीः” वाग्भि र्यजूरूपाभि “इन्द्रम्”
अनूपत । अर्क-शब्दस्य मन्त्र-परत्वं याष्केनोक्तम्^(५,४) ‘अर्को
मन्त्रो भवति यदनेनार्चन्तीति^(१) ॥ ५ ॥ ८४

(१)—गाथा इति वाङ्नामसु दृश्यते नि० १, ११ । ‘गाथानि सामानि’-इति वि० ।

(२)—इन्द्रवाणि कस्यास्य तृतीय-प्रथम पक्षस्य द्वितीया ‘त्वामिद्विहवामहे’-इति ।
अस्यामुत्पन्नानि एकादश सामानि । तत्र जेयमानस्य चतुर्थ-प्रथमे त्रुते द्वे (२८—२९)
चारण्यमानस्य पक्षमे एकस् (१०), द्वितीये एकस् (२२)—ऊहमानस्य द्वाविंशतितमे
चयोदश सप्तदशचेति —ऊहमानस्य प्रथमे पक्षसम्, तृतीये षष्ठम्, तृतीये द्वितीये
पृथगम्, पक्षमे षोडशं सप्तदशचेति सङ्ख्येयमेषा पक्षः । तत्र चारण्य-मानस्य प्रथमा-
ध्याषोयमेव वृद्धिर्वापदिश्रुते । मानसमार्थेयकं ब्राह्मणम् ।

(३)—“अर्को देवो भवति यदेनमर्चन्ति । अर्को मन्त्रो भवति यदनेनार्चन्ति ।
अर्कमन्त्रम् भवत्यर्चन्ति भवानि । अर्को वृषो भवति सप्तः कदुकिन्ना”-इति मै० ५, ४ ।

अथ गङ्गा ।

श्रुतकक्ष* ऋषिः ।

१ २ ३ १ २   ३ ४ २ ३ २   ३ २
 इन्द्रइषेददातुनऋभुक्षणमृभूरयिम् ।
 ३ १ २   ३ १ २
 वाजीददातुवाजिमम् ॥ ६ ॥ ८५

४ ५   ४ ४ ५ ४   ४   २   १
 I इन्द्रइषेददातुनः । ओहायि । ऋभु । क्षणा-
 ३ २ ३   ५   २ २ २   ३ २   २ २ १ २
 रम् । ऋभुरार३४याम् । वाजीददातुवा३ । वाजी-
 २ २ १   ५   ४   ५
 ददा । तुवो२३४वा । जापुयिनोईहायि ॥ २५ ॥

५   ४   ४   ५   २ १   २
 II इन्द्रइषेददातुनाईष । ऋभुक्षणमृ । भूर१२३म् ।
 २   १   २   ४   ५   ४
 रपो३४३म् । वार३जा । ददा२उ२३ । तुवोवा । जा
 ५
 पुयिनोईहायि ॥ २६ ॥ ८५

---

* 'सुकक्ष'-इति वि०-पाठः ।

---

८५ ऋग्वेदस्य ६, ६, २७, ४-जहगानस्य ५, २, २५ २६ ।

I, II सोमित्रे ।

“इन्द्रः” एवमस्माभिः सुतः इष्टः सन् “ऋभुजणम्”^(४)
 [“वाषपूर्वस्य (६, ४, ८ पा०) इति दीर्घाभावः] यागादि-कर्म-कर-
 णेन महान्तम् [सर्वेषां भ्रातृणां श्रेष्ठं सौधन्वनं वा^(६)] अथवा
 तृतीय-सवने प्रजापति-सवित्रोर्मध्ये सोमपानेन महान्तं रयिं^(७)
 दातारं^(८)] “ऋभुम्”^(९) [सोम-पानेन मर्त्यं च जिहाय देवत्वं
 प्राप्तं तादृगम्^(१०)] एतन्नामकं देवं “नः” अस्मभ्यम् “इषे”^(८)

(४) -‘ऋभुज्जा’ इति मन्त्रासु दृग्मस्य नि० ३, ३ ।

(६) “ऋभुर्विभ्रावाजइति सुधन्वन आत्तिरमस्य वयः पुत्राः बभूवुः । तेषां प्रथमो
 जमाभ्यां वज्रवद्विगमा भवन्ति, न मध्यमेन” इति नै० ११, १६ ।

(७) ऋभुरिति मेधावि-नामसु अष्टमं पदम् नि० ३, १४ । देवताण्डोऽपि निघण्टो
 चान्तरिचस्थानदेवतास्त्रकारे श्येनादिषु दृग्मस्य पदम् । तत्र वज्रवचनात्तमम् । तत्र चालि
 नैरुक्तम् — “ऋभुवउरुभान्तीति वर्णेन भान्तीति यर्भेन भवन्तीति वा”-इत्यादि — “तदे-
 तदृभोश्च वज्रवचनेन चमसस्य च संज्ञकं वज्रनि दृशतथौष मूत्रानि भवन्ति” —
 इत्यपि — “आदित्य रश्मयोऽप्यभवउच्यन्ते” इति च ११, १६ ।

(८) -‘पव लक्षणं धनम्’ इति वि० । “रयिरिति धन-नाम, रातेर्दान-कर्मणः”-
 इति नै ४, १७ ।

(९) -एषवाचो वि०-सम्मतः ।

(१०) -‘ऋभुस संधाविनस’ इति रयिमित्यस्य विशेषणञ्च वि० ।

(४) -तदिहमानस्यत्वे दीयो मन्तोऽयम् — “विष्टो हसी तरुणित्वेन वाघतो मर्त्तसः
 सक्तो अमृतत्वमानशः । सौधन्वना ऋभुवः स्वरूपस्य संवत्सरे समपच्यन् धीतिभिः ।
 (१, १०, ४, ५) इति । यास्के नेत्यमेव व्याख्याता ‘कृता कर्मणि क्षिप्रत्वेन वोढारो मेधा-
 विनो वा मर्त्तसः सक्तो अमृतत्वमानशिते सौधन्वना ऋभुवः सूर्यज्ञाना वा सूर्यपूजा
 वा संवत्सरे समपच्यन् धीतिभिः कर्मभिः’ इति ।

(८) -‘चतुर्थ्येक वचनं द्वितीयार्थे द्रष्टव्यम् रूपमन्त्रम्’ इति वि० ।

अथ सप्तमी ।

गृहमद ऋषिः^(१) ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

इन्द्रोऽङ्गमहङ्गयमभोषदपचुच्यवत् ।

२३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

सहिस्थिराविचर्षणिः ॥ ७ ॥ ८६

अत्रार्थः^(१) “ददात्” प्रयच्छतु । तथा “वाजी” वनवान्^(१०)
 इन्द्रः “वाजिन” वनवन्तः^(११) । वाज-नामानं^(१२) कनीयांसं वा
 आतरं सौधन्वनम्] अस्माकमन्नलाभाय ददात् ॥ ६ ॥ ८५

“इन्द्रः” “महत्” अधिकम् “भय” साध्वसं । भय कारणं

८६ ऋग्वेदस्य २, ८, ८, ३ ।

(८) दृषमित्यन्ननामसु चतुष्टयम नि० २, ७ ।

(१०) —‘वाजो वेगवान्’ इति वि० । वाजी इति निधण्यौ अथ नामसु चतुष्टयम्^१,
 १४ । “अपि स वाजो वेजनवान् क्षेपणमनु तूर्णमभनत, आनम दति तव नैककम
 २, २८ ।

(११) —‘वाजिनमश्नसि’ इति वि० । वाजइत्यदन्तोऽन्ननामसु । नि० २, ७ । मङ्गलम
 नामसु च । नि० २, १७ दृश्यते । वाजिन इति नान्तोऽन्ननामसु । नि० ११, १४ —
 देगवत्सु (नि० २, २८ ब्रूते । वाजिन इति नोपधोऽदन्तः दृश्य देवमानामसु च
 उपान्त्यसु पदम, तत्र च नैककम—‘वाजिन’ इत्यादि ‘देवाश्वा इति वा’ इत्यन्तम
 १२, ४४ ।

(१२) —अस्मिन् पदे वाजइति नाम विद्यते; स्येति विषयः परं नाथ कश्चित्तमसः ।

(१) —‘गृहमदोऽङ्गमहङ्गयमभोषदपचुच्यवत्’ इति वि० ।

अथाहमी ।

भरद्वाज ऋषिः* ।

३ १ २   ३ १ २ ३ १ २   ३ १ २
 इमाउत्वासुतेसुतेनक्षन्तेगिर्वणोगिरः ।

१ २ ३ २ ३ १ २
 गावोवत्सन्नधेनवः ॥ ८ ॥ ८७

१   ५ ८   २ १   २   १ २ २   १
 I इन्द्रोअङ्गा । महङ्गा२श्याम् । अभोषद् । पच-
 २   १ २   १ २   ४   ५   ४
 ष्या२३वा३४त् । सहा३४विस्थिरा३ः । विचोवा । षाधू-
 ५
 णो३हायि ॥ २७ ॥ ८६

वा] “अङ्ग” क्षिप्रम् “अभोषत्” अभिभवति, (१) “अपचुच्युवत्”
 अपष्यावयति च [यहा अभोषद् अभिभवद् भय-कारणम् अपष्या-
 वयेत्] “हि” यस्मात् कारणात् “स स्थिरः” केनापि चालयितु-
 मशक्यः “विचर्षणिः” (२) विश्वस्य द्रष्टा ॥ ७ ॥ ८६

* ‘संयोरार्षम्’-इति वि० ।

I इन्द्रस्य अभयङ्करम् ।

(२) —‘आभिमुख्येन सोदत्, पशुं पश्रितम्’-इति वि० ।

(१) -इतत् पदं चिन्मदित्यादिब्रह्म पञ्चतन्त्रम् पञ्चम जि० २, ११ ।

अथ मवसो ।

भरद्वाज ऋषिः ।

२ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
 इन्द्रानुपूषणावयम्संस्थायस्वस्तये ।
 ३ २ ३ १ २
 ऊवेमवाजमातये ॥ ६ ॥ ८८

५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
 । इमाउत्वा । सुतायिसुतायि । नक्षन्ताश्शियिगी
 ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
 ३४ । वनः । गाश्शिराः । गावोवाश्माश्म । नधी
 ५ ६ ७
 २३४वा । नाप्रवोद्हायि ॥ २८ ॥ ८७

हे “गिर्वणः” गोर्भिर्वननीयेन्द्र । “सुतेसुते” सोमं ऽभिषते
 सति “इमाः” अम्नदीयाः “गिरः” सुतयः “त्वा” त्वां “नक्ष-
 न्ते”^(१) व्याप्नुवन्ति । “धेनवः”^(२) द्रोणध्वः “गावः न” गाव-
 इव, वत्सं यश्चां शोत्रं^(३) व्याप्नुवन्ति तद्वत्^(४) ॥ ८ ॥ ८७

८८ ऋग्वेदस्य ४, ८, २३, १ ।

। त्वाष्ट्रीसाम ।

(१) ‘नक्षन्ति’-इति ‘ननक्ष’ इति वा व्याप्तिकर्मसु द्वितीय पदभाजः ॥ ८ ॥

(२) ‘धेनवः’ इति प्रथमाः इति वि० ।

(३) - विवरणं सते स्वं शोत्रं दृष्टान्तं गावोर्नति ।

(४) ‘अस्यास्य’ ‘उ’ इति पदपरणे साधनसम्प्रतिषेधः ।

५ २ २ १ २ १ २ १
 I इन्द्रानुपू । षणावा३याम् । साख्याय । सुव-
 २ १ १ २ १ ५ ४
 स्तार३यायि । ह्वे२मावा२३ । जसो२३४वा । तापू-
 ५
 योईहायि ॥ २८ ॥ ८८

(इतरेतरयोगादिन्द्रपूषण्यद्वयोरुभयत्र द्विवचनम्) “इन्द्रा
 पूषणा”(१) देवौ(२) “न”(३) अद्य च(४) “वयम्” “स्वस्तये सख्याय”
 शोभनाय सखित्वाय “वाजमातये”(५) वाजस्यान्नस्य (वलस्य
 वा) सातये सम्भजनाय च “हुवेम्”(६) आह्वयामः (स्तवामो-
 वा(७) ॥ ८ ॥ ८८

I पौषम् ।

(१) —“देवताद्वये च (६, २, २६)”—इति आनङि “सपां सुसृगित्य दिना (७, १, २८)
 द्विवचनस्थाले रूपम् ।

(२) —इह नैरुक्तम्—“अथास्य मन्त्रिकादेवाः अग्निं सोमो वरुणः पूषा दृष्टस्यति
 अश्विणस्यतिः पवतः कुत्यो विष्णुर्वायुः” इति १, १, १० ।

(३) —“तु क्षिप्रम्”—इति वि० । निघण्टु द्वितीय पञ्चदश खण्डोऽत्र नियामकः ।

(४) —“नच पुराच सदनं रथोणाम्” इत्येतद्वाख्यानमाह यास्कः—“अद्य च पुरा च
 सदनं रथोणाम्” इति ४, १, १७ । तत्र नू इति दोषम्, “अद्य तु नू घ-मन्तु नू कुत्रोरुथा
 णाम् (६, १, १३२)”—इति । इदमेव यास्क्याख्यानमिह नियामकम् ।—तु इति तु
 वक्तव्यो निपातः । तथा च नैरुक्तम्—“तु इत्येषोऽनेककर्मद । नु करिष्यतीति हेत्व-
 पदेशे । कथं नु करिष्यतीत्यनुपृष्टे । नन्वेतदकार्यादिति च । अथाप्युपमार्थ
 मवति” इत्यादि ११, ४ ॥

(५) —वाजसानिरिति सङ्गमाथो रूढः (जि०, १, ७) । वाजमन्नं वलवा तस्य माति
 र्ज्ञानः एषोऽर्थो यौगिकः । मातोति षण्, दानं इत्यस्य रूढम् “ऊतिथुनैत्यादिना
 (१, १, ८७) क्तिनि सिद्धम् ।

(६) —सम्यसात्तं हान्दमम् (६, १, २५) ।

(७) —ह्वयते, ह्वयति वा अह्वेति कर्मस्यपि पठ्यते नि० ३, १, ४ ।

अथ दशमी ।

वामदेव ऋषिः ।

१ २ ३ ११ २१३ १ २१

नकिइन्द्र*त्वदुत्तरं नज्यायोः अस्तिवृत्रहन् ।

२ ३ २३ ३ २

नक्येव** यथात्वम् ॥ १० ॥ ८८

॥ इति प्रथमा-दशति ॥

५ ५ १ २ ११ २ ५

I न । क्येनाकी । आयिन्द्रत्वदुत्तराम् । नज्यायोः ।

१ २ ५ २ ५ २ २ १ २ २

अस्तार४यिवृ । ऊ३ऊम् । तार३४हान् । नक्ये ।

१ २ २ २ ५ २ २ २ २ २

वंयार३था । ऊ३ऊ३४३म् । त३४५वो६हायि ॥ ३० ॥ ८८

हे “वृत्रहन्” वृत्रस्य नाशक ! “इन्द्र” ! इन्द्रलोकेऽपीति

* “नकिरिन्द्र”-इति, † “रो”-इति, ‡ “ज्याया”-इति,

** “नकिरेवम्”-इति च ऋग्वेदीयपाठः ।

८८ ऋग्वेदस्य ३, ६, १६, १ ।

I इन्द्राण्याः साम ।

शेषः “त्वत्” त्वत्तः “उत्तरः” उत्कृष्टतरः “नकि^(१) अस्ति” न भवति त्वत्तो “ज्यायान्” प्रशस्ततर^(१) एकोऽपि नास्ति । हे इन्द्र ! “त्वं” लोके “यथा”^(२) प्रसिद्धो भवसि तथाविध एकोऽपि “नकिरेवास्ति” नैव भवति (कश्चिदपि लोके इन्द्रसदृशो नास्तीत्यर्थः) ॥ १० ॥ ८८

इति साधनाचार्य-विरचिते साधवोये सामवेदार्थप्रकाशे इन्द्रोव्याख्याने

द्वितीयोऽध्यायस्य नवमः खण्डः ॥ ८ ॥

अथ दशमे खण्डे

मैषा प्रथमा ।

त्रिगोक्त* ऋषिः ।

३ १ २ ३ ४ २ ३ १ ४ २ २ २ १ २

तरणिं वोजनानान्द्रदं वाजस्य गोमतः ।

* ‘विरूपस्यार्धम्’-इति वि० ।

(१) — ‘न किं’-इति हि कमित्यादिषु पठितम् नि० १, १२ । तत्र च नैरुक्तम्—
“नवोत्तराणि पदानि सर्वपदसमाख्यानाय”-इति । नि० १, १३ ।

(१) — ‘उत्कृष्टतरो वा’-इति वि० ।

(२) — ‘यथेति कर्त्तव्यमा’-इति नि० ३, १५ । तथाच ‘न कश्चित् एवं सर्वोपकार प्रदत्तः’-इति विवरणकद्वयव्याख्यानं साधुतरं मन्यते ।

३ २ ३ १ २

समानमुप्रशंसिषम् ॥ १ ॥ ८०

५

४

२

२ १ २ २ २

I तरणिंवाः । जनार३नाम् । त्रदंवाजा३हा३ ।

१

२

३

५

२ १ २

२

४

स्यागोमार३४ताः । समानार३मू । प्रशा५सिषाम् ।

४

५

क्षीप्र३डा ॥ ३१ ॥ ८०

हे अस्मदीयाजनाः ! “वः” युष्माकं “जनानां” पुत्रपौत्रादीनां “तरणिं”^(१) तारकम् “त्रदं” शत्रूणां तर्दयितारं “गोमतः” पशुमतः “वाजस्य” अन्नस्य दातारं च इन्द्रम् “समानम् उ” साधारणमेव “प्रशंसिषम्”^(२) प्रकर्षेण स्तोमि ॥ १ ॥ ८०

८० ऋग्वेदस्य ६, ३, ४७, ३ ।

I श्यावाश्वं तारणं वा ।

(१)—‘तरणिं’ क्षिप्रम् दातारं वा वि० मतम् । तरणिरिति निघण्टौ क्षिप्रनामसु उपान्त्यं पदम् २, १५ ।

(२) निघण्टु तृतीय-चतुर्थे ‘शंसति’ इति चर्चनिकसंज्ञं पक्षयि गतितमम् ।

अथ द्वितीया ।

मधुच्छन्दा ऋषिः ।

१ २ ३ २ २ २ २ १ २ २ २

असृग्रमिन्द्रतेगिरःप्रतित्वामुदहासत ।

३ १ २ ३ १ २ २

सजोषा* वृषभम्भतिम् ॥ ० ॥ ८१

।

५ २ ५ १ १ २ २

। असृग्रमाइन्द्राईतेगिराः । प्रातोरेत्वामूरेत् । अहा ।

१ २ १ २ १ २ १
सता । मा१जोरेषावा२ । षभा२म्भतिम् । ओ२३४५

५

इ । डा ॥ ३२ ॥ ८१

हे “इन्द्र ! ‘ते गिरः’ त्वदीयाः स्तुतीः ‘असृग्रं’ सृष्टवानस्मि । ता गिरः स्वर्गेऽवस्थितं “त्वां प्रति” “उदहासत”(१) उद्गत्य प्राप्नुवन् । तादृशीर्गिरस्त्वं “सजोषाः”(२) सेवितवानसि ।

* “अजोषा”-इति ऋग्वेदीयः पाठः ।

८१ ऋग्वेदस्य १.१.१७, ४ ।

I वैरूपम् ।

(१)—‘सोहाङ् गतावित्यस्य रूपम्’-इति वि० ।

(२)—‘जवौ प्रीति-सेवनयो रित्यस्येदं रूपम्’-इति वि० ।

अथ हनीया ।

वत्स ऋषिः ।

३ १ ३ २३३ ३ २२२ २ १ २ ३ २
 सुनोथोघासमर्त्यायमस्तोयमर्यमा ।

२ २३ ३ १ २
 मित्रास्या*न्यद्रुहः ॥ ३ ॥ ८२

४ २ २ ४ ४ १ २ १ १ २ १ २
 I सुनोथोघासमर्त्तियाः । यमस्तोयमर्यमा । मि
 १२ २ २ १ २ १ १ २ २ १ २
 त्रास्यान्यद्रुहः । ऊ । ऊ । वाचा३१उवा२ । अति-
 १ २ १ १ १ १
 द्विषार३४५ः ॥ ३३ ॥ ८२

कीदृशं त्वाम् ? “वृषभं” कामानां वर्षितारं “पतिं” सोमस्य
 पातारं, यजमानानां पालयितारं वा, “पाता वा पालयिता
 वेति” (१०, ११) यास्केनोक्तत्वात् ॥ २ ॥ ८१

“सः” “मर्त्यः” मनुयः यजमानः “सुनोथः” सुयज्ञः^(१)

* “मित्रःपा” इति ऋग्वेदीयः पाठः ।

८२ ऋग्वेदस्य ६, ४, १४ ।

I सोमित्रम् कोत्सं वा ।

(१) ‘सुनोथः’ सुप्रशन्नः इति वि० । सुमीथ इति निघण्टो प्रशन्ननामसु
 सप्तमम् ३, ८ ।

अथ चतुर्थो ।

त्रिशोक* ऋषि ।

२ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ २ २ १ २

यद्विडावि*न्द्रयत्स्थिरेयत्परिशाने परामृशम् ।

(सुनयनो वा) भवति “व”-इति प्रसिद्धौ^(१) । स इत्युक्तं कमित्या-
ह—“यं” यजमानं “मरुतः” देवाः^(२) “पान्ति” रक्षन्ति “अद्रु-
हः”^(३) अद्रोन्धारोमरुतः । तथा “अयम् अयमा”^(४) पाति ।
“यं” “मितः”^(५) पाति स एवं भवतीति ॥ ३ ॥ ८२

* “तृ शोक”-इति वि० पाठः ।

(२)—‘व इति पाद-पूरणः’-इति वि० ।

(३)--मरुत् शब्दोबद्ध्यर्थः । चिरणार्थः (१, २)—रूपार्थः (३, ७) ऋत्विगाचकथ
(३, १८) । अथ च अन्तरीक्ष-देवगणेष्वपि मरुतः स्मर्यन्ते—तथाहि नैरुक्तम्
“अथातो मध्यस्थाना देवगणाः । तेषां मरुतः प्रथमागामिनो भवन्ति । मरुतो मित-
राविणो वा मितरोचिनो वा मरुद्रवन्तीति वा”-इत्यादि ।

(४)--अद्रुह इति विशेषणं पदम् । उत्तरार्चिकस्य मग्नम-द्वितीय-त्रयोदशैकं
अग्निविशेषणत्वेन श्रुतम्—तस्यैव षष्ठ-तृतीयैकादश-द्वितीये मित-विशेषणत्वेन
एतस्यैवार्चिकस्य षष्ठ-द्वितीयैकषष्ठ—उत्तरार्चिकस्य तृतीयैक चतुर्दश-द्वितीये तृती-
यैक षोडश-तृतीये-तृतीये-द्वितीयोनविंश-द्वितीये च मातृ-विशेषणत्वेन—अस्यामृचि
तु मरुद्विशेषणत्वेनेति ।

(५)--अहोरात्रस्य विभागकर्ता आदित्यविशेषः (नै० १९, ३६-भाष्ये स्पष्टम्) ।

(६)--अहरभिसामोदेवः अयमप्यादित्यविशेषः (नै० १९, ३६-भाष्ये स्पष्टम्) ।

१ २ ३ १२ २४

वसुस्यार्हन्तदाभर ॥ ४ ॥ ८३

२४ ४ ४ ४ ३ ५ ५ २ २ ४

I औहोवाऔहो२३४वा । औह्वा । यदोडावो३-

४ २ ३ ५ २४ ४ ४ ४ ३ ५ ५ २
द्रा३यस्थिरा३ । औहोवाऔहो२३४वा । औह्वा । य-४ ५ २४ ३ ५ २४ ४ ४ ४ ३ ५ ५
त्पर्शने३पा३रामृतम् । औहोवाऔहो२३४वा । औह्-५ २ ४ ४ २४ ३ ५ २४ ४ ४ ४ ३ ५
ह्वा । वसुस्यार्हन्ता३दाभर । औहोवाऔहो२३४वा ।५ ३ ५
औह्वा । हो५इ । डा ॥ ३४ ॥ ८३

हे “इन्द्र” । त्वग च “वोडो” दृढे परैः कस्ययितुमगच्छे
“यत्” धत्तं “पराभृतं” विन्यस्तः^(१) “यत्” च “स्थिरे” स्वय-
मवलि^(२) पराभृतं. “यत्” च अपि “पर्शने”^(३) विमर्शत्तमे^(४)

८३ उत्तराचर्चिकस्य ४, १, ८, ३ — ऋग्वेदस्य ६, २, ४८, ५ ।

I तोभम् ।

(१) — ‘पराभृतसंभृतसं मस्यापितमित्यर्थः’ इति वि० ।

(२) — ‘पर्वतादौ’ इति वि० ।

(३) — ‘परिज्ञाने’ इति इकारमध्यपाठश्च, प्रातिशाख्यादुक्तमनात् कोथुमंभव ।

(४) — ‘कृपादौ’ इति वि० । पर्शान इति तु मेघनामसु मत्तमच्च (नि० १, १०) ।

५६क,

अथ पञ्चमी ।

सुकक्ष ऋषिः ।

^{३१ २ ३१ २ ३१ २ २}
श्रुतं वोवृचक्षन्तमं प्रशङ्घं चर्षणीनाम् ।

^{३ २ ३ १ २ ३ २}
आशिंषेराधसे महे ॥ ५ ॥ ८४

^{४ ४ १२ २१}
१ श्रुताम् । वोवृचक्षन्तमम् । प्रशङ्घं चर्षणा^{२३}इ-
^{२ २ १ २ ३ २ १ २ ४ ५}
नाम् । आशाइषा^{२३}इरा । धसेमहा । औ^२इ^४हीवा ।
^४
हो^४प्रइ । डा ॥ ३५ ॥ * ८४

पराभृतं, यद् “वसु” “स्पर्ह” सृहणीयं “तत्” धनम् “आ-
भर” आहर ॥ ४ ॥ ८३

* “आशुंषे” इति ऋग्वेदीयः पाठः ।

८४ ऋग्वेदस्य ६, ६, २४, १ ।

१ श्रुताम् ।

* इति ग्रामे गेये पञ्चमः प्रपाठकः ॥

अथ षष्ठो ।

वामदेव ऋषिः ।

१ २   ३ १ २ ३ १ २   ३ १ २
अरन्तइन्द्रश्रवसेगमेमशूरत्वावतः ।

१ २   ३ १ २
अरंशक्रपरेमणि ॥ ६ ॥ ८५

४   २   २ १   २ २ १ २ २
। अरन्तइन्द्रश्रवसे । ए । गमाइमशूरत्वावताः ।

“श्रुतं” विख्यातम् “हृत्तहन्तमम्” अतिशयेन हृत्तस्य हन्ता
रं^(१) शर्वं” बलभूतं [विगवत्तरं वा^(२)] एतादृशमिन्द्रं “चर्षणीनां”
मनुष्याणां “वः” युष्माकम् “आशिषे” [अग्नौ ते लीटि^(३)] उत्तम
“आशिषे” आशुषे”-इति च पाठो ॥ ५ ॥ ८४

I आभोषवम् ।

(१)—“हृयो मेघ इति मेघज्ञाः । त्वाङ्गोऽसुर इत्येतिहासिकाः । अथां च
ज्योतिषस्य मित्रीभावकर्मणे वर्ष-कर्म जायते, तत्रोपसार्धेन युद्धवर्षा भवन्ति” इति
शास्त्रः २, १६ ।

(२)—‘उत्साहित बलवत्तरम्’-इति वि० । शर्वमिति निघण्टो बलनामस्य उप-
सार्धम् (३, ५) ।

(३) “लीटिर्घे स्नेह (३, ५, ७) पा० ।

१ ० २ १ ० १ २ १
 होवाश्चाइ । अराश्शाशक्रार३ । होवाश्चाइ । परा

२ १
 इमार३णा३४३इ । ओ३३४५इ । डा ॥ १ ॥ ८५

इटि सिप् प्रत्ययः, (४) 'कृन्दस्यपि दृश्यते' - (६, ४, ७, ३, पा०) इत्याडा-
 गमः ; तमिन्द्रं स्तुतिभिः प्रीणयित्वा युष्मभ्यं प्रकर्षेण अश्ववे
 प्रयच्छानीत्यर्थः] किमर्थम् ? "महे" महते "राधसे" धनाय
 धनं युष्मभ्यं दातम् ॥

हे "शूर" वीर ! "इन्द्र" ! "ते" तव "अदमे" (१) श्ववणीयां
 त्वदीयां कौर्त्तिं श्रोतुम् "अरम्" अलं पर्याप्तं यथा भवति तथा
 "गमेम" (२) प्रवृत्ता भवेम । हे "शक्र" शक्तियुक्तेन्द्र ! "त्वावतः"
 त्वत्सदृशस्य (३) "परेमणि" (४) परत्वे उत्कर्षनिमित्तम् "अरं"
 गमेम [त्वत्कौर्त्तिवदन्यस्यापि त्वत्सदृशस्य देवस्य कौर्त्तिं गच्छे-
 मेत्यर्थः ॥ ६ ॥ ८५

(४) -- "मिथ वज्रल लेटि ३.१.२४) पा० ।

(१) -- "चतुर्थ्येक वचनमिदं द्वितीयेकवचनस्यार्थं द्रष्टव्यम् । अत्रः चतुर्थं सोमलक्षण
 मित्यर्थः" इति वि० । अत्र इत्यङ्गनामसु चतुर्थसु नि० २, ७ ।

(२) -- "गमेम गमयाम दद्यामित्याशास्त्रहे" इति वि० ।

(३) -- "स्वरसदृशस्यापि श्वो गमेम किम्युनलवैवेत्यभिप्रायः" इति वि० ।

(४) -- "कृपणर्दशाम ? उच्यते -- परेमणि-परसुःखं स्वर्गाण्यं स्थानं, तव गम्यते
 येन सः परंमा यज्ञः श्रोतृष्टोमादिः तत्रेत्यर्थः" इति वि० ।

अथ मन्त्रम् ।

विश्वामित्र^(१) ऋषिः ।

० १ २   ३ १ २   ४ १ २   ३ १ २
 धानावन्तं करन्मिणमपूपवन्तमुक्थिनम् ।

१ २ ० १ २
 इन्द्रप्रातर्जुषस्वनः ॥ ७ ॥ ८६

५ १ २   ३ १ २   ४ १ २   ३ १ २
 I धानावन्तं करन्मिणम् । अपूपवन्तमूक्थिनाम् ।

३   ५   ३   ५   ४   ५   ४
 इन्द्रप्रातर्जुषताः । ओ३३४हाइ । जुषोवा । स्वा५नो
 ५
 ईहाइ ॥ २ ॥ ८६

यजमानो व्रते—हे “इन्द्र” ! “धानावन्तं” घाना भृष्ट-यवाः
 तद्वन्तं “करन्मिणं” करन्मो दधि मित्राः सक्तवः तद्वन्तम् “अपूप-

८६ ऋग्वेदस्य ३, ३, १७, १ ।

I पौषम् ।

(१)—“तय त्विहाममाचक्षत—विश्वामित्र ऋषिः सुतासः पैजवमस्य पुरोहितो
 बभूव । विश्वामित्रः सर्वमित्रः । मन्त्र” मंथत सुताः कन्याणदानः । पैजवचः
 पिजवमस्य पुत्रः पिजवनः पुनः स्पृहन्तेऽथ जवो वा मित्रीभाव गति वा’ इत्यादि ।
 “मित्रे चर्षा (६, २, ११०)” इति आत्मे रूपम् । इह “मञ्जु जायां मित्राजिमयोः
 (६, २, १६४)” इति प्राप्नोः कोदानः “ऋषि प्रतिषेधो मित्रं (६, २, १६४)” इति वचनानां
 तदभावश्च ।

अथ नवमी ।

वामदेव ऋषिः ।

३ १ २ २ १ २ ३ २ ३ २ १ २

इमेतद्गद्रसोमाः सुतासोयेचसोत्वाः ।

१ २

तेषामत्स्वप्रभूवसो ॥ ६ ॥ ६८

५ २

२ १ २

२

१

२ १ २ २

I इमेतच्चा । द्रसोमाः । क्षोवाश्क्षोइ । सुतासोयेश् ।

स च युध्यमान स्तेनासुरेण जगृहे, स च गृहीतमिन्द्रमेवमवा-
चत्-“त्वां विसृजामि रात्रावङ्गि च शुष्केणाद्रिण चायुधेन यदि
मां मा हिंसीरिति, स इन्द्रस्तेन विसृष्टः सन् अहीरातयोः सन्धौ
शुक्लाद्र-जिलक्षणेन फेनेन तस्य शिरं विच्छेद; अयमर्थोऽस्यां
प्रतिपाद्यते ।—। “इन्द्रः” त्वम् “अपां फेनेन” बन्धोभूतेन “नसु-
चेः” असुरस्य “शिरः” “उदवर्त्तयः” शरीरादुद्धतमवर्त्तयः अर्च्छे-
त्क्षोरित्यर्थः । कदेति चेत्-“यद्” यदा “विश्वः” सर्वाः “स्पृधः”
स्पर्धमानाः आसुरोः सेनाः “अजयः” जितवानस्मि । “इन्द्रो
वृत्रहन्ता असुरान् परास्य नमुचि मसुरं नानभत”-इत्यादिकमध्व
गुं ब्राह्मणमनसन्वेयम् ॥ ८ ॥ ६७

I सोमित्रम् ।

‘प्रातर’-इति प्रातः शब्दः कृतीयः सद्यः प्रहति एवाकोटानः । तत्र तथा विधयनपाठ
एव नियामकः ।

अथ दशमौ ।

श्रुतकक्ष ऋषिः ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२

तुभ्य सुतासः सोमा * स्तोत्रं बर्हिर्विभावसो ।

३ १ २

स्तोत्रं तुभ्य इन्द्रमृडय ॥ १० ॥ ८८

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
चासीतृ२३४वाः । ते षाम् । हा३हाइ । मात्स्वप्रभू२३-५ ४ ५
३४वा । वा५सोईचोइ ॥ ४ ॥ ८८

हे “इन्द्र” ! “ते” त्वदर्थम् “इमे” पुरतो दृश्यमानाः
 “सोमाः” “सुतासः” अभिषुताः “ये च” अन्ये सोमाः “सोत्वाः”
 इत ऊर्द्धमभिषीतव्याः हे “प्रभूवसो(१)” प्रभूतधनवन्निन्द्र !
 “तेषाम्” अभिषुतानाम् अभिषीतव्यानामर्थे “मात्स्व” हृष्टो
 भव ॥ ८ ॥ ८८

* “तुभ्य सोमाः सुता इमे”-इति, ॥ “मावह”-इति च
 ऋग्वेदीयः पाठः ।

८८ ऋग्वेदस्य ६, ६, २५, ५ ।

(१) - ‘प्रभूः बल, वसु धनं, यस्य स प्रभूवसुः । इन्द्रसं दीर्घत्वम् (६, ५, १९७ पा०)
 तस्य सम्बोधनम् हे प्रभूवसो ! प्रभूत धन ! इत्यर्थः ।

५ ५ २ १ २ २ २ २
 । तुभ्यं चाउ । सुतामः सोमाः । स्तोर्णावा२३र्हीः ।
 १ २ १ २ २ १
 विभारेहो१इ । वा२३माउ । स्तोता३उवा३ । भ्यआ-
 ३ २ ५ २ ३ ५
 २इ । द्रमु३४औहोवा । डार३४याः ॥ ५ ॥ ८८
 ॥ इति द्वितीय-दशति ॥ ५

हे “विभावसो”^(१) दोमि धन । [दोमि-व्यापक ! वा^(२) ।
 इन्द्र ! “तुभ्यं” त्वदर्थं “सोमाः” “सुतामः” अभिप्रायः तथा
 “वर्हिः” “स्तोर्ण” प्रसारितम्^(३) । अतः हे “इन्द्र” ! त्वं
 वर्हिषि निषद्य सोमान् पीत्वा “स्तावभ्यः” अस्मभ्यं “मृडय”
 उप दद्यां कुरु । यदा अस्मान्^(४) मुखय । । “क्रिया ग्रहणं कर्तुं
 व्यम्” इति चतुर्थी ॥ १० ॥ ८८

इति मायणाचार्य-विरचिते माधवीये भासनदार्थ-पकाशे ऋग्वेद्यानं

द्वितीयाध्यायस्य दशमखण्डः ॥ १० ॥

। सोमत्रम् ।

(१) — “विविधं भाति दीप्यते वसुधस्य म. विभावसुस्य सस्वाधनम् हे
 विभावसो ! दोमि धन । इत्यर्थः” इति वि० ।

(२) — “वसु” इति निषण्णौ द्वितीय दशमं धनं नामसु पीडयाम, प्रथमं पञ्चमं रश्मि
 नामसु ‘वसयः’ इति दशमम् ।

(३) — “वेद्यास्य प्रदेशे” इति वि० ।

(४) — अतएव माधवनोक्तम् ‘चतुर्थी-वञ्जवचनमिदं द्वितीयैकवचनस्थाने’ इति ।

अथैकादशे-खण्डे—

सयं प्रथमा ।

शुनःशेष* ऋषिः ।

२ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

आवइन्द्रं ऋवि* यथावाजयन्तःशतक्रतुम् ।

१ १ ३ १ २

म॒च्छिष्ट॑सिच्चइन्द्रभिः ॥ १ ॥ १००

४ २

I आवइन्द्राम् ।

२ १

ऋविंयथा ।

२

२

वाजयान्तः ।

१

शतक्रतुम् ।

२

म॒च्छिष्टा॑र॒त्सो ।

१ ५

चाया॑र॒त्वा॒र॒इ ।

२

दूर

५

३४भोः ॥ ६ ॥ १००

“वाजयन्तः” अत्रमिच्छन्तो^(१) वयं शुनःशेषाः हे ऋत्वि-
ग्यजमानाः ! “वः” युष्माकं सम्बन्धिनम् “इन्द्रम्” “इन्द्रभिः”

* ‘शुनशेष’-इति वि-पाठः ।

* ‘ऋविं’—इति क-पाठः, ऋग्वेदीय-पाठश्च ।

१०० ऋग्वेदस्य १, २, २८, १ ।

I कौत्सम् ।

(१)—पूजयन्तो वा वि० मतम् । वाजमित्यङ्गनामस्तु द्वितीयम् (नि० २, ५) ।

अथ द्वितीया ।

श्रुतकक्ष ऋषिः ।

१ २

३ १२ २२

३ १ २

अतस्त्रिदिन्द्रनउपायाद्दिशतवाजया ।

१ २ ३ १ २

इषासहस्रवाजया ॥ २ ॥ १०१

५

५

१

४

२

१२

I अतस्त्रिदिन्द्रन्नउपा६९ । आयाद्दिश । तवाजा२३

सौमैः^(१) “आमिन्ने” [वचन-व्यत्ययः (३, १, ८५ पा०) । सर्व्वतः
 सिञ्चामहे सपर्यामः । कौटुशं ? “गतक्रतु” गत-सङ्ख्याक-कर्मो-
 पेतम्^(२) “मंहिष्ठम्” अतिशयेन महान्तम्^(३) । मेचने दृष्टान्तः
 “कविं यथा”^(४) [कृतीच्छेदने, कृत्यते क्लियते खन्यते इति] कविः
 कृषिः तां जलेन पुरयन्ति तदहत् ॥ १ ॥ १००

१०१ ऋग्वेदस्य ६, ६, १६, ५ ।

I कौत्सम् ।

(१) — ‘अतस्त्रिदिन्द्रन्नउपा६९’ इति वि० । ऋतुर्वित्यपि कर्म-नाम. (नि० २, १, ११)
 यज्ञ-नाम वा । यज्ञ-कर्मणं यज्ञ-यज्ञ वेत्यर्थः इति वि० । ऋतुर्विति निषण्ठौ द्वितीय-
 नवमे प्रश्ना-नामखपि दृश्यते ।

(२) — ‘अतिशयेन दातारम्, अथवा पूजनीयतमम्’ इति वि० । मंचते-इति
 दातृ-कर्मण्यु अन्वयं पदम् (३, २० नि०) — मंचयति-इति अर्चयति-कर्मण्यु पञ्चमि-शत-
 मम् । तथोरन्यतरयोः तृजनयोः “तृज्जन्त्येति (५, ३, ५८)” इतीदृजि कृषम् विवरण-
 कारख । सायणमते तु मंचयन्त्यस्य ।

(४) — कृतिरिति कृष-नाम (नि० ३, १३, ८) तन्माघीष्यात् आवाचकोपि कृषिश्च

अथ तृतीया ।

त्रिशकः ऋषिः ।

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २

आबृन्दंवृत्रच्छाददेजातः पृच्छादि*मातरम् ।

२ ३ २ ३ २ २ १ ५ ५ ५
 या३४ । इषा३४सच्चा३ । स्रवो२३४वा । जा५योईच्चा ।
 इ ॥ ७ ॥ १०१

हे “इन्द्र” । “अतथित्” अस्मात् द्युलेवादेव [यद्वा अस्मा-
 च्छत्-स्थानात्] “गतवाजया”^(१) गत-सङ्ग्रह क-बलयुक्तेन तथा
 “सहस्रवाजया” [वाजोऽन्नम् (नि० २, ७)] सहस्र-सङ्ख्याकाव-
 वता बहुलात्रेन “इषा”^(२) अन्न-रसेन युक्तः सन् “नः” अस्मान्
 “उपायाहि”^(३) अधिकमाभिमुख्येनागच्छ ॥ २ ॥ १०१

* ‘तृगोक’ इति वि० पाठः ।

* “पृच्छादि”-इति ऋग्वेदीयः पाठः ।

अथ । यथा-इन्द्र उपमा वाचो (नि० २, १३, २) । आवाहकमिव । * * । एतदन्त-
 र्भवति-यथा कश्चित्, आवाहकसङ्केतमिति विभक्तिः, तदन्तं हे इन्द्र ! सोमेन
 सिन्धाम इत्येतदाशास्त्रहे इति वि० ।

(१) ‘गतमिति बल नाम (नि० २, १, २) । वाजः वेगः (ने० १, २८) । बलवेगो
 यस्याः सा गतवाजा । तथा बल-वेगयोः शीघ्रया गत्या’-इति वि० ।

(२) ‘इषस्’ इत्यत्र नामसु सत्तुङ्गम् नि० २, ७ ।

(३) ‘समीपमागच्छ’-इति वि० ।

३ १४ २४
कउग्राः केहृष्टाखिरे ॥ ३ ॥ १०२

५४ ० १४ २
I आबुन्दम् । चहाद । दाइ । जातःपृक्काश्त् ।
१ ४ ५ २ १ २ १ २ २ १
विमारता२३४राम् । कउग्रा२३के । हाष्टाखिरोइडा
२ १
२३भा३४३ । ओ२३४पुइ । डा ॥ ८ ॥ १०२

“जातः” उत्पन्नः^(१) “वृत्रहा” इन्द्रः “बुन्दम्” इष्टं तथा
च यास्कः—‘बुन्द इषुर्भवतीति’^(२) | “आददे” आदाय चेषुम्
“उग्राः” उद्गूणे-वज्राः^(३) “के” के च “शृण्विरे” वीर्यिण
विश्रुता इति स्त्रियां “मातरः”^(४) “वि पृच्छात्” अप्रा
चीत्^(५) ॥ ३ ॥ १०२

१०२ ऋग्वेदस्य ६, ३, ४२, ४ ।

I औषसम् ।

(१) —‘जातमात्रणं वि० व्याख्याने किञ्चिद्विग्रहोऽर्थः ।

(२) —‘बुन्द इषुर्भवति, बुन्दो वा भिन्दो वा भयदो वा भाममानो द्रवतीति
वा’ इत्यादि नै० ३. १२. ११ ।

(३) —‘अवसन्नाः इति वि० ।

(४) —‘अवयिचौम् आदितिष’ इति वि० । ‘अदितिरदोना देवमाता’ इति
नै० ४, २२ । ‘अदितिरादितिरन्तरितमदितिमाता स पिता स पुत्रः । विश्वेदेवा
अदितिः पञ्चजना अदितिर्जतिमदितिर्जनित्वम्’ इति ऋ० १, २१. ४. ४ ।

(५) — इन्द्रः जात एव इषु मादाय मातरं प्रष्टवान् क उग्राः । के च यूदन्तं
यागादि कर्मसु विश्रुताः ? दुष्ट शिष्टयोः परिचयमिति यावत् इत्येवार्थाऽस्या विवरण-
मन्यतः ।

अथ चतुर्थी ।

मेधातिथिर्ऋषिः ।

३ १ २

२ १ २

३ १ २

वृबद्वयश्चाद्वामह्येष्टप्रकरस्तमृतये ।

१ २

३ २

३ १ २

साधु* कृण्वन्तमवसे ॥ ४ ॥ १०३

१

५

५ २

१

१

२

I वृबद्वयश्चाद्वामह्येष्टप्रकारेकारारं । स्तमू ।

१

२

१

२ १

५

४

तयाइ । सा१धारे कृण्वारं३ । तमोरं३४वा । वा५-

५

सोइहाइ ॥ ८ ॥ १०३

“ऊतये”(१) लोकस्य रक्षणाय “सृप्रकरस्त”(२) प्रसृत-बाहु

* “साधु”-इति ऋग्वेदीयः पाठः ।

१०३ ऋग्वेदस्य ६, ३, २, ५ ।

I भारद्वाजम् ।

(१) -“ऊतिरवनात्”-इति (जै० ५, १.) । “ऊतिपूतीत्यादिना (३, ३, ८७पा०)

सिद्धम् ।

(२) -“करस्तु बाहुः ; सृप्रौ गती । प्रसृप्तौ बाहु यस्य स सृप्रकरस्तुः । उक्ता-
रस्याकाराप्रत्ययरूपम् । तं सृप्रकरस्तम् प्रसृप्तबाहुमित्यर्थः”-इति वि० । इह चिन्त्यमे-
तत् - अस्ति हि निबण्टो द्वितीय चतुर्थे बाहु-पर्याये करस्तौ इति सप्तम्यदम् । तथा च

सद्यः पञ्चमी ।

गीतमन्त्रः* ।

४ २ ४ १ २ ४ १ २ ३ २
ऋजुनोतीनोवरूणोमित्रोनयतिविद्वान् ।

३ २ १० ३ १ २
अर्यमादेवैः सजोषाः ॥ ५ ॥ १०४

[‘करस्त्रो बाह्व कर्मणां प्रस्थातारो’(१,१०) इति यास्क वचनात्(१)
 “अवसे” लोकस्य पालनाय “साधः” साधकं धनं “कृण्वन्” कुर्वन्
 प्रयच्छन्तं “हवदुक्ष्यं”(४) महदुक्ष्यम् इन्द्रम् “हवामहे”
 आह्वयामः । [तथाच यास्कः—‘हवदुक्ष्यो महदुक्ष्यो वक्तव्य
 मस्मादुक्ष्यमिति वा (६,४)’-इति ॥ ४ ॥ १०३

* 'शौनकस्यार्षम्' इति वि० ।

१०४ ऋग्वेदस्य १,६,१७,१ ।

करस्वस्वोद्भूत इवेति किमुनकारस्याकारापत्तिकथनेनेति. किह्वास्मि मर्याति
नैतिकर्मा (२, १४, ७ नि०) तस्य सप्रतिरिक्तं तकारस्य रेफत्वं कथमिह नैकितमिति ।

(१)—तत्रैव मृप्र हन्दीऽपि व्याख्यातः । तथाहि—“मृप्रः सर्पकात्”—इत्यादि (६, १७) ।

(४)—हृदयस्य-हकारस्य वकाराभ्यामप्यम् । उक्तय-शब्दः सोऽव-वचनः । हृदत्-
उक्तयं यस्य स हृदयः स हृदयः-इति वि० ।

अथ षष्ठी ।

ऋद्धातिथि ऋषिः ।

२ २ ३ २ ३ २ २ ३ २ ३ २ २

दूरादिहेवयच्छनोरुणप्सुरश्वितत् ।

५ ४ ४ ४ ४ ४ ४

४

२ १२

२ १

I ऋजुनीतीनोरुणः । इहा । मित्रोनयतिविद्वा-

२

१२

१२

२

१२

१ १

२३त्वाः । इहा । अर्यमादार२३इवाद् । इहा । सजोषा३

२

२

५

उवा३ । ई३४इहा ॥ १० ॥ १०४

अहरभिमानी देवः “मित्रः”, “वरुणः” रात्राभिमानी,
मित्रश्च वरुणश्च “विद्वान्” नेतव्यमुत्तमं स्थानं जानन् “नः”
अस्मान् “ऋजुनीती”^(१) ऋजुनीत्या ऋजु-नयनेन कौटिल्य-रहि-
तेन गमनेन “नयति” अभिमतं फलं प्रापयति । तथा “देवैः”
अन्यैः इन्द्रादिभिः “सजोषाः” समान-प्रीतिः “अर्यमा” अहोरात्र-
विभागस्य कर्त्ता सूर्यश्च अस्मानृजु-गमनेनाभिमतं स्थानं प्रापयत् ।

‘नयति’-‘नयतु’-इति च पाठौ ॥ ५ ॥ १०४

I कौत्सम् ।

(१) —“ऋजुनित्यप्यस्य भवति”-इत्यादि (नै० ६.२.१) ।

३ २ ३ १ २
विभानुं विश्वथातनत् ॥ ६ ॥ १०५

२२ १२ ४२ ५ २ १ २ १ २
। दूरादोरश्चेवयत्सताः । अरुण्णुरगिश्वा२३इतात् ।

१२ २ १ २ २ १ २ १
विभानुरश्वी । श्वाथातनत् । इडा२३भा३४३ । ओ२३-

४५इ । डा ॥ ११ ॥ १०५

“दूरात्” दूरतएव विप्रकृष्टे एव नभसः प्राक् प्रदेशे वर्त्तमाना “इह”^(१) “सतः”^(२) सती इह समीपे विद्यमाना “इव” समीपे विद्यमानेव “अरुणप्सः”^(३) आरोचमानरूपा इंद्रगी उवा^(४) “यत्” यदा “अगिञ्चितत्” अग्रेनयत् । श्विता वर्णे,

* “विश्वथा”, विश्वधा” इति च पाठौ ।

१०५ ऋग्वेदस्य ५, ८, १, १ ।

। ओषसम् ।

(१) —‘श्रयिण्याम्’-इति वि० ।

(२) —‘प्रशन्नान यजम नान’-इति वि० ।

(३) —‘अरुणरूपा’ इति वि० ‘क्षः’-इति रूपनामसु सप्रभस (नि० ३, ७) एतदेव विवरण आख्याने नियामकम् ।

(४) —‘अर्थज्ञाने’ । “रात्रे रपरः कान्तः” इति नि० २, १८ तत्त्वोत्पत्ति गम

अस्मात् ख्यन्तात्^(५) लङि चङि रूपम् 'यद्वृत्तान् नित्यम्
(८, १, ६६ पा०)' इति निघात-प्रतिषेधः] तदा "भानुं" दीप्तिं
"विश्वथा"^(१) विश्वधा बहुविधां^(२) "व्यतनत्" विस्तारयति
[तनोतिर्व्यत्ययेन गप् (१, १, ८५ पा०)] । प्रातरनुवाके उपस्थेन
काण्डेन (१, २४, २) उषाः स्तुता सती प्रादुर्भव, हे अश्विनौ !
शंसिष्यमाणम् अश्विनं क्रतुं श्रोतुं युवामपि प्रादुर्भवत-इत्यध्या-
हारेण वाक्यं पूरणीयम्^(८) ॥

"सतः"—"सती"—इति पाठौ ॥ ६ ॥ १०५

धारण-श्रीललात् । तथाहि —"इदं श्रेष्ठं श्रोतिषां श्रोति रागाश्विनः प्रकेतोऽजनिष्ठ
विभवा । यथा प्रमूता सवितुः सवाय मेवारातुपमे योनि मरिक्" इति ऋ० १, १६, ८,
१ । "इदं श्रेष्ठं श्रोतिषां श्रोतिरागमश्विनं प्रकेतनं प्रज्ञातनं ममजनिष्ठ विभततमम्
यथा प्रमूता सवितुः प्रसवाय रात्रिरादित्यस्यैव रात्रुपमे योनि मरिचत् स्थानम्"
—इति यास्क-कृतं तद्वाक्याख्यानम् । "स्त्री-श्रोतिरभियुत रणां गर्भः"—इति च नैरुक्तम्
२, १८ । 'रुद्रइत्या वृत्रतो' १, १६, ८, ९—इत्यादि चोषसः स्त्रौले लिङ्गम् ।

(४)—'नपुंसकलिङ्गमिदं व्यत्ययेन. या उषा' इति । 'पुरस्ताद् यच्छब्द-श्रुतेर्दीर्घा-
र्थसम्बन्धस्तच्छब्दोऽध्याहृत्यः' इति च वि० ।

(६)—"प्रल पूर्वं विश्वं मातं याल्च्छन्दमि ५, ३, १११)" इति यालि रूपम् ।

(७)—'रुद्र-मन्द-तीव्र-लक्षणा'मित्यर्थः ।

(८)—तथाच श्रूयते —"प्रातरशुजा विबोधयाश्विना वेदं गच्छताम् । अस्म्य भोमस्य
पीतये (१, ५, ११)"—इत्यादि "प्रातरशुगिनौ विबोधयाश्विना विहागच्छता मस्य भोमस्य
पानाय"—इत्यादि च यास्क-कृतं तद् व्याख्यानम् । "अश्विनौ यद्वृत्तवन्तं सर्वं
रसनान्यो श्रोतिषाभ्यः * तत्कावश्विनौ श्वावाश्विन्या वित्येके ऽहोरात्रा वित्येके कूर्पा
चन्द्रमसा वित्येके राजानौ पुण्यज्ञता वित्येतिहायिकाः"—इत्यादि मै० १२, १ ।

अथ मन्त्रो ।

विश्वामित्रो जमदग्निर्वा ऋषिः ।

१ २   ३ १४ २४
 आनोमित्रावरुणाघतैर्गव्यूति मुत्ततम् ।

१ १ २
 मध्वारजाऽमिसृक्तू ॥ ७ ॥ १०६

३२ ४२ ५ २   ९   २२ १   ३२
 I आनोमित्रा । वरुणा३ । औक्षोवा२३४ । घृतै
 ४ ५   २   १२ १   १ २२ १ ५२
 र्गव्यूतिमु । त्ता३म् । औक्षोवा२ । माध्वारजारा
 १२ १   २ १   २   १
 मिसृ३ । औक्षोवा२ । क्रतू । इडा२३भा३४३ । ओ२३
 ४५३ । डा ॥ १२ ॥ १०६

“सृक्तू” शोभन कर्माणी हे “मित्रावरुणी !” “नः” अस्माकं
 “गव्यूतिं”(१) गवां मार्गं गो-निवास-स्थानं “घृतैः”(२) चरण-

१०६ उत्तरार्चिकस्य १, १, ५, १ — ऋग्वेदस्य ३, ४, ११, ५ ।

I मित्रावरुणयोः संयोजनम् ।

(१)—‘गवो यत्र चरन्ति स गव्यूतिरुच्यते’ इति वि० ।

(२)—घृतमिति घृणाते रूपम् । तथाचि फणिभाष्ये—(७, १, २५) “घृणाते स्तोत्रि
 क्वाचि लोके, घृतं धर्मं घृणा” इति “उदष्टिस्तत्रै”, इति वि० । निघण्टो चोदक-
 नामसु दशमसु १.१२ ।

अथाष्टमी ।

प्रस्कण्ण^(१) ऋषिः* ।

२३ २२ २३ २३ २३ २३ २३ २३ २३ २३

उदुत्येसूनवोगिरःकाष्ठायज्ञेघ्नत* ।

३ १ २ ३ १ २ २ १

वाश्राअभिज्ञुयातवे ॥ ८ ॥ १०७

‘साधनैः पयोभिः’^(१) “आ उजतम्” आ समन्तात् सिञ्चतम्, अश्वभ्यं दाग्ध्रोः गाः प्रयच्छतामिति भावः । रजांसि’^(२) पारलौकिकान्यस्मदावासस्थानानि “मध्वा”^(३) मधुरेण दुग्ध-रसेन सिञ्चतम् [गव्यूतिम्-‘गौर्यूतौ कन्दसि(६,१,१२३पा०)-इत्यवादेशः, मध्वा-सर्व-विधोनां कन्दसि विकल्पितत्वादत्रनुमभावः ॥ ७ ॥ १०६

* ‘हिरण्यस्तूपस्यार्घम्’-इति वि० । “हिरण्यस्तूपो हिरण्यमय-स्तूपोऽस्येति वा । स्तूपः स्थायतेः सङ्घातः” । इति नै० ४, ३३ ।

* “अज्मेघ्नत”-इति ऋग्वेदीयः पाठः ।

१०७ ऋग्वेदस्य १, ३, १३, ५ ।

(१) “प्रस्कण्वः कण्वस्य पुत्रः, कण्व-प्रसवोयथा प्रायश्”-इति नै० ३, १० ।

(२) —‘चोनपि लोकान्’-इति वि० ।

(३) ‘उदकं’-इति वि० । मधु-इत्युदक-नामसु एकादशम् १, १२ ।

(४) —‘सुप्तिङ्ङुपयङ्लिङ्गनराणां कालचलचस्वरकर्तृयजाश्च । अत्ययमिच्छ-ति शाल्लक्ष्देष्टां भोऽपि च सिद्धाति बाळलकं’ इति (१, १, ८५) कात्यायन-वचनानि लिङ्गयत्ये “जसादिषु कन्दसि वा वचनम् प्राङ्णौ चङ्गुपधायाः”-इति (३, ३, ९०) कात्यायनीयेन चि-संज्ञाभावे रूपमिति भावः ।

५ २ २ ५ २ १ २ १ ०
 १ उदुत्येसूनाईवोगिराः । काष्ठाय । झाइ । धुवा
 ३ ५ २२ २२ ३ १ ५ २
 २ त्ना२३४ता । वाश्राआ२३भो३ । झू२३या३ । ता३४-
 ५
 पुवोईच्चाइ ॥ १३ ॥ १०७

“त्ये” ते प्रसिद्धाः “गिरः सूनवः” वाच उत्पादकाः (१)
 मरुतः (१) [वायवो हि तात्त्वोष्ठादिषु मञ्चरन्तो वाचमुत्पाद-
 यन्तो (३) “यज्ञेषु” स्वकोयेषु यागेषु वर्त्तमानेषु सत्सु “काष्ठाः”
 अपः [“आपोऽपि काष्ठा उच्यन्ते क्रान्त्वा स्थिता भवन्तीति”
 (२, १५) यास्कः (४)] “उत् उ” उत्कर्षणेव “अन्तत” अतनिपवन्तः
 विस्तारितवन्तः । उदकं विस्तार्य तत्पानार्थं “वाश्राः” (५)

I ऋतुषाम् ।

(१) —सूनवः—इत्येवमेवार्थः उत्पादक इति । अत्र च सूनोतः स्मृतिरित्येव धाजम् ।

(२) —इयञ्च मारुती ऋक् इति प्रसिद्धा ।

(३) —तथाहि शिवावचनम्—“आद्या बुद्ध्या समेत्यार्थान मनोयुक्तं विव-
 क्षया । मनः कायान्नि साहन्नि स प्रेरयति सात्तम् । सात्तल्लरमि चरन् मन्त्रं
 जनयते स्वम्”—इत्यादि ।

(४) —काष्ठा इत्येतदनेकस्यापि मलस्य नाम भवति । काष्ठा दिग्गो भवन्ति, क्रान्त्वा
 स्थित्वा भवन्ति । काष्ठा उपदिग्गो भवन्ति, इतरेतत् क्रान्त्वा स्थित्वा भवन्ति । आदि-
 त्योऽपि काष्ठोच्यते, क्रान्त्वा स्थितो भवति । आश्रान्तोऽपि काष्ठोच्यते, क्रान्त्वा स्थितो
 भवति । आपोऽपि काष्ठाउच्यन्ते, क्रान्त्वा स्थित्वा भवन्तीति श्रावराजम्—इति नै०
 २, १५ ।

(५) —“आश्रयि तच्च वञ्चि (उ०, द्वि०)” इत्यादिना ऋत्तार्थं वाचः रक्ति सिद्धम् ।

अथ नवमो ।

मेधातिथिर्ऋषिः ।

२२३ २ १२ ३ १२ २२ ३ २

इदं विष्णुर्विचक्रमेत्रे धानिदधेपदम् ।

१ २

३ २

समूढमस्य पांसुले ॥ ८ ॥ १०८

॥ इति तृतीय-दशति ॥

१ इदा६मे । विष्णुः१ । विचक्रा२३४माइ । चाइ-

हभारवोपेताः गाः “अभिन्नु” (६) जान्वभिमुखं यथा भवति तथा
 “यातवे” (७) गन्तुं प्रेरितवन्त इति शेषः (८) ॥ ८ ॥ १०७

* “पांशुरे”-इति ऋग्वेदीयो यजुर्वेदीयश्च पाठः ।
 “स्वाहा”-इत्यन्तेनाधिकश्च यजुर्वेदे ।

१०८ उत्तरार्चिकस्य ८, २, ५, १ = ऋग्वेदस्य १, २, ७, २ =
 यजुर्वेदस्य ५, १५ = अथर्व-ब्राह्मणस्य १, १७ = जहगानस्य १४, ७ ।

I विष्णोः साम ।

(६) - जानुमोक्षः (५, ५, १३०) ।

(७) - “तुमर्थे मे सन् (३, ४, ८)” इत्यादिना तवेड् ।

(८) - ‘त्ये’ मे ‘स्वमवः’ रुद्रस्य अपत्यभक्ता ‘मरुतः’ ‘गिरः’ गर्जितसंज्ञा वाचः
 ‘काष्ठाय दृष्टिं सञ्जना अपः’ ‘यज्ञेषु’ निर्मित-भूतेषु ‘उद्गमन’ ऊर्द्धं’ विस्तारयन्ति ।
 कौटुशा मरुतः । ‘वाचाः’ वामन-स्वभावकाः । कथं क्षिपन्ति ? ‘अभिन्नु’ अभिनिपात्य-
 जानुमो मरुतो दात्यर्थः । किमर्थम् ? ‘यातवे’ पश्विबो प्रति गमनाय । इत्यर्थो
 विवरणं निष्पन्नः ।

२ १ १ २ १
 धानि । दधाइपाशदारम् । समूरक्षो । दाररमा३ ।
 १ २ ४ २ २ २
 स्यारपार३४औक्षोवा । ए३ । सुले१ ॥ १४ ॥ १०८

‘विष्णुः’ त्रिविक्रमावतारधारो “इदं” प्रतीयमानं सर्वं जगत् उद्दिश्य “त्रेधा” त्रिभिः प्रकारैः “पदं निदधे” स्वकीयं पादं प्रक्षिप्तवान् । “अस्य” विष्णोः “पांसुले” पांसुरे धूलियुक्ते पादस्थाने “समूढम्” इदं जगत् सम्पगन्तभूतम्^(१) । सेयम् यास्तेनैवं व्याख्याता—“* * विष्णु त्रिंशते वांप्रति वा * * यदिदं किञ्च तद्विक्रमते विष्णुः, त्रिधा निधत्ते पदं त्रेधाभावाय पृथिव्यामन्तरिक्षे दिवोति शाकपूणिः । समारोहणे विष्णुपदे गयशिरसौत्थौर्णवाभः । समूढमस्य पांसुरेध्यायनेन्तरिक्षे पदं न दृश्यते । अपिबोपमार्थस्या पांसुल इव पदं न दृश्यत इति । पांसवः पादैः सूयन्त इति वा । पद्माः गेरत इति वा । पंसनीया भवन्तीति वा“(११, १८—१९)” इति ॥ ८ ॥ १०८

इति मायणाचार्ये विरचिते माधनेये मासनेदार्थप्रकाशे छन्दोशास्त्रान्
 द्वितीयाध्यायस्यैकादशमखण्डः ॥ ११ ॥

(१) ‘तच्च पादवयमपि “समूढमस्य” वहेरिदं रूपम् सम्यक् स्थापितम् । “पांसुरे” लुप्तोपसमेतत् द्रष्टव्यम् । पांसुरइव देशः । १ । अथवा पांसुल्लक्षणात् पांसुल्लक्षणेन प्रथितम् । तेषां त्रयाणां प्रथित्यां यत् पदं तत् समूढम् । २ । अथवा विष्णु इति । स इदं विचक्षणम् । त्रेधा निदधे पदम् — उदयगिरौ, मध्ये नमसः, अलङ्कितौ च । ३ । अथवा त्रेधा निदधे पदम् — प्रथित्यामप्राप्त्या, अन्तरिक्षे वैद्युतात्मना, दिवि अदित्यात्मना, तच्च पदवयमस्य समूढम् पांसुर इव देशः । ४ । अथवा समूढमिति मूढं मोहनायस्य रूपम् । समूढं मन्त्रिणं यदस्य वैद्युतात्मना पदम् तत् समूढं मन्त्रिणम् ॥’ इति वि० ।

* * “अथ उद्दिष्टो भवति तद्विष्णुर्भवति” इत्यादिभागेनाधिकलयः ।

* * * इत्येव तत्र मन्त्र स्वरूपः पठितः ।

अथ द्वादशखण्डे—

मैषा प्रथमा ।

मेधातिथि ऋषिः ।

१ २   ३ १ २   ३ २   ३ १ २ २
अतोहिमन्युषाविणं सुषुवांसमुपेरय* ।

१ ३ २ ३ २   ३ १ २
अस्यरातौ सुतमिव ॥ १ ॥ १०६

५ २   २   १   १
। अतोहिमा । न्युषारेवाइणारेम् । सुषुवांसा

हे इन्द्र ! “मन्युषाविणं” क्रोधेन सोमं सुन्वन्तम्^(१) “अतो
हि” अतिगच्छ, तथास्मिन् देशे “सुषुवांसं” सोमं सुन्वन्तम्^(२)

* “सुमुपारणे”-इति, ‘’ इमं रातम्”-इति च ऋग्वे-
दीय पाठः ।

१०६ ऋग्वेदस्य ६, ३, ५.१ ।

। कौत्सम् ।

(१)—दोषस्य सोमस्य अभिषोक्तारम् मेधातिथिं साम् प्रति'-इति वि० । ‘सन्य’
-इति क्रोध नामस्य उपान्त्यं पदम् २.१३ नि० । ‘मन्यते’ इति कानि-कर्मसु त्रयोदश
२.६ नि० ।

(२)—‘अङ्गिः प्रभृतिमन्यस्यसिम्’-इति वि० ।

अथ द्वितीया ।

वामदेव ऋषिः ।

२ ३ १ २ ३ १ २ २ ३ १ २

कदुप्रचेतसेमहेवचोदेवायशस्यते ।

१ २ २ ३ १ २

तदिध्यस्यवङ्गेनम् ॥ २ ॥ ११०

२म् । चोइ । ऊपैशरायार । अस्यरातारउ । सू२-

३ ५ २ ३ ५
तारउ३४औहोवा । पो२३४वा ॥ १५ ॥ १०८

३ ४ ३ ४ ५ २ ३ १ ५ २ ३ ५ २ १

I कदुप्रचेतसे । मचाइइ । वारउ३४चो । देवाहाउ ।

४ ५ २ २ २ ३ २ ३ ५ २ १ १
वचोदेवा । यशस्या२३ना३४इ । तदा३४इइया३ । स्यवो५ ५ ५
२३४वा । धा५नोइहाइ ॥ १६ ॥ ११०“उपेरय” समीपे प्रेरय । “अस्य” यजमानस्य “रातो” यज्ञाख्ये
दाने “सुतम्” अभिषुतं सोमं “पिब” ॥ १ ॥ १०८“महे” महते “प्रचेतमे”^(१) प्रकष्ट-ज्ञानाय “देवाय” द्यौत-

I काश्यपम् आप्सरसं वा ।

(१) —‘चेत’ इति प्रज्ञा-नामस्य तृतीयम् ३, ८ नि । “प्रचेताः प्रष्टव्यं चेताः” इति
मै० ८, ५ ।

अथ तृतीया ।

मेधातिथि-प्रियमैधावृषी* ।

२ २ ३ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ २ २

उक्थञ्चनशस्यमानंनागोरयिराचिकेत ।

१ २ ३ २ ३ १ २

नगायत्रङ्गीयमानम् ॥ ३ ॥ १११

५ ४ ४ ४

२ २

२ २

२

। उक्थञ्चनोद्वाद् । शस्यमानम् । नागोराश्वयोः ।

नादि-गुण युक्तायेन्द्राय “कदु”^(१) कुक्षितम् अस्मदीयं “वचः”
 स्तोत्र-रूपं सत्तं “गस्यते” यथा प्रशस्तं भवति^(२) देव स्तथानुष्ट-
 ह्मातीत्यर्थः । “तदित्” तदेव “अस्य” यजमानस्य ‘वर्द्धनं हि’^(३)
 प्रवृत्ति-साधनं खलु ॥ २ ॥ ११०

* ‘मेधातिथेरार्षम्-इत्येव वि० ।

१११ उत्तरार्चिकस्य ८, १, १५, २ = ऋग्वेदस्य ५, ७, १८, ४ ।

। वाहदुक्थम् ।

(१)- ‘कत्, किम् उत्तरस्याः पठम्या अत् आदेशः, कक्षात् काग्यात्’ । ‘उ’ इति
 पाद-पूरणः, इति वि० ।

(२)- ‘गस्यते’ उच्चार्यते इत्यर्थः इति वि० । ‘गसति’ इति अर्चति कर्मस्य पठ्यते
 ३, १४ नि० ।

(३)- ‘हि’ यस्मात् ‘तत्’ उच्चारितम् वचनम् ‘अस्य’ देवस्य ‘वर्द्धनम्’ वृद्धिकारक-
 मस्मादुच्चारयेति वि०-सम्प्रत्ययः । क्लृप्तमाना हि देवता वीर्येण वर्द्धन्ते इति तत्पि-
 दात्मः ।

१२ २ २१२ १ २ १ २
आचिकेता । नगायारश्चाम् । गो । यमारनाश्च

५२ २ ३ ५
औहोवा । ऊरश्चपा ॥ १७ ॥ १११

गायते गौः^(१) “अगोः”^(२) अस्तीतुः^(३) “अयिः” अरिः
[व्यत्ययेन यकारः (३, १, ८५ पा०)] गत्रः इन्द्रः “गस्थमानं”
होत्रा पठामानम् “उक्तं च” गस्थमपि “आ चिकेत” अभिजा
नाति [कितज्ञाने, कान्दसो लिट् (३, ४, ७ पा०) । नेति सम्प्रत्यर्थः
“न” सम्प्रति प्रस्तीवादिभिर्गीयमानं “गायत्रम्” गातव्यं साम^(४)
[यद्वा गायत्राख्यम्^(५)] आचिकेतेत्येव । अतः कारणात् वयमपि
तमिन्द्रं स्तमद्वत्यर्थः ॥

“नागोः”-“अगोः” इति. “रयिः”-“अरिः”-इति च
पाठौ ॥ ३ ॥ १११

(१)--तथाहि--“गान्तर्वाकारो नाम करणः” इति ने० २, ५ । गौरिति निघण्टा
वपि कौतु नामसु दृश्यते १, १६ ।

(२)--“अगोः”-इति पाठान्, ऋग्वेदोपसर्गोऽत्र न युक्तः, इह एव नागोरिति प्रगौ-
कमद्वर्तुं दृश्यते ।

(३)--“नागोः” कुङ्कुब् चयुक्तं शब्दे . गु. चयुक्तभाषी, न गः--अगः=अज्ञभाषी,
न अगः=न अज्ञभाषी=नागः । तस्य नागोः चयुक्तभाषिण इत्यर्थः इति वि० ।

(४)--“गायत्रं गायतेः स्तुति कर्मणः” इति ने० १, ८ ।

(५)--तच्च गानं चतुर्थं गानं-यस्यैव नोपलभ्यते, परमव्ययनाम्नं गुरुमुखादु-
च्यते । तदिदम्--“तस्मिन्निर्वाचयामासुः । मार्गादेवस्य धोमाहोरे । प्रियोयोनः प्र ।
२ १२१ २२२ । ऊम् । आरे । दायो । आरे २५ ॥ १ ॥” अस्या मूलस्य तु
उत्तरार्चिकस्य षष्ठं तृतीय-दशमं स्तुते प्रथमंति पठानं ॥

अथ षतुर्थी ।

विश्वामित्र ऋषिः* ।

१ १ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
इन्द्र उक्थेभिर्मन्दिष्ठो वाजानाञ्च वाजपतिः ।

१ २ ३ २ ३ १ २
हरिवांसुतानां सखा ॥ ४ ॥ ११२

१ ५ २ १ २ १ २ ३
I इन्द्र उक्थाइ । भिर्मांदाइष्ठो३ । वाजाना२३४-

५ १ २ १ २ ५ १ २ २ १
ञ्चा । वाजपतिः । चराइवार३४त्स । ताना२त्स ।

२ ४ ५ ४
खा । औ३चोवा । चोपुइ । डा ॥ १८ ॥ ११२

“वाजानाम्”^(१) अन्नानां मध्ये “वाजपतिः” उत्कृष्टान्न-पतिः
“हरिवान्” हरि-नामकाश्ववान् “इन्द्रः” “उक्थेभिः” होत-
प्रयुक्तैः (उक्थ-नामकैर्वा शस्त्रैः) “मन्दिष्ठः” अतिशयेन हतः सन्
“सुतानाम्” अभिषुतानां सोमानां “सखा” सखिवत् प्रीति-करः
सोमैः प्रीयत इत्यर्थः^(२) ॥ ४ ॥ ११२

* ‘वामदेवस्यार्पम्-इति वि० ।

I वाहदुक्थम् ।

(१)—‘हातेति वाक्यशेषः’-इति वि० ।

(२)—‘सखाः सखि च-इत्यर्थः पाद-पूरणः सर्व-सम्मतः ।

अथ पञ्चमी ।

मेधातिथि-प्रथमेधावृषो* ।

१ १ २   २ १ २ २ २ २ १ १
 आयाच्चापनः* सुतंवाजेभिर्माह्वणीयथा ।

२ १   २ २ १ २
 महाद्भवयुवजानिः ॥ ५ ॥ ११३

४ २ ५ २ ४   १ २ १   २ २   १ २ २
 I आयाही । उपनःसुतम् । होवाश्चाद् । वाजे
 १ १ २ २ २   १ २ २   १ २ २ १   १ २
 रभिर्माह्वणीयथाश्चोवाश्चाद् । महाद्भवयुवारश्चोवा-
 २   १ २ २   ५ २ २   २ ५
 रश्चाद् । जारनारश्चोवा । ऊरश्चपा ॥ १८ ॥ ११३

हे इन्द्र ! “नः” अन्मदीयं “सुतम्” अभिषुतं सोमम् “उप
 याहि” प्रत्यागच्छ, किञ्च “वाजेभिः” अन्यदीयैर्हविरूपैरवैः
 “मा ह्वणीयथाः” मा ह्वयस्व(१) । तत्र दृष्टान्तः - “युवजानिः” यौ-
 वनोपेता जाया यस्यासौ युवजानिः [‘जायाया निङ्(५, ४, १३४
 पा०)']-इति समामान्तः] “महान् इव” प्रभुरिव ; यथा रूपवद्-

* ‘श्रुतकक्षस्यापि’-इति वि० ।

* “आयाच्चाद्रिभिः”-इति न-पाठः ।

I कौत्सम् ।

(१)—‘एतच्च लोकेनापराधेन ‘मा ह्वणीयथाः’ मा ह्वयस्व, मा गोवीरित्यर्थः’
 इति वि० । निष्पन्नौ क्रयति-कर्मसु ‘ह्वणीयते’-इति चतुर्थस्य पदमीक्यते १, १२ ।

अथ षष्ठी ।

कोत्सो दुर्मित्र ऋषिः* ।

३ १ २   ३ १४   २४ ३१४   २४ ३ १   २ ३ २
 कदावसोस्तोत्रं ह्येतन्नावशमशा*रुधाः ।

३ ९   ३ २ ३ १ २
 दीर्घं सुनंवाताप्याय ॥ ६ ॥ ११४

२४   ३ ५ ४   १ २   २ ३
 । औ२हो१इ । कदावसो । स्तोत्रा३म् । ह्येत-

४ ५   ३ ९ ३ ५ ४   ३ २ ३ १   ५
 ताआ । औ२हो१इ । अवशमशा । रुधाद् २३४वाः ।

भार्योपेतः प्रभुः अन्याभिर्नापञ्चियते किन्तु तामेव युवतिं प्रत्या-
 गच्छति तद्वत्^(१) ॥ ५ ॥ ११३

हे “वसो” वासयितः^(१) ! इन्द्र ! “स्तोत्रम्” अस्मात्कर्तृकं

* ‘दुर्मित्रस्य सुमितस्य वार्षम्’-इति वि० ।

* “ह्येतन्नावशमशा”-इति ऋग्वेदीयः पाठः ।

११४ ऋग्वेदस्य ८, ५, २६, १ ।

(२) विवरणकारस्त्वैव दृष्टान्तं घटयति—‘स यथा तद्वत्त्वा भार्यायाः लोकेऽप-
 राधे हि न वध्यति, तद्वत्त्वा रोषोरित्यर्थः’ इति ।

(१)—‘प्रशस्त-धनवन्’-इति वि० ।

औ२चो१इ। दीर्घ३सुतम्। वाता३४३। पो३या५या

६५६। ई२३४५ ॥ २० ॥

II कदा३४औचोवा। वसो। स्तोत्रा३म्। ह्य३र्यता

आ। अवा३४। औचोवा। श्मशा२। रुधा३दूर३४

वाः। दीर्घा३४औचोवा। सुता२३म्। वाता३४३।

पो३या५या६५६ ॥ २१ ॥ ११४

“ह्यति” कामयमानाय^(१) कामयमानं त्वां । “क्रिया-ग्रहणं कर्त्तव्यम्” कर्मणः सम्प्रदानवाचनार्थे । “कदा” कस्मिन् काले “अवारुधत्” अवरोक्ष्यति, अवरोध्य च कदा “याः” वारयिष्यति, तादृशः कालः कदास्माकं सम्प्रविष्यतीत्याशास्ते । तत्र दृष्टान्तः—अग्रते क्षेत्रमिति “श्मशा”^(२) कुल्या [लम्पोपमेतत्] यथा कुल्या तत उदकान्यवरुणद्वि अवरोध्य च वारयति तथेत्यर्थः । किमुद्दिष्ट्यावरोध इति तत्राह—“दीर्घ” सवन-त्रय रूपेणायतं “सुतम्” अभिषतं सोमं प्रति । किमर्थमिति तदाह “वाता-

I, II इमे हे कौत्से ।

(१)—“ह्यति”-इति कालि-कर्मसु पाठात् नि० २, ६ ।

(२)—“श्मशा शु षञ्जल इति वा श्माञ्जल इति वा”-इत्यादि जै० ५, १२ ।

अथ सप्तमी ।

मेधातिथि ऋषिः ।

१९ ६ १२३२ ३१ २३१८ २८

ब्राह्मणादिन्द्रराधसः पिवासोममृतूर्नु ।

३२ ३१८ २८

तवेदसख्यमस्ततम् ॥ ७ ॥ ११५

१ ५८ ८ २२१ २२१ ८
 I ब्राह्मणादो । द्रराधसाः । पिवासोमा रेम् । ऋतू-

१ २२१ १ ४ ९
 २२१ । तवेदासा २३ । ख्या २३मा ३ । स्ता ३४५र्त्तो-

५
 ६६इ ॥ २२ ॥ ११५

प्याथ" [वातेनाप्यते अधस्तात्रिपाल्यत इति] वाताप्य मुदकं तस्य
 प्रदानायेत्यर्थः ॥ ६ ॥ ११४

हे "इन्द्र" ! "ब्राह्मणात्" शंसिसम्बन्धात् "राधसः" धन-
 भूतात् पात्रात् "सोम" "पिब" । किं कृत्वा ? "ऋतूर्नु" (१)

* "तवेदसख्य" इति ऋग्वेदीयः पाठः ।

११५ ऋग्वेदस्य १, १, २८, ५ ।

I अर्धसप्तमम् ।

(१) — "दीर्घादटि समान-प्रदे (८, ३, ६) नकारस्य बले सामयिक-वृद्धागमे च (७, १, ८) रूपम् ।

अष्टाष्टमी :

मेधातिथि कृषिः ।

३ १ २ ३ १ २   ३ १ २
 वयंघातेअपिस्मसि*स्तोतारइन्द्रगिर्वणः ।

१ २
 त्वन्नोजिन्वसोमपाः ॥ ८ ॥ ११६

५ ४ ५ ४ ५ ४   २ २ १ २
 । वयंघातेअपिस्मसाइ । स्तोतारइन्द्रगिर्वणाः । ववा

१   ७   १   १   १ १   १
 २३होइ । तूवन्नोजो२ । ववा२३हो । न्वसो२३ । मा

५ ४ २   २   १ ३ १ १ १ १
 २पा२३४ओहोवा । ए३ । उपा२३४५ ॥ २३ ॥ ११६

देवानमुद्धत्य ऋतवोऽपि^(१) पिबन्वित्यर्थः । यस्मात् “तव इदं
 सख्यम् अस्तृतम्” ऋतूना मविच्छिन्नं तस्मादृतुभिः पानं
 युक्तम्^(१) ॥ ७ ॥ ११५

हे “गिर्वणः” गौर्भिर्वननीय ! “इन्द्र” ! “ते” तवापि “वयं घ”

*“अपिस्मसि”-इति ऋग्वेदीयः पाठः ।

११६ ऋग्वेदस्य ६, ३, २, २ ।

I अर्हसद्यनम् ।

(१)—‘वक्त्रात् ‘तवेदं सख्यं’ सृष्ट-बहवः-सख्यम् ‘अस्तृतम्’ अविच्छिन्नम् ।
 वक्त्रात् तं सर्वदा बहवः तस्मात् पिबन्त्यर्थः-इति वि० ।

अथ नवमो ।

विश्वामित्रो गाधिनीभीपाद उदलो वा ऋषिः* ।

१ २ ३ १२ २२ ३ ९ ३ १ २

एन्द्रपृक्षकासुचिन्मृणन्तनूषुधेहिः ।

१ २ ३ १ २

सत्राजिदुग्रपौरस्यम् ॥ ८ ॥ ११७

१ ५२ २ ५ २ २ १ २

I एन्द्रपृक्षकासुचीर्दे । नृमृणाम् । तनूषूधेर्धाइद्वा-

१ २ २ १ २
१इना२ः । सात्राजिदु । ग्रपौर३स्रमियाउ । वा३ ।

२ ५

ज३४पा ॥ २४ ॥ ११७

वयं खलु “स्तोतारः” “स्मसि” स्मः भवामः । हे “सोमपाः”
सोमस्य पातरिन्द्र ! “त्वं” “नः” अस्मान् “जिन्व” प्रीणयसि
॥ ८ ॥ ११६

हे “इन्द्र” ! “पृक्ष”^(१) सम्पृक्तासु “कासु चित्” कान्वपि
“नः” अस्माकं “तनूषु” अङ्गिषु “नृमृणं”^(२) बलम् “आ धेहि” आ

* ‘वामदेवस्यार्धम्’-इति वि० ।

I अभीपादस्य औदलस्य साम ।

(१)—‘पृक्षी सम्पर्क-इत्यस्येवं रूपम्, सम्पृक्षणे यस्यां याग-क्रियायां यजमाना देवैः
सह सा पृक्, तासु पृक्षु याग-क्रियास्त्यर्थः’-इति वि० ।

अथ दशमी ।

श्रुतकक्ष ऋषिः ।

३ १४ १४ ३ २ ३ १४ २४ ३ २ ३

एवाक्षसिवोरयुरेवाग्ररुतस्थिरः ।

३ २ ३ २ ३ १ २

एवानेराधम्मनः ॥ १० ॥ ११८

॥ इति चतुर्थ-दशति ॥

५ ४ २ २ ४ ५ ४

२ २ १ २

१

। एवाक्षोऽसिवोरयूः । एवाग्ररुतस्थिरः । उता२३

समन्तात् स्थापय । हे “उय” उद्गूणं बल ! इन्द्र ! “सत्रा-
जित्”^(१) हादगाहादिभिः सत्तैः जीयमानो वशीक्रियमाणः सन्
“पौंस्यम्”^(४) पुंसे हितं फलम् “आ धेहि” प्रयच्छेत्त्यर्थः ॥८॥ ११७

११८ उत्तराधिकस्य २, १, १८, १ = ऋग्वेदस्य ६, ८, २०, २

= ऊहगानस्य २, २ ।

I आमहीयवम् ।

(२)—‘नृचमम् घनम्’-इति वि० । नृचरमिति निघण्टौ वक्तव्यम् (२, ८) घन-
नामसु (२, १०) उभयपक्षे दृश्यते ।

(३)—‘सदा श्रुतां जेतुं इत्यर्थः’-इति वि० ।

(४)—‘पौंस्यम् वलम्’-इति वि० । ‘पौंस्यानि’ इति वक्तव्यम् आमसु अनुविंशति
तमम् २, ८ ।

स्थिराः । आइवातेरा । धियारश्माउ । वाश्स्तौषे-

१११

३४५ ॥ २५ ॥ ११८

हे इन्द्र! त्वं “वीरयुः”^(१) वीरान् युद्ध-कर्मणि समर्थान्
 शत्रून् हन्तुं कामयमानः ‘एव असि’ भवसि खलु “हि” प्रसिद्धौ
 अतएव त्वं “शूरः” सामर्थ्यवानेव भवसि “उत” अपिच “स्थिरः”
 सङ्ग्रामे धैर्यवान् भवसि । [एकत्र स्थित्वैव शत्रून् सम्ग्रहरसी-
 त्यर्थः ।] एवं सति “ते” तव “मनः” “राध्वं” स्तुतिभिराराध-
 नीयमेष; यतोऽनेन मनसा त्वं शत्रु-वधं सङ्ग्रामे धैर्यादिकं
 करोषीति तत एव मन एव सर्वः स्तुत्यमित्यर्थः ॥ १० ॥ ११८

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाद्यतुरो देयाद् विद्यातीर्थं महेश्वरः ॥ २ ॥

इति सायणाचार्य-विरचिते माधवीये सामवेदार्थप्रकाशे बन्धो व्याख्याने
 द्वितीयाध्यायस्य द्वादशः खण्डः ॥ ७ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराज परमेश्वर-वैदिक-मार्ग-प्रवर्तक-श्री-वीर-युद्ध-भूपाल-
 साधारण्य-धुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये सामवेदार्थ-
 प्रकाशे बन्धो व्याख्याने ऐन्द्रकाण्डे द्वितीयोऽध्यायः ॥

(१) -- “अथारण्यकम् (१, २, १००)” इति उः । “मन्त्रान्तस्य पुनस्तु (७, ५, १५)” इत्य-
 दोषाभावश्च ।

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थं महेश्वरम् ॥ २ ॥

अथ तृतीयाध्याय आरभ्यते ।

अस्मिन्नध्यायेऽपि इन्द्रः स्तूयते ।

ऋचोऽशीति रभित्वेति^(१) वृहत्यः^(२) सकला अपि ।

नहिवो^(३) मारुतो तत्र प्रमित्रायेति^(४) संस्तुतिः ।

(१)—‘अभिलाङ्गुलीनुम’ इत्यारभ्य —‘पिबसिषेत्यन्ताः ऋतुः दृष्टतु पत्रिताः ।
(२)—‘वृहतीष्टन्त्याः । ऋतुत्वारिंशदक्षरा वृहती, इन्द्रः मूय प्रमित्राः, अश्वै-
कस्य न्यूनताया मियादि-भावेन पादः पर्यन्ते —आधिक्यं तु न दोषो वैदिकानाम् ।
“वृहती परिवर्द्धनात् (६,१२)” इति मैत्रेय-मिषणम् “मायवो मेव विपदां सतीं
चतुर्थेन पादेनानुष्टोभतीति ब्राह्मणम्, अत एवोक्तं याज्णेन “अनुष्टुबनुष्टोभनात्”-
इति ; सैषा अनुष्टुप् चतुर्भिरक्षरैः परिवर्द्धिता वृहतीत्युच्यते ।

(३)—‘महिवचमचन’-इत्यादि अभित्वेति अथम-अण्व-मता नवमी ।

(४)—‘प्रमित्राचप्रार्थम्णे’-इत्यादि इत्यभ्युक्षिति तृतीय-अण्व-मता तृतीया । मेषसा-
दित्यानां मंशुनिः आदित्य-देवताकेत्यर्थः ।

अथ प्रथम खण्डे—

सैषाप्रथमा ।

वसिष्ठ ऋषिः ।

३ १ २

३ १ २

३ १ २

अभित्वाग्रू रनोनुमोदुग्धाइवधेनवः ।

आदित्याना मथेन्द्राग्नोअपा^(१) दिन्द्राग्नि-संस्तुतिः ।

अश्वित्यक्ता अचोभिर्नः^(२) कुष्ठयेमाउवामिति ।

यदा कदा^(३) वारुणी स्यात्त्वष्टानो^(४) बहु-देवता ।

उषसी प्रत्यु^(५) इत्येपा ब्रह्म वटु^(६) सूर्य-संस्तवः ।

इत्येकादश^(७) ताभ्याऽन्या ऐन्द्र एकीनमसतिः ॥

(१) —‘इन्द्राग्नोअपादियम्’-इत्यादि योराजति-पञ्चम-खण्ड-गता नवमी ।

(२) —‘अचोभिर्नःअचोवसू’-इत्यादि इतजतीति षष्ठ-खण्ड-गता पञ्चमी । ‘कुष्ठः कोवा’-इत्यादि प्रत्युषदशत्यष्टम-खण्ड-गता तृतीया । ‘इमाउवान्दिविष्टये’-इत्यादि तदेव खण्डे द्वितीया । आसामृक्त्वयाणां अश्विनी देवता उक्ता कथिता वेदविकिरित्यर्थः ।

(३) —‘यदाकदाचमीष्टुये’-इत्यादि इतजतीति षष्ठ-खण्ड-गता षष्ठी ।

(४) —‘त्वष्टानोदैववचः’-इत्यादि इमदन्द्रायेति सप्तम-खण्ड-गता सप्तमी ।

(५) —‘प्रत्युषदश्या’-इत्यादि अष्टम-खण्डीयाया ।

(६) —‘ब्रह्मवटुजोहरयदन्द्र’-इत्यादि ‘मकिष्टमित्यादि-द्वितीय-खण्डीय-तृतीया ; वक्त्रवचसि’-इत्यादि ‘योराजति-पञ्चम-खण्ड-गता चतुर्थी ; ब्रह्मेत्यर्थं मन्त्रः वचि-त्यर्थं च मन्त्रः सूर्ये-सप्तमः सूर्यस्य संस्तुतिः सूर्य-देवताक इत्यर्थः ।

(७) —‘नविषो’-इत्यादि कथिता एकादश चया-कथित-देवताकाः, ताभ्यः एकाद-शभ्यः ऋभ्यः अन्याः एकीनमसतिः ऐन्द्राः केवलैन्द्र-देवताकाः इति एतदध्याये नुनानामशितिसङ्ख्याकानामृचां दैवत-सङ्घेते ॥

१ २ ३ १२ २२ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

ईशानमस्यजगतःस्वर्हशमीशानमिन्द्रतस्थुषः ॥ १ ॥ १

५ २ २ १ ७ १ २ २ १

I अभित्वाशू । रनोनुमाः२ । ओइनूमाः । आदु-

२२ १ ७ १ २ २ १ २ २

ग्धाइ । वधाइनवाः२ । ओइनाइवाः । आइशानमस्य-

१ २ १ २ २ १ २ २

जगतः । सुवादृशम् । आदृशाम् । आइशानमि-

१ २ १ १ २ १ ४ २ २

द्रतास्थुषः । आ२३ । स्थू२ । पा२३४ । औक्षोवा ।

२ १ २ १ १ १ १

स्थुषःस्थूपा२३४५ ॥ २ ॥

५ २ ४ ५ ४ ५ १ २ २ १

II अभित्वाशू रनोनुमाः । आदुग्धाइव । धाइना

२ १ २ २ १ १ २ १

२३वाः । आइशानमस्याजग । ताः । सुवारदृ२३४-

१ उत्तराधिकस्य १,१,११,१ = ऋग्वेदस्य ५,२,२१,१ =

आरण्यगानस्य २,२१—२८—४,२,२—१५—५१० = जङ्गमा-

नस्य १२,१८—२०,१—१२ = उज्जगानस्य १,१—३,५—५,

१५ ॥

I, II भरहाजस्यार्को द्वौ ।

५ २२१२ २ १ २ १ २
 ग्राम् । ईशाना२३मो । द्रातस्थुषः । इडा२३भा३४३ ।

२३४५इ । डा ॥ २७ ॥ १

हे “शूर ! (१) “इन्द्र !” “अस्य” “जगतः” जङ्गमस्य (२) “ईशा-
 नम्” ईश्वरं “तस्थुषः” स्थावरस्य चेशानम् [ईशान-पदस्या-
 वृत्तिरादरार्था (३)] “स्वटृशं” सर्वटृशं (४) “त्वा” त्वां “अदुग्धा
 इव धेनवः” यथा अदुग्धा धेनवः क्षौर-पूर्णाधस्त्वेन वत्तन्ते—
 तद्वत् सोम-पूर्ण-चमसत्वेन वत्तमाना वयम् (५) “अभि
 नोनुमः” भृशमभिष्टुमः ॥ १ ॥ १

(१)—‘शूर ! विज्जाम् !’-इति वि० ।

(२)—‘विवरणकारस्तु—‘अस्य जगतः’-इत्यंशस्य विशेष-व्याख्यानं मकुर्वन् ‘तस्थुषः’
 स्थावरस्य इति व्याख्याय ‘स्थावरं प्रक्षणं प्रदर्शयार्थं’ अङ्गमस्य चेत्यर्थः-इत्याह ।

(३)—‘विवरणं नये एकस्येशान-पदस्य अस्तेत्याद्यनेन सम्बन्धः अपरस्य तु पृथगपेक्षे-
 चरमित्यर्थः ।

(४)—‘सः आदित्यः तस्मिन् यः पश्यति सः स्वटृक् । आदित्यमिव सर्वस्य जगतः
 द्रष्टारमित्यर्थः’-इति वि० । “स्वरादित्यो भवति ; सु चरणः, सुरैरणः स्तृतो रसां
 स्तृतो भासं ज्योतिषां स्तृतो भासति वा”-इति जै० २, १४ । निषण्णौ दिव आदि-
 त्यस्य च साधारणनामसु ‘सः’-इति प्रथमं पदम् ।

(५)—‘अक्षिर-प्रसूता गावः घेतु-शब्देनोच्यन्ते ; ताः यथा आक्षीय वत्तन् स्तो वाक्षे व
 ममसा ऊहारादिभिर्भिवन्ति तद्वत् स्तु मरत्यर्थः’-इति वि० ।

अथ द्वितीया ।

भरद्वाज ऋषि * ।

१२   २२   ३ १२   २२   ३ १ २
 त्वामिद्विह्वामहेसातौ वाजस्यकारवः ।

३ १ २   ३ १ २   ३ २ ३ २   ३ १ २
 त्वावृत्रेष्णिद्रसत्यतिन्नरस्त्वाङ्गाष्ठास्वर्तः ॥ २ ॥ २

४२   २   १ २४   १   २   २२ २
 । त्वामिद्वी । ह्वारमहे । आ । औश्होवाहाउ
 २   ४   २४ २ २   १२   १
 वा३ । ऊ३४पा । सातौवाज । स्या३कारवः । आ ।
 २   २ २ २   २   ४   १२   २
 औश्होवाहाउवा३ । ऊ३४पा । त्वावृत्राद्विषु३ । द्रसा
 १ २   १   २   २ २ २   २   ४
 रत्यनिम् । आ । औश्होवाहाउवा३ । ऊ३४पा ।
 १ २ २ २२   १ २   १   २   २ २ २
 नरस्त्वाङ्गाष्ठा । सुआस्वर्तः । आ । औश्होवाहाउवा३ ।
 २ ४   ४
 ऊ३२३४पा ॥ २८ ॥

* 'मंयोरार्धम्'-इति वि० ।

† "साता"-इति ऋग्वेदीयः पाठः ।

२ उत्तराश्विकस्य २, १, १२, १ = ऋग्वेदस्य ६, ७, २७, १ = आरः

II त्वामिद्धिह्वामहे । सातौवाजोवा । स्याकाशरा-

वारः । त्वावृत्ताइधुइन्द्रसत् । पातिन्नाच्चारः । त्वाङ्का-
 २३३ । सुअर्वा२३ता३४३ । ओ२३४५इ । डा ॥ २८ ॥ २

“कारवः” स्तोतारो वयं “वाजस्य” अन्नस्य “सातौ” सम्
 भजने निमित्तभूते सति^(१) हे “इन्द्र” ! “त्वामिहि” त्वामिव
 “ह्वामहे” स्तुतिभिर्ह्वयामहे । हे इन्द्र ! “सत्यति” सतां पाल-
 यितारं श्रेष्ठं त्वां “नरो” नेतारोऽन्येऽपि मनुष्याः “वृत्रेषु”
 आवरकेषु गर्वेषु सक्तु^(२) “हवन्ते” आह्वयन्ति भजनार्थम् । अपि
 च “अर्वतः” अश्वस्य^(३) सम्बन्धिनौषु “काष्ठासु” यथाऽश्वः क्रान्त्या
 तिष्ठति तासु काष्ठासु संग्रामेषु^(४) युद्ध-कामाश्च त्वामिवाह्वयन्ति
 अतो वयं त्वामिवाह्वयाम इत्यर्थः ॥ २ ॥ २

अथके प्र० २७—हि० २२ = ऊहे हा० १३—१७ = ऊह्ये प्र० ५—
 ट० ६—ट० हि० १—प० १६—१७ ।

I, II इन्द्रस्य, भारद्वाजे हे ।

(१) —‘सति लोभः, तस्मादियं निमित्त मग्नमी’ इत्यादि वि० ।

(२) —‘यस्य च भावेन भावलक्षणम्’ इति अत्र मग्नमी । तच्छ्रुतेषु लक्षणभूत
 योग्यक्रियापद सध्वार्त्तन्यम् । तथा च शत्रुषु वृत्तयेषु इत्यर्थः ।

(३) —‘अर्वा’ इति निघण्टौ अश्वनामसु तृतीयम् (१, १४) । ‘अर्वतः’ अश्वगतावित्यस्य
 मग्नमीवेत्यादि वि० ।

(४) —‘काष्ठाशब्देन दृष्टिलक्षण आपउच्यन्ते, तस्मादियं निमित्त-मग्नमी ; अप्सु
 च निमित्त-भूतासु । तदर्थं त्वामाह्वयामीत्यर्थः । ‘अश्वना’ इत्यादि वि० ।

अथ द्वितीया ।

वालखिल्या ऋषयः * ।

१ १ २ २ २ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १
अभिप्रवः सुराधसमिन्द्रमर्चयथाविदे ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
योजरितभ्योमघवापुरुवसुःसहस्रेणेशितति ॥ ३ ॥ ३

I अभिप्रवाः । सुराधा२३साम् । इन्द्रमर्चयथा-
१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
१विदार३४इ । योजा३४रितृ । भ्योमघवापूरुवास्त्रः ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
सह्यार३ । सारइणा२३४औहोवा । वशिष्ठती२३४पू ॥३०॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
II अभाइप्रवारः । सुराधा२३४साम् । इन्द्रा-

* 'वामदेवस्यार्घम्'-इति वि० ।

३ उत्तराश्विनस्य २, १, १३, १ = ऋग्वेदस्य ६, ४, १४, १ =
जह-गानेऽत्र चत्वारि सामानि ; द्वि०३- स०७—दा०११—१५
= जह्य गाने चतुर्थस्य द्वितीयाह्ने, च चत्वारि सामानि ७-१०-
११-१२इति ।

I, II सावते द्वे ।

० १ २ ५ ६ १२ २
मर्चा२३ । या२था२३४ औ॒क्षोवा । वी२३४दे । योजरि-

१२२ १२२ २१२ २२ १ २ १
ढभ्योमघवा२पुरुवसुः । स॒क्षा । स्ने॒णेवा३शाये३ । क्षा२

३ ५ ६ २ १ ११११
ता२३४ औ॒क्षोवा । सुभू३तये२३४५ ॥ ३१ ॥

१ ४ ३ ४ ५ ६ ३२ ३२४२ ५ १ २
III अभिप्रवःसुरा । धसा३४ औ॒क्षोवा । आ॒इन्द्रमर्च ।

१ ० ५ ५ १२ २१२ १
यथाविदार२३४इ । ओ॒इक्षा । योजरि॒ढभ्यः । माघा२३

२ १ २ ५ २१२ २ २ १ २
वा । पुरु२ । वा२३४सूः । स॒हस्ने॒णाइवा३शा । ऊ॒म्नाये

१ २ ५ ६ ५
३ । क्षा२ता२३४ औ॒क्षोवा । वा२३४सू ॥ ३२ ॥ ३

“पुरुवसुः” पश्वादि-धनोपेतः यज्ञादि-बाहुल्याद्बहु-निवासको
वा “मघवान्” “यः” इन्द्रः “जरिढभ्यः” स्तोतृभ्यः^(१) अस्मभ्यं
“सहस्नेणेव” सहस्र-सङ्ख्याकेन धनेनेव^(२) “शिक्षति”^(३)

I श्येतम् ।

(१)—जरित्ति लोटुनामसु द्वितीयं पदम् नि० ३, १६ ।

(२)—‘महत्तेणेव प्रकारेणवेति वाक्यशेषः, बङ्गभिः प्रकारैरित्यर्थः’-इति वि० ।

(३)—शिक्षतीति दान-कर्मसु अष्टमं पदम् नि० १, २० ।

अथ चतुर्थी ।

नोधा इन्द्रं स्तौति ।

१० ३१ २३ २३ १९ ३१४ २२

तं वोदस्ममृतीषहं वसोमन्दानमन्धसः ।

३ २३ २४ ६ २३१ २ ३ १२

अभिवत्संनस्सरेषुधेनवइन्द्रं गौर्भिर्नवामहे ॥ ४ ॥ ४

४५

४

५

२४१२

१

I तं वः । एदास्माम् । ऋतीषहम् । चारइ । आ

पश्वादि-वहु-धनमस्मभ्यं प्रयच्छतीत्यर्थः । स इन्द्रः “यथा विदे”
 यथा अस्माभिविज्ञायते तथा हे ऋत्विजः ! “वी” यूयं^(४) “सुरा-
 धसं” शोभन-धनोपेतम् “इन्द्र” परमैश्वर्ययुक्तं देवम्^(५) “अभि”
 अभिमुख्येन “प्रार्च” प्रकर्षणार्चत^(६) ॥ ३ ॥ ३

४ उत्तरार्चिकस्य १, १, १३, १ = ऋग्वेदस्य ६, ६, ११, १ =
 जहेत्र नव सामानि प्र० ६ प० हि० १४ त्र० ५—८—चतुर्थी
 १०—सप्तद० ४—८—१७—अष्टा० १४ = ऊर्ध्वगानस्य चतुर्थी-
 द्वितीये नवममित्येकमस्याम् ।

I प्रजापतेः, नाविकम् ।

(४)—वः त्वामिन्द्रमिति वि०-सम्प्रतः ।

(५)—‘समस्तजाः परमेश्वरत्वं निमित्तम्-शब्द-वाचाः’-इति श्रवणः ।

(६)—प्रार्च-प्रार्चातीत्यर्थो वि०-सम्प्रतः ।

^{१ २ १२ १ २ १ २ १}
 औ३हो । इहा । वासोर्मन्दानमन्धसाः । हा२इ । आ

^{२ १ १२ १ २२ २ १२}
 औ३हो । इहा । अभिवत्सन्नस्वसरेषुधेनवाः । हा२इ ।

^{१ २ २ १२ १२ १ २ १}
 आऔ३हो । इहा । इन्द्रम् । हा२इ । आऔ३हो ।

^{१ २ २२ ३ ५ २ १ २ १ १ १ १}
 इहा । गोर्भाइः । ना२३४ औ३होवा । वामह्वे२३४५ ॥ ३३ ॥

^{५ ४ २ ४२ ५ ४ ५ १ २ २ २}
 II तंवो३दा३स्मामृतीषहोवा । वासोर्मन्दा । न-

^{१ २ १ २ ३ ४ ५ २ १}
 मान्धा३साः । आभिवत्सा३१२३४म् । नस्वसरे । पुधा-

^{२ १ २ ३ २ १}
 इना३वाः । इन्द्राङ्गा३इर्भीः । नवा३ । मा२३४५ ।

^{३ १ १ १ १}
 हा२३४५इ ॥ ३४ ॥

^{३ ४ ४ ४ ५ २ २ ५ १ २ २}
 III तंवोदस्मामृती । षहाऔ२३४वा । वासोर्मन्दा-

^{१ २ २ २ २ १}
 नमन्धासाः । आभिवत्सन्नस्वसरेषूधे३नावाः । औ३वा ।

II अभीवर्त्तस्य इन्द्रस्य वा, अभीवर्त्तम् ।

III अभीवर्त्तस्य, भागम् ।

१ ५ १ १ १ १ १ १
इन्द्रज्जार३४इभीः । नवामा३४५चा६५६इ । भगा३यार३
१ १
४५ ॥ ३५ ॥

३ ४ ८ ४ ४ ४ ४ २ १ १ ५
IV तंवोदस्मृती । षच्चा३म् । वा३३४ । सोर्म-
५ ५ १ २ १ २
न्दानम । धामाः । अभिवत्सन्नस्वसरेषू३धाइ । नार३वाः ।
१ २ २ २ ५ २ ५ २
इन्द्रज्जीर्भाइर्नाइवा । ह३म् । ह३म् । ह३म्ह३म् । नवा-
१ ५ ४ ५
नवो३४वा । मापू३चो३चाइ ॥ ३६ ॥

१ २ ४ ४ ४ ४ ४ ५ ५ १ १ १
V तार३४म् । वोदस्मृती । पाचाम् । वसोर्म-
२ २ २ २ १ २ १ २ १ २
न्दा । ना३मान्धा३साः । आर३भी । वात्सन्न । स्वस ।
१ २ ३ ५ १ २ १ २ १
राइ । पू३धेना३४वाः । आर३इन्द्राम् । गाइर्भिर्नवो
५ ३ ५
२३४वा । मा३३४चे ॥ * ॥ ३७ ॥ ४

IV अभीवर्त्तः ।

V नौधसम् ।

॥ इति ग्रामे गेय गानि षष्ठ्यार्ध-प्रपाठकः ॥

हे ऋत्विग्यजमानाः ! “दस्मं” दर्शनीयम्^(१) “ऋतीषहम्”
 ऋतयो वाधकाः शत्रवः तेषां मभिभवितारं^(२) । पुनः कीदृशं ?
 “वसोः” वासयितुर्दुःखस्य विवासयितुः (यदा, वसोः पात्रं प्रति
 वसतः^(३)), तादृशस्य “अन्वसः” सोम-लक्षणस्यान्नस्य^(४) पानेन
 “मन्दानं” मोदमानं “वः” यष्टव्यत्वेन युष्मत्सम्बन्धिनं तं तादृ-
 शमिन्द्र गोभिः स्तुति-लक्षणाभिर्वाग्भिः “अभि नवामहे” (न
 स्तवने, नु शब्दे) अभिष्टुमः । कुत ? “स्वसरेषु” ॥ [अत्र यास्कः
 (५, ४)—“स्वसराण्यहानि भवन्ति स्वयं सारीण्यपि वा स्वरादि-
 त्वो भवति स एनानि सारयतीति सूर्य-नेतृकेषु दिवसेषु^(५) वयं
 मभिष्टुमः अभितः शब्दयामः] तत्र दृष्टान्तः—“वत्सं न” यथा
 धेनवो नव-प्रसूता गावः स्वसरेषु (सृष्टु, अस्यन्ते प्रेर्यन्ते गावो-
 ऽवेति स्वसराणि गीष्ठानि तेषु) वत्स मभिलक्ष्य शब्दयन्ति
 तद्वत् ॥ ४ ॥ ४

(१)—‘तस्य दस्य उपस्येदं इत्यस्येदं रूपम् ; उपस्यितारं शत्रुणाम्’ इति वि० ।

(२)—‘ऋतयः सेनाः, शत्रूणां त्’ इति वि० ।

(३) वि० सते ऋत्वि ‘वसो मन्दान’ इति रेफ-शून्यः पाठः । ‘अतएव तद्वत् ‘वसो’
 प्रश्लघनवन्नित्यर्थः । ‘वः’ त्वामिति आद्यः तदभिमतः ।

(४)—‘अन्वः इत्यन्न-नाम, अध्यानीयं भवति’ इत्यादि नै० ५, १ ।

(५) ‘स्वसरेषु यागदृष्टेषु’ इति वि० । स्वसराणीति दृष्ट-नामस्य दशमम्
 नि० २, ४ ।

अथ पञ्चमो ।

कलिः प्रगाथऋषिः* ।

१ १ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
तरोभिर्वोविदद्वसुमिन्द्रसुसबाधजतये ।

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
वृद्धायायन्तःसुतसोमेअध्वरेज्जवेभरन्नकारिणम् ॥ ५ ॥ ५

४ ५ १ २ २ ५
I ओम् । तरो । भाइर्वोविदा३१उवार३ । वार३४सुम् ।

१ ५ १ २ २ १ ५ १ २
इन्द्रा२सुसबाधजतये२ । वृद्धात् । वृद्धा३१उ । वार३ ।

१ २ १ २ २ १ २ १ २ १ २ १ २ १ २
गायतःसुतसोमे अध्वरे । ज्जवेभा२३राम् । नाकारिणम् ।

१ २ १
इडा२३भा३४३ । ओ२३४५इ । डा ॥ १ ॥

४ ५ १ २ २ ५
II तारो । भाइर्वोविदा३१उवार३ । वार३४सुम् ।

१ ५ १ २ २ १ ५ १ २
इन्द्रा२सुसबाधजतये२ । वृद्धाङ्गाश्या२ । ताःसुतसो२ ।

* 'कालियस्वार्धम्'-इति वि० ।

पू उत्तराक्षिकस्य १, १, १४, १ = ऋग्वेदस्य ६, ४, ४७ (३०) १
= जहऽस्वामि हि सामनी प्र० ७—द० १५ ।

I, II लौघे हे ।

६२क,

२ १ २ १ २ १ २ १
 मेअध्वराइ । ऊवेभा२३राम् । नाकारिणम् । इडा२३
 २
 भा३४३ । ओ२३४पुइ । डा ॥ २ ॥

५ २ २ ४ ५ २
 III तरोभिर्वाविददासुम् । इन्द्राम् । इन्द्र०स-
 २ १ २ २ २ २
 बाधा३कृता१या२इ । वृक्षात् । वृहद्गायन्तःसुतसोमा३-
 १ २ २ २ १
 आध्वा१रा२इ । ऊवाइ । ऊवेभरन्नकारिणम् । इडा-
 २ १
 २३भा३४३ । ओ२३४पुइ । डा ॥ ३ ॥

५ २ २ ५ २ १
 IV तरोभिर्वाविदा४दासुम् । इन्द्र०सवा३ । ध-
 ३ ५ २ १ २ १ २ २
 उ२ता२३४याइ । वृक्षात् । वृक्षा३१उ । वा२ । गायन्तः
 १ २ २ २ १ २ २ २ १ २ २
 सुतसोमेअध्वरे । ऊवेहोइभा२३राम् । नाकारिणम् ।
 १ २ १
 इडा२३भा३४३ । ओ२३४पुइ । डा ॥ ४ ॥

III धानाकम् ।

IV धानाकं क्षुत्तककालियं वा ।

V तरोरभिर्वो॑ । विदा॑ऽदसुम् । इन्द्र॑ऽसवा॑ऽधाज-
 १ताया॑ऽइ । ओ॑ऽ३४वा । ओ॑ऽ३४वा । वृ॒ह॒द्गाय॑न्तः सुत-
 सो॑ऽमाअध्वारा॑ऽइ । आ॑ऽ३४वा । ओ॑ऽ३४वा । ऊ॒वाइ॑भराम् ।
 ना॒का॒रा॒ऽ३४इ॑णाम् । ओ॑ऽ३४वा । ओ॑ऽ३४पु॒र॒इ । डा ॥ ५ ॥

VI तरोभिर्वो॑र । विद॑द्वा॒ऽ३४सु॑म् । इन्द्र॑ऽसवा॑ऽधा
 ज॒॑ताया॑ऽइ । ओ॑ऽ३४वा । ओ॑ऽ३४वा । वृ॒ह॒द्गाय॑न्तः
 सुत॑सो॒माअध्वारा॑ऽइ । ओ॑ऽ३४वा । ओ॑ऽ३४वा ।
 ऊ॒वाइ॑भा॒श॒रा॒म् । ओ॑ऽ३४वा । ओ॑ऽ३४वा । ना॒का
 रि॑णम् । इ॒डा॒र॒भा॑ऽ३४ । ओ॑ऽ३४पु॒इ । डा ॥ ६ ॥

VII तरोभा॑ऽइवाविद॑दसुम् । इन्द्रा॑ऽसवा । ध॒ज॒त-

V, VI, VII कालियानि त्रीणि ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १०० १०१ १०२ १०३ १०४ १०५ १०६ १०७ १०८ १०९ ११० १११ ११२ ११३ ११४ ११५ ११६ ११७ ११८ ११९ १२० १२१ १२२ १२३ १२४ १२५ १२६ १२७ १२८ १२९ १३० १३१ १३२ १३३ १३४ १३५ १३६ १३७ १३८ १३९ १४० १४१ १४२ १४३ १४४ १४५ १४६ १४७ १४८ १४९ १५० १५१ १५२ १५३ १५४ १५५ १५६ १५७ १५८ १५९ १६० १६१ १६२ १६३ १६४ १६५ १६६ १६७ १६८ १६९ १७० १७१ १७२ १७३ १७४ १७५ १७६ १७७ १७८ १७९ १८० १८१ १८२ १८३ १८४ १८५ १८६ १८७ १८८ १८९ १९० १९१ १९२ १९३ १९४ १९५ १९६ १९७ १९८ १९९ २०० २०१ २०२ २०३ २०४ २०५ २०६ २०७ २०८ २०९ २१० २११ २१२ २१३ २१४ २१५ २१६ २१७ २१८ २१९ २२० २२१ २२२ २२३ २२४ २२५ २२६ २२७ २२८ २२९ २३० २३१ २३२ २३३ २३४ २३५ २३६ २३७ २३८ २३९ २४० २४१ २४२ २४३ २४४ २४५ २४६ २४७ २४८ २४९ २५० २५१ २५२ २५३ २५४ २५५ २५६ २५७ २५८ २५९ २६० २६१ २६२ २६३ २६४ २६५ २६६ २६७ २६८ २६९ २७० २७१ २७२ २७३ २७४ २७५ २७६ २७७ २७८ २७९ २८० २८१ २८२ २८३ २८४ २८५ २८६ २८७ २८८ २८९ २९० २९१ २९२ २९३ २९४ २९५ २९६ २९७ २९८ २९९ ३०० ३०१ ३०२ ३०३ ३०४ ३०५ ३०६ ३०७ ३०८ ३०९ ३१० ३११ ३१२ ३१३ ३१४ ३१५ ३१६ ३१७ ३१८ ३१९ ३२० ३२१ ३२२ ३२३ ३२४ ३२५ ३२६ ३२७ ३२८ ३२९ ३३० ३३१ ३३२ ३३३ ३३४ ३३५ ३३६ ३३७ ३३८ ३३९ ३४० ३४१ ३४२ ३४३ ३४४ ३४५ ३४६ ३४७ ३४८ ३४९ ३५० ३५१ ३५२ ३५३ ३५४ ३५५ ३५६ ३५७ ३५८ ३५९ ३६० ३६१ ३६२ ३६३ ३६४ ३६५ ३६६ ३६७ ३६८ ३६९ ३७० ३७१ ३७२ ३७३ ३७४ ३७५ ३७६ ३७७ ३७८ ३७९ ३८० ३८१ ३८२ ३८३ ३८४ ३८५ ३८६ ३८७ ३८८ ३८९ ३९० ३९१ ३९२ ३९३ ३९४ ३९५ ३९६ ३९७ ३९८ ३९९ ४०० ४०१ ४०२ ४०३ ४०४ ४०५ ४०६ ४०७ ४०८ ४०९ ४१० ४११ ४१२ ४१३ ४१४ ४१५ ४१६ ४१७ ४१८ ४१९ ४२० ४२१ ४२२ ४२३ ४२४ ४२५ ४२६ ४२७ ४२८ ४२९ ४३० ४३१ ४३२ ४३३ ४३४ ४३५ ४३६ ४३७ ४३८ ४३९ ४४० ४४१ ४४२ ४४३ ४४४ ४४५ ४४६ ४४७ ४४८ ४४९ ४५० ४५१ ४५२ ४५३ ४५४ ४५५ ४५६ ४५७ ४५८ ४५९ ४६० ४६१ ४६२ ४६३ ४६४ ४६५ ४६६ ४६७ ४६८ ४६९ ४७० ४७१ ४७२ ४७३ ४७४ ४७५ ४७६ ४७७ ४७८ ४७९ ४८० ४८१ ४८२ ४८३ ४८४ ४८५ ४८६ ४८७ ४८८ ४८९ ४९० ४९१ ४९२ ४९३ ४९४ ४९५ ४९६ ४९७ ४९८ ४९९ ५०० ५०१ ५०२ ५०३ ५०४ ५०५ ५०६ ५०७ ५०८ ५०९ ५१० ५११ ५१२ ५१३ ५१४ ५१५ ५१६ ५१७ ५१८ ५१९ ५२० ५२१ ५२२ ५२३ ५२४ ५२५ ५२६ ५२७ ५२८ ५२९ ५३० ५३१ ५३२ ५३३ ५३४ ५३५ ५३६ ५३७ ५३८ ५३९ ५४० ५४१ ५४२ ५४३ ५४४ ५४५ ५४६ ५४७ ५४८ ५४९ ५५० ५५१ ५५२ ५५३ ५५४ ५५५ ५५६ ५५७ ५५८ ५५९ ५६० ५६१ ५६२ ५६३ ५६४ ५६५ ५६६ ५६७ ५६८ ५६९ ५७० ५७१ ५७२ ५७३ ५७४ ५७५ ५७६ ५७७ ५७८ ५७९ ५८० ५८१ ५८२ ५८३ ५८४ ५८५ ५८६ ५८७ ५८८ ५८९ ५९० ५९१ ५९२ ५९३ ५९४ ५९५ ५९६ ५९७ ५९८ ५९९ ६०० ६०१ ६०२ ६०३ ६०४ ६०५ ६०६ ६०७ ६०८ ६०९ ६१० ६११ ६१२ ६१३ ६१४ ६१५ ६१६ ६१७ ६१८ ६१९ ६२० ६२१ ६२२ ६२३ ६२४ ६२५ ६२६ ६२७ ६२८ ६२९ ६३० ६३१ ६३२ ६३३ ६३४ ६३५ ६३६ ६३७ ६३८ ६३९ ६४० ६४१ ६४२ ६४३ ६४४ ६४५ ६४६ ६४७ ६४८ ६४९ ६५० ६५१ ६५२ ६५३ ६५४ ६५५ ६५६ ६५७ ६५८ ६५९ ६६० ६६१ ६६२ ६६३ ६६४ ६६५ ६६६ ६६७ ६६८ ६६९ ६७० ६७१ ६७२ ६७३ ६७४ ६७५ ६७६ ६७७ ६७८ ६७९ ६८० ६८१ ६८२ ६८३ ६८४ ६८५ ६८६ ६८७ ६८८ ६८९ ६९० ६९१ ६९२ ६९३ ६९४ ६९५ ६९६ ६९७ ६९८ ६९९ ७०० ७०१ ७०२ ७०३ ७०४ ७०५ ७०६ ७०७ ७०८ ७०९ ७१० ७११ ७१२ ७१३ ७१४ ७१५ ७१६ ७१७ ७१८ ७१९ ७२० ७२१ ७२२ ७२३ ७२४ ७२५ ७२६ ७२७ ७२८ ७२९ ७३० ७३१ ७३२ ७३३ ७३४ ७३५ ७३६ ७३७ ७३८ ७३९ ७४० ७४१ ७४२ ७४३ ७४४ ७४५ ७४६ ७४७ ७४८ ७४९ ७५० ७५१ ७५२ ७५३ ७५४ ७५५ ७५६ ७५७ ७५८ ७५९ ७६० ७६१ ७६२ ७६३ ७६४ ७६५ ७६६ ७६७ ७६८ ७६९ ७७० ७७१ ७७२ ७७३ ७७४ ७७५ ७७६ ७७७ ७७८ ७७९ ७८० ७८१ ७८२ ७८३ ७८४ ७८५ ७८६ ७८७ ७८८ ७८९ ७९० ७९१ ७९२ ७९३ ७९४ ७९५ ७९६ ७९७ ७९८ ७९९ ८०० ८०१ ८०२ ८०३ ८०४ ८०५ ८०६ ८०७ ८०८ ८०९ ८१० ८११ ८१२ ८१३ ८१४ ८१५ ८१६ ८१७ ८१८ ८१९ ८२० ८२१ ८२२ ८२३ ८२४ ८२५ ८२६ ८२७ ८२८ ८२९ ८३० ८३१ ८३२ ८३३ ८३४ ८३५ ८३६ ८३७ ८३८ ८३९ ८४० ८४१ ८४२ ८४३ ८४४ ८४५ ८४६ ८४७ ८४८ ८४९ ८५० ८५१ ८५२ ८५३ ८५४ ८५५ ८५६ ८५७ ८५८ ८५९ ८६० ८६१ ८६२ ८६३ ८६४ ८६५ ८६६ ८६७ ८६८ ८६९ ८७० ८७१ ८७२ ८७३ ८७४ ८७५ ८७६ ८७७ ८७८ ८७९ ८८० ८८१ ८८२ ८८३ ८८४ ८८५ ८८६ ८८७ ८८८ ८८९ ८९० ८९१ ८९२ ८९३ ८९४ ८९५ ८९६ ८९७ ८९८ ८९९ ९०० ९०१ ९०२ ९०३ ९०४ ९०५ ९०६ ९०७ ९०८ ९०९ ९१० ९११ ९१२ ९१३ ९१४ ९१५ ९१६ ९१७ ९१८ ९१९ ९२० ९२१ ९२२ ९२३ ९२४ ९२५ ९२६ ९२७ ९२८ ९२९ ९३० ९३१ ९३२ ९३३ ९३४ ९३५ ९३६ ९३७ ९३८ ९३९ ९४० ९४१ ९४२ ९४३ ९४४ ९४५ ९४६ ९४७ ९४८ ९४९ ९५० ९५१ ९५२ ९५३ ९५४ ९५५ ९५६ ९५७ ९५८ ९५९ ९६० ९६१ ९६२ ९६३ ९६४ ९६५ ९६६ ९६७ ९६८ ९६९ ९७० ९७१ ९७२ ९७३ ९७४ ९७५ ९७६ ९७७ ९७८ ९७९ ९८० ९८१ ९८२ ९८३ ९८४ ९८५ ९८६ ९८७ ९८८ ९८९ ९९० ९९१ ९९२ ९९३ ९९४ ९९५ ९९६ ९९७ ९९८ ९९९ १०००

१ हे ऋत्विजः ! “वः” यूयं “तरोभिः” वेगवद्भिरश्वैरुपेतं वेगे-
रेव वा^(१) “विदहसु” वेदयदसुं धन-वेदकम् “इन्द्र” “सवाधः”
वाधा-सहिताः^(२) “ऊतये” रक्षणाय “वृहत्” सामैतत्सज्जकं
“गायन्तः” सन्तः परिचरतेति शेषः । कुचेत्युच्यते ? “सुतसोमे”
अभिषुत-सोमके “अध्वरे” यज्ञे सोम-यागे । अहं च तदर्थं
“हुवे” आह्वयामि । कमिय ? “भरं न” भर्तारं कुटुम्ब-पोषकं
“कारिणं” स्व-हित-करण-शीलं यथा, स्व-हित-करणायाह्वयन्ति
पुत्रादयः, तद्वत्^(३) तथाभूतमिन्द्रं हुवे इति ॥ ५ ॥ पू

(१) —‘तरोभिः आश्वैर्वैलैः’ इति वि० । तर इति वल-नामसु पञ्चमम् ।

(२) —‘सवाधः सदोयाः ऋत्विजः’ इति वि० । सवाध इति ऋत्विङ्-नामसु सप्तमं
पदम् जि० १, १८ ।

(३) —वि० नये ‘भरेकारिणमिति पाठः । किञ्च भरे-इत्यस्य सङ्ग्रामे इति,
कारिणमित्यस्य सङ्ग्राम-कारिणं, प्रतियोद्धारमित्यर्थः । ऊवे-इति उत्तम-पुरुषेकवचनञ्च
प्रथम-पुरुषबहुवचनस्यार्थः । तथाचोक्तं—‘यथा सङ्ग्रामे योद्वा प्रतियोद्धारं मृत्ता
यत्नेन आह्वयति, तद्वदाह्वयन्तीत्यर्थः’ इति । भरे-इति निषण्णौ सङ्ग्राम-नामसु
पञ्चमम् पदम् १, १७ ।

अथ षष्ठी ।

वसिष्ठ ऋषिः ।

३ २ ३ १ २   ३ १ ३ १ २   ३ २
तरणिरिक्षिपासतिवाजंपुरन्धायुजा ।

३ १ २   ३ १ २   ३ २ ३ १ २   २ २ ३ १ ०
आवइन्द्रमुरुहृतंनमेगिरानेमिन्तष्टेवसुद्रुवम्* ॥६॥ ई

४   ३ ५   ४ ४   २ १ १ २ १   २
I तरणिरीत् । सिपाइसाती । वाजांपुराम् । धि-
२ १   २ ४   ४   २ १ २ १ १   २ २ १
यायुजा । आवाइन्द्राम् । पुरुहृतम् । नमेगा-
२   ४ ४   २ २ १   १ १ १ १
इरा । नाइमीशन्ताष्टे । वासुद्रुवा२३४५म् ॥ ८ ॥

३ ४   २   १ २   १
II तराहाउ । णिरिक्षिपासति । हयाइ । २ । वा-
२   १ २ २   २   २   १ २   २ २
जम्पुरम् । धियायुजी । होवाइहाइ । आवइन्द्रंपुरुह-
-----

* “सुद्रुवम्” इति ऋक्पाठः ।

ई उत्तरार्चिकस्य २, २, १ २, १ = ऋग्वेदस्य ५, ३, २०, ५ =
ऊहे द्वितीये उनविंशतितममेकमिच्च गानम् ।

I, II ऐश्वर्ये हे ।

तम् । नमाइगाइरौ । होवाइहाइ । नेमिन्तष्टेवाइ

सा । औइहोवाहाइ३४ औहोवा । उप् । द्रुइ३४वाम् ॥८॥

III तरणिरिक्षिषा । साइती । वाजम्युरन्ध्यायुजा ।

वाजम्युरन्ध्यायुजा । वआइइन्द्राइ३४म् । पुरुङ्गतन्नमे ।

गाइरा । नेमाइन्ताइ३४ष्टे । वसुडुवम् । इडाइ३भा-

इ३३ । औइ३४पुइ । डा ॥ १० ॥

IV तरणिरिक्षिषा । सतीइ । वाइ३४ । जम्युरन्धिया ।

युजा । वाजम्युरन्ध्यायुजावइन्द्रम्युरुङ्गतन्नमाइइगाइराइ ।

हाइऊऊवाइ । नेमिन्तष्टेवसोवाइऔइ३४वा । इ५वोई

हाइ ॥ ११ ॥ ई

“तरणिरि” (१) युद्धादौ कर्मणि त्वरित एव पुमान् “पुर-

III. IV गोमृङ्गे डे ।

(१) -तरणिरिति क्षिप्र-नामसु पञ्चविंशतितमम् नि० २, १५ । इत् एवार्थः । वि०-
मतेषु इत् पादपुराणे ।

अथ सप्तमी ।

मेधातिथि ऋषिः ।

१ २ ३ १ २ ३ ७ ३ १   २ ३ १ २
 पिवासुतस्यरसिनोमन्स्वानइन्द्रगोमतः ।

३ १ ७   ३ १ २ ३ २ १ १   २   ३ १ २
 आपिर्नोबोधिमधमाद्येवृधेऽस्माँ अवन्तुतेधियः ॥ ७ ॥ ७

५ ५   २ ३ ४   ५   १ ४   ४   १
 १ पिवाऽसुतस्यरसिनाः । मन्स्वानइन्द्रगोमताऽऽहोइ

भ्या” महत्या धिया^(१) “युजा” सहाय-भूतया “वाजम्” अन्नं
 “सिपासति” सम्भजते । “पुरुहुत” बहुभि राहुतम् “इन्द्र”
 “गिरा” स्तुत्या हे यजमानाः ! “वः” युष्मदर्थम् “आ नमे” तम-
 भिमुखं कुर्वे । तत्र दृष्टान्तः—“नेमि” चक्रस्य वलयं “सुद्रुवं”
 शोभन-दारुं “तष्टेव” यथा वर्डकिः दारुनेमि मानमयते
 तद्वदित्यर्थः ॥ ६ ॥ ६

७ उत्तरार्चिकस्य ६, २, १६, १ = ऋग्वेदस्य ५, ७, २५, १ =
 अस्यामृचारण्यके प्रथमे त्रीणि मामानि ८ - १० - १५ = ऊहे च
 पञ्च अ० ८—च० १५ १६ पा० द्वि० १२ अष्टा० द्वि० १६ ।

१ पृष्ठम् ।

(१)—‘पुरन्ध्या पलत्रा’ इति वि० ।

या । आपिर्नोबोधिसधमाद्येवृधार्श्चोइया । अस्मा^{११}

आरश्वा । तुताइधार्श्वाश्वाश्वाश्वा । ओरश्वाश्वा । डा ॥ १२ ॥

II पिवासुतस्परसिनोच्चाउ । मत्स्वानइन्द्रगोमार्तः ।

हाओरश्वा । आपिर्नोबोधिसधमादियेवारश्वा । हाओ-

रश्वा । अस्मा^{११}अवन्तुतेधारयः । हाओरश्वा । इर

३४५ ॥ १३ ॥

III पिवासुतस्परसिनोमत्स्वाच्चाउ । नार्ः । इन्द्रार-

गोमताश्वा । हाउ । आपिर्नोवो । धिसाधमाश्वा ।

दियेवृधार्श्वा । हाउ । अस्मा^{११}अवारश्वा । हा । तुते-

श्वा । थार्श्वाश्वा । धियजश्वा ॥ १४ ॥ ७

हे “इन्द्र” ! “रसिनः” रसवतः “गोमतः” गो-विकारैः पयः-

चषाहमी

भर्ग ऋषिः ।

२३ ४ १२ ३ २३ ४ १२

त्वद्ध्येहिचेरवेविदाभगंवसुत्तये ।

१२ २ १० १ २ २ २ २ १ २

उद्वावृषस्वमघवनाविष्टयउदिन्द्राश्वमिष्टये ॥ ८ ॥ ८

प्रभृतिभिः अपण-द्रव्यै र्युक्तस्य^(१) “नः” अस्मदीयस्य “सुतस्य” अभिषुतस्य (क्रिया-ग्रहणं कर्तव्य मिति कर्मणः सम्प्रदानत्वाच्चतु-
र्थार्थे षष्ठौ ईदृगं सोमं^(२) “पिब”^(३) पीत्वा च “मत्स्व” मत्तो
भव अपि च “सधमाद्ये” सह माद्यन्ति देवा अत्रेति सधमाद्यो
यज्ञः तस्मिन् सहमादयितव्ये यज्ञे त्वम् “आपिः” आपयिता^(४)
“वस्यः सन् “नः” अस्माकं “वृधे” वर्धनाय “बोधि” बोध्यस्व ।
“ते” त्वदीयाः “धियः” बुद्धयः अनुग्रहात्मिकाः अस्मान् स्तोतृन्
“अवन्तु” रक्षन्तु ॥

“सधमाद्ये”-“सधमाद्यः”-इति च पाठौ ॥ ७ ॥ ७

८ उत्तराश्विकस्य ७, ३, ४, १ = ऋग्वेदस्य ६, ४, ३ (१६), २ =
ऊहे ए० १६ -- हाविं० १८ = ऊह्ये प० १८ ।

(१)--‘गोशब्देनात्र * * * उद्कान्त्य, चान्ते, तदन्तः तैर्मिश्रितस्येत्यर्थः’-इति वि० ।

(२)--‘सुतस्याभिषुतस्य सोमस्य, षष्ठौ निर्देशात् एकदेशमिति वाक्यशेषः’-
इति वि० ।

(३)--‘अपि पिब इति दीर्घान्तःपाठः “इयचोऽन्तिकः (४, ७, १७५)” इति दीर्घः ।

(४)--‘आपिः आप्न-’-इति वि० । आपानः-इति आप्न कर्मसु बहम् नि०, १८ ।

^{५ ४   २ ४ ८   ५ ८   २ १ ८   १}
 I तुवाश्चोश्चिचैरवाइ । विदाभगंवसू रत्ताया-
^{५ ८   ४ ५   ३ १   १}
 २३४इ । उद्वावृषस्वमघवान् । ऐहोइ । गा रविष्टयाइ ।
^{८   १ १   ५ ४   ५}
 उदिन्द्राश्चमीवाश्चोश्चवा । एाप्रयोईहोइ ॥ १५ ॥

^{५ ८   २ ४ ८   ५ ८   २ १ ८   १}
 II त्वश्चोश्चिचैरवाइ । विदाभगेवसूत्ताश्या २३४इ ।
^{५ ८   ४ ४   १ २ १   २ १}
 उद्वावृषस्व । माप्रघवान् । आइहियाइ । गविष्टया २-
^{१   १   १   ३ ५ ४}
 इ । उदिन्द्राश्चमी । ओश्चम् । ओश्चवा । एाप्रयो
^५
 ईहोइ ॥ १६ ॥ ८

हे “इन्द्र” ! “त्वं हि” त्वं खलु सामर्थ्याद्वातेति गम्यते ।
 अत “एहि” आगच्छ । आगत्यच “चैरवे” क्रमपराचारवते^(१)
 मघ्नं “भगं” भजनीयं धनं विदाः लभस्व दत्स्व । किंमर्थम् ?
 “वसुत्तये” अस्माकं वसुदानाय । हे “मघवन्” धनवन्निन्द्र !
 “गविष्टये”^(२) गाइच्छते मघ्नम् “उद्वावृषस्व” आसिञ्चस्व^(३)

I, II कौत्सलबर्हिषे हे ।

(१)—‘चैरवे’ चेतयिता, तस्मादियं तादर्थ्यं चतुर्थी, चैरवे ज्ञातुर्मम इति वि० ।

(२)—इषु इच्छायामित्यस्येदं रूपम् ।

(३)—इषु सृषु ऋषु सेचने-इत्यस्येदं रूपम् ।

अथ नवमी ।

वसिष्ठः परोक्षेण ब्रूते^(१) ।

१२ २२ ३२ ३१२ ४२ ५ १२

नक्षिवश्वरमच्चनवमिष्ठःपरिमत्सते ।

५ १ ८ ३ २ १ २ ३ २ ३ २ १ २ ५ १ २

अस्माकमद्यमरुतःसुतासचाविश्वेपिबन्तुकामिनः ॥ ८ ॥ ८

५ २ ४ ५ ५ ५ २ १ १
I नक्षिवाश्चरमच्चना । हुवेहो२इ । वसिष्ठःपरा-० १२ ३२, १
इमत्साता२इ । अस्माकमद्यमरुतारः । सुताइसार३४५ १ ५ १ २ १ २ १ १ १ ३
चा । वाइश्वेहोइ । पिवाश्चो । तुवार३ । मारइना५२ २ २ १ १ १ १
२३४औहोवा । जनित्रार३४पुम् ॥ १७ ॥० ४ ५ ३ ५ ४ १
II नक्षिवश्वरमम् । चना३ । वसिष्ठाः । होइ ।० ३२ ४ ३ ४ ५ ३ २
होइ । पराइमत्साता२३इ । अस्माकमद्यमरुतः । सुतागामितिशेषः । तथा हे इन्द्र ! “अश्वमिष्टये” अश्वैषणावतेमह्यम्
अश्वान् “उडावपव” आसिञ्चस्व^(२) देहीत्यर्थः ॥ ८ ॥ ८

८ कृ वेदस्य ५.४.२८.३ ।

I, II वसिष्ठस्य, जनिवे हे ।

४ उदिति उपमर्गाभ्यासात् वाच्यमिति क्रियाभ्यासः ।

१ — वसिष्ठनामाहमिति ॥ इति वि० ।

अथ दशमी ।

प्रगाथः काण्वऋषिः ।

१ २ ३ १४ २४ ३ १ २ ३ १ २

माचिदन्यद्विंशत्सतसखायोमारिषण्यत ।

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

इन्द्रमितस्तीतावृषण् सचासुतेमुज्जृक्थाचशस्सत ॥ १० ॥ १०

इति पञ्चम-दशति ॥ *

४ ५ १ ४ २ ५ १ २ १ ३

इइसाचा । वाइथ्येपिवन्तुकी३ । चो३१थे३ । मारइना-

५४ ४ १ १ १ १ १

२३४अौचोवा । जनो३त्रा२३४धुम् ॥ १८ ॥ ८

हे “मरुतः” ! “वसिष्ठः” एतन्नामा ऋषिः “वः” युष्माकं मध्ये “चरमं चन” जघन्यमपि “न हि परिमंसते” (१) वर्जयित्वा न स्तोति किन्तु सर्वानेव युष्मान् स्तोतीत्यर्थः । “अथ” अस्मिन् दिने “अस्माकम्” अस्मदीये “सुते” सोमे अभिषुते सति मरुतः “कामिनः” सोमं कामयमानाः (२) “विश्वे” सर्वे “स’चा’ सङ्गत्य “पिवन्तु” पानं कुर्वन्तु ॥

“पिवन्तु”-“पिवन्तु”-इति च पाठौ ॥ ८ ॥ ८

१० उत्तरार्धिकस्य ६, १, ५, १ = ऋग्वेदस्य ५, ७, १०, १ =
जहे ष० १५ ।

(१) — “प्रथमपुरुषैकवचनमसमपुरुषस्यैकवचनार्थः” इति वि० ।

(२) — “कामयन्तः अङ्गावन्तो भूला पिवन्तु इत्यर्थः” इति वि० ।

* ॥ इति तृतीयस्य प्रथमार्धः ॥

^{५४} ^{४५} ^{३०} ^{४५} ^{१४}
 I माचिदन्यदोच्चाइ । विशाश्साता । [सखायाश्चो
^० ^० ^१ ^२ ^१ ^२ ^१
 १इ । माऔश्चो । राइषाउवा । एयाताउवा । इन्द्र-
^१ ^२ ^० ^० ^१ ^२ ^१ ^२
 मित्स्तोतावृषणा औश्चो । साचाउवा । सूताउवा ।
^० ^० ^१ ^{५४} ^१ ^{४४} ^५
 मुहुस्तुक्था औश्चो । चशा । औचो । वाचोश्च४वा ।
^४ ^५
 साप्रतोइच्चाइ ॥ १८ ॥ १०

हे “सखायः” समानख्यानाः स्तोतारः (१) ! इन्द्र-स्तोताद्
 “अन्यत्” स्तत्रं “मा चिद्विशंमत” मैवोच्चारयत । “मा रिष-
 ण्यत” मा हिंसितारो भवत । अन्यदीय-स्तत्र-च्चारणेन वृथोप-
 चोणा मा भवत । “सुते” अभिषुते मामे “वृषणं” कामानां
 वषितारम् “इन्द्रमित्” इन्द्रमेव हे प्रस्तावादयः ! “सचा”
 सह सङ्गोभूय “स्तोत” स्तुत । “उक्था च” उक्थानि शस्ता-
 णि चेन्द्र-विषयाणि यूय “मुहुः” पुनः पुनः “गंसत” उच्चार-
 यत ॥ १० ॥ १०

इति श्रीसायणाचार्य विरचिते माधवयोगे सामवेदार्थप्रकाशे छन्दोशास्त्रे

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः खण्डः ॥

I मै गतिथं, दे गतिथं वः ।

(१) “प्रगाथ आदीयान वदतिज आह ० ० ० हेमन्तायः वदतिज” इति वि० ।

अथ द्वितीय खण्डे—

सैषा प्रथमा।

आङ्गिरसः पुरुहन्ता ऋषिः।

१ ७ १२ २४ ९ २ ७ १ २ ३ १ २

नकिष्टं कर्मणानशद्यश्चकार सदावृधम्।

१ ३ २ ३ ९ ३ १ २ ३ १ २ ७ १ ९ ७ १ २ ४

इन्द्रं नयज्ञैर्विश्वगूतं मृम्वसमधष्टं धष्णुमोजसा ॥१॥११

४ ९ ४ ४ ४ ४ ४ ९ १ २ ४ १ २ ३ २ ५

I नकिष्टा३० कर्मणानशात्। यश्चाकारा। सदावृ-

१ ९ २ ४ ९ १ २ १ २ ४ ७ ९ ७
धार३म्। सदावृधाम्। इन्द्रानया। ज्ञैर्विश्वग। त-५ १ २ ३ २ १ २ १ २ ३ २ ५
मारम्भसार३म्। तमृम्वमाम्। अधार्षन्त्या। ष्णुमो२ २ ३ २ ९ १
जसार३। ष्णुमोजमार४३। ओर३४५इ। डा॥ २०॥

३ ५ ७ ४ ४ ४ ४ ९ ४ २ ४

II नकिष्टं कर्मणानशात्। हो३४इ। यश्चकारा-

११ उत्तरार्चिः सान्य ४, २, ८, १ = ऋग्वेदस्य ६, ५, ८, ३ = जज्ञे
च०८।

I विखानसम्।

I पोरुहन्नम् प्राकर्षं वा।

५ ४ २ ४   १   १   १ २   २   ०
 सदावृधाम् । आइन्द्राऽन्नाया २ । जैर्वैश्वगूर्त्तामृधामा-
 २ १   २   ४ २ ४ ५   २
 २म् । अधा २ हो १ । ष्णा २ ३ ध ३ ४ । हाओवा* । ष्णु-
 १ २   १ १ १ १ १
 मोजसार ३ ४ ५ ॥ २१ ॥ ११

“तं” यजमानं “कर्मणा” हननादि-व्यापारेण^(१) “नकिर्न-
 शत्” नैव^(२) व्याप्नोति^(३) । यः “इन्द्र” “चकार” इन्द्रमेवानु-
 कूलं “यज्ञैः” साधनैः कृतवान् । कीदृशमिन्द्रम् ? “सदावृधम्”
 “सर्वदा वर्धकं” । “विश्वगूर्त्त” सर्वैः स्तृत्यम्^(४) । “ऋभ्वस”
 महान्तम्^(५) “ओजसा” बलेन “अष्टृष्ट” अन्ये धर्षितुं मशक्यम् ।
 “धृष्णु” शत्रूणां धर्षकम् ॥

“धृष्णुमोजसा”-“धृष्णवोजसम्”-इति च पाठो ॥ २ ॥ ११

(१)---‘रत्यात्मकेन’ इति वि० ।

(२)---‘न कश्चिद्वचः पिशाचादिः’-इति वि० ।

(३)---‘शुद्धोऽप्ययं नशिर्वि-पूर्वो द्रष्टव्यः अकणीत-अप्ययं, विनाशायतीत्यर्थः’ इति
 वि० । ‘नशत्’ इति व्याप्ति-कर्मसु अष्टरुस्य पदस्य १, १८ ।

(४)---‘सर्वशयसां वधाय आहतम्’ इति वि० ।

(५)---‘ऋभुचाः’-इति मन्त्राग्रस्य दशमं पदम् नि० ३, ३ ।

अथ द्वितीया ।

मेधातिथिर्मेधातिथि रस्याः^(१) परस्याथ ऋषो ।

३ १ २ २ १ २ ३ २ १ २ ३ १ २

यच्छतेचिदभिश्चिषःपुराजन्मभ्यश्चातदः ।

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

सन्धातासन्धिमघवापुह्वसुर्निष्कर्त्ता*विद्रुतंपुनः ॥२॥ १२

५ २ ४ ५ ४ ५ १ १ २
I यच्छताश्चिदभिश्चिषाः । पुराजन्मभ्यश्चा-१ २ १ २ २ १ १ १ १ १
तदाश्चिदभिश्चिषाः । सन्धातासन्धिमघवापुह्वसुः ।३ २ १ २ १ २ २ १ १ १ १ १
वापुह्वसुः । सन्धातासन्धिमघवापुह्वसुः । नाइष्का रत्तावी रज्जतंपुनः ।१ ३ ३ २ २ २ ५
हो । वाश्चिदभिश्चिषाः । औहोवा । ऊरश्चिषा ॥ २२ ॥ १२

“यः” इन्द्रः “अभिश्चिषः” अभिश्चिषः अभिश्चिषणात् सन्धान-

* “इष्कर्त्ता”-इति ऋक्पाठः ।

१२ ऋग्वेदस्य ५, ७, १२, २ ।

I सात्यम् ।

(१)-प्रगाथस्याधम् । भयस्य सन्धाते रस्याः भिमर्शनं मनया ऋचा क्रियते-इति वि० ।

अथ तृतीया(१) ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १०० १०१ १०२ १०३ १०४ १०५ १०६ १०७ १०८ १०९ ११० १११ ११२ ११३ ११४ ११५ ११६ ११७ ११८ ११९ १२० १२१ १२२ १२३ १२४ १२५ १२६ १२७ १२८ १२९ १३० १३१ १३२ १३३ १३४ १३५ १३६ १३७ १३८ १३९ १४० १४१ १४२ १४३ १४४ १४५ १४६ १४७ १४८ १४९ १५० १५१ १५२ १५३ १५४ १५५ १५६ १५७ १५८ १५९ १६० १६१ १६२ १६३ १६४ १६५ १६६ १६७ १६८ १६९ १७० १७१ १७२ १७३ १७४ १७५ १७६ १७७ १७८ १७९ १८० १८१ १८२ १८३ १८४ १८५ १८६ १८७ १८८ १८९ १९० १९१ १९२ १९३ १९४ १९५ १९६ १९७ १९८ १९९ २०० २०१ २०२ २०३ २०४ २०५ २०६ २०७ २०८ २०९ २१० २११ २१२ २१३ २१४ २१५ २१६ २१७ २१८ २१९ २२० २२१ २२२ २२३ २२४ २२५ २२६ २२७ २२८ २२९ २३० २३१ २३२ २३३ २३४ २३५ २३६ २३७ २३८ २३९ २४० २४१ २४२ २४३ २४४ २४५ २४६ २४७ २४८ २४९ २५० २५१ २५२ २५३ २५४ २५५ २५६ २५७ २५८ २५९ २६० २६१ २६२ २६३ २६४ २६५ २६६ २६७ २६८ २६९ २७० २७१ २७२ २७३ २७४ २७५ २७६ २७७ २७८ २७९ २८० २८१ २८२ २८३ २८४ २८५ २८६ २८७ २८८ २८९ २९० २९१ २९२ २९३ २९४ २९५ २९६ २९७ २९८ २९९ ३०० ३०१ ३०२ ३०३ ३०४ ३०५ ३०६ ३०७ ३०८ ३०९ ३१० ३११ ३१२ ३१३ ३१४ ३१५ ३१६ ३१७ ३१८ ३१९ ३२० ३२१ ३२२ ३२३ ३२४ ३२५ ३२६ ३२७ ३२८ ३२९ ३३० ३३१ ३३२ ३३३ ३३४ ३३५ ३३६ ३३७ ३३८ ३३९ ३४० ३४१ ३४२ ३४३ ३४४ ३४५ ३४६ ३४७ ३४८ ३४९ ३५० ३५१ ३५२ ३५३ ३५४ ३५५ ३५६ ३५७ ३५८ ३५९ ३६० ३६१ ३६२ ३६३ ३६४ ३६५ ३६६ ३६७ ३६८ ३६९ ३७० ३७१ ३७२ ३७३ ३७४ ३७५ ३७६ ३७७ ३७८ ३७९ ३८० ३८१ ३८२ ३८३ ३८४ ३८५ ३८६ ३८७ ३८८ ३८९ ३९० ३९१ ३९२ ३९३ ३९४ ३९५ ३९६ ३९७ ३९८ ३९९ ४०० ४०१ ४०२ ४०३ ४०४ ४०५ ४०६ ४०७ ४०८ ४०९ ४१० ४११ ४१२ ४१३ ४१४ ४१५ ४१६ ४१७ ४१८ ४१९ ४२० ४२१ ४२२ ४२३ ४२४ ४२५ ४२६ ४२७ ४२८ ४२९ ४३० ४३१ ४३२ ४३३ ४३४ ४३५ ४३६ ४३७ ४३८ ४३९ ४४० ४४१ ४४२ ४४३ ४४४ ४४५ ४४६ ४४७ ४४८ ४४९ ४५० ४५१ ४५२ ४५३ ४५४ ४५५ ४५६ ४५७ ४५८ ४५९ ४६० ४६१ ४६२ ४६३ ४६४ ४६५ ४६६ ४६७ ४६८ ४६९ ४७० ४७१ ४७२ ४७३ ४७४ ४७५ ४७६ ४७७ ४७८ ४७९ ४८० ४८१ ४८२ ४८३ ४८४ ४८५ ४८६ ४८७ ४८८ ४८९ ४९० ४९१ ४९२ ४९३ ४९४ ४९५ ४९६ ४९७ ४९८ ४९९ ५०० ५०१ ५०२ ५०३ ५०४ ५०५ ५०६ ५०७ ५०८ ५०९ ५१० ५११ ५१२ ५१३ ५१४ ५१५ ५१६ ५१७ ५१८ ५१९ ५२० ५२१ ५२२ ५२३ ५२४ ५२५ ५२६ ५२७ ५२८ ५२९ ५३० ५३१ ५३२ ५३३ ५३४ ५३५ ५३६ ५३७ ५३८ ५३९ ५४० ५४१ ५४२ ५४३ ५४४ ५४५ ५४६ ५४७ ५४८ ५४९ ५५० ५५१ ५५२ ५५३ ५५४ ५५५ ५५६ ५५७ ५५८ ५५९ ५६० ५६१ ५६२ ५६३ ५६४ ५६५ ५६६ ५६७ ५६८ ५६९ ५७० ५७१ ५७२ ५७३ ५७४ ५७५ ५७६ ५७७ ५७८ ५७९ ५८० ५८१ ५८२ ५८३ ५८४ ५८५ ५८६ ५८७ ५८८ ५८९ ५९० ५९१ ५९२ ५९३ ५९४ ५९५ ५९६ ५९७ ५९८ ५९९ ६०० ६०१ ६०२ ६०३ ६०४ ६०५ ६०६ ६०७ ६०८ ६०९ ६१० ६११ ६१२ ६१३ ६१४ ६१५ ६१६ ६१७ ६१८ ६१९ ६२० ६२१ ६२२ ६२३ ६२४ ६२५ ६२६ ६२७ ६२८ ६२९ ६३० ६३१ ६३२ ६३३ ६३४ ६३५ ६३६ ६३७ ६३८ ६३९ ६४० ६४१ ६४२ ६४३ ६४४ ६४५ ६४६ ६४७ ६४८ ६४९ ६५० ६५१ ६५२ ६५३ ६५४ ६५५ ६५६ ६५७ ६५८ ६५९ ६६० ६६१ ६६२ ६६३ ६६४ ६६५ ६६६ ६६७ ६६८ ६६९ ६७० ६७१ ६७२ ६७३ ६७४ ६७५ ६७६ ६७७ ६७८ ६७९ ६८० ६८१ ६८२ ६८३ ६८४ ६८५ ६८६ ६८७ ६८८ ६८९ ६९० ६९१ ६९२ ६९३ ६९४ ६९५ ६९६ ६९७ ६९८ ६९९ ७०० ७०१ ७०२ ७०३ ७०४ ७०५ ७०६ ७०७ ७०८ ७०९ ७१० ७११ ७१२ ७१३ ७१४ ७१५ ७१६ ७१७ ७१८ ७१९ ७२० ७२१ ७२२ ७२३ ७२४ ७२५ ७२६ ७२७ ७२८ ७२९ ७३० ७३१ ७३२ ७३३ ७३४ ७३५ ७३६ ७३७ ७३८ ७३९ ७४० ७४१ ७४२ ७४३ ७४४ ७४५ ७४६ ७४७ ७४८ ७४९ ७५० ७५१ ७५२ ७५३ ७५४ ७५५ ७५६ ७५७ ७५८ ७५९ ७६० ७६१ ७६२ ७६३ ७६४ ७६५ ७६६ ७६७ ७६८ ७६९ ७७० ७७१ ७७२ ७७३ ७७४ ७७५ ७७६ ७७७ ७७८ ७७९ ७८० ७८१ ७८२ ७८३ ७८४ ७८५ ७८६ ७८७ ७८८ ७८९ ७९० ७९१ ७९२ ७९३ ७९४ ७९५ ७९६ ७९७ ७९८ ७९९ ८०० ८०१ ८०२ ८०३ ८०४ ८०५ ८०६ ८०७ ८०८ ८०९ ८१० ८११ ८१२ ८१३ ८१४ ८१५ ८१६ ८१७ ८१८ ८१९ ८२० ८२१ ८२२ ८२३ ८२४ ८२५ ८२६ ८२७ ८२८ ८२९ ८३० ८३१ ८३२ ८३३ ८३४ ८३५ ८३६ ८३७ ८३८ ८३९ ८४० ८४१ ८४२ ८४३ ८४४ ८४५ ८४६ ८४७ ८४८ ८४९ ८५० ८५१ ८५२ ८५३ ८५४ ८५५ ८५६ ८५७ ८५८ ८५९ ८६० ८६१ ८६२ ८६३ ८६४ ८६५ ८६६ ८६७ ८६८ ८६९ ८७० ८७१ ८७२ ८७३ ८७४ ८७५ ८७६ ८७७ ८७८ ८७९ ८८० ८८१ ८८२ ८८३ ८८४ ८८५ ८८६ ८८७ ८८८ ८८९ ८९० ८९१ ८९२ ८९३ ८९४ ८९५ ८९६ ८९७ ८९८ ८९९ ९०० ९०१ ९०२ ९०३ ९०४ ९०५ ९०६ ९०७ ९०८ ९०९ ९१० ९११ ९१२ ९१३ ९१४ ९१५ ९१६ ९१७ ९१८ ९१९ ९२० ९२१ ९२२ ९२३ ९२४ ९२५ ९२६ ९२७ ९२८ ९२९ ९३० ९३१ ९३२ ९३३ ९३४ ९३५ ९३६ ९३७ ९३८ ९३९ ९४० ९४१ ९४२ ९४३ ९४४ ९४५ ९४६ ९४७ ९४८ ९४९ ९५० ९५१ ९५२ ९५३ ९५४ ९५५ ९५६ ९५७ ९५८ ९५९ ९६० ९६१ ९६२ ९६३ ९६४ ९६५ ९६६ ९६७ ९६८ ९६९ ९७० ९७१ ९७२ ९७३ ९७४ ९७५ ९७६ ९७७ ९७८ ९७९ ९८० ९८१ ९८२ ९८३ ९८४ ९८५ ९८६ ९८७ ९८८ ९८९ ९९० ९९१ ९९२ ९९३ ९९४ ९९५ ९९६ ९९७ ९९८ ९९९ १०००

आत्मासहस्रमाश्रयं युक्तारथेक्षित्यथे ।

ब्रह्मायुजोहरयइन्द्रकोशिनोवचन्तुसोमपीतये ॥ ३ ॥ १३

I आत्मासहा । समाशाशताम् । युक्तारथेक्षित्यथे ।

रण्ये । ब्रह्मायुजोः । चारयइ । द्रकाइशाइनाः ।

वहान्तुसोः । मारपाः । औक्षोवा । ताः । ॥ २३ ॥

द्रव्यात् “ऋते चित्” विनापि(१) “जतुभ्यो ग्रीवाभ्यः सकाशात्
“आहृदः” आतर्दनात् आरुधिरनिस्रवणात् “पुरा” पूर्वमेव
“सन्धि” सन्धातव्यं तं “सन्धाता” संयोजयिता भवति । “मघवा”
धनवान् “पुरुवसुः” बहुधनः स इन्द्रः “विक्रुत” विच्छिन्नं तं
“पुनः” “निष्कर्ता” संस्कर्ता भवति(२) ॥ २ ॥ १२

(१) अत्रापि ‘प्रगाथस्यार्थम्’ इति वि० ।

१३ उत्तरार्चिकस्य ६, २, ५, १ = ऋग्वेदस्य ५, ७, १४, ४ =
आरण्यके प्रथमे द्वाविंशतितमम् = ऊहे म० १५—प्रष्टां द्वि० १२
—तयोर्वि० ३ ।

I भारद्वाजम् ।

(२) —‘ऋते यज्ञे, चिदिति पद-पूरणः’ इति वि० ।

(१) —साक्षाद्वात् तं यद्यं स्मृदिति वाक्यशेषः ।

६४ क,

II औक्षीआत्वासद्वा६ए । सुमाशा१ता२३४म् । चा-
 १ १ २ २ २ २ १ १ २ २ २ २
 द्रोइ । युक्तारथेक्षिरण्यये । ब्रह्मायू१जा२३४ः । चाक्षी
 १ २ १ २ २ २ १
 इ । चारयइ । द्रकाइशा१इना२३४ः । चाक्षीइ । वचा-
 २ २ २ २ १ ५
 न्तू१सो२३४ । चाक्षी । मपो३ । ता२३४याइ । उज्ज-
 ५
 वा६च्चाउवा ॥ २४ ॥

III आत्वासद्सुमाशतमा । युक्तारथेक्षिरण्यये । ब्र-
 २ २ २ २ १ २ १
 ह्मायुजोक्षरयइन्द्रकेक्षी२इ । शाइना२३ः । चाउवा ।
 १ १ २ २ २ १ २ २ १ ५
 वचन्तुसोमपौक्षी३ । ऊम्मा२ । तथा३इ । ओ२३४वा ।
 १ १ १ १ १
 उ२३४पू ॥ २५ ॥

IV आत्वासद्सुमा । शताम् । आत्वासद्वा । सुमा-
 २ १ २ ५ १ २ २ २ २
 शतम् । आ१२इक्षिया२३४च्चाइ । यूक्तारथेक्षिरण्यये ।

II भारद्वाजम्, कण्वबृहद् वा ।

I, II, IV भारद्वाजे हे ।

^{१ २} ब्रह्मायू१जा२३ः । ^{१ २ ५} आ२इक्षिया२३४साइ । ^{१ १} चारयइ ।

^{१ २} द्रकाइशा१इना२३ः । ^{१ २ ५} आ१२इक्षिया२३४चाइ । ^{१ २} वद्वानू१सो-

^{१ २ ५ २१२ २} २३ । ^१ आ१२इक्षिया२३४चाइ । ^१ मपौता२३या३४इ । ^१ ओ-

२३४५इ । डा ॥ २६ ॥ १३

हे “इन्द्र” ! “त्वा” त्वां “सहस्रं” सहस्र-सङ्ख्याका हरय
स्वदीया अश्वाः “आ वहन्तु” आ नयन्तु अस्मद्यज्ञम् । तथा
“शतं” शत-सङ्ख्याकाश्च भवदीया अश्वा स्वा मावहन्तु ।
(यद्यपि द्वात्रेव हरी^(१) तथापि तद्विभूतयोऽन्येपि बहवोऽश्वाः वहति ।
ननु युगपदनेकैरश्वैः कथं यातुं शक्यते ? इत्यत आह—
“युक्ताः” इति) “हिरण्यये” हिरण्यमये स्वर्ण-विकारे (हिरण्य-
शब्दादिकारार्थे विहितस्य मयटः “ऋत्व्य वास्ये त्यादौ मलोपो
निपात्यते^(२) ताट्ठे) “रथे” “युक्ताः” सम्बन्धाः (बद्धना मश्वानां
शीघ्रगमनाय रथे नियुक्तत्वात् युगपदेव सर्वे रश्मिर्गन्तुं शक्यतः

(१) —‘द्वौ इन्द्रस्य’ इति निबन्ध-शामनात् (१, १४, १) ।

(२) —‘ऋत्वा वाक्त्वा बालव्य-हिरण्ययानि चन्द्रमि (१, ४, १०५) ।

अथ चतुर्थी ।

विश्वामित्रो यथार्थ^(१) मिन्द्र माह्वयति ।

२ २ १ २ २ १ २ २ २ २ १ २ .

आमन्द्रैरिन्द्रहरिभौर्याहिमयूररोमभिः ।

३ २ २ १ २ २ २ ३ २ २ ३ २ १ २ २ १ २

मात्वाकेचिन्नयेमुरिन्नपाशिनोतिधन्वेवता ३३३॥१४

इति भावः) कीदृशा हरयः ? “ब्रह्मयुजः” ब्रह्मणा परिहृदेनेन्द्रेण युक्ताः (यद्वा । ब्रह्मणाऽस्मदीयेन स्तोत्रेण अस्माभिर्दत्तेन हविषा वा युक्ताः^(४)) “केशिनः” केशाः ग्रीवाया उपरि वर्त्तमानाः सटाः तैर्युक्ताः । किमर्थमिन्द्रस्यावहनम् ? तत्राह—“सोमपीतये”^(५) सोम-पानाय । यथाऽस्मदीयं सोमं पिबेत् तथा आवहन्वित्यर्थः ॥ ३ ॥ १३

(१)—अस्याहचो ऽर्थमनतिक्रम्य, ऋगर्थानुरूपमित्यर्थः ।

१४ उत्तरार्चिकस्य ८, ३, ३, १ = ऋग्वेदस्य ३, ३, ८, १ = ऊह्रे अष्टा० द्वि० १८—एकवि० ५ ।

(४)—ब्रह्म अग्निं, तेन निमित्त-भूतेन ये युज्यन्ते । ब्रह्मयुजः ; अविर्लक्षणस्याज्ञस्य भक्षणाय गन्तुं ये रथे नियुज्यन्ते । अथवा त्रैविध्यलक्षणं ब्रह्म, तेन निमित्त-भूतेन ये युज्यन्ते, ते ब्रह्मयुजः । अथवा ब्रह्मणा प्रजापतिना अनुज्ञातस्येन्द्रस्य ये युज्यन्ते ते ब्रह्मयुजः इति वि० ।

(५)—“भ-वो-रेत्यादिना ज्ञानि रूपम् पीतिरिति ।

^{५ ४ २ २ १ २}
 I आमन्द्रैरा । द्रक्षरिभाइर्याहिमयूराइरोमाभाइः ।
^{४ ५ ४ ५ २ ४ ५ २ १ २}
 मात्वाकाइचौत् । नियेमू२३४रीत् । नपाशिनाः । अति-
^{१ २ १ २ ५ ४ २ २}
 धान्वे २ । वता२३ । आ२इच्चा२३४ओहोवा । वा२३-
^५
 ष्याः ॥ २७ ॥

^{४ ५ ४ ४ ४ २ १ १ १}
 II आमन्द्रैरिन्द्र । क्षापुरिभाइः । याहिमयूररोम-
^{२ २ १ २ २ १ २}
 भाइः । मात्वाका२इचौत् । नाइयेमु, रित् । नपाशा२३-
^{२ १ २ १ १ २ ५ ४}
 इनाः । अनाइधा२इन्वे । वता२३ । आ२इच्चा२३४ओ
^{२ २ १ १ १ १}
 होवा । वयो३भीर३४५ः ॥ २८ ॥

^{४ ५ ४ ४ ४ २ १ १ १}
 III आमन्द्रैरिन्द्र । क्षापुरिभोः । याहिमयूररोमभा-
^{१ १ २ २ १ १}
 उ । वा२ । मात्वा २ । केचिन्नियेमु, रिन्नपाशिनाओ ।
^{१ १ २ १ ५}
 वार । आनी २ । धन्वेवता३ओवा२३ । ई२३४ही ॥ २९ ॥

अथ पञ्चमी ।

गौतम ऋषिः ।

३११ २२   ३१ २   ३१२
त्वमङ्गप्रशंसिषोदेवः शविष्ठमत्यम् ।

३३ ३१ २   ३२ ३१२   ३१२
नत्वदन्योमघवन्नस्तिमर्द्धितेन्द्रब्रवीमिनेवचः ॥ ५ ॥ १५

। हे “इन्द्र” ! “मन्द्रैः” मादयितृभिः^(१) “मयूररोमभिः” मयूर-रोम-सदृश-रोम-युक्तैः “हरिभिः” अश्वै रूपितस्त्वम् “आ-याहि” यज्ञं प्रत्यागच्छ । केचिदपि जनाः “त्वं” स्त्वां “मा निये-सुः” मा नियच्छन्तु^(२) । गमन-प्रतिबन्धं मा कुर्वन्तु-इत्यभिप्रायः । तत्र दृष्टान्तः—“पाशिनो न” पाशिनः इव, यथा पाश-हस्ता व्याधाः पक्षिणं न यच्छन्ति तद्वन्मा नियच्छन्तु । किञ्च । “धन्वे-व”^(३) यथा पान्याः धन्वं मरुदेशं शीघ्रमतिगच्छन्ति तद्वद्गमन-प्रतिबन्धकारिणस्तानतीत्य^(४) शीघ्रम् “एहि” आगच्छ ॥ ४ ॥ १४

१५ उत्तरार्द्धिकस्य ८, ३, ५, १ = ऋग्वेदस्य ३, ३, ८, १—ऊहे
अष्टा० द्वि० १८—एकवि० ५ ।

(१)—मन्द्रस्वरैः गभीरस्वरैः—इति वि० ।

(२)—यमिरच वन्धनार्थः ।

(३)—धन्वेव, इव शब्दः उपसर्गस्थान्मन्त्रवान् पदपूर्वः ; धन्वेत्यत्र च तृतीयायाः लुग इत्यर्थः ; धन्वना अन्तरीक्षेण, अथवा धन्वना धनूषा अस्त्रैर्विजित्य तान्, इत्यादि वि० ।

(४)—अतीत्ययमुपसर्गः । उपसर्गाच्च पुनरेवमात्मकाः—यत्र क्रियावाची कश्चिच्छब्दः तत्र विशेषमाहुः ; यत्र न प्रयुज्यते, तत्र न साधनां क्रियामाहुः । न चात्र क्रिया-वाची कश्चिच्छब्दः प्रयुज्यते, अत उपसर्ग एव क्रियां ब्रवीति अतोऽतीत्यस्यैवातीत्ये त्यर्थो बोध्यः ।

५ ४ ४ ५ ५ १ १ २ २
I त्वमा३ंगाप्रशंसिषाः । दाइवा२ः । शविष्ठमा३ ।

४ ५ १ १ २ १ २ २ ४ ५
तायाम्* । नत्वदन्योमघवार३नार । स्तिमा३र्डाइता ।

१ २ १ २ १ १ ५ ४ ५
आइन्द्रव्र । वा । औ३च्चे । मिता२३४वा । वापुचो६ चा-

इ ॥ ३० ॥ १५

(अङ्गैत्यभिमुखीकरणे^(१)) “अङ्ग” “शविष्ठ” ! हे बलवत्तम !
इन्द्र ! “देवः” द्योतमानस्त्वं “मर्त्य” मरण-धर्माणं त्वां स्तवन्तं
पुरुषं “प्रशंसिषः” सम्यग्गनेन स्तुतमिति प्रशंस^(२) । हे “मघवन्”
धनवन् “इन्द्र” ! “त्वदन्यः” त्वत्तोऽन्यः कथित् “मर्दिता” सुख-
यिता नास्ति । अतः कारणात् तुभ्य मिदं स्तुति-लक्षणं “वचो”
“ब्रवीमि” उच्चारयामि ॥ ५ ॥ १५

* ‘ताइयाम्’-इति सा०पाठः ।

I गुङ्गोः साम, गौङ्गवं वा ।

(१)—सम्बोधने इति यावत् । ‘अङ्गं लिप्रम्’-इति वि० ।

(२)—‘प्रशंसं करोषि’-इति वि० ।

अथ षष्ठी ।

नृमेध-पुरुमेधावृषी(१) ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३
त्वमिन्द्रयशा असृजीषीशवस तिस्यः ।

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
। त्वंवृत्राणि च २ स्य प्रतिन्ये क इत्युर्वनुत्तश्चर्षणीधृतिः* ॥ ६ ॥ १६

४ ५ ४ २ १ २ २ १ २ २
I त्वमिन्द्रा । यशाः । असाइ । औजीषीशवसः ।

१ २ ३ २ ३ २ १ २ १
पताडः । त्वंवृत्राणोश्च २ सिया । प्रतीनाए २ । क इत्यूख-

१ १ १ २ ५ २ ३
२ । अनूरचो १ । तश्च । धारणा २ ३ ४ औचोवा । धार-

५
३४र्त्ताः ॥ ३१ ॥

* “एकइदनुत्ताचर्षनीधृता”-इति ऋक्पाठः ।

१६ उत्तरार्चिकस्य ६, २, १२, १ = ऋग्वेदस्य ६, ६,
१३, ५ = जहै स० हि० १८—घो० हि० ७—अष्टा० हि० १४ = जह्ये
तृ० १८ ।

I इन्द्रस्य, यशःसाम ।

(१)—पुरुमेधस आर्षम् इत्येव विवरणे दृश्यते ।

^{४ २} ^{४ ४ ४} ^५ ^{२ १} ^{२ २} ^१ ^{२ २}
 I त्वमाइन्द्रायशाअसाइ । ऋजाइषीशा^१ । वसा-
^३ ^४ ^{१ २} ^२ ^{१ २ २ १ २} ^१
 ३४पुः । पार३४तोः । त्वंवृत्राणिह्यस्यप्रतीन्येकइत्यु । रु ।
^{२ ३} ^४ ^{१ २ ३} ^४ ^४
 आनाओर३४वा । तास्याओर३४वा । षणाप्रइधृतीः ।
^४
 होप्रइ । डा ॥ ३२ ॥

^{४ २} ^{२ १ ४} ^४ ^४ ^२
 II हाउत्वमिन्द्रा । याशाआर३४सीई । होउऋ-
^३ ^४ ^{२ ३} ^४ ^४ ^{२ १}
^१ जाइषी३४शा । वामस्पार३४तीईः । हाउ । त्वंवृत्रा ।
^{२ २ १} ^४ ^{२ ४} ^४ ^{२ १} ^४
 णोह्यमिया । हाउ । प्रतीनार३४ण । कइत्यू३४रुई ।
^४ ^{२ १} ^६ ^४ ^{१ २} ^{४ २}
 हाउ । अनुत्तार३४श्वाई । हाउ । पारणार३४ओहो
^३ ^४
 वा । धार३४र्त्तीः ॥ ३३ ॥

हे “इन्द्र” ! “शवसस्पतिः” (१) बलस्य पालयिता “ऋजोषी”

I इन्द्रस्य ; यशःसाम ; माघं वा ।

II इन्द्रस्य ; यशःसाम, समीचीनं वा ।

(१) — “ब्रह्माः पतिपुत्रपारम्येषु (८, ३, ५३) — इति षड्वा अलुक् ।

१ २ ० ३ २ ४ १ २ ४ २ ४ १ २ ४ १ २
इन्द्रं समीके वनिनो हवामह इन्द्रं धनस्य सातये ॥ ७ ॥ १७

४ ५ ४ ५ ४ ४ १ २ १
आ । इन्द्रमिह देवता । तया इ । इन्द्रं प्रयतियध्वार-

२ १ २ १ २ १ २ १ २ १
इरा इ । आ इन्द्रा रम् । समीके वनिनो हवामा रश्वा इ ।

१ १ २ १ ४ ३ ५
आ इन्द्रा रम् । धानस्य सो रश्वा । तारश्वाये ॥ १ ॥ १७

“देवतातये” देवैः स्तोत्रभिः तायते विस्तार्यते इति देवता-
तिर्यङ्गः^(१) तदर्थम् “इन्द्रमित्” “देवेषु” मध्ये इन्द्र मेव “हवा-
महे” आह्वयामहे । “अध्वरे” यज्ञे “प्रयति” प्रगच्छति उप-
क्रान्ते सति इन्द्रं हवामहे । तथा “समीके” सम्यग्जाति सम्पूर्ण-
च यागे “वनिनः” सम्भजमानाः^(२) वयम् इन्द्रमेवाह्वयामहे
[यद्वा । समीकमिति सङ्ख्याम नाम-(नि० २, १७, ११) । समीके
सङ्ख्यामे ॥ ७ ॥ १७

१७ उत्तरार्चिकस्य ७, ३, ८, १ = ऋग्वेदस्य ५, ७, २ ५, ५ = जह्ने
एका० दि० १२—तथोवि० ल० ५ = जह्ने दि० १५ ।

I यातसुचम् ।

(१)—देवताता-इति निघण्टौ षड्नामसु दशमम् पदम् ७, १७ ।

(२)—वयम् उदकं सोमं लवणम्, तेन तद्गन्तः सोमवन् इत्यर्थः-इति वि० ।

अथ अथाष्टमी ।

३ १ २   ४ १ २   ३ १ २
 इमाउत्वापुरुवसोगिरोवर्द्धन्त्यामम ।

५ ४ ५ ४ ४ ४ ५ ४ ५ १ २
 I इमाउत्वापुरुवसोगिरः । ए५ । गिराः । वाङ्
 ३ २ २ १   २ ४ ३ ३ ३   १ २ २ ५
 तूयाममा२३ । पावकवर्णाः । शुचयोवी३पा । ह३म् ।
 २ ५   १ १ २ २ २   १
 ह३म् । चार३४इताः । अभिस्तोमैरनौ२ । ऊवाइ ।
 ५ २   १ ३ ५ ५ ४   ४
 हो३वा । पता । औ३होवा । हो५इ । डा ॥ २ ॥

५ ४ ४ ४ ४   १ २ ३   १ २
 II इमाउत्वापुरुवसोहोउ । गिरोवर्द्ध । तूया१म-
 ३ ४ २ ४ १   २ ३   ५ ३ ४ १ २ ४ १
 मा२ । इहाहाहोइ । इहो२३४वा । पावकवर्णाः शु-
 २ ३ २ ४ १   २ ३   ५ ३ १
 चयः । इहाहाहाइ । इहो२३४वा । विपश्चि । तो ।
 ४ ४   ३ ४ २ ४ १   २ ३   ५ ३ १
 अभिस्तोमैः । इहाहाहोइ । इहो२३४वा । अन२३ ।
 १ ५ ३   ५ ४ ४   ३ ५
 पारता२३४औहोवा । ऊ२३४पा ॥ ३ ॥

४ ३ ४ ५ ४ ४   ३ ३   १ ४
 III इमाउत्वापुरु । वमा३उ । गा२३४इ । रोव-

I, II, III वाक्वाणि चीणि, वामिष्ठानि वा ।

१ १० ३ १ १ ३ १ १ १ १
पावकवर्णाः शुचयो विपश्चितोऽभिस्तोमैरनूषत ॥ ८॥ १८

४ २ ५ १ १ १ १ १ १
वृन्तुयाः । समा । पावकवर्णाः शुचयो विपश्चि । ता ।

१ २ १ २ १ १ २ २ १
औश्चो । आऔश्चो । अभिस्तोमैरनौ २ । ऊवाइ ।

१ २ १ २ ४ ५ ४
छाश्वा । षता । औश्चोवा । छोपुइ । डा ॥ ४ ॥ १८

हे “पुरुवसो” बहुधनेन्द्र ! “मम” मदीयाः “इमाः”
“गिरः” शस्त्र-रूपा वाचः^(१) “त्वा” त्वं “वृन्तु” वर्द्धयन्तु ।
तथा “पावकवर्णाः” अग्नि-समान-तेजस्काः अतएव “शुचयः”
शुद्धाः “विपश्चितो” विद्वांसः उन्नातारय^(२) “स्तोमैः” स्तोत्रैर्व-
हिष्यमानादिभिः^(३) “अभ्यनूषत” त्वामभिष्टुवन्ति (नु स्तुतौ
कुटादिः ॥ ८ ॥ १८

१८ उत्तरार्चिकस्य ७, ३, १८, १ = ऋग्वेदस्य ५, ७, २५, ३ =
ऊहे हा० १०—अटा० हि० ५ ।

(१)—सप्रगीत मन्त्रा इत्यर्थः ।

(२) विपश्चित् इति निघण्टौ षोडश पदम् १. १५ ।

(३) —प्रगीतमन्त्रैः “उपाग्ने गायता नरः” इत्येवमादिषु ऋक् ताण्ड्योक्त-प्रकारै-
र्गायमानैः ऊहगानारम्भं एव श्रुतेरित्यर्थः । बहिष्यमानादिभि रित्यादिपदान् ‘आ-
र्थाकृतौ’ ‘माध्यन्दिनपवमानः’ इत्यादयो मृच्छन्ते ।

अथ नवमी ।

२ २ १ २ २ २ २ १ २

उदुत्येमधुमत्तमागिरःस्तोमासईरते ।

३ १ २ ३ १ २ २ २

३ २ ३ १ २

सत्राजितोधनसाञ्जितोतयोवाजयन्तोरथाइव ॥ ८ ॥ १८

५ २ २ २ १

३ २ ५

I उदुत्येमा । धूमत्तमा२३४ । गाइरस्तो२३४मा ।

२ २ २ २

२

२

२

२

२

२

२

२

२

२

२

२

२

२

२

साईरताये३ । सात्राजा२३४इताः । धानासा२३४आ ।

२ २ २ २

२

२

२

२

२

२

२

२

२

२

२

२

२

२

२

क्षीतोतया२३ः । वाजाया२३४ताः । रथा३आपूइवाइ-

पूइ ॥ ५ ॥

४ २ ४

१ २ २

१

II उदुत्येमाधूमत्तमाः । गिरस्तोमासआ२इराता

२ १ २

१ २

२ २ १

१ २

२इ । सत्राजितोधना२साञ्ज । क्षितोताया२ः । वा-

२ २

५

जयन्तोरथा३१उवा२३ । ई२३४वा ॥ ६ ॥

३ १ १ १ १ १

३ ४ ३ २ ४ ५

२

५

१

III छ२२३४पू । उदुत्येमधुम । तमा२३४चाइ । गा-

१८ उत्तराश्निकस्य ६, १, ६, १ ।

I, II, III वासिष्ठानि त्रीणि, आत्राणि वा ।

इरा२ःस्तोमा२ । स॒त्रा॒३४५३ । रा२३४ते । स॒त्राजि-
 तो॒र॒धनसा॒अ॒क्षि॒तो॒तया॒३४५३ । ह॒३४५३ । वाजयन्तो॒र-
 थाः । इ॒वो॒३४५३ । वाजयन्तो॒रथा॒ । वा । औ-
 र॒हो॒वा । हो॒५३ । डा ॥ ७ ॥ १८

“त्ये” ते प्रमिहाः “मधुमत्तमाः” अतिशयेन मधुराः “गिरः”
 अप्रगीताः शस्त्ररूपा वाचः । “स्तोमासः” प्रगीतानि वह्निष्प-
 वमानादीनि स्तोत्राणि च “उदीरते” । इन्द्र ! त्वामुद्दिश्याद्-
 च्छन्ति ऊर्ध्वं प्रसरन्ति (ईर गतौ आदादिकः) तत्र दृष्टान्तः—
 “सत्राजितः” सदैव शत्रून् जयन्तः अतएव “धनसा” धनानि-
 सम्भजन्तः [वनु षण् सम्भजता । “जन-सन-खन-क्रम-गमो विट्
 (९, ९, ९०) । “विट् नो रनुनासिकः स्यात् (६, ४, ४९)”—इत्यात्वम्] “अक्षि-
 तोतयः” [क्षियो भावे निष्ठाया मण्यदर्थे (६, ४, ९०)”—इति पर्यु-
 दासाद्दोर्घाभावः अतएव “क्षियो दीर्घात् (८, ९, ४९)”—इति निष्ठा
 नत्वाभावश्च । अक्षिताः क्षयरहिताः ऊतयो रक्षा येषां ते तथोक्ताः]
 “वाजयन्तः” वाजमन्नमिच्छन्तः^(१) [क्वचि-‘नक्त्यस्य पुत्रस्येति’ (१-
 ९) इत्य-दीर्घयोः प्रतिषेधः] एवं गुण-विशिष्ट-रथा इव, ते यथा
 विविध मितस्तुत उत्तिष्ठन्ति तदुदीरत इत्यर्थः ॥ ८ ॥ १८

(१)—वाजयन्तः पूजयन्तः । अथवा वाजशब्दो वेगवचनः वेगवन्तः—इति वि० ।

अथ दशमी ।

देवातिथिः काण्व ऋषिः ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

यथागौरोऽपाकृतं तद्व्यन्नेत्यवेरिणम् ।

३ १० ३२३ ३१ २ ३१ २ ३२३ १ १०
आपित्वेनं प्रपित्वेतूयमागच्छि कण्वेषुसुमचापिव ॥ १० ॥ २०

॥ इति प्रथम-दशति ॥ १ ॥

२ १२ ४४ ४४

१ २ २१२

I यथागौरोऽपाकृताम् । तद्व्यन्नेतियवेरा२३३

२ ४ १२ २२ १२ ० १
णाम् । आपित्वेनं प्रपित्वेतूयमागा२३३हौ । कण्वेषु-१ १ ३ ५२२ ० ५
सू२३ । सा२चा२३४औहोवा । पी२३४वा ॥ ८ ॥

२ १ ३ ५ ४ ५ ५२२ १ ०

II ओवा२३४वा । याथा । गौरोऽपाकृतम् ।

२ ३४२ ४ १ ० ०
ओ३४ । हाहोइ । तद्व्यन्नेतियावाइरिणम् । ओ३४ ।२० उत्तरार्चिकस्य ८, ३, ४, १ = ऋग्विदस्य ५, ०, ३०, ३ =
ऊहे अष्टा० हि० १८ ।

I, II गौराङ्गिरसस्य सामनां द्वे ; गौतमस्य मनान्ये वा ।

३२ २ ५ १२ २२ २ ३ २
 हाहोइ । आ२३४पी । त्वेनःप्रपित्वेतूयामा१गहि । ओ-

३४ । हाहोइ । कण्वेरषुसूर३ । सारचार३४ओहोवा ।

२ १ १ १ १ १
 पिबा३ई२३४५ ॥ ८ ॥ २०

“गौरः” गौर-सृगः^(१) “दृष्यन्” पिपासितः सन् “अपा”
 अङ्गिरदकैः (अत्ययेनैकवचनम् । ऊठिदमित्यादिना(६, १, १७१)
 विभक्तेरुदात्तत्वम्) “कृतं” सम्पूर्णत्वं कृतम् “इरिण्” निस्तृणं
 तटाक-देशं “यथा” येन प्रकारेण “अवैति” अभिगच्छति (अव-
 शब्दोऽभिगच्छत्यर्थः) अभिमुखः सन् शीघ्रं गच्छति । तथा
 “आपित्वे” वभ्रुत्वे^(२) “प्रपित्वे” प्राप्ते सति, हे “इन्द्र” !
 त्वं “नः” अस्मान् “तूयं” (चिप्र-नाशैतत्) शीघ्रम् “आ-
 गहि” आगच्छ । आगत्य च “कण्वेषु” कण्व-पुत्रेष्वस्मासु
 “सचा” सह एक-प्रयत्नेनैव विद्यमानं सर्वं सोमं “सु” सुदु
 “पिब”^(३) ॥ १० ॥ २०

इति ओमायणाचार्य-विरचिते माधवीये सामवेदार्थप्रकाशे बन्धोव्याख्याने
 तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः खण्डः ।

(१)—‘गौरः गौरसृगः सिंहः व्याघ्रो वा’-इति वि० ।

(२)—‘आपित्वे आपानकाले’-इति वि० ।

(३)—‘कण्वेषु सप्तम्या बहुवचनमिदम् तृतीया-बहुवचनस्थाने द्रष्टव्यम्, कण्वर्षेणा-
 दिभि रस्यदीयै कलिगभिः सचा सच पिब सोमम्-इति वि० । कण्वइति निघण्टौ
 केषावि नामसु सप्तमं पदम् १, १५ ।

अथ तृतीये खण्डे—

मेषा प्रथमा ।

भर्ग ऋषिः ।

१ २ ५ १ २ १ २ ३ १ २

शग्धू३षुशचीपतइन्द्रविश्वाभिहृतिभिः ।

I शग्धूषु । शचाइपताइ । ई२३४न्द्रा । विश्वाभो-

इहृतिभाइः । भार३४गाम् । नह्रित्वायशा३सां१वसू१ ।

वौ२३४दाम् । अनू२३ । शू२रा२३४औहोवा । चरा२म-

सी२३४५ ॥ १० ॥

II शग्धूष्वौहोपुइशचीपताइ । आइन्द्रविश्वाभिहृति-

भिः । भगान्ना३हो । त्वायशमाम् । वसू३हाइवाइद२म् ।

अनुशूरचरोवा३औ२३४वा । मापुसोईहाइ ॥ ११ ॥

III शग्धूषुशची । पताइ । शग्धूषु । शचाइपत ।

I, II, III इन्द्रस्य ; हारयणानि, हारयणानि वा त्रीणि ।

३ १ २ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

भगंनह्त्वायशसंवसुविदमनुशूरचरामसि ॥ १ ॥ २१

१ ३ ५ १ २ १ २
आरइहिमा२३४हाः । आइन्द्रविश्वा । भिह्तिभिः । आर

१ ३ ५ १ २ २ १ २ १
इहिमा२३४हाः । भागन्नह्त्वायशसम् । वसूविदम् । आ-

३ २ १ ३ १ ३ ५
इहिमा२३४हाः । अनुशूरार२३ । आरइहिमा२३४हाः ।

१ १ २ २ १
चरामा२३मा३४इ । ओर३४५इ । डा ॥ १२ ॥ २१

हे “शचीपते” (१) ! “इन्द्र” ! “शश्वि” (२) देह्यभिमतं ।
“विश्वाभिः” सर्वाभिः सह हे “शूर” ! “भगं न” (३) भाग्यमिव
“यशसं” यशस्विनं । “वसुविदं” धनस्य लब्धकं “त्वा” त्वाम्
“अनुचरामसि” परिचराम इत्यर्थः ॥ १ ॥ २१

२१ उत्तराङ्गि कस्य ७, ३, २, १ = ऋग्वेदस्य ६, ४, ३५, १८, ५ =
* जहे एका० १८ एका० द्वि० ६—अष्टा० द्वि० ११ ॥

(१) —“शचीति कर्मनाम (नि० ९, १, २२) * * * सर्वकर्मणां श्योतिष्टोमादीना-
सधिपतिभूतः” इति वि० ।

(२) —शश्वीति याचआकर्मसु पञ्चमम् नि० ३, १९ ।

(३) —“न इन्द्र उपरिह्यारुपमाद्यैः, इत्यापमार्यस्य सम्प्रत्यर्थे प्रयोग इति षट्-
पूरणः । पालन-सहितं धनमित्यर्थः” इति वि० ।

३ ५ १ १ २

३ १ ३ २ १ २

स्तोतारमिन्मघवन्नस्यवद्धययेचत्वेवृक्तवर्हिषः ॥ २ ॥ २२

सुरेभ्यः । उज्ज्वार३द्वाइ । स्तोतारमिन्मघवन्न । स्या-
 बर्द्धया २ । उज्ज्वार३द्वाइ । येचत्वार३इव । उज्जवा-
 २३द्वा । त्तवर्द्धा३इषा३४३ । ओर३४पूइ । डा ॥ १५ ॥ २२

हे “इन्द्र” ! “स्वर्गान्” सुखवान् स्वर्गवान्वा^(१) (अथवा स्वःशब्दः सर्व-पर्यायः^(२) सर्वं भूत-जातम् आत्मन एवीत्यन्नत्वात् तद्वा^(३)) एवं गुणस्त्वं “याः” यानि “भुजो” भोक्तव्यानि धना-नि “असुरेभ्यो” यत्नवद्भ्यो राक्षसेभ्यः “आभरः” आहरः तान् हत्वा आहृतवानसि (हृयहोरिति भकारादेशः) अतएव हे “मघवन्” ! धनवन्निन्द्र ! “अस्य” (अन्वादेशे अगादेशः) एतस्य आहृतस्य धनस्य दानेन “स्तोतारमित्” तव स्तोत्रकारिणमेव “वर्द्धय” वृद्धिमन्तं कुरु । “ये च” अन्ये यष्टारः “त्वे” त्वदर्थे^(४) “वृक्तवर्हिषः” स्तोत्रं वर्हिषो भवन्ति तांश्च “धनेन वर्द्ध-य ॥ २ ॥ १२

२२ ऋग्वेदस्य ६, ६, २६, १ ।

(१)—स्वःशब्दो निषण्णो प्रथम-चतुर्थे दिवशादित्यस्य च माधारण-नामसु प्रथमं पठितम् । स्वः सुखमिति तु प्रसिद्धम् ।

(२) स्वर्द्ध-इत्यत्र नैरुक्ते तथैव व्याख्यातात् ।

(३)—स्वःशब्दो धन-वचनः, तद् यस्यास्ति स स्वर्गान् प्रथमैक वचनमिदं पञ्चमी बहुवचनस्थाने दृष्टव्यम् ; स्वर्वर्द्धयः धनवद्भ्यः । केभ्यः पुनः स्वर्वर्द्धयः । उच्यते—असुरेभ्यः सुकाशादित्यर्थः—इति वि० ।

(४)—त्वे इति “यस्य च भावेन भावस्तत्तत्तत् (५, १, १०)” इति सप्तमी ।

अथ तृतीया ।

जमदग्निर्ऋषिः ।

२ ३ २ ३ २ ३ १ २ क २२

प्रमित्राय प्रार्थयामे स च थ्यमृतावसो ।

I प्रमित्राय^४ प्रा^२हा^२उ । आ^१र्य^१म्णा^१इ । सचा^१र^१हो ।
 थियौ^२र । ऊ^१वा^२इ । आ^{२२ १२}त्ता^१वि^१सा^१उ । वरा^१र^१हो । थि-
 यौ^१र । ऊ^२वा^२इ । वरु^२णे^२क्का । दी^२यं^२वा^२चा । स्तो^१त्रा^१र^१ह-
 हो^१इ । राजा^१र । ऊ^१वा^१ । षु^१गा^१य^१ता^१उ^१वा^१र^१उ । ऊ^१र^१ह^१पा ॥ १६ ॥

II प्रमित्राय^४ प्रौ^२हो^२वा । आ^१र्य^१म्ण । औ^२हो^२उ^२इ ।
 औ^{२२ १}हो^१उ^१वा । सा^१च^१थ्य^१म् । ऋ^१ता^१वा^१सा । औ^२हो^२उ^२इ ।
 औ^{२२ १}हो^१उ^१वा । वा^१रु^१थ्य^१वरु^१णे^१क्क । दि^१यां^१वा^१चा । औ^२हो^२-
 उ^२इ । औ^२हो^२उ^२वा । स्तो^१त्रा^१रा^१जा । औ^२हो^२उ^२इ । औ^२-
 हो^२उ^२वा । षु^१गा^१या^१ता । औ^२हो^२उ^२इ । औ^२हो^२उ^२वा^२उ^२ ।
 औ^१र^१ह^१उ^१इ ॥ डा ॥ १७ ॥

III प्रमित्राय^४ प्रार्थ^२याम्^२णे^२वा । औ^{४ ४}वा । सा^१च^१थ्य^१म् ।

I, II, III वरुणसामानि त्रीणि ।

३ २ १ २ २ ३ १ २ ३ १ २ २

वरूथ्येऽवरूणेऽक्न्यं वचःस्तोत्रं राजसुगायत ॥ १ ॥ २३

१ १ १ २ १ २ १ २ १ २ १
ऋतावा१मा२उ । वा२३रू । या२३थाइ । वरूणेच्छ ।२ १ १ २ २ २ २ २ २ २ २
दाया२३हाइ । वचो३आ । स्तोत्रं राजसुगायत ।१ २ १ २ २ २ २ २ २ २ २
स्तो२३त्राम् । राजसुगौ३ । हो३१२३४ । वा । या५भूतो-५
ईहाइ ॥ १८ ॥ २३

हे “ऋतावसा”^(१) यज्ञ-धन ! “मित्राय” “सचथ्य” सेवाहे
 “क्न्य” यज्ञ-गृह भवम्^(२) अभिप्रायानुसारं वा “वचः” स्तोत्रं
 “प्रगायत” प्रकर्षण पठत । “अर्थ्यग्ने” च प्रगायत । “वरूथ्ये”

※ “वरूथ्यं?”-इति ऋक्पाठः अत्राप्येव मेव वि०-सम्मतः ।

२३ ऋग्वेदस्य ६, ६, ३६, १ ।

(१)-ऋचि तु ऋतावसो इति पद्ये । ऋतो यज्ञः, सुए वसुभूतो यस्य स ऋत-
 वसुः (ऋतवसुर्वेव ऋतावसुः ब्रान्दसं दोषित्वम्) तस्य सन्वोधनम् ऋतावसो-इति ।

(२)-इति गृह-नामसु जनविंशतिमम् पदम् नि० २, ४ । क्न्यं क्न्यः शब्देन
 क्षुतिवच्यते, तस्यां क्षुतौ भवमित्यर्थः । किं पुनक्षुतौ वचः वचनम् स्तोत्र-लक्षणम्
 -इति वि० । अत्र मानं-कन्यतेरर्थाति कर्मसु पाठः (३, १४) ; स्तोत्र-नामसु कन्य-
 इति च (३, १६) ।

अथ चतुर्थो ।

मेधातिथिऋषिः ।

३ १ ५ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

अभित्वापूर्वपीतयइन्द्रस्तोमेभिरायवः ।

३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २

समीचीनासक्तभवःसमस्वरन्तुद्रागृणन्तपूर्वम् ॥४॥ २४

४ ३ ४ २ २ ३ ४ २ ४ २

२ ४ २ ३ ४ २ ४

२

I अभित्वापूर्वपीतये । अभित्वा३पूर्वपीतयाइ । इन्द्र-

२ २ १ ०

१ ५

१ २ ५ २

स्तोमेभौ३रायवा२ः । भिराया३वा२ः । ओमो३वा ।

यज्ञ-गृहावस्थिते^(१) वरुणे च प्रगायत (प्रगायतेति बहुवचनं पूजार्थम्) एतदेव दर्शयति “राजस” राजमानेषु मित्रादिषु स्तोत्रं गायत पठत । मित्रादीन् चोन् राज्ञः स्तुतेति समुदायार्थः ॥ ३ ॥ २३

हे “इन्द्र” ! “आयवो”^(१) मनुष्याः स्तोतारः “स्तोमेभिः”

२४ उत्तराच्चिकस्य ७, ३, १, १ = ऋग्वेदस्य ५, ७, २६, २ =

आरण्यके प्र० १३—१४ = ऊहे एका० १६—द्वाविं १६ ।

I प्रजापतेः ; वषट्कारणिधनम् ।

(३)—वक्ष्यमिति गृह-नामसु सप्तदशम् पदम् (नि० ३, ४) तदेवेदार्थं नियामकम् ।
विवरणं सते तु वक्ष्ये इति सप्तमो द्वितीयार्थः, वक्ष्यं वरणीयम् ।

(१)—आयव इति मनुष्य नामसु सप्तदशम् पदम् नि० २, ३ ।

६७क,

२ २ २   १ ७   १ २
 समीचीनासृभ्रवःसाश्मास्वराश्नन् । समास्वाशराश्नन् ।
 १२५   २   २   १०   १ २
 ओमोश्वा । रुद्रागृणन्ताश्पूर्विष्याश्नम् । तपूर्वाश्याश्नम् ।
 १२   १   ५ २ २   ३   ५
 ओम् । ओर् । वाश्न । औक्षोवा । ऊश्नपा ॥१८॥ १४
 स्तोत्रैः “त्वामभि” श्रुवन्ति । किमर्थं ? “पूर्वपीतये” सर्वभ्यो दे-
 वेभ्यः पूर्वं प्रथमतएव सोमस्य पानाय (सवन-मुखे हि चमस-
 गणैः इन्द्रस्यैव सोमो ह्यते । तथा “समीचीनासः” सङ्गताः
 “ऋभवः”(१) प्रथम वाचकेन शब्देन त्रयोऽप्युपलक्ष्यन्ते ऋभुर्वि-
 भवाजइत्येते च(२) “समस्वरन्” त्वामेव सम्यग् स्तुवन् (स्व शब्दे

(१)—ऋभवो मेधाविन इति वि० । अथ मानम् - निघण्टो मेधाविनामसु ऋभु-
 रिति पदपाठः (२, १५, ८) ।

(२)—ऋभव इति पदे ऋषिर्न विविधं नैकतम् - प्रकृति-प्रत्यय-लभ्यम्, ऐतिहासिकम्,
 यौगक्षदिकम् । तथाहि—“ऋभव उरभान्तीति वा, ऋतेन भान्तीति वा, ऋतेन भव-
 न्तीति वा (२, ५, १५)”-इत्येकम् । “ऋभुर्विभवा वाज इति सुधन्वन आङ्गिरसस्य चयः
 पुत्रा बभूवु स्तेषां प्रथमोत्तमाभ्यां बभूवुःप्रिगमा भवन्ति न मध्यमेन, तदेतद्भौष बभू-
 ववनेन चमसस्य च संक्षेपेन बभूवि दशतयोषु सूक्तानि भवन्ति (२, ५, १६)”-इत्यपरम्;
 इह च मानसं मन्त्रः—

“विद्मो शमो^१ तरणित्वेन^२ वाघतो^३
 मर्त्तासः^४ सन्तो^५ अमृतत्व^६ मानशुः ।
 सौधन्वना^७ ऋभवः^८ सूरचक्षसः^९
 संवत्सरे^{१०} सम^{११} पृथ्यन्त^{१२} धीतिभिः^{१३} ॥”

(ऋ० १ म० १६ ऋ० ५ सू० ४ मन्त्रः)

“हत्वा कर्त्तारि चिप्रत्वेन बीडारो मेधाविनो वा मर्त्तासः सन्तो अमृतत्वम् मान-
 शः”

अथ पञ्चमी ।

अस्याः परस्याश्च वृमेध-पुरुमेधौ दातृषी^(१) ।

३१ २ ३१ २ ३३ १ २

प्रवद्न्द्रायवृद्धतेमरुतोन्नह्यार्चत ।

पतापयोः) “रुद्राः”^(४) रुद्र-पुत्रा मरुतश्च^(५) “पूर्व्य” पुरातनं वृद्धं
त्वामेव “गृणन्ते” अभ्यष्टुवन् (वृत्र-वध-समये प्रहर भगवो जहि-
वीर्यस्त्रेत्वेवं रूपया वाचा त्वां स्तुतवन्त इत्यर्थः ॥ ४ ॥ २४

शिरे मौधन्वना ऋभवः सूरव्याना वा सूरप्रज्ञा वा संवत्सरे समश्रयन्ता धीतिभिः इति च
यास्क-कृतं तद्व्याख्यानम् ।

“आदित्य-रश्मयोऽप्यृभव उच्यन्ते (२.५.१६)” इति तु तृतीयैर्नैवक्तम् । अत्रापि
मान मस्यार्थं सन्तः—

“अगो ह्यस्य यदसस्तता गृहे
तदयेदसृभवो नानु गच्छत ।”

(अ० १ म० २२ अ० ५ सू० ११ सन्तर्द्धः)

“अगो ह्य आदित्योऽगृहीयन्तस्य यदसपथ गृहे यावत्तत्र भवथ न तावदिह भव-
थति” इति च यास्क-कृत-मेतद् व्याख्यानम् ।

तदत्र साधयेन भगवता ऐतिहासिक नैवक्त्यमेवावलम्ब्योक्तं मेतत्—प्रथमं वाचकेन
त्यादि ॥

(४)—‘रोदन-संभावकाः कृत्यधारण शीला इत्यर्थः’ - इति बि० ।

(५)—‘मरुतो मिनराविणः’-इति नै० २, ५, १९ ।

(१)—“पुरुमेधा आग्नीया कृत्वित्वा आह”-इत्येकस्मैर्गर्भं दत्तं को विवरणे दृश्यते ।

३१ २ २२ २१ २२ १५ ३१ २
वृत्रं च नतिवृत्रं द्वाशतक्रतुर्वज्रेण शतपर्वणा ॥ ५ ॥ २५

४५ ४५ ४५ ४५ ४५ ४५ ४५ ४५ ४५ ४५
I प्रवइन्द्राय वृद्धते । प्रवाः । इन्द्राय वृद्धाशते २३ ।

११ ५ २ २ ११ ५ २
ओमोश्वा । मरुतो ब्रह्माश्वाः अर्चाशतार २३ । ओमोश्वा ।

१ २ २ १ ११ ५ २ १
वृत्रं चाना । तिवृ । त्राद्वा २३ । ओमोश्वा । शता-

२ ३ ५ ३ २ २ २ ४
क्रतूः । वार ३४ अ । एशा ३ । द्वाश्वा । तपापूर्वणा ।

४
दोषुइ । डा ॥ २ ॥ २५

हे “मरुतः” ! मितराविणः स्तोतारः^(१) ! “वृद्धते” महते
“वः” स्तुत्य-स्तोतृत्व-लक्षणेन सम्बन्धेन युष्मदीयायेन्द्राय “ब्रह्मा”

२५ ऋग्वेदस्य ६, ६, १२, ३ = आरण्यके प्रथम-द्वितीये ५-६
-तृतीये च २७-२८ द्वे ।

I धृषतो मारुतस्य साम ।

(१)—मरुतो मितराविणो वा मरुद्रवन्तीति वा'-इति नै० २, ५, १२ । ‘हे मरुतः !
मदीया अलिङ्गः’-इति वि० । इह च सामन् निषण्ण-तृतीयाष्टादशे कलिङ्गामसु
मरुतइति पदस्य षष्ठत्वेन पाठः ।

अथषष्ठी ।

३ १ २ २ २ १ २ ३ १ २
वृद्धदिन्द्रायगायतमस्तुतुवृच्चन्तमम् ।

३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २
येनज्योतिरजनयन्नृतावृधोदेवन्देवायजायवि ॥ ६ ॥ २६

१ २ २ १ २ १ २ १ २ १
I सांत्वाच्चिन्व । तिधाइताइभी३ः । तारइ । भार-

३४ । औहेवा । सञ्श्रवमे३ । सांत्वारिण । तिधा-
साम-लक्षणं स्तोत्रं “प्रार्चत” प्रोच्चारयत^(१) । ततो “वृत्रहा”
वृत्रस्य मेघस्य^(४) पापस्य वा हन्ता । “शतक्रतुः” शत-विध-कर्मा
बहु-विध-प्रज्ञो वा इन्द्रः “शतपर्वाणा” शत-सङ्ख्याक-धारेण वज्रेण
एतन्नामकेनायुधेन वा “वृत्रम्” अपामावरकं वृत्रास्य मसुरं^(५)
“हनति” युष्माभिरभिष्टुतः सन् हन्तु (हन्तेर्लोटाङागमः^(६)) ॥ ५ ॥ २७

२६ ऋग्वेदस्य ६, ६, १२, १ = आरण्यके प्र० १६— द्वि०
द्वि० २ ।

I संश्रवसः, विश्रवसः, सत्यश्रवसः, श्रवसो वा ।

(१)—‘ब्रह्म सोमलक्षणमन्नम्, प्रार्चत प्रकर्षेण कृत इत्यर्थः’-इति वि० । ब्रह्मरति-
नानार्थः, अन्ननामसु च दृश्यते (नि० २, ७, २४) ।

(४)—एव इति निषण्डी मेघनामसु अष्टाविंशतितम पदम् १, १० ।

(५)—मसुर इति च निषण्डी मेघनामसु ऊनविंशतितम पदम् १, १० ।

(६)—‘लोठोऽङाठो (३, ४, ८४)’-इति पा० ।

इताइभी३ः । ता२इ । भा२३४ । औ३वा । विश्रव-
 से३ । सांत्वातत । बु३इताइभी३ः । ता२इ । भा२-
 ३४ । औ३वा । सत्यश्रवसे३ ॥२१॥

II सांत्वाशि३ । तिधाइता१इभी२ः । ताइभी२ः ।
 बृ३दिन्द्राया३गाया१ता२ । याता२ । मरुतोवत्रा३इहा-
 न्ता१मा२म् । तामा२म् । येनज्योतिरजनयन्नु३तावा-
 १र्द्धा२ः । वा३र्द्धा२ः । देव३देवाया३जागृवी२ । गृवी२ ।
 सांत्वाशि३ । तिधाइताइभी३ः । ता२इ । भा२३४ ।
 औ३वा । श्रवसे२३४ ॥२२॥ २६

हे 'मरुतः' ! रु ग्रन्थे, मितं रुवन्तीति मरुतः हे मितभाषि-
 णः^(१) स्तोतारः ! 'वृत्रहन्तम्' अतिशयेन पापविनाशनं "वृ-

I वायानाम्, इन्द्रस्य वा ।

(१) 'मरुतो मितराविणो वा, मितरोषिणो वा. मरुद्रवन्तीति वा' इति नै०
 ६.४, १९ ।

अथ सप्तमी ।

वसिष्ठऋषिः* ।

१ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

इन्द्रक्रतुन्नआभरपितापुत्रेभ्योयथा ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

शिञ्जाणोअस्मिन्पुरुहूतयामनिजीवाज्योतिरशीमच्च ॥७॥२७

हत्” साम “इन्द्राय” इन्द्रार्थं “गायत” अस्मदीये यज्ञे गानं कुरुत । “ऋतावधः” ऋतस्य सत्यस्य वा वर्धका विश्वेदेवाः अङ्गिरसो वा ऋषयः “देवाय” द्योतमानायेन्द्राय “देव” देवन-शीलं^(१) “जागृवि” सर्वेषां जागरण-शीलं^(२) “ज्योतिः” सूर्यं “येन” सान्नाम् “अजनयन्^(३)” इन्द्रार्थमुदपादयन् तत्साम गायतेति ॥ ६ ॥ २६

* ‘शक्तिरिन्द्रमाह’ इति वि० ।

२७ उत्तराङ्गिकस्य ६, ३, ६, १ = ऋग्वेदस्य ५, ३, २१, ६ =
जङ्घे २, १७ ।

(१)—‘कीदृशं पुनः कृतिरूपम् उच्चारयामः ?’ उच्यते—‘देव’ द्वितीया तृतीयार्थं दृष्ट्या, देवेन सोमेन संयुक्तम् ।

(२)—‘अतिप्रीतिकरत्वेन जागरणकरम्, अत्यन्तप्रीति करमित्यर्थः’ इति वि० ।

(३)—‘अजितवान्, आरोपितवानित्यर्थः’ इति वि० ।

I इन्द्रा^{२ १ २}अ^२श्चो । क्रतु^{१ २}ना^{१ २}श्चा^{१ २}भा^{१ २}शरा^{१ २}२ । पिता^{१ २}अ^{१ २}श्चो । पु^२त्रे^२भो^{१ २}शयो^{१ २}या^{१ २}शथा^२२ । शि^{१ २}क्षा^{१ २}अ^२श्चो । णो^२अ^२स्मिन्^२ पुरु^{२ १ २}ऊत^{१ २}यामा^{१ २}शनी^२२ । जी^{१ २}वा^{१ २}२३ । ज्यो^{१ २}स्ता^{१ २}२३४^५अ^५श्चो^५वा । अ^{२ १ २}शी^{२ १ १ १ १}म^{२ १ १ १ १}दौ^{२ १ १ १ १}२३४५ ॥२३॥

II इन्द्र^४क्रतू^{२ ४}पुत्र^{२ १ २}अ^{२ १ २}भरा^{२ १ २} । पिता^{२ १ २}पुत्रे^{२ १ २}भियो^{२ १ २}यथा । शि^{२ १ २}क्षा^{२ १ २}णो^{२ १ २}२३^{२ १ २}आ । स्ना^{२ १ २}इन्^{२ १ २}पुरु^{२ १ २}ऊ । तया^{२ १ २}मा^{२ १ २}शनी^{२ १ २}२ । अ^{२ १ २}श्चो^{२ १ २}२ । दौ^{२ १ २}२ । ऊ^{२ १ २}वा^{२ १ २}इ । अ^{२ १ २}श्चो^{२ १ २}२३४^५वा । जी^{२ १ २}वा^{२ १ २}ज्यो^{२ १ २}२३^{२ १ २}ती^{२ १ २} । अ^{२ १ २}शी^{२ १ २}मा^{२ १ २}२३^{२ १ २}द्वा^{२ १ २}३४^५इ । अ^{२ १ २}श्चो^{२ १ २}२३४^५इ । डा ॥ २४ ॥

III इन्द्र^{४ ४ ४ ५ २}क्रतू^{३ २ ३}पुत्र^५अ^{२ २ ४ २ ५}भरा^{२ २ ४ २ ५}श्चो^{२ २ ४ २ ५}२३४^५वा । पिता^{४ २ ५}पुत्रे^{४ २ ५}भि^{४ २ ५}यो^{४ २ ५}यथा । च^{४ २ ५}२३४^५पु । पिता^{४ २ ५}पुत्रे^{४ २ ५}भि^{४ २ ५}यः । या^{४ २ ५}था^{४ २ ५}२३४^५द्वा^{४ २ ५} ।

I, II, III वाप्यानाम्, इन्द्रस्य वा ; संशानानि, वाम्नाणि,
वासिष्ठानि वा ।

इ । शाइक्षाणोआ । स्माइन्पुरुहृतया । मानोर३४-
 चाइ । जीवाज्योतीः । अशोर३४वा । मापुहोइचाइ ॥
 ॥ २५ ॥ २७

हे “इन्द्र !” “नः” अस्मभ्यं “क्रतु” कर्म वा प्रज्ञानं वा
 “आभर” आहर । अपिच । “यथा पिता पुत्रेभ्यः” धनं प्रय-
 च्छति तथा “नः” अस्मभ्यं “गित्त” धनं देहि । हे “पुरुहृत !”
 बहुभिराहतेन्द्र ! “यामनि” यज्ञे^(१) “जीवा” वयं^(२) “ज्योतिः”
 सूर्यम्^(३) “अशोमहि” प्रतिदिनं प्राप्नुयामः । [यहा । हे
 इन्द्र ! भूतानि प्रकाशयितरिन्द्र ! तथाच यास्कः—“इन्द्रइरां
 दृणातोति वेरां ददातोति, वेरां दधातोति, वेरां दारयत इति,
 वेरां धारयतइति वेन्द्रवे द्रवतोति, वेन्द्रो रमत इति, वेन्द्ये
 भूतानोति वा तद्यदेनं प्राणेः सर्वः समेयत्तदिन्द्रस्यैन्द्रत्व
 मिति विज्ञायते”^(१०, ८) इति^(४) । एवं गुण-विशिष्ट ! परमा-
 त्मन् ! त्वं क्रतुं कर्म स्व-विषय-ज्ञानं वा नः अस्मभ्यम् आभ-

(१)—यानि देवा यस्मिन् स यमो यज्ञः

(२)—जीवा जीवन्तो वयम् इति वि० ।

(३)—ज्योतिः ज्ञानम्-इति वि० ।

४.—“इदं कणादित्याशयः । इदं दर्शनादित्योपमन्वयः । इन्द्रो वेद्यं-
 कर्मणः । इच्छयां दारयिता वा. दारयिता वा. दारयिता च यत्नम्-इति च
 ने० दे० ८, ८

अथाष्टम

रेभक्तपिः ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

मानइन्द्रपरावृणक्भवानःसधमाद्ये ।

१ २ ३ २ ३ ३ २ ३ २ ३ १ २

त्वन्नजतीत्वमिन्नआप्यमानइन्द्रपरावृणक् ॥ ८ ॥ २८

५२ १ २ २ १ २ २ ०

I मानइन्द्रा । परावाऽर्णाक् । भवानः सधमा१दी-

२ १ २ २ २ २ १ २ २ २
श्याइ । त्वन्नजतीत्वमिन्नआपिश्याम् । मानइन्द्रपरावृ-

२ ५

णाऽशुवार२३ । ऊ३४पा ॥ २६ ॥

३२ ४ ५ ४ ५ २ २ ३२ ४ ५ २ १ २

II मानइन्द्रपरा । वृणाक् । मानइन्द्रा । परावा-

राहरप्रयच्छेत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः—पिता पुत्रेभ्यो यथा लोके
विद्यां धनं वा प्रयच्छति तथा नोऽस्मभ्यं शिष्यं विद्यां प्रयच्छ ।
हे पुरुषत ! बहुभिराहतेन्द्र ! यामनि सर्वैः प्राप्तव्ये अस्मिन्
प्रकृते ब्रह्मणि जीवा वयं ज्योतिः परं ज्योति रशीमहि सेवेम-
हि ॥ ७ ॥ २७

२८ ऋग्वेदस्य ६, ६, ३७, २ ।

I, II अश्विगस्य, अश्विगस्य वा सामनी हे ।

२३^९णक् । भवा^{१२५}रनः साधमा^{१२}दा^२२३याइ । त्वन्न^१जती^२२ ।

१ त्वमिन्ना^{१२}२आपियाम् । माना^{२२१}आ^९२३इन्द्रा । परावा^{१२}२३

२ णा^२३४३क् । ओ^१२३४पूइ । डा ॥ २७ ॥ २८

हे “इन्द्र” ! “नः” हविषां प्रदातृन् अस्मान् “मा परावृणक्”
मा परित्याक्षीः (वृजो वर्जने रौधादिकः । लङ्ङि रूपं) तदेवाह
त्वं नोऽस्माकं “सधमाद्ये” सह मादन्-हेतुभूते यज्ञे सोम-पानाय
भव । किञ्च । हे “इन्द्र” ! नोऽस्मान् त्वमेव “जती” जत्या स्था-
पय । यद्वा । जती । व्यत्ययेन कर्त्तरि क्तिच् निपातितः त्वमे-
वास्माकं रक्षिता खलु । तथा “त्वमित्” (इद्वधारणे) त्वमेव
नोऽस्माकम् “आप्यं”^(१) ज्ञातियं त्वमेव बन्धुगित्यर्थः । अतएव
मा न इन्द्रः परावृणगिति गतार्थः ॥

“सधमाद्ये”-“सधमाद्यः”-इति च पाठो ॥ ८ ॥ २८

अथ नवमी ।

मेधातिथिर्ऋषिः ।

३ २ २   ३ १ २ ३ ५   ३ २ ३ १ २

वयङ्गत्वासुतावन्त आपोनवृक्तवर्हिषः ।

३ १ २   ३ १ २   ३ १ २ ३   १ २

। पवित्रस्य प्रस्रवणेषु वृत्रहन् परिस्तोतार आसते ॥ ८ ॥ २८

५   २   ४ २   ५ २   ४ ५   १   २   २   १

। वयङ्गाश्वासुतावन्ताः । आपोनवृ । क्तवारश्चि-

२   १   १ १ २ १   २   २ १   २ १
पाउ । वार३ । पवित्रस्या । प्रस्रवणाद् । पुवृत्रार३४-५ ४   १   १ २ २   २   १ २
हान् । पार३री । स्तोतारः । आसार३४पूताई५ईइ ।

३ १ १ १ १

आर३४पृ ॥ २८ ॥

४ २ ५ २ ४   ५ ४ ५ २   २ ४ ५   ४ २ ५ २ ४   १ २

II औहोवा । वयङ्गत्वासुतावन्तः । औहोवा । औ

२   २   २   २   १   २
होइ । आपोनवृक्तवर्हिषः । पवाइत्रास्या । प्रस्रवणे-

२८ उत्तरार्चिकस्य २, २, १२, १ = ऋग्वेदस्य ६, ३, ७, १ ऊहे
 द्वि० १८—च० ८—न० ६—उ० द्वि० ७ ।

I आष्-कार-णिधनं काणम् ।

II महावैष्टभम् ।

^{१ २ २} षुवा^१र्त्ता^२श्चान् । ^२ औ^१हो^२इ । औ^१हो^२इ । ^{२ २} परि^१स्तो^२ता
^{२ २} र^१आ^२मते । ^{२ २} परा^१इ^२स्तो^३इ^४ता । ^{२ २ १} र^१आ^२मता । ^{२ ४ ४} औ^१इ^२हो^३वा ।
^४ हो^१पु^२इ । डा ॥ २८ ॥

^{५ ४ ४ ४} III औ^१हो^२हो^३हो^४इ । ^{४ ४} आ^१इ^२हो । ^{४ ४} वा^१या^२म् । ^३ घा^१र^२इ^३४-
^४ त्वा । ^{२ १ ३} सू^१ता^२वा^३र^४इ^५ताः । ^{२ १ ४ ४} आ^१पो^२ना^३र^४इ^५वृ । ^{२ १} क्ता^१वर्हि^२षाः ।
^{२ १ ३} ऐ^१हो^२इ । ^{३ ४} आ^१र^२इ^३इ^४हो । ^{२ ३ ४} पा^१वि^२त्रा^३र^४इ^५स्या । ^{२ १ ३} प्रा^१स्त्रा^२वा-
^{४ २ १} र^१इ^२४णे । ^{२ १ ४} पृ^१वृ^२त्त^३हान् । ^{२ १ ४} ऐ^१हो^२इ । ^{४ ४} आ^१र^२इ^३इ^४हो । ^२ पा-
^{३ ४ ४ २ ४ १ २ ४ ४} रि^१स्तो^२र^३इ^४तां । ^{४ ४} र^१आ^२इ^३सा^४पु^५ना^६ई^७पु^८ई । ^{४ ४} आ^१र^२इ^३४भी ॥ ३० ॥

^{५ ४ ४ ४} IV वय^१ङ्ग^२त्वो^३हो^४इ । ^{४ ४ ४ ४} सु^१ता^२वन्तो^३वा । ^{१ ४ ४} आ^१पो^२न^३वृ । ^{१ २} क्ता-
^{१ २} वर्हा^१इ^२षा^३र^४इः । ^{१ २ २} हो^१वा^२इ^३हो । ^{१ २ १ २ ४} पवि^१त्र^२स्य^३प्र^४स्र^५वणे । ^४ पु-

I, II आभि-निधनं काण्डम् ।

IV महावैष्टभम् ।

३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
यदापञ्चक्षितीनां द्युम्नमाभरमन्त्राविश्वानिपौ ॥१०॥३०

॥ इति द्वितीय-दशति ॥

५ २ २ ४ ५ ४ २ ५ २ ५ १
। औच्चाइ । यदिन्द्रना । ऊषीषुद्वा । ओजो-
नामर्णारम् । चक्रष्टि । प । ऐरहीश्चाइहो । हा-
रजऊवाइ । याश्वा रपाञ्चा । क्षितीनाम् । ऐरही-
श्चाइहो । हारजऊवाइ । द्युम्नमाभ । रा । ऐर-

हे “इन्द्र” ! नाहुषीषु [नहुषइति मनुष्यनाम नि० २,३,६]
तत्सम्बन्धिनीपु^(१) “कृष्टिषु”^(२) प्रजास (आकारः समुच्चये) यच्च
“ओजो” बलं “नृम्णं” धनं च विद्यते । “यदा” यच्च “पञ्च”
पञ्चानां “क्षितीनां”^(३) निषादपञ्चमायत्वारो वर्णाः पञ्च

३० ऋग्वेदस्य ४, ७, २८, २ ।

। यौष्टीगवम् ।

(१) — ‘नहुषइति मनुष्यनाम नि० २, ३, ६, तेषु भयो नाहुषः, मनुष्यं जानीया
जायावान्तर-जातीयाभिप्रेता, ते यत्तत्तत्कौगम्बवादयः । तासु, इति वि० ।

(२) — ‘कृष्टिषु मनुष्येषु च’ (नि० २, ३, ७) इति वि० ।

(३) — ‘क्षितीय इत्यपि मनुष्यनाम (नि० २, ३, ६) । पञ्च च ते क्षितीयस्य । कतमे
पुनस्ते ? चत्वारो वर्णाः, निषादः पञ्चमः ।

ही१आइही२ । हा२ऊऊवाइ । सा१त्रा२वाइश्वा२ ।

निपौ१सि । या । ए२ही१आइही२ । हा२ऊऊवा१

२ । या२३४औहीवा । ऊ२३४पा ॥३२॥ ३०

क्षितयः तेषां स्वभूतम् “युक्त्वं” द्योतमानमन्नं तत्सर्वं मन्त्रभ्यम्
“आभर” आहर प्रयच्छ । तथा “सत्रा” (४) महान्ति
“विश्वानि” सर्वाणि “पौंस्या” पौंस्यानि बलानि (५) चास्मभ्य
माहर ॥ १० ॥ ३०

इति श्रीमाधवाय्ये विरचिते साधवीगे सामवेदार्थ-प्रकाशे छन्दोव्याख्यानं

तृतीयस्याध्यायस्य तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थे खण्डे—

मैषा प्रथमा ।

मेधातिथिर्ऋषिः ।

३ २ ३ १२ २२ ३ १२ ३ २
सत्यमित्यावृषेदसिवृषजूतिर्नैविता ।

(४) —‘यद्यपि सत्राशब्दः अन्न नामसु पठितः, तथापि हे सर्वदाशब्द-प्रयोगे
दृष्टव्यः । तथाच सर्वदा इत्यर्थः ।

(५) —‘पौंस्यानि’ इति निघण्टौ बल नामसु चतुर्विंशतितम् पदम् (२, ९) । सुपां-
सुलुगित्यादिना ज्ञात्वे च पौंस्या इति ।

क २१   २ १ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २
वृषाक्षुग्रष्टण्विषेपरावतिवृषो अर्वावतिश्रुतः ॥ १ ॥ ३१

५ ४ ५ ४ २   ४   १ २ २
I सत्यमित्यावृ । षापूइदसाइ । वृषजूतिर्नोविता-
२ । वृषाक्षुग्रष्टण्विषा २इ । परावताइ । वृषो २३-
२   १   २   १
र्वा । वताइश्रू २३ता ३४३ः । ओ २३४पुइ । डा ॥ ३३ ॥ ३१ *

हे “उग्र” उहूर्णेन्द्र ! त्वं “सत्यम्” “इत्या” इत्थं “वृषेत्”
कामानां वर्षक एवासि । “वृषजूतिः”^(१) वृषभिः सेतुभिः
सोम-रसस्य सोढभिश्चाहता “नः” अस्मान् “अविता” रक्षिता
भवसि । “वृषाहि” सेचक एव “शृण्विषे” श्रूयसे । “परावति”
दूरेऽपि^(२) “वृषेव” कामानां सेचक एवासि । “अर्वावति”
समोपेऽपि “वृषा” सेचक एव “श्रुतः” श्रूययत ॥

“अविता” “अवृतः”-“इति च पाठौ ॥ १ ॥ ३१

३१ ऋग्वेदस्य ६, ३, ८, ६ = आरण्यको च० ऋ० १८ ।

I इन्द्रस्य ; वृषकम् ।

(१)-‘वृषजूतिः’-जूतिर्गमनं ; (अवति गत्यर्थः) वृषस्तेव गमनं यस्य स वृषजूतिः ।
इति वि० ।

(२)-निषण्ठौ ‘परावते’-इति दरनामस्तु पञ्चमं पदम् । ३, २६ ।

*॥ इति ग्रामे गेय-गानि पष्ठस्याह-प्राठकः ॥

अथ द्वितीया ।

रेभञ्जयिः ।

२ ३ १ २ ३ १ ३ १ २ ३ १ २ १ २
 यच्छक्रासिपरावतियदर्वावतिवृत्रहन् । अतस्त्वा-

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
 गीर्भिर्द्युगदिन्द्रकेशिभिः सुतावाञ्चाविवासति ॥ २ ॥ ३२

५ २ ४५ ४२ ५ १ ४२ १ २
 I ओम् । यच्छक्रा३सीपरावती । यादर्वा । तिवार्त्ता-

४ १ ५ २ १ १ २ २
 १ हारन् । अता३ः । औ३हो३वा । त्वागीर्भिर्द्युग-

१ १ १ ३ ४ २
 दिन्द्राकेशिभिः२ः । सुता२३ । वा२२आ२३४ औहो-

२ १ २५ १ २ १ १ १ १
 वा । ए३ । विवा२सती२३४५ ॥ १ ॥

४ ५ ४२ ५ २ ४ ५ ४ २ १ ७
 II यच्छक्रासिपरावतियदोहाइ । वावा३ताइवृत्राहा

३२ ऋग्वेदस्य ६, ६, ३६, ४ = आरण्यके ल० १—२ इति हे ।

I, II द्योते, द्विगते वा ।

२३४न् । अता३४स्त्वागाइ । भाइर्द्यगदि । द्राके१-
 शिभा२ः । सुता२३ । वा१२आ२३४औहोवा । विवा-
 १ २ १ १ १ १
 २सति२३४५ ॥ २ ॥ ३२

हे “शक्र” गव-हनन-समर्थेन्द्र ! “यद्” यदा “परावति”
 विप्रकृष्टे दूरे द्युलोक-देशे “असि” विद्यसे । हे “वृत्रहन्” वृत्र-
 स्य हन्तरिन्द्र ! “यद्” यदि वा “अर्वावति” अर्वाचोने तस्माद्-
 धस्तात् स्थिते तदपेक्षया समीपे देशेऽन्तरिक्षे भवसि तस्मादपि ।
 “अतः” अस्माद्भूलोकाद्वा हे “इन्द्र” ! “द्युगत्”^(१) (गम्ल, सृष्ट,
 गतौ । क्षिपि “गमः क्ता” विति अनुनासिक-लोपः । तुक् ।
 “सुपां सुलुगिति” भिसौ लुक् । द्युलोकं प्रति गच्छद्भिः स्वभासा-
 सर्वतोगच्छद्भिः “केशिभिः” केशवद्भिः हरिभिरिविस्थिताभिः
 “गोभिः” “त्वा” त्वां “सुतवान्” अभिषुत-सोम-वान् यजमानः
 “आविवासति” आत्मीयं यज्ञं प्रति आगमयति । त्वामेतैः
 स्तोत्रैः परिचरति वा^(२) ॥ २ ॥ ३२

(१)—‘द्युगत् क्षिप्रम्’-इति वि० । ‘द्युगत्’ इति निघण्टौ क्षिप्रमाससु तथोवि-
 श्रुतितमस्य पदम् । ९, १५ ।

(२)—‘देवस्याह्वानमेव परोक्षरूपेण प्रतिनिर्दिशति । देवीनामाद्यस्यैव परि-
 चरतीत्यर्थः’-इति वि० ।

अथ तृतीया ।

वत्सऋषिः * ।

७ १ २ ३ १२ २२ ७ १ २   ७ २ ३ १२ २२
अभिवोवीरमन्धसोमदेषुगायगिरामद्वाविचेतसम् ।

७ २ ३ १ २   ७ २ ३ २ ३ १ २
इन्द्रनामश्रूत्यं शाकिनंवचोयथा ॥ ३ ॥ ३३

५ ४ ५ २ २ ४   ५ ४   ५ २   १
I अभिवोवीरमन्धसाः । मदेषुगाया २ । गिरा-

७   १ २ ३   २   ४ ५ २ ४   १   १२
माद्वा ३ । वोचता २३४साम् । इन्द्रनामा । श्रूत्यं शा-

१   ३   ५ २ २   २ २ १ ३ १ १ १ १
कारद्वा । ना २३४ औद्दोवा । वचोउपा २३४५ ॥ ३ ॥ ३३

इयं पिपिलिकमध्या^(१) वृहतीति बह्वृचाः आद्यन्तौ पादौ
तयोदशाक्षरी, मध्यमोऽष्टाक्षर इति त्रिपदा । [हे उन्नावाद्यः !

“वः” यूयम् (अथवा हे यजमानाः वो युष्माकं) “हिताय” “अन्धसः”

* ‘वसुनाम ऋषिः’ इति वि० ।

३३ ऋग्वेदस्य ६, ४, ३, ४ ।

I कार्त्तियशं, कार्त्तिवेशं वा ।

(१)—‘पिपिलिकमध्वेत्यौपमिकम्. पिपिलिका पेल्लते गतिकर्माण’-इति यास्कः

अथ चतुर्थी ।

भरद्वाजऋषिः* ।

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

इन्द्रनिधातुशरणन्तिवह्यस्वस्तये† ।

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

कृद्दि० च्छमघवद्भृशमच्छ्वयावयादियुमेभ्यः ॥४॥३४

४ ४ २ १ २ २ १

I इन्द्रनिधातुशरणाम् । निवह्यस्वस्तयाइ ।

सोमस्य “मदेषु” उत्पाद्यमानेषु सक्तु “वीरं” शत्रूणां वीरयितारं । “नाम” शत्रूणां नामकं । “विचेतसं” विशिष्ट-प्रज्ञं “शुल्यं” सर्वत्र श्रोतव्यं स्तुत्यं^(१) । “शाकिनं” शक्तिमन्तम्^(२) इन्द्रशम् “इन्द्र” ! “महा”^(३) महत्या “गिरा” स्तुत्या “वत्तो” वाग्यस-

* ‘संयुग्राह’-इति वि० ।

† “स्वस्तिमत्”-इति ऋग्वेद पाठः ।

३४ ऋग्वेदस्य ४, ७, १८, ४ ।

I इन्द्रस्य शरणम् ।

(१)—विवरणकारत्वेन व्याचष्टे- कस्मिन् कृद्दि ? उत्थते- ‘शुल्यं वचो यथा’ यत्तौ भवं शल्यं वचः वचनम् । यथा कश्चित् यत्तौ भव वचनं, अत्यार्थत्वेन स्तौति । तद्वत् स्तुत्यर्थः ।

(२)—शक्न शकः शक्तिः, सा शक्त्यान्ति, तम् ।

(३)—‘महा’ इति निघण्टौ मन्त्रानामसु प्रथम पदम ४, ७, सुपां सुचुगित्यात्वं रूपम् ।

कर्दिर्या२३च्छा। माघवद्भयः। चामद्धार२३च्छा। या-
 वयार३दी। द्यूमे२भिया। ओ३होवा। हो५इ।

डा ॥ ४ ॥ ३४

दीया “यथा” येन प्रकारेण प्रवर्तते गायत्र्या त्रिष्टुभा वा तथा
 “गाय” गायत स्तुतिं कुरुत ॥ ३ ॥ ३३

हे “इन्द्र” ! “त्रिधातु” त्रिप्रकारं त्रिभूमिकं^(१)। “त्रिव-
 रुथं” त्रयाणां शीतातपवर्षाणां वारकं^(२)। “स्वस्त्ये” अविना-
 शाय “कर्दिः” कर्दिषत् आच्छादन-युक्तम्। एवं-गुण-विशिष्टं
 “शरणं” गृहं^(३)। “मघवद्भय” मघं हविर्लक्षणं धनं तदद्भ्य-
 आत्मदेवभ्यो यजमानेभ्यः “मघं” भरद्वाजाय “च” “प्रयच्छ
 देहि। अपिच। “एभ्यः” सकाशात् “दियु” शत्रु-प्रेरितं
 द्योतमान मायुधं^(४) “यवय” पृथक्कुरु ॥ ४ ॥ ३४

(२)—‘धातुशब्देन रसा उच्यते। त्रयो रसाः, देवपितृमनुष्योपभोग्याः।
 अथवा धातवः, काम-क्रोध-लोभादयः सौर्विमुक्तम्। अथवा सुवर्ण-रजत-माणिक्यैः
 त्रिभिः धातुभिः युक्तं यत् त्रिधातु-शरणं गृहम्’-इति वि०।

(१)—तच्च धोम वरा-रुमन्तं पु च दवागुणकुङ्कुमादिरूपम् विवरण-सम्पन्नम्।

(३)—‘कर्दिरिति यद्यपि गृहनामसु (नि० ३, ५, १८) पठितम्, तथापि शरण-
 सित्यनेन धौनवक्ता-प्रसङ्गात् क्रिया-नामत्वं दृष्टव्यम्। कर्दिर्ही प्रिदेवनयो रित्येतस्य
 दोषार्थत्वेदं रूपम्। समृद्धा दोषमित्यर्थः’-इति वि०।

(४)—‘दियुम्’-इति वज्र नामसु प्रथमं पदम् (नि० २, २०)। ‘दियु’-देयं सखाभ्यम्-
 इति वि०।

इदिन्द्रा२ । स्यभा२क्षाता । वासूनिजातो॒जनिमा ।

नियोजा१सा२ । प्रतिभागन्नदी१धि॒मः । प्रा२३ती ।

भा॒गान्ना३दा । ऊ॒म् । धि॒मा३ः । ओ२३४वा । ह्ये२३-

११
४५ ॥ ५ ॥ ३५

श्रिता रश्मयः सूर्यमुपतिष्ठन्ते तथा “इन्द्रस्य” “विश्व” विश्वानि धनानि विभक्तुमिच्छन्तः समाश्रिता मरुतः इन्द्रमुपतिष्ठत इति शेषः । उपस्थाय च मरुतो ‘वसूनि’ उदक-लक्षणानि धनानि “जाते” जायमानाय “जनिमानि” जनिष्यमाणाय^(१) मनुष्याय “ओजसा” बलेन “भक्षत^(२)” विभजन्ते । तत्र चास्माकं यो भागः तं “भाग” (निति सम्प्रत्यर्थे) प्रतीत्येषः अनुइत्येतस्य स्थाने । “अनु-दीधिमः” वयमनुध्यायेम^(३) । [तथाच यास्कः—(नै० ६, ८) “स-माश्रिताः सूर्यमुपतिष्ठन्तेऽपिवोपमार्थं स्यात्सूर्यमिवेन्द्रमुपतिष्ठन्त

(१)—‘जाते’-‘जनिमानि’ द्वेऽप्येते प्रथमैकवचने चतुर्थे कवचनस्य स्थाने दृष्टव्ये । जातया, जनिष्यमाणाय च भूतप्राप्तस्यार्थाय इति वि० ।

(२)—शब्दोऽप्ययं भक्षिर्वि-पूर्णे दृष्टव्यः ।

(३)—यथा कश्चित् पित्रास्य चार्थस्य साधारणस्य भागं ध्यायति, तद्वदयं तानि विभज्यमानानि उदकानि अनुध्यायामः’ इति वि० ।

अथ षष्ठी ।

पुरुहन्त्या ऋषिः ।

२ १ २   ३ १ २ २ २   ३ १ २
नसीमदेवआपतदिषन्दीर्घायोमर्त्यः ।

१ २   ३ १ २ २ २   ३ १ २ ३ २   ३ १ २   ३ १ २
एतग्वाचिद्यएतशोयुयोजतइन्द्रोद्धरोऽयुयोजते ॥६॥३६

३ ४ २ ३ ४ २ ४ २   २   २   १
I नसीमदेवआ । छाद्छाद् ३३ । पाद् ३४ । तत्पतो-

५   १   १ २   १ २
वा । इष्द् २३ । दोर्घाद् २ । योमर्त्तायाः २ ।

इति सर्वाणोन्द्रस्य धनानि विभक्त्यमाणाः स यथा धनानि विभ-
जति जाते जनिष्यमाणे च तं वयं भगमनुध्यायामौजसा बले-
नेति ॥

“जनिमानि” “जनिमानः” इति च पाठौ ॥ ५ ॥ ३५

* “हरीन्द्र”-इति व्यतिक्रमपाठश्च ऋग्वेदीयः ।

३६ ऋग्वेदस्य ६, ५, ८, २ ।

I वासम्, आचोलां वा ।

७० क,

^१ ^{२२} ^१ ^२ ^{३ ३} ^२
आइतग्वाचित् । यआइताशौ । युपाउवाइ । ऊ३४-

^५ ^१ ^१ ^१ ^१ ^१
पा । जता२इ । आइन्द्रो२हारी२ । युयो२३ । जा-

^{५ २} ^२ ^५
१ ॥ ३४ औहोवा । ऊ३२३४पा ॥ ६ ॥ ३६

हे “दीर्घायो” ! नित्येन्द्र ! सः “अदेवः” इन्द्राख्य-देव-रहितः
तः “मर्त्यः” मरण-धर्मा मनुष्यः “मी” सर्वे^(१) “ईषम्” अन्नं
‘नापतत्’ न पाप्नोति । “योमर्त्यः” यथेन्द्रस्य “एतग्वाचित्” एत-
वर्णावेवाःखी भवतोऽभिमत-देश-गमनाय सः “एतशः” एतशौ^(२)
“युजोजते” याजयति रथे, यज्ञं गन्तुम् । (यथेन्द्रो हरो युजो-
जते न स्तौति स न प्राप्नोतीति समन्वयः ।

“आपतत्”-“आपद्” इति च पाठौ । “एतशः”-“एत-
शः”-इति पाठौ ॥ ६ ॥ ३६

(१) ‘मीमिति पटपूरणः’-इति वि० ।

(२) ईषमिति निघण्टौ अन्ननामसु चतुर्दशसु पदम् (२, ७) ।

(३) ‘एतशः’-इति निघण्टावगवनामसु नवमसु पदम् ; ‘एतशः’-इति च दशमम् ।

अथ सप्तमो ।

नृमेध-पुरुमेधावृषी ।

२ ३ १२ २२ ३ १२ ३ १२

आनोविश्वासुहव्यमिन्द्र*समसुभूषत ।

४ ५ ४ ५ २ १ १
 I आनः । एविश्वा । सुहाव्या २म् । आइन्द्र
 २ १ २ २ ५ २ २ १ २

सम । त्सुभूषाता । ऊर३४पा । हा३हाइ । ब्रह्मा-

२ २ २ २ २ २ २ २ २ २
 णिसवना । निवृत्रहान् । परमा२३ज्याः । आर्चा३-

२ १ २ ४ ५ १
 हाइ । पमा । औ३होवा । हो५इ । डा ॥ ७ ॥

५ २ २ २ ४ ५ १ २
 II आनोविश्वासुहाहाव्याम् । इन्द्र*समत्सुभूषतो ।

२ २ १ २ २ २ १ १
 पब्रा२३ह्ना । णिसवना । निवृत्रहान् । परमा२३ज्याः ।

१ २ २ १ २ ४ ५ ४
 आर्चा३हाइ । पमा । औ३होवा । हो५इ । डा ॥ ८ ॥

५ २ २ २ ४ ५ १ २
 III आनोविश्वासुहाव्याम् । इन्द्राम् । समत्सुभूषत ।

* "हव्यइन्द्र"-इति च ऋग्वेदीयः पाठः ।

I, II, III शाक्राणि वा, वामिष्ठानि वा, वेगिष्ठानि वा, आ-

^{३ १ १ २} उपब्रह्माणिसवनानिवृत्रहन्परमज्याऋचीषम* ॥ ३७

^{१ २} उपाब्राह्मणः । ^२ णिसवनानिवृत्रहन् । ^४ परामाश्रयाः ।

^{१ २} ऋचीषारम्भा ३४३ । ^१ ओर ३४५इ । डा ॥ ५ ॥ ३७

१ हे स्तोतारः ! “विश्वास” सर्वासु असुर-युद्धेषु “हव्य” सर्व-
देवै रात्म-रक्षार्थं माह्वातव्यम् । एतादृशम् “इन्द्रम्” उदिश्य
“नः” अस्माकं यज्ञे “ब्रह्माणि” स्तोत्राणि हवोरूपाख्यानानि वा
“उपभूषत” अलङ्कृत प्रेरयत । हे “वृत्रहन्” वृत्रस्यासुरस्य
पापस्य वा हन्तः ! “परमज्याः” युद्धेषु शत्रु-हननार्थं परमा
अविनश्वरा ज्ञा मौर्वी यस्य तथोक्तः । यदा परमान् वलेन प्रक-
ष्टान् शत्रून् जिनाति हिनस्तीति परमज्याः हे “ऋचीषम”^(१) !
स्तुतिभि रभिसुखीकरणीयेन्द्र ! एतादृशस्त्वं सवनानि प्रातः सव-
नादीनि त्रीणि “ब्रह्माणि” स्तोत्राणि च “उपभूषत” अलङ्कृत ।
“भूषतः”-“भूषतु”-इति पाठौ । “वृत्रहन्”-“वृत्रहः”
इति च ॥ ७ ॥ ३७

* “ऋचीषमः”-इत्युत्तरार्चिक-व्याख्यायां सायणाचार्यः ।

३७ उत्तरार्चिकस्य ७, १, २, १ = ऋग्वेदस्य ६, ६, १३, १ =
जहे द० १—डा० २० ।

श्वानि वा, ग्रीष्मानि वा, सुम्नानि वा, दुम्नानि वा, पृष्ठा-
नि वा, यौक्ताश्वानि वा, सोमसामानि वा इमानि त्रीणि ।

(१) -ऋचीषम इति हि ऋचं क्षु नावित्यस्य रूपम् ।

अथाष्टमी ।

वसिष्ठऋषिः* ।

१२ २२ ३० ३१ १ २ ३ २
तवेदिन्द्रावमंवसुत्वंपुष्यसिमध्यमम् ।

३ १२ २२ ३ १ २ ३ १ २
सत्राविश्वस्यपरमस्यराजसिनकिष्टागोषु ण्वते ॥ ३८

४ ४ ४ १ २ १ २
I तवेदिन्द्रावमंवसु । त्वंपुष्यसिमध्यमम् । सात्रा-

३ ४ १ २ १ २ २ १ २ ३ ४
वार३४इश्वा । स्यापरमस्यराजसि । नकिष्टा२३४गो ।

१० २ १ २ १ २ २
पूवृण्वार३ताइ । होवा३होइ । हो । वाह्वा३१उवा-

११११

२३४५ ॥ १० ॥ ३८

हे “इन्द्र” ! “अवमम्” अधमं तपु सीमादिकं “वसु” धनं ।
यद्वा । भौमं वसु अवमं “तवेत्” तवैव । “त्वं” त्वमेव “मध्यमम्”

* ‘प्रगाथः इन्द्रमाह’-इति वि० ।

३८ ऋग्वेदस्य ५, ३, २०१ = आरण्यके प्र० २०-२१-द्वि०

४-५ ।

I प्रजापतेः, निधनकामम् ।

अथ नवमी ।

मेधातिथिर्मध्यातिथिश्च ऋषिः ।

१२२ ३ १ २ ३ २ ३ १ २

कोयथकोदसिपुरुत्राचिहितेमनः ।

१ २

३ १ २ ३ १ २

अलर्षियुध्वाखजकृतपुरन्दरप्रगायत्राअगासिषुः ॥ ८ ॥ ३८

५४

२ ४ १

१

१४

। कोयथा । कुवेदसा २इ । औहो २ । औहोइ ।

२

५

२ १ २

२ ४ १

१

औश्हो २३४वा । पुरुत्राचाइत् । हितेमना २ः । औहो-

१४

२

५

२

१

२ ४ १

२ । औहोइ । औश्हो २३४वा । अलर्षियू । ध्वाख-

जकृ २त् । औहो २ । औहोइ । औश्हो २३४वा ।

वसु रजतहिरण्यादिकम् आन्तरिक्षं वा “पृथसि” । “विश्वस्य”
 सर्वस्य परमस्योत्तमस्यापि रत्नादे दिव्यस्य वा वसुनो “राजसि”
 ईशिषे “सत्रा” सत्यमेव^(१) । अपिच । “त्वा” त्वां “गोषु” नि-
 मित्तेषु “न किर्षुषवते” केऽपि न वारयन्ति ॥ ८ ॥ ३८

३८ ऋग्वेदस्य ५, ७, ११, २ ।

I इन्द्रस्य ।

(१)—‘सत्रा’ इति निषण्णौ सत्यनामसु ततोऽयं पदम् (३, १०) । ‘सत्रा सर्वदा’-
 इति वि० ।

२ १ २ १ १ १ १ १
पुरन्दरा । प्रगायात्राः । औहो२ । औहोइ । औ-

१ १ १ १ ५ १ २ १ १ ३ ५ २ ५ २ १ १
इहो२३४वा । अगा३ । सारइपूर३४औहोवा । सुश-

१ १ १ १
सार३४पुः ॥ ११ ॥

४ ४ ४ ४ १ २ १ १ २
II कुवाकुवा । यथा । कुवेदसाइ । जवाइ । औ३-

१ १ १ १ १ २ १ १ २ १ १ २ १
हो२३४पु । पुरुत्राचाइत् । हितेमनाः । जवाइ । औ-

१ १ १ १ १ २ १ १ २ १ १ २ १
इहो२३४पु । अलर्षियू । ध्माखजकत् । जवाइ । औ-

१ १ १ १ १ २ १ १ २ १ १ २ १
इहो२३४पु । पुरन्दरा । प्रगायात्राः । जवाइ । औ-

१ १ १ १ १ २ १ १ ३ ५ २ ५ २ १ १
इहो२३४पु । अगा३ । सारइपूर३४औहोवा । सुश-

१ १ १ १ १ १
इसार३४पुः ॥ १२ ॥

२ १ १ १ १ १ १ १ ५ ० ५ २ १ १
III कथयकूइवाइदा२३४मी । पुरुत्राचित् । हिता-

II, III वसिष्ठस्य वा ; प्रियाणि त्रीणि ।

अथ दशमो ।

कलिर्ऋषिः ।

१ १ २ ३ १ २ २ ३ २ १ २
वयमेनमिदाह्योपीपेमेहवज्रिणम् ।

२ १ २ १ २ २
इमा२३नाः । आलर्षि । युध्माखजकृत् । हाउवा ।

१ २ २ १ १ २ ३
पुरन्दा२३रा । प्रगायाना२ः । अगा२३ । सार२इषू२-

५ २ २ ३ १ १ १ १
३४ औहोवा । सु२३४५ ॥ १३ ॥ ३९

हे “इन्द्र” ! “क” कुत्र देगे “इयथ” गतवानसि पुरा ?
“केत्” कुत्र वा “असि” भवसि इदानीं वर्त्तसे ? “पुरुवाचिद्धि”
बहुषु हि “ते” त्वदीयं “मनः” सञ्चरति । हे “युध्मकृत्” युद्ध-
कुशल ! । “खजकृत्” युद्धस्य कर्त्ताः^(१) हे “पुरन्दर” असुरा-
णां पुरां दारयितर्ह इन्द्र ! “अलर्षि” आगच्छ^(२) । “गायानाः”^(३)
गान-कुशला अस्मदीयाः स्तातारः “प्रगासिषुः” प्रगायन्ति स्तुव-
न्ति । (अलर्षीत्येतत् दाधर्त्यादो^(४)) निपात्यते ॥ ८ ॥ ३९

(१)---‘खजे’-इति निघण्टौ सङ्ग्रामनामसु कनचलारिण्यत् पदम् (२, १७) ।

(२)---‘अलर्षति’-इति निघण्टो गति-कर्मसु दृश्यते (२, १४) ।

(३)---‘सन्नाः’-इति वि० ।

(४)---दाधर्षिं दर्धर्षिं दद्वर्षिं बोधूतु तेतिक्तेऽलर्ष्याऽऽपनोफणात् संसन्निध्यदत्
करिक्त् कनिक्त्तदत् भरिक्त् दविध्वतो दविद्युता त रचतः सरीमुपतं वरीष्टजन्
मष्ट्यागनीगन्तीति च (पा० ७।४।६४ ॥

१ २ ३ १२ २२ ३२ ४ २ ३ १ ९ ३०
तस्माउअद्यसवनेसुतं*भरानूनंभूषतश्रुते ॥ १० ॥ ४०

॥ इति तृतीय-दशति ॥ ३ ॥

५ २ १ ३ ५ २ २ ३
I वयमेनाम् । आ२इदा२३४औक्षोवा । क्षी२३४
५ १ २ २ २ १ १ १
याः । अपोपेमेक्षवज्जिणम् । तस्मा२जवा२ । द्यसव-
७ २ १ २ १ २ १
नाइ । सूतस्मारा२ । आनूना२३भू । पातश्रुते । इ-
२ १
डा२३भा३४३ । औ२३४५इ । डा ॥ १४ ॥

५ २ १ १ २ १ २ १ २
II वयमेनाम् । इदा२क्षायाः । अपौक्षोइ । पे-
१ २ ३ २ २ १ २ २ १
मौक्षोइ । इ । क्षावज्जिणम् । तस्माउवा । द्यसव-

“वयं” यजमानाः “एनं” वज्जिणं वज्र युक्तमिन्द्रं “इदा”
इदानीं । “क्षः” श्वः अतीतेऽङ्गि । “इक्ष” यदाहर्गणे “अपोपेम”

* “समनासुतम्”-इति ऋग्विदीयः पाठः ।

४० उत्तराश्विनस्य ८, २, १३, १ = ऋग्वेदस्य ४, ४८ (३१),
२ = जह्ने षो० द्वि० ५ ।

I, II इन्द्रस्य, वसिष्ठस्य वा वैरूपे ।

नाइ । सूतम्भरा । अनौचो । नम्नौचो । षातश्रुता-

३१ उवा२३ । ऊ३४पा ॥ १५ ॥

III वयमेनेमिदा । ह्यि । ओ२३४वा । इयाद्वाइ ।

ऊवेचो२इ । अपीपेमेचावजिणा२म् । तस्माउअद्य-

सवनाइ । सूतम्भारा२ । ई३या । आनूना२३४भू ।

षताश्रु२३४५ता६५६इ । अवा३सार३४५इ ॥ १६ ॥ ४०

आप्यययाम^(१) सोमेन । “तस्माउ”तस्मादेव “अद्य”अत्रे “सवने”
“सुतम्” अभिषुतं सोमं “भर” हर हे अध्वर्या ! । “नूनम्”
इदानीं “श्रुते”^(२) सति “आभूषत” अलङ्कृत ॥ १० ॥ ४०

इति ओमायणाचार्य -विरचिते माधवीये सामवेदार्थप्रकाशे बन्दीव्याख्याने
तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

III इदञ्चेन्द्रस्य वसिष्ठस्य वा वैरूपम् ।

(१)—आयी ओ पायो इहा वित्यस्य रूपम् ।

(२)—‘श्रुते सप्तम्येकवचनमिदं चतुर्थ्येकवचनस्य स्थाने द्रष्टव्यं, युताय विख्यातायै
त्यर्थः’-इति वि० ।

अथ पञ्चमे खण्डे—

सैषा प्रथमा ।

पुरुहन्मा ऋषिः* ।

१२ २२ ३१३ ४१२ ५१२
 योराजाऽर्चणीनां यातारथेभिरधिगुः ।

१२ ३१२ २२ ३ २ ३ १ २ २ २ ३२
 विश्वासान्तरुतापृतनानां ज्येष्ठं योवृत्रघ्नाय ॥ १ ॥ ४१

२५ २ २ ४ ४ ५ १ २ ० २ १ २
 I योराजाऽर्चणाइनम् । यातारथे । भिराधा-

१ १ २ १ २ १ २ १ २
 १इगूरः । ध्राइगूरः । वाइश्वासाइम् । तरुताइ ।

१ २ १ २ ३ ५ १ २ २ १
 तरुताइ । पार्त्तिनार३४नाम् । ज्याइन्द्रयोवा । त्रा-

२ ३ ५ ४ ४
 ज्हागार३४णाइ । त्रघ्नापुष्टणाइ । चोपुइ । डा ॥ १७ ॥

* 'पुरुहन्मन आर्पम्' इति वि० ।

† "ज्येष्ठो" इति ऋग्वेदीयः पाठः ।

४१ उत्तराक्षिकस्य ३, १, १५, १ = ऋग्वेदस्य ६, ५, ८, १ =
 जहे हि० हि० १४—स० हि० ७—प्रष्टा० हि० १३ ।

I पौरुहन्मनम् ।

अथ द्वितीया ।

भर्गञ्चपिः ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

यतइन्द्रभयामहेततो नो अभयं कृधि ।

२२ २ ४२ ५

30

4

१२२

२ २ १

II योराजाच । षणा३२३४इनाम् । यातारथेभिर-

2

१

५

२

३

२

2

ध्वारश्दुः । विश्वासान्तरुतापृतनारश्नाम् । ज्याश्दुः

१

9

३

2

१

4

2

3

ष्ठाम् । योवृत्रहोवाहश्चो२३४वा । गापूणाईहाइ ॥१८॥४१

“विश्वासां” सर्वासां “पृतनानां” सेनानां “तनुता” (१) तारकाः ।

यस्य ज्येष्ठः गुणैर्गरीयान् । “यः” च “वृत्रहा” वृत्रं हतवान् ।

तं “ज्येष्ठ” सर्वे रतिशयेन प्रशस्यम् अधिकं वृद्धं वा महाभाग

मिन्द्रं “गृणे” स्तौमि ॥ १ ॥ ४१

II प्राकर्षम् ।

(१) - “यसित-कृतित-स्तुभितौ न भित-चित्त-विकला विशस्तृ शस्तृ-शस्तृ-नस्तृ तक्तृ
वस्तृ-वक्तृ-वदतो-वज्रलिति-क्षरिति-वभित्यभित च (पा० ७।१।१४)” इति सिद्धम् ।

अथ तृतीया ।

इरिमिठऋषिः* ।

१ २   ३ १ २   २ २   ३ १ २
वास्तोष्यते ध्रुवास्थ्यणां सत्रं सोम्यानाम् ।

३ २ ३ २ ३ १ २   २ २   ३ २ ३ १ २ ३   १ २
I द्रप्सः पुरांभेत्ताशश्वतीनामिन्द्रो मुनीनां सखा ॥ ३ ॥ ४३

५ २ २   २ १   २ ३   ५   १
I वास्तोष्यताइ । ध्रुवा । स्थ्यणाञ्चो २३४वा । अत्र-

२ २ १ २ ५ २   १ २ २ २   २
सत्रं सोम्यानां स । द्रप्सः पुरांभेत्ताशश्वता २३४नाम् ।

३   ५   १ २ ५
आ २३४ इन्द्राः । मुनी २ । ना ३१ उवा २३ । सा २३४

५
खा ॥ ० ॥

३ २ ४ २ ५ २   २   २ २ २   १   ५   २
II वास्तोष्यते ध्रुवा । स्थ्यणा ३ । आ २३४ । सत्रं सो ।

* “इरिमिरि”-इति वि०-पाठः ।

† “भेत्तापुरां”-इति व्यतिक्रमेण पाठः ऋग्वेदीयः ।

४३ ऋग्वेदस्य ६, १, २४, ३ ।

I, II कावषे द्वे ।

४२ ५   २ १ २ २ २   २   १
म्यानाम् । द्रप्सःपुराम्भेत्ताशश्चतार३इनाम् । आ२३-

२   १ २   १   ५   ३   ४
इन्द्राः । मुनी२ । नो२३४वा । सा२३४खा ॥ २१ ॥ ४३

हे “वास्तोष्पते”^(१) गृहपते ! “स्थूणा” गृहाधारभूतस्तम्भः
“ध्रुवा”^(२) स्थिरा भवतु । “सोम्यानां” सोमार्हाणां सोम-सम्पादि-
नां वास्माकम् “अंसवम्”^(३) अंसत्राणं अंसोपलक्षितस्य ऊरुस्य
शरीरस्य त्रायकं बलं भवतु । अपिच । “द्रप्सः” द्रवण-शीलः
सोमः तद्वान् [अग्नेयादित्वादच् प्रत्ययः^(४)] “शश्वतीनां”^(५)
बद्धीनां “पुराम्” असुर-पुराणां “भेत्ता” विदारयिता एव-
भूतः “इन्द्रः” “मुनीनाम्” ऋषीणामस्माकं “सखा” मित्रभूतो
भवतु ॥ ३ ॥ ४३

(१)—‘वास्तोष्पति वास्तुवंसते निनामकर्मणस्य पाता वा पालयिता वा’-इति
नि०दे० १०, १६ ।

(२)—‘ध्रुवा स्थूणा’ क्षुण्णोपममेतत् दृश्यम् । अ वा स्थूणा इव यथा गृहस्य भ्रुवा
स्थूणा आश्रयभूता तद्वत् त्वमाश्रयभूत इत्यर्थः-इति वि० ।

(३)—‘अंसवम्’ एतदपि क्षुण्णोपमम् । अंसवमिव अंसवं धनुः कवचं वा । यथा
शत्रूणां अंतं पालयितुं वा तद्वत् त्वं अंता पालयिता इत्यर्थः-इति वि० ।

(४)—‘अग्नेयादिभ्यश्च’ (५, २, १२७)-इति पा० ।

(५)—‘शश्वत्’ इति निषण्ठी बद्धनामस्य पक्षस्य पदम् (३, १) ।

अथ चतुर्थी ।

जमदग्निर्ऋषिः ।

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
 बा॒म॒च्चा॒ꣳअ॒मि॒सूर्य॑वडा॒दित्य॑म॒च्चा॒ꣳअ॒सि॒ ।

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
 म॒ह॒स्ते॒स॒तो॒म॒हि॒मा॒प॒नि॒ष्ट॒म॒म॒न्नाꣳदे॒व॒म॒च्चा॒ꣳअ॒सि॒॥४॥४४

५ २ ४ ५ २ १ २ २ १ २
 I बा॒म॒च्चा॒ꣳअ॒सि॒सूर्या॑ । बा॒डा॒दित्य॑ । म॒च्चा॒ꣳअ॒-

३ ४ २ ३ ४ ३ ४ ५ २ २
 १सा॒र३४इ । म॒ह॒स्ते॒स॒तो॒म॒हि॒मा॒प॒नि॒ । ष्टा॒श्मा॑ । म॒-

१ २ २ १ ५ ४ ५
 ऋ॒दा॒र३इ॒वा॒र॑ । म॒हो॒र३४वा॑ । आ॒पू॒सो॒द्द्वा॒इ॒॥२२॥४४

(अत्र श्रोनकः—“ब॒म॒हामि॒ति॒ दृ॒ष्ट्वा॒र्कमु॒पति॒ष्टे॒दचो॑ जपन् ।
 व॒द॒ब्र॒ह्म॒वृ॒तां वा॒णो॒ब्रा॒ह्म॒णेन॑ स लि॒प्यते॒”-इति)हे “सूर्य” ! (१)प्रेर-

* “अ॒ज्ञा”-इति च ऋ॒ग्वेदीयः॑ पाठः ।

४४ उत्तरा॒र्चि॒कस्य॑ ८, १, ८, १ = ऋ॒ग्वे॒दस्य॑ ६, ७, ८, १ =
 आ॒र॒ण्य॒के द्वि० १२ = ऊ॒हे ए॒का० ल० ५ — त्रयो० ल० ६ = ऊ॒ह्ये
 द्वि० १४ ।

I सूर्यसाम ।

(१) — “सूर्यः स॒र्गे वा॑ सु॒वते॑ वा॒ स्तो॒यते॑ वा॒” इति नि० द्वे० १२, १४ । ‘मुष्टु ईरयिता
 नाग्रयिता शत्रूणां सूर्यः’ इति वि० ।

अथ पञ्चमी ।

देवातिथिर्कृत्पिः ।

३ २ ३ १ २ ३ २ ३ ४   ५   १ २   ३ १ २
 अश्वीरथीसुरूपद्गोमां यद्विद्भतेसखा ।

३ २ ३ १ २   ३ १ २ ३ १ २   ३ १ २ ३ २
 आत्रभाजावयसामचतेसदाचन्द्रैर्यातिसभामुप ॥५॥ ४५
 केन्द्र ! त्वं “महान्” तेजसाधिको “असि” । “वट्” सत्यं^(१) । नै
 तन्मिथ्येत्यर्थः । हे “आदित्य” अदितेः पुत्र ! ^(१) त्वं “महान्” बले
 नाप्यधिकः “असि” “वट्” सत्यमेव । “महो” महतः “सतो”
 भवतः “ते” तव “महिमा” महत्त्वं “पनिष्टम” पनस्यते^(२) स्तोत्र-
 भिः स्तूयते । हे “देव” द्योतनादि-गुण युक्त ! सूर्य ! त्वं “मङ्गा”
 महत्वेन वीर्येणाप्यधिको “असि” भवमि न संग्रह इत्यर्थः ।

“पनिष्टम”-“पनस्यते”-इति पाठो ॥ ४ ॥ ४४

* “गोमां यद्विद्भते” इति, “चन्द्रो” इति च ऋग्वेदीयः
 पाठः ।

४५ ऋग्वेदस्य ५, ७, ३१, ४ ।

(१) “वट्”-इति मत्स्यानामभु प्रथमं पदम् नै० ३.१० ।

(२) “आदित्यः कस्मादादत्तमानादभ भाम आतिषा सादोत्रो भासति वादितेः
 पुत्र इति वा । अन्य-प्रयोगं तस्मैतदर्थाभ्यासाय मङ्गाभाक मृगमादितेयमादितेः
 पुत्रस्य । एव मन्त्राभ्यामपि देवतानामादित्यप्रवादाः, क्षत्रयो भवन्ति तद् यथा”-
 इत्यादि वि० ।

(३) “पनस्यति”-इति वि० । पणते पनते वा तत्रैवावर्तति कर्मम् । दाविंशत्तमं
 पदम् ।

४ ५ ४ ५   १ २   १ २   १ २ २
 I अश्वीअश्वी । रथीसूरूपाईरत् । गोमायदिं ।
 १ २   १   १   १ २ १ १
 द्वातेसाखा२ । आत्रा२भाजा२ । वयसासचतेसार३-
 १   १   २ २   १ ४   २
 दा । चन्द्राद्व्या३ती३ । सार३भा३म् । ऊ३४५पो६-
 ५
 द्वाइ ॥ २३ ॥

५ २   २ २   ५   १ २ २   २
 II अश्वीरथीसूरूपाईरत् । गोमायदिन्द्रतेसखाउ-
 १   १   १ १ १ २ २   २   २
 वार३होवार३हा२ईया । आत्राभाजावयसासचतेसदा-
 १   १   २   १ २
 उवार३होवार३हा२ईया । चन्द्राद्व्या३ती२ । साभा-
 २   १   २   १
 मुप । इडा२३भा३४३ । ओ२३४५इ । डा ॥ २४ ॥ ४५

हे “इन्द्र” ! “ते” तव “सखा” मित्रभूतः पुरुषः अश्वगादि-
 गुण-विशिष्टएव भवति (इच्छब्दः प्रत्येक मभिसम्बध्यते) “अश्वी-
 इत्” बहुभिरश्वैरूपेतएव भवति न कदाचिदश्वैर्वियुज्यते । “रथी”
 रथवान् भवति । “सूरूपः” शोभन-रूपः शोभनावयवएव स

अथ षष्ठी ।

पुरुहन्ता ऋषिः ।

१२ २२ ३ २ ९ १२ २२ ९ २

यद्यावद्भूतेशतं शतं भूतं भूतसूः ।

भवति । “गोमानित्” बह्वीभिर्गोभिर्युक्त एव स भवति न कदा-
चिदेतेर्व्युज्यत इत्यर्थः । अपिच “श्वात्रभाजा” (श्वात्रमिति धन-
नाम^(१)) शु^(२) आत्रम् अतनोयं शीघ्रं प्राप्तव्यं शोभनं धनं
सम्भजता ईदृग्धन संयुक्तेन “वयसा” (अन्ननामैतत्^(३)) । अन्नेन
सदा सर्वदा “सचते” समवेति सङ्गच्छते । अतएव “चन्द्रैः”
सर्वेषामाल्लाहदकैः^(४) स्तोत्रै युक्तः सन् “सभा” जन-संसदम्
“उपयाति” उपगच्छति ॥ ५ ॥ ४५

(१)—श्वात्रमिति निघण्टौ धन नामसु षष्ठं पदम् (१, १०) । ‘श्वात्रमिति’-इति
मति कर्मसु षष्ठ्युक्ते (१, १४) । ‘श्वात्रमिति’ चिप्रनाम । चिप्रं यत् सम्भजते तत्
श्वात्रभाक्, तेन श्वात्रभाजा, चिप्रं सम्भजतेत्यर्थः-इति वि० । एतच्च वयमेत्यस्य
विशेषणम् ।

(२)—‘शु’-इति चिप्रनामसु पञ्चदशम् (जि० २, १५) ।

(३)—निघण्टौ अन्ननामसु ‘वयः’, ‘सुतः’, ‘सुतम्’-इति पदयथं पाठभेदेन सप्तमम्
पदम् (२, ०) ।

(४)—‘चन्द्रचन्दतः’ कान्ति कर्मचन्द्रचन्दनमित्यस्य भवति । चारुद्रमति, चिरं रमति,
चमत्वा एवम् । चारुद्रचन्द्रविपरीतस्य-इति (नै० दे० ११, ५) ।

१ २   ३ २ ३   २ ३   २ ३ २ ३   १ २ ३ १ २

नत्वावजिंत्सहस्रं सूर्या अनुनजातमष्टरोदसी ॥ ६ ॥ ४६

२ १ २   ४ ५ २   २ १ २ २   १

। यद्यावार३इन्द्रतेशताम् । शतं भूमीरुतस्यूरः । न-

त्वावजिंत्सहस्रं सूर्या अनूरः । नाजस्तामा२३ । ष्ट्रो-

५ । ४   ५

२३४वा । दा५सो६द्वाइ ॥ २५ ॥ ४६

हे “इन्द्र” ! “ते” तव प्रतिमानार्थं “यद्” यदि “द्यावः”
दुलोकाः “शतं” शत-मङ्ख्याकाः स्युः तथापि नाश्रुवन्ति^(१) ।
“उत” अपिच “भूमी” भूम्यः तव मर्त्ति-प्रतिविम्बाय शतं स्युः
तथापि नाश्रुवन्ति । हे “वज्रिन्” ! “त्वा” त्वां “सहस्रम्” अग-
णिता अपि सूर्याः नानुभवन्ति न प्रकाशयन्तीत्यर्थः (न तत्र सूर्यो
भातोति श्रुतेः) किं बहुना “जातम्” पूर्वमुत्पन्नं किञ्चिदनु “न
अष्ट”^(२) नाश्रुते । तथा “रोदसी” द्यावापृथिव्यौ नाश्रुवाते त्वं
सर्वेभ्योऽतिरिच्यत इत्यर्थः (“ज्यायान् पृथिव्या ज्यायानन्तरिचा-
ज्यायान्दिवोज्यायानेभ्यो लोकेभ्यः”-इति श्रुतेः ॥ ६ ॥ ४६

४६ उत्तरार्चिकस्य २, २, ११, १ = ऋग्वेदस्य ६, ५, ८, ५—
आरण्यके प्र०, १—२—३—६—५—६—७—८—जहे हवि०
१८=प्र० ७—प० १८—प० द्वि० १—१८ ।

I वैरूपम् ।

(१)—अनुपदमेव व्याख्यास्यामाणाष्टेति पदं नेति पदस्य मनस्त्वानीयोच्यते नाश्रु-
वन्तीति ।

(२)—‘आष्ट’, ‘अष्ट’, ‘आष्ट’, ‘आष्ट’-इति पदचतुष्टयमेव निघण्टो व्याप्तिकर्मसु
पञ्चमिति पाठभेदेन पठ्यते (१, १८) । अतएव विवरणे ‘आष्ट’ न व्याप्तुवन्तीत्युक्तम् ।

अथ मन्त्रमी ।

देवातिथिर्ऋषि ।

१ १ ३ ५ ३ = २ क २२ = २ ४ १ २
यदिद्रप्रागपागुदङ् न्यग्वाह्यसेनृभिः ।

१ २ ३ १ २ २ २ २ ३ १ २ ३ १ ०
सिमापुरुनृपूतोअस्यानवेसिप्रशङ्गुर्वशे ॥ ७ ॥ ४७

४ ४ ४ १ २ २ १ २
I यदिद्रप्रागपाक । उदाक । न्यग्वाह्यसनृभाः २इ ।
१ २ २ २ २ २ १ ० १ १
सिमापुरुनृपूतोअ । सियानवाः २इ । आमी २प्राशाः २ ।
१ २ १ ४ ४ ४
धतोवाः २ओ २३४वा । वीपुशोईहाइ ॥ २६ ॥

४ २ २ ४ १ २ २ १
II यदिद्रप्रागपागुदाङ्गे । नायग्वाह्य । यसाङ् नृ-

हे “इन्द्र” ! “यद्” यदि “प्राक्” प्राच्यां दिशि वर्त्तमानैः
(सप्तम्यन्तादिकृष्णादिहितस्य अस्तातेरञ्जेलुगिति लृक् । यदि वा
“अपाक्” प्रतोच्यां दिशि वर्त्तमानैः यदि वा “उदक्” उदीच्यां
दिशि वर्त्तमानैः । यद्वा “न्यक्” नोच्यां दिशि अधस्ताहर्त्तमानैः
(न्यधीचेति नैः प्रकृति-स्वरत्वम् । उदात्त-स्वरितयोर्यणइति पर-

४७ उत्तरार्चिकस्य ५,१,१२,१ = ऋग्वेदस्य ५,७,२०,१ =
जहे ४.२,१५ ।

I, II नैपातिथे हे ।

अथाष्टमी ।

वसिष्ठऋषिः ।

१२ २२ ३ १२ २२
कस्तमिन्द्रत्वावस*वामर्त्योदधर्षति ।

२ २ २२ ५ १२ २२ २२ १
भी३ः । हा । औहो२३४हा । सिमारपुखूनृषुतो । अ ।
२ १ ७ २ २२ ५ १ २
सियानवे२३ । हा । औहो२३४हा । असाइप्राशा३ ।
२ २२ ५ १ २ ५ २ ३
हा । औहो२३४हा । धारतू२३४औहोवा । वा२३
५
४शे ॥ २७ ॥ ४७

स्यानुदात्तस्य स्वरितत्वम् । एवं भूतैः “वृभिः” स्तोत्रभिस्त्वं “हृ-
यसे” स्व-स्व-कार्यायाह्वयसे (“हसिम अष्टे इसिमइति वै अष्टमा-
चक्षत्-इति” वाजसनेयकम्) । यद्यप्येवं बाहुभिराह्वयसे तथापि
“आनवे” अनु-नाम-राजा^(१) तस्य पुत्रे राजर्षौ “पुरु” बहुलं
“वृषूतः” वृभिस्तदीयैः स्तोत्रभिः प्रेरितः “असि” भवसि । राज्ञो
हित-करणे त्वां स्तोतारः प्रेरयन्तीत्यर्थः (षूप्रेरणे । अस्मात्कर्मणि
निष्ठा । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।) अपि हे
“प्रशङ्गः” प्रकर्षेण शङ्कयितरभिभवितरिन्द्र ! “तुर्वये” एतत्सज्जे
च राजनि “वृषूतः” वृभिः प्रेरितो भवसि ॥ ७ ॥ ३७

* “त्वावसु”-इति ऋग्वेदीयः पाठः ।

(१)—‘अनवः’ इति अनुष्यनामस्य उज्ज्वलं पदम् (नि० २, १) ।

४ १२ २८ ३१ ५ ३ २ ४ १२ १२
 अद्वाचिते *मघवान्पायदिविवाजीवाजसिषासति ॥ ८ ॥ १८

I कस्तमिन्द्रा । त्वा२वासा२उ । आमर्त्या२दध२

२२ १ १ २ १२ १
 ताइ । अद्वाद्वाइते२ । माघवन्पा । रियाइदा१इवी-

२ । वाजावाजा२म् । सिषा२३ । सारता२३४ औचो-

१ ५
 वा । ऊ२२३४पा ॥ २८ ॥

३ ४ ५ २ ३२ १ ५२
 II कस्तमिन्द्रत्वा । वसा३ऊ । आ२३४ । मर्त्या२दध ।

४ ५ २ २ १ १ २ १२ १
 षताइ । अद्वाद्वाइते२ । माघवन्पा । रियाइ । दाइवा-

* “अद्वाइते”-इति च ऋग्वेदीयः पाठः ।

४८ उत्तरार्चिकस्य ८, २, ८, १ = ऋग्वेदस्य ५, ३, १८, ४ =
 ऊहे १५, १८ !

I, II वृत्तः कौमुदस्य सामनी द्वे ।

अथ नवमी ।

भारद्वाजः ऋषिः ।

१ २ ३ २ ३ १ २ २ २ १ २
इन्द्राग्नीअपादियंपूर्वागात्यद्वतीभ्यः ।

३ १ २ २ २ २ २ १ २ ३ १ २ ३ २ २ १ २
ह्रित्वाग्निरोजिह्वारारपच्चरन्निश्शत्यदान्यकमीत् ॥ ८ ॥ ४६

३ ५ ३ ५ ३ २ २ १ १
ओ३३४वा । ऊ३३४पा । वाजीवाजा २म् । सिषा२३ ।

१ ३ ५ २ ३ ५
सारतार३४ओहोवा । ऊ३३४पा ॥ ॥ २८ ॥ ४८

हे “वसो” वासक ! व्यापक ! वा हे “इन्द्र” ! तं प्रसिद्धं
“त्वा” त्वां “कः” मर्त्यः “आदधर्षति आधर्षयेत्^(१) । हे “मघ-
वन्”, “ते” त्वदर्थं यः “अद्वा” अद्वया युक्तः सन् “वाजी” हवि-
षान् यजमानो भवेत् । “पार्थे दिवि” सौत्येऽहनि सः “वाजं”^(२)
हविलक्ष्णमन्नं “सिषासति” दातुमिच्छति^(३) ॥ ८ ॥ ४८

* “भारद्वाज”-इति वि०-पाठः ।

४८ ऋग्वेदस्य ४, ८, २६, १ ।

(१)—‘कः’ तं यजमानं हे इन्द्र ! त्वावसो त्वमेव वसु धनं यस्य स त्वावसुः, त्वद्वन-
मित्यर्थः । आदत्ययं दधर्षतीत्याद्यातेन सम्बन्धयितव्यः । मर्त्यः मनुष्यः शत्रुः रित्यर्थः ।
आदधर्षति, अभिभवति । न कथित् तमभिभवतीत्यर्थः-इति वि० ।

(२)—‘वाजः’-इति अघ्ननामसु द्वितीयस्य पदम् (नि० १, ७) ।

(३)—‘वाजं अन्नं सोमयागं करोतीत्यर्थः’-इति वि० ।

५ ४ २ ४ ५ १२ १ २
 । इन्द्राग्नी अपादियाईमे । पूर्वागा रत् । पदताइभा-

१२ १२ १२ २ ७
 १या२ः । हित्वाशिरोऽजिह्वयारा । रापञ्चारा रत् ।

१ २ १ १ ७ ५२ २ ३
 त्रिंशत्पदा । निया२३ । क्रामा२३४ औहोवा । ऊ२-

३४पा ॥ ३० ॥ ४८

हे “इन्द्राग्नी” (१) “अपात्” पाद-रहिता “इयम्” उषाः (२)
 “पदतिभ्यः” पाद-युक्ताभ्यः “सुपाङ्गाः” प्रजाभ्यः “पूर्वा” प्रथम-
 भाविनी मती “आगादु” आगच्छति । तथा प्राणिनां “शिरो”
 “हित्वा” (३) त्यक्त्वा स्वयं मशिरस्कापि “जिह्वया” प्राणिस्थया तदी-
 येन वागिन्द्रियेण (४) “रारपत्” भृशं शब्दं कुर्वती (५) “चरत्”
 एवं चरन्ती (६) उषाः त्रिंशत्पदानि अवयव-भूतान् त्रिंशद्गुण-

। वाचःसाम ।

१ इन्द्रो वायुः स च ततमइचरितो वैद्युताग्निश्च इन्द्राग्नी, तथाहि ‘वायुर्वन्दो-
 वान्निस्त्वग्निः’ (नै० दे० १.५) इति ‘अथैतानोद्भूतानि’ ‘१’ अथास्य कर्म
 ७ ७ अथास्य मलविका दत्ताः अग्निः सोमो वरुणः (नै० दे० १. १०) इत्यादि च ।

(२) “उषाः कस्मादुच्छति मत्यागावैरपरः कालः (नै० दे० २. १८)” इति ।

(३) “शिरोः आदित्यं विना, आदित्यादपि पूर्वमिदं तत्पर्यः” इति वि० ।

(४) “जिह्वंति वाङ्माम (जि० १. ११) तथा, जिह्वया वाचेत्यर्थः” इति वि० ।

(५) “यदप्ये उषमः उदयवेलायां पक्षिणः शब्दं कुर्वन्ति तदुपम्यपचर्यन्ते”
 इति वि० ।

६ ‘चरत्, इदमपि क्लोन्निह प्रति दृश्यम्, चरन्ती आदित्योदय प्रति गच्छ-
 नीतिर्गर्भा’ इति वि०

अथ दशमी ।

बालखिल्याऋषयः* ।

० ८ १ ० ८ १ २ ३ १ २
इन्द्रनेदीयर्दिहिमितमेधाभिरुतिभिः ।

४ ४ ४४४ ४४४ ४ ५ ४४४ ४ २१२
१' इन्द्रनेदीयर्दि । हाइ । मितमे । धा । भिरु-
तिभिः । आशन्तार३मा । शन्तमाभिरभिष्टिभिः । आस्वा
२३५० । स्वाऔ३चो३ । पिभिरो२३४५इ । डा ॥ ३१ ॥

र्त्तान् “न्यक्रमोत्” एकेन दिवसेनातिक्रामति (एतच्च युवयोः
कर्मति स्तुतिः),

“हित्वा शिरो”, “हित्वा शिरः” इति पाठौ । “रार-
पत्”, “वावदद्”—इति च ॥ ८ ॥ ४८

हे “इन्द्र ।” “नेदीयः” “अन्तिकतममस्माकं यज्ञस्थानं “ए-
दिहि” आगच्छेव । काभिः साकमिति ? उच्यते । “मित-
मेधाभिः” परिमित-प्रज्ञाभिः^(१) “ऊतिभिः” रक्षाभिः । यद्वा ।
निर्मित-यज्ञाभिर्मरुद्भिः सह । हे “शन्तम” सुखतम ! “शन्तमाभिः”

* ‘मेधातिथेरार्षम्’—इति वि० ।

I. II वाम्ने, आशौले वा इमे हे ।

(१) “सतः” प्रक्षिप्तो मेधी यज्ञो यासु क्षतिषु ताः मितमेधाः, ताभिः यज्ञपक्षितैः
पालनैर्मितभूतैः, यज्ञान् पालनानि च अस्माकं मर्यादयितुमित्यर्थः—इति वि० ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २०

आशन्तमशन्तमाभिरभिष्टिभिरास्वापेस्वापिभिः ॥ १० ॥ ५०

॥ इति चतुर्थं दशति ॥

॥ इन्द्रनेदोयणदि । हाइ । मितमे । धा । भिरुति

भाइः । आशन्तमशन्तमाभाइः । आभिष्टिभिः । आ-

स्वास्पाइस्वा२३ । हा३ । पिभिरौ२३४५इ । डा ॥ ३२ ॥ ५०

सुखतमाभिः “अभिष्टिभिः” प्राप्तिभिः अभिमताभिर्वा^(१) आगच्छेति शेषः (उपसर्गयुते ग्रौग्य-क्रियाध्याहारः) तथा हे “स्वापे” ! अस्माकं बन्धुभूत-सुखस्य आपयितवा । “स्वापिभिः” बन्धुभूताभिः सुखस्य प्रापयित्रीभिः “अभिष्टिभिः” आगच्छेति शेषः ॥ १० ॥ ५०

इति मायणाचार्य विरचितं भाष्ये मासवेदार्थप्रकाशे कन्दोपाख्यानं

ततोऽप्याशयस्य पञ्चमं खण्डः ॥ ५ ॥

५० ऋग्वेदस्य. ६, ४, २३, १ ।

(१) — आभिमुख्येन दृश्यमानं यासु दत्तनाम्ना अभिष्टयः इष्टय इत्यर्थः, ताभिश्च निमिजभूताभिः तासु सम्पादयितुं मित्रार्थः इति चि०

अथ षष्ठे खण्डे—

मेधा प्रथमा ।

नृमधऋषिः ।

७२ ३१ २८ १२ ७२ ७१ ९

इतजतीवोअजरं प्रहेतारमप्रहितम् ।

३ १२ २४ १ २ ७१ २४ १२ ३ १२ ।
आशुञ्जेतारं हेतारं रथीतममतूत्तन्तुग्नियावृधम् ॥ १ ॥ १५५ २ ५ १ २ २ ५ २ २ २
I इतजती । वोअजोअराम् । औश्होश्वा । प्रहे-२ १ २ २ ५ २ २ २ २ २
तारमप्राहीशताम् । औश्होश्वा । आशुञ्जेताराश्-१ २ २ ५ २ २ १ २ ५
हाइताश्राम् । औश्होश्वा । रथाइतममतूत्तारश्शन्तु ।७२ १ २ ५ २ २ ७
ग्नियाश् । वारद्धारश्शौहोवा । स्तुषे १ ॥ ३३ ॥५ २ २ २ ५ २ २ २
II इतजतीवोअजोअराम् । प्रहेतारमप्रहितमुहूवारश्-

* 'तुग्नयावृधम्'-इति ऋ० पाठः ।

५१ ऋग्वेदस्य ६, ७, ३, ७ ।

I, II गौरीवोतेः प्रहितौ द्वौ । वामुक्ते वा इमे द्वे ।

अथ दिनीया ।

वमिष्ठऋषिः ।

१२ ६२ ३ १० ७ ७३ ७ १२ २२

मोषुत्वावाघतश्चनारेअस्मन्निरीरमन् ।

१ २ १ २ २ २ १ २ १
होइ । आशुञ्जेतार^१हाइतारमुह्वार^२हो । रथी । त-७ ७ ७ ५ ७ ७ १ ६ ५ २ २
मारम् । अतूत्तार^३३४न्तू । ग्रिया^४ । वार^५र्द्धा^६३४^७औहो१ १ १ १
वा । स्तौ^८षार^९३४५इ ॥ ३४ ॥ ५१

हे अस्मदीया जनाः ! “वी” यूयम् “अजर” जरा-रहितं
 “प्रहेतार” शत्रूणां प्रेरकं “अप्रहित” केनाप्यप्रेषितं “आशु”
 वेगवन्तं “जितार” शत्रूणां । “होतार” गन्तारं । “रथीतमं”
 रथिनां श्रेष्ठं “अतूत्त” केनाप्यर्हिसितं । “तुग्यावध” उदकप्य^(१)
 बर्धयितारमिन्द्रम् “जती” जल्यै रक्षणाय “इतः” कुरुत पुरु-
 स्कृतेति यावत् ॥ १ ॥ ५१

(१)--तुग्याइति उदकनामस्य ण्कारशतितम नैषण्ट कम् (१.१०) अष्टकपाठ
 स्वरूपमयस्त्वञ्च प्रतीकमङ्गीकृतम्, आसन्दीयपाठं तु तुग्रिया इति ध्येयम् ।

८ १ ३ ५ ७ ९ ११ १३ १५ १७ १९ २१ २३ २५ २७ २९

आरात्तादामधमादन्नआगहीह्वामन्नपश्रुधि ॥ २ ॥ ५२

५४ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

। मोषुत्वावा । घाता२३४५ । चा२३४ना । आरेअ-

स्मन्निरोरमन् । आरा१त्तादा २ । साधमादा २म् । ना-

आगहि । आइह्वामा २न् । ऊपश्रुधि । इडा२३भा३-

४३ । ओ२३४५इ । डा ॥ ३५ ॥

II मोषुत्वावाघतश्चनाइए । आरेअस्मन्निरोरमा २न् ।

हारेऊजवा २इ । ऊ । आरात्तादामधमादा २म् । हा-

हे इन्द्र ! “त्वा” त्वां “वाघतघन” यजमाना^(१) अपि “अस्मद्”
अस्मत्तः “आरे” दरे^(१) “मो निरीरमन्” नितरां मा रमयन्तु ।

पूर उत्तरार्द्धिकस्य ८, २, ६, १ = ऋग्वेदस्य ५, ३, १७, १ =
जह्ने १५, १८ ।

III अत्रि हे ।

(१) - वाघत इति संभाव्यमासम् अस्मिन् नमस्य क्रमः १५

२) आरे अटव इति नि ।

^{५ ४ ४ ४ ५ १२} ॥ आं सुनोतसोमपावनाइ । सोममिन्द्रा^{१ २}३ । होवा
^{० १ २ १ २४ १ २४ १ २} ३हा । यवञ्चा^१२इणाइ । पचतापक्ताइरवसेछ । ण् । ध्वा
^{० १ ० ० १} १मी^१२इहाइ । पु । णान् । आइत्पृ^१इहा । णताइमा-
^{२ १} २३या३४३ः । ओ२३४पुइ । डा ॥ १ ॥

^{४ ३४ ४ ४ ४ ३४ २४ २ ५ ४ ५} ॥ सुनोतसोमपा । आव्नाओ२३४वा । इयाहाइ ।
^{१२ १ १ ०} सोममिन्द्रा२ । ऊवे२ । ऊवेरेहो । यावज्जिणा^०२इ ।
^{१ २ २४ १ २ २} पचतापक्ताइरवसेछ । ण् । ध्वा१मी२इहाइ । पु ।
^{१ २ २ १ २ १} णान् । आइत्पृइहा । णताइमा२३या३४३ः । ओ२३४पुइ ।
 डा ॥ २ ॥ ५३

हे मदीयाः पुरुषाः ! “वज्जिणे” वज्रवते “सोमपान्वे” सोमस्य
 पात्रे “इन्द्राय” “सोमं” “सुनोत” अभिषुणुत । “अवने”-इन्द्र-

अथ चतुर्थो ।

भरद्वाजऋषिः ।

१ २ ३ १४ २४ ३२ ३१ २ ३२
यः सत्राह्वाविचर्षणिरिन्द्रन्तर्हमहेवयम् ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
सहस्रमन्योतुविनृमणसत्पतेभवासमत्सुनोवृधे ॥ ४ ॥ ५४

३ ४ २ ४ २ ४ ४ २ ४ ४ ४ ४ ४ ४ ४ ४
I यःसत्राह्वाविचर्षणिः । इन्द्रन्तार्हमहेवयाम् ।

न्तर्पयितुं “पक्तोः” पक्तव्यान् पुरोडाशादीन् पचति । “कृणु ध्वमित्” इन्द्रप्रियकराणि कर्माणि च कुरुतैव । इन्द्रो हि “मयः” सुखं^(१) “पृणवित्” यजमानाय प्रयच्छन्नेव “पृणते” हवीषोति-
शेषः ॥ ३ ॥ पुर

यः इन्द्रोह “सत्राह्वा” महतां शत्रूणां हन्ता । “विचर्षणीः” विशेषेण सर्वस्य द्रष्टा तमिन्द्रं वयं “हमहे” स्तुति-पदै राह्वयामः
(उत्तरार्धः प्रत्यञ्ज-कृतः^(१)) हे “सहस्रमन्योः” बहुविधं शत्रु-

५४ ऋग्वेदस्य ४, ७, २७, ३ ।

I वामदेव्यम् ।

(१)—मथइति सुखनामसु‘सप्रभं नैघण्टुकम् ३, ६ ।

(१)—“ताक्षिविधा ऋचः परोचकृताः प्रत्यञ्जकृताः आध्यात्मिक्यथ । तत्र परोच-
कृताः सर्वाभिर्नामविभक्तिभिर्भुञ्जन्ते प्रथमपुरुषैवाष्टातस्य * * * अथ प्रत्यञ्जकृताः
मध्यमपुरुषयोगाक्वमिति चैतन सर्वनाम्ना ७७ * अथापि प्रत्यञ्जकृताःकोनारो

अथ पञ्चमी ।

परुच्छेप* ऋषिः ।

१ २   ३ २ ३ १ २
शचीभिर्नः शचीवसुदिवानक्तान्दिशस्यतम् ।

१   २ १ २   २   १   २   १
इन्द्रं तं ह्रमहे वारुण्याम् । सहस्रमन्योतुविनृम्णसत्या२३-

२   १ २   २   १ २ २ २   १   २
ताइ । भवासा२३मा । त्सूनोवृधे । इडा२३भा३४३ ।

१
ओ२३४पुइ । डा ॥ ३ ॥ ५४

नाशार्थं सहस्रसङ्ख्याक-कोप-युक्त ! यद्वा । मन्युः क्रतुः,
सहस्रसङ्ख्याकैः क्रतुभिः पूज्येन्द्र ! । हे “तुविनृम्ण” बहु-
धन(१) ! “सत्यते” सतां पालयितरिन्द्र ! “समस्तु” सङ्ख्यामेव(२)
“नः” अस्माकं “वृधे” वर्धनाय “भव” ॥

“सहस्रमन्यो”, “सहस्रमुष्क”-इति च पाठौ ॥ ४ ॥ ५४

* ‘परुच्छेप’-इति वि० पाठः ।

अथानि परोल्लतानि लोतवानि * * * अथाध्यात्मिक्य उत्तमपुरुषयोगा अहमिति
चैतन सर्वनाम्ना-इत्यादि नै० दे० १, १-३ ।

(२)-“तुविनृम्ण” बहुबल इति वि०-समातोऽर्थः । तुवीति बहुनामस्य द्वितीयं
पदमिति ०१, १५ ।

(३)-“समस्तु”-इति सङ्ख्यामनामस्य द्वाविंशतिसमस्य पदम् । (नि० २, १०) ।

१ १ ३ १ २२ २२ ३ २ २ २ ३ २
मावा^१रातिरूपदसत्कदाचना^२स्मद्रातिःकदाचन ॥५॥ ५५

४ २ २ ४ १ २ २ १
I शचीभिर्नाः^३पु शचीवसू^४ । दिवानक्तन्दिशस्यताम् ।

२ १ २ १ २
मावा^५रम् । रातिरूपदसत्कदाचना । आस्मा^६न्त ।

१ २ १ ५ ४ ५
रातिःकदो^७२३४वा । चापुनो^८द्दहाइ ॥ ४ ॥ ५५

हे “शचीवसू” ! (शचीति कर्म-नाम^(१)) अस्मदनुष्ठितज्योति-
ष्टोमादि-कर्म-धनौ ! (२) युवां “शचीभिः” अस्मदीयैः कर्मभि-
र्यागादिभिर्निमित्तभूतैः “दिवानक्तम्” अहनि रात्रौ च “दिश-
स्यत” विद्युजतं अभिमतं दत्तमित्यर्थः^(३) । अस्मद्गतं हविः सर्वदा
भक्षयन्तं वा । “वां” युवयोः “रातिः” दानं “कदाचन” सर्वदा
याग-कालेऽपि अ-याग-कालेऽपि “मोपदसत्” मोपक्षीणं भूत्
(दसु उपक्षये । लुङि पुषादि-द्युतादीति च्चेरङ्) न केवलं
युष्मदीयम्, अपितु “अस्मद्” अस्माकमपि “राति” दानं हविरादि-

५५ ऋग्वेदस्य २, २, ३, ५ ।

I अश्विनोः साम ।

(१)—‘शची’ इति कर्मनामसु दानिश्चितसं पदम् (जि० १, १) ।

(२)—‘अश्विनौ’ इति वि० ।

(३)—‘दाशनि’ इति दानकर्मसु द्वितीयं पदम् (जि० ३, २०) । तस्यैतद् रूपं दिश-
स्यकमिति ।

अथ पष्ठो ।

वामदेवऋषिः ।

३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
यदाकदाचमीढ्षेस्तोताजरेतमर्त्यः ।-

१ २ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
आदिद्वन्द्वे तवरूपां विपागिराधर्त्तारं विव्रतानाम् ॥ ६ ॥ ५६

५ २ १ ३ ५ २ ३ ५ २ ३
I यदाकदा । चारुमा२३४ औहोवा । दूर३४षे । स्तो-
१ २ १ २ १ २ १ ३ १ ३
ताजरेतमर्त्तिया३ः । आदिद्वन्द्वे । तारूपा२३४म् । वि-
२ ३ २ १ २ १ १ ३ ५ २ २
पा३४गिरा । धार्त्तारंवी२३ । वारुता२३४ औहोवा ।
३ १ १ १ १
नारु३४५म् ॥ ५ ॥

प्रदानं सर्व-विषयं दानं वा, अर्थिभ्यः “कदाचन” सर्वावस्थाया-
मपि “मोषदसत्” उपक्षेपं माभूत् सर्वदा वर्त्तताम् । अहमपि-
सर्वदा युष्मानुद्दिश्य दद्याम् । युवामपि मदभिमतं सर्वदा दत्त-
मित्यर्थः ।

“दिशस्यत”, दशस्यतम्”-इति च पाठो ॥ ५ ॥ ५५

* “मोड् ङ्गेषे”-इति ऋग्वेदीयोच्चारणम् ।

I, II, III वसिष्ठस्य वासिष्ठस्यवा सफस्यवा, पाज्रस्यवा, पज्र-
स्यवा ; पज्राणि त्रीणि ।

II यदा^५कदा^४चमा^४हाउ । दूषा^१रइ^१स्तोता^१२ । जराइ ।

तमर्त्तियः । आदिद्वन्दा । औहो^१रहा^४३ । हा^१इ । ता-

वार^१र^३र^५३४णाम् । विपा^२गिरा । धर्त्ता^१रं^२व्या । औहो^१र-

हा^१३ । हा^२इ । व्रतानाम् । इडा^१र^२भा^१३४३ । ओर^१३४पुइ ।

डा ॥ ६ ॥

III यदा^४४क । दा^३४चमी । दूषा^३३इ । स्तोता ।

जराइ । तमार्त्ताया^१३ । आदा^१इद्वन्दा^१३इ । तावा^१र^३रु-

३३४णाम् । विपा । गिरौवा^१ओर^३३४वा । धर्त्ता । रं^३व्या

वा^१ओर^३३४वा । व्रतापुनाम् । हो^४पुइ । डा ॥ ७ ॥ पुई

“यदा कदा च” यस्मिन् काले “मीदृषे” मेक्रे हविः-प्रदात्रे
यजमानाय तस्य यागार्थं “मर्त्यो” मरण-धर्मा “स्तोता” स्तुति

अथ मन्त्रमी ।

मेध्यातिथि ऋषिः* ।

३ १ २

० १ ३ २ ३ १ २

पाङ्चिगाअन्धसोमदइन्द्रायमेध्यातिथे ।

कर्त्ताद्वाता “जरेत” स्तूयात् । “आदित्” अनन्तरमेव तस्मिन्-
काले इत्यर्थः । “वरुण” पापस्य वारकं^(१) “विप्रतानां” विवि-
धानां कर्मणां^(२) “धर्त्तारं” धारकं वरुण-नामानं देवं “विपा”
विशेषेण रक्षिकया “गिरा” स्तूया “वन्देत” स्तूयात् । यदा
यजमानार्थं मुद्गाता स्तोति तदा वरुणमेव स्तौतीत्यर्थः । अथवा
“मोढषे” अभिमत-वर्षिचे वरुणाय तत् प्रीतये “यदा कदा
च” यस्मिन् कस्मिंश्चित् काले स्तुत्यर्हं “मर्त्यः” स्तोतोद्गाता
“जरेत” स्तूयात्^(३) । “आदिदनन्तरमेव” यजमानोऽपि
उक्त-लक्षणं स्वयमपि “विपा गिरा” “वन्देत” नमस्कुर्यात्
स्तूयाद्वा ॥ ६ ॥ ५६

* ‘वत्सइन्द्रमाह’-इति वि० ।

(१) ‘वरुणः कृणोतीति सतः’ इत्यादि नै० १०, २ ।

(२) ‘व्रतस्य’ इति कर्म नामसु मन्त्रमं पदम् । नि० ०, १ ।

(३) ‘जरेत’ इति अर्चति कर्मसु मन्त्रमं पदम् । नि० २, १४ ।

यः सन्निहो ह्यैर्यो हिरण्यइन्द्रो वज्रो हिरण्ययः ॥ ७ ॥ ५७

I पाक्षिगात्रा । धसोमः । आइन्द्रायमे ।

१२   १   १   २२ १   २२ १   ०
धियाताश्चइथाइ । यःसन्मिस्त्रोच्चरियोर्यः ।   चाइरण्या-

या२ः । आ१इन्द्रो२वा३ज्जी३ । हि२रो३३४वा । ए५या४पू-

५
योईछाद ॥ ८ ॥

II पा । ह्येपाह्यौ । गाअन्धसोमाश्शदाइ । आइन्द्रा-

यमे । धियाता२इथाइ । यःसन्निष्ठा२हरियोर्यः ।

इन्द्रायेति चतुर्थैकवचन मिदं सम्बोधाकवचनस्य स्थाने
द्रष्टव्यम् । हे “इन्द्र” ! “मेध्यातिथे” ! मेधो यज्ञं तस्मिन् भवो
मेध्यः मेध्यखासो अतिथिश्चेति मेध्यातिथिः, तस्य सम्बोधनं हे
मेध्यातिथे ! यज्ञे भव अतिथि-भूत इन्द्र ! “अन्धसः” पीतस्य

पु० ऋग्वेदस्य ६, ३, ७, ४ ।

I, II ਸੋਮਰੇ ਦੇ ।

अथाष्टमी ।

भर्गऋषिः ।

३ १ ९ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ २

उभयंष्टणवच्चनइन्द्रोअर्वागिदंवचः ।

३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ २ २ ३ १ २

सत्राच्यामघवात्सोमपीतयेधियाश्विष्ठआगमत् ॥ ८ ॥ ५८

१ ७

१

२

२

२ १

५

द्वाइरण्याया २ः । आइन्द्रोवाऽज्री ३ । द्विरो २३४वा ।

४

५

एयापूयोद्द्वाइ ॥ ८ ॥ ५७

सोमस्य “मदे” सति त्वमस्मदीयाः “प्रजाः” “पाहि” रत्न ।
“यः” इन्द्रः “ह्रयोः” अश्वयोः^(१) “संमिश्रः” स्व-रथे संमिश्रयिता
“इन्द्रो वज्रो हिरण्ययः” हित-रमणीयः यस्य रथो हिरण्ययो
हिरण्ययः ।

“ह्रयो यो हिरण्यय इन्द्रो वज्रो हिरण्ययः”-इति
कन्दोगाः । “ह्रयोर्यः सुते सचा वज्रो रथो हिरण्ययः”-
इति बह्वचाः ॥ ७ ॥ ५७

५८ उत्तरार्धिकस्य ५, १, १४, १ = ऋग्वेदस्य ६, ४, ३५ (१८) १
= ऊह ४, २, १ ६-१८, २, ७ ।

(१)-‘हरी रत्नस्य’-इति नि० १, १४, १ ।

५ ५ १ १२ १२
। उभयं^५ष्टणवचना^५द्द^१ । आइन्द्रो^{१२}र^{१२}अवीगिदं^{१२}वचा

१ २ २ १२ २२ १ १२ १
२३ । होवा^१इ^२चा^२इ । सत्रा^{१२}चियाम^{२२}घवा^१रन् । सो । मा

१ २ ३ ४ २ १२ १
पा^१इ^२चा^३इ । ता^४इ^४या^२इ । धिया^२शविष्ठ^{१२}आ^१इ^१चा^१इ ।

१ १ ४ ४ ४
गमात् । औ^१इ^४चा^४इवा । न्दो^४पु^४इ । डा ॥ १० ॥ ५८

“उभयं” स्तोत्रात्मकं गस्तात्मकं चोभय-विधम्^(१) “इदं
बची” “अवीग्” अस्मद्भिमुखं “इन्द्रः” “ष्टणवत्” शृणोतु ।
यत्वा च “सत्राच्या” अस्माकं यज्ञं पूजयन्त्या^(२) “धिया” युक्तः
सन् “मघवान्” धनवानिन्द्रः “शविष्ठः” अतिशयेन बलवान्
“सोमपीतये” सोम-पानाय “आगमत्” आगच्छतु ॥

“मघवान्”, “मघवा” इति च पाठौ ॥ ८ ॥ ५८

। इन्द्रस्य, वैश्वम् ।

१. “उभयं” कृति प्राणनाष्टं इति वि० ।

२. “गदागत्या” इति वि०

अथ नवमी ।

अस्याः परस्याश्च मेधातिथि-मेधातिथौ ऋषौः ।

३ ९ ३ १ २   १ १ २ ३ १ २
महेचनत्वाद्रि[†]वःपराशुल्कायदीयसे ।

२ ४ १ २ ३ १ २   २ २ ३ १ २
नसहस्रायनायुतायवज्जिवोनशतायशतामघ ॥ ८ ॥ ५८

५ २ ४ ५   २ ३   ५   ९ २   २
I महेचनोवा । त्वा[†]अद्रा[‡]२३४इवाः । पराशुल्का ।

१   ४ ५   ४ २   १ २ २ २   १
याश्दायासाश्इ । नस । हस्राश् । यानायुता । यवा-

२   ४ ५   १ २ २   १   ४   २
ज्राइवोश् । नश । तायाश् । शाश्ताश् । माश्४५घो-

५
इच्चाइ ॥ ११ ॥

५ २ २   ४ ५ २ ४   ५   १ २ २ २   १ २
II महेचोश्नत्वा[†]अद्रिवाः । पराशुल्का । यदायाश्

* 'प्रगाथइन्द्रमाह'-इति वि० ।

† "त्वामद्रि"-इति, "त्वाअद्रि"-इति, ‡ "देयाम्"-इति च
ऋग्वेदीयः ।

५८ ऋग्वेदस्य ५, ७, १०, ५ ।

I, II सहस्रयुतीये ; प्रजापतेः महोविशोये वा ।

सा^१२३ । नसहस्रा^१२ । यनायुतायावज्जिवा^१२ः । नशा-

ता^२२३या । शता^१२३ । मारघा^१२३४औक्षोवा । मक्षो-

विशे^११ ॥ १२ ॥ ५८

हे “अद्रिवः”^(१) वज्रवन्निन्द्र ! (च नेति निपात-द्वय-समुदायो विभज्य योजनीयः) “महे च” महतेऽपि “शुल्काय” मूल्याय नाहं त्वां “परादीयसे” न विक्रीणामि (ददातिरुक्तम-पुरुषस्य कर्त्तर्येव व्यत्ययेन रूपम् ।

“परा शुल्काय देयाम्”-इति बहुचा आमनन्ति ।

हे “वज्रिवः”^(२) वज्रहस्तेन्द्र ! “सहस्राय” सहस्र-सङ्ख्या-काय धनाय “च न” “परादीयसे” “अयुताय” दशसहस्राय शुल्काय न परादीयसे । हे “शतामघव” बहुधनेन्द्र ! “शताय” (बहुनामतत्) अपरिमिताय धनाय च न परादीयसे न विक्री-णासि । उक्त-सङ्ख्याकादनादपि त्वां न परित्यजामि । किन्तु बहुभिर्हविर्भिः परिचरामीत्यर्थः ॥ ८ ॥ ५८

(१)—‘अद्रिवः’ ।

(२)—‘वज्रिवः’-इति च ‘मत्तुवमोदः’सम्बन्धौ बलं कथम् ।

अथ दशमी ।

१ २   ३ १ ३ २ ३   ३ १ २
वस्यां^१ इन्द्रा^२ सिमे^३ पितु^४ रूत^५ भ्रातु^६ रभु^७ञ्जतः ।

३ १ २   ३ १ २   ३ २ ३ १ २
माता^१ च मे^२ ऋदय^३ थः^४ समा^५ वसो^६ वसु^७ त्वना^८ यरा^९ धसे ॥ १० ॥ ६०

॥ इति पञ्चम-दशति ॥ *

४ ५ ६   ७ ८   ९   १०   ११ १२ १३ १४
I वस्यां^१ इन्द्रा^२ सिमे^३ । हा^४ उ^५ पितुः^६ । उता^७ भ्रा^८ २३४ तूः^९ ।

२ १ २   ३   ४   ५   ६ ७ ८   ९   १० ११
अभू^१ञ्जा^२ तौ^३ । वा^४ औ^५ २३४ वा^६ । मा^७ ता^८ चा^९ मा^{१०} । वा^{११} औ^{१२} २३४

५   ६   ७   ८   ९ १० ११ १२ १३ १४
वा^१ । ऋ^२ दय^३ थः^४ । सा^५ मा^६ वा^७ सौ^८ । वा^९ औ^{१०} २३४ वा^{११} । वसू-^{१२}

हे “इन्द्र” ! त्वं “मे” मदीयात् “पितुः” जनकादपि
“वस्यान्” वसीयान् वसुमत्तरोऽसि । “उत” अपिच अभुञ्जतः
अपालयतो मम “भ्रातुः” अपि त्वं वसीयानधिकोऽसि । हे
“वसो” ! वासकेन्द्र “मे” मदीया “माता च” त्वं च “समास-
मौ” समानी सन्तो (पुमान् स्त्रियेति पुंसः शेषः) “ऋदयथः”

६० ऋग्वेदस्य ५, ७, ११, १ ।

I इन्द्राण्याः साम ।

* ॥ इति तृतीयः प्रपाठकः ॥

त्वानौ । वा^२ओ^३२३४वा । यरो^४२३४वा । धा^५पू^६सो^७ई-

चाइ ॥ १३ ॥ ६०

(अर्चतिकर्मायं)^(१) मां पूजितं कुरुथः । किमर्थं ? “वसुत्वनाय”
व्यापनाय “राधसे”^(२) धनाय च उभयोर्ज्ञाभायेत्यर्थः ॥ १० ॥ ६०

इति त्रीसायनाचार्य विरचिते माधवीये सामवेदार्थ-प्रकाशे कुन्दोद्याख्याने
तृतीयस्याध्यायस्य षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

अथ सप्तमे खण्डे—

मेषा प्रथमा ।

वसिष्ठऋषिः ।

११२ १२ । ११ १ ३ १ २
इमइन्द्रायसुन्विरेसोमासोदधाशिरः ।

१२ १२ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ २
तां आमदायवज्रहस्तपीतयेहरिभ्यायाह्नौकथा ॥ १॥ ६१

६१ ऋग्वेदस्य ५, २, १०, ४ ।

(१) — ‘इदयति’, ‘इदयते’ वा अर्चतिकर्मण्युपकथितमित्यसं पदमिति २२, १४ ।

(२) — ‘सुतुर्गोक्तवचनमिदं तृतीयैकवचनस्य स्थाने दृष्टव्यम्’ इति वि० ।

अथ द्वितीया ।

वामदेवऋषिः ।

३ १२ ३ १ २ ३ १ २

इमइन्द्रमदायतेसोमाश्चिकित्रतुक्थिनः ।

१ २ ३ १२ २२३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

मधोःपपानउपनोगिरःशृणुरास्वस्तोत्रायगिर्वणः ॥२॥ ६२

३ २

५२

५

१२ २

I इमा३४इ । इमइ । द्रायसुन्वाइइराइ । सोमा-

२ २

३२ १२

२

२

सोदध्याशिराः । तां आमदायवज्रहस्तपीतायाइ । च-

१

२

१

२ १

१

३

५२

रार३हो । भ्यांयार३हो । ह्रियो२३ । कारआर३४औ-

२

३

५

होवा । ऊर३४पा ॥ १४ ॥ ७॥

४

२ ४

१२ २

II इमइन्द्रापुमदायताइ । सोमाश्चिकित्रउक्थिनाः ।

हे “वज्रहस्त” ! “दध्याशिरः” दधि-मिश्रणाः “इमे”
 “सोमासः” सोमाः “इन्द्राय” तुभ्यं “सुन्विरे” सुतावभूवः ।
 “तान्” सोमान् “मदाय” मदार्थं “पोतये” पानाय “ओकी”
 यज्ञ-सदनम् “आ” अभि “हरिभ्याम्” अश्वभ्याम् “आयाहि”
 आगच्छ ॥ १ ॥ ६१

I, सौभरम् । II गर्त्तमदम् ।

अथ द्वितीया ।

मेधातिथि-मेध्यातिथो ऋषी* ।

एके विश्वामित्र इत्याहुः ।

२ ५३ १ २३१२ २१ २३१२

आ त्वा३११धसर्वदु३धा३३वेगायत्रवेपसम् ।

२ १ १ २ २ १
 मा१धो२ःपापा२ । नउपनोगिराःशा१र्णू२ । रा३स्व१स्ती-
 २३त्रा । य१गि२र्वार्३णा३३३३ । ओ२३३४५३डा ॥ १५ ॥ ६२

हे “इन्द्र” ! “ते” तव “मदाय” मदार्थम् “उक्थिनः”
 स्तोत्र-युक्ताः “इमे” सोमाः “चिकित्ते” ज्ञायन्ते दृश्यन्ते (कित
 ज्ञाने । कर्मणि लिट् । इत्योरे-इति रे-इत्यादेशः) किञ्च ।
 “मधीः” मदकरस्य (कर्मणि घञी) मदकर सोमं “पपानः”
 अत्यर्थं पिबन् अस्माकं “गिराः” स्तोत्र रूपा वाचः “उपमृणु”
 सम्यक् मृणु । “गिर्वर्णो” गौर्भिर्वननीय हे “इन्द्र” ! स्तोत्राय
 स्तोत्र कर्त्रे मह्यं “रास्व” अभीष्टं देहि(१) ॥ २ ॥ ६२

* ‘सोमार्घम्’-इति वि० ।

† “त्व१”-इति ऋग्वेदीयः पाठः ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

इन्द्रं धेनुं सुदुष्चामन्यामिषमुरुधरामरंक्रतम् ॥ ३ ॥ ६३

I आत्वद्यासाद्वदुधाम् । ऊवाइगारयत्रवेरपसम् ।

आइन्द्रान्धेनुम् । सुदुधाम् । आ । नियारमार३४इ-

धाम् । उरुधार३राम् । अरङ्कार३र्त्ता३४३म् । ओ३४४

५इ । डा ॥ १६ ॥ ६३

अनयेन्द्रं धेनु-रूपेण वृष्टिरूपेण च निरूपयन् स्तोति ।

“अद्य” इदानीं “धेनुं” धेनुरूपमिन्द्रं “नु” क्षिप्रं “आहुवे” आह्वये । कीदृशीं धेनुं ? “सवर्दुधां” पयसोदोग्धीं “गायत्रवे-
पसं” प्रशस्यवेगां । “सुदुधां” सुखेनदोग्धुं शक्यां । “अन्यां” उक्त-
विलक्षणां “उरुधारां” बह्वदकधारां “इषम्” एषणीयां वृष्टिं
(लिङ्गव्यत्ययः) एतद्रूपेण वर्त्तमानं । “अरङ्कृत” अलङ्कृतरं पर्या-
प्तकारिणं वेन्द्रं चाह्वये ॥ ३ ॥ ६३

६३ ऋग्वेदस्य ५, ७, ११, ५ ।

I वाचः साम ।

अथ चतुर्थी ।

नोधाऋषिः ।

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
न त्वा बृहन्तोऽद्रयोवरन्त इन्द्र वीडवः* ।

१२ २२ ३१२ २२२ २ २ ३ १२ २२
यच्छिन्नसिन्धुवतेमावतेवसुनकिष्टदामिनातिते ॥ ४ ॥ ६४

४ ४ २ ४ ४ १ २ १ २ २
I नत्वाबृह । तोपुद्रयाः । वरन्तइन्द्रवीडारश्वाः ।

२ ७ १ ७ १२
याक्छिन्नासी २ । स्तूवताइमा २ । वतेवसु । नकिष्टारश्वा ।

१२ १ १
मिनातारश्वाताश्वाश्वा । ओरश्वापुत्र । डा ॥ १७ ॥ ६४

हे इन्द्र ! “बृहन्तो” बलेन महान्तः अतएव “वीडवः”^(१) ।
“यच्छिन्नसि” “स्तुवते” “मावते” सर्वतो दृढा अपि “अद्रयः”
पर्वताः “त्वा” त्वां “न वरन्ते” बलेन न निवारयन्ति^(२) ।
अनिवारणमेवोत्तरार्द्धेन विवृणोति—‘स्तुवते’ त्वद्विषयं, ‘स्तोत्रं’

* “वीलव”-इति च ऋग्वेदीयः पाठः ।

६४ ऋग्वेदस्य ६, ६, ११, २ ।

I बार्हदुक्थम् ।

(१)—‘वीडव इत्यस्यैवार्थमनुपदं वक्ष्यति दृढा इति ।

(२)—‘अद्रयोऽप्ययं दृणोतिर्वारणायां दृष्टव्यः’ इति वि० ।

अथ पञ्चमी ।

मेधातिथिर्ऋषिः ।

१२ १२७ ३ १२ ३१२ २२
 कईवेदसुतेसचापिबन्तङ्कद्वयोदधे ।

३ १२ २२ १२ २२ ४ २ ३ १२
 अयंयःपुरोविभिनत्त्योजसामन्दानः शिष्यन्धसः ॥ ५ ॥ ६५

५ २ २ २ १ २ १ ३
 I कईवेदा । सुताइसाश्चा२ । पिबन्तङ्कद्वयो१

कुर्वन्ते 'मावते' मत्सदृशाय मादृशाय स्तोत्रे यद् "वसु" धनं
 "शिञ्जसि" ददासि^(१) । ते तव^(२) तदेतद्धनं "नकि" न
 कश्चित् "आ मिनाति" आभिमुख्येन हिनस्ति । [मीज् हिंसायां ।
 मीनातेर्निगमे (७, ३, ८१) इति ऋक्सः । मावते । युस्मदस्मदोः सादृश्ये
 वतुव्वाच्य (५, १, ६१) इति वतुप् ॥

"शिञ्जसि" "दिक्षसि"-इति च पाठौ ॥ ४ ॥ ६४

६५ उत्तरार्चिकस्य ८, २, १५, १ = ऋग्वेदस्य ६, ३, ८, २ =
 जहे १६, २, २०—१८, २, ८ ।

I वाशम् ।

(१)—'शिञ्जति' इति दानकर्मसु अष्टमं पदम् मै० ३, १० ।

(२)—'प्रसावेनेति शेषः'-इति वि० ।

दाधा^१र^२इ । अयंयःपुरोविभिनत्ता^३ओ^४जसा^५र । मन्दाना^६

र^१ःशो^२र । प्रा^३र^४या^५र^६३४ओ^७होवा । धा^८र^९३४साः ॥ १८ ॥ ई५

“सुते”(१) अभिषुते सोमे “सचा” ऋत्विग्भिः सह(२) सोमं
“पिबन्तम्” एनमिन्द्रं “कोवेद्” वेत्ति न कोपि वेत्तीत्यर्थः ।
“कत्” किंवा(३) “वयः” अन्नं(४) “दधे” धारयति(५) । “योऽयम्”
इन्द्रः “शिप्रो” हनुमान्(६) “अम्यमः” सोमेन “मन्दानः” मन्द-
मानः(७) “ओजसा” बलेन “पुरो(८)विभिन्नत्ति” ॥ ५ ॥ ई५

(१)—‘सुते, सप्रम्येकवचन मिदं द्वितीयैकवचनस्य स्थाने दृष्टव्यम्, सुतश्च अभिषुतं सोमं, सचा मरुद्भिः सह, पिबन्तम्’-इति वि० ।

(२)—‘मरुद्भिः सह’ इति वि० ।

(३)—‘कत्, प्रथमायाश्चयम् अदादेशः, कोवा, अस्मै इन्द्राय मनोऽयम्’ इति वि० ।

(४)—‘वयः इत्यग्रनामसु पाठान्तरेण सप्रमं पदम् नै० २, ७ ।

(५)—‘दधे ददातीत्यर्थः’-इति वि० ।

(६)—‘शिप्रो, हन् नामिके वा, तद्वान् शिप्रो’ इति वि० “शिप्रे हन् नामिके वा’-इति नि० नै० ६, १७ ।

(७)—‘मदो तृप्तावित्यस्येदं रूपम्, तृप्पन्नित्यर्थः ।

(८)—‘पुरः, असुरपुरः असुरदुर्गाणोत्यर्थः’-इति वि० ।

अथ षष्ठी ।

अस्याः परस्यास वामदेवऋषिः । *

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

यदिन्द्र शासीअव्रतं च्यावयासदसस्पति ।

३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

अस्माकमां शुम्भघवन्पुरुस्पृहं वसव्ये अधिवर्हया ॥ ६६ ॥

२ १ ४ २ ४ २ ४ २ ४ २ ४ २ ४

१ यदिन्द्रा२३शासी अव्रताम् । च्यावयास । दा३-

१ २ १ २ १ २ १ २ १ २ १ २ १ २
सास्परी । वा३२ । अस्माकामौ । वा३२ । शुम्भघवन् ।१ २ १ २ १ २ १ २ १ २ १ २ १ २
पुरुस्पृहौ । वा३२ । वसाव्यायौ । वा३२३ । धिवो३३४५ ४ ५ ४ ५ ४ ५ ४ ५ ४ ५ ४ ५ ४
वा । द्वापुयोईचाइ ॥ १८ ॥ ६६

हे “इन्द्र” ! “यद्” यस्मात् कारणात् “शासः”^(१) शिञ्जणी-
यानां यज्ञविरोधिनां शिञ्जकस्त्वं तस्मात् कारणात् “सदसः”
अस्मद्याग-गृहस्य “परि” परितो वर्त्तमानम् “अव्रतम्” अकर्माणं
यागविरोधिनमित्यर्थः । “च्यावय” दूरं निःसारय । अपिच—

* “तौरश्वस आर्यम्” इति वि० ।

६६ आरण्यके ३, ५ — ६ ।

१ तौरश्वसम् ।

(१) शासयति इति वि०

अथ सप्तमी ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

त्वष्टानोदैव्यंवचःपर्जन्योब्रह्मणस्पतिः ।

५१२ २२३ १२ ३१ ९ ३२३ १२३१२
पुत्रैर्भ्रातृभिरदितिर्नुपातुनोदुष्टरन्तामणवचः ॥ ७ ॥ ६७

३ २ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

I त्वष्टा३४। नोदैवियम्। वचाः। पर्जन्योब्रह्मण-

३ १२२ २१२ २ १
स्पार३ती। पुत्रैर्भ्रातृभिरदितिर्नुपातूर३नाः। दुष्टारा-

२ १ २ १
र३न्ता। मणंवार३चा३४३ः। ओ३३४५इ। डा ॥ २० ॥ ६७

हे “मघवन्” धनवन्निन्द्र! “पुरुस्पृह” बहुभिः स्पृहणीयम् “अस्मा-
कम्” अस्मदीयम् “अंशु” सोमं “वसव्ये” वस्तव्ये निवासयोग्ये
स्थाने “अधि बर्हय” अधिकं वर्धय । यज्ञ-गृहे याग-विरोधिनो
राक्षसादीन्निःसार्य सोमं प्रवर्धयेत्यर्थः ॥ ६ ॥ ६६

“त्वष्टा” एतत्सर्वज्ञको रूपाभिमानो देवः^(१) “नः” अस्मदीयं

I त्वाष्ट्रोसाम ।

(१)- ‘त्वष्टाष्टषिः’ इति वि० । “त्वष्टा तृणमश्नुत इति नैरुक्तास्त्विषं वा स्याद् दीप्ति-
कर्मणस्त्वष्टते वा स्यात् करोति कर्मणः । “ “ “ अग्निगिति शाकपृणि.” इति
नि० दै० २, १३-१४ ।

“वचः”^(१) पातु । “ब्रह्मणस्पतिः एतत्तज्जको मन्वाभिमानो देवः”^(२) अस्मदीयं वचः पातु । किञ्च । “अदितिर्”^(३) अखण्डनीया अदीना वा एतन्नाम्नी देवमाता च^(४) “पुत्रैर्भ्रातृभिः” स्वकीयैः संहिता “नः”^(५) अस्माकं सम्बन्धि “दुस्तर”^(६)

(१) — ‘दैव्यं देवानां भवं, वचः वाक्यं, पर्जन्यः’-इति वि० । एतन्नये दैवमित्यपि कर्तृपदम्, ‘नः’ अस्मान् इत्येव सर्वत्र कर्मपदम् ।

(२) — ‘ब्रह्मणस्पतिर्वृक्षस्पतिः’-इति वि० । “ब्रह्मणः (अन्नस्य) पाता वा पालयिता वा इत्यादि” नि० दै० ४, १२-१३ । एषच पर्जन्यः मन्त्रलिङ्गात्, तथा च —

“अश्मास्यमवतं ब्रह्मणस्पतिर्मधुधारमभियमोजसाह्वणत् ।
तमेव विश्वे पपिरे स्मृष्टशो बहुमाकं सिंसिचुरुत्समुद्रिणम् ॥

(ऋ० ५ म० २ अ० १ ऽ सू० १ मन्त्रः) ।

“अश्मवन्मासास्यन्दनवन्मवातितं ब्रह्मणस्पतिर्मधुधारमभियमोजसा बलेनाभ्यतृणत्-मेव सर्वे पिबन्ति रश्मयः सूर्यदृशो बह्वेनं सच सिंस्यत्युत्समुद्रिणमुदकवन्मम्”-इति च यास्कृष्टं तद्वाक्यानम् ।

(३) — ‘तु इति पादपरणः’-इति वि० ।

(४) — ‘अदितिरदीना देवमाता । ३३३ । इत्यदितेर्विभूति माचष्ट एतान्यदीना-नीति वा’-इति नि० नै० ४, २२-२३ ।

“अदितिर्यौरदिति रन्तरिचमदितिर्माता स णिता स पुत्रः ।
विश्वे देवा अदितिः पञ्चजना अदितिर्जात मदितिर्जनित्वम् ॥

(ऋ० १ म० ८ अ० ४ सू० १० मन्त्रः) ।

(५) — ‘नः अस्मान्’-इति वि० ।

(६) — ‘द्वितीयैकवचने द्वे दुष्टरं वामणम्, पञ्चम्यैकवचनस्य स्या ने द्रष्टव्यं दुष्ट-रामं वामणात् वचसः सकाशाद्बलित्यर्थः’ इति वि० ।

अथाष्टमी ।

बालखिल्या ऋषयः* ।

३ १ ३ २ ३ १ २ ३ १ २   ३ १ २
कदाचनस्त्रीरसिनेन्द्रसश्चसिदाग्रुषे ।

३ १ २ २ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
उपोषेन्नमघवन्भूयइन्न, तेदानं देवस्यपृच्यते ॥ ८ ॥ ६८

५ २ २   ५ २   २, ३   ५   २
I कदाचनास्ताद्रीरसाइ । नेन्द्रासा२३४श्चा । साइ-
कर्म विरोधिभि स्तरीतु मशकं “वामाणं” (८) रक्षणीयं “वचः”
पातु ॥ ७ ॥ ६७

हे “इन्द्र !” त्वं “कदाचन(१)” कदाचिदपि “स्तरीः” हिंसको
“नासि” । यद्वा । स्तरीनिवृत्त-प्रसवा गौ स्तथाविधो न भवसि ।
सा यथा वत्साभावान् गृहं प्रति नागच्छति न तथा करोषीत्यर्थः ।

* वामदेवस्वार्षम्-इति वि० ।

६८ ऋग्वेदस्य ६, ४, १८, २ = यजुर्वेदस्य ३, ३४--८, २ ।

I अदितेः साम ।

(८)—वामाणं शत्रुघ्नकर्मैति वि०-संमतः ।

(१)—विवरणमते ‘कदा, च, न’ इति पदत्रयम्, अतएवोक्तम् ‘न शब्द अपिशब्द-
स्वार्थे, कदाचिदपि’ ।

अथ नवमी ।

मेध्यातिथिऋषिः* ।

३ १२ २२ ३ १ २ ३ १ २
 युङ्क्ता* द्विवृत्रहन्तमहरीइन्द्रपरावतः ।

२ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २
 अर्वाचीनोमघवंत्सोमपीतयउग्रऋषेभिरागच्छि ॥ ८ ॥ ६९

१३ ५ ३ ४ २ ४ २ ४ ५ १ २ ५
 दाशूर२३४षाड् । उपोपेन्नुमघवन्भूयइत् । चारइनूर३४ताड् ।

२ ३ ५ २ १ ५ ४ ५
 दानन्दा२३४इवा । स्यपो२३४वा । च्यापूतो६द्वाइ ॥२१॥६८
 किन्तु, “दाशुषे” हविर्दात्रे यजमानाय “सस्यसि”(१) सङ्गच्छसे
 अस्मान् । हे “मघवन्” धनवन्निन्द्र ! “देवस्य” द्योतनादि-गुण-
 कस्य तव भूयः प्रभूतं दानं “उपोपेत् पृच्यते” (अपर उपशब्दः
 पूरणः) उपपृच्यत(१) एव अस्माभिः संपृच्यत इत्यर्थः ॥ ८ ॥ ६८

* ‘मेध्यातिथिरिन्द्रमाह’ इति वि० ।

* “युङ्क्ता” इत्यननुनासिकः पाठो बह्वृचाम् ।

६९ ऋग्वेदस्य ५, ७, २८, २ ।

(१)—‘सस्यसि’ गतिकर्तृस्य पठितः, तथापि दाशुष इति सम्प्रदाजश्रुतेर्दामार्थो-
 दष्टव्यः इति वि० ।

^१ (२)—‘उपपृच्यते, उपेत्य भवति, यावत् पूर्वदानं नेव क्षीयते तावदेव ददासी-
 त्यर्थः’ इति वि० ।

^१ १ ^१ २ ^१ २ ^४ २
 १ आइही २ । आइहिहाइ । यत्त्वाहिवाश्नीश्च-
^३ ४ ^१ २ ^१ २ ^३ २ ^४ २
 न्तम । हारोइन्द्र । परावाश्ताश्च ३४ । अर्वाश्चोनीः ।
^१ २ ^१ २ ^३ २ ^४ २
 माघवंत्सो । मपाइताश्याश्च ४३ । उग्राश्चक्ष्वाश्च ३३ ।
^२ १ ^४ ४
 भिरोरश्चवा । गापुहोदहाइ ॥ २२ ॥ ६८

हे “वृत्रहन्तम् !” वृत्रं हतवान् वृत्रहा अतिशयेन वृत्रं हत-
 वान् वृत्रहन्तमः यथा पुनर्नोत्तिष्ठति तथा हतवानित्यर्थः^(१)
 (अनो नुट् (८, २, १६) इति तमपो नुट्) हे तादृशेन्द्र ! “हरी”
 त्वदीयावश्वौ “यङ्क्ष्व” (हिरवधारणे) आत्मीये रथे योजयैव ।
 हे “मघवन् !” धनवन् “उयः” उहूँ बलस्त्वं “सोमपोतये”
 सोमस्य पानार्थं (दामीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्^(२))
 “अर्वाचीनी” ऽम्भदभिमुखः “ऋष्वेभि” ऋष्वेर्दर्शनीये “मरुद्भिः”
 मरुद्भिः “परावतः” (दूरनामैतत्) दूरे वर्त्तमानात् द्युलोकात्
 “आगहि” आगच्छ ॥ ८ ॥ ६८

I आजीगर्त्तम् ।

(१) — ‘शक्नोमि घस्य वा हन्तमित्यर्थः’ इति वि० ।

(२) — ‘मघवन् तृतीय षड्विंशः, न्तम ८६५ ।

अथ दशमो

नृमेधऋषिः ।

२ ४ १२   २२   ४   १ २
त्वामिदाह्योनरोपीष्यन्वजिन्भूर्णयः ।

१ २ ३ १ २   ३ २ ४ १ ३ १ २ ४ २
सइन्द्रस्तोमवाहस*इह्यश्रुधुपस्वसस्मागहि ॥ १० ॥ ७०

४२ ४ ५२   २   ३ ४२ ५ ५   २ १ २ १
। I त्वामिदा । ह्योइ । ह्योनराह्य । अपाह्यन्वा ।

२ ४   ५   १ २ १२ २२   १ २
आइन्भूर्णा२३४याः । सइन्द्रस्तोमवाहसः । इह्यश्रुधा ।

हे “वज्रिन्!” इन्द्र ! त्वां “भूर्णयो” हविर्भरणशीला^(१)
“नरः” कर्मणां नेतारो यजमानाः^(२) “इदा” अद्य “ह्यः” पूर्व-
द्य^(३) “अपीष्यन्” सोममपाययन्^(४) । हे इन्द्र ! स त्वं

* “स्तोमवाहसाम्”—इति ऋक्पाठः ।

७० उत्तरार्चिकस्य २, १, १४, १ = ऋग्वेदस्य ६, ७, २, १ =
ऊहे २, ४—१८, २, ८ ।

I माधुच्छन्दसम् ।

(१)—‘तस्मिन्ने व वेदिप्रदेशे कर्मकरणाथं भ्रमणशीलाः’-इति वि० ।

(२)—‘श्रुतिगलक्षणा मनुष्याः’-इति वि० ।

(३)—सर्वकालमित्यर्थः ।

(४)—‘प्याथौ शोषाथौ दृढा वित्यस्येदं रूपम् वर्धयन्तीत्यर्थः’-इति वि० ।

३२२ ३२२ १ १ ३२ ३२ १२
 औद्दो३४वाद्वाइ । उपास्वासा । औद्दो३४वाद्वा । रमा-
 २ १
 गार् ६३४३इ । ओ२३४पुइ । डा ॥ २३ ॥ ७०

“स्तोमवाहसः” (षष्ठ्यर्थे प्रथमा) स्तोमवाहसां स्तोत्रवाहकाना-
 मस्माकं स्तोत्रम् “इह” यन्त्रे “शुधि” शृणु “स्वसरं” गृहं च ।
 (दुर्याः स्वसराणीति (नै० १, ४, १०) गृहनामसु पाठात्) “उपाह्यु”
 उपागच्छ ॥ १० ॥ ७०

इति सायणाचार्य-विरचिते माधवीये सामवेदार्थप्रकाशे छन्दोव्याख्याने

तृतीयाध्यायस्य सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

अथाष्टमे खण्डे—

मैषा प्रथमा ।

द्वयोर्वमिष्ठऋपिः ।

१२ ३२५१ १ ३ २ ३२
 प्रत्युअदश्यायत्यू३च्छन्ती* दुहितादिवः ।

१२ ३१ ५ ३ १२ ३ २ १ २ ३१२
 अपोमहीवृणुतेचक्षपातमोज्योतिष्कृणोतिह्नरी ॥ १ ॥ ७१

* “व्य१ज्छन्ती”—इति ऋग्वेदीयः पाठः, इहत्योपि सायण-
 सम्मतः परं न कापि पुस्तके तथोपलभ्यते ।

७१ उत्तरार्द्धिकस्य १, २, १४, १ = ऋग्वेदस्य ५, ६, १०, १ =
 ऊहे२१, २, ८—१२—१५ = ऊहो१, ३—५, २ ।

२ १   ३ २   १   ३ २
 । प्रताइ । इहा । आइ । इहा । उवद । शी३-
 १   २   १   ३ २   १   ३ १   २
 आयती । उक्था । इहा । आ । इहा । तीदु । हो-
 १   ७   १   ७   १   ३ २   १   ३ २
 उतादिवा२ः । आदिवा२ः । अपो । इहा । ओ । इहा
 १   २ ६   २   १   ७   १   ७   २   १
 माहोवृणुने च । क्षपातमा२ः । आतमा२ः । ज्योताइ ।
 ३ २   १   ३ २   २   १   ७   १
 इहा । आइ । इहा । कृणो । ती३सूनरी२ । ओनरी-
 १
 ६३४३ । ओ२३४५इ । डा ॥ २४ ॥ ७१

“आयती” आगच्छन्ती “व्यच्छन्ती” तमांसि विवामयन्ती
 वर्जयन्ती “दिवा” द्यलोकस्य सूर्यस्य^(१) “दुहिता” पुत्री^(२)
 एवंभूताउपाः “प्रत्यदग्नि” सर्वैः प्रतिदृश्यते (उद्गति पूरणः)

। उपसः ।

(१) - यद्यपि द्यौर्नामं च मूर्धपथाय तथापि युवाचक स्वादि-पदस्य तत्पथायत्वाद-
 र्थापि तत्त्वसत्तमम् । तथाहि—“स्वः, पृथ्विः, नाकः, गौः, विष्टप, नभः-इति षट्
 साधारणानि” इति नि० नै० १, ४ । “साधारणान्यन्तराणि षट् दियशादित्यस्य च”-इति
 च यास्ककृत तद्वाग्व्यनम् नै० नै० २, ११ । वस्तुत आदित्यस्य युस्थत्वात् युवाचक-
 शब्देन द्युगन्धेन चोपचारात् सुग्रहः । तदुक्तम् “मूर्ध्या युस्थानः” नै० दै० १, ५ ।

(२) - “द्युलोकं जायमानत्वात् दिवः दुहिता”-इति वि० । अतएव प्रजापत्यापर-
 पथायस्यादित्यस्य प्रतिदिनं संप्रप्तं पथान् जायमानत्वात् कन्य बलात्कारायवाद् ।

अथ द्वितीया ।

० १ २ ३ १ ० ० १ २

इमाउवान्दिविष्टयउस्माह्वन्तेअश्विना ।

० १ २ ० १ २

० १ २ ० १ २ ३

अयवामङ्गेवसेशचोवसूविशविश्विहगच्छथः ॥ २ ॥ ७२

० १ २ ३ १ ०

० १ २ ३ १ ०

० १ २ ३

० १ २ ३

१

। इमाउवान्दिविष्टया२३४एही । उस्माह्वन्तेअश्विना

सैषा “महो” महतो । यद्वा महो महत्तमो नेशं तमोन्धकारं
 (अप उ इति निपातद्वयसमुदायः । अपेत्यस्यार्धे) “अपोहृणते”
 अपहृणोति । कथं ? “चक्षुषा” दर्शनेन । एषं कृत्वा “सूनरी” ।
 जनानां स्रष्टु नेत्रा(१) “उषाः” “ज्योतिः” प्रकाशं “कृणोति”
 करोति ।

“अपो महो वृणते चक्षुषा” इति छन्दोगाः । अपो मंदि
 व्ययति चक्षुषे” इति बह्वचाः ॥ १ ॥ ७१

“इमाः” “दिविष्टयः” दिवमिच्छन्त्यः प्रजाः ऋत्विजोपि

७२ उत्तरार्द्धिकस्य १,२,१५,१ = ऋग्वेदस्य ५,५,२१,१ =
 आरण्यके ४,१,१५—१६ = ऊहे २१,२,१० = ऊह्ये १,४-५,३ ।

[अश्विनोः साम ।

(३) --शोभनाः नराः यस्याः स्नायकत्वेन सा सूनरी, शोभनैः स्नायकैर्नरैः सस्वधं
 लभ्यते इति वि० ।

अथ ढतीथा ।

अश्विनौ वैवस्वतावृषौ ।

२ ३ १ २

३ १ २ ३ १ २

कुष्ठः कोवामश्विनातपाना देवामर्त्यः ।

५२

२

२

२

२

५२

९

२३४ एही । अयं वामङ्गे वसे शचीवस्व २३४ एही । विशंवि-

३

५२

४

शङ्धिगच्छथा २३४ एही । होपुइ । डा ॥ २५ ॥ ७२

(उद्गतितु चार्थे । हे “अश्विना” अश्विनौ !^(१) उस्त्री ! वा-
सकौ !^(२) “वां” युवां “हवन्ते” आह्वयन्ति । अयमहं वसिष्ठोऽपि
हे “शचीवस्व” कर्मधनौ ! “वां” युवां “अवसे” ऽस्मद्रक्षणाय युव-
योस्तर्पणाय वा “अह्वे” आह्वयामि । किमर्थं मेवं प्रजामप्यय
अपीत्यादरोक्तिरिति तत्राह । “विशंविशं हि गच्छथः” हि
यस्मात् सर्वाः स्तुतिकर्त्रीः प्रजाः प्रति युवां गच्छथः खलु, तस्मा-
देव मुच्यत इति ॥ २ ॥ ७२

(१) --“अश्विनौ यद् अश्विनां सर्वं रमेनाम्यो ज्योतिषान्यः । अश्वैरश्विना-
वित्यौणवाभः । तत्कावश्विनौ द्यानापृथिव्या वितोकेऽहोरात्रावित्येके सूर्याचन्द्रमसा-
वितोके राजानौ पृथक्कृता वित्येतिहासिकाः । तयोः काल ऊर्द्धमर्धरात्रात् प्रकाशी-
भावस्यानुविष्टमनुत्तमोभाग्रौ हि मध्यमो ज्योतिर्भाग आदित्यः ।”-इति जै० दे०
६.१ ।

(२) --“उस्तेति गोनाम । लुप्तोपमं चेदं दृष्टव्यम् उस्त्वा इव । यथा गावः खान्
वराकान् हवन्ते अःह्वयन्ति तदन्तं इति वि० ।

३ १ २ ३ १ २ २ २ ३ २ १ २ १ २

घ्नतावामश्रयाक्षयमाणोऽंशुनेत्थमुआद्वन्यथा ॥ ३ ॥ ७३

४ ५ ४ २ ५ ४ २ ४ १ २ २ २ १ ७ २

I कुष्ठःकोवामश्रिनाआ । तापानोदे । वामर्त्तायाः३

१ २ २ ४ २ ४ २ २ १ २ २
क्षोवा३क्षा३४इ । घ्नता३४वामा१ । श्रयाया३ । क्षोवा३क्षा

४ २ ३ २ २ १ २ १ २ २
३४इ । क्षपा३४माणाः । आंशूना३ । क्षोवा३क्षा३४इ ।

३ २ ३ २ १ ४ २ ५ २ २ २
इत्था३४मुवा३त् । उवा३न् । यथा३४औक्षोवा । ऊ२-

५

३४पा ॥ २६ ॥ ७३

“अश्विना” अश्विनौ ! हे देवा देवौ द्योतमानौ ! “वां” युवां “कुष्ठः” कौ पृथिव्यां वर्त्तमानः “को” मर्त्यः मरण-धर्मा-मनुष्यः स्तोता “तापानः” तापनः प्रकाशको भवति इति शेषः । न कश्चिच्छक्तुयादित्यर्थः । “वां” युवयोरर्थाय “अश्रया” (अश्र-शब्दाद्विस्रो यादेशः^(१)) व्याप्तैरभिषवसाधनैरश्रमभिः^(२) “घ्नता” हन्यमानेन अभिषयमाणेन “अंशुना” सोमेन । यद्वा । अस्मा-

I अश्विनोः संयोजनम् ।

(१)—“सुपांसुल्लक पूर्वसवर्णाच्छेयाडाडाआल्लः । (०, १, ७२)

(२)—“अश्रया क्षुधा” इति वि० ।

अथ चतुर्थी ।

प्रस्तुतः ऋषिः* ।

८ २ ३ १ २

८ २ ३ ३ १ २

अयं वाम्नाधुमत्तमः सुतः सोमो दिविष्टिषु ।

१ २

३ १ २ ३ १ २ २ २ ३ १ २

तमश्विनापिवन्तिरोअन्धं धत्तं रत्नानि दाश्रुषे ॥ ४ ॥ ७४

३ २

४ २ ४

५

५

६ १

। अया ३४म् । अयं वाम्ना । धुमत्ता ईमाः । सुतः

१ २ १ २

५ २

५ २

६ २ २

सोमो र दिविष्टिषु । ओ ३४ । ओ ३४ ३४ । ओ ३४ ।

भिरभिषुतेन “घ्नता” युवामभिगच्छता “अंशुना” सोमेन “चय-
माणः” क्षीयमाणो यजमानः “इत्थमु” इत्थमेव भवति अत्यन्तं
समृद्धो भवतीत्यर्थः । “आदन्” यथा अभिमतान्नरसादिभक्षण-
वान् राजादिरिव । स यथा प्रवृद्धो दृष्टान्तविषयो भवति
तद्वदयमपि भवतीत्यर्थः ॥ ३ ॥ ७३

हे “अश्विना” अश्विनौ ! “वां” युवयोः “दिविष्टिषु” दिव-
षणेषु यज्ञेषु “अयं” पुरोवर्त्ती सोमः “सुतो” अभिषुतः । कौ-

* ‘कुत्सस्यार्षम्’ इति वि० ।

७४ ऋग्वेदस्य १, ४, १, १ ।

I अश्विनोः साम ।

अथ पद्यम् ।

मेधातिथि-मेधातिथी ऋषीः ।

० ० १ २ ३ १ २ ३ २ ० १ २ ३ १ २

आ*त्वासोमस्यगन्धयासदायाचनञ्जगत् ।

१ २ ३ १ २ २ ३ १ २ ३ १ २

भूर्णिम्नगन्धसवनेषुचक्रुधं कर्द्विगानंनयाचिषत् ॥ ५ ॥ ७५

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
तामश्विनापिबतन्तिरोअङ्गियम् । ओ३हा । ओ३हा३४ ।३२ ० १ ० ५ २ ५ ० ३२ २
ओहा । धत्ता०रा१त्ता २ । ओ३हा । ओ३हा३४ । ओहा ।१ १ ० ५ २ ३ ५
निदा२३ । शू२षा२३४ओहावा । ऊ२३४पा ॥ २ ॥ ७४

टिप्पणी: "मध्मत्तमः ।" अतिशयेन माधुर्यवान् । "तिरोअन्ध" (१)
तिरोभूते पूर्वस्मिन्दिनेऽभिषुतं तं सोमं "पिबन्त" । "दाशुषे"
हविर्दत्तवते यजमानाव "रत्नानि रमणीयानि धनानि "धत्त"
प्रयच्छन्तः ।

"दिविष्टिषु" "ऋतावृधे" इति च पाठौ ॥ ४ ॥ ७४

* 'प्रगाथस्यापंम्' इति वि०

* "मा" इति । "गिरा" इति च ऋग्वेदोयः पाठः ।

७५ ऋग्वेदस्य ५, ७, १३, ५ ।

(१) - अहनिभयम् अन्धम् । 'तिरो अन्धं' तृतीयसवनिकम् । अथवा तिर इति
पात्रनाम्न, पात्रे यागाहनि भवः । तिरो अन्धः । त तिरो अन्धम् इति वि०

७८क,

५२ २ २   १   १   १   ५२ २   १५२
I आत्वा सोमा । स्य । गल्दा रया २३४ औक्षोवा । सदा-

१२ ११   १ २ ३   ५   १ १   २२
रया चन्न चञ्जियार ३ । भूर्णा औ २३४ वा । मृगन्न सवनेषु च-

हे “इन्द्र !” “त्वा” त्वां “सवनेषु” यज्ञेषु “सोमस्य” “गल्द-
या”^(१) गालनेन आस्त्रावणेन । “ज्या” जयशीलया स्तुत्या च
(अतएव गिरेति बह्वृचाः पठन्ति^(२)) तथा युक्तौ “अहं”
“सदा” सर्वदा “याचन्” याचमानः सन् “आचुक्षुधं” मा चुक्षुधं
क्रमो धयानि (आ इति प्रतिषेधार्थः, निपातानामनेकार्थत्वात् ।
अतएव बह्वृचाः मात्वेत्यामनन्ति) बहुशो याचमाने त्वयि क्रोधो
जायते तं सोमगालनेन स्तुत्या चापनयामीत्यर्थः । कीदृशं त्वां ?
“भूर्णि” भर्त्तारं^(३) “मृगं न” सिंहमिव भोमं (स्वामिनः इन्द्रस्य

I सोमसाम ।

(१)—‘गल्दा’ इति वाङ्नामसु चतुःपञ्चाशन्नैषण्ड कम् (१, ११) । ‘गल्दा धम-
नयो भवन्ति गलन मासु धीयते’ इति नैषण्डम् (६, २४) ।

“आत्वा विशन्ति त्वं आगल्दा धमनी नाम” —

(ऋ० ८ म० १ अ० १ सू० २० मन्त्रार्थः)

आगल्दा धमनीनाम् इति तु नैषण्डम् । माला सोमस्य गल्दयेति बह्वृक्पठितमन्त्र-
वाङ्मात्रावसरे ‘सोमस्य गालनेनेति’ यास्कश्च ।

(२)—ज्याशब्दोऽचर्गिर्वाचीत्यत्र गिरेति बह्वृक्पाठ एव मानम् ।

(३)—‘भूमणशीलम्’ इति वि० ।

अथ सप्तमी ।

हयोर्वामिष्ठऋषिः ।

५ २ ७ १७ ३ २ ३ १ ३ १ ९

अभीषतस्तदाभरेन्द्रज्यायःकनीयसः ।

३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

पुरुवसुर्हिमघवन्बभूविथभरेभरेचहव्यः ॥ ७ ॥ ७७

२ १ ५ ४ १ २ ४ १ २ ४
साशती २ । उपोऽनूनं युयुजेव । षाणाश्हारी २ । आ१ २ ३ २ १ २ ४ ५ ४
चाजाऽऽगा । मवृचहा । औश्होवा । होपुइ । डा ॥

॥ २८ ॥ ७६

अभिषुण्वित्यर्थः । किं कारणमिति चेत् ? “इन्द्रः” “पिपासति”
सोमं पातु मिच्छति (त्वयैतत्कथमवगतमिति चेत्तत्राह-“वृषणा”
वर्षितारो युवानौ वा । “हरी” अश्वौ “नूनं” अथ “उपो युयु-
जे” उपगम्यैव सारथिर्योजितवान् रथे । “वृचहा” वृत्रस्य हन्ता^(१)
इन्द्रश्च “आ जगाम” आगतवान् ॥

“उपोनूनं” “उपनूनम्”-इति पाठौ ॥ ६ ॥ ७६

७७ ऋग्वेदस्य ५, २, २१, ४ ।

(१) — ‘वृचहा मेघस्य हन्ता’ इति वि० ।

४ २   २   १   २   २ १ २
 I अमोषतस्तदाहाउ । भरा । इन्द्रज्यायः कनीया
 २   २ १   २ १ २   २   १
 २३साः । पुरुवसुर्हिमघवन्वभ्वार३इथा । भराइभार३-
 २   १ २   १   २   १
 रे । चह्व्यः । इडा२३भा३४३ । औ२३४पुइ । डा ॥
 ॥ ३० ॥ ७७

हे “ज्यायो” ज्यायन्निन्द्र ! (“आमन्वितं पूर्वं मविद्यमानवदि-
 तोन्द्रपदस्यविद्यमानवज्ञावात् ज्यायइत्यस्य सर्वानुदात्तत्वाभा-
 वः । नकारस्य कृत्वं^(१) व्यत्ययेन नुमभावो वा^(२) “कनीयसः”
 सतो मम “तत्” प्रसिद्धम् । “अभ्याभर” अभ्याहर । हे “म-
 घवन्” धनवन्निन्द्र ! “पुरुवसुः” बहुभिर्वननोयो “बभूविथ”
 असि । “भरे भरे” मङ्ग्यामे^(३) “च” “ह्व्यो” हातव्यथ बभू-
 विथ^(४) ॥

“मघवन् बभूविथ”-इति छन्दोगाः । ‘मघवत्सना-
 दसि’-इति बह्वृचाः ॥ ७ ॥ ७७

I समुद्रप्रथमेधम् ।

(१) — “रुसम्बुद्धौ (८.३.१)”-इति ।

(२) — “व्यत्ययोवडलम् (३.१.८५)”-इति ।

(३) — ‘भरे’ इति सङ्क्रामनामसु पञ्चम नैषण्ण कम् (२.१.७) ।

(४) — ‘एतदुक्तं भवति—यस्मात् इत्यत्र प्रथमं तस्मादाभरेत्यर्थः’-इति वि० ।

अथाष्टमी ।

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ २

यदिन्द्रयावतस्त्वमेतावदक्षमीशीय ।

३ २ ३ १ २

३ १ २ ३ १ २

स्तोतारमिद्विधिषेरदावसोनपापत्वायर^१सिषं ॥ ८ ॥ ७८

२ १

४ २ ५

२ १ २ २

२ २

I यदिन्द्रा^२श्वावतस्तुवाम् । एतावदक्षमीशीया ।

३ २

२

३ २

१ २

१ २

स्तोतारा^३श्मीत् । दोधिषे । रदावा^४श्सा^५श्उ । नपापा^६श्

५

१

२

३

५

४

५

४त्वा । यारौवा^७ओ^८श्वा । सा^९पूइषो^{१०}इ^{११}च्चाइ ॥ ३१ ॥

५

३ २ २ ३ ४ ५

१

२

१

२

४

५

II यदिन्द्रयावतस्तुवाम् । आइता^{१२} । वादा^{१३}क्षामी ।

हे “इन्द्र!” “यद्” यतो^(१) “यावतो” धनस्य “ईशिषे” “ए-
तावत्” (षष्ठालुक्^(२)) एतावतो धनस्य “अहमीशीय” ईश्वरो

७८ उत्तराश्वि^१कस्य ८, १, १२, १ = ऋग्वेदस्य ५, ३, २०, ३ =
जहे २२, २० = जह्ये ५, २० — ५, २२ ।

I, II वैरूपे हे ।

(१) — ‘यच्छब्दो यदिन्द्रस्यार्थः’ इति नि० ।

(२) — सुपां-सुन्निगितादिना ।

अथ नवमी ।

तृमेधच्छिषः ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
त्वमिन्द्र प्रतूर्तिषमिविश्वाअसिस्पृधः ।

१ २ १ २ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
शायारऽ१२ । स्तोतारमी२३त् । दधिषेरदा । वासा३
१ २ १ १ २ १ ३ ४ ४
१२३ । नापापात्वारऽ३ । यारौवाओ२३४वा । साध-
५
इषो६६इ ॥ ३२ ॥ ७८

भवेयम् । हे “रदावसो !” रदति ददाति वसूनीति रद्वसुः^(१)
तादृश हे इन्द्र ततोऽहमस्मदीयं “स्तोतारम्” “इत् दधिषे”
धनप्रदानेन धारयेयमेव । “पापत्वाय” क्षीणत्वाय^(२) “न रंसिषं
न दयाम् ।

“स्तोतारमिद्वधिषेरदावसोनपापत्वायरंसिषम्”-इति
कन्दोगाः । “दधिषेयरदावसोनपापत्वायरामीय”-इति
बह्वृचाः ॥ ८ ॥ ७८

(१)—रदावसो इति दीर्घमध्यपाठोऽस्ति ऋचि । “द्वयोऽतस्मिन्”-(६,३,१३५,)-
इति तत्प्राथम्यम् ।

(२)—‘पापभक्षाय पापाक्ताय’-इति वि० ।

६ १ २ ३ १ २ २ १ २ ३ १ २ ३ १
अशस्तिहाजनितावृत्रतू*रसित्वं तूर्यतेरुष्यतः ॥ ८ ॥ ७८

४ ५ ४ ५ ४ ५ १ २ २
। त्वमिन्द्रोद्वाइ । प्रतूर्तिष्वोवा । अभिविश्वाः ।

१ २ १ २ २ ४ १ २
असाइस्याश्वाँरः । अशस्तिहाजनितावृ । त्रातूँरा-

१ २ ३ २ १ २ ४ ५ ४
साँरइ । त्वां तूर्यारः । तरुष्यता । औइद्वोवा । द्यो-

पूइ । डा ॥ ३३ ॥ ७८

हे “इन्द्र !” “त्वं” “प्रतूर्तिषु” सङ्ग्रामेषु^(१) “विश्वाः”
सर्वाः “स्यधो” युद्धकारिणीः शत्रुसेनाः^(२) “अभ्यसि” अभिभवसि
किञ्च । हे “तूर्य !” शत्रूणां वाधक इन्द्र । त्वम् “अशस्तिहा”
देवानामशस्तीनां हन्तासि । “जनिता” असुरेभ्यः अशस्तीनां

* “विश्वतू”-इत्यपि पाठः कचिद्वेदीयपुस्तके दृश्यते ।

७८ उत्तरार्द्धिकस्य ८, १, ८, १ = ऋग्वेदस्य ६, ७, ३, ५ =
आरण्यके ८, १, ३४ ।

I वैश्वदेवम् ।

(१)--प्रकर्षक तूर्यको हिंस्यन्ते यत्र, स प्रतूर्तिः सङ्ग्रामः ।

(२)--‘स्यधो’-इति सङ्ग्रामनामसु जनविंशतितमं नैघण्टुकम् (२, १७) । स्य धं
कुर्यन्ति इति स्युधयतेः किंपि स्युधः सङ्ग्रामकारिणीः सेनाः ।

अथ दशमी ।

नोधाच्छेषिः* ।

१२ २२ ३१२ २४ ३१२ २२ ३ १ २

प्रयोरिरिच्छ*ओजसादिवःसदोभ्यस्परि† ।

१ २ २१ २ १ २ ३ ३ ३ १ २

नत्वाविद्याचरजइन्द्रपार्थिवमतिविश्वं ववक्षिथ‡ ॥ १० ॥ ८०

॥ इति द्वितीय-दशति ॥

जनयिता चासि । “वृत्रतूः” (०) सर्वस्य शत्रुवर्गस्य हिंसिता
चासि । “तकण्ठतः” बाधकांश्च (१) बाधमानोसि ॥ ८ ॥ ७९

* “मेधसन्नाधम्” इति वि० ।

* “प्रहिरिरिच्छ”-इति

† “दिवोअन्तभ्यस्परि”-इति

‡ “पार्थिवमनुस्वधांववक्षिथ”-इति च ।

} ऋग्वेदीयाः पाठाः ।

८० ऋग्वेदस्य ६, ६, ११, ५ ।

(०)—तूरिति तूर्यतेर्हि सार्धस्य कषण् ।

(१)—तकण्ठतिर्बधकर्म तस्यदं कषण् । तथाहि—“वनुष्यतिर्हैनिकर्मा”-इत्यादि
“तकण्ठतिरप्येवं कर्मेति नैदक्तं दृष्टव्यम् ५.९ । विवरणकारणं, ‘तकण्ठतिर्बधकर्म’,
तकण्ठतु मिच्छन्ति शान् तवक्षतः (ये लो जम् मिच्छन्ति तान्) प्रतिहिंसेत्यर्थः’ इति
आचष्टे ।

^४२ ^४ ^५ ^२ ^१ ^५ ^१
। प्रयोरिरिच्छञ्जसा६ए । दिवः सदोरभ्यस्परि । न

^७ ^{१२} ^५ ^२ ^१ ^{२२} ^५ ^१
त्वाविद्या । औक्षे३वा । चा । रजः । औक्षे३वाइ ।

^{१२} ^१ ^१ ^१ ^१
द्रपार्थिवाम् । अतिवार३इश्वाम् । वावक्षिथ । इ३२-

^२ ^१
३भा३४३ । ओ२३४५इ । डा ॥ ३४ ॥ ८०

हे “इन्द्र !” यस्त्वं “दिवो” द्युलोकस्य “सदोभ्यः” स्थानेभ्यः^(१) परिपर्यन्तेभ्यः “ञ्जसा”बलेनैव “प्र रिरिच्छे” प्रकर्षणातिरिक्तो भवसि^(२) (रिच्छेर्लटि बहुलञ्छन्दसीति श्रुः । प्रत्ययस्वरः) किञ्च । हे इन्द्र ! “पार्थिवं” पृथिव्यां भवं “रजो” लोकः “त्वा” त्वां महता स्व-शरीरेण “न विद्याच” न व्याप्नोति (द्यावा-पृथिवीभ्यामपि स्वतः स त्वं बलेन समर्थोऽसीत्यर्थः) एवम्भूतः स त्वम् अस्मान् “विश्वम्” “अति” अतिक्रम्य “वावक्षिथ” ।

I पुरीषम् ।

(१)—‘दिवः अथयवभूतानि सदःस्थानानि तेभ्यः । पञ्चमीनिर्देशात् आगत्येति वाक्यशेषः’-इति वि० ।

(२)—‘रिच हिंसायामित्यस्य मध्यमपुरुषैकवचने एतद्रूपं, यस्त्वं प्रकर्षेण हिंससीत्यर्थः । कान् सामर्थ्याञ्चून्’-इति वि० ।

बोद्धमिच्छ^(१) (वहेः सन्नन्तस्य छान्दमेर्लिटि रूपं मन्त्रत्वादाम-
भावः ॥

इति त्रीसायणाचार्य-विरचिते माधवीये सामवेदार्थ प्रकाशे बन्दोवाख्यानं
द्वितीयस्याध्यायस्याहमः खण्डः ॥ ८ ॥

॥ इति वार्हतेमैन्द्रम्^(१) ॥

— २०४४००० —

असाविदेवमेकोनविंशत्तासु प्रवोमहे ।

त्रिपदोक्तविराडन्यास्त्रिष्टुभोष्टोर्ध्वविंगतिः^(१) ।

ऐन्द्रीषु तासु तास्यस्य स्तुति रेषा त्यमुष्विति ।

पर्वतेन सहेन्द्रस्य गीरिन्द्रापर्वतेत्यपि^(२) ॥

(१)—‘ववचित्थे’ इति महद्गामसु षतुह्मं नैषण्ड्यकम् (३.३) अतएव ‘महान् भवमो
त्यर्थः’-इति वि० ।

(२)—इन्द्रदेवताका दृष्टतीक्ष्णदत्ताः सन्निधे मन्त्रालोपां प्रकरणं समाप्तं मित्यर्थः ।

(३)—असावि देवमित्यादिषु कोऽप्येति ऋक्पर्यन्तं एकविंशत्, तत्र असावीत्या-
रभ्य तत्तत्तुरित्यन्तान् त्रयोदशदात्मका नवमखण्डात्मका वा ऋचो दश, ततः अवरूपस्यो
इत्यारभ्य ओषधीष्वित्यन्तान् षतुर्दशदात्मका दशमखण्डात्मका वा ऋचो नव, ततः
त्यमुष्वित्यारभ्य सजीवादित्यन्ताः पञ्चमदशदात्मका एकादशखण्डात्मका वा ऋचो
दशति सङ्कलनयोनिरिति । तासु ऋचु प्रवोमहे-इति तु षोडशतमा, त्रिपदा इयं
विराट् इत्युक्ता विषाद्विराट् बन्दुका इति पूर्वाचार्यैः कथितेत्यर्थः । ‘अन्याः ऋचो-
र्हविंशतिः अष्टाविंशत्युच्यते ऋचः त्रिष्टुभः’ इति सम्प्रति व्याख्यासमानानामृचां
बन्दः-सङ्कतेः ।

(४)—ऐन्द्र-पर्व-गतानाम् प्रकरणकलादैन्द्रत्वं सिद्धमेव, तासु ऐन्द्रीषु ऋचु त्यमुषु-
इति विंशतितमा ऋक्, एषा तास्यस्य मध्यमस्थानाग्निविशेषस्य । नदाह यावत्—
“तास्यः लट्वा व्याख्यानं (दे० ४. २७)” माध्यमिकस्यैव त्याज्यमर्थः न च स्थानं समाख्या-

तच्च नवमखण्डे—

सैषा प्रथमा ।

द्वयोर्वसिष्ठऋषिः ।

१२ ३१२ २२ ३२ क २२ ३ १ २ २ १ २
असाविदेवंगोऋजीकमन्धोन्यस्मिन्निन्द्रो जनुषेमुवोच ।

१ २ ३ १२ २२ ३ २ २ १ २ ३ १ २
बोधामसित्वाह्यं श्रयज्ञैर्बोधानः स्तोममन्धसोमदेषु ॥१॥८१

I असौहोवाश्चाइ । वोऽ३४दे । वाङ्गोऋ । जी-
कमन्धाः । न्यौहोवाश्चा । स्मौऽ३४नी । द्रौजनु ।
षेमुवोचा । बोधौहोवाश्चाइ । माऽ३४मी । त्वाह्रि ।

“देवं” दीप्तं^(१) “गोऋजीक” गोभिः संस्कृतं गव्येन मिश्रित-
मित्यर्थः^(१) । “अन्धः” सोमरूप मन्त्रम् “असावि” अभिषुतम् ।

८१ ऋग्वेदस्य ५, ३, ३, १ = आरण्यके ३, २८—३० ।

I प्राकर्षम् ।

नोऽग्निरिति श्राकपूर्णिः (दे० २, १३)] कृतिः ; किञ्च ‘इन्द्रस्य गोरिति सप्तविंशति
तमा अपिच ‘इन्द्रपर्वता’ इति षड्विंशतितमा ऋक्, इवमपि पर्वते न सद्य इन्द्रस्य
कृतिः न केवलेन्द्रस्येत्यर्थः ।

(१)—‘देवं’ द्वितीयैकवचनस्य सिद्धं षष्ठ्येकवचनस्य स्थाने द्रष्टव्यं, देवस्य इन्द्रस्यार्थात्
इति वि० ।

(२)—गो-शब्देनेष्ट गोविंकारं गव्यम्, ऋजीक च मिश्रम् ।

अथ द्वितीया ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १०० १०१ १०२ १०३ १०४ १०५ १०६ १०७ १०८ १०९ ११० १११ ११२ ११३ ११४ ११५ ११६ ११७ ११८ ११९ १२० १२१ १२२ १२३ १२४ १२५ १२६ १२७ १२८ १२९ १३० १३१ १३२ १३३ १३४ १३५ १३६ १३७ १३८ १३९ १४० १४१ १४२ १४३ १४४ १४५ १४६ १४७ १४८ १४९ १५० १५१ १५२ १५३ १५४ १५५ १५६ १५७ १५८ १५९ १६० १६१ १६२ १६३ १६४ १६५ १६६ १६७ १६८ १६९ १७० १७१ १७२ १७३ १७४ १७५ १७६ १७७ १७८ १७९ १८० १८१ १८२ १८३ १८४ १८५ १८६ १८७ १८८ १८९ १९० १९१ १९२ १९३ १९४ १९५ १९६ १९७ १९८ १९९ २०० २०१ २०२ २०३ २०४ २०५ २०६ २०७ २०८ २०९ २१० २११ २१२ २१३ २१४ २१५ २१६ २१७ २१८ २१९ २२० २२१ २२२ २२३ २२४ २२५ २२६ २२७ २२८ २२९ २३० २३१ २३२ २३३ २३४ २३५ २३६ २३७ २३८ २३९ २४० २४१ २४२ २४३ २४४ २४५ २४६ २४७ २४८ २४९ २५० २५१ २५२ २५३ २५४ २५५ २५६ २५७ २५८ २५९ २६० २६१ २६२ २६३ २६४ २६५ २६६ २६७ २६८ २६९ २७० २७१ २७२ २७३ २७४ २७५ २७६ २७७ २७८ २७९ २८० २८१ २८२ २८३ २८४ २८५ २८६ २८७ २८८ २८९ २९० २९१ २९२ २९३ २९४ २९५ २९६ २९७ २९८ २९९ ३०० ३०१ ३०२ ३०३ ३०४ ३०५ ३०६ ३०७ ३०८ ३०९ ३१० ३११ ३१२ ३१३ ३१४ ३१५ ३१६ ३१७ ३१८ ३१९ ३२० ३२१ ३२२ ३२३ ३२४ ३२५ ३२६ ३२७ ३२८ ३२९ ३३० ३३१ ३३२ ३३३ ३३४ ३३५ ३३६ ३३७ ३३८ ३३९ ३४० ३४१ ३४२ ३४३ ३४४ ३४५ ३४६ ३४७ ३४८ ३४९ ३५० ३५१ ३५२ ३५३ ३५४ ३५५ ३५६ ३५७ ३५८ ३५९ ३६० ३६१ ३६२ ३६३ ३६४ ३६५ ३६६ ३६७ ३६८ ३६९ ३७० ३७१ ३७२ ३७३ ३७४ ३७५ ३७६ ३७७ ३७८ ३७९ ३८० ३८१ ३८२ ३८३ ३८४ ३८५ ३८६ ३८७ ३८८ ३८९ ३९० ३९१ ३९२ ३९३ ३९४ ३९५ ३९६ ३९७ ३९८ ३९९ ४०० ४०१ ४०२ ४०३ ४०४ ४०५ ४०६ ४०७ ४०८ ४०९ ४१० ४११ ४१२ ४१३ ४१४ ४१५ ४१६ ४१७ ४१८ ४१९ ४२० ४२१ ४२२ ४२३ ४२४ ४२५ ४२६ ४२७ ४२८ ४२९ ४३० ४३१ ४३२ ४३३ ४३४ ४३५ ४३६ ४३७ ४३८ ४३९ ४४० ४४१ ४४२ ४४३ ४४४ ४४५ ४४६ ४४७ ४४८ ४४९ ४५० ४५१ ४५२ ४५३ ४५४ ४५५ ४५६ ४५७ ४५८ ४५९ ४६० ४६१ ४६२ ४६३ ४६४ ४६५ ४६६ ४६७ ४६८ ४६९ ४७० ४७१ ४७२ ४७३ ४७४ ४७५ ४७६ ४७७ ४७८ ४७९ ४८० ४८१ ४८२ ४८३ ४८४ ४८५ ४८६ ४८७ ४८८ ४८९ ४९० ४९१ ४९२ ४९३ ४९४ ४९५ ४९६ ४९७ ४९८ ४९९ ५०० ५०१ ५०२ ५०३ ५०४ ५०५ ५०६ ५०७ ५०८ ५०९ ५१० ५११ ५१२ ५१३ ५१४ ५१५ ५१६ ५१७ ५१८ ५१९ ५२० ५२१ ५२२ ५२३ ५२४ ५२५ ५२६ ५२७ ५२८ ५२९ ५३० ५३१ ५३२ ५३३ ५३४ ५३५ ५३६ ५३७ ५३८ ५३९ ५४० ५४१ ५४२ ५४३ ५४४ ५४५ ५४६ ५४७ ५४८ ५४९ ५५० ५५१ ५५२ ५५३ ५५४ ५५५ ५५६ ५५७ ५५८ ५५९ ५६० ५६१ ५६२ ५६३ ५६४ ५६५ ५६६ ५६७ ५६८ ५६९ ५७० ५७१ ५७२ ५७३ ५७४ ५७५ ५७६ ५७७ ५७८ ५७९ ५८० ५८१ ५८२ ५८३ ५८४ ५८५ ५८६ ५८७ ५८८ ५८९ ५९० ५९१ ५९२ ५९३ ५९४ ५९५ ५९६ ५९७ ५९८ ५९९ ६०० ६०१ ६०२ ६०३ ६०४ ६०५ ६०६ ६०७ ६०८ ६०९ ६१० ६११ ६१२ ६१३ ६१४ ६१५ ६१६ ६१७ ६१८ ६१९ ६२० ६२१ ६२२ ६२३ ६२४ ६२५ ६२६ ६२७ ६२८ ६२९ ६३० ६३१ ६३२ ६३३ ६३४ ६३५ ६३६ ६३७ ६३८ ६३९ ६४० ६४१ ६४२ ६४३ ६४४ ६४५ ६४६ ६४७ ६४८ ६४९ ६५० ६५१ ६५२ ६५३ ६५४ ६५५ ६५६ ६५७ ६५८ ६५९ ६६० ६६१ ६६२ ६६३ ६६४ ६६५ ६६६ ६६७ ६६८ ६६९ ६७० ६७१ ६७२ ६७३ ६७४ ६७५ ६७६ ६७७ ६७८ ६७९ ६८० ६८१ ६८२ ६८३ ६८४ ६८५ ६८६ ६८७ ६८८ ६८९ ६९० ६९१ ६९२ ६९३ ६९४ ६९५ ६९६ ६९७ ६९८ ६९९ ७०० ७०१ ७०२ ७०३ ७०४ ७०५ ७०६ ७०७ ७०८ ७०९ ७१० ७११ ७१२ ७१३ ७१४ ७१५ ७१६ ७१७ ७१८ ७१९ ७२० ७२१ ७२२ ७२३ ७२४ ७२५ ७२६ ७२७ ७२८ ७२९ ७३० ७३१ ७३२ ७३३ ७३४ ७३५ ७३६ ७३७ ७३८ ७३९ ७४० ७४१ ७४२ ७४३ ७४४ ७४५ ७४६ ७४७ ७४८ ७४९ ७५० ७५१ ७५२ ७५३ ७५४ ७५५ ७५६ ७५७ ७५८ ७५९ ७६० ७६१ ७६२ ७६३ ७६४ ७६५ ७६६ ७६७ ७६८ ७६९ ७७० ७७१ ७७२ ७७३ ७७४ ७७५ ७७६ ७७७ ७७८ ७७९ ७८० ७८१ ७८२ ७८३ ७८४ ७८५ ७८६ ७८७ ७८८ ७८९ ७९० ७९१ ७९२ ७९३ ७९४ ७९५ ७९६ ७९७ ७९८ ७९९ ८०० ८०१ ८०२ ८०३ ८०४ ८०५ ८०६ ८०७ ८०८ ८०९ ८१० ८११ ८१२ ८१३ ८१४ ८१५ ८१६ ८१७ ८१८ ८१९ ८२० ८२१ ८२२ ८२३ ८२४ ८२५ ८२६ ८२७ ८२८ ८२९ ८३० ८३१ ८३२ ८३३ ८३४ ८३५ ८३६ ८३७ ८३८ ८३९ ८४० ८४१ ८४२ ८४३ ८४४ ८४५ ८४६ ८४७ ८४८ ८४९ ८५० ८५१ ८५२ ८५३ ८५४ ८५५ ८५६ ८५७ ८५८ ८५९ ८६० ८६१ ८६२ ८६३ ८६४ ८६५ ८६६ ८६७ ८६८ ८६९ ८७० ८७१ ८७२ ८७३ ८७४ ८७५ ८७६ ८७७ ८७८ ८७९ ८८० ८८१ ८८२ ८८३ ८८४ ८८५ ८८६ ८८७ ८८८ ८८९ ८९० ८९१ ८९२ ८९३ ८९४ ८९५ ८९६ ८९७ ८९८ ८९९ ९०० ९०१ ९०२ ९०३ ९०४ ९०५ ९०६ ९०७ ९०८ ९०९ ९१० ९११ ९१२ ९१३ ९१४ ९१५ ९१६ ९१७ ९१८ ९१९ ९२० ९२१ ९२२ ९२३ ९२४ ९२५ ९२६ ९२७ ९२८ ९२९ ९३० ९३१ ९३२ ९३३ ९३४ ९३५ ९३६ ९३७ ९३८ ९३९ ९४० ९४१ ९४२ ९४३ ९४४ ९४५ ९४६ ९४७ ९४८ ९४९ ९५० ९५१ ९५२ ९५३ ९५४ ९५५ ९५६ ९५७ ९५८ ९५९ ९६० ९६१ ९६२ ९६३ ९६४ ९६५ ९६६ ९६७ ९६८ ९६९ ९७० ९७१ ९७२ ९७३ ९७४ ९७५ ९७६ ९७७ ९७८ ९७९ ९८० ९८१ ९८२ ९८३ ९८४ ९८५ ९८६ ९८७ ९८८ ९८९ ९९० ९९१ ९९२ ९९३ ९९४ ९९५ ९९६ ९९७ ९९८ ९९९ १०००

एक्षिया । आ२३४वा । चा३४ । औक्षोवा । ई२३४५॥

॥ ३६ ॥ ८१

“ईम्” अयम्^(१) “इन्द्रः” “अस्मिन्” अभिषुते सोमरूपेऽन्वसि
“जनषा”^(२) स्वभावत एव “न्यवोच” नितरां सङ्गतो भवति^(३)
(उच समवाये) [अथ प्रत्यक्षस्तुतिः^(४)]-हे “हृयश्च !”^(५) “त्वा” त्वां
“यज्ञैः” स्तोत्रैः हविर्भिर्वा “बोधामसि” बोधयामः । “अन्वसः”
सोमस्य “मदेषु” “नो” अस्माकं “स्तोमं” स्तोत्रं “बोध”
बुध्यस्व ॥ १ ॥ ८१ *

(३)-निरुक्तं तु ‘ईम्’-इति पदपूर्वार्थे व्यवस्थितम्, तथाहि-“अथ ये प्रष्टव्येऽर्थे
ऽसिताक्षरेषु ग्रन्थेषु वाक्यपूग्णा आगच्छन्ति पदपूर्वार्थे मित्ताक्षरेष्वनर्थकाः कमी-
मिद्विति” मे० १, ८ । अत एव ईमिति पादपूर्वः-इति वि० ।

(४)-‘अनुपेति तृतीयैकवचनमिदं पञ्चम्यकस्य स्थाने दृष्टव्यम्, पञ्चमी निर्देशाच्च
प्रभृतीति वाक्यशेषः, जगन्, प्रभृति’-इति वि० ।

(५)-‘न्यवोच उक्तवान्’-इति वि० ।

(६) बोधेति मध्यमपुरुषयोगादित्यर्थः । तथाहि-“अथ प्रत्यक्षकृता मध्यमपुरुष-
योगात्त्वमिति चेतने सर्वनाम्ना”-इत्यादि नि० ७, ९ ।

(७)-हरी हरिदुवर्णा अक्षौ यस्य, चे तादृशः ।

* ॥ इति अर्द्धः प्रपाठकः ॥

^{३ १ २   ३ २   ६ २   ३ २ ३   १ २   ६ १ २   ६ १   २}
असोयथानोवितावृधश्चिद्दोवसूनिममदश्चसोमैः ॥२॥८२

^{४ ५   १   २   १   २, ३ ४ ५}
I योनोः । तआइ । द्राइसद । नाअकारी ।

^{४ ५   १   २   २, ३ ४ ५   ४ ५}
तामा । नृभाइः । पुरुहू । ताप्रयाह्नी । आमाः ।

^{१   २   १   २, ३ ४ ५   ४ ५   १}
यथा । नोअवि । तावृधश्चोत् । दादाः । वस्त्र ।

^{२   १   २   २   ४}
नीश्मम । दाइ४इः । चाइसोप्रमाई५६इ ॥१॥

^{१ २ ३ २   ३ ४ ५   ४ ५   १ २}
II योनिष्टआइ । द्रसदनाइ । होवा । आकाइ ।

^{२, ३ ४ ५   ४ ५   १   २   २, ३ ४ ५}
राइतमानृभीः । होवा । पू । रुहू । ताप्रयाह्नी ।

हे “इन्द्र !” “ते” तव “सदने” “सदनार्थ” “योनिः” स्थानम्
“अकारि” । हे “पुरुहूत” बहुभिराहतेन्द्र ! “वृभिः” नष्टभि-
र्मरुद्भिः^(१) सार्धं “त” योनिम् “आ प्रयाहि” । “नो” उन्माकं “यथा”

८२ ऋग्वेदस्य ५, ३, ८, १ ।

I, II योनिनी हे ।

(१)—‘नृभिः ऋत्विग्भिः’ इति वि० ।

^{४ ५ ४} १ २ १ २ १
 I अदद्दुत् । समष्टजोविखानि । त्वमणी२४-
^{५ २ २ २ १ २ १ २ ५ २}
 ४वान् । बद्धधानां अराम्णः । महान्ता२३४मी । द्रप-
^{१ २ १ ५ १ २ १ २ १}
 र्वतंविद्यादः । सृजाङ्गा२३४राः । अवयद्धान । वारङ्ग-
^{२ १}
 द्वा३४३न् । ओ२३४पुद् । डा ॥ ३ ॥

हे “इन्द्र !” “त्वम्” “उत्तम्” उत्तम्यमानं मेघं “अदद्दुत्”
 विदारितवानसि । तदनन्तरं “खानि” मेघस्थोदकनिर्गमनहा-
 राणि^(१) “व्यसृजः” विशेषेण सृष्टवानसि । किञ्च । “बद्धधानान्”
 “अणवान्” उदकवती मेघान् “अरम्णाः” “विसर्जयसि” क्षारय-
 स्तीत्यर्थः (अत्र रम्णातिर्विसर्जनकर्मा^(२)) हे इन्द्र ! “यत्” यत्नं
 (यदिति लिङ्गव्यत्ययः) “महान्त” प्रभूतं “पर्वतं” मेघं^(३) विवृत-

(१)—“खानि” आकाशानि उदकाभिगमनशोकातीत्यर्थः ।

(२)—अन्यत्र संयमनकर्मत्वाच्च साधनः ।

(३)—पर्वतमिति मेघ-वासस्तु नवमम् ।

४५ ४५ ४५ ४

१२

२

II, अदद् रूत्समसृजाः । विखानि । त्वमर्णवान्वद-

२२ २१ २ १२ २१ २
 धानां अरा२३मणाः । महान्तमिन्द्रपर्वतं वियार३दाः ।

१ २२ १२ १२२ १ २ ५२ २
 सृजाद्वारा२ः । अवयदान । वार । यार३४औसो-

२ १ १ १ १

वा । दार३४पुन् ॥ ४ ॥ ८३

वानसि । “धारा” अपां “वि सृजत्” व्यसृजः विसर्जितवा-
 नसि । “यद्” यदा “दानवान्” दनोः पुतान् । यदा । उदकस्य
 दाहृन् मेघान् “अवहन्” अभिहतवानसि । [अत्र निरुक्तम्—
 “अदृणा उत्समुत्सउत्तरणाहोत्सदनाहोत्स्यन्दनाहोनत्तेर्वाव्यसृजोस्य
 खानि त्वमर्णवानर्णस्वत एतानित्यादि^(४)] ।

“वियदः सृजद्वारा अवयदानवान्”—“वियदः सृजो-
 विधारा अवदानवं हन्—इति च पाठौ ॥ ३ ॥ ८३

I, II औरस्ये हे ।

(४)—इत्यादि पदेनाख्यापरांशोपाङ्गः, तथाहि—(एतानित्यस्यानन्तरम्) “माध्यमि-
 कान्तसंख्यायान् बाबध्यमानानरम्भाः । रम्भातिः सयमनकसी विसर्जनकर्मा वा ।
 महान्तमिन्द्र पर्वतं मेघं यद् अवसृजोर्वाव्यसृजो ऽस्य धारा अवहन्नेन दानवं दान-
 कर्माकम्”—इति ।

अथ षतुर्थी ।

पृथीवेन्यऋषिः ।

सु^३ष्वा^१णा^२स^३इ^३न्द्र^१स्तु^२म^३सि^३त्वा^१स^३नि^३ष्य^१न्त^२श्चि^३त्तु^१वि^२नृ^३म्ण^१वा^२ज^३म् ।
 आ^१नो^२भर^३सु^३वि^३तं^१य^२स्य^३को^१ना^२तना^३त्मा^१ना^२स^३द्वा^१मा^२त्वो^३ताः ॥४॥८४

I सु^४ष्वा^५णा^५साः । इ^३न्द्र^२स्तु^३ । म^२सि^३त्वा^५ । स^४नि^५ष्य-
 न्त^४श्चि^५त्तु^५वि । नृ^३ । म्ण^३वा^२र^३३४^३जाम् । आ^३नः । भरा-
 ओ^३र^५३४^५वा । सु^४वि^५तं^५य^५स्य^५को । ना । ता^५ना^५त्मा^५ना । स^३हि-
 या । मा^३३४^३ । तू^३३^५वो^५पू^५ता^५६पू^५६ः ॥५॥

II औ^२३^२चो^२३^२चो^२इ । स^३४^५३^१४^१षा । णा^३साः । इ^३न्द्र^३स्तु ।

हे “इन्द्र !” “सुष्वाणासः” सोममभिषुतवन्तो वयं त्वां “स्तु-
 मसि” स्तमः । हे “तुविनृम्ण” बहुबल बहुधन वा इन्द्र !
 “वृज” चरु-पुरोडाशादि-लक्षणमयं “सनिष्यन्तः” दत्तवन्तः
 सम्भक्तवन्तो वा वयं त्वां स्तमः । यत एवं अतो हेतोः “नो”
 ऽस्मभ्यं “सुवितं” सुष्ठु प्राप्तव्यं शोभनं धनम् “आभर” आहर
 प्रयच्छ । “यस्य” यद्धनमतिप्रियत्वेन “कोना” (कर्मैः कान्तिकर्मण

८४ ऋग्वेदस्य ८, ८, १ ।

I, II पार्थे हे ।

^{२ ३ ५} मसित्वा । ^{१ २ २} औश्चोश्चोद् । ^{३ ५} सार३४नी । ^१ ध्यन्ताः ।
^{१ १} चीरुत्तुवि । ^{२ ३ ४ ५} नृम्णवाजाम् । ^{२ २ १} औश्चोश्चोद् । ^१ आर३४
^५ नाः । ^१ भरा । ^२ सुविता३म् । ^{२ ३ ४ ५} यस्यकोना । ^{२ १} औश्चोश्चोद् ।
^{२ ३ ५ १} त्ना । ^{२ १ २} ताना । ^{२ ३} सच्चिया । ^{२ ४} मा३४३ । ^{२ ४} तू३वोपू-
 ताईपू६ः ॥ ६ ॥ ८४

इदं रूपं । पचाद्यच् । अकारस्य व्यत्ययेन ओकारः । प्रथमैक-
 वचनस्याकारः) कामयमानो भवसि तद्धनमाभरेत्यर्थः^(१) । वयं च
 “त्वोताः” त्वया रक्षिताः सन्तः । “तना” (धननामैतत्^(१))
 विस्तृतानि धनानि “तना”^(१) आत्मना स्वयमेव अन्य-नैरपक्ष्ये-
 णैव “सद्ग्राम” (सह अभिभवे । धातूनामनेकार्थत्वात्) त्वत्प्रसा-
 दात्तमेमहि ।

“सनिध्यन्तश्चित्तुविनृम्णवाजम्”-इति छन्दोगाः । “सस-
 वांसश्च”-इति बह्वृचाः ।

“कोनातनात्मनासद्ग्राम”-“चाकन्तनातनासनुयाम”-
 इति पाठो ॥ ४ ॥ ८४

(१)--“किं पुनरभि भवेम ? कोनाः, कृतिप्रसाद्य ते जनाश्च कोनाः । आन्दस-
 त्वात् कुशन्त्यस्य क-भावः । पञ्चम्यं कवचमस्य आन्दसत्वाद्वादादेशः । कोनात् ।
 कृतिप्रसाद् जनाश्च शब्दोरित्यर्थः”-इति वि० ।

(२)--तनेति धननामसु जनविंशतितमं नैषष्टकम् १, १० ।

(३)--“मन्त्रे आहोरात्रेऽन्तः । ६ । ४ । १४१ ।”-इत्यात्मनाकारलोपः ।

अथ पञ्चमी ।

सप्तगुक्तृषिः* ।

^{३ २ ३ १ २ ३ १ २ १ २ ३ १ २ ३ १ २}
जगृह्णा*तेदक्षिणमिन्द्रहस्तं वसूयवो वसुपते वहनाम् । विद्वा
^{३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २}
दित्वा गोपतिं गृह्णरगो नामस्तभ्यचित्रं वृषणं रयिन्दाः ॥ ५ ॥ ८५
^{५ २ ३ २ ३ ५ १ २}
I जगृह्णातेदक्षिणमोहाओहाईण । इन्द्रहारस्ता-
^{२ १ २ २ ३ ५ १ २}
म् । वसूयवो । वसूपा३ । तावसू । नाम् । ओ३ ।
^{२ १ २ २ ३ ५ १ २}
हा । ओ३ । हा३ण । विद्वाहित्वा । गोपती३म् ।
^{२ ३ ५ १ २ २ ३ ५ १ २}
गृह्णरगो । नाम् । ओ३ । हा । ओ३ । हा३ण । अ-
^{१ २ ३ ५ १ २ २ ३ ५ १ २}
स्तभ्यच्चाइ । चा३०वृष । णं रयिम् । दाः । ओ३ ।
^{२ १ २ २ ३ ५ १ २ २ ३ ५ १ २}
हा । ओ३ । हा३ण । रयाइन्द्रा३उवा३ । ऊ३३पा ।
^{२ १ २ २ ३ ५ १ २ २ ३ ५ १ २}
ओ३ओ३ओ३वा३उ३उ३ । वा । ई३३३५ ॥ ७ ॥

* “महगोराषम्”-इति वि० ।

* “जगृह्णा”-इति ऋग्वेदीयः पाठः ।

८५ ऋग्वेदस्य ८, १, ३, १ ।

^५ ४२ ५२ ४ ५ ^{४ ४२} ^५ ^{२ १}
 II जगृह्णातेदक्षिणम् । औक्षीक्षीवाहाइ । इन्द्रा
^३ ^५ ^{२ २ १} ^२ ^{२ १} ^{२ ५} ^२
 चार३४स्ताम् । वसूयवो । वसुपा३ । ताइवसू । नौ ।
^१ ^३ ^५ ^२ ^२ ^{१ २} ^२ ^२
 वाओर३४वा । चरिहाइ । विद्माक्षित्वा । गोपती३
^{२ ३ ५} ^२ ^{१ ३} ^५ ^२ ^२ ^१
 म् । शूरगो । नौ । वाओर३४वा । चरिहाइ । अस्मभ्य
^२ ^१ ^{२ ३ ५} ^२ ^१ ^५
 म्वाइ । त्रा३०वृष । ण्रयिम् । दौ । वाओर३४वा ।
^२ ^{५ २ २} ^{४ १ १ १ १}
 चार३४ । औक्षीवा । ई२३४५ ॥ ८ ॥

^१ ^१ ^१ ^{१ २ २ १ २}
 III क्षीर्२ । क्षीर्२ । क्षीर्२ । जगृह्णातेदक्षिणम् ।
^१ ^१ ^१ ^{२ १ १ २}
 इन्द्रहास्तारम् । हास्तारम् । हास्तारम् । वसूयवोर
^२ ^१ ^१ ^१
 वसुप । तेवसूना२म् । सूना२म् । सूना२म् । वि-
^{१ २} ^{२ २ १ २} ^२ ^१ ^१
 द्माक्षित्वागोपतिम् । शूरगोना२म् । गोना२म् । गो-
^१ ^१ ^१ ^२ ^१
 ना२म् । अस्मभ्यश्चित्रवृष । ण्रयाइन्दार । आइ-
^१ ^१ ^१ ^१ ^१
 न्दारः । आइन्दार । क्षीर्२ । क्षीर्२ । क्षीया२ ।
^३ ^{५ २ २} ^{३ १ १ १ १}
 वार३४औक्षीवा । ई२३४५ ॥ ९ ॥

IV आओहोइ । आओहोइ । आओहोइवा । औ-

इहोइ । औइहोइ । औइइहोवा । जगृह्णाताइ । दक्षिणाइम् ।

इन्द्रक्षस्ताम् । द्रक्षस्ताम् । द्रक्षस्ताम् । वसूयवो । वसुपाइ ।

ताइवसूनाम् । वसूनाम् । वसूनाम् । विद्वाद्धित्वा । गो-

पतीइम् । शूरगोनाम् । रगोनाम् । रगोनाम् ।

अस्मभ्यच्चाइ । त्राइ०वृष । ण्रयिन्दाः । रयिन्दाः ।

रयिन्दाः । आओहोइ । आओहोइ । आओहोइवा ।

औइहोइ । औइहोइ । औइइहोवाइ४ । औहोवा ।

३११११
ईइइइ४५ ॥ १० ॥

V हाउहाउहाउ । ओ । होहोवा । ओ । हो

हे “वसुपते” ! वसूनां धनानां स्वामिनिन्द्र ! “ते” तव

III, IV, V वाग्रप्राणि त्रीणि ।

^२ होवा । ^{१४} जगृह्णाताइ । ^२ दक्षिणाश्म् । ^{१ ३ ४ ५} इन्द्रहस्तम् ।
^{४ ५} द्रक्षस्तम् । ^{४ ५} द्रक्षस्तम् । ^{१२१} वक्ष्यवो । ^२ वसुपा३ । ^२ ताइ-
^{३ ४ ५} वक्षनाम् । ^{४ ५} वक्षनाम् । ^{४ ५} वक्षनाम् । ^{११२} विह्नाह्तिवा ।
^{२ २} गोपतीश्म् । ^{२ ३ ४ ५} शूरगोनाम् । ^{४ ५} रगोनाम् । ^{४ ५} रगोनाम् ।
^{२ १} अस्मभ्यश्चाइ । ^{२ १} त्रा३०वृष । ^{१ ३ ४ ५} ण्ररयिन्दाः । ^{४ ५} रयिन्दाः ।
^{२ २ २} ह्राउह्राउह्राउ । ^१ ओ । ^२ होहोवा । ^१ ओ । ^१ होहोवा ।
^१ ओ । ^१ हो । ^२ हो२ । ^{५२ २} वार३४ । ^{३ १ १ १ १} ओहोवा । ई२३४५॥

॥ ११ ॥ ८५

“दक्षिणं” हस्तं^(१) “वसूयवो” धनकामा वयं “जगृह्ण” गृह्णीमः

(१)—यद्विद्येन्द्रस्य तेजोऋषत्यात् हस्ताद्यभाव एव सिद्धान्तः तथाप्यत्र चारोपि-
 तत्वे न समर्थेयम् यावादीनामचेतन-प्रसिद्धानामपि तथा कृति-दर्शनात् । तथाच
 शास्त्रः—“अथापि पौर्वविधिकैरङ्गैः संस्तूयन्ते—

“ऋष्यात् इन्द्रस्यविरस्य बाह्व ।

यत् सं गृह्णा मघवन् काशिरिक्ते ॥”

●●● यथा एतत् पौर्वविधिकैरङ्गैः संस्तूयन् इत्यचेतनेष्वप्येतद् भवति “अभि-
 क्रान्तिं हरिषेभि राशभिः” इति “यावत्कृतिः” इत्यादि नै० दै० १, ७ ।

स्तार३ः । शूरीनार३४र्षा । ताश्रावार३४साः । चका-
 मार३इ । आगोमार३४ती । ब्रजाइभा३४जा । त्वन्ना-
 इउवा३ । ए३ । उपार३४पू* ॥ १२ ॥ ८६

“यद्” यटा^(१) “पार्थाः^(२)” यद्दे भरण-निमित्तभूतास्ताः
 प्रमिद्धाः “धियः” कर्माणि “युनजते” प्रयुज्यन्ते । तदा “नरो”
 नेतारो “यज्ञानां” सङ्ग्रह्यमाणां वा “नेमधिता” नेमधितौ यज्ञे
 सङ्ग्रामे वा^(३) यमिन्द्र “हवन्ते” हवन्ति । हे “इन्द्र !” स त्वं
 “शूरः” “नृषाता” नृणां सम्भक्ता^(४) । “श्रवसो” बलस्य श्रवस्य^(५)
 वा “चकामे” चकानि काम्यमाने सति “गोमति” गोयुते
 “व्रजे” गोष्ठे “नो” अस्मान् “भज” भागिनः कुरु ।

“श्रवसश्चकामे”-“श्रवसश्चकाने”- इति पाठौ ॥ ६ ॥ ८६

(१) ‘यत् यस्मात्’-इति षि० ।

(२) - ‘पार्थाः’ पालयितव्याः प्राप्तव्याः-इति षि० ।

(३) - ‘नेमधितः’ सङ्ग्राम-नामसु यथोद्देशं वैषष्ट्यकम् (१, १०), यज्ञ-नामसु तु न
 दृश्यते । विवरणकारस्तु सङ्ग्रामार्थं एव स्वीकृतः ।

(४) - ‘नृषाता’-नरो भट्टयाः । ऋत्विग्मन्त्राणां सत्यं सम्भक्ष्यन्ते ऋतेति
 नृषाति र्यज्ञः । वन वन सम्भक्षावित्यस्योदं रूपम् । तस्मात् परस्य सप्तम्येकवचनस्य
 आदादेशः । नृषाता-नृषानो यज्ञ इत्यर्थः इति षि० ।

(५) - ‘श्रवसश्चकामे’-इति षि० ।

अथ सप्तमो ।

गौरिवीतऋषिः ।

१ ८ ११ २४ ३१ २ ८ ११ २४ ११ २

वयःसुपर्णा उपसेदुरिन्द्रप्रियमेधाशषयोनाधमानाः ।

१ ८ ३ १ २ ३ २ १ १ २ ४ ३ २ ३ ३ ३ ३ ३ ३ ३ ३ ३

अपध्वान्तमूर्णुहिपूहिन्वत्तुर्मुमुग्धाऽस्मान्नधयेवबह्वान्॥८७

५ ४ ४ १ ४ ४ ५ १ ४
। वयोच्चाच्चाउ । सुपर्णा उपसेदुरा इन्द्रम् । प्रियमे-४ ४ ३ ८ १ ४ ४ ४ ३ १ २
धाऋषयोनाधमारऽनाः । अपध्वान्तमूर्णुहिपूहिन्वाऽऋतूः ।

“वयो” गन्तारः^(१) “सुपर्णाः” सुपतनाः आदित्य-रश्मयः
 “इन्द्रम्” “उपसेदुः” उपसन्ना अभवन् । कीदृगाः ? “प्रियमेधाः”
 प्रिययज्ञाः^(२) “ऋषयो” द्रष्टारः^(३) “नाधमानाः” प्रज्ञा याच-

८७ ऋग्वेदस्य ८.३.४.५ ।

। वैदन्वतम् ।

(१) - “वयः पत्तिमदशा इत्यर्थः” - इति वि- ।

(२) - मेध इति यज्ञ-नामसु चतुर्थे नैघण्टुकम् ३.१५ । प्रियमेध इति विदित्यस्य व्याख्यानात् नरे तु “प्रियमेधः प्रिया अस्य मेधा” इत्यादि यास्कः ३.१७ ।

(३) - ऋषिरिति द्रष्टृरूपमिति नैघण्टु भाष्यादीः । “माकारस्ततश्च साप सपथो बभूवः” - इत्यादि नि० नै० १.२० ।

मुमुग्धि^१ । औश्चोश्इ^५ । आ२१^२ । स्मार्निध^३ । ये३-

४३ । वा३वा५द्वा६पु६न् ॥ १८ ॥ ८७

मानाः^(४) (याचनप्रकारउच्यते) हे इन्द्र ! “ध्वान्तम्” अन्यकारम्
 “अपांर्णिहि” परिहर (“अपध्वान्तमूर्णहीति येन तमसा प्रावृत्तो
 मन्येत तन्मनसा गच्छेदपहैवास्मात्तक्ष्ण्यत”-इत्येतरेयब्राह्मण-
 मतानुसन्धेयम्) “पूर्द्धि” पूरय^(५) “चक्षुः” तेजश्च^(६) । “मुमुग्धि”
 मोचय च “अस्मान् निधयेव वद्वान्” । “निधा” पाश्या भवति
 पाश्या पाश-समूहः^(७) । पाश-समूहेन वद्वान् यथा मुञ्चन्ति
 तद्वत् । (अत्र “वयो वेर्वहुवचन मित्यादि निरुक्तं^(८) द्रष्टव्यम् ॥
 ॥ ७ ॥ ८७

(४) माधमानाः इत्यस्य याचमानाः इत्यर्थः कृतो याक्तेनैव नै० ४, ३ ।

(५) —“पूर्द्धि पूरय” इति नि० नै० ४, २ ।

(६) —“चक्षुः” ज्ञाते वा वद्वे वा”-इति नि० नै० ३, १ ।

(७) —“विधा पाश्या भवति, यन्निधयते । पाश्या पाशसमूहः । पाशः पाशयते,
 निपाशयति”-इति नि० नै० ४, २ ।

(८) —नैगसकाण्डेय तमीयलण्डम् ।

अथाष्टमो

वनीभागीवृत्तिः ।

१ ० ३२३ ३१४ २४ ० १२२४ ३१ ०
नोकेसुपर्णमुपयात्यतन्तुहृदावेनान्तोअभ्यचक्षतत्वा ।

१२ ३१० ००३२३१ ० ३१२० ०
हिरण्यपक्षवरुणस्यदूतयमस्ययोनौशकुनंभरण्यम् ॥८८८

१ ० २२१ ५ ०
I आ२याम् । अयायम् । औ३हो३इ । आ२इ ।

१२ २ ३०१ ३११ ५ २
ऊ२ । नोकेसुपर्णमुपयात्यतन्ताम् । पतन्तम् । औ३हो३इ ।

१ ० २२१ ५ २
आ२इ । ऊ२ । आ२याम् । अयायम् । औ३हो३

१ २२ २ ० २१
इइ । आ२इ । ऊ२ । हृदावेनान्तोअभ्यचक्षतत्वा ।

३० ५ ० १
क्षतत्वौ३ । हो३इ । आ२इ । ऊ२ । आ२याम् ।

३ २२ १ ५ २ १
अयायम् । औ३हो३इ । आ२इ । ऊ२ । हिर

८८ उत्तरार्चिकस्य ६, २, १३, १ = ऋग्वेदस्य ८, १, ८, ३ =
आरण्यके ३, २, ३ ।

I यामम् ।

^{३ २ १} एथपाक्ष्वरुणास्यदूताम् । ^{३ २ १} स्यदूतम् । ^{२ २} औश्चोश्इ ।

^१ आ२इ । ^{३ २ १} ऊ२ । ^१ आ२याम् । ^१ अयायम् । ^१ औश्चो-

^{४ २} ३इ । ^२ आ२इ । ^१ ऊ२ । ^{२ २ १} यमस्योनौशकुनांभुरण्यूम् ।

^{३ २ १} भुरण्यूम् । ^१ औश्चोश्इ । ^१ आ२इ । ^१ ऊ२ । ^१ आ२-

^१ याम् । ^{३ २ १} अयायम् । ^१ औश्चोश्इ । ^१ आ२इ । ^१ ऊ२ ।

^२ वाच्चा३१उवार३ । ^२ ए३ । ^१ दिवम् । ^२ ए३ । ^१ दिवम् । ^२ ए३ ।

^१ दिवम् । ^१ ए३ । ^{१ १ १ १} दिवार३४५ ॥ १४ ॥ ८८

हे “वेन !” (१) “त्वा” त्वां “हृदा” हृदयेन मनसा “वेनन्तः”
कामयमानाः स्तोतारः “नाके” अन्तरिक्षे “अभ्यचक्षत” अभि-
पश्यन्ति तदानीं त्वम् उपगच्छसीति शेषः । कथंभूतं : “सुपर्ण”
शीभन-पतनं “पतन्तं” अन्तरिक्षं गच्छन्तं । “हिरण्यपक्ष” हिर-
ण्ययाभ्यां पक्ष्वाभ्यां मुपेतम् । “वरुणस्य” जलाभिमानिनो

(१)—वेनति—इति कालिकर्मसु चतुर्थं नैषण्ट् कम्, १२.६) अर्धतिकर्मसु च द्वि-
चत्वारिंशत्तमम् (१, १४) ।

अथ नवमौ ।

सहस्यति नकुली वा ऋषिः ।

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

ब्रह्मजज्ञानं प्रथमं पुरस्तादिसौमतःसुहोवेन आवः ।

क २२ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

सबुध्नाउपमाअस्यविष्ठाःसतश्चयोनिसतश्चविवः॥८८

देवस्य^(१) “दूतं” चारम् । “यमस्य” नियामकस्य वैद्युताग्नेः^(२)
 “योनौ” स्थाने अतरिक्षे अतरिक्षे “शकुनं” पक्षिरूपेण वर्त्त-
 मानम्^(३) । “भुरण्यु” भर्तारं वृष्टि दानादिना सवस्य जगतः
 पोषकं^(४) (भुरण् धारण-पोषणयोः कण्ठादिः । अस्मादीणादिक
 उ प्रत्ययः ॥ ८ ॥ ८८

८८ अथर्ववेदस्य ५, ४, १ ।

(१)—वह्नौ संघ-वर्षक-हेतु-भूतो वायु विशेषः “वह्नौ वृणातीति मतः”—इत्यारभ्य
 “वृष्टिर्बुनति भूमिम्”—इत्यन्तेन थाष्कोक्तेः ।

(२)—यमशब्दस्य तु नियामकत्वं योगार्थं लभ्यम् “अग्निरपि यमउच्यते नि० दे० ४.
 ९०”—इति “तृतीयो अग्निः (नि० दे० ४, ९१)” इति च थाष्कोक्तेः वैद्युताग्निश्च लभ्यते
 तृतीयो अग्नि-इत्युक्तेः तृतीयस्यानो यज्ञोक्तः, तस्यैव मथारूपोऽग्निरिति च लभ्यते ।
 अतएवाह विवरणस्तु ‘यमस्य योनौ, यम आदित्य, तस्य योनिः स्थानं मण्डलं,
 यज्ञोक्ते यदा आदित्यमण्डलं तत्र अवस्थितम्’ इति । —

(३) — ‘शकुनं शक्यं योनिः आत्मा मातृ कर्तुं मसर्थं सित्यर्थः’ इति वि० ।

(४) — ‘भुरण्यु’ भूमणशीलं सित्यर्थः इति वि० । ‘भुरण्यु’ इति अग्निनामसु चतु
 ई शतमसं नैषण्ट्यु कम् २, १५ ।

१ २ ३ ४ ५
I ब्रह्मा । ब्रा२३ह्मा । जज्ञानंप्रथमंपुरस्तात् ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९
विसाड । वा२३डसो । मत सुरुचोवेनआवः । सब् ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९
सा२३व् । ध्रियाउपमाअस्यवाइष्टाः । सताः । सा२३-

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९
ताः । चयोनिममतश्चवाइवा३४३ः । ओ२३४५इ । डा॥

॥ १५ ॥ ८८

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
II ऊवे३च्चाइ । ऊवे३च्चीइ । द्विपाश्या । ब्रह्मज-

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
ज्ञा । ना३०प्रथ । मंपुरस्तात् । विसीमताः । सुरु-

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
चः । वेनआवाः । मवुध्रियाः । उपमाः । अस्यवि-

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
ष्टाः । मतश्चयो । नी३मस । तश्चविवाः । ऊवे३च्चा-

1.11 ऋतसामनी हे ।

३३। ऊवे३३३३। हि। पारः१। आ२३४। औ-
 २ २ २१ २ २ २१ ३११११
 होवा। ए३। ऋतममृतम् ए३। ऋतममृतार३४५म्॥

॥ १६ ॥ ८८

वेनो नाम कश्चित् कमनीयो^(१) गन्धर्वः । तथाच शास्त्रात्सरे
 “वेनस्तत्पश्यन्नित्यारभ्य गन्धर्वो नाम नित्याम्नातम् ।

स च “वेनः” “परस्तात्” पूर्वस्मिन् काले “जज्ञानम्” उत्पन्नम्
 “अभिज्ञं” वा “ब्रह्म” ब्राह्मण-जातिरूपं^(२) “प्रथमम्” आद्य-शरी-
 रम् । अतोऽस्याः सर्वे दृश्यमानायाः “सुरुचः” शोभनायाः
 कान्तेः “आवा” रक्षितवान् (वसुमेत्यनुग्रहसूचकः कश्चिदनु-
 करणशब्दः तथाविधं शब्दं मुखेनाभिव्यञ्जयन् । ब्राह्मण-
 शरीर-महत्या कान्था योजितवानित्यर्थः) स वेनः “बुध्नाः” मूलं
 अन्तरिक्षं वा बुध्नः तत्र भवाः अस्योपमाः एतदीय-शरीर-
 कान्ति-मदृगाः, आदित्य-प्रकाशादि-रूपाः कान्तीः^(३) “विष्टाः”
 विशेषेण स्थापितवान् तथा “मतय” इदानीं विद्यमानस्य च
 “असतय” भविष्यद्रूपत्वेदानीमविद्यमानस्य च “योनिम्” उत्प-
 त्तिकारणं निवास-स्थानं वा “विवः” विवृतवान् निष्पादितवा-
 नित्यर्थः ॥ ८८ ॥ ८८

(१)---“वेनो वेनतेः कान्तिकर्मण” इति नि० दे० ४. ३८ ।

(२)---“ब्रह्म शब्दे नादित्याख्यं च मृशते” इति वि० ।

(३)---“बुध्नाः दिग्गः” इति वि० ।

अथ दशमी ।

सुहोदन्तृषिः ।

१२ ० १२ ० ० १२ १ २ ११ १ २ १ १

अपूर्व्यापुरुतमान्यस्मैमहेवीरायतवसेतुराय ।

१ १ १ २ १ २ १ २ १ १ २ १ २

विरप्सिनेवजिणेशन्तमानिवचस्यस्मैस्थविरायतक्षुः ॥१०॥८०

इति तृतीय-दशति ॥ ३ ॥

५ २ २ २ ४ ५ २ २ २ १ २ ४ ५ १

I अपूर्व्याश्चौहोहोचाइ । पूरुत । मानियस्मै । म-

१ २ २ १ १ २ २ ४ ५ १
हेवीरा । याइतव । साइतुराया । विरप्सि । नाइ-१ ४ ५ २ २ २ ४ १ २ १ १ १
वजिणे । शाइइ३०तमानि । वचासिया । स्माइइस्थ-

“अपूर्व्या” अपूर्व्याणि पूर्वैरुक्तानि नूतनानि “पुरुतमानि”
बहुतमानि “शन्तमानि” सुखकृतमानि “वचांसि” स्तुति-
रूपाणि वाक्यानि “अस्मै” इन्द्राय “तक्षुः” ततक्षुः (तक्षतिः
करोतीत्यर्थे) । कुर्वन्ति स्तोतार इति शेषः । कीदृशाय ?

८० ऋग्वेदस्य ४, ७, ४, १ ।

I वारवन्तीयम् ।

वि। रायतत्तुः। स्थविरायतत्तुः। स्थवि। रा३४३।

याश्तापुत्तुर्द्वि५६ः। स्थविरायतत्तूर३४५ः॥ १०॥ ८०

“महे” महते । “वीराय” विविध-शत्रूणां मारयित्रे । “तवसे” तवस्त्रिणे बलवते(१) । “तुराय” त्वरमाणाय “विरस्त्रिणे” विशेषेण स्तुत्याय “वज्रिणे” वज्रवते । “स्थविराय” प्रहृष्टाय ।

इति श्रीसायणाचार्य-विरचिते माधवीये भामवेदार्थप्रकाशे छन्दोशाख्याने
तृतीयस्याध्यायस्य नवमः खण्डः ॥ ८० ॥

अथ दशमं खण्डं -

संज्ञा प्रथमाः ।

अस्याः परस्याश्च द्युतानऋषिः* ।

१११११ ३१२ ३१ ३२ ३१ २ ३१२
अवद्रप्सअंशुमतोमतिष्ठदायान।†कृष्णोदशभिःसहस्रैः।

३२३ ३२३ १२३२३१ २ ११२ ३२
आवत्तमिद्रःशच्याधमन्तमपस्त्रीहितिंनृमणाअधद्राः‡॥१॥८१

* ‘तिरश्चेफतानस्यार्षम्’-इति वि० ।

† ‘इयानः’-इति, ‡ ‘स्त्रीहितिंनमणाअधत्त’-इति

च ऋग्वेदीय पाठः ।

८१ ऋग्वेदस्य ६, ६, ३४, ३ ।

(१) - तवः इति वक्ष्यमाणसु चतुर्थे नैषण्डकम् १, ८

(अत्रेतिहास माचक्षते—पुरा किल कृष्णो नामासुरः दश-
सहस्र-संख्याकै रसुरैः परिवृतः सन् अंशुमतीनामधेयाया नद्या-
स्तोरे अतिष्ठत् । तत्र तं कृष्णं सुदृक्-मध्ये स्थितम् इन्द्रो
बृहस्पति-महागच्छत् । आगत्य तं कृष्णं तस्यानुचरांश्च बृह-
स्पति-सहायो जवानेति केचिदन्यथा वदन्ति । तेषां कथा-हेतुः—
द्रुपदइत्युक्तं कृष्णोऽभिधीयते । स तु सोमः 'द्रुपदश्चैतदेत्यादिषु-
सोमपरिवेनोक्तत्वात्' (१) । एतत्पदमाश्रित्याहुः—

“अपक्रम्य तु देवेभ्यः सोमो बृत्रभयार्दितः ।

नदी मंशुमती' नाम अभ्यतिष्ठत् कुरु' प्रति ।

तं बृहस्पतिनैकेन सोभ्ययात्तत्र वृत्रहा ।

योत्स्यमानः सुसंहृष्टै र्मरुद्भिर्विविधायुधैः ।

दृष्ट्वा तानागतान् सोमः स्व-वलेन व्यवस्थितः ।

मन्वानो वृत्रहायान्तं जिघांसु मरिसेनया ।

व्यवस्थितं धनुष्मन्तं त मुवाच बृहस्पतिः ।

मरुत्पतिं रयिं सोमं प्रेहि देवान् पुनर्विभो ! ।

सोऽब्रवीन्नेति तं शक्रः खड्ग एव बलाहलो ।

इन्द्राय देवानादाय तं पुनर्विधिवत्पुरा ।

जघ्नुः पीत्वा च दैत्यानां समरे नवतीर्नव ।

(१) --निरुक्तावित्यर्थः तथाचि 'द्रुपदश्चैतदेत्यादिषु सोमः सृष्ट-सामोयो

तद्वद्रूप इत्यस्मिन्नृचे सर्वं निगद्यते । एतदनार्घत्वेऽनादरणीयं भवति । एषोर्थः क्रमेण ऋचि वक्ष्यते । तथाचास्य ऋचोऽयमर्थः—

द्रष्टा द्रुतं सरति गच्छतीति “द्रष्टः” (पृषादरादिः) द्रुतं गच्छन् “दशभिः सहस्रैः” दशसहस्र-सङ्ख्याकैरसुरैः “इयानः” इयमानः “क्षणाः” एतन्नामकोऽसुरः अंशमतीं नाम नदी मनु “श्व-वातिष्ठत्” श्वतिष्ठते । ततः “शच्या” स्व-कर्मणा प्रज्ञाने न वा^(१) “धमम्” उदकस्यान्तरुच्छसन्तम् । यद्वा । जगद्गीतिकारं शब्दं कुर्वन्तं “त” क्षणासुर“मिन्द्रो” मरुद्भिः सह “आवत्” प्राप्नोत् । “अय” अनन्तरं पश्चात् “त” क्षणासुरं तस्यानुचरांश्च हतवान् इति वदति । “नृमणाः” नृषु मनो यस्य सः । यद्वा । कर्म-नेष्टु ऋत्विक्षु एकविधं मनो यस्य स तथोक्तः । तादृशो भूत्वा “सोहिति” (सोहितिर्वधकर्मसु पठितः (नि० नै० ३, १८) हिसित्रो तस्य सेनाम् “अपद्राः” (द्रातिः कुक्षित-गति-कर्मा । स इन्द्रः “अपगमयत्” अबधोदित्यर्थः । तस्यानुचरान् हत्वा तम् असुरं हतवानित्यभिप्रायः ॥ १ ॥ ८१

भवति । सर्वे देवा पुष्करे त्वाधारयन् । पुष्करसमरीचं पोषति भूतानि । उदके पुष्करं पूजाकरं पूजयितव्यम् । इदमपीतरम् पुष्करमेतस्मादेव पुष्करं वा पुण्यं पुण्यते” इति नि० नै० ५, १४ ॥

(१)—शचीति कर्मे-नामसु द्वाविंशतितमं पदम् । (नै० ३, १) प्रज्ञा-नामसु च नव-मम् (नै० १, ८) ।

अथ द्वितीया ।

४ १ २ ४ २ ४ १ २ ४ १ २ ३ १ २ ४ १ २ ४ १ २
वृत्रस्यत्वाश्वमथादीषमाणाविश्वे देवा अजङ्ग्ये सखायः ।

४ १ २ ४ १ २ ४ २ ३ ४ १ २
मरुङ्गिरिन्द्रसख्यन्ते अस्त्वथेमाविश्वाः पृतनाजयासि ॥ २ ॥ ६२

२ ५ १ ५ २ १ १
I हा३ । ओ३हा३ । ओ३हा३ । हाइ । वृत्रस्यत्वा ।
२ १ २ २ ३ ४ ५ २ १ २ २ २ ३ ४ ५ २ ३ ४ ५
श्वसथात् । ईषमाणाः । विश्वे देवाः । अजङ्ग्ये । ये स-
४ ५ २ १ २ १ २ ३ ४ ५ २ १ २
खायाः । मरुङ्गिराइ । द्रा३सखि । यन्ते अस्तू । अथे
२ २ १ २ ३ ४ ५ २ ५ १
मावाइ । श्वा३पृत । नाजयासी । हा३ । ओ३हा३ ।
५ २ २ ४ २ १ २ १ १ १ १ १
ओ३हा३ । हा३४ । औहोवा । आ औ३हो३४५ ॥ २२ ॥

१ २ २ १ २ २ ४ ५
II होये३ । हयाये३ । हया । औहो३४५ ।
२ १ २ १ ४ २ ३ ४ ५ २ १ २
हाइ । वृत्रस्यत्वा । श्वमथात् । ईषमाणाः । विश्वे-

६२ ऋग्वेदस्य ६, ६, ३३, २ ।

I, II वृषती मारुतस्य सामनी दे ।

देवाः । अजहः । येमखायाः । मरुद्गिराइ । द्रा-

सखि । यन्तेअस्तू । अशेमावाइ । श्वाःपृत । नाज-

यासी । ह्येयेः । ह्यायेः । ह्या । औहोरेः३४वा ।

हाः३४ । औहोवा । आऔः३हो । आऔः३होरेः३४५ ॥

॥ २३ ॥ ८२

हे इन्द्र ! तव ये “विश्वदेवाः” प्राक् मखायः सङ्ग्रामे मखित्वं
 कुर्यामिति मित्राण्यभवन् । सर्वे देवाः “वृत्रस्य” वृत्रासुरस्य
 “श्वसथात्” (श्वसेरौणादिकोऽथप्रत्ययः (, ,) । सर्वान् आग-
 च्छतो दृष्ट्वा तेषां भीत्युत्पादनाय वृत्रासुरः श्वास मकार्षीत्)
 श्वासाङ्गीताः मन्तः अतएव “ईषमाणाः” सर्वतः पलायमानाः
 “त्वा” त्वाम् “अजहः” सङ्ग्रामे त्यक्तवन्तः । एवं सति हे इन्द्र !
 “मरुद्भिः” सह “सख्यः” मखिभावः “ते” तेषांस्तु । ये मरु-
 तस्त्वां न परित्यजन्ति तैः सहेति । “अथ” अनन्तरम् “इमाः”
 विश्वाः सर्वाः “पृतनाः” शत्रुसेनाः “जयासि” स्व-बलेनाभि-

अथ तृतीया ।

बृहदकथकृधिः ।

३ १ २ ३ १ २ २ २ ३ १ २ २ ३ १ २ ३ १ २

विधुन्द्राण्समने बहूनां युवान्सक्तं पलितो जगार ।

३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ ३ १ २ २ २

देवस्य पश्य काव्यं मच्चित्वाद्याममारसच्चः समान ॥ ३ ॥ ८३

४ ५ १ ७ २ १ २ ३ ४
। वीधूम् । दद्रादद्रा । णा३सम । नाइवह-५ ४ ५ १ ७ २ १ २ ३
नाम् । यूवा । न्सान्सा । ता३पलि । तोज-४ ५ ४ ५ १ ७ २ १ २ २ ३ ४
गारा । देवा । स्यपास्यपा । श्या३कावि । यम्नाहि-भवसि^(१) (अनेन बृवन्नं तमिन्द्रमाह^(१)) । अत्र मन्त्रे “इन्द्रो
वै बृचं हनिष्यन्” इत्यादि एतरेय-ब्राह्मण मनुसन्धेयम् ॥ २ ॥ ८२८३ उत्तरार्धिकस्य ८, १, ७, १ = ऋग्वेदस्य ८, १, १८, ५ =
अथर्ववेदस्य १४, २६, ८ ।(१)—‘बृवस्य’ मेषस्य (क) ‘ससयात्’ आसर्षणात् गर्जितशब्दादेवेत्यर्थः ‘ईषसाणाः’
पञ्चायनाः ‘विश्वे देवाः’ सर्वे देवाः ‘अजउः’ त्यक्तवन्तः, के ? उच्यतेऽपि—‘सखायः’
ये तव सखीभूता आसन् ; केवलैर्मरुद्भिः (ख) च इन्द्र ! ‘सस्य’ ‘ते’ तव ‘सस्य’ (कोऽयं
सख्यर्थे दृश्यः) इत्यादि, वि० ।

(क)—बृचः इति मेष-नामसु अष्टाविंशति पदम् नै० १, १० ।

(ख)—“मरुतः मितराविणो वा मितरोषिणो वा मण्डूवन्तीनि वा” इत्यादि
नि० दै० ५, १२ ।

(१)—एष एव मन्त्रः, पौराणिक दृष्टोपाख्याने बीजमिति भावः ।

४ ४ ५ १ ० ६ १ २
त्वा । आद्या । ममाममा । राश्महि । याश्महि ।

२ ४
साश्माप्रनाद्पुद् ॥ २४ ॥

२ ३ ३ १ १ १ १ २ १
II ह् ४ । आ४पु । ह् ४ । ह् ४ २३४पु । विधु-

२ १ २ ४ ३ २ १ २
दद्रा । णाश्मसम । नाश्मब्रह्मनाम् । युवान्मा ।

२ १ २ ३ ४ ५ २ १ २ २ १ २
ताश्मपलि । तीजगारा । देवस्यपा । श्याश्मकावि ।

२ ३ ४ ५ ३ ३ ३ १ १ १ १
यम्माहित्वा । ह् ४ । आ४पु । ह् ४ । ह् ४ २३४पु ।

२ १ २ २ १ २ ४
अद्याममा । राश्महि । याश्महि । साश्माप्रनाद्पुद् ॥

॥ २५ ॥ ८३

अनया कालात्मक इन्द्रः स्तूयते—“विधुं” विधातारं सर्वस्य
युडादेः कर्त्तारं^(१) (वि-पूर्वो दधातिः करोत्यर्थे) तथा “समने”
(अनन मनः प्राणनं । सम्बगनोपेते) सङ्ग्रामे^(२) “ब्रह्मनां” शत्रूणां

I, II सोमसामनी हे ।

(१) —‘हृष्टि-प्रदानादिना उपकरणेन सर्वजगतः धारयितारम्’ इति वि० ।

(२) —‘समनम्’ इति भाट्टास नामस्य षोडश नैषण्ड कम् २.१० ।

अथ चतुर्थी ।

द्युतानऋषिः ।

२ ३ २४ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

त्वच्चत्यशप्रभ्योजायमानोऽश्वभ्योऽश्वभवः शत्रुरिन्द्र ।

३ १ २ २ ३ १ २ २ ३ १ २ ३ १ २

गूढेद्यावापृथिवीऽन्नविन्दोविभुमङ्गयोभुवनेभ्योराणभ्या ॥८४

“दद्राण” द्रावकम् । ईदृक्सामर्थ्यापेतमपि “युवान” सन्तम् ।
 “पलितोजगार”^(१) निगिरतीन्द्र-रूपया । एव मुक्त-लक्षणं वक्ष्य-
 माण-लक्षणं च “देवस्य” कालात्मकस्येन्द्रस्य “महत्वा” मन्त्रले-
 नोपेतं “काव्यं” सामर्थ्यं^(२) पश्य हे बृहदुक्त्य ! (ऋषिः स्वात्मान
 मामन्वा वदति—) तथा यो जरां प्राप्तोऽद्य “ममार” स्मियते
 “म” “ह्यः” परेद्युः, “समान” सम्यग् जीवति पुनर्जन्मान्तरे
 प्रादुर्भवतोत्यर्थः^(३) ॥ ३ ॥ ८३

८४ ऋग्वेदस्य ६, ६, ३५, १ ।

(३) —“पलित”, पलितत्वं बृहत्त्वस्यैकलक्षणम् । दद्राः ऋक्षमजगार, यत् सन्तावितस्य
 उत्तमपुरुषस्यैकवचनभेदम् स्मृतीयर्थः, इति वि० ।

(४) “कविर्मधावी, तस्य भावः काव्य कवित्वमित्यर्थः, कीदृशं पुनः कथितम् ?
 उच्यते—महत्वा मन्त्रलेन स्वमाहात्म्येनेत्यर्थः, इति वि० ।

(५)—यास्कस्त्विसंभवं व्याचष्टे—“विधुं” विधमनश्लिं “दद्राण” दमनश्लिं “युवान
 चन्द्रमभं” पलितः आदित्यो “जगार” गिति म ह्यो स्मियते स दिवा समुदितः तद्विदेव
 तम् । अथाध्यात्मं—विधुं विधमनश्लिं “दद्राण” दमनश्लिं “युवान” महान्त
 “पलितः” आत्मा गिति रावो स्मियते राविः समुदितेत्यात्मगतिसाचष्टे, इति नि०
 १००, १८ ।

^{५ ४ ४ ० १ ० १ १ ४ १ ४ ४ ५ ४}
। औहोइतुवाम् । हृत्पुत्रभ्योजायमानर३४ः । औ-

^{४ ४ १ १ ४ १ ० ३ ५ ४ ४ ४ ४}
होअशा । त्रभ्याअभवः शत्रिन्द्रार३४ । औहोइगटे ।

^{१ ४ ४ २ १ ४ ० ३ ५ ४ ४ ४ १ २ ४}
घावापृथिवोअन्वविन्दार३४ः । औहोइविभू । मङ्गयो-

^{१ ४ ४ १ ४ १ १ १ १}
भुवनेभ्योरणत्वार३४पुः ॥ २६ ॥

^{४ ३ २ ३ ५ २ १ २ ४ १ ४ २ ४}
I। त्वोहाइ । हृत्यौवाओर३४वा । मपुत्रभ्योजायमा ।

^{१ २ १ २ १ १ १ १ ४ ३ २ ४ ३ ५}
नोवा३ । औवार३४पु । औगोहाइ । त्रभ्यौवाउर३४वा ।

^{१ २ १ २ १ २ ३ २ १ १ १ ४ ४ ०}
अभवः शत्रि । द्रोवा३ । औवा३४पु । गटोहाइ ।

^{२ ४ ३ ५ २ १ ४ ४ १ २ १ २ १ १ १}
घौवाओर३४वा । पृथिवोजन्वि । दोवा३ । औवा३४पु ।

^{४ ३ २ ३ ५ १ २ ४ १ २}
विभोहाइ । मङ्गयौवाओर३४वा । भूवने । भ्यौवा३ ।

^{१ २ १ १ १ ४ ४}
औवा३४पु । रणापुन्वाः । होपुइ । डा ॥ २७ ॥ ८४

अथ पञ्चमो ।

वामदेवच्छविः ।

० १ २ १ २ १ २ १ २ ३ २ ३ १ २

मेडिन्नत्वावजिणभ्रष्टिमन्तम्यूरुधस्मानंवृषभस्थिरसुम् ।

१ २ २ १ १ २ १ २ २ २ १ २ १ २

कराध्यर्थस्तरूपोर्दुवस्युरिन्द्रद्युत्तवृत्रहणगृणीषे ॥ ५ ॥ ८५

हे 'इन्द्र !' "त्वं ह" त्वं खलु, "त्यत्" तदेतत् कर्म कृतवानसि ।
 किं तदुच्यते ? "जायमानः" त्वं प्रादुर्भवन्नेव "अशत्रुभ्यः" शत्रु-
 रहितेभ्यः "सप्तभ्यः" कृष्णा-ह्व-नसुचि-वराहारादिभ्यः सप्तभ्यो
 बलवद्भ्यः प्राणिभ्यः "शत्रुः" "अभवः" सप्तभ्यः पूर्यः शत्रुः
 शातयिता दारयिता अभवः (सप्त यत्पुनः शर्म-शार-दीर्घं इति
 हि निगमः) अथवा सप्तभ्यः सप्त ह्रीत्-प्रभृतयो ह्रीत्काः, तदर्थं
 यज्ञेषु प्रादुर्भवन्नेव कर्म-विघ्नकारिभ्यः शत्रु अभवः । किञ्च ।
 हे इन्द्र ! त्वं "गूढे" संवृते द्यावापृथिव्यौ सूर्यात्मना प्रकाश्य
 अनुक्रमेण ते "अविन्दः" अलभथाः तथा "विभुमङ्गो" महत्त्व-
 युक्तेभ्यः "भुवनेभ्यो" लोकेभ्यः "रणं" रमणं "धाः" धारयसि
 विदधामोत्यर्थः ॥ ४ ॥ ८४

I मेडोम् । नत्वावज्जिण्मष्टिमा२३न्ताम् । पुरु-
 धत्मानंवृषभस्थिरा२३स्तम् । करोष्यस्तर्षाद्वार-
 स्थः । आइन्द्रद्युत्तम् । वृत्रार३ । क्षारणा२३४औहो-
 वा । गृणीषे२३४५ ॥ २८ ॥

II मेडिन्नत्वा । वा३४औहो । ज्राइ । णम्भार्थाइ-
 मी । वा३२३४ । ताम् । पुरा३४औहो । धत्मान-
 वृ । षभस्थ्याइरौ । वा३२३४ । स्तम् । करा३४-
 औहो । पित्र्यस्त । र्षाद्वैवौ । वा३२३४ । स्पूः ।
 इन्द्रा३४औहो । द्युत्तम् । वृत्रार३ । क्षारणा२३४
 औहोवा । गृणीषे२३४५ ॥ २८ ॥ ८५ . .

I, II भृष्टिमतः सूर्यवर्चसः सामनौ द्वे ।

हे “इन्द्र !” “दुवस्यः” दुवः परिचरणं स्तुत्यादि-सूचणं^(१)
तदिच्छुस्त्वं यतः “अर्थः” अरीन् अस्माद्विरोधिनः^(२) “तरु-
षोः”^(३) तारकान् जेतुं नृमान् करोषि (यद्वा । तरुषीः तरुण-
सभावात् । पञ्च द्वयेऽपि लिङ्ग-व्यत्ययः । अर्थः अरीनस्माकं
शत्रून् करोषि उपक्षीणानिति शेषः) अतः “मेडिन्” (मेडिरति-
ब-ङ्ताम) [नै० १, ११, १८] माध्यमिकीं वृष्टि-प्रदां वाचमिव
तां यथावृष्ट्यर्थं स्तुवन्ति तद्वत्^(४) “त्वा” त्वां “गृणीषे” स्तोत्र
मुच्चारयामि स्तौमि^(५) कोट्यं त्वां ? “वृत्रहणं” वृत्रस्यासुरस्य मेघस्य
वहन्तारं । “द्यूचं”^(६) द्यूलोके वर्त्तमानम् । “पुरुषस्मान्” वज्र-
ना मुदकानां धारकं^(७) (यद्वा । वर्ण-व्यत्ययः^(८)) । पुरुषां
वज्रनां दासयितारं शत्रूणां क्षपयितारं “वृषभं” कामानां
वर्षकम्^(९) । “स्थिरपञ्च” स्थिररूपं । न ह्रीन्द्रस्य रूपं कदा-
चिदपि प्रच्युतं भवति (यद्वा । स्थिराणां शत्रूणां भक्तकं विघातिन

(१) — ‘दुवस्यं’ इति परिचरण-कर्मसु पञ्चमं नष्टकम् ३, ५ ।

(२) — ‘अर्थः’ इति ईश्वर-नामसु द्वितीयं नष्टकम् ९, २२ । अतएव ‘अर्थः
ईश्वरः’ इति वि० ।

(३) — ‘तरुषमिति’ बधकसं बधेन सङ्ग्रामो लक्ष्यते, सङ्ग्राममित्यर्थः इति वि० ।

(४) — ‘वृत्तगो’ — त्वर्थश्च दृष्टव्यम्, वाग्मिनमित्यर्थः इति वि० ।

(५) — ‘गृणीषे’ मध्यमपुरुषेकवचनमिदम् उत्तमपुरुषैषवचनैकस्य स्थाने दृष्टव्यम्
इति वि० ।

(६) — ‘दिवि द्यूलोके’ स्थिति निवसति इति द्यूचः, तम् ।

(७) — ‘पुरुष इति’ धननाम, धनानामिति धमे ढमनं इत्यस्य ईद्वयम् इति वि० ।

(८) — ‘दस्मानमित्येवं’ दकारवर्णं पठितव्यं धनानामिति धकारवर्णपाठो वर्णव्यत्ययः

(९) — ‘वर्षणं’ दृष्टव्यम् — इत्यादि नष्टकम् दै० ३, २२ ।

अथ षष्ठी ।

वसिष्ठऋषिः ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
 प्रवोमहेमहेवृधे^१भरध्वप्रचेतसेप्रसुमतिं^२कृणुध्वं ।

१ २ ३ १ २ ३ २ २ ३ २
 विशः^१पूर्वीः^२प्रचरचर्षणि^३प्राः^४ ॥ ६ ॥ ८६

५ ४ १ २ २ २ २ १ २ २ १
 १ प्रवाः । माहेमहेवृधे । भराधूवाम् । प्रचाइ-

२ १ २ २ ५ १ ३
 तसाइ । प्रासूमा२३४तीम् । कृणुध्वम् । इहा^३वा^३२३-
 मिल्यर्थः ।) “वज्रिणं” वज्रवन्तम् “भृष्टिमन्त” शत्रुणां भर्जन-
 वन्तः^(८) ॥ ५ ॥ ८५ ॥

* “महिवृधे”-इति, “चरा चर्षणि प्राः”-इति च ऋग्वे-
 दीय पाठः ।

८६ उत्तराश्विकस्य ८, १, ११, १ = ऋग्वेदस्य ५, ३, १६, ४
 आरण्यके ४, २, १३ ।

(८)—‘भृष्टि’शब्देन शिखराण्यन्ते, तानि चात्र बह्वृशिखराणि परित्यज्यन्ते, तैक-
 दन्तम् इति वि० ।

^५ ४इशाः । ^{१ २ १} पूर३वीः । ^१ प्रचा । ^१ रा२इचा । ^१ षणाइ ।
^{२ ४ ५} प्रा । ^४ औ३होवा । ^४ हो५इ । डा ॥ ३० ॥

^{३ १ १ १ १} ॥ ^{२ २} च२३४५ । ^{१ ३} प्रवाम३हाइमा२३४हे । ^{५ ३ २} वृधा३४इइ ।
^{२ ३} भरा२३४ध्वाम् । ^{३ १ १ १ १} च२३४५ । ^{२ १ ३} प्रचेतसाइप्रा२३४ह ।
^{३ २} मता३४इइम् । ^{२ ३} कृणू२३४ध्वाम् । ^{३ १ १ १ १} च२३४५ । ^{२ २} विशःपू-
^{३ ५ ३ २} र्वाइःप्रा२३४चा । ^{२ ३} रचा३४इ । ^{५ ३ १} षणा२३४इप्राः । ^{३ १ १ १ १} च२३४५ ।
^{१ १ १} ३३५ । ^{२ ४ ५} हाउहौहोवाइ । ^५ हाउवा । ^{३ १ १ १ १} ई२२४५ ॥ ३१ ॥ ८६

हे अस्मदीयाः पुरुषाः ! “वी” यूयं “महेष्टधे” महतां
 धनानां वर्धयित्रे “महे” महत इन्द्राय “प्रभरध्व” सोमान् प्रण-
 यत । “प्रचेतसे” प्रकृष्ट-ज्ञानाय इन्द्राय “सुमति” सुष्टुति
 च^(१) “प्रकृणुध्व” प्रकुरुत ।

I, II अङ्गशेहे ।

(१) — ‘मन्यते इत्यर्वाङ्गि कर्मणः (जै० ३, १४, ३८) सुशब्दः स्तुत्यर्थः ; शोभनां स्तुति-
 मित्यर्थः’ इति वि० ।

अथाष्टमी ।

वसिष्ठ ऋषिः ।

१ ३ १ २

३ १ २ ३ १ २

उदुब्रह्माण्यैरतश्रवस्येन्द्रसमयमहयावसिष्ट ।

१ २

२ २ ३ १ २

३ १ २

३ २ ३ १ २ ३ १ २

आयोविश्वानिश्रवसात्ततानोपश्रोतामईवतोवचा ॥ ८ ॥ ८८

१ २ २

१ २

५

२

२

१

२

I दिवया । ओवा । औश्होश्वा । उदुब्रह्मा । णीश्-

१ २

२ ३ ४ ५

२ १

२ १

२ ३ ४

एर । तश्रवसा । इन्द्रममा । र्यमह । यावसि-

५

२ २ १ २

२ १

२ ३ ४ ५

१

ष्टा । आयोविश्वानिश्रव । नोश्श्रव । सातताना । दिव-

२ २

१ २

५

२ २

२ १

२ १ २

या । ओवा । औश्होश्वा । उपश्रोता । मईव ।

२

२

४

तोश्श्रव । वाश्चापूसाद् ५६इ ॥ ३३ ॥ ८८

* “श्रवसा”-इति ऋग्वेदीयः पाठः ।

८८ ऋग्वेदस्य ५, ३, १, १ = आरण्यके ४, २, ८-१० ।

I वैश्वदेवम् ।

३ १२ २२ ३२२ ४ २ ४ १२ २२३ १ ५
 पृथिव्यामतिषितं यदूधः पयोगोष्ठदधा ओषधीषु ॥ ८॥८६

॥ चतुर्थ-दशति ॥

५ ४ ५ ४ ५ ४ ५ ४ २ १२ ४ २
 चक्रं यदस्याप्सुवानिषत्ताम् । उतोतदस्मैमध्विच्च-

१ २ १२ २१ २ १२
 कार३द्यात् । पृथिव्यामतिषितं यदू२३धाः । पयोगो२३-

“अस्य” इन्द्रस्य “चक्रम्” आयुधं^(१) अप्सु” अन्तरिक्षे “आ”
 सर्वतो “निषत्त” निषण्णामासोन्मैव हननार्थम् । “उतो” तत्
 अपिच “अस्मै” इन्द्राय “मध्वि” उदकमपि^(२) “चच्छद्यात्”

८६ ऋग्वेदस्य ८, ३, ४, ३ ।

I पुरीषम् ।

(०)—“चक्रं चकते वा चरते वा क्रामते वा” इति नि० नै० ४, १० ।

(१)—‘आप’ इति अन्नरोचनामसु अष्टमं नैषण्टकम् १, ४ ।

(२)—इच्छन्वोप्यर्थः । ‘मधु’ इति उदकनामसु एकादशं नैषण्टम् १, १९ । मध्वि-

दिति ऋचि दीर्घल हान्दसः ।

२ १ २२ १२ २२ १ २ १
 षू । आदधाओषधीषु । इडार३भा३४३ । ओर३४पूइ ।

डा * ॥ ३४ ॥ ८८

वशं नयति । “पृथिव्याम” अतिषितं” अतिषितं” विमुक्तं
 यद्धः” उदकमस्ति तत् “पयोगोष्वोषधीषुच “आदधा” आद-
 धांति ॥ ८ ॥ ८८

इति औसायणाचार्य विरचिते साधवोये सामवेदार्थ-प्रकाशे इन्द्रोद्याख्याने
 तृतीयस्याध्यायस्य दशमः खण्डः ॥ १० ॥

अथैकादशे खण्डे—

मैषा प्रथमा ।

तार्क्ष्यपुत्रोऽरिष्टनेमिऋषिः ।

३ २ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ २ २ २ २ २ २ १ २

त्यमूषवाजिनन्देवजूतः सहावानं*तरुताररथानाम् ।

१ २ ३ १ २ २ २ २ २ १ २ २ १ २

अरिष्टमिन्नेपृतनाजमाशुः स्वस्तये तार्क्ष्यमिच्छाज्जवेम ॥ १॥ १००

॥ * इतिग्रामगेये अष्टमः प्रपाठकः ॥

* “सहावानम्”—इति ऋग्वेदीयः पाठः ।

१०० ऋग्वेदस्य ८, ८, ३६, १ ।

I ओम् । त्यमूषू । वाजि । ना३४पुम् । देवजूता३-
 ४म् । सच्चोवानन्ता । रूता३ । र३रथानाम् । अरि
 णाना३४इमीम् । पृतना३४जमाशुम् । स्वस्त । याइ ।
 तार्क्ष्यमिच्छा३४३ । ऋ३वापुइमा६पु६ ॥ ॥ १ ॥

II ईयइया३च्चाइ । त्यमूषुवाजिना३०देवजूतम् ।
 ई४यइया । चार३४इ । सच्चोवानन्ता । रूता३ ।
 र३रथानाम् । ईयइया३च्चाइ । अरिष्टा३ । नाइ । मी-
 ३०पुत । नाजमाशुम् । ई४यइया । चार३४पुइ ।
 स्वस्त । याइ । तार्क्ष्यमिच्छा३४३ । ऋ३वापुइमा६पु६ ॥

॥ २ ॥ १००

I, II तार्क्ष्यसामनी द्वे ।

दपूक,

“त्यम्”^(१) तं प्रसिद्धमेव “तार्क्ष्यं” ढच्च-पुत्रं “सुपर्णं” (ढच्च-पुत्रो गर्गादिः)^(२) “स्वस्तये” चेमाय “इह” अस्मिन् कर्मणि “हुवेम” भृश माह्वयेमहि (“बहुलं ह्वन्सीति (६, १, ३४) ह्वयते: संप्रसारणं । “लिङ्गाशिष्यङ् (३, १, ८६)” । यद्वा । प्रार्थनायां लिङि व्यत्ययेन शः (३, १, ८५) । कीदृशं ? “वाजिनम्” अन्नवन्तं बलवन्तं वा “देवजूतं” देवैः सोमाहरणाय प्रेरितं (जु इति गत्यर्थः, सौत्रो धातुः; अस्मात् क्तः पूर्वपद-प्रकृति-स्वरत्वम्) [यद्वा । देवैः प्रीयमाणं तर्प्यमाणं । यदाह यास्कः—“जृतिर्गतिः प्रीति-र्वा^(३) देवजूतं देवप्रीतं वेति] “सहोवानं” सहस्वन्तं (सहश्रशब्दा-द्वनिप् मत्वर्थीयः) बलवन्तं वा । अतएव “रथानाम्” अन्यदी-यानां “तरुतारं” सङ्गामे तारकं । यद्वा । रंहणशीला अमी इमे लोका रथाः^(४) तान् सोमाहरण-समये शीघ्रं तरीतारं (श्रूयते हि—“एष हीमान् लोकान् सद्यस्तरतीति” । तरते स्तुचि “असित-स्तुभितेत्यादौ (७, २, ३४) उडागमो निपात्यते) “अ-रिष्टनेमिं” अहिंसित-रथं (यद्वा । नेमिर्नमन-शील मायु-धम्^(५) अहिंसितायुधम् । अथवा उपचारा ज्ञानके जन्यशब्दः ।

(१)—ऋचि “त्यम्” इति “निपातस्य च (६, ३, १३६)” इति दीर्घः । रुचः (८, ३, १०७) इति षत्वं च ।

(२)—तथाच गर्गादितान् यञ् (४, १, १०५, १) ।

(३)—तथाहि, तदाद्यन्तममुदितमिदं “नीर्णेऽकारिचे क्षियति, तूर्णमर्थे रच-त्यश्रूतेषां तस्यैवा भवति ‘त्यम्’ वाजिनं तं भृशमन्नवन्तं जृतिर्गतिः प्रीतिर्वा, देवजूतं देवगतं देवप्रीतं वा सहस्वन्तं तारयितारं रथानां अरिष्टनेमिं पृतनाजितमाशुं स्वक्षये तार्क्ष्यमिह ऋषेमेति” इति दै० ४, २८ ।

(४)—“रथो रंहतर्गतिकर्मणः स्थिरते वा स्याद्विपरीतस्य रथभागे ऽङ्गिं लिङ्गतीति वा रपते वा रसते वा” इति नि० दै० ४, ११ ।

(५)—नेमिः इति वज्र नामसु द्वितीय नैषण्ड, कम् १.१० ।

अथ द्वितीया ।

भरहाज ऋषिः* ।

३ ९ ६ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ६ ९ ३ २ ३ १ २
त्रातारमिन्द्रमवितारमिन्द्रं चवेचवेसुचवः शूरमिन्द्रम् ।

३ २ ३ ३ २ ३ १ २ २ २ २ ६ ९ ३ १ २ ३ १ २
ऊवेनुशक्रं पुरुहूतमिन्द्रमिदं चविर्मघवावेत्विन्द्रः ॥२॥१०१

२ २ १ २ ७ २ १ २ २
I त्रातारमिन्द्रमविता । रमी२३०द्राम् । चवेचवे-

सुचवः शू । रमी२३०द्राम् । ह्वाइनुशक्रं पुरुहू ।

अरिष्टनेमिर्मम जनकं) “पृतनाजं” पृतनानां शत्रुसेनानां माजि-
तारं प्रगमयितारं जितारंवा (अज गति-क्षेपणयोः । अस्मात्
क्षिप् । “वलादावाद्धेधातुकेविकल्पय्यते” (२, ४, ५६वा०) इति
वचनात् वो-भावाभावः । यजते वा ङिण्प्रत्ययः) “आशु”
शीघ्रगामिनम् ॥ १ ॥ १००

* “गर्गस्यार्चम्” इति वि० ।

† “ह्वयामि शक्रम्”-इति ऋग्वेदीयः पाठः ।

१०१ ऋग्वेदस्य ४, ७, ३२, १ ।

I इन्द्रस्य च तातम ।

अथ तृतीया ।

वसुक्तो विमदो वा ऋषिः ।

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ५ १ २
 यजामह इन्द्रं वज्रदक्षिणं चरीणां रथ्याः ३० * विव्रतानाम् ।

१ २ २ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ २ २
 प्रसश्रुभिर्दोधुवदूर्द्धधा भुवद्विसेनाभिर्भयमानो विराधसा ३१ १० २

१० २ १ २ १ १ २ २
 तमीर ३० द्राम् । इदं च । वाइः । मघवा । वाइ-

२ ४
 ४इ । तूवापु इन्द्राईपुईः ॥ ३ ॥ १० १

“त्रातारं” शत्रुभ्यः पालयितारम् “इन्द्र” “हुवे” आह्वयामि । तथा “अवितारं” कामैस्तर्पयितारं मिन्द्रं माह्वयामि । “आ हवे हवे” सर्वेष्वहवनेषु “सुहवं” सुखेनाह्वातुं शक्यम् । “शूर” शौर्यवन्तं “शक्तं” सर्वकार्येषु शक्तं “पुरुहुतं” पुरुभिर्बहुभिः पालनार्थं माह्वतम् । एवंविधं मिन्द्रम् “आहुवे” आह्वयामि । एवमाह्वतो “मघवा” धनवान् स “इन्द्रः” “इदं” पुरोवर्त्ति हविः “वैतु” भक्षयतु ॥ २ ॥ १० १

---

* “रथ्यम्”-इति ऋग्वेदीयः पाठः ।

---

५ २ ४ १ १ २ १ २
 I यजामहोवा । आइन्द्रं वज्र । दक्षारश्मिणाम् ।
 १ २ २ २ १ २ १ २ १ २ २
 हरीणां रथ्यवि । व्रतारश्मनाम् । प्रश्मश्रुभिर्दोधवत् ।
 १ २ ३ ५ १ २ १
 ऊ । ध्वाधामभूरश्मवात् । विसाद् । ना । भिर्भयमा-
 १ १ २ २ ५
 नारश्मः । वारश्मराश्म । धाश्मपुसोद्दहाद् ॥ ४ ॥ १०२

वयं “इन्द्र” “यजामहे” सोमलक्षणेर्हविर्भिः पूजयामः ।
 कोट्यं ? “वज्रदक्षिणं” शत्रु-वधाय सततं “वज्रो दक्षिणे हस्ते
 यस्य तम् । “विव्रतानां” रथ-वाहनादि-विविध-कर्मणां^(१)
 “हरीणाम्” एतत्सज्जकानां मश्वानां^(२) “रथ्यम्” आनेतारम् ।
 स इन्द्रः सामपानानन्तरं “श्रमश्रुभिः^(३)” स्वकीयैः “दोधवत्”
 पुनः पुनः धन्वानः सन् “जध्वधाः” “वि भुवन्^(४)” विशेषेण
 प्रादुर्भवति । किञ्च । “सेनाभिः” मरुदादिभिः स्वकीयैः सैन्यैः
 “भयमानः” शत्रून् कम्पयन् “राधसा” [द्वितीयार्थे तृतीया
 (३, १, ८५)] राधो धनं (वीत्युपसर्ग-श्रुते यौग्य क्रियाध्याहारः)
 विविधं स्तोमस्तृभ्यो ददाति ॥ ३ ॥ १०२

I वार्त्तातुरम् ।

(१)—वि विविध्यर्थः । व्रतमिति कर्म-नामसु सप्तमं नैषण्ट् कम् १, २ ।

(२)—“हरी इन्द्रस्य”—इति नैषण्ट् कम् १, १४, १ ।

(३)—‘श्रमश्रुभिः’ तृतीया-वज्रवचनमिदं द्वितीया-वज्रवचनस्य स्थाने द्रष्टव्यम्, इत्यु-
 पसर्ग-चाय प्रदर्शनायेन, सर्वरोसाणि श्रवणां दोधवन् इति वि० ।

(४) भवदिति स्तेयोरूपम् (३, ४, ७ किञ्च २, ५, ६४) ।

अथ पञ्चमी ।

१ २ ३ १ २ ३ २ ४ १ २ ३ १ २ ३ १ २
यो नो वनुष्यन्नभिदाति मर्त्त उगणा वामन्यमानस्तरो वा ।

३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
न्निधीयुधाशवसावातमिन्द्राभीध्यामवृषमणस्त्वोताः ॥ ५ ॥ १०४

३ २ ४ २ ३ ४ ५ २ ३ २ ४ १ २
I यो नो वनुष्यन्नभिदा । तिमा ३२३४र्त्ताः । उगणा

२ २ १ १ २ १ २ २ २ २ २ १
वामन्यमानस्तुरोश्वा । निधीयुधाशवसावातमार३इ

१ १ २ २ १ २ २ १ २
न्द्रा । अभाइष्याश्मा । वृषामाश्णाः । त्वोर३ता३४

३ । ओ२३४५इ । डा ॥ ७ ॥ १०४ .

हे इन्द्र ! “यो” “मर्त्ती” मनुष्यः “नः” अस्मान् “वनुष्यन्”
हन्तुमिच्छन्^(१) “अभि दाति” अभिमुख्येनागच्छति^(२) । यो वा
“मन्यमानः” आत्मानं बहु मन्यमानो मर्त्तः “उगणा वा” उत्कृष्ट-

१०४ आरण्यके ५, २, १४ ।

I आत्वंम् ।

(१)—‘वनुष्यन् हन्ति-कर्म’-इति वि० ।

(२)—‘अभिदाति अभिमुख्येन ददाति योऽस्माकमदत्वा अन्येभ्यो ददातीत्यर्थः’-
इति वि० । ‘दाति’-इति दान कर्मसु प्रथम नैषण्ड कम् २, १० ।

अथ षष्ठी ।

२३ १२ ३ २३ १२ ३ २३ १२ ३ १२ ३ १२ ३ १२

यंवृत्रेषु क्षितयस्पर्द्धमानायुक्तेषु तुरयन्तो हवन्ते ।

१२ २२ ३ २ ३ १२ २२ ३ १२ २२ ३ १२ ३ १२ २२
यंभूरसातौ यमपामुपयन्त्यं विप्रासो वाजयन्ते स इन्द्रः ॥६॥

१०५

गणाः उद्गूणैर्गणाः^(३) “तुरो^(४)” हिंसित्वी रस्मदीयाः प्रजाः अभि-
गच्छति । केन साधनेन हिंसिष्यन् ? “क्षिधी” [क्षिः क्षयो
धीयते क्रियते अनेनेति क्षिधिः तृतीयैकवचनस्य पूर्वसवर्णः^(५)]
क्षयकारणेन “युधा” आयुधेन^(६) “गवसा” वेगेन बलेन वा
आयाति । “त्वोताः” त्वया रक्षिताः^(७) “वृषमणः” वृषा इवाच
रन्तो वयं “तम्” “अभिव्याम” अभिभवेम^(८) ॥ ५ ॥ १०४

* “मुपजम्”-इति मुद्रितपुस्तकपाठः सायणाचार्यादि-धृतयः ।

(३)—‘उद्गूणयतीत्युद्गूणाः, उद्गूणाः उद्गूणन्ते; एतदुक्तं भवति—थोऽ-
स्मभ्यमहर्षं दत्त्वा बहु गणयति जनंभ्यः कथयति यस्त्वं मन्यमानः वाचा पूजयन्’-इति
वि० । “उद्गू”-इति बहु-नामस्य प्रथमं पदम् (नै० ३, १) ।

(४)—‘तुवतेवंधकर्मणं (नै० २, १, २) एतद्रूपम्; वाचा पूजयन् हृदयं हि न-
स्तीत्यर्थः’ इति वि० ।

(५)—‘सुपां सु लुक्-पूर्वसवर्णं क्खेपाडाडायाजान्तः (७, १, ३६) ।

(६)—‘युधा युद्धे न’ इति वि० ।

(७)—‘त्वया उताः’-इति त्वोताः । उताः रक्षिताः ।

(८)—‘इत्येतदाशास्त्रहे इति भावः । “निपातस्यच (६, ३, १३६)” इति सक्त्वे दीर्घः-
अभिव्याम इति ।

I ^{५२ २ २ १ २ ५ १ २} छाउयंवृत्रेषू । क्षितयाः । स्पृष्टमानाः । धमा-

^{२ १ २ ५२ २ २} नाः । ई२३४यइया । छाउयंयुक्तेषु । तुरयाः ।

^{२ २ ४ ५ १ २ १ २ ५२} तोच्चवन्ताइ । च्वन्ताइ । ई२३४यइया । छाउयं

^{२ ४ २ ३ २ २ ४ ५ १ २} शूरसा । ताःउयम । पामुपय्मान् । उपय्माः ।

^{१ २ ५२ २ ४ २ ३ २ २ ४} ई२३४यइया । छाउयंविप्रासाः । वाःजय । ताःइसइ

^{५ १ २ १ ५ ५ ५} न्द्राः । स इन्द्राः । ई२३४य । इयाः । छाउवा ।

२ १ १ १ १

ई२३४य ॥ ८ ॥

II ^{५ २ २ २ २ २ २ ३ ४} यंयया । छाउयंवृत्रेषू । क्षितयाः । स्पृष्टमा-

^{५ १ २ २ २ १ ५ २ २ २} नाः । धमानाः । यंयंयंयंयाम् । यंयया । छाउयंयुक्तेषु ।

^{२ २ ३ ४ ५ १ २ २ १ ५ १} तुरयाः । तोच्चवन्ताइ । च्वन्ते । यंयंयंयंयाम् ।

५ र र र ४ १३ २, ३, ४, ५
यंयथा । चाउयंशूरसा । ताउयम । पामुपयान् ।

१ १ १ ५ १ ५ र र र
उपयान् । यंयंय२०याम् । यंयथा । चाउयंविप्रासाः ।

४ २ ३ २, ३, ४, ५ १ १ १ ५ १
वाउजय । ताउसइन्द्राः । सइन्द्रः । यंयंय२०याम् ।

५ ५ ३ १ १ १ १
यंयंया६ । चाउवा । ई२३४५ ॥ ८ ॥ १०५

(०) “वृत्तेषु” वरकेषु युद्धेषु^(१) “स्पर्द्धमानाः” क्रोधयुक्ताः “क्षि-
तयो” मनुष्याः^(२) (क्षयन्ति निवसन्त्यत्रेति क्षितयो मनुष्याः)
“यम्” इन्द्रं “हवन्ते” आह्वयन्ति “युक्तेषु” सन्नद्धेषु आयुधैर्युक्तेषु
सङ्ग्रामेषु “तुरयन्तः” परस्परं हिंसन्तो जनाः^(३) यमाह्वयन्ति ।
“शूरसातौ” शूराणां सम्भजने^(४) यमाह्वयन्ति । युद्धजयार्थमिति
शेषः । किञ्च । “अपाम्” उदकानां “सातौ” लाभे “यम्” “उ-

(०) —‘वासदेव इन्द्रस्यातिभक्ततया इन्द्ररूपमास्थितः’, असुरैर् गृहीतो जन्यमान
आह—यं वृत्तेष्विति’ इति वि० ।

(१) —‘वृत्तेषु’ शत्रुषु, जन्मव्येष्टिनि वाक्य-शेषः’ इति वि० ।

(२) —क्षितय इति मनुष्य नामसु षष्ठं नैषण्ट् कम् २, ३ ।

(३) —‘तुरयन्तः त्वरमाणाः’ इति वि० । “तूर्णिः” इति क्षिप्र-नामसु द्वादशं
नैषण्ट् कम् (१, १५) तदेवैवं व्याख्याने वीजम् ।

(४) —‘शूरसातौ सङ्ग्रामे’ इति वि० । शूरसातौ-इति मङ्गास नामसु पञ्चमि श्रुते
षण्ट् कम् २, १० ।

अथ मन्त्रमी ।

विश्वामित्रः स्तौति ।

१ २   ३ १२ २२ ३ २३ ३ १ २   ३ १ २
 इन्द्रापर्वतावृहत्तारथेनवामीरिषावहत्सुवीराः ।

३ २   ३ १   २ ३ १ २   ३ १ २   ३ १ २   २ २ ३ १ २
 वीतश्चव्यान्यध्वरेषुदेवावङ्घ्र्याङ्गीभिर्निडयामदन्ताम् ॥ १०६

४   ५   २ २ १   २   ३
 I इन्द्राद्याउ । हाद्योइ । पर्वतावृहत्तारथाइना

पजम्न" वृष्टिप्रदानार्थः^(५) यमुपगच्छन्ति आह्वयन्तोत्यर्थः^(६) ।
 विप्रासो^(७) विप्राः मेधाविनो यजमानाः य मिन्द्रं "वाजय-
 न्ते"^(८) वाजिनं कुर्वन्ति हविर्भिर्वलिनं कुर्वन्ति स तादृश
 इन्द्रः ॥ ६ ॥ १०५

I विश्वामित्रम् ।

१०६ ऋग्वेदस्य ३, २, १८, १ ।

(५) — "सुपां सुलुगिति (७, १, ३८) चतुर्थ्या लुक् ।

(६) — "अपामुपजम्न — उप पूर्वस्याज गति-चेपणयो (भ्वा०) रित्यस्येदं रूपम् ।
 अपाः समोपे यस्मिन् काले आगच्छन्ति स अपामुपजम्ना वर्षाकालः ; तस्मिन् अपा-
 मुपजम्न । उदकाद्यं वर्षाकाले युमाद्यन्तोत्यभिप्रायः — इति वि० — अथ नमः "सुपां
 सु लुक् (७, १, ३८) — इत्यादिना सप्तम्येकस्य लुक् ।

(७) — "आजसेरसुक् (७, १, ५०) — इत्यसुकि रूपम् । "विप्रः" — इति मेधावि-नामसु
 प्रथमं नैषण्ट् कम् ३, १५ ।

(८) — "वाजयन्ते पूजयन्ति" — इति वि० । वाजयतीति अर्चयति कर्मसु षट्चिंश-
 तमं नैषण्ट् कम् ३, १५ ।

उवा३ । ऊ३४पा । वामीर्हाउ । हाहोइ । इषआ-
 वहत३ सुवा१२इराउवा३ । ऊ३४पा । वीत३हाउ ।
 हाहोइ । हव्यान्यध्वरेषुदा२इवाउवा३ । ऊ३४पा ।
 वर्द्धाहाउ । हाहो । याङ्गीभिर्दिड्यामदा१०रताउवा३ ।
 ऊ३३३४पा ॥ १० ॥ १०ई

“इन्द्रापर्वता” [इन्द्रश्च पर्वतश्(१)] हेइन्द्रापर्वती ! “वृह-
 ता” महता रथेनागत्य “तामी” वननीयाः(२) “सुवीराः” श्रीभन-
 पुरोपिताः “इषः” अन्नानि “आवहन्तम्” अन्नमर्थं धारयन्तं(३)
 प्रयच्छन्तमित्यर्थः । किञ्च । हे “देवा” देवो द्योतमानौ ! हे
 इन्द्रापर्वती ! “अध्वरेषु” अन्नमत्-सम्बन्धि-यज्ञेषु “हव्यानि”
 हवन-योग्यानि पुरोडाशादीनि हवींषि “वीत” भक्षयन्तम् ।
 तथा “दिड्या” अन्नाभिर्दत्तेनान्नेन(४) “मदन्ता” हृथन्तौ युवां
 “गीर्भिः” स्तुतिलक्षणाभि रम्मदीयाभिर्वाग्भिः “वर्द्धया” प्रवृद्धौ
 भवतौ ॥ ७ ॥ १०ई

(१) —“देवता इन्द्रोच (६, ३, २६)”—इत्यालं, “सुपां सु लक् (२, १, २६)”—इत्यालं
 च रूपम् ।

(२) —सम्भजनीया इत्यर्थः ।

(३) —“आवहन्तं मानयन्तं” मिति वि० ।

(४) —“दिडा”-इत्यत्र-नामसु तथोदशं नैसर्ग्यं कम् २३ ।

अथाष्टमी ।

रेणुऋषिः* ।

१ २ ३ ४ ५ १ २

३ १२ २२ ३ १ २ ३ १ २

इन्द्रायगिरोऽनिशितसर्गाऽपः प्रेरयत्सगरस्यबुध्नात् ।

१२ २२ ३ ४ ५ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १

योऽन्नेणेवचक्रियौऽशचौभिर्विषक्तस्तन्मृथिवीमुतद्याम् ॥८॥

१०७

२

२

१२

२

१

२

I द्वा३ । द्वाइ । इन्द्रायगाइ । रा३अनि । शी-

३ ४ ५

२

१२

२

तसर्गाः । १ । असाउ । असाउ । इन्द्रायगाइ । रा३

१

२ ३ ४ ५

२

१२

अनि । शीतसर्गाः । २ । कुवा । कुवा । इन्द्रायगाइ ।

२

१

२ ३ ४ ५

२

१

रा३अनि । शीतसर्गाः । ३ । अयाम् । अयाम् । अपः

* 'गिरिणोरार्षम्'-इति वि० ।

† "प्रेरयं"-इति ऋग्वेदीयः पाठः, "प्र । ईरयम् ।"-इति च ऋग्वेदीय-पद-पाठः ।

‡ "चक्रिया"-इति च ऋग्वेदीय-पाठः ।

१०७ ऋग्वेदस्य ८, ४, १४, ४ ।

I सावित्रम् ।

२ २ १ २ २४५ १ २ १
प्रेरा। याश्चसग। रस्यबुध्नात्। अविदाश्त्। अवि-

२ २ १ २ २ १ २ २४५ २ १
दत्। योअत्तेणाद्। वाश्चक्रि। यौशचीभीः। ईच्चा

२ ५ ११ २ १ २
२३। ईश्चहा। विषक्तस्ता। भाश्चृथि। वीश्च३म्।

२ ४

जश्तापुद्याद्पुद्मम् ॥ ११ ॥ १०७

“इन्द्राय” इन्द्रार्थम् “अनिशितसर्गाः” अतनूत-विमर्गाः
उपर्युपरि वर्तमानाः^(१) याः “गिरः” स्तुतयः ताभिर्गीर्भिः “सग-
रस्य” अन्तरिक्षस्य^(२) “बुध्नात्” प्रदेशात् “अपः” उदकानि^(३)
“प्रेरयत्” प्रेरयति । यः इन्द्रः “शचीभिः” कर्मभिः^(४) “पृथि-
वीम्” “उत” अपि च । “द्यां” दिवं च “चक्रियौ”^(५) रथ-
चक्राणि^(६) “अत्तेणेव” यथा रथाच्चेण तद्वत् “विष्कक्” सर्वतः
“तस्तम्” अस्तम्नात् ॥ ८ ॥ १०७

(१) — अनिशितसर्गाः — शित इति ‘शो तनूकरणे’ इत्यस्य निष्ठायां रूपम् ।
मर्गः संमर्गः सङ्घातः । शितः सर्गो यामां ताः शितसर्गाः तनूत सङ्घाः । न शितसर्गाः
अशित सर्गाः, बह्वीरित्यर्थः ।

(२) — “सगरः” इति अन्तरीक्ष-नामसु चतुर्दश नैघण्टुकम् १, ९ ।

(३) — पृथि-लक्षणानि ।

(४) — शचीति कर्म-नामसु द्वाविंशतितमं नैघण्टुकम् २, १ ।

(५) — “इयादियाजिकाराणासुपमप्यानाम् (७, १, ३८)”-इति इय् भावे, लिङ्-व्यत्यये

च (३, १, ८५) रूपं चक्रियाविति ।

(६) — चक्रे इति द्विवचनान्तेन व्याख्यातम् विवरण्यस्तम् ।

अथ नवमी ।

वामदेवऋषिः* ।

३ १ २   ३ १ २   ३ २ ३ १ २   ३ १ २
 आत्वासखायःसख्याववृत्युस्तिरःपुरुचिदर्णवाञ्जगम्याः† ।

३ १ २ २ २ १ २   ३ २ ३ १ २   २ २ ३ १ २   २ २
 पितुर्नपातमादधीतवेधाअस्मिन्क्षयेप्रतरां‡दीद्यानः ॥६॥१०८

४ २ ४ २ ४ ४ २   ४ २ ४ ४   २ १ २   २
 I आत्वासखायःसख्याववृत्यूः । तिरःपुरुचिदर्णवाञ्ज-
 गाऽरम्यौ । द्यौहोश्वा । पितुर्नपातमादधीतवाऽरइधौ ।

* 'वसुराज्ञ'-इति वि० ।

† "ओ चित् सखायं सख्या ववृत्यां तिरः पुरुचिदर्णवं जगन्वान्"-इति ऋग्वेदीय-पाठः ।

‡ "अधि क्षमि प्रतरं"-इति, "अधि क्षमि मतरं"-इति च ऋग्वेदीय-पाठः ।

१०८ ऋग्वेदस्य ७, ६, ६, १ ।

I कुतोपादवेरूपस्य साम ।

१ १ २ २ २ २ २ २
 द्वौद्वौश्वा । अस्मिन्क्षयेप्रतरान्दीदियाऽरनौ । द्वौद्वौ-
 २ २ १ ३ २ १ १ १
 श्वा । औद्वौर । इच्छा२३४५ ॥ १२ ॥ १०८

हे इन्द्र ! “त्वा” त्वां “मखायः” स्तोतारः “सख्या” सख्येन-
 स्तुतिभिरित्यर्थः । ताभिः “आ वहत्यः” अभिमुखं कुर्वन्ति । यत-
 स्त्वं “तिरः” तिर्यग्भूत्वा “पुरु” विस्तीर्णम् “अण्वम्” अन्त-
 रिक्तं^(१) “जगम्याः” अगच्छः । चिच्छब्दः कारण-परः^(२) [अथ-
 परोक्षकृतः^(३)—“वेधा” विधाता^(४) इन्द्रः “पितुः” मदीयस्य
 “नपातं” पौत्रं मम पुत्रमित्यर्थः^(५) । त मादधीत प्रयच्छतु ।

(१)—यद्यण्वम् इत्यकरोक्ष-नामसु न दृश्यते, तथापि तमुद् इति तु दृश्यते
 एव (१, ३) ।

(२)—तथा च यत एवं तत इदं त्रम इति भावः । “चिदित्यपोऽनेक कर्मा ;
 आचार्येदिदिदं त्रयादिति पञ्चायाम्, (७ * ७) दधिचिदित्युपमार्थः, कुलमापांश्चि-
 दाहरेत्यवकुन्तिते, (* * *)”-इति नि० १, ४ ।

(३)—“परोक्षकृताः—सर्वभिर्नामविभक्तिभिर्भुव्यन्ते प्रथमपुरुषेऽप्याख्यातस्य” इति
 नि० दै० ६, १ ।

(४)—“वेधा मेधावो भवान्” इति वि० “वेधा” इति मेधावि नामसु षष्ठं नैषण्ट-
 कम् १, ४३ ।

(५)—“पितुरित्यन्न-नाम ; पाते वा पिबते वा प्यासते वा”-इति देवत-निषक्तम्
 ८, २४ ॥ विवरणकारणम्, ‘पितुः’, ‘न’, ‘पातम्’-इति पट्वचयं । विच्छिद्य व्याचष्टी ;
 तथाहि—‘पितुर्न न-शब्द उपरिष्ठादुपचारादुपमार्थाय’, पितु र्विव ; पात पा रक्षणं
 इत्यस्य “नपुंसके भावे क्तः” (३, ४, ११४ उ०)-इति क्त-प्रत्यये णतद्रूपम्, पात रक्षणम् ।
 यथा कथितं पितुः रक्षणमाधत्ते, तद्वत् भवानपि अस्माकम् आदधीत आदधानं
 कर्तुमित्यर्थः इति ।

अथ दशमी ।

गीतमन्त्राणि ।

२ १ १ १ २ १ ३ २ २ ३ १ २ २ १ २ ३ २
 कोअद्युक्तधुरिगाच्छतस्यशिमौवतोभामिनोदुर्हणायून्
 २ १ २ ३ १ २ २ १ २ २ २ २ २ १ २
 आसन्नेषामप्सुवाहोमयोभून् येषांभृत्यामृणधत्सजीवात् ॥
 १०॥१०८

॥ पञ्चम-दशति ॥*

५ २ २ २ ५ १ २ २ २
 I कोअद्युक्तधुरिगाच्छतस्याहं । शिमौवतोभामि-
 २ २ १ २ २ १ २ २ २ १ २
 नोदुर्हणा२३यून् । आसन्नेषामप्सुवाहोमयो२३भूत् ।
 १ २ २ २ १ २ २ ५
 येषांभृत्यामृणधत्सजाइवाइउवाइ । ऊ३४पा॥१३॥१०८
 कीदृशः ? अस्मिन् “क्षये”(१) निवास-भूते यस्मै “प्रतरां” प्रकृष्टं
 “दीद्यानः”(२) तेजसा दीप्यमान इन्द्रः पुत्रं ददातु ॥ ८ ॥ १०८

१०८ ऋग्वेदस्य १, ६, ८, १ ।

I आमहोयवम् ।

(१)—निवासार्थ-क्षि-प्रान्तो रूपमिदं क्षयइति ।

(२)—दीपिणी रूपम् ।

* ॥ इति चतुर्थस्यार्द्धः प्रपाठकः ॥

“अथ” अस्मिन् कर्मणि “ऋतस्य” यज्ञस्य^(१) गच्छत इन्द्र-सम्बन्धिनो रथस्य “धुरि” अश्व-वहन-प्रदेशे “गाः” गतिम-तोऽश्वान्^(२) एषा मश्वानां सम्बन्धिनः प्रग्रहान्वा “आसन्” आ-स्येन तज्जनितेन स्तोत्रेण “को युङ्क्ते” को नाम नियोक्तुं शक्नो-ति^(३) न कोपीत्यर्थः । कौटुशानश्वान् ? । “शिमोवतः” वीर्य-कर्मीपेतान्^(४) । “भामिन्” तेजसा युक्तान्^(५) “दुर्हृणायून्” परैर्दुःसहेन क्रोधेन युक्तान् (हृणीयतिः क्रुध्यति-कर्मा (नै० २, १३) । “अप्स्वाहः” आपः कर्माणि^(६) तेषु इन्द्रं वहन्तीति तान्^(७) “मयोभून्” मयसः सुखस्य भावपितृन्^(८) । स्वकीयानां सुखप्रदानित्यर्थः । “यो” यजमानः “एषाम्” ईदृशानां मश्वानां “भृत्यां” भरण-क्रियां रथ-वहन-क्रियां “ऋणधत्” समर्पयति स्तोतीति यावत्^(९) “स” ह यजमानो “जीवात्” जीवनवान् भवेत् ॥

(१)—‘ऋतस्य मयस्य सर्वगतस्य वा इन्द्रस्य’-इति वि० ।

(२)—‘गाः गो-शब्देनात्र समसयोगात् अथा उच्यन्ते’-इति वि० ।

(३)—‘आदित्य-सूति-करण-द्वारेणेति विवरणे विशेषः ।

(४)—‘शिमो’-इति कर्म-नामसु चतुर्विंशतितमं नैघण्टुकम् २, १ ।

(५)—‘भामिनः-शत्रूणां पुरः क्रुद्धान्’-इति वि० । “भामते”-इति क्रुध्यति-कर्मसु (नै० २, १२) पठित मित्येव तत्र बीजम् । ‘भामिनः क्रुत्स्विन-क्रोधान्’ इति वि० ।

(६)—‘अपः’-इति कर्म-नामसु प्रथमं नैघण्टुकम् २, १ ।

(७)—‘अप्सु निमित्त-भूतासु ये वहन्ति त अप्सुवार्हः, उदकस्य घातयितारः ; तान्’-इति वि० ।

(८)—‘मयः’-इति सुख-नामसु सप्तमं नैघण्टुकम् ।

(९)—‘ऋणधति’-इति परिचरक-कर्मणो रूपम् ३, ५ ।

यद्वा । “कः” इति प्रजापति कथ्यते (“कोह वै नाम प्रजा-
पति” रिति श्रुतेः) “ऋतस्य” यज्ञस्य “धुरि” निर्वाहे “गाः”
वेदरूपान् वाग्विशेषान्^(१०) “अय” इदानीं “युङ्क्ते” संयोजयति
कीदृशान् ? “शमौवतः” प्रतिपाद्यैः कर्मभिर्युक्तान् “भामिनः”
उज्ज्वलान् “दुर्हणायून्” हृणोयति हानि-कर्मा । हातु मशक्यान्
वेदाध्ययनस्य नित्यत्वात् एषां शब्दानां आत्म-प्रतिपादकानाम्
“आसन्” आस्थानि सुखवदाकरभूतानित्यर्थः । “अप्सुवाहः”
अप्सु अन्तरिक्षे तदुपलक्षिते स्वर्गे वहन्ति यजमानं प्रापयन्ति
तान् । “मयोभून्” मयसः अध्ययन-प्रभवस्य सुख-साधनस्या-
दृष्टस्य भावयितृन् । “यो” यजमानः ‘एषां’ वचसां “भृत्यां”
भरण-क्रियां “ऋणधत्” ऋद्धिमती करोति “स जीवात्”^(११)
स एव जीवति । अन्ये जीवन्मृता इत्यर्थः ॥

“आसन्नेषामप्सुवाहः” इति, “आसन्निपून् ह्रस्वसः”-
इति पाठौ ॥ १० ॥ १०८

इति श्रीमायणाचार्य्य विरचिते माधवीये सामवेदार्थ-प्रकाशे बन्धोव्याख्यानं
तृतीयस्याध्यायस्यैकादशः खण्डः ॥ ११ ॥

॥ इति त्रैलोक्यमैन्द्रम् ॥

(१०)—“जोः” इति शाङ्गनामसु चतुर्थे नैषण् कम् १, ११ ।

(११)—सोडि शाङ्गनामसु रूपम् (१.४.८५) ।

इहाष्टाविंशति ऋचो गायन्ति त्वेत्वनुष्टुभः (क) ।

यदीवहन्तीत्यनया स्तूयन्ते मरुतोऽत्र हि (ख) ।

ईडितोऽग्निर्दधिक्रावा दधिक्रावणो इति ह्यृचा (ग) ।

वयश्चिदित्यष्टस्येयं वैश्वदेवीत्यमो इति (घ) ।

ऋक्सामयोः स्तुति ऋचंसामेत्यैन्द्रोऽपरा ऋचः (ङ) ।

समाख्या प्राणभृत्प्रायादिति पूर्वमुदीरितम् (च) ।

(क) — “गायन्ति ता” इत्यादि “ऋचसामयजुर्नाम” इत्युक्ताः दशमयाद्याका अष्टा विंशति ऋचः अनुष्टुप्छन्दश्चा इत्यर्थः । इति व्याख्यामानाष्टादशर्चुं छन्दः मङ्गलैः ।

(ख) — अत्र अष्टादशम् ऋचं “यदीवहन्ती” इति पञ्चदशी ऋक्, अनया मरुतो देवताः स्तूयन्ते ।

(ग) — “दधिक्रावणः” इति हि मप्रदशी ऋक्. ऋचा अनया, दधिक्रावा नामकः अग्निः, ईडितः सन्तः ।

(घ) — “वयश्चित्” इति विंशतितमा ऋक्, इयं. उपस्था उपोदेवताका । “अमी” इति एकविंशतितमा ऋक् वैश्वदेवी अस्याः, विश्वदेवा देवताः इत्यर्थः ।

(ङ) — “ऋचंसाम” इति अन्तिमा ऋक्, अनया तु ऋक्-सामयोः देवतयोः स्तुतिः प्रकाशयते । अपराः एतत्-पञ्चातिरिक्ताः त्रयोविंशति ऋचः ऐन्द्राः इन्द्रदेवताकाः । इति दैवत-मङ्गलैश्च ।

(च) — ननु मरुदादि-देवतानामृचां साहित्येऽप्यस्य पूर्वस्य ऐन्द्रंति उपदेशः कथं सित्याह — समाख्या तु प्राणभृत्प्रायात् सिद्धाति, गौणा ह्येति भावः । प्राणभृत्प्रायात्, मीमांसा-शास्त्र-प्रसिद्धः । तथाहि, जैमिनी-सूत्रम् — “तत्तमिदं जाति-माकण्य-प्रशंसा-भूम-लिङ्गसमवायात् (१.४.१८) ।” इति, तत्सिद्धादि-हेतुतो गौणी इति रात्रयणीयेति तदर्थः । एतच्च मङ्गलं भट्टकारिकायाञ्च — “तत्तमिदं जाति-माकण्य-प्रशंसा-लिङ्ग-भूमिभिः पङ्क्तिभिः सर्वैव शब्दानां गौणी इति प्रकल्पिता ॥” इति ; तथा च “अयं पूर्वोभवस्य प्राणो भौवायनः” इत्यस्य एकस्यैव मन्त्रस्य प्राणभृत्त्वंऽपि लिङ्ग-समवाय-हेतुतः ततः सङ्गच्छतिः सर्वं एव मन्त्रा गौणा इत्यादि प्राणभृत्छन्देन लक्ष्यन्ते गृह्यन्ते एव “प्राणभृत उपदेशाति” इत्यादि विधौ — तथैवात्रापि यदीवहन्तीत्यादीनां इन्द्र-लिङ्गकत्वाभावे

अथ द्वादशे खण्डे —

सैषा प्रथमा ।

मधुच्छन्दा ऋषिः ।

१ २   ३ १२   १२३ १३ १ २
गायन्तिवागायन्निणोर्चन्यकर्मर्किणः ॥

३ १ २   ३ २ ३   १ २
ब्रह्माणस्त्वाशतक्रतउद्धृशमिवयेमिरे ॥ १ ॥ ११०

१२ २   ३ २   २ ५   २ २
। गाय३१ । तिवा३१२३४ । गाय । त्रा३इणाः ।

१ २   १ २   ५   २ २   ३ २
अर्च्चा३१ । तिया३१२३४ । कम । का३इणाः । ब्रह्मा-

१ २   ५   २ २   ३ २
३१ । णस्त्वा३१२३४ । शत । क्रा३ताउ । उदा३१ ।

११० उत्तरार्चिकस्य ५, २, २३, १ = ऋग्वेदस्य १, ११८, १ =
जहे ६, ८—२२, २, ५—२३, १—५ ।

I, II श्रेखण्डिने द्वे ।

ऽपि केन्द्र समुदाय-मध्य पतितलेन इन्द्र-सिद्ध-साधनार्थात् गौष्णा ऐन्द्रत्व मित्यस्य सर्वस्यै-
न्द्रत्व मन्त्रम् । किञ्च जैतृदिह नृत्तममुष्मते उदीरितक्षेत्रं पुरस्तादिति स्मारितम् ;
तथाग्नेयैकादश-खण्डारम्भे द्रुष्टव्यम् (२५८ पृ० १५०) इति न्यायो ऽप्येष एव, स तु लौकिक
दृश्येय विशेषः, अतएव साधनेन “एकस्यैव मन्त्रस्य प्राणभूत्वे ऽपि अविष्णो गच्छन्तीति-
वत् तत्-संस्मरिताः सर्वे मन्त्राः प्राणभूत्वा न लक्ष्यन्ते (न्या० टी० १, ५, १८)” इति ।

३ २ ४
शमा३१२३४इ । वयापुइमिराइ । होपुइ । डा ॥ १४॥

II गायन्ति त्वोच्चाइ । गायत्रीरुद्रणाः । अर्चन्यर्क-

मा१^१र्की२^२श३^३णाः । अ४^४र्च५^५न्तियो६^६र७^७४८^८द्वा । क९^९मा१०^{१०}र्की११^{११}रि१२^{१२}४३^३णाः ।

५ १२ २ २ ५   २ ३ ५
ब्रह्माणस्वाशताःक्राशतो ।   ब्रह्माणस्वोऽ२३४चाइ ।

४ २ ९ ५   १ २ ९ ९
शताक्रा२३४ताउ ।   उद्व०शमिवया१इमो३रे ।   उद्व०

३ ५ ७ २ ४
शमोर३४छाड । वया३इमापूइरा६पू६इ ॥ १५ ॥

I,II,III गायन्ति त्वागायन्निष्ठा । अर्चन्त्यर्कमर्का

२ १ २ १
२३इणाः । ब्रह्माणस्वा२चोऽ१इ । शतक्रा२३ताउ । उद१

१ २ २   १ ५   १ ५ २
शमिवयाश्रुमीश्रे । उद्धृशाश्चमो । वायाश्चवाश्च ।

उप० । माऽरुद्रोऽप्युच्चाड ॥ १६ ॥ ११०

हे “शतक्रतो” बहुकर्मन् बहुप्रश्न वेन्द्र ! “त्वा” त्वां “गायत्रिणः” (१)

III श्रीहृषीयम् ।

(१)—‘मायत्रं साम, तद् धेयामसि तद् मायत्रिणः, उद्गातार इत्यर्थः’-इति वि०।
मायत्रोद्गच्छन्त्या सावित्र्यामायत्रिणीतं मायत्रं स्वरसमुच्च, मेघं भवति तदन्यासापि कृच्च,

उद्गातारः ‘गायन्ति’ स्तुवन्ति^(१) । ‘अर्किणो’ ऽर्चनहेतु-
मन्त्र^(२)-युक्ता हतारः ‘अर्कम्’ अर्चनीय मिन्द्रं ‘अर्चन्ति’
शस्त्र^(३)-गतैर्मन्त्रैः प्रशंसन्ति । ‘ब्रह्माणो’ ब्रह्मप्रभृतयः इतरे
ब्राह्मणाः^(४) । ‘त्वा’ त्वाम् ‘उद्येमिरे’ उन्नतिं प्रापयन्ति । तत्र
दृष्टान्तः—‘वंशमिव’ यथा वंशाग्रे नृत्त्यन्तः शिल्पिनः प्रौढं वंशं
उन्नतं कुर्वन्ति । यथा वा सन्मार्ग-वर्त्तिनः पुत्राः स्वकीयं कुलं
‘उन्नतं कुर्वन्ति तद्वत् ॥

एतामृचं यास्क एवं व्याचष्टे—‘गायन्ति त्वा गायत्रिणः प्राच-
न्ति ते ऽर्कं मर्किणो ब्राह्मणा स्त्वा शतक्रत उद्येमिरे वंशमिव
वंशो वनगयो भवति वननाच्छ्रूयत इति वेति^(५, ४) ॥१॥ ११०

न तदक्षरान्वित-स्वरमङ्गस्य नाम गायत्रं प्रत्युत गानसायस्यैवेति तु ध्येयम् । अत एव
मीमांसा व्यायमास्त्रायां सप्रमाध्यायस्य प्रथमपादारम्भे निष्णीतम्—‘अतिदेशं विनि-
येतुं कवतोप रथन्तम् । गायतीत्यृग् गानयुक्ता शब्दार्थो गानमेव वा’—इत्यादि ।
गायत्रादि लक्षणस्तु ताण्ड्यब्राह्मणादिभ्योऽवगन्तव्यम् ; तथाहि, तदीय-षष्ठ-तृतीय-
खण्डे “अष्टाक्षरा गायत्री नवमो द्विष्टारः” इत्येवमादि ।

(२)—गायतीत्यर्चति-कर्मम् द्वितीयं नैषण्टकम् २. १४ ।

(३)—‘अर्को देवो भवति यदेन मर्चयति । अर्को मन्त्रो भवति यदेनार्चन्ति अर्कं
मन्त्रं भवत्यर्चति भूतानि । अर्को दृष्टो भवति स दृष्टः कटुकिन्वा’—इति नि० नै० ५, ४ ।

(४)—प्रगीताप्रमीतभेदेन स्तोत्रशब्देति नामभेदः ; होत्रैव शस्त्रमन्त्राः पठन्तः अतः
उक्तम्—‘शस्त्राभ्यामुवाक्याभिर्होतास्तु वृत्तेऽध्वरम् । आश्वपुत्रादिभिः स्तोत्रैश्च
तास्तु वृत्तोत्यमुम्’ इति (२ पृ०) ।

(५)—‘इत्यादिष्ववचनात्ता गणस्य सूचकाः’ इति नियमान् सदस्यादीनामपि यद्व
इति भावः ।

अथ द्वितीया ।

जेता माधुच्छन्दसऋषिः* ।

२ ३ १ ९   १ १ २   ३ १ २
इन्द्रं विश्वा अवीवृधं तैमुद्रव्यचसङ्गिरः ।

१ १ ९   ३ १ ९ १ २ ३   १ २ ३ १ २
रथीतमप्रथानां वा जानात्सत्यतिपतिम् ॥ २ ॥ १११

I, इन्द्रं विश्वाः ।   अवीवृधान् ।   सामुद्रव्या ।

२   १   ४ २   १   ४
चासङ्गिराः । रथीतमा३१ उवा २ । रथाइना२म् । वा
१ २   ०   १   २   १   २   १
जाना२३त्सात् । पातिपतिम् । इडा२३भा३४३ । ओ२
३४५इ । इडा ॥ १७ ॥

II, ओइन्द्रं विश्वाः ।   अवी ।   वृधान् ।   सामू२

* 'यता नाम ऋषिः तस्येदमार्घम्'-इति वि० ।

१११ उत्तरार्चिकस्य २, १, १९, १ = ऋविदस्य १, १, २१, १ =
यजुर्वेदस्य १२, ५६—१५, ६१ = ऐतरेय-ब्राह्मणस्य ५, ७ = ऊहे
२, १२—७, ११—२१, ३—२१, २३ ।

^१द्राव्या^१र^२ । चसम् । गिराः । रा^१थ्या^२र^१तामा^१र^२म् ।

^२रथी । नाम् । वाजा^१र^१ना^१सा^१र^२त् । पतिं^१पा^२र^१ती^२३४

^१३म् । ओ^१र^१३४५इ । डा ॥ १८ ॥

III, इन्द्रं^{३४ ३४४५६}विश्वा^{२, २}अवीवृ^{५ ६}धन् । समूद्रा^{२३४}व्या । चा३-

^{१ २ २}साङ्गी^{१ २२}राः । राथी^१तमा^२र^१म् । ऊ^१र^२ । षा^१र^२इ । ऊ^१र^२ ।

^१रथा^{२२ २}इनाम् । वाजाना^१सा^२र^१त् । ऊ^१र^२ । हा^१र^२इ ।

ऊ^१र^२ । पतिं^१पा^२र^१ती^२३४३म् । ओ^१र^२३४५इ ।

डा ॥ १८ ॥

IV इन्द्रं^{४ ५ ४ ५६ ६}विश्वा^{४ ५}अवीवृ^{२ १ २}धन् । ऐया^{४ ५}हाइ । समूद्रा-

I, II, III ग्रैखण्डिनानि त्रीणि ।

IV पूर्वमादष्टम् ।

^{१ १} १व्या२ । ^{१ २} चसांगाश्वरा२३ । ^{१ २} ऐया२३च्चाइ । ^१ रथाइ-
^२ ताशमा२म् । ^१ रथाइनार३म् । ^{१ २} ऐया२३च्चाइ । ^{२ १} वाजा-
^२ नाशसा२न् । ^{१ २} पताइपाशती२म् । ^{१ २} ऐया२३च्चा३४इ ।
^१ ओ२३४पूइ । डा ॥ २० ॥

^{४ ५ ४ ५ २} V इन्द्रं विश्वाअवीवृधन्नैयादी । ^{४ ५ ४ ५ २} चोइवा । ^१ समु-
^२ द्रव्यचसम् । ^१ गाइरा२३ः । ^{१ २} ऐया२३त् । ^{१ २} औ२३च्चीवा ।
^{१ २} रथाइतम२म् । ^१ थाइना२३म् । ^{१ २} ऐया२३त् । ^{१ २} औ२३च्ची-
^२ वा । ^{१ २ २ २} वाजाना२सत्यतिम् । ^१ पाती२३म् । ^{१ २} ऐया२३त् ।
^{१ २ २} औ२३च्चीवा३४३ । ^१ ओ२३४पूइ । डा ॥ २१ ॥

V उत्तरमादृष्टम् ।

^२ VI, ^{४ ५ ४ ५} ह्याइ । ^२ ह्याइ । ^{४ ५ ४ ५} ओहाओहा । ^२ ह्याइ ।
^{४ ५ ४ ५} ह्याइ । ^२ ओहाओहा । ^{४ ५} ह्याइ । ^{४ ५} ह्याइ । ^{४ ५} ओहा
^{४ ५} ओहा । ^२ इन्द्रविश्वाः । ^{४ २ २ १} अवीवाङ्वाँन् । ^{४ ५} समुद्रव्या ।
^{२ १} चसंगाइराँन् । ^२ रथीतमम् । ^१ रथाइनाँन् । ^{२ २} वाजा-
^२ नाँसात् । ^{४ २ १} पतिंपातीँन् । ^२ ह्याइ । ^{४ ५} ह्याइ । ^{४ ५} ओहा
^{३ ५} ओहा । ^२ ह्याइ । ^{४ ५ ४ ५} ह्याइ । ^{४ ५} ओहाओहा । ^{४ ५} हो४इडा
^{३ ५} हो४इडा । ^३ हो२३४५इ । डा ॥ २२ ॥

^{२ १ २} VII ^{२ १ २} ह्यायेइ । ^{१ १ १ १} ह्यायेइ । ^४ ह्यायेइ४५ । ^४ ह्यायेइ
^१ इ । ^{४ ४ ५ २} आ२३४इ । ^{३ २} इन्द्रविश्वाओवी । ^१ वृधाँन् । ^१ सार३४ ।
^{४ ४ ५} मुद्रव्यचसम् । ^{४ २ ५} गिराँन् । ^१ रा२३४ । ^{३ ४ ५ २} यीतमँरथी ।

VI, VII महावखामिन्ने हे ।

अथ तृतीया ।

गौतमऋषिः ।

१ १ २ ३ १ १ २ २ ३ १ २ १ १ २

इमेमिन्द्रस्तुतम्विवज्येष्ठममर्त्यमदम् ।

२ १ २ ३ ४ ५ १ २ २
ना३म् । वार३४ । जाना३सत्यतिम् । पता३इम् । छ१ १ २ १ २ १ १ १ ३ १ १ १ १ २
याये३ । हयाये३ । हया२३४५ । छ२३४५ । हो४इ५ २ ५ ३
डा । हो४इडा । हो२३४५इ । डा ॥ २३ ॥ १११

“विष्वाः” सर्वाः “गिरः” अस्मदीयाः स्तुतयः “इन्द्रम्” “अ-
वोवृधन्”(१) वर्द्धितवत्यः । कीदृशमिन्द्रं ? “समुद्रव्यचसं”(२)
समुद्रव्यासवन्तं । “रथीनां” रथयुक्तानां योद्धृणां मध्ये “रथी-
तमम्” अतिशयेन रथयुक्तं “वाजानाम्” अन्नानां “पति” सम्भा-
गवर्त्तिनां पालकम् ॥ २ ॥ १११

* ‘गौतम’-इति वि० पाठः ।

(१) — “मित्य इन्द्रमि (७, ४, ८)” - इति ऋग्वित्यम् ।

(२) — ‘समुद्रव्यचसं’ — समुद्रव्यचसा समुद्रस्य प्राप्तिरूप्यते समुद्रस्यैव व्यचः प्राप्ति-
र्यस्य स समुद्रव्यचाः, तं समुद्रव्यचसं समुद्रव्याप्तिमित्यर्थः - इति वि० ।

१ १ २ ३ क १ २ ३ १ २ ३ १ २

शुक्रस्यत्वाभ्यक्षरन्धाराक्षतस्यसादने ॥ ३ ॥ ११२

१ १

५

१ १

३

५ २ २

I इममार३४इन्द्रा । सुतम् । पा३इवार३४औक्षो

१ २ १ १ ५ २

१ २

२

१

वा । ज्येष्ठममारनियम्नदम् । शुक्रा । स्यत्वाभी३यार

१ १ ३

२ ५ २

१ २ ५ २

१ २ १ २

३ १ १ १

३ । क्षारार३४औक्षोवा । धाराक्षतस्यसादने२३४

२

५ ॥ २४ ॥

५ ३ २ ३ ३ ५

२ २ १ २ १

२

१

II, इममिन्द्रसुतपिवा । ज्येष्ठाममा । तियम्नदा

३ २

३ २

५

१ २ १ २

३ २

२म् । शुक्रा । औक्षो२३४वा । स्यत्वाभ्यक्षरन् । धा-

१

३ २

५

३ १

३ २

५

४

रा । औक्षो२३४वा । क्षता । औक्षो२३४वा । स्यसा

४

पूदनाइ । क्षोपूइ । डा ॥ २५ ॥

११२ उत्तराच्चिकस्य ३, १, २१, १ = ऋग्वेदस्य १, ६, ५, ४ ।

= ऊर्ध्वे ३, १—२२, २, १७—२३, ३ ।

III, इममिन्द्राप्सुतं पिबा । ज्येष्ठममाऽर्त्तायम्मादा २

म् । औ२ । दौ२ । ऊवाइ । औ३होर३४वा ।

शुक्रास्यत्वाऽभायक्षारा २न् । औ२ । दौ२ । ऊवाइ । औ

३होर३४वा । धारा१क्षता२ । औ२ । दौ२ । ऊवा-

इ । औ३होर३४वा । स्यसादार३ना३३इ । औ२३४

५इ । डा ॥ २६ ॥

IV इममी२३ । द्रसुतं पिब । ज्येष्ठाम् । अमाऽर्त्ता-

यम्मादा २म् । शुक्रास्यत्वा३ । भिर्या३क्षार३४रान् ।

धाराऔ२३४वा । आर्त्ताऔ२३४वा । स्यसापूदनाइ । दौ-

५इ । डा ॥ २७ ॥ ११२

I, II, III, IV वसिष्ठस्य प्रियाणि चत्वारि ।

अथ चतुर्थो ।

अति ऋषिः ।

१ २

३ २ ७ ३ १ २

यदिन्द्रचित्रमेदना*स्तित्वादातमद्रिवः ।

३ १ २

२ १ २

राधस्तन्नोविददसउभयाहस्याभर ॥ ४ ॥ ११३

हे “इन्द्र!” “सुतम्” अभिषुतं “इमं” सोमं “पिब” । की-
दृशं ? “ज्येष्ठ” अतिशयेन प्रशस्यं “मदं” मदकर “अमर्त्यम्”
अमारकं (सोम-पान-जन्यो मदो मदान्तरवन्मारको न भवती-
त्यर्थः) तथा “ऋतस्य” यज्ञस्य सम्बन्धिनि “सदने^(१)” गृहे
वर्त्तमानस्य “शक्रस्य”^(२) दीप्तस्यास्य सोमस्य “धाराः” “त्वा”
“अभ्यक्षरन्”^(३) आभिमुख्येन सञ्चलन्ति त्वां प्राप्तुं स्वयमेवा-
गच्छन्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥ ११२

* “यदिन्द्र चित्र मेदना” इति वहृक्पाठः ।

११३ उत्तरार्चिकस्य ४.२, १४, १ = ऋग्वेदस्य ४.२, १०, १ =
जह्ने ४, १८—२२, २, १८ = जह्ने ५, २, ७ ।

(१)—सदने वेद्यां स्त्राग्ने, धाराः, अभ्यक्षरन् क्षरन्, इति वि०—समातोऽर्थः ।

(२)—‘शक्रस्य, शक्रसंश्रयस्य पक्षस्य’-इति वि० ।

(३)—‘अभि, अभिशब्दः “अभिरभागे (१, १, ८१)” इत्येवं कर्मप्रत्ययनीयः, प्रतिशब्दे न
समानार्थः । त्वां प्रति अभ्यक्षरन् क्षरितवन्त्य, क्षरन् । काः ? धाराः इति वि० ।

I यदिन्द्रोद्वाइ । चित्रमइहना२३ । आ२३४ । स्ति

त्वादा । द्वा३इ । तमद्राइवा२३ । रा२३४ । धस्तन्नो-

विदा । द्वा३ । वा । साउ । उभयाद्वा२३ । स्तिया-

उवा३४३ । भा३४५रोईद्वाइ ॥ २८ ॥

II यदिन्द्रचित्रमीहोवा । द्वा२३४ना । अस्तित्वादा-

तमीवा३ । ओवा । द्वा२३४इवाः । राधस्तन्नोविदो-

वा३ । ओवा । वा२३४साउ । उभयाहस्तियोवा३ ।

ओवा३४३ । भा३४५रोईद्वाइ ॥ २९ ॥

I, II वीके द्वे ।

^{२ १} ^{४ ५} ^{२ ३} ^५ ^१
 I यदिन्द्रा२३चित्र । मइद्वा२३४ना । अस्ता२इ-
^{१ २} ^{२ १} ^{२ २ १} ^२ ^१
 त्वादा । तमद्राइवो । राधस्तान्ना२ः । विददसाउ ।
^{२ १} ^{१ ४} ^२ ^५
 उभयाद्वा२३ । स्ता२३या३ । भा३४पुरोईद्वाइ ॥ ३० ॥

^{३ ४ ५} ^{३ २} ^{४ ५} ^{१ २ २}
 II यदिन्द्रचित्रमइ । हना३ । आस्ती । त्वादात-
^२ ^१ ^१ ^१
 मद्रिवः । राधस्तार३न्नाः । वीवी२ । ददसाउ । उ-
^१ ^१ ^{१ २} ^१
 भयार३द्वा । स्ताया२३ । भा२३रा३४३ । ओ२३४५इ ।

डा ॥ ३१ ॥ ११३*

हे “अद्रिवो”^(१) वज्रवन् ! “चित्र” चायनीयेन्द्र ! “यद्”
 इदं “त्वादातं” त्वया दातव्यं यद् “राधो” धनम् “इह” अस्मिन्

I आकूपारमनादेशम् ।

II वीङ्गम् ।

(१)—‘मनुष्योऽस्ति’ (८, १, १) इत्ये रूपम् ।

* ॥ इति ग्रामे गेये नवमस्यार्द्धः प्रपाठकः ॥

अथ पद्यम् ।

तिरश्ची आङ्गिरसऋषिः ।

३ १२ १२ ३ १७ ३ १२ ३ १२
 शुधीक्ष्वन्तिरश्चपाइन्द्रयस्त्वासपर्यति ।

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
 सुवीर्यस्यगोमतीरायस्पूईमक्षाअसि ॥ ५ ॥ ११४

लोके “मे” मम नास्ति तदनं हे “विददसो” लब्धधनेन्द्र !
 “नः” अस्मभ्यम् “उभया हस्त्या”(२) उभाभ्यां हस्ताभ्याम् “आ-
 भर” आहर ॥

अत्र निरुक्तं—“यदिन्द्र चित्रं चायनीयं मंहनीयं धनमस्ति-
 यन्म इह नास्तीति वेति द्रष्टव्यम्”(१) ॥ ४ ॥ ११३

११४ उत्तरार्चिकस्य २, २, १८, १ = ऋग्वेदस्य ६, ६, ३०, ५ =
 ऊहे २, २, ७—१३, १४ ।

(१)—आले (७, १, १८) रूपम् ।

(२)—तथाच—“यदिन्द्र चित्रं चायनीयं मंहनीयं धनमस्ति । यन्म इह नास्तीति
 वा (वीणि मध्यमानि पदानि) तथा न कृद् दानवम् । चित्रियन् (चित्रिरादृशात्तेने-
 नापि वाचः स्यात् । ते सोमाद इति च विज्ञायते । राध इति धन नाम राष्ट्रवन्धे-
 नेन) तन्नस्त्व विनश्वनोभाभ्यां हस्ताभ्यामाहर उभौ समुब्धौ भवतः” इति ४, ५ ।

I ओम् ॥ ^{५ ४}अधी । ^१चावा^१र^१चावा^१रम् । ^१तिरश्चियाः ।

^{२ १}इन्द्रया^२र^{५ २}त्वा । ^{१ ५ २}सपौ^{१ २}श्चो । ^{१ २}र्यती^{१ २}श्चा । ^{१ २}सुवीर्य^{१ २}स्य-

^२गोमताः । ^{२ २ १}राया^२स्पूर^१श्चो^१ । ^{२ ३ २}मचा^{२ ३ २}र^{२ ३ २}श्च । ^{२ ३ २}असिया^{२ ३ २}र^{२ ३ २}श्च ।

ओर^१श्च^१पू^१इ । डा ॥ १ ॥

II ^{५ २ २ ४}अधी^५चा^५वन्ति^५रा^५श्चियाः । ^{२ १ २ १}इन्द्राय^{२ १ २ १}त्वा । ^{२ ३ २}सपर्य-

^{१ २}ताये^{५ २}श्च । ^{५ २}सुवी । ^{५ २ ४}रिया^५स्या^१र^१श्च^१गो । ^१माता^१रः । ^१रा-

^२यास्पू^{२ २}श्चो^४श्च । ^४चा^४श्च^४चा^४इ । ^४मचा^४र^४पू^४असी । ^४चो^४ पू^४इ

डा ॥ २ ॥ ११४

हे इन्द्र ! यः “त्वा” त्वां “सपर्यति” (सपर-शब्दः^(१)) कण्ठादिः)

I, II तैरश्चो हे ।

(१)—“सपर्यति”—इति परिचरय कनेसु नृमीथं मैवष्टु कम् ३.५ ।

अथ षष्ठी ।

गौतमऋषिः ।

१ २ ३ १ २ ४ १ २ ३ १ २
असाविसोमइन्द्रतेशविष्ठधणवागहि ।

१ २ ३ २ ३ ४ १ २ ३ १ २
आत्वापुणक्विन्द्रियर्जःसूर्योनरश्मिभिः ॥ ६ ॥ ११५

हविभिः परिचरति तादृशस्य “तिरश्चा” एतन्नामकस्य ऋषेर्मम
“हव” स्तुतिं “शुधि”(१) शृणु । अत्वा च हे इन्द्र ! त्वं “सुवी-
र्यस्य” गोभनवीर्योपेतस्य । यद्वा (वीरे पुत्रे भवं वीर्यं) सुपुत्र-
वतः । “गोमतः” गवादि-पशुमतः(२) । “मयो” धनस्य दानेन
“पूर्द्धि” अस्मान् पूरय(३) । एतत्सामर्थ्यं कुत इत्यत आह—
त्वं “महान्” गुणाधिकः देवानां श्रेष्ठश्च “असि” भवसि
खलु ॥ ५ ॥ ११४

११५ उत्तराश्विनिकस्य ३, २, २१, १ = ऋग्वेदस्य १, ६, ५, १, =
ऊहे ३, १८, — २२, २ १८ — २३, ४ ।

(१)—“शु-शृ-णु-ल-ष्टभ्यन्वन्दसि (६, ४, १०२)”-इति सिद्धम् । मन्त्रे तु दीर्घः पाठः
‘शुधी’-इति, स च “सप्तोऽन (६, १, ३५)”-इत्ययं अन्त इत्ययिनस्य साध्यः ।

(२)—‘गो-शब्देनात्र सोम उच्यते सोमश्रुत इत्यर्थः’-इति नि० ।

(३)—“पूर्द्धि”-इति याज्ञा कर्मसु षष्ठं नैषण्डकम् ३, १८ । “शृ-शृ-णु-ल-ष्टभ्य-
न्वन्दसि (६, ४, १०२)”-इति सिद्धम् । “पूर्द्धिं पूरय देवोति वा”-इति नि० नै० ४, ३ ।

^{३ ४ २ २ ४ ५ ५ २ १ ३ ५ १ १}
 I असाविसोमइन्द्रते । शविष्ठार३४धृ । णोइआ-
^{२ १ १ २ २ २ १ १ १ ५}
 गार३ही । आत्वापृणा२३चा३ । त्तुई२०द्रा२३४याम् ।
^{१ २ ३ ५ ४ ४}
 रजाः । सूर्यौवा ओर३४वा । नरापुश्मिभौः । हो ५ इ
 डा ॥ ३ ॥ ११५ ॥

हे “इन्द्र” ! “ते” त्वदर्थं “सोम” “असावि” अभिषुतो-
 ऽभूत् । हे “शविष्ठ” अतिशयेन बलवन् ! अतएव “छृणो” शत्रूणां
 धर्षयितरिन्द्र ! “आ गहि”^(१) देव-यजन-देश मागच्छ । आगतञ्च
 “त्वा” त्वां “इन्द्रियं” सोम-पानेनोत्पवं प्रभूतं सामर्थ्यम्^(२)
 “आ पृणक्तु”^(३) आ पूरयतु । “रजः” अन्तरिक्षं^(४) “रश्मिभिः”
 किरणैः “सूर्यो न” यथा सूर्यः पूरयति तद्वत् ॥ ६ ॥ ११५

I महावैश्वामिम् ।

(१) — “वा बन्दसि (३, ४, ८८)”- इति सिद्धम् ।

(२) — “इन्द्रियं, अन्तरिक्षं-मन्त्रार्थमिदं द्रष्टव्यम्, इन्द्रियवन्तम्, अक्षिकलन्द्रिय-
 मित्यर्थः-इति वि० ।

(३) — पृष्ठ सम्पत्ते-इति शब्दादेरुपनिदम्, अर्थान्तरात् ।

(४) — “रजसी”-इति श्वापृथिवी-नामसु अष्टमं नैषष्टकम् १, १० । अतएवाद्य
 विवरणकृतं-“रजः-शब्दो लोकवचनः । • • • । यथा पृथिवी-लोके अन्त-
 रीक्ष-लोके च सूर्यः-इति ।

अथ सप्तमी ।

कणो नोपातिथिऋषिः* ।

१२   ११ २ ३ २ ३ १ २   ३ २
 एन्द्रा[†]याच्चिच्चरिभिरुपकण्वस्यसुष्टुतिम् ।

३ २ २ १ ३ १ २ ३   १ २ ३ १ २
 दिवोअमुष्यशासतोदिवंययदिवावसी ॥ ७ ॥ ११६

५ २ २ ३ ४ २ ५ ४ ५   १   १ २ ३
 I एन्द्रा[†]याच्चिच्चरिमाइः । उपाकण्वाइ । स्यासुष्टू[‡]३४

५   १ २   १ २ १ ५   १ २
 तोम् । दिवोअमू^१३ । ष्याशासार^२३४ताः । दाइवंयया

१   ४   २   ५
 ३१उवार^३३ । दार^४३इवार^५३ । वार^६४५सो^७इच्चाइ ॥ ४ ॥

४ २ ५ २   ४ २   ५ ५   १   २ १
 II एन्द्रा[†]याच्चिच्चरिभिः । उऊवाच्चाइ । उपकण्वस्यसु-

* 'मेधातिथिराह'-इति वि० ।

† "ऐन्द्र"-इति ऋग्वेदीयः पाठः ।

११६ उत्तरार्चिकस्य ८, १, १६, १ = ऋग्वेदस्य ६, २, २, १ ।

I, II काग्वे इ ।

^२ष्टतिम् । ^१उज्ज्वा^२३३हाइ । ^{१२}दिवो^२अमू३ । ^१व्याशासा^२२३-

^५४ताः । ^१दाइवंययाउ । ^{३२}वा३ । ^५दे२३४वा । ^४वसोपू^४हा ।

^४क्षोपूइ । डा ॥ ५ ॥ ११६

हे “इन्द्र !” “कण्वस्य” एतन्नामकस्य ऋषेः^(१) “सृष्टिं”^(२) शोभनां स्तुतिं प्रति “हरिभिः” अश्वैः “उपायाहि” आगच्छ । “दिवो” द्युलोकं [हितीयार्थे षष्ठी(३, १, ८५)] “अमुष्य” अमुष्मिन्निन्द्रे “शासतः” शासति [विभक्ति-व्यत्ययः(३, १, ८५)] तत्र वयं सुखमास्महे । हे “दिवावसो” दीप्त-हविष्केन्द्र ! “दिव” स्वर्गं “यय” यूयं गच्छत (बहुवचनं पूजार्थम्) ।

यद्वा । हे “दिवावसो” दिवो द्यु नामकं “अमुष्य” अमुं लोकं “शासतः” शासनं कुर्वन्तो यूयं “दिव” स्वर्गं “यय” गच्छत (अत्र बहुवचनं पूजार्थमित्यर्थः ॥ ७ ॥ ११६

(१)—‘कण्वस्य सृष्टिं, लुप्तोपममेतद् दृष्टव्यम्—कण्वस्य स्तुतिमिव’ इति वि० ।

(२)—“पूर्वपदाम् (८, १, १०६)” इति पलम् ।

अथाष्टमी ।

अस्याः परस्याश्च तिरथी ऋषिः ।

२ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

आत्वागिरोरथीरिवास्युः सुतेषुगिर्वणः ।

२ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ ३ १ २

अभित्वासमनूषतगावोवत्संनधेनवः * ॥ ८ ॥ ११७

५ २ २ २ ४ २ ५ ४ २ ५ २ ३ १ ३ ५

। आत्वागाइरोरथीरिवा । अस्युः सुतेषूपूगिर्वणा

२ ५ २ ५ २ ३ १ २ ५

३ः । ओ३४वा । ओ२३४वा । अभित्वासाइमानूषाता३ ।

२ ५ ३ ५ १ २ ३ ३ २ १ ५

ओ३४वा । ओ३४वा । गावोवाइत्साइम् । नधोर३४वा ।

५ ५
नापूवोईच्छाइ ॥ ६ ॥ ११७

“गिर्वणः” गोभिर्वननीय हे इन्द्र ! “सुतेषु” सोमेषु अभिषु-
तेषु सत्सु “गिरः” अस्माकं स्तुतिलक्षणा वाचः “त्वा” त्वाम्

* “समनूषतेन्द्र वत्सं न मातरः”-इति ऋग्वेदीय पाठः ।

११७ ऋग्वेदस्य ६, ६, ३, ०, १ ।

। वैश्वामित्रम् ।

८० क,

अथ नवमी ।

विश्वामित्र ऋषिः ।

२ ३ २ २ १ २ २ २ ३ २ १ २

एतोन्विन्द्रस्तवामशुङ्क्षुङ्क्षेनसाम्ना ।

३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ २ १ २

शुङ्क्षैरुक्त्यैर्वावृध्वास्शुङ्क्षैराशीर्वान्ममत्तु ॥ ८ ॥ ११८

“आ स्युः”^(१) आभिमुख्येन शीघ्रं गच्छन्ति तिष्ठन्तीत्यर्थः ।
 तत्र दृष्टान्तः—“रथोरिव” यथा रथवान् रथेन गच्छन् वोरः
 प्राप्यं देशं चिप्रं गच्छति तद्वत् । किञ्च । हे इन्द्र ! अस्मदीया
 गिरः “त्वा” त्वाम् “अभि” लक्ष्य “समनूषत” सम्यक् शब्दायन्ते
 स्तुवन्तीत्यर्थः (नु स्तवने । कुटादिः^(२) । तस्य लुङि रूपं)
 तत्र दृष्टान्तः—“वत्सन्न” यथा “धेनवः” प्रीति-युक्ता गमन-
 शीला वा “गावः” वत्स मभिलक्ष्य हन्धा-रवादि-शब्दं कुर्वन्ति
 तद्वत् ॥ ८ ॥ ११७

* ‘विश्वमना आह आत्मीयान् ऋत्विजः’-इति वि० ।

११८ उत्तरार्चिकस्य ६, २, ८, १ = ऋग्वेदस्य ६, ६, ११, २ =
 जहे ७, २, १२ ।

(१)—“इन्द्रसि लक्ष् लुङ् लुङिः (१, ४, १)”-इति सार्वकालिके लिटि रूपम् ।

(२)—तथाच—“गाक् कुटादिभ्योऽङ् लिङ् (१, १, १)”-इति अङितो अङितश्च
 अङिते गुणमापः फलम् ।

४२५२ ४ ५ ४ ५२४

२ १ २ १ १ २

I एतोन्विद्रस्त्वामा । शुद्धं शुद्धेन सारं गन्ता ।

१२ २२ २१ २ १२ २ १ १
 शुद्धैरुक्त्यैर्वावृध्वा२३०साम् । शुद्धं रा२३शी३ । वारं ।

४२ ५२ २ ३ १ १ १ १
 ममा३४औद्योवा । त्व२३४५ ॥ ७ ॥

४२२

५

२ १

२

१

II एतोन्विद्रस्त्वामा । शुद्धं शुद्धे । न । साम्ना-

१ २ २ १२ ३ ५ २
 २ । शुद्धादिरुक्थ्यारदः । वावा२ध्वारि३४०साम् । शु-

१२ २ १ २ १ २ १
 द्वैरा२३शी । वान्ममत्तु । इडा२३भा३४३ । औ२३४५३ ।

डा ॥ ८ ॥ ११८

अत्रेतिहास माचक्षते—पुरा किलेन्द्रो वृत्तादिकानसुरान् हत्वा
 ब्रह्महत्यादि-दोषिणात्मानं मपरिशुद्धं मित्यमन्यत । तद्दोषपरि-
 हाराय इन्द्र ऋषीन्वोचत्—यूयं अप्रुतं मां युष्मदीयेन साम्ना

I शुद्धाशुद्धीयम् ।

II शुद्धाशुद्धीयोत्तरम् ।

शुद्धं कुरुतेति । तत स्ते च शुद्धात्पादकेन साम्ना शस्त्रैश्च परिशुद्ध-
मकार्षुः । पश्चात्पूतायेन्द्राय यागादि-कर्मणि सोमादीनि-हवींषि
च प्रादुरिति । एषोऽर्थः शाट्पायनक-ब्राह्मणे प्रतिपादितः—
“इन्द्रो वा असुरान् हत्वा पूत इवामेध्यो अमन्यत असौ अका-
मयत शुद्धमेव मासन्तं शुद्धेन साम्ना स्तुरिति । स ऋषीन्ब्रवीत्
स्तुत मेति । त ऋषयः सामापश्यन् तेनास्तुवन् एतोन्विन्द्रमिति
ततो वा इन्द्रः पूतः शुद्धो मेध्यो भवदिति” ।

तथाच अस्या ऋचोऽयमर्थः—

ऋषयः परस्परं ब्रुवन्ति । “नु” क्षिप्रम्^(१) “एतो” आगच्छ-
तेव । आगत्य च “शुद्धेन” शुद्धात्पादकेन साम्ना । तथा शुद्धैः
शुद्धि-हेतुभिः “उक्थैः” शस्त्रैश्चेन्द्र “शुद्धम्” अपापिनं कृत्वा “स्तु-
वाम” स्तुयाम । ततः “साम्ना” शस्त्रैः “वाहध्वासं” पाप-राहि-
त्येन वर्द्धमानं “शुद्धैः” शुद्धात्पादकैः स्तोत्रैः क्रियाविशेषैः “आ-
शीर्वाण्” आश्रयणवान्^(२) गव्यादिभिः संस्कृतः सोमः “मम-
क्तु” इन्द्रं मादयतु (मादयतेऽह्नान्दसः स्रुः^(३)) ॥

“शुद्धैराशीर्वाण्”-“शुद्धाश्रीर्वाण्”—इति पाठो ॥ ८ ॥ ११८

(१)—“नु-इति क्षिप्र-भामसु प्रथमं नैषण्ट् कम् १, १५ ।

(२)—“सोममिश्रितं दधि आश्रितमन्यते, तद् दद्यान्ति सः आशीर्वाण्-इति वि० ।

(३)—इतोयाध्यायोच-वज्रल-वचनात् (१, ४, ७६) ।

अथ दशमी ।

शंयुर्वाहस्यत्यक्तृषिः ।

२ ३ १ ० ३ १ २ ३ २ ३ ५ ७ १ ०
 योरयिं वो रयिन्तमो योद्यन्नेर्द्युमन्वत्तमः ।

१ २ ३ १ २ २ ३ १ २ ३ १ २
 सोमः सुतः सइन्द्रतेऽस्तिस्वधापतेमदः ॥ १० ॥ ११८

॥ प्रथम-दशति ॥

५ २ २ ३ ५ १ २ २
 । योरयिं वो रयाच्चाउ । ता २३४माः । योद्यन्नेर्द्युमन्व-

२ १ २ १ ० १ २
 त्तमः । सोमः सुतः सआ २३च्चाइ । द्रता २इ । अस्तिस्वधा-

१ २
 पता २३च्चायेइ । मदी २३४पूइ । डा ॥ ८ ॥

३ २ ४ ३ ४ ५ ३ ५ ३ २ ४ ३ ४ ५
 II योरयिं वो रयि । तमो २३४च्चाइ । योद्यन्नेर्द्युमन्व ।

* “योरयिवो”-इति निरनुस्वार ऋग्वेदीय-पाठः ।

११८ ऋग्वेदस्य ४, ७, १६, १ = आरण्यगानि ३, २, १४ ।

I, II रयिन्ने द्वे ।

तमो२३४च्चाइ । सोमःसुतःसइ । द्रतो२३४च्चाइ । अ-

स्तिस्वधापते । मदो२३४च्चा । चो५इ । डा ॥ १० ॥ ११८

हे इन्द्र ! “वः” (वचन-व्यत्ययः—(३, १, ८) तव परिचारकेभ्यः । स्तोत्रेभ्यः “यः” सोमः “रयिं” धनं प्रयच्छतीति शेषः । कौटुशः “रयिन्तमः” अतिशयेन रयिमान् । यद्य “द्युम्नैः” द्योतमानैर्यशोभिः^(१) “द्युमन्तमः” अतिशयेन यशस्वी । हे “स्वधापते” स्वधाया अवस्य^(२) सोमलक्षणस्य पालकेन्द्र ! स “सोमः” अभिषुतः सन् “ते” तव “मदः” मदकरः “अस्ति” भवति ॥ १० ॥ ११८

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमोहार्दन्निवारयन्* ।

पुमर्थास्तुरोदेयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वर-वैदिकमार्ग-प्रवर्तक-श्री-वीर-बुक्क-भूपाल-सामाज्य-धुरन्धरेण सायणाचार्य-विरचिते माधवीये सामवेदार्थप्रकाशे बम्बो-

ब्याख्याने तृतीयाध्यायस्य द्वादशः खण्डः ॥ १२ ॥

(१)—“द्युम्नैः” सवनीय-पुरोडासादिभिः—इति वि० ।

(२)—“स्वधा” इति ऋषि-नामसु सप्तदशतमं नैषण्ड कञ् २, ७ ।

* “निरामयन्” इति रा० शा० पु० पाठः ।

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

अथ चतुर्थाध्याय आरभ्यते ।

—ॐॐॐ—

तत्र प्रथम-खण्डे—

नैवा प्रथमा ।

भरद्वाजऋषिः ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ १ १ २

प्रत्यस्मै पिपीषते विश्वानि विदुषे भर ।

३ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ २

अरङ्गमायजमयेऽपश्चादध्वने नरः ॥ १ ॥ १२०

---

१२० उत्तरार्चिकस्य ६, ३, २, १ = ऋग्वेदस्य ४, ७, १४, १ =
जहे १०, १—१६, १—२ = जघ्ने २, २ = ८ ।

^{१ २ २} I प्रत्यस्मैपिपाचाउ । ^{१ २ २} आइषाऽताइ । ^{१ २२} वाइश्वानि-

^१ वाइ । ^२ दूषेऽचाऽचाऽइ । ^{२ २} भाऽरा । ^{१ ५२} आरा२०गमा । ^१ या-

^{२ २} जाऽचाऽ । ^{२ २} ग्माऽयाइ । ^२ अपाऽर । ^{१ ५ ५२} श्वारदा२३४औ-

^{१ ५२ १ ३ १ १ १ १} चोवा । ^{१ १} ध्वने२नरा२३४पुः ॥ ११ ॥

^{५ २ ५२} II प्रत्यस्मैपौऽपीषताइ । ^{१ २२ १} वाइश्वानिवाइ । ^{२२१} दूषेभा-

^{१ ५२ १} रा२ । ^१ आरा२०गमा । ^२ यजग्मा । ^२ याइ । ^२ अपश्चाद-

^{१ २१ १ ४ ५ ४} ध्वना२३चोइ । ^१ नरा । ^४ औऽचोवा । ^४ चोपुइ । ^४ डा ॥ १२ ॥

^{५४ ५२ ४ ५२} II प्रत्यस्मैपिपौ । ^{५२} षताऽइ । ^१ वा२३४इ । ^{२ ५} श्वानि-

I, II कोत्सुमसुवर्हिषे द्वे ।

II नानदम ।

र ४ ५ ४ १ ४ ५ १ ५
विदुषे । भारा । अरङ्गमायज । मयो२३४चाइ ।

४ ५ ४ ५ २ १ ५ ४ ५
आपश्चादा । ध्वनो२३४वा । नापूरो६चाइ ॥ १३ ॥ १२०

हे अध्वर्यो ! “नरः” कर्मणि नेतृत्वं “अस्मै” इन्द्राय प्रति-
भर^(१) प्रतिहर सोमं प्रयच्छेत्यर्थः । कीदृशायेन्द्राय ? “पिपो-
षते” पातुमिच्छते^(२) । “विश्वानि” सर्वाणि वेद्यानि “विदुषे”
जानते । “अरङ्गमाय” पर्याप्त-गमनाय । “जग्मये” यज्ञेषु गमन-
शोलाय । “अपश्चाद्घ्वने” [दधि गति-कर्मा^(३)] अपश्चाद्गम-
नाय सर्वेषा मय्यगामिने (नरः नृ शब्दाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी^(४)) । ऊसि
ऋतो गुणश्चान्दस^(५)) नरे कमर्णात्रे^(६) । अतएव बहुचा
“अपश्चाद्घ्वने नरे” इति चतुर्थ्यन्तत्वेनामनन्ति ॥ १ ॥ १२०

(१)—भरइति “हृषदोर्भृच्छन्दसि”-इति वचनाद् हरतंभलेन रूपस् अनो व्याचष्टे
प्रति हरेति ।

(२)—पृष्ठ-चममादीनि प्रायाणीति शेषः ।

(३)—निषण्णौ “दध्यति”-इत्य गति-कर्माद्यु एकपठितसलेन पाठात् (२, १५) ।

(४)—“चतुर्थ्यर्थे बहुलं चन्दसि (२, ३, ६२)”-इति पा० ।

(५)—“बहुलं चन्दसि (३, ३, ९, १०)”-इति पा० ।

(६)—‘नरः प्रथमैकवचनमिदं चतुर्थ्यैकवचनस्य स्थाने द्रष्टव्यम्, नराय मनुष्या-
काराण्य’-इति वि० ।

अथ द्वितीया ।

वामदेवः शाकपूतो वा^१ ऋषिः ।

१ २   ३ २ ३ १ २   ३ २ ३ १ २   ३ २
 आनोवयोवयःशयमृचान्तमङ्गरेष्ठांमृचान्तपूर्विनेष्ठाम् ।

३ २ ३ ३ १ २
 उग्रंवचोअपावधीः ॥ २ ॥ १२१

५ २ २ २   ५   २ २   ३   ५
 I आनोवयोवयःशाईयाम् । मृचान्तङ्गङ्गरा२३४इष्ठा-
 २ २   २ ३   ५   २ १   २   ३
 म् । मृचान्तपूर्विना२३४इष्ठांम् । उग्रंवा२३चाः । अ-

२ ४
 पाश्वापुधाईपूहः ॥ १४ ॥ १२१

हे “वयस्य”^(१) मित्रभूतेन्द्र ! “अयम्” ईदृशस्त्वं “मृचान्तं”
 महत्प्रभूतं “गङ्गरेष्ठां” गिरि-गुहादौ वर्त्तमानं “नः” अस्म-

* ‘वामदेवस्यार्धम्’ इत्येव वि० ।

१२१ यजुर्वेदस्य ५, ८ ।

I शाकपूतम् ।

(१)—मूले “वयः शयस्य”-इति यद् वृत्तते, तत्रैव ‘वयस्य’-“अयम्”-इत्येवं वेदः
 लीङ्गतो भाष्यतेति बध्यते । विवरणकारेण तु नात किमपि व्याख्यातम् ।

अथ तृतीया ।

प्रियमिधच्छविः ।

२ ३ १ २ २ ३ १ १ ३ १ २

आत्वारथंयथोतयेसुन्नायवर्त्तयामसि ।

२ १ १ ३ २ २ १ १ ३ १ २

तुविकूर्मिमृतीषच्चमिन्द्रश्चविष्ठसत्पतिम्* ॥ ३ ॥ १२२

दीयं “वयः” सोम-लक्षण मन्त्रम्^(१) “आ” हर [उपसर्ग-श्रुतेर्योग्य-
क्रियाध्याहारः^(२)] आहृत्य “महान्तं” महत्-प्रभूतं “पूर्विनेष्टां”
पूर्वमादौ संसारे प्रवर्त्तमानम् । “उग्रं” क्षुत्पिपासा-निमित्तेन
भयङ्करं । “वचः” अस्मदीयं वचनं (“अशनायापिपासे ह त्वा
उग्रं वचः”—इति श्रुतेः) “अपावधीः” अपजहि, देवत्वं प्रापये-
त्यर्थः (“तत् प्राप्नोत्यशनायापिपासे निवर्त्तते । न वै देवः अग्नन्ति
न पिवन्ति”—इति श्रुतेः ॥ २ ॥ १२१

* “इन्द्र शविष्ठ सत्पते”—इति ऋग्वेदीय-पाठः ।

१२२ उत्तरार्चिकस्य ८, १, ३, १ = ऋग्वेदस्य ६, ५, १, १ =
ऊहे २१, १८ ।

(१)—वय इति सुत इति च अन्न-नामसु पाठ-भेदेन सप्रसं नैवगृह्यम् १, ७ ।

(२)—“आनो वयो”—इति मूले आ-इत्युपसर्ग-अवसान् इत्यर्थोभवेति क्रिया अन्ध-
कार्येति भावः ।

^{५ २ २} ^{२ ४ ५} ^{१ २ ३} ^५ ^१
 I आत्वारथंयथौक्षीवा । तायौक्ष्वा^१३४म्ना । यवर्त्त-
^२ ^२ ^३ ^५ ^{१ २} ^१ ^२
 यामसितुविकूर्मीम् । आ२३४त्तौ । पक्षम् । आइन्द्रा-
^{४ ५} ^{२ १} ^२ ^१
 ष्शवी । षसत्या २ ३ ती ३ ४ ३ म् । ओ २ ३ ४पृइ ।

डा ॥ १५ ॥

^{३ २ ४ २ ४ ५ २} ^{३ २} ^{३ २ ४ ५} ^{२ १}
 II आत्वारथंयथो । तयाइ । आत्वारथाम् । यथो
^२ ^{३ २} ^५ ^३ ^५ ^{२ २} ^१
 तया । औक्षो२३४वा । ई२३४क्षा । सुन्नायवर्त्ता३या-
^२ ^{३ २} ^{१ २} ^३ ^५ ^{२ २} ^१
 मसी । औक्षो३१इ । औ२क्षो२३४वा । तुविकूर्मीमृता-
^२ ^{३ २} ^३ ^५ ^२
 इषक्षम् । औक्षो३१इ । औ२क्षो२३४वा । इन्द्रंशवि-
^१ ^२ ^{३ २} ^१
 ष्ठा३सात्यतिम् । औक्षो३१इ । औ२क्षो२३४पृवाइपृइ ।
^२ ^५
 ई२३४क्षा ॥ १६ ॥ १२२

अथ चतुर्थी ।

प्रगाथऋषिः ।

२ २ २ २ १ २ ३ १ २ २ २

सपूर्योमहोनांवेनःक्रतुभिरानजे ।

३ २ २ २ २ ३ २ २ ३ १ २ ३ २

यस्यद्वारामनुःपिताः देवेषुधियन्त्रानजे ॥ ४ ॥ १२३

हे इन्द्र! “त्वा” त्वां “आवर्त्तयामसि” आवर्त्तयामः ।
 किमर्थम्? “जतये” अस्माकं रक्षणाय “सुम्नाय” सुखाय च^(१) ।
 किमिव? “रथं यथा” जतये सुखाय चावर्त्तयन्ति तद्वत् । हे
 “शविष्ठ”^(२) बलवत्तमेन्द्र! “तुविकूर्मि” बहु-कर्माण^(३) “ऋती-

* “मनुष्यिता”^(क) -इति सायणाचार्य-धृतपाठः, ऋ पाठस्य ।

१२३ ऋग्वेदस्य ६, ४, ४१ (२४) १ ।

(१)—“सुम्नाम्”-इति सुम्ना-नामसु षोडशतमं जैषष्ठ्यकम् ३, ६ ।

(२)—‘सम्बुधेकवचनमिदं द्वितीयैकवचनस्य स्थाने द्रष्टव्यम्, शविष्ठम् अतिशयेन
 बलवन्नाम्’-इति वि० ।

(३)—‘तुवौति बह्व-नाम (मै० ३, १, २), कूर्मिः कर्मा, बह्वनां एववधादीनां कर्मणां
 कर्तारम्’-इति वि० ।

(क)—“इन्द्रमि वाऽप्राम्नेदितयोः (८, ३, ३४)”-इति विसर्गस्य सत्व-विकल्प-विधा-
 मात् ।

^{५ ४ ४ २ ५ २ २ १ २ १ १}
I सपूर्व्योमहोनाहमे । वेनःक्रतुर्भाइरानजे३ । द्वा

^{२ ५ २ २ १ २ ५ १}
३हा । औ३हो३वा । आइही२ । यस्यदारा३मानुः

^{१ २ २ ५ २ १ १ १ २}
पिता३ । द्वा३हा । औ३हो३वा । आइही२ । दाइवेषू

^{२ २ २ ५ २ १ १ १}
धा३ । द्वा३हाइ । औ३हो३वा । आइही२ । यआ२-

^{१ ३ ५ ४ २ १ २ १ १ १ १}
३ । नार्जा२३४ औहीवा । मधुस्रुतार३४पूः ॥ १७ ॥ १२३

षष्ठम्” हिंसकानां मभिभवितारं । “सत्पतिं” सतां पालकमिन्द्रं
त्वामिति समन्वयः ॥ ३ ॥ १२२

“स” इन्द्रः^(१) “पूर्व्यो” मुख्यः^(२) “महोनां”^(३) पूज्यानां
यजमानानां “क्रतुभिः” र्यज्ञैर्निमित्तभूतैः “वेनः” कान्तः^(४)

I मधुस्रुद्धिधनम् ।

(१)—‘स मनुष्यः’-इति वि० ।

(२)—‘पूर्व्यः प्रथम इत्यर्थः’-इति वि० ।

(३)—‘महोनां वकारस्य हकारादपनिष्ठात्सः, महोनां मधवतां भगवतां मधो,
वेनः कान्तः’-इति वि० ।

(४)—‘वेनति’-इति कान्ति कर्मसु चतुर्थे नैवण्टकम् १, ६ ।

अथ पञ्चमी ।

श्यावाश्व आत्रेयऋषिः* ।

३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ २
यदीवच्चन्थाश्वीभ्राजमानारथेष्व ।

१ २ ३ २ ३ ३ २ ३ १ २
पिबन्तोमदिरंमधुतत्रश्रवांसिकृण्वते ॥ ५ ॥ १२४

तेषां हविः कामायमानः “आनजे” आगच्छति^(५) । “यस्य” इन्द्रस्य “द्वारा” द्वाराणि प्राप्य पापानि “धियः” कर्माणि देवेषु” एतेषु मध्ये “पिता” सर्वेषां पालकः “मनुः” “आनजे” प्रापयति [नजिः प्राप्ति-कर्मा^(६)] ।

* “मद्दोना”-“मद्दानाम्”-इति पाठौ ॥ ४ ॥ १२३

* वामदेवस्यार्घम्-इति वि० ।

(५)—आनजे इति अस्मिन्नेकपदं ‘अन्तीकरोति’-इति वि० ।

(६)—निघण्टौ व्याप्ति-कर्मसु न चतः पाठात् (२, १८) । विवरणकारस्त्वेव साध—
‘आनजे-कृञ् व्यङ्गि-मृच्छन्-गतिपु इत्येतस्य गत्यर्थस्य अन्तीकरोति-ण्यर्थस्य चेद् रूपम्,
आनमयति उत्तपादयति इत्यर्थः । एतदुक्तं भवति—यस्य यागद्वारभूतानि आधाना-
दीनि यागविषयाश्च बुद्धीः सर्वस्य ज्ञाता इन्द्र उत्तपादयति स प्रथमं यागं करोतीति
सप्तम्यर्थः’ इति ।

४ ५ ४ ४ ४ ५ ४ ५ १
 १ यदीवहत्याशवः । य । द्येयादौ । ओइवहता-

१ १ २ २ २ २ २ १
 आशवाः २ । ओइभ्राजमानारथाइषूवा २ । ओइपि-

२ २ १ २ २ १
 बन्तोमदिराम्नाधू २ । ओइ । तत्रश्रवाः सिकोवाः ३ ओ २-

५ ४ ५
 ३४वा । एवापुतोईचाइ ॥ १८ ॥ १२४

हे इन्द्र ! “यदि” यत्र यस्मिन् यज्ञे “रथेषु” “भ्राजमानाः”
 दीप्यमानाः^(१) “आशवः” क्षिप्र-गामिन स्वदीया मरुतः “आ
 वहन्ति” । यत्र अभिसुख्येन त्वां प्रापयन्ति “तत्र” तस्मिन् यज्ञे
 “मदिरं” मदकरं “मधु” उदकादि-रस-विशेषितं सोम-लक्षण
 मन्त्रं वा “पिबन्तः” “श्रवांसि” अन्नानि “कृण्वते”^(२) दृष्टि-द्वारा
 कुर्वन्ति । [यद्वा । अस्मिन्यज्ञे “भ्राजमानाः” दीप्यमानाः “आशवः”
 शीघ्रगामिनः “मदिरं” मदकरं “मधु” सोमं “पिबन्तः” पास्यन्त
 ऋत्विग्यजमानाः “रथेषु” सोम मावहन्ति “तत्र” तस्मिन्यज्ञे
 “श्रवांसि” अभिषवादि-कर्मभिः प्रशस्तान्यन्नानि “कृण्वते”
 कुर्वन्ति ॥ ५ ॥ १२४

I उषःसाम ।

(१)—“भ्राजमानाः रथेषु नियुक्ताः, रुक्म इति वाक्यशेषः इति वि० ।

(२)—“कृञ् हिंसायाम्” इत्यास्य स्वादे रूपम्, अर्थान् करोतेरेव । अथवा विक
 रण-व्यत्ययेन रूपम् (२, १, ८५) ।

अथ पद्ये ।

शंयुर्ऋषिः* ।

१ २ ३ १ २   २ १ २ २ ३ १ २
त्यमुवोअप्रहणं गृणीषे श्वसस्पतिम् ।

१ २   ३ २   ३ २ ३   १ २   ३ १ २
इन्द्रं विश्वासाद्धं नरं शचिष्ठं विश्ववेदसम् । ॥ ६ ॥ २१५

३ ४ ५ २   ३ ४   ३   ४   २ ३ १ २
I त्यमुवोअ । प्रह्ना । चार३४णाम् । गृणीषे श्व-

२   १   २   ४ ५   १ २   १ २
सः । पताइम् । आइन्द्रा३०वाइश्वा । सद्वा३०होये-

४ ३ २   २ १   ४   १ २ १
३४ । नारमो३३ । शचिष्ठा२३४०वी । श्वा३३हो२३४ ।

४   ४   ५
वा । दा५सी६छाइ ॥ १८ ॥ १२५

* संयुरिति दन्त्यादि-पाठो विवरणे ।

† “नरं मच्छिष्ठं विश्वचर्षणिम्”-इति ऋग्वेदीय-पाठः ।

१२५ ऋग्वेदस्य ४, ७, १६, ४ ।

I भारद्वाजम् ।

८२क,

अथ सप्तमी ।

वामदेव ऋषिः ।

२ १ २   ३ १२ २२ ३ १ २
 दधिक्षावणोअकारिषंजिष्णोरश्वस्यवाजिनः ।

४   ५ ४२ ५२ २   ४   १
 I ओहाइ । दधिक्षावणोअकारिषम् । ओहाइ । ओ-

हे ऋत्विग्यजमानाः ! “वो” युष्मदर्थं “त्यमु” तमेवेन्द्रं
 “गृणीषे” स्तौमि [यद्वा । “वो” यूयं “गृणीत” स्तुत वचन-
 व्यत्ययः^(१)] कीदृशमिन्द्रम् ? “अप्रहणं”^(२) अप्रहर्त्तारं भक्तानां
 मनुग्राहकं । “श्वसो” बलस्य “पति” पालकं । “विश्वासाहं”^(३)
 विश्वस्य शत्रो रभिभवितारं “नरं” नेतारं “शचिष्ठ” यज्ञादि-
 कर्म-स्थितं^(४) । “विश्ववेदसं” विश्वं वेदो धनं^(५) यस्यासौ
 विश्ववेदाः तम् ॥ ६ ॥ १२५

I दधिक्षावणम् ।

(१)—“व्यत्ययो बल्लम् (३, १, ८५)”-इति । विवरणकारत्वे वं व्याचष्टे—‘गृ-
 णीता वित्यस्येदं रूपम्, मध्यम-पुरुषैकवचनस्योत्तमपुरुषैकवचनस्य स्थाने दृश्यम् ; गृणे
 स्तौमीत्यर्थः’-इति ।

(२)—‘केनचित् प्रहर्तुं मशक्यम्’-इति वि० ।

(३)—“विश्वस्य वसु-राटोः (६, ४, १२८)”-इति सूत्रस्था-वार्तिक-वचनात् साहेऽपि
 दीर्घः ।

(४)—“‘शची’-‘शचि’ च पाठभेदेन कर्म-नामसु द्वाविंशतितमं नैषष्ट्युक्तम् (२, १)
 तत्र तिष्ठकमित्यर्थः ।—“शचिष्ठम्”-इति विवरण-सम्मतः पाठः, अतएव तत्र ‘शचिष्ठम्
 अतिशयेन अग्रवक्तव्यम्’-इति व्याख्यातम् । श्व इत्यङ्ग-नामसु दृश्यते हि निषष्ट्यौ २, ७ ।

(५)—‘वेदः’-इति धन-नामसु चतुर्थं नैषष्ट्युक्तम् (१, १०) ।

३ २ ३ १ २ २ २ ३ १ २

सुरभि नोमुखाकरत्न*आयूषितारिषत् ॥७॥ १२६

२ २ १ २ १ २ १ २ २ १ २

हाइ । जिष्णोरश्वस्यवाजिनारश्चोइ । सुरभि नोमुखाका-

२ १ १ २ १ १ २ १ २ १ २
२३रात् । प्रनारश्चोइ । आयूश्चोइ । पिताराश्चोइ-२ १
षाश्चोइ । ओरश्चोइ । डा ॥ २० ॥ १२६

दधिक्रावाऽग्नि-विशेषः । स चाश्वरूपः^(१) “अग्निर्देवेभ्यो-
निलीयत अश्वो रूपं कृत्वा यदक्षेत्यतिष्ठति” त्यादिअध्यर्च्य-ब्राह्मण-
मनुसन्धेयम् ।

* “प्रण”-इति मूर्धन्य-पाठः ऋग्वेदीयः ।

१२६ ऋग्वेदस्य ३, ७, १३, ६ ।

(१)—अथ यास्कः—“दधिक्रावा इत्येतद् दधत् क्रामतीति वा दधत् क्रन्दतीति वा
दधदाकारी भवतीति वा । तस्याश्ववद् देवतावच्च निगमा भवन्ति (१, २७)”-इति ।
तस्य षोडाश्वणे द्वयोरेव, तथा हि अश्व-रूपस्योदाहरणम्—

“उतस्य वाजी क्षिप्रं तु रस्यति ग्रीवायां ब्रह्म अपि-

“दधिक्राव्णो” देवस्य स्तुतिम् “अकारिषं” करवाणि ।
 “जिष्णोः” जयशीलस्य “अश्वस्य” तद्रूपस्य “वाजिनो” वेगवतः ।
 स देवो “नो” ऽस्माकं “सुखा^(१)” सुखानि चक्षुरादीनीन्द्रियाणि
 “सुरभी” सुरभीणि “करत्”^(२) करोतु । “नो” ऽस्मभ्यम् “आयूष्-
 षि” “प्र तारिषत्” प्रवर्धयन्तु (प्र-पूर्वस्तिरतिवर्द्धनार्थः ॥७॥ १२६

कृत्वा आसनि । क्रतुं दधिका अनु सन्त वीत्वत्पथामङ्गाः
 स्यन्वापनीफणत् ॥” (ऋ० ४म० ४अ० ८सू० ४ऋ० ४कृ०)

“अपि स वाजी वेजनवान् क्षेपण मनु तूर्णं सञ्चुते ऽध्वानं ग्रीवायां बद्धो (ग्रीवा
 गिरतेवां गृह्णाते वां गृह्णाते वापि कृत्वा आसनीति व्याख्यातम्) । क्रतुं दधिकाः कर्म
 वा प्रश्नां वा अनुसन्मवीलत् । तन्नोतेः पूर्वायां प्रकृत्या निगमः । पथा मङ्गासि पथां
 कुटिलानि (पन्थाः प्रसते वा पश्यते वा पन्थते वा) अङ्गोऽङ्गते रापनीफणदिति फणते
 अकरोतष्टमम्”-इति च तद्भाष्यम् ।

देवता वपस्थोदाहरणान्निदम्—

“आ दधिकाः श्रवसा पञ्च कृष्टीः सूर्या इव ज्योतिषा
 पस्ततान । सृष्टश्रसाः शतसाः वाज्यर्वा पृणन्तु मध्वा
 समिमावचांसि ॥” (ऋ० ४म० ४अ० ६सू० १० कृ०)

“आ तन्नोति दधिकाः श्रवसा बलेनापः सूर्यइव ज्योतिषा पञ्च मनुष्य-जातानि
 सृष्टश्रसाः शतता वाजी वेजनवान्वेरेणवान्स्यमृष्टन्तु नो मधुनोदकेन वचनानीमा-
 नीति । (मधु धमतेर्विपरीतस्य)”-इति च तद् भाष्यम् ।

(१)—“सुपां सु-लुगिति (७, १, १८)”-इत्यात्मे रूपम् ।

(२)—लेटो रूपम् (१, ४, ७) ।

अष्टमी ।

जेता माधुछन्दस ऋषिः ।

३ २ ३ १२ २२३ १२ २२

पुरांभिन्दुर्युवाकविरमितीजाञ्जयायत ।

१ ३ १ २ ३ १ ० ३ २ ३ १ २ ३ २

इन्द्रोविश्वस्यकर्मणोधर्त्ताविज्रोपुरुष्टुतः ॥ ८ ॥ १२७

द्वितीय-दशति ॥ २ ॥

५ २ ३ १२ ४ २ ५

१ पुरांभिन्दुर्युवाक । १ वीः । अमितीजाञ्जयाया-

२ १ २ २ १ २ ३ ५ १
३ता । आइन्द्रोविश्वा३ । स्याकर्म२३४णाः । धर्त्ता । वा-२ ३ ५ ४ ४
जौवाओ२३४वा । पुरुष्टुताः । होपुद । डा ॥ २१ ॥ १२७

अयम् “इन्द्रः” उच्यमान-गुण-युक्तः “अजायत” सम्पन्नः । की-
दृशगुणक इति ? तदुच्यते—“पुरां”पुराणां “भिन्दुः” भेत्ता “युवा”
कदाचिदपि बली-पलितादि-वार्धक्य-रहितः । “कविः” मेधावी
“अमितीजाः” प्रभूत-बलः “विश्वकर्मणः” कृत्स्नस्य ज्योतिष्टोमादेः

१२७ उत्तरार्चिकस्य ५, १, २०, १ = ऋग्वेदस्य १, १, २१, ४ =
जहे ५, १३—२२, २, २० ।

१ मार्तण्डम् ।

“धर्त्ता” पोषकः^(१) “वज्री” यजमान-रक्षणार्थं सर्वदा वज्रयुक्तः
 “पुरुष्टुतः” बहुभिर्होत्रादिभि स्तुतत्-कर्मणि स्तुतः ॥ ८ ॥ १२७

इति श्रीसायणाचार्य विरचिते माधवीये सामवेदार्थ-प्रकाशे बन्धो व्याख्याने
 चतुर्थस्याध्यायस्य प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

अथ द्वितीय-खण्डे—

मैषा प्रथमा ।

प्रियमेधा ऋषिः ।

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

प्रप्रवस्तिष्टुभमिषंवन्दद्दोरा*येन्दवे ।

३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २

धियावोमेधसातयेपुरन्ध्याविवासति ॥ १ ॥ १२८

* “मन्दद्दोरा”-इति ऋग्वेदीय-पाठः ।

१२८ ऋग्वेदस्य ६, ५, ५. १ ।

(१) —‘धर्त्ता’ धारयिता. कथं सर्वस्य कर्मणः ? दृष्टायतलात्. दृष्टेय इन्द्रायतलात्-
 इति वि० ।

^५ ^{१ १ १} ^५ ^{२१ ९}
 । प्रप्रवस्तिष्टुभमिषमोहाओहाइए । वन्दद्वीरा । य-
^{१६ ०} ^{५ २} ^{५ २ ९} ^{२२ २२ २}
 आइन्दवे२ । ओइहा । ओइहाइए । धियावोमेधसा-
^{२ ९} ^{५ २} ^{५ २ २} ^{१ २ २}
 शताश्याइ । ओइहा । ओइहाइए । पुरान्धीश्याइ ।
^{५ १} ^५ ^४ ^५
 विवा२३४वा । सापुतोईहाइ ॥ २२ ॥ १२८

हे अध्वर्यादयः ! “वो” यूयं [प्रथमार्थे द्वितीया^(१)] “त्रिष्टुभं”
 स्तोभ-तयोपेतम्^(२) “इषम्” अन्नं^(३) “प्र प्र” [अपरः प्र-ग्रह्यः

। वामदेव्यम् ।

(१) — ‘वः दुष्प्रभ्यम्’ इति वि० ।

(२) — साम-मन्त्रान्वितमित्यर्थः साममु एव स्तोभादेः श्रवणात्, तत्साम्यादनार्थ एव
 विकार-विशेष-विकर्षण-विरामाभ्याम लोपागम स्तोभादयः क्रियन्ते; अतएवैवं साम-
 विधानं ब्राह्मणम् — “एतस्य सामं ऋगवास्वीनि, स्मरो मांसानि, स्तोभा लोमानि” इति
 (१,१) स च स्तोभः त्रिविधः — पद-वाक्याक्षर-भेदात् । पद-स्तोभाः षाड्कारादयः पञ्च
 देश, मन्त्र-ब्राह्मण-द्वितीय-प्रपाठकीय-तयोद्देश-खण्ड-परिगणिताः, श्रुताश्च ते सर्वत्र मान-
 यन्ते, विशेषत आरण्ये । वाक्यस्तोभाः पुनराशक्तादि-भेदाद्भव, तथाहि — “आशाक्षिः
 च, तिः संख्यानं प्रकृत्यः परिद्वनम् । प्रेष मन्त्रेषणश्चैव सृष्टिरांख्यानं मेव च” इति, इमाक्ष
 स्तोभाः पन्थे श्रुताः आरण्यादौ च गीयन्ते । वर्णस्तोभ-स्तुल्यकम्, धिकत्वे तृन्विस्तुल्यकम्
 मिति, तदुक्तम् साधनेन — “स्तोभस्य स्तुतनं नास्ति किं वास्ति न विवर्णता । आधिक्य
 मप्यतिव्याप्तं विशिष्टं स्तुतनं भवेत् (८५० २पा० ११ अधि०)” इति तदुदाहरणम्,

पूरणः^(४) ।] भरतेति शेषः । उपसर्ग-श्रुते यौग्य-क्रियाध्याहारः ।
 कस्मै ? “वन्दहीराय” यो वीरान् स्तौति स वन्दहीरः^(५) तस्मै
 “इन्दवे” इद्राय । [इन्दते रैश्वर्य-कर्मण^(६) इदं रूपम् । [अश्र-
 वा^(७) फलैर्दृष्टिभिर्वा उनत्तौतौन्दरिन्द्रः तस्मै । स चेन्द्रो “वो”
 युष्मान् “मेधसातये” यज्ञ-सम्भजनाय^(८) “पुरन्ध्या” बहु-प्रज्ञ-
 या^(९) “धिया” कर्मणा^(१०) “आ विवासति” परिचरति^(११) ।
 अभिमत-फल-योजनेन सत्करोतीत्यर्थः ॥ १ ॥ १२८

सर्वत्रैव गानग्रन्थं, प्रायः सर्व-सामख्येत्युक्तेऽपि नात्युक्तिः इहैव ऋचि गीतं यत साम
 तत्रापि श्रूयते । तथाहि—

^{३ १ २ ३} ‘मेधसातये’-इत्यत्र ^{२ २ २ २} ‘मेधसा १ ता इयाद्’-इत्यादि ।

(३)—“इषम”-इत्यञ्जनामसु चतुर्दशतमं नैषण्टकम् २, ७ ।

(४)—“प्रसमपोदः पादपूरणे”-इति इन्द्रःशामनादित्यभिप्रायः ।

(५)—“वीरो वीरयत्यमिवान् वेतेवां स्याद् गति-कर्मणो वीरयते वा” इति यास्कः (१, ७) ।

(६)—“इदि परमैश्वर्ये” भा० प० ।

(७)—“इन्दुः” इति उदक-नामसु चतुरश्रोतितमं नैषण्टकम् (१, १२)—यज्ञ-नामसु
 च तथोदशतमम् (३, १७)—दैवतकाण्डे नैरुक्ते चाद्विभिर्वा देवतानाम्-धेय गणनाम्
 चान्निमम्-तथाहि यास्कः—“इन्दु रित्नेकनतेर्वा”-इत्यारभ्य “तेषामेतान्यद्विभिर्वास्त्रि वेनो
 ऽसुनोतिर्ह्येत इन्दुः”-इति ४, ४१—४२ ।

(८)—“मेधः”-इति यज्ञ-नामसु चतुर्थं नैषण्टकम् ३, १७ । विवरणकारकत्वे व साह-
 ‘मेधसातये’ अपठितमपि यज्ञ-नामैतद् द्रष्टव्यम्, चतुर्थ्येकवचनमिदं सप्रत्ययकवचनस्य
 स्थाने द्रष्टव्यम्, मेधसातौ यज्ञे इत्यर्थः-इति ।

(९)—“पुरन्धिः बहुधो क्षात्कः पुरन्धिर्भगः पुरक्षात् तस्यार्वादेश इत्येकमिन्द्र इत्य-
 परम्, सवञ्चकर्मतमः, पुरांश्च दारयित्तमो वदस्व इत्यपरम्, तं प्रज्ञया स्तौति”-इति
 नि० नै० ६, ११ ।

(१०)—“धीः”-इति कर्म-नामसु विंशतितमं नैषण्टकम् २, १ ।

(११)—“विवासति”-इति परिचरण-कर्मसु दशमं नैषण्टकम् ३, ५ ।

अथ द्वितीया ।

वामदेव ऋषिः* ।

३ १ २ ३ १ २ २ २ २ ३ १ ३ १ २
 कश्यपस्यस्वर्विदोयावाङ्मसयुजाविति ।

२ २ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ २ २ २ १ २
 ययोर्विश्वमपि व्रतं यज्ञं धीरानिचाय्य ॥ २ ॥ १२८

५ ५ १ २ २ १ २
 I कश्यपस्यसुर्वविदाँष । यावाङ्मस । युजावा१-

३ ४ २ ३ ४ ५ ३ २ १ २ २
 इती२३४ । ययोर्विश्वमपि । व्रता३म् । यज्ञाधी३राः ।

१ १ ५ ५ २ २ ३ ५
 निचा२३ । आ२या२३४भीक्षोवा । ऊ२३४पा ॥२३॥२२८

पश्यतीति कश्यपः । “कश्यपः पश्यको भवती” तिथुत्यन्तरम् ।
 तस्य “कश्यपस्य” सर्वज्ञस्येन्द्रस्य सम्बन्धिनो “यो” अक्षी ।
 “ययोः” च “विश्व” सर्वम् “अपि” “व्रतं” कर्म “यज्ञं” प्रति

---

* “कश्यपस्यार्पम्”-इति वि० ।

---

१२८ आरण्यगानस्य ४,१८,२० ।

I काश्यपम् ।

८३क,

अथ तृतीया ।

प्रियमेध ऋषिः ।

१ २ ३ १ २   ३ १ २   ३ १ २
अर्चतप्रार्चतानरः प्रियमेधासो अर्चत ।

यजनीय-देशं प्रतीत्येवं “निचाय्य” निश्चित्य “सयुजौ” (सहे व
युञ्जाते-इति) “स्वर्विदः” स्वर्गं लब्धवन्तो “धीराः” जनाः
आहुः^(१) ।

अथवा “कश्यपः” प्रजापतिः (“कश्यपोऽष्टमः स महामरु-
न जहातीति” श्रुत्यन्तरात्) तस्य “स्वर्विदः” सर्वं पश्यतः “यौ”
देवौ “सयुजौ” सहचरौ जना आहुः वेदविद स्तौ मित्रावरुणौ ।
(“अहर्वै मित्रो रात्रिर्वरुणः” इत्यैतरेय-ब्राह्मणम् । सर्वस्य कार्यस्य
तयोरेवान्तर्भावात् (इन्द्राग्नी वा देवौ तयो रेव सर्व-निर्वाह-
कत्वात्) तदभिप्राणाय सृक् मैत्रावरुणौ ऐन्द्राग्नी वेति पूर्व-
मभिहितम् ॥ २ ॥ १२९

१३० ऋग्वेदस्य ६, ५, ६, ३, १ ।

(१)—विबरह-मते स्वर्विद इति षष्ठ्यां कश्यपस्येत्यस्य विशेषण, धीरा इति च
द्विवचन-स्थानिकं बहवचनम् यावित्यस्य विशेषणम् ।

१ २   ३ २   ३१३   ३ २   ३ १ २ २
अर्चन्तु पुत्रका उत पुरमिदं धृष्टार्चत ॥ ३ ॥ १३०

२   २   ३   ५   २ २   ४   २ ३ ५
I अर्चत प्रार्चताना २३४राः । प्रियमेधा ३ सो ३ अर्चत ।

२ १   ४   २ २ ३ ५   १   २ ४
अर्चन्तु पूर ३ त्रा ३ का उत । पुरमिद्धा २ ३ । ष्णुवा ३ र्चा ५ ता

६ पू ६ ॥ २४ ॥ १३०

हे “नरः” कर्मणां नेतारोऽध्वर्यादयः ! यूयं इन्द्रम् “अर्चत” पूजयत स्तुत्या “प्रार्चत” प्रकर्षेणार्चतेन्द्र मेव । हे “प्रियमेधासः !” प्रियमेध-सम्बन्धिनस्तद्गोत्रा यूयं अर्चतेन्द्रम् । “पुत्रकाः” पुत्रा अप्यर्चन्तिन्द्रम् । “उत” अपिच “पुरमित्” पुरमेव^(१) स्तोतृणा मभिमतस्य पूरकं । “धृष्टु” धर्षणशीलं तादृश मिन्द्रम् “अर्चत” ॥ ३ ॥ १३०

* “पुरं न”-इति ऋ० पाठः ।

I प्रियमेधम् ।

(१)—‘इच्छन् इव-इच्छन्सार्धं, पुरमित् धृष्टुम् । यथा कश्चित् पुमान् धृष्टुं दृष्टुम् अभिमन्यन् परकीयस्त्रां मनानाम् अर्चति तद्वदित्यर्थः’-इति वि० ।

अथ ऋषी ।

मधुच्छन्दा ऋषिः ।

^{३ १ २ २ २ २ २ १ २ २ १ २}
उक्थमिन्द्राय शस्यं वज्रं नपु रुनिषिधे* ।

^{३ १ २ २ २ १ २ ३ १ २ ३ १ २}
शक्रो यथा सुतेषु नो रारणत्सख्येषु च ॥ ४ ॥ १३१ ॥

^{३ २ १ २ १ २ १ २ १}
I उक्थमिन्द्रा । यशस्यारयाम् । वाज्रं नपु । रुनिः

^{२ १ २ २ १ २ ३ ५ २ २ १}
षारश्शधाइ । शक्रो यथा यथाइ । सूतेषूश्शनाः । रार-

^{२ १ २ १}
णाश्शत्सा । खियाइषू २ ३ चा ३ ४ ३ । ओ २ ३ ४ ५ इ ।

डा ॥ २५ ॥ १३१

* “निः षिधे” इति ऋ०—पाठः, इहापि च सायण-धृतः ।

† “सुतेषुणो” इति ऋ०—पाठः, जर्मन्-द्रित-पाठस्य ।

१३१ ऋग्वेदस्य १, १, ८ ५ ।

I बाह्यदुक्थम् ।

अथ पद्यमी ।

प्रियमेध ऋषिः ।

३ १ २   ३ २ ३ १ २   ३ १ २
विश्वानरस्यवस्पतिमनानतस्यशवसः ।

१ २   ३ २ ३ १ २ ३ १ २
एवैश्वचर्षणीनामृतीज्जवेरथानाम् ॥ ५ ॥ १३२ ॥

५ २   २   १   १ २ १
I विश्वानरा । स्यावा-रस्याती-रम् । अनानत ।

१ २   १ २ २ २   १   १   १
स्यशावा१सारः । एवैश्वा । चर्षणा-रइनाम् । ऊ-रती ।

१ १ २   १   ५   ५
ऊवाइर । था२३४नोईसाइ ॥ २६ ॥

“इन्द्राय” इन्द्रार्थं “वर्जनं” वृद्धि-साधनं “उक्थं” शस्त्रं “श-
स्यम्” अस्त्राभिः शंसनीयम् । कीदृशयेन्द्राय ? “पुरु निःषिधे”
पुरुणां बहूनां शत्रूणां निषेध-कारिणे । “शक्रः” इन्द्रो “नो”
ऽस्मदीयेषु “सुतेषु” पुत्रेषु “सख्येषु च” सखित्वेष्वपि “यथा”
येन प्रकारेण “रारणत्” अतिशयेन शब्दं कुर्यात् तथा शंस्य मिति
पूर्वत्वान्वयः । (अस्मदीयेन शस्त्रेण परितुष्ट इन्द्रः नो ऽस्माकं
पुत्रान् अस्मत्सख्यानि च बहुधा प्रशंसन्वित्यर्थः ॥ ४ ॥ १३१

१ २   १ २ ४   ५   १ १ २ २
II विश्वा३४ । नरस्यवौक्षोस्यातीम् । अनानता३ ।

१ २ ३   ५   १ २ २ २   १   ५   १ २
स्याशावा२३४साः । एवैश्वा । चर्षणा२३४इनाम् । ऊ

१ २ १ १ २   १   ५   ५
तीज्जवाइर । था२३४नोदृष्टाइ ॥ २७ ॥ १३२

“विश्वानरस्य”^(१) विश्वान् शत्रून् न्यतस्य “अनानतस्य” शत्रूणा-
मग्रहस्य “श्वसो” बलस्य “पतिं” स्वामिन मिन्द्रं “वः” (अत्र
इन्द्र-सम्बन्धिना मरुतोऽपि सङ्कीर्त्यन्ते) हे मरुतः ! “वो” युष्माकं
मित्यर्थः (यद्यपि मरुत्संशब्दनं नास्ति तथापि व इति सामर्थ्या
लभ्यते) युष्माकं “चर्षणीनाम्” सैनिकानाम्^(२) “एवैः” शर्मनै^(३) सह
(यद्वा । चर्षणीना मिन्द्रस्य सेना-रूपाणां वो युष्माकं गमनैरिति
सामानाधिकरण्यम्) युष्माकं “रथानां” च “जतौ”^(४) जतिभि

I, II वैश्वानरस्य सामनी हे ।

(१) — “नरे मञ्जायाम् (६, ४, ११८) — इति विश्वस्याकारो दोषः विश्वानर-पदस्य
यास्क-छतं व्याख्यानं भिन्नं विलुप्तं विद्यते — “वैश्वानरः कक्षादित्यारभ्य — “अथमेव सो-
ऽग्निवैश्वानरो निपातमेवैते उत्तरे ज्योतिषी एतेन नामधेयेन भजते” इत्यध्याय शेषान्ता-
न्वैकादश-खण्डानि द्रष्टव्यानि । नै० दै० १, २१ — ३१ ।

(२) — “चर्षणय इति मनुष्य-नामसु अष्टमं नैषद्युक्तम् २, २ ।

(३) — एवैरिति गति-कर्मण एते रूपम् (२, १४, १२०) ।

(४) — “जतौ” इति पूर्वसवर्णदोषे (०, १, ३८) रूपम् । “जतिरथनात्” — इति यास्कः
(५, २) । अतएव ‘जती जतये रक्षणाथ’ इति वि० ।

अथ षष्ठः ।

भरद्वाज ऋषिः ।

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
 सघायस्तेदिवोनरोधियामर्त्तस्यशमतः* ।

३ १ २ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ २
 जतीसः†बृहतोदिवोदिषोअञ्छोनतरति ॥६॥ १३३॥

गमनैश्च सह “हुवे”(५) आह्वयामि । गन्तृभी रथैर्गन्तृभिर्मन्त्रिभ्य
 सहैन्द्रं हुवे इत्यर्थः ॥

यद्वा । हे यजमानाः ! युष्मदीय-सैनिकानां रथा यदा
 प्रविशन्ति युद्धाय स्व-सङ्ग्रामं, तदानीं तेषां साहाय्यायेन्द्रं हुवे
 इत्यर्थः(६) ॥ ५ ॥ १३२

*“ऋधद् यस्ते सु दानवे धिया मर्त्तः शशमते”—इति ऋ० ।

†“जतीष”—इति मूर्द्धन्य-पाठः ऋ० ।

१३३ ऋग्वेदस्य ६, ५, १, ५ ।

(५)—अथ ऋः सम्प्रसारणं शान्दसम् (६, १, २४) ।

(६)—“विश्वानरस्यादित्यस्यानामस्य श्वसो मघनो बलस्यैवैष कामे रथनै रवनेर्वा
 चर्षवीनां मनुष्याणामृत्या च यथा रथानां मिन्द्र मस्मिन् यज्ञे ह्वयामि”—इति शास्त्रः
 (द्वि० ११, २१) ।

^{२ १ २} २ ^२ २ ^{१ २} २ ^२
I सघायस्ताइ । ए । दिवोनराइः । ए । धि-

^{१ २} २ ^२ १ ४ ^२ २ १ ^२ २
यामर्त्ताइ । ए । स्यशमताइः । ए । ऊताइसवृइ । ए ।

^{१ २} २ ^२ १ २ ^२ १ २
हतोदिवाइः । ए । दिषोअच्छाइः । ए । नातरति ।

^१ १ ^२ १
इडा २ ३ भा ३ ४ ३ । ओ २ ३ ४ ५ इ । डा ॥ २८ ॥

^{४ २} २ २ १ ^{२ २ १}
II सघायस्ताइ । दिवोनराः । धियामार्त्ता २ । स्य

^१ १ २ २ १ ^{२ १} २ २ १
शमताः । ऊतीसावृ २ । हतोदिवाः । दिषोअच्छा-

^१ २ ^१ २ ^१ २ ३ ४ ३ । ओ २ ३ ४ ५ इ ।

डा ॥ २८ ॥ १३३

“शमतः” कर्मानुष्ठानेन शान्तस्य वृत्तस्य निज-मार्ग-वर्तिन इत्यर्थः । “मर्त्तस्य” मनुष्यस्य मध्ये [जात्येक-वचनं^(१)] “दिवो”

I, II शाकपूते हे ।

(१) —“जात्याख्यायामेकस्मिन् वङ्गवचनमन्यतरस्याम्”-इति पा० १, ३, ५८ सू०

द्योतनादि गुणकस्य^(२) “ते” तव “धिया” कर्मणा स्तुत्या^(३)
 “नरः” मनुष्यः “सखा” स्तोता^(४) भवति “सः” नरः । “यः”
 “बृहतो” महतो “दिवो” दीप्तस्य तव सम्बन्धिन्या “जतो”^(५)
 जत्या रक्षया “दिषो” द्वेष्टन् “अहो न” आहनन शीलं पापमिव
 “तरति” अतिक्रामति ॥ ६ ॥ १३३

(२) ‘दिन, क्रीडा-विजिगीषा-व्यवहार द्युति-स्मृति-भोद-मद-स्वप्न-कान्ति-गतिषु’
 इति दि० प० ।

(३) —‘धोः’ इति कर्म नामसु एकविंशतितम जैषम्ये कम् (२,१) इह च स्तुत्याख्यं
 कर्म । स्तुतिक्रियेत्यर्थः ।

(४) —स्तुत्य-स्तोतृलक्षणं सखित्वमिह गृह्यते । सखे तु सर्वपुलके “सखा” इत्येव
 पाठः, तव च इत्यनर्थकं “निपातस्य च (६,३,१३६)” इति दीर्घान्वितश्च । परमिह
 तदन्तौ च चिवं यत् सखेति भाष्यकृता कुत आमादितमिति ।

(५) —पूर्वमवर्णदीर्घः (७,१,३६) ।

(६) —अहः पापस्य अतएव ऋग्वेद प्रथम-मण्डलान्तर्गत पञ्चदशानुवाकोय-द्वादश
 मन्त्रस्य सप्तदश्या ऋचो गायत्र्याने यास्कः

(“सप्त मर्यादाः कवयस्ततस्तुतासामेकामिदम्यत् ऊरो
 गात्”)

“सप्तैव मर्यादाः कवयश्चक्रुः सामासेका मण्डभागच्छन्दस्वान् भवन्ति । स्तोत्राः (१)
 मतक्षपारोहणं (२) ब्रह्महत्यां (३) भूणहत्यां (४) सुरापानं (५) दुष्कृतस्य कर्मणः पुनः
 पुनः सेवां (६) पातके नृतोद्या (७) मिति” इति ६ २७ ।

अथ सप्तमी ।

अत्रि ऋषिः ।

३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २

विभोष्टुन्द्राधसोविम्भीरातिःशतक्रतो ।

१ २

३ १

२

अथानोविश्वचर्षणेद्युम्नासुदत्रमह्य ॥ ७ ॥ १३४

४ २

२

५

२ १ २ २ २ १

२

२

I विभोष्टुन्द्राधासाः । विम्भीरातिःशतक्रतो ।

१

१ २ २ २

२

१

शतारक्रताउ । अथानोविश्वचर्षणे । श्वचार्षाणाइ ।

२ १

२

३ २

४

द्युम्नासुदत्रमह्य । त्रमाङ्हाप्याइपुई ॥ ३० ॥ १३४

* “उरोष्टु”-इति,

• “अथानो”-इति,

ऋ “द्युम्ना”-इति,

“सुदत्र”-इतिच

ऋग्वेदीयाः पाठाः ।

१३४ ऋ ४, २, ८, १ ।

I वरुणान्याः साम ।

अथाहमी ।

प्रस्कण ऋषिः ।

१२   ३ १ २ ३ १४   २२
वयश्चित्तेपतत्रिणोदिपाच्चतुष्पादर्जुनि* ।

हे “शतक्रतो” बहुकर्मन्निन्द्र ! “विभोः” प्रभूतस्य “राधसो”
धनस्य “ते” तव “रातिः” दानं “विभो” महती “अथ” अतः
कारणात् हे “विश्वचर्षणे !”^(१) सर्वस्य द्रष्टुः “सुदत्त” कल्याण-
दानेन्द्र !^(२) “नो” ऽस्मभ्यं “दाम्” धनं “महय” प्रयच्छ^(३) ॥

७ ॥ १३४

* “द्विपच्चतुष्पादर्जुनि” इति ऋग्वेदीय-पाठः ।

(१)—“विश्वचर्षणिः” इति पश्यति-कर्मसु दशमं नैघण्टु-कम्. “विचर्षणिः” इति
च नवमम् (३,११) । अविषेति (ऋ० १ म० ६ अ० २२ मु ४ ऋक) मन्त्र-आख्यानानुसारे
यावच्चर्षणिरितिपदस्य चायितेत्यर्थमाह । तथाहि—

“इविषा जारो अपां पिपत्तिं पपुरिर्नरा ।
पिता कुटस्य चर्षणिः ॥”

“इविषापां जरयिता पिपत्तिं पपुरिरिति पृथानिनिगमौ वा प्रोक्तानिनिगमौ
वा । पिता कुतस्य कर्मण आयितादित्यः” इति (५.२४) ।

(२) — ‘सुदत्तः कल्याण-दानः’ इत्येव नै० ६.१४ ।

(३) — ‘महते’ इति दान कर्मसु दशमं नैघण्टु-कम् ३.२० ।

१० १ २ ३ १४ २२ ३ १२ २२ ३ १ १

उषःप्रारन्नृतूर्नुदिवोअन्तेभ्यस्परि ॥ ८ ॥ १३५

५ २ ४२ ५ २१२ २ २

। वयश्चाइत्तेपतन्निणाः । द्विपाच्चतुष्पादर्जुनाये३ ।

४५ ४ ५ २२ १ २२ १ १ ४

उषःप्रारान् । ऋत्नृतूर्नु । दिवोअन्ते२३ । भार३या३ः ।

२ ५

पा३४५रोइचोइ ॥ ३१ ॥ १३५

हे “अर्जुनि”^(१) शुभ्रवर्णे “उषः” उषोदेवते “ते” तव
“ऋत्नृतूर्नु” गमनान्यनुलक्ष्य “द्विपात्” मनुष्यादिकं “चतुष्पाद्”
गवादिकं तथा “पतन्निणः” पततवन्तः पक्षोपेताः “वयश्चित्”
पक्षिणश्च^(२) “दिवोअन्तेभ्यः” आकाशप्रान्तेभ्यः “परि” उपरि
“प्रारन्”^(३) प्रक्षर्यण गच्छन्ति (रात्रावभकारेणाभिभूताः सर्वे
प्राणिनस्त्वदागमनानन्तरञ्छेष्टावन्तो भवन्तीत्यर्थः ॥ ८ ॥ १३५

१३५ ऋग्वेदस्य १, ४, ६, ३ ।

I उषसम् ।

(१) — “अर्जुनी” इति उषोनामस्य षष्ठं नैघण्टुकम् १, ८ ।

(२) — “वयश्चित्”, चिच्छब्द इव-शब्दस्यार्थः, वयश्चित्-पक्षिणश्चित् इति वि० । अत्र
मते पतन्निण इति ननु विशेषणम् पदम् ।

(३) — गतिकर्मणो ऋच्छतेरूपम् (नै० २, १४, ३५) ।

अथ नवमः ।

आत्यस्तित्* ऋषिः (°) ।

३ १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १०० १०१ १०२ १०३ १०४ १०५ १०६ १०७ १०८ १०९ ११० १११ ११२ ११३ ११४ ११५ ११६ ११७ ११८ ११९ १२० १२१ १२२ १२३ १२४ १२५ १२६ १२७ १२८ १२९ १३० १३१ १३२ १३३ १३४ १३५ १३६ १३७ १३८ १३९ १४० १४१ १४२ १४३ १४४ १४५ १४६ १४७ १४८ १४९ १५० १५१ १५२ १५३ १५४ १५५ १५६ १५७ १५८ १५९ १६० १६१ १६२ १६३ १६४ १६५ १६६ १६७ १६८ १६९ १७० १७१ १७२ १७३ १७४ १७५ १७६ १७७ १७८ १७९ १८० १८१ १८२ १८३ १८४ १८५ १८६ १८७ १८८ १८९ १९० १९१ १९२ १९३ १९४ १९५ १९६ १९७ १९८ १९९ २०० २०१ २०२ २०३ २०४ २०५ २०६ २०७ २०८ २०९ २१० २११ २१२ २१३ २१४ २१५ २१६ २१७ २१८ २१९ २२० २२१ २२२ २२३ २२४ २२५ २२६ २२७ २२८ २२९ २३० २३१ २३२ २३३ २३४ २३५ २३६ २३७ २३८ २३९ २४० २४१ २४२ २४३ २४४ २४५ २४६ २४७ २४८ २४९ २५० २५१ २५२ २५३ २५४ २५५ २५६ २५७ २५८ २५९ २६० २६१ २६२ २६३ २६४ २६५ २६६ २६७ २६८ २६९ २७० २७१ २७२ २७३ २७४ २७५ २७६ २७७ २७८ २७९ २८० २८१ २८२ २८३ २८४ २८५ २८६ २८७ २८८ २८९ २९० २९१ २९२ २९३ २९४ २९५ २९६ २९७ २९८ २९९ ३०० ३०१ ३०२ ३०३ ३०४ ३०५ ३०६ ३०७ ३०८ ३०९ ३१० ३११ ३१२ ३१३ ३१४ ३१५ ३१६ ३१७ ३१८ ३१९ ३२० ३२१ ३२२ ३२३ ३२४ ३२५ ३२६ ३२७ ३२८ ३२९ ३३० ३३१ ३३२ ३३३ ३३४ ३३५ ३३६ ३३७ ३३८ ३३९ ३४० ३४१ ३४२ ३४३ ३४४ ३४५ ३४६ ३४७ ३४८ ३४९ ३५० ३५१ ३५२ ३५३ ३५४ ३५५ ३५६ ३५७ ३५८ ३५९ ३६० ३६१ ३६२ ३६३ ३६४ ३६५ ३६६ ३६७ ३६८ ३६९ ३७० ३७१ ३७२ ३७३ ३७४ ३७५ ३७६ ३७७ ३७८ ३७९ ३८० ३८१ ३८२ ३८३ ३८४ ३८५ ३८६ ३८७ ३८८ ३८९ ३९० ३९१ ३९२ ३९३ ३९४ ३९५ ३९६ ३९७ ३९८ ३९९ ४०० ४०१ ४०२ ४०३ ४०४ ४०५ ४०६ ४०७ ४०८ ४०९ ४१० ४११ ४१२ ४१३ ४१४ ४१५ ४१६ ४१७ ४१८ ४१९ ४२० ४२१ ४२२ ४२३ ४२४ ४२५ ४२६ ४२७ ४२८ ४२९ ४३० ४३१ ४३२ ४३३ ४३४ ४३५ ४३६ ४३७ ४३८ ४३९ ४४० ४४१ ४४२ ४४३ ४४४ ४४५ ४४६ ४४७ ४४८ ४४९ ४५० ४५१ ४५२ ४५३ ४५४ ४५५ ४५६ ४५७ ४५८ ४५९ ४६० ४६१ ४६२ ४६३ ४६४ ४६५ ४६६ ४६७ ४६८ ४६९ ४७० ४७१ ४७२ ४७३ ४७४ ४७५ ४७६ ४७७ ४७८ ४७९ ४८० ४८१ ४८२ ४८३ ४८४ ४८५ ४८६ ४८७ ४८८ ४८९ ४९० ४९१ ४९२ ४९३ ४९४ ४९५ ४९६ ४९७ ४९८ ४९९ ५०० ५०१ ५०२ ५०३ ५०४ ५०५ ५०६ ५०७ ५०८ ५०९ ५१० ५११ ५१२ ५१३ ५१४ ५१५ ५१६ ५१७ ५१८ ५१९ ५२० ५२१ ५२२ ५२३ ५२४ ५२५ ५२६ ५२७ ५२८ ५२९ ५३० ५३१ ५३२ ५३३ ५३४ ५३५ ५३६ ५३७ ५३८ ५३९ ५४० ५४१ ५४२ ५४३ ५४४ ५४५ ५४६ ५४७ ५४८ ५४९ ५५० ५५१ ५५२ ५५३ ५५४ ५५५ ५५६ ५५७ ५५८ ५५९ ५६० ५६१ ५६२ ५६३ ५६४ ५६५ ५६६ ५६७ ५६८ ५६९ ५७० ५७१ ५७२ ५७३ ५७४ ५७५ ५७६ ५७७ ५७८ ५७९ ५८० ५८१ ५८२ ५८३ ५८४ ५८५ ५८६ ५८७ ५८८ ५८९ ५९० ५९१ ५९२ ५९३ ५९४ ५९५ ५९६ ५९७ ५९८ ५९९ ६०० ६०१ ६०२ ६०३ ६०४ ६०५ ६०६ ६०७ ६०८ ६०९ ६१० ६११ ६१२ ६१३ ६१४ ६१५ ६१६ ६१७ ६१८ ६१९ ६२० ६२१ ६२२ ६२३ ६२४ ६२५ ६२६ ६२७ ६२८ ६२९ ६३० ६३१ ६३२ ६३३ ६३४ ६३५ ६३६ ६३७ ६३८ ६३९ ६४० ६४१ ६४२ ६४३ ६४४ ६४५ ६४६ ६४७ ६४८ ६४९ ६५० ६५१ ६५२ ६५३ ६५४ ६५५ ६५६ ६५७ ६५८ ६५९ ६६० ६६१ ६६२ ६६३ ६६४ ६६५ ६६६ ६६७ ६६८ ६६९ ६७० ६७१ ६७२ ६७३ ६७४ ६७५ ६७६ ६७७ ६७८ ६७९ ६८० ६८१ ६८२ ६८३ ६८४ ६८५ ६८६ ६८७ ६८८ ६८९ ६९० ६९१ ६९२ ६९३ ६९४ ६९५ ६९६ ६९७ ६९८ ६९९ ७०० ७०१ ७०२ ७०३ ७०४ ७०५ ७०६ ७०७ ७०८ ७०९ ७१० ७११ ७१२ ७१३ ७१४ ७१५ ७१६ ७१७ ७१८ ७१९ ७२० ७२१ ७२२ ७२३ ७२४ ७२५ ७२६ ७२७ ७२८ ७२९ ७३० ७३१ ७३२ ७३३ ७३४ ७३५ ७३६ ७३७ ७३८ ७३९ ७४० ७४१ ७४२ ७४३ ७४४ ७४५ ७४६ ७४७ ७४८ ७४९ ७५० ७५१ ७५२ ७५३ ७५४ ७५५ ७५६ ७५७ ७५८ ७५९ ७६० ७६१ ७६२ ७६३ ७६४ ७६५ ७६६ ७६७ ७६८ ७६९ ७७० ७७१ ७७२ ७७३ ७७४ ७७५ ७७६ ७७७ ७७८ ७७९ ७८० ७८१ ७८२ ७८३ ७८४ ७८५ ७८६ ७८७ ७८८ ७८९ ७९० ७९१ ७९२ ७९३ ७९४ ७९५ ७९६ ७९७ ७९८ ७९९ ८०० ८०१ ८०२ ८०३ ८०४ ८०५ ८०६ ८०७ ८०८ ८०९ ८१० ८११ ८१२ ८१३ ८१४ ८१५ ८१६ ८१७ ८१८ ८१९ ८२० ८२१ ८२२ ८२३ ८२४ ८२५ ८२६ ८२७ ८२८ ८२९ ८३० ८३१ ८३२ ८३३ ८३४ ८३५ ८३६ ८३७ ८३८ ८३९ ८४० ८४१ ८४२ ८४३ ८४४ ८४५ ८४६ ८४७ ८४८ ८४९ ८५० ८५१ ८५२ ८५३ ८५४ ८५५ ८५६ ८५७ ८५८ ८५९ ८६० ८६१ ८६२ ८६३ ८६४ ८६५ ८६६ ८६७ ८६८ ८६९ ८७० ८७१ ८७२ ८७३ ८७४ ८७५ ८७६ ८७७ ८७८ ८७९ ८८० ८८१ ८८२ ८८३ ८८४ ८८५ ८८६ ८८७ ८८८ ८८९ ८९० ८९१ ८९२ ८९३ ८९४ ८९५ ८९६ ८९७ ८९८ ८९९ ९०० ९०१ ९०२ ९०३ ९०४ ९०५ ९०६ ९०७ ९०८ ९०९ ९१० ९११ ९१२ ९१३ ९१४ ९१५ ९१६ ९१७ ९१८ ९१९ ९२० ९२१ ९२२ ९२३ ९२४ ९२५ ९२६ ९२७ ९२८ ९२९ ९३० ९३१ ९३२ ९३३ ९३४ ९३५ ९३६ ९३७ ९३८ ९३९ ९४० ९४१ ९४२ ९४३ ९४४ ९४५ ९४६ ९४७ ९४८ ९४९ ९५० ९५१ ९५२ ९५३ ९५४ ९५५ ९५६ ९५७ ९५८ ९५९ ९६० ९६१ ९६२ ९६३ ९६४ ९६५ ९६६ ९६७ ९६८ ९६९ ९७० ९७१ ९७२ ९७३ ९७४ ९७५ ९७६ ९७७ ९७८ ९७९ ९८० ९८१ ९८२ ९८३ ९८४ ९८५ ९८६ ९८७ ९८८ ९८९ ९९० ९९१ ९९२ ९९३ ९९४ ९९५ ९९६ ९९७ ९९८ ९९९ १०००

अमीयेदेवास्थनमध्यआरोचनेदिव ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

कदन्नृतकदम्बतंकाप्रत्नावञ्जतिः ॥ ८ ॥ १३६

* “हतः”-इति वि० पाठः ।

* “त्रिषारो”-इति

† “कदन्नृतम्”-इति

‡ “कप्रत्ना”-इति च

ऋग्वेदीयाः पाठाः ।

१३६ ऋग्वेदस्य १, ७, २०, ५ ।

(०)—इत्य-विवरण-ग्रन्थ इतिहाम द्वयम् । तद्यथा—आप्तस्य ऋषेः त्रयः पञ्चाः एकत-द्वित-तता इति । ते यष्टुकासाः याज्यान् यजमानानयो गाः आयाचिरे, लेभिरे च ताः । आयान्यो गृहं जगमुः । तद्वन्द्यतो मेषा मरुत्वान्मारेण परस्मिन् काले निषण्णो गवोदकः । दृष्टं, दृष्ट्वा चोत्थाय अभिमुखः मरुत्वतो नीरं सवतीर्य रायो तामायमानाः । तेषां त्रामाप्तस्यतां ततः कृपे निर्जले तृणैर्वाग्निं यावकोर्णं पपात । तस्य तवस्यस्त्रैर्न मनः प्रादुरभूत् - हत-याग-मङ्गल्पस्य अहत यागस्य सम मृत्युः नश्येत्तमे । तत् कथं मिहस्य पवाह मोम पिबेयम् /-इति - अन्त्यं तु पुनरन्तदेवेति हाम मन्थया याचते - एकत-द्विताभ्यां स्वरूपा गावो लज्जा मन्तेन बद्धाः ; तत् ईर्या ताभ्यां कपे वीरुष मन्तीर्णं दृष्टं । स ता मादाय मोमोऽयमिति मनसा निश्चित्य यागेऽर्थम् अन्त्यापि याग साधनानि मनसा मङ्गल्पं शर्करा अभिषवाद्याश्च हत्वा तां वीरुषं सभिषुषाव • अभिषृत्य च देवानाज्जाव । ते देवा आहूता मन्ता आह्वान

५ ४ ४ ४ ४ ५ ५

१ ४ ४ ४

२

। अमीयेदेवास्थाना । मध्यआरोचनेद्दिवाः । कद-

१

२ १

१४ ४ १ १४

२

चताम् । कदमात्तारम् । काप्रत्नावआह्वरती ३४३ ।

ओ३३४५इ । डा ॥ ३२ ॥ १३६

हे “देवाः ।” इन्द्रादयः “ये” ऽमी यूयं “दिवो” दीप्तस्य
 (सूर्यस्य^१) “आरोचने” दीप्तिविषये “मध्य” अतरिक्तलोके “स्थ”

। देवानो रुचिः ।

कारणं मननुबुध्यमाना उद्दिग्ना बभूवुः । तद् दृढस्पतिः शुश्राव । अन्ता च देवाव-
 वाच, ततस्य यज्ञो वर्तते, तव गच्छाम इति । तत स्तो देवा आ जगन्मः । म तानाग-
 तान् कृपादुत्तरणार्थं तुष्टाय, उपायं लब्ध्वांसु—“अमी ये देवाः स्थ”-इति ॥

इमं संवेतिहामं “सम्यातपन्थभितः” इति मन्त्र व्याख्यानानुसारेण यास्कोऽप्यवततार ।
 तथाहि— (ऋ० १ स० १५ अ० १२ सू० ८ ऋक्)

“सम्या^१ तपन्थभितः^२ सपत्नी^३ रिव^४ पशवः^५ । मूषो न शि-
 आ व्यदन्ति माध्य^६ स्तोतारं^७ ते शतक्रतो वित्तं मे^८ अस्य-
 रोदसी ॥”

“सम्यपन्थि सामभितः सपत्नी इवमाः पशवः कृपपशवो मूषिका इवास्त्रातानि
 मूषाणि व्यदन्ति । स्त्राङ्गाभिधानं वा स्थाष्णिङ्गानि व्यदन्तीति । सम्यपन्थि माध्यः ।
 कामास्तोतारं ते शतक्रतो । वित्तं मे अस्य रोदसी । जानीतं मेऽस्य द्यावापृथिव्या-
 विति । वित्तं कुपेऽवपितं स्तेतत् सूक्तं प्रतिबभौ । तच्च ब्रह्मोतिहासमिषं सृष्टि-
 माद्यामिषं भवति । वित्तस्तेऽर्णतमो मेधया बभूवापि वा सङ्ख्या नामैवाभिप्रेतं स्यादे-
 कतो द्वित स्मित इति तयो बभूवुः”-इति ४.६ ।

(१—यद्यपि निघण्टुनादित्य-नामस्य ‘स्थः’-इत्यादि षट्कमेव गणितं तथाप्यस्ति

अथ दशमी ।

वामदेव ऋषिः ।

३ १ २   ४ २ ३ १ २   ३ १ २
 ऋचं सामयजामहेयाभ्यां कर्माणि कृण्वते ।

१२   २२   ३ २ ३ १ २
 वितेसदमिराजतीयज्ञन्देवेषुवत्ततः ॥ १० ॥ १३७

॥ तृतीय-दशति ॥

भवथ (सूर्य-प्रकाश स्थाने) इत्यर्थः । तेषां “वी” युष्माकं सम्बन्धि
 स्तोत्र-विषयं “ऋतं” सत्यं “कत्” कस्मिन्देगे वर्त्तते ? “अमृतं
 (न-कारस्य स्थाने मकारः) अमृतं “कत्” कुत्रास्ति ? “वी” युष्म-
 दीया “प्रत्ना” पुराणी “आहुतिः” “का” कौटुम्भी ? युष्मदीयं
 दानं किमभूदित्यर्थः (इदृग्भूत-दुःखानुभवेन मया पूर्वं मनुष्ठितो
 याग-समूहो युष्मान्न प्राप्नोदित्यनुमते^(१)) ॥ ८ ॥ १३६

“स्वः”-पदोद्य-दिवाशब्दस्यापि आदित्य-वाचकत्वम्, तथाचि यास्कः—“स्वरादित्यो
 भवति तु अरणः तु ईरणः स्मृतो रमान् स्मृतो भासं ज्योतिषां स्मृतो भामेति वैतेज
 स्योर्वाप्याता”-इति २,१४ ।

(२)—‘एतदुक्तं भवति । कृतं सप्तं तदच नास्ति कुपे निजसे, तत् कत् । अमृतं
 सोमाक्षम् । इति, घानाः, करम्भः, पुरोडाशः, प्रतीवापः, पयस्यापरचुरग्रीषोमीयः
 पशुः सवनीयः एव मीदिकं कृतम् अमृतं च क्लान्तं विद्यते?’-इति वि० ।

^{४ ५ ५ ५ ४ १ ४ ४ ४ २ १}
। ऋच^२्सामयजा । मद्वाइ । याभ्यां^१कर्माणि^२कृणा-

^{२ १ ४ २ १ ४ २ १ २}
२३ताइ । विते^१सदमिराजा^२२३ताः । यज्ञं^१दा^२२३इवे ।

^{१ २ १ २ १}
पूवक्षतः । इडा^१२३भा^२३४३ । ओर^१३४५इ । डा ॥ ३३ ॥

^{५ २ ४ ५ ४ ४ ५ १ ४ २ ४ १}
।। ऋच^२्सामयजामद्वाइ । याभ्यां^१कर्मा । णिका-

^{२ १ १ ४ २ १ २}
णां^१शता^२२इ । णाता^१३२इ । वाइते^१सद । मिराजा^२१ता-

^{१ १ २ १ २ १}
२ः । जाता^१२ः । यज्ञां^१दा^२३इवे^२ । पूवक्षतः । इडा-

^{२ १}
२३भा^१३४३ । ओर^१३४५इ । डा ॥ ३४ ॥ १३७

“याभ्याम्” ऋक्सामाभ्यां “कर्माणि” शस्त्र-स्तीव्र-प्रमुखानि
“कृणुते” होतार उद्गातारः कुर्वन्ति । ताम् “ऋचं” “तत् साम”
च “यजामहे” वयं पूजयामः “ते” ऋक्सामे “सदसि” ऋत्विक्-
मूहे सदोमण्डपे “विराजतः” स्तीव्र-शस्त्र-रूपेण विशेषेण प्रका-

शयतः । ते च ऋक्षामि देवने “देवेषु” इन्द्रादिषु “यज्ञ”
“वज्रतः”(१) प्रापयतः ॥ १३७

इति श्रीमायणाचार्य विरचिते माधवीये मारुतेदार्ष्ट-प्रकाशे बन्दोयाख्या
चतुर्थस्याध्यायस्य द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

इत्यानुष्टुभमैन्द्रम् ॥

सन्त्येकादश या विश्वाः पृतना इति संमताः ।

जगत् एन्द्रो रोदसीः स्ततिर्घृतयतो इति ॥

उभे यदिन्द्रोदसी महापक्ति रितोरिता(क) ॥

(१)—प्रापकार्यस्य वदते (आ०३भ०) रूपं मिदम् ।

(क)—अनन्तरमिह “विश्वाःपृतना”-इत्यारभ्य-“प्रमन्दिने”-इत्यादि-चतुर्थ-दशदा-
त्यकाः या एकादश ऋतः सन्ति, तत्र “घृतयतो”-इति नवमो ऋक् रोदसीः यावा-
पृथिव्योः स्ततिः, अन्याः दश ऐन्द्रः, किञ्च “उभे यदिन्द्रोदसी” इति दशमो ऋक्
महापक्ति ऋग्विष्णोः जगत् । इति बन्दोदेवत-सङ्केतः ।

मैषा प्रथमा ।

रेभ ऋषिः* ।

२ ६ १ ९   ६ १ २ ३ १ ९   ६ १ ९   ६ १ २   ६ १ २ ३ १ २
 विश्वाः पृतना अभिभूतं नरः† सजूस्ततक्ष्त्रिन्द्रञ्जनुश्चराजसे ।

३ १ २ ६ २ ६   १ ९   ६ १ २   २ २   ६ १   ६ १
 क्रत्वै वरेस्थे मन्यामु‡री॥ मुतो ग्रमोजिष्ठन्तरसं§ तरस्विनम् ॥ १ ॥

५ ४   १ २ २ १ २   २ ३ ९ १   २ १ २
 । विश्वोद्वाइ । पृतना अभिभू । तरन्नराः । सजू-

९ १   २ १   २ २ १   ५   २ २ २
 स्ततक्षुरा इन्द्रं जजनुः । चराजासीत् ३४ उद्वाइ । क्रत्वौद्वाइ ।

* “दशोकस्यार्धम्”-इति वि० ।

† “नरं”-इति ऋग्वेदीयः पाठः ।

‡ “क्रत्वा वरिष्ठं वर आमु०”-इति ऋग्वेदीयः, सायण-
छतोत्तर भाष्ये च ।

॥ “आमुरिम्”-इति ऋग्वेदीय-पाठः ।

§ “तवसं”-इति च ऋग्वेदीयः पाठः ।

१३८ उत्तरार्द्धिकस्य ३, १, १४, १ = ऋग्वेदस्य ६, ६, ३७, ५ =
 जुहे २२, १३ ।

I त्रैशिकम् ।

२ १ २ ४ ५ ४ १ १
 वरौच्चाइ । स्थेमन्यारमूर३४रीम् । उतोच्चाइ । उग्र-
 ५ २ ३ ५ २ ३ २
 मोर३४जौ । छन्तारा२३४साम् । चोइ । तरा३४ ।
 ५ ५ १ ३ ५
 खिनम् । ओइवा । ओइदो२३४वा ॥ ३५ ॥ १३८

“विश्वाः” सर्वाः व्याप्ता वा “पृतनाः” [पृष्ठं व्यायामे (तु० आ०)]
 व्याप्रियन्त इति पृतनाः सेनाः^(१) “नरो” नेत्राः “सजूः” परस्परं
 सङ्गताः सत्यः “अभिभूतरं” शत्रूणां मत्यर्थमभिभवितारम्
 “इन्द्र” “ततक्षः” आयुधादिभि स्तोत्रणीचक्रः आयुधवन्तं चक्र-
 रित्यर्थः [यदा पृतना इति सङ्ग्रामनाम (नि० २, १७) व्याप्रियन्ते
 अत्रेति “पृतनाः” सङ्ग्रामाः सर्वानेव संग्रामानभिभावुक मिन्द्रं
 “नरो” नेतारोऽन्ये स्तोतारः अन्योन्यं सङ्गताः स्तुतिभि स्तोत्रणं म-
 कुर्वन् । [यदा । यष्टारो हविः-प्रदानेन वीर्यवन्तं कुर्वन्तीति ।]
 किञ्च स्तोतारः “राजसे” [राजते स्तुमर्थं असे प्रत्ययः^(२)] आत्मनो
 विराजनार्थं सूर्यात्मनमिन्द्रं “जजनुः”^(३) जनयामासु स्तोत्र-शस्त्रैः

(१) — “पृतनाः” — इति निघण्टौ सनुष्य नामसु (२, २) सङ्ग्राम नामसु च (२, १७) दृश्यते ।

(२) — “स्तुमर्थं से-सज-ऽमेन्-कमे-कमेन-ऽधौ अधौ न कथौ कथौ न-शधौ-शधौ न-
 तवै तवेङ्-तवेनः (३, ४, ८)” — इति पा० ।

(३) — “इन्द्रस्य भयथा (३, ४, ११७)” — इति मिह्रम ।

अथ द्वितीया ।

सुवेदः शैलषिऋषिः* ।

१ २   ३ १ २ ३ २ ३ ३ १ २   ३ २ ३ २
 अत्तेदधामिप्रथमायमन्यवेहन्यदस्युर्नर्य† विवेरपः ॥

२ १ ३ ३ १ २ ३ १ ३ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ १ २
 उभेयत्वारोदसौधावतामनुभ्यसात्तेषुष्मा‡ तृथिवीचि

दद्रिवः ॥ २ ॥ १३८

स्व-यज्ञे प्रादुरभावयन्नित्यर्थः । “उत” अपिच “कृत्वे” स्वकीय-
 हव-वधादि-कर्मणे “वरे” येष्ठे “स्थेमनि” (स्थिर-शब्दादिमनिच्
 ५, १, १२२) स्थैर्य-युक्ते स्थाने स्थितम् “आमुरि” शत्रूणां मार-
 यितारमिन्द्रम् आत्मनां धन-लाभार्थं स्तोतारः स्तुवन्तीत्यर्थः ।
 कौटुशम्? “उग्रम्” उद्गूर्णवलम् अतएव “ओजिष्ठम्” ओज-
 स्त्रितम् “तरो” बलं तद्वन्तं “तरस्विनं” सङ्ग्रामे शत्रु-बधार्थं
 बलवन्तं वेगवन्त वा ॥ २ ॥ १३८

* “सुमेधस आर्षम्”-इति वि० ।

† “यदृत्रं नर्य”-इति ऋग्वेदीयः पाठः ।

‡ “यत्त्वा भवतो रोदसौ अनु रजते शुष्मम्”-इति
 ऋग्वेदीयः पाठः ।

^{३२ १ ३२ १ ४ ४२ ५}
 I ओं ॥ अन्नेश्चोइ । दधाश्चो२३४ । मिप्रथमायम ।
^{४ ५ ४ ५ ३२ १ ३२ १ ५}
 न्यवाइन्यवाइ । अहाश्चोइ । यद्वाश्चो२३४ । स्यन्नर्थ
^{४२ ५ ४ ५ ३२ १ ३२ १}
 विवे । अपाअपाः । उभेश्चोइ । यत्वाश्चो२३४ ।
^{२ ५ २ ४ २ ५ ४ ५ ४ ५ ३२ १ ३२ १}
 रोदसीधावताम् । अन्नन्नू । भ्यसाश्चोइ । तेशूश्चो
^{२ ५ ४ ५ ४ ५ ४ ५ ४ ५ ४ ५ ४ ५}
 २३४ । आत्पृथिवोचिद् । द्विवोद्विवाः । द्विवआ ।
^{५ २ २ ५ ३ १ १ १ १}
 अहोवाइ । हाउवा । ई२३४५ ॥ १ ॥

^{३२ ३२ ५ ४ ५ ४ ५}
 II अत्ता३१इ । दधा३१२३४ । मिप्रथमायम । न्यवाइ
^{४ ५ ३२ ३२ ५ ४ ५ ४ ५}
 न्यवाइ । अहा३२न् । यद्वा३१२३४ । स्यन्नर्थविवे । अपा-
^{४ ५ ३२ ३२ २ ५ २ ४ २ ५ २}
 अपाः । उभा ३१इ । यत्वा३१२३४ । रोदसीधावताम् ।
^{४ ५ ४ ५ ३ २ ३२ २ २ ५ ४ ४ ५}
 अन्नन्नू । भ्यसा३१त् । तेशू३१२३४ । आत्पृथिवीचिद् ।
^{४ ५ ४ ५ ४ ५ ४ ५ ५ ४}
 द्विवोद्विवाः । द्विवण । हियाइहा । हो५इ । डा ॥ २ ॥

^{३ ५ ३ २ ३ ५ ४ ५ १}
 III अयो२३४वा । अयायो२३४वा । आत्ताइ । दा-
^{२ ५ ४ ५ ४ ५ ४ ५ १}
 २३४धा । मिप्रथमायम । न्यवाइन्यवाइ । अयो२३४-

वा । अयायो२३४वा । आहान् । या२३४द् । सुन्नर्थविवेः ।

अपाअपाः । अयो२३४वा । अयायो२३४वा । उभाइ ।

या२३४त्वा । रोदसीधावताम् । अनूअनू । अयो२३४

वा । अयायो२३४वा । भ्यासात् । तार२४इष्टु । ण्मात्पृ-

थिवोचिद् । द्विवोद्विवाः । द्विवा । औहोवाइ । हा-

उवा । द्विवोहो३४१ ॥ ३ ॥

IV इयो२३४वा । इयायो२३४वा । आत्ताइ ।

दा२३४धा । मिप्रथमायम । न्यवाइन्यवाइ । इयो२३४

वा । इयायो२३४वा । आहान् । या२३४द् । सुन्न-

र्थविवेः । अपाअपाः । इयो२३४वा । इयायो२३४वा ।

उभाइ । या२३४त्वा । रोदसीधावताम् । अनूअनू ।

इयो२३४वा । इयायो२३४वा । भ्यासात् । तार३४इष्टु ।

III, IV अत्रेर्विवर्त्तो द्वौ ।

अथंया३ः । भ्यासात् । ताइष्टु३१२३४ । आत्पृथि-
 वीचिद् । द्विवोद्विवाः । द्विवआ । औहोवाइ । हा-
 उवा । द्विवाइ३२३४५ ॥ ६ ॥

VII औहोहोहाइ । आत्ताइ । दा२३४धा ।
 मिप्राथा२३४मा । यमन्या२३४व । यमन्या२३४वाइ ।
 अहा३१२न् । या२३४दा । स्पन्नारी२३४याम् । विवरा-
 २३४पो । विवरा२३४पाः । उभा३१२इ या२३४त्वा ।
 रोदासो२३४धा । वतामा२३४नू । वतामा२३४नू ।
 भ्यासा३१२त्ता२३४इष्टु । आत्पृथी२३४वी । चिदद्री२३-
 ४वः । चिदद्रा२३४इवाः । द्विवआ । औहोवाइ । हा-
 उवा । ए३ । द्विवइहा२३४५ ॥ ७ ॥

VIII अत्ताऔहोहोहाइ । दधा३१२३४ । मिप्रथमा-
 यम । न्यवाइन्यवाइ । अहाऔहोहाइ । यद्वा३१२३४ ।

VII, VIII, महाशरीषे हे ।

५ ४२   ५   २ ४ २ ५   १२
स्युन्नर्यविवेः । अपाअपाः । उभाऔहोहोहाइ । यत्वा-

३१२३४ । रोदसीधावताम् । अनू अनू । भ्यसाञ्चौ-

४ ५ १ २ ४ ५ ४ ५ ४
होहोहाइ । ताइगूइ१२३४ । आत्पृथिवीचिद् । त्रि-

५ ४ ५   ४ ५ ४   ५ ४ ५   ५   १   १
वोद्विवाः । द्विवआ । औहोवाह । हाउवा । द्विवए-

११२१
इद्रिवार३४५: ॥ ८ ॥ १३८

हे “अद्रिवः” वज्रवन्निन्द्र ! “ते” तव “मन्यवे” कीपाय तेजसे
वा “प्रथमाय” सुस्थाय “अहधामि” अहामादरातिशयान्तद्विषय-
करोमि^(१) । “यत्” येन मन्युना “दस्युं” कर्माण्युपचपयितारम्
असुरम् “अहन्” अवधोः (नर्यमिति क्रिया-विशेषणम्) नरहितं
यथा भवति तथा तेन हत्वा च मेघेनावृताः “अपः” उदकानि च
“विवेः” इमं लोकं प्रत्यागमयः (तस्मै मन्यवइत्यन्वयः) “यद्”

(१) — 'अत् सत्यं, ते सुख्यं, दधामि ददामि' इति वि० । 'अत्' इति सत्य-नामसु द्वितीयं नैघण्टु कम ३, १० ।

अथ तृतीया ।

वामदेव ऋषिः ।

६२३ ६३ १ २ ३ १२ ६ २३ ६१२ १२३ ६ १ २
समेतविश्वाञ्जोसपतिदिवोयएकइह्मरतिथिर्जनानाम् ।

३ १२ २२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १२ २२ ३२ ३२
सपूर्व्योन्नतनमाजिगोषन्तवर्त्तनौरनुवावृत्तएकइत् ॥३॥१४०

४ ५   १   ४   २   ९   १   ९
१ समाहाउ । आइतविश्वाओजसा३ । पतिमा३इ ।

१ २ १ २ १
 दिवा२३४ः । चाक्षोइ । यआइकाई-रत् । भूर-

यदा “उभे” “रोदसी” द्यावापृथिव्यौ “त्वा” त्वाम् “अनुधाज-
ताम्” गच्छतां त्वदधीने भवत इत्यर्थः। तदानीं “पृथिवी
चित्” पृथिवीत्यन्तरिक्षनाम (नि० १,३,६) प्रथितं विस्तीर्णं
मन्तरिक्षमपि(२) “शुष्मात्” त्वदीयाह्लातात्(३) “भ्यसाते”
विभेति [भ्यस भये (भ्या० आ०) पञ्चम-लकारे(४) रूपम्] विभी-
यात् भयेन कम्पतइत्यर्थः ॥ २ ॥ १३६

(२)—अथर्वविज्ञानः, विवरणे तु पादपूरणार्थः। किञ्च 'अन्तरीक्ष-पराशरं प्रदर्श-
नार्थम्, यद्योऽपि लोका इत्यर्थः'-इति विवरणे विशेषः।

(१)—“शशम्”-इति वस्त्र-नामसु एकादशं नैषष्टकम् २,९।

(४) — ज्ञेय इति भावः । तथाच “क्षिण्ये स्नेह (१, ४, ७)” — “ज्ञेयो ऽडाटो (१, ४, ६४)” — “इतश्च क्षीयः परस्मैपदेऽपि (१, ४, ६७)” — इति सूत्र-वचनं विशेषणं कर्माद्यम् ।

^१ तिथिः । ^१ जना^२३ना^३४म् । ^{३२ २} द्वा^१द्वो^७इ । सपूर्वि^१या^७२ः ।
^{१२ २ २} नूतनमा । ^१ जिगा^२२इषा^३४न् । ^{३२ २} द्वा^१द्वो^७इ । तंवा^१र्त्ता^२-
^{१ २२ २} श्नी^१२ः । अनु^१वा^२वुते । आये^१३ । कया^२उवा^३३ । वृधे^११ ॥
 ॥ ८ ॥

^{५ ४२५ ४ ५२ ४२५ २ ४ ५} II समेतविश्वा^४ओजसा^५पतिम् । एपा^४तीम् । दिव^{१ २२}या ।
^{५ २ २ ५ २} द्यौ^१२ । द्यौ^२श्चो^१श्वा^२ई^{१२}श्या । यआ^१इका^२ई^{१२}२त् । भूर-
^२ तिथिः । ^१ जना^२३नाम् । द्यौ^५२ । द्यौ^२श्चो^{२ ५ २}श्वा^१ई^२श्या ।
^{१ ७} सपूर्वि^{१२ २ २}या^१२ः । नूतनमा । जिगा^१२२इषान् । द्यौ^२२ ।
^{५ २ २} द्यौ^५श्चो^२श्वा । ई^{१ २}श्या । तंवा^{१ २२ २}र्त्ता^१श्नी^२२ः । अनु^१वा^२वुते ।
^{१ २} आये^२३ । कया^२उवा^२३ । मच्चे^२१ ॥ १० ॥

^{५ ४२५ ४ ५२ ४२५ २ ४ ५} III समेतविश्वा^४ओजसा^५पतिम् । एपा^४तीम् । दाइ-
^१ वा^५श्या^२२ । औ^{१ २ २}२ । द्यौ^{१ २ २}श्चो^१श्वा । ओमो^१वा । यआ^१इ-

^१का^{१२}ई^२रत् । ^{१२}भू^२रतिथिः । ^१जना^२रश्नाम् । ^१औ^२र । ^१हौ^२ ।
^२र^२क्षो^१श्वा । ^१ओ^२मोवा । ^{१२}सपूर्वा^१श्या^२रः । ^{१२}नू^२तनमा ।
^१जिगा^२रश्इषान् । ^१औ^२र । ^१हौ^२श्क्षो^२श्वा । ^१ओ^२मोवा ।
^१तंवा^२र्ता^१श्नो^२रः । ^१अनु^२वावृते । ^१आये^२श् । ^१कया^२उवा^२श् ।
^१३११११
 धर्मणे^२रश्इषु ॥ ११ ॥ १४०

हे “विश्वाः” सर्वाः प्रजाः ! “दिवः” स्वर्गस्य “अजिज्ञा” बलेन
 “पति” स्वामिन मिन्द्र^(१) “समेत” स्तोत्रेण हविषा वा सम्यक्
 प्राप्नुत । इन्द्रः “एकइत्” एक एव सन् “जनानां” यजमा-
 नानां “अतिथिः” अतिथिवत् प्रियो “भूः” भवति । “पृथ्वीः”^(२)
 पुरातनः “स” इन्द्रः “आजिगीषन्त” स्व-शत्रून् जेतु मिच्छन्तं
 “नूतनम्” अद्यतनं स्तोतारं प्रति “एकइत्” एकएव वर्त्तनिर्माणः
 सन् “अनुवावृते”^(३) अनुवर्त्तयति ॥ ३ ॥ १४०

(१) —“द्युलोकग्रहणं चाय प्रदर्शनार्थम्, वदामां सपि लोकानां स्वामिन मित्यर्थः” इति वि० ।

(२) —“पूर्वः कृतमिनि यो च (४, ४, १३३)” इति घ-प्रत्यये रूपम् ।

(३) —“साविकालिको लिट् (३, ४, ६) —“तृजादीनादीनां दीर्घाऽऽद्याऽस्य (६, १, ७) — इति दीर्घश्च निविशेषः ।

अथ चतुर्थी ।

सव्यग्राङ्गिरसऋषिः* ।

३१२ ३२३२२ ३२३ १३ १२

इमेतइन्द्रतेवयंपुरुष्टुतयेत्वारभ्यचरामसिप्रभूवसो ।

२३ ३ २ २ ३ २३१२३ २ १३२३१२ ३ २२

नद्वित्वदन्योगिर्वणोगिरःसघत्क्षोणीरिवप्रतितद्धयनोव

चः† ॥४॥ १४१

५ २

२१२

१

१२२

२

I इमेतआ । द्रतेवयंपूरुष्टुता२ । येत्वारभ्यचरा-

१

१

२

१

मसिप्रभू२वासा२उ । नद्वित्वदन्योगिर्वणोगिरा२ःसा-

२ १२

१

३ १ ३

घा२त् । क्षोणीरिवप्रतितद्धयनो२वाचारः । वचाओ-

५

४

२३४वा । क्षोपुइ । डा ॥ १२ ॥

५ २

२ १२

२

१

२

II इमेतआ । द्रतेवयंपूरु । ष्टता । याश्इत्वा२

१

१ २ २

२

१

१

राभ्या२ । चारामसिप्रभू । वसाउ । नाश्क्षी२त्वादा-

* “सत्यस्यार्षम्”-इति वि० ।

† “प्रति नो ह्यर्थं तद्वचः”-इति ऋग्वेदीयः पाठः ।

१४१ ऋग्वेदस्य १,४,२२,४ ।

I, II, III वैरूपाणि त्रीणि ।

२९न् । योगिर्व^१णो^{१२}गिरः^१ । सघात् । क्षो^१णी^१रेराइवा-

२ । प्रतित^{१२१२}ङ् । र्यनोवा^{१२}र^२चार्^१४३ । ओ २ ३ ४ ५ ६ ।

डा ॥ १३ ॥

III इमेता^{११२}र^{४५४५४५}इन्द्रतेवयं^{४५}पुरुष्टुतोवा^{१२२} । येत्वाराम्भ्या २ ।

चरामसी^{१२}र^४प्रा^{२२३५}भूवसाउ । नह्नि^{११}त्वादा २९न् । योगिर्व-

णो^४र^२गो^{१२५}रः^{१२२}सघात् । क्षो^१णीरिवा २ । प्रतित^१ङ्कार^१४ ।

र्यनो^४पुवचाः । क्षो^४पूइ । डा ॥ १४ ॥ १४१

“प्रभूवसी” प्रभूतधन हे इन्द्र ! अतएव “पुरुष्टुत” पुरुभिर्बहु-
भिर्यजमानैः स्तुत ! “ये” वयं “त्वा” त्वाम् “आरभ्य” आश्रयतया
“बल” “व्यचरामसि”^(१) चरामः यागे वर्त्तामहे । “ते” इमि
वयन्ते तव स्वभूताः हे “गिर्वणो” गीर्भिर्वननीयेन्द्र ! “त्वदन्यः”
त्वत्तोऽन्यः कश्चिदपि “गिरः” स्तुतौ : “न हि सघत्” न हि

(१)—“इदमोमसि (७, १, ४६)”-इति मस इगामसः ।

अथ पद्यम् ।

विश्वामित्रस्तोति ।

३ १ १ ३ २ २ २ ३ १ २ ३ २ ३ क २ २
चर्षणीधृतं मघवानमुक्त्वा ३* मिन्द्रगिरो वृद्धतीरभ्यनूषत ।

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १
वावृधानपुरुषतः सुवृत्तिभिरमर्त्यञ्जरमाणन्दिवे

२
दिवे ॥ ५ ॥ १४२

५ २ २ १ २ २ १ २ १ १
I चर्षणीधृतं च्छाउ । मघवानमुक्त्वा २३याम् । इन्द्र

२ २ २ १ २ २ १ ० १ ०
ङ्गिरो वृद्धतीरभ्यनूषार३ता । वावृधानां २म् । पुरुषता-
प्राप्नोति । अतस्त्वं “नो” ऽस्माकं वचः” स्तुति-लक्षणं “प्रति-
हय” (१) कामयस्व “क्षीणीरिव” यथा क्षीणी पृथिवी स्वकीयानि
भूतजातानि कामयते ॥ ४ ॥ १४१

* “उक्त्वा”-इति ऋग्वेदीयः पाठः ।

I वाहं दुक्थम् ।

१४२ ऋग्वेदस्य ३, २, १५, १ = आरण्ये २, १-२-३ ।

(१) —“हयति” इति बहिर्पद्याये दशमं नैषाद, कम् २, ६ ।

२३म् । सुवा^१र^२क्त^४ि२३इभीः । अमा^१र^१त्ति^१याम् । जर-

माण^१ा२३म् । दा^४र^२इवे३ । दा^४३४पु^४इवोई^४च्चाइ ॥ १५ ॥ १४२

“बृहतीः” प्रभूताः “गिरः” अस्मदीयाः स्तुति-लक्षणा
वाचः “चर्षणीधृतं” चर्षणीनां मनुष्याणां^(१) मभिमत-फल-प्रदानेन
धारकं पोषकं यद्वा आकृषत्यनेन सर्वमिति चर्षणि बलं^(२)
तद्धारकं “मघवानम्” “उक्थम्” उक्थैः शस्त्रैः शसनीयं^(३)
“वाहधानं” वल-धनादि-सम्पत्त्या प्रतिचणं वर्द्धमानं “पुरुहूत”
बहुभिः स्तोत्रभि राहूतम् “अमत्यं” मरण-धर्म-रहितं “सु-
वृत्तिभिः” शोभन-स्तुति-वाक्यैः “दिवे दिवे”^(४) प्रत्यहं “जर-
माणं” स्तूयमाणं तम्^(५) इमम् “इन्द्रम्” “अभ्यनूषत”^(६) अभितः
सर्वे स्तुवन्तु ॥ ५ ॥ १४२

(१) — “चर्षणयः” इति मनुष्य-नामसु अष्टमं नैषण्टकम् २, २ ।

(२) — यौगिकार्थं एष न तु निषण्टु लभ्यः । चर्षणिः “चायिता आदित्य” इति
च नै० ५. २४ ।

(३) — “उक्थयः” इति प्रशस्त्र-नामसु सप्तमं पदम् २, ८ ।

(४) — “दिवे दिवे” इत्यर्चन-सम्पत्तयं नैषण्टकम् १, ९ ।

(५) — “जरते” इत्यर्चति-कर्मसु सप्तमं नैषण्टकम् ।

(६) — “नोति” इत्यर्चति-कर्मसु कनत्तिं शप्तमं नैषण्टकम् ६, १३ ।

II आ२३४ । छावइन्द्रम् । तथाः । सूवयुवार३ः ।

सा२३४ । धीचौर्विश्वाउ । शतीः । आनूषता२३ ।

पा२३४ । रिषजन्तज । नयाः । याथापता२३इम् ।

मा२३४ । र्यन्नगुंध्यम् । घवा । नामूतया३१उ । वा-

११११

२३४५ ॥ १० ॥ १४३

“स्वर्युवः”^(१) स्वर्गेण मिश्रयित्राः “सघ्नीचौः” सङ्घताः
विश्वा व्याप्ताः “उशतीः” कामयमानाः “मतयः” स्तुतयः^(२)
“इन्द्रम्” ईश्वरम् “अच्छानूषत” अभिष्टुवन्ति^(३) । किञ्च ।

I, II चासदस्यवे द्वे ।

(१)—‘यु मिश्रणे’-इति यौतेरूपम् (अ० १०५०) । विप्ररणे तु ‘स्वर्ग’ याः गन्तु-
मिच्छन्ति ताः स्वर्युवः स्वर्ग-गमन-शीला इत्यर्थः । इतन्मते इच्छत्यर्थे क्वचि “क्वाच्छ-
न्दसि (१, २, १७०)”-इति उ प्रत्यये स्वर्युः, तस्य बहुवचनान्तेदे’ रूपम् ।

(२)—मतय इति “मन्यते”-इति क्तिकर्मणो रूपम् (नि० ३, १४, २८) ।

(३)—“अच्छ अमेः, आगुमिति आकृष्टः” (जै० ५, २८) । “निपातस्य च
(६, ३, १९६)”-इति कृष्णि दौषः ।

अथ सप्तमी ।

सव्य ऋषिः* ।

३ १३ ३ १० ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
अभित्यंमेषंपुरुहंतमृगमियमिन्द्रं गौर्भिर्मदतावस्वोऽर्णवम् ।

३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ २
यस्यद्यावोनविचरन्तिमानुषांभुजेमहिष्ठमभिविप्र

मर्चत ॥ ७ ॥ १४४

५ २ ४ २ ५ ४ ५ २ १
I अभित्याऽर्णवंपुरुह । तमृगमायाऽम् । इन्द्रं गौ-

“जनयो” जायाः यथा “पति” भर्तार “मर्यं न” यथाच “शुभ्यु”
शुभं दोष-रहितं “मघवानं” धनवन्तम् जतये” रक्षणाय
“परिष्वजन्त” आलिङ्गन्ति [छान्दसो लोट्^(४)] । तद्वदिन्द्रं मे
स्तुतयः परिष्वजते ।

“परिष्वजन्त”-“परिष्वजते”-इति च पाठौ ॥ ६ ॥ १४३

* “अङ्गिरा नाम ऋषिः”-इति वि० ।

† “मानुषा”-इति ऋग्वेदीयः पाठः ।

१४४ ऋग्वेदस्य १, ४, ८, १ ।

I सोमसाम ।

(४)—अत्ययेनेति (१, १, ८५) भावः । “पुनर्पदान् ८, ३, १०४)”-इति रूपम् ।

भ॑इः । म॒द॒ता॒व॒स्वा॒र्आ॒र्ण॒वम् । ओ॒३४ । हा॒हो॒इ ।

य॒स्य॒द्या॒वो॒न॒वि॒च॒र॒न्तो॒ऽमा॒नु॒षम् । ओ॒३४ । हा॒हो॒इ ।

भु॒जे॒म॒हि॒ष्ठ॒म॒भि॒वि॒प्र॒म॒र्च॒त । दुरा॑ । ति॒ना॒३४ औ॒हो॒वा ।

ऊ॒र॒३४ पा ॥ १८ ॥ १४४

“ल्यं” तं प्रसिद्धं “मेघं” शत्रुभिः स्पर्द्धमानं । [यद्वा । कण्वपुत्रं मेधातिथिं यजमानमिन्द्रो मेघरूपेणागत्य तदीयं सोमं पपौ । स ऋषिस्तं मेघ इत्यवोचत् अत इदानीं मपि मेघ इन्द्रो-विधीयते । मेधातिथेर्मेघेति सुब्रह्मण्या मन्त्रैकदेशस्य व्याख्यान-रूपं ब्राह्मणमेव माम्नायते—“मेधातिथिं ह काण्वं मेघो भूत्वा जहारेति” । आगत्य सोमं अपहृतवानित्यर्थः ।] “पुरुहूतं” बहु-भिर्यजमानै राहुतम् “ऋग्मियम्”^(१) ऋग्भिर्विक्रियमाणं स्तूय-मानमित्यर्थः । स्तूया हि देवता विक्रियते (यद्वा ऋग्भिर्मयिते ऋग्मोः तं) “वस्वो अर्णव” धनानां मावासभूमिम् । एवं शब्दात् इति गुणविशिष्टं मिन्द्रं हे स्तोतारः ! “गीर्भिः” स्तुतिभिः “अभिमदत्” आभिसुख्येन हर्षं प्रापयत् । “यस्य”-

(१)—‘ऋचः स्तूतयः, ताभिः यः स्तूयते स ऋग्मियः, तस्मै ऋग्मियं स्तुतिवत् स्तूय मित्यर्थः’ इति वि० ।

अष्टाष्टमी ।

सव्यऋषिः* ।

२३ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ २ ३ १ २ ३ १ २ २
 त्वं सुमेषं मद्दयास्वर्विद् शतं यस्य सुभुवः साकमीरते ।

३ १ २ २ ३ २ ३ २ १ २ ३ १ २ ३ १ २
 अत्यनवाजं च वनस्य द्रथमेन्द्रं ववृत्त्यामवसे सुवृत्तिभिः ॥८॥

१४५

५ २ ४ ५ ४ ५ २ १
 I त्वं सुमेषं मद्दया । सुवर्वाद्दत्तम् । शतं यस्य

इन्द्रस्य “कर्माणि” मानुषं [जालिकवचनं^(१)] “मानुषाणि”
 मनुष्याणां हितानि “विचरन्ति” विशेषेण वर्तन्ते । अत्र
 दृष्टान्तः—“द्यावो न” यथा सूर्यस्य^(२) रश्मयः सर्वेषां हितकराः
 “भुजे” भोगाय “मंहिष्ठम्” अतिशयेन प्रवृद्धं “विप्रं” मेधा-
 विनं^(३) । तथा विधमिन्द्रम् “अभ्यर्चत” अभिपूजयत ॥ ७ ॥ १४४

* “सत्यस्यार्धम् । अन्तरात्मन एवायं प्रेषः”-इति वि० ।

† “सुभुवः”-इति ऋग्वेदीयः पाठः ।

१४५ ऋग्वेदस्य १,४,१२,१ ।

I सौभरम् ।

(२)—“जात्याख्यायामेकस्मिन् बह्वचनसम्यक्त्वात् (१.३.५.८)” इति पा० ।

(३)—यथा “सः”-इति दिवः अन्तरौ सस्य च नाम (१,३,१) द्यौ रपि तथा
 अथवा द्युस्थलादादित्योऽपि द्यौ रप्यते ।

(४)—“विप्रः”-इति मेधाविनासु प्रथम नैषगः कम ३,१५ ।

सुभुवः^१ साकाश्मा^१ इरा^२ ता^२ रइ । अत्यन्नवाज^२ हवनस्याश्-

दा^१ रा^२ था^३ रम् । आइन्द्र^१ ववृत्त्याम^२ । वसाये^१ र । स्वर-

व^३ र^४ ३४ औहोवा । त्ती^३ र^४ ३४ भोः ॥ १८ ॥ १४५

“त्य” तं प्रसिद्धं “मेघं” शत्रुभिः सह स्पृष्टमानं “स्वर्विदं”
स्वरादित्यो द्यौर्वा^(१) तस्य “वेदितारं” लब्धारं वा । [यद्वा ।
स्वःसुष्ठु अरण्यं धनं तस्य लभ्ययितारम् ।] एवं गुणविशिष्टमिन्द्रं
हे अध्वर्यो ! “समहय” सम्यक् पूजय । “यस्य” इन्द्रस्य “शतं”
शतसंख्याकाः^(२) “आववृत्त्यां” प्रति आवर्त्तयामि । कीदृशं ?
“रथं” “हवनस्यदं” हवनमाह्वानं यागं वा प्रति वेगेन गच्छ-

(१)—निघण्टौ साधारण नामसु पठितत्वात् (१.४.१) ।

(२)—इतः परं मित्रभाष्यपुस्तके किञ्चित् (सुभुवः साकमीरते इत्यस्य व्याख्यानं) नुद्धितं
दृश्यते । विवरणे लभ्या एव व्याख्यानम्—“त्यस्” तस इन्द्रः, “मेघं” जेयकपम्, “समहया”
सुष्ठु, पूजया क्षुतिभिः हे मदीया ऋत्विजः । कीदृशम इन्द्रम् ? उच्यते—“स्वर्विदम्”
(स्वःशब्दः स्वर्गपरायः, निदलु, लाभार्थः, ज्ञानार्थो वा) स्वर्गस्य लब्धारं ज्ञानं वा यस्य ।
किम् ? उच्यते—“शतं” यस्य शतमिति बहुनाम (३.१.२) “सुभुः” अपठितमपि मन्त्रज्ञा-
नैतद्ब्रह्मस्य बहुवो यस्य महतः, को ? सामर्थ्यात् स्त्रोतारः, “साकं” सहभूतः, “इरते”
प्रेरयन्ति, किम् ? सामर्थ्यात् क्षुत्तौः गृहभूतेऽयं क्षुत्तुवन्तीत्यर्थः । अहमपि “अभ्यन्नं”
अपरमिव “वाजं” हविसं क्षणभञ्जम्, “हवस्यदं” स्यादिति गतिकर्मा व्याख्यानं प्रति गन्तारं,
केन ? उच्यते—“रथं” द्वितीयैकवचनमिदं तृतीयैकवचनस्य स्थाने द्रष्टव्यम्, पथेन
इन्द्रम् “आववृत्त्याम्” आवर्त्तयेदित्येतदाशास्त्राच्च, किमर्थम् ? उच्यते—“आवसे तर्पणाच्च,
सोमेन ‘सुष्टुक्षिभिः’ सुष्ठु, वर्जित-दोषाभिः क्षुत्तिभिः”—इति ।

अथ नवमी ।

भरद्वाज ऋषिः ।

१ १ २ ३ १ २   १ २ ३ २ १ २ ३ १ २ ३ १ २
घृतवतीभुवनानामभिश्चियोर्वी पृथ्वीमधुदुघेसुपेशसा ।

१ २   ३ १ २ २ १ २ ३ १ २   ३ २ ३ १ २
द्यावापृथिवीवरूणस्यधर्मणाविष्कभितेअजरेभूरि

रेतसा ॥ ८ ॥ १४६

४ ३ ५   ४   २ ३ ४ २ ५ २   १ १ २
I घृतव । ताश्चभुवनानाम् । अभिश्चिया । उर्वी-

२   २ २   १   २ २   २   २ २
पृथ्वीमधुदुघेसुपेशसाश्चोइ । द्यावापृथिवीवरूणा । स्या-

१   १   २ १   २   १   २ २   १ २
धर्मणाश्च । चोइ । विष्काभारश्चते । आजरे । भूरि ।

१   २   २   १   २   १   २ १ २   २ २
रायेश्च । तसाउवाश्च । एश्च । इन्दुःसमुद्रमूर्विष्याविभा-

३ १ १ १ १
तौरश्च ४५ ॥ २० ॥

५ ४ ५ २ ४ ५ २ २   ४   ४   २ १ २   २
II घृतवतीभुवनानाम् । भापृश्चिया । उर्वीपृथ्वी-
न्तम् । गमने दृष्टान्तः---“अत्यन्नवाजं” गमन साधनं मन्त्रमिव
“मह्यं” पूजय ॥ ८ ॥ १४५

१४६ ऋग्वेदस्य ५, १, १४, १ ।

I, II वरूणसामनी द्वे ।

२ २ १ २ २ २ २ २
मधुदुधेसुपेशा२मा । द्यावापृथिवीवरूणा । स्याधर्मणा ।

१ २ १ २ १ २ २ २
वाइष्कमिताइ । अजरे२भूरि । राये३ । तसाउवा३ ।

१ २ १ २ १ २ २ २ १ १ १ १
इन्दुःससुद्रमुर्वियाविभाती२३४५ ॥ २१ १४ई ॥

“द्यावापृथिवी”(१) द्यावापृथिव्यौ “ष्टतवती”(२) दीप्ति-
मत्यौ(३) उदकवत्यौ(४) वा भवत इति शेषः “भुवनानां”
भूतानाम् “अभिस्त्रिये” अभिस्त्रियणीये भवत इति सर्वत्रानु-
सन्धेयम्, “उर्वी”(५) विस्तीर्णे “पृथ्वी” बहुकार्यरूपेण प्रथिते च,
“मधुदुधे” मधुन उदकस्य दोग्ध्यौ(६), “सुपेशमा”(७) सुरूपे,

(१), (२) —पूर्वसवर्णे रूपम् ७, १, ३८ ।

(३) —“तजो वै ष्टतम्” इत्यादि-श्रुति रं वैवमर्थे नियामकम् ।

(४) —“ष्टतम्” इत्युदकनामसु दशमं नैषण्ट् कम् १, १२ ।

(५) —आलौ रूपम् ७, १, ३८ ।

(६) —“जर्विति वज्रनाम (३, १, १) अवयवभूतलाञ्छ वज्र-व्यपदेशः, बहुवचने” इति वि० ।

(७) —“द्यौःस्त्रावत् साक्षादेव उदके” अरति, पृथिव्यपि उदकस्य हेतुभूताया आकृति-
तत्प्रदानं द्वारेण” इति वि० । “मधु” इत्युदक-नामसु एकादशतमं नैषण्ट् कम् (१, १२) ।

(८) —“पेशः” इति रूपनामसु दशमं नैषण्ट् कम् (३, ७) । आ-प्रत्ययस्थालौ रूपम्
७, १, ३८ ।

अथ दशमो ।

मेधातिथि ऋषिः ।

महापङ्क्तिच्छन्दः ।

(षड्नाष्टाक्षराः पादा, द्वौ चार्द्धचा वधीमहे)

३ १८ १२ १ १ २   ३ २ ७ १ २
उभेयदिन्द्रोदसौ आपप्राथीषाद्व ।

७ १ २   ३ १ २   २ १ २   ६ २
महान्तं त्वामह्वीनां संम्राजस्वर्षणीनाम् ॥

६ १२ २४   ३ १२ २४
देवीजनित्रयजीजनद्भद्राजनित्रयजीजनत् ॥ १० ॥ १४७

५ ४२ ५   ४२ ५ ४   १   २   १   २
I उभेयदिन्द्रोदसाद्व । आ२३पा । प्राथउषा३१उ-
“वरुणस्य” सर्वनियामकस्य(८) “धर्मणा” धारणे “विष्कभिते”
पृथक् धारिते “अजरे” नित्ये “भूरिरेतसा” बहु-रेतस्के बहु-
कार्ये वा भवतः (अत्र साक्षात् व्यावापृथिव्योः स्तुतिः, प्रसङ्गाद्
वरुणस्येति द्रष्टव्यम् ॥ ८ ॥ १४६

I श्येनम् ।

१४७ उत्तरार्चिकस्य ४,१,१८,१ = ८,७,२२,१ = आरख्यो
३,१८ = जम्बो १,१८ ।

(८)—वरुणो जेष्ठाश्वत्थक-वायु-विशेष इवेति देवत-काव्यीय-नैदन्त पद्यालोचनया
गम्यते । विवरचकृता तु ‘वरुणो मध्यमस्थानः, सति ६ रय’-इत्युक्तम् ।

८८क,

वा२३। इ॒वआ॑ । म॒हान्तं॑ त्वा॒मच्चा॑ इ॒नाम् । सं॒म्री॑श्चो ।

ज॒घ्वर्ष॑णा३१ उ॒वाये॑३ । ना॒श्मा । दे॒वौज॑नि॒त्रिया॑जी॒श-

जा॒ना॒र॒त् । भ॒द्रौ॑श्चो । जा॒नि॒त्रिय॑जा३१ उ॒वा॒र॒श् । ए॒३ ।

जन॑दा३२ ॥ २२ ॥ १४७ ॥

हे “इन्द्र !” “उभे” “रोदसी” द्यावापृथिव्यौ “यत्” यस्त्वम्
 “आ पप्राथ” स्वतेजसा आ पूरयसि [प्रा पूरणे आदादिकः
 (प०) । छान्दसो लिट्^(१)] “उषा इव” यथा उषाः स्वभासा सर्वं
 जगदा पूरयति तद्वत् । “तं” “महीनां” महतां देवानामपि “महा-
 न्तम्” नायकम् । “चर्षणीनां” मनुष्याणामपि “सम्प्राजम्” ईश्वरम्
 “इन्द्रम्” “त्वा” त्वां “देवौ” देवनगोला^(२) “जनित्री” साधु-
 जनयित्री^(३) अदितिः^(४) “अजीजनत्” अजनयत् (जनेर्ण्यन्तात्

(१)—“इन्द्रसि लिट् (३, २, १०५)”—इति पा० ।

(२)—‘दानादि-गुण-युक्ता’-इति वि० । यास्कस्त्वाह—“देवो दानाद्वा दीपनाद्वा
 सु-स्थानो भवतीति वा यो देवः सा देवता”—इति ७, १५ ।

(३)—साधुकारिणि मृषीति (३, २, १३५)-भाषः ।

(४)—“अदितिरद्रीमा देवमाता”—इत्यादि नैरुक्तोक्तेः (४, १३-१२) ।

अथैकादशी ।

एषा गर्भस्त्राविण्यपनिषत्* ।

२३ १२ ४ १२ ३२ ३२ ४ १२ ३१२ ३१२

प्रमन्दिनेपितुमदर्चतावचोयः कृष्णगर्भानिरहन्नृजिश्चना ।

४ २३ १२ ३२ ३२ ३१२ ३१२ ४ १२

अवस्यवोवृषणंवज्रदक्षिणंमरुत्वन्तःसंख्यायङ्गवे-

महि † ॥११॥ १४८

॥ इति चतुर्थ-दशति ॥

२ ४ ४ २ ४ २२ ३४ १ २
I प्रमन्दार३४इने । पितुमदर्चार्चतावचः । यःका-

लङि चङि रूप भेतत्) यस्मादेषा जनयित्री ईदृशं पुत्र मजी-
जनत् अतः कारणात् सा “भद्रा” कल्याणी प्रशस्ता जाता
[जनेत्यन्तात् साधुकारिणि तृन् (३,२,१३५) । “जनिता मन्त्रे
(६,४,५३)”-इति इडादौ णि-लोपो निपात्यते । “ऋन्नेभ्य
(४,१,५)”-इति ङोप् ॥ १० ॥ १४७

* ‘कुत्स आत्मीयान् पुत्रान् पौत्रांश्चाह—’-इति वि० ।

† “हवामहे”-इति ऋग्वेदीयः पाठः ।

१४८ ऋग्वेदस्य १,७,१२.१ ।

I वैरूपम् ।

१ ५ १ १२ १२ १ २ १ ३
 ३ओ२३४वा । णगर्भानिरहन्नृजिञ्चिना३ । अवस्था२३-
 ५ १२ १ १२ ५ १ २ ३
 ४वाः । वृषणंवा । आदक्षा२४४इणाम् । मारौवाओ२-
 ५ ४ २
 ३४वा । त्वन्त्सख्यायह्वापूइमद्वाउ । वा । २३ ॥ १४८

हे ऋत्विजः ! “मन्दिने” स्तुतिमते^(१) स्तोतव्यायेन्द्राय “पितु-
 मत्” हविलक्षणेनान्नेनोपेतं^(२) “वचः” स्तुतिलक्षणं वचनं
 “प्रार्चत” प्रकर्षेणोच्चारयत । “यः” इन्द्रः “ऋजिञ्चिना” एतत्
 संज्ञकेन राजर्षिणा सख्या सहितः सन् “कृष्णगर्भः” कृष्णीनाम
 कश्चिदसुरः, तेन निषिक्तगर्भः तदोया भार्याः “निरहन्”नितरा
 मवधीत् [कृष्ण मसुरश्च तत्पुत्राणा मनुत्पत्यर्थं गर्भिणीस्तस्य
 भार्या अपि अवधीदित्यर्थः^(३) । “अवस्यवः^(४)” रक्षणेष्त्वो वयं
 “वृषणं”कामानां वर्षितारं“वज्रदक्षिणं”वज्रयुक्तेन दक्षिण-हस्तेन

(१)—“मन्दिने”-इति स्तोतृकर्षसु अष्टादशतमं पदम् ३, १४ । अत्र यास्कः—
 “मन्दी मन्दिनेः कृति-कर्मणः ० ० ० प्रार्चत मन्दिने पितुमहम्”-इति ४, २४ ।

(२)—पितुरित्यङ्गनामसु षष्ठं पदम् १, ७ ।

(३)—अत्र विवरण-कार-यास्कान् मृतकहतरम्, तथाचि—“कृष्णगर्भः—कृष्णो
 मेघः, तस्य गर्भभूता आपः, निरहन्निति (गत्यर्थोऽन्वयो-त-आद्यंश्च द्रष्टव्यः) निर्गमितवान्
 पातितवानित्यर्थः”-इति ।

(४)—रक्षणार्थावश्यात् क्वचि ‘क्वाञ्छन्दसि (३, १, १००)’-इति उ-प्रत्यये
 ऋपम् ।

उपेतं “मरुत्वन्तम्” इन्द्रं “सख्याय” सख्युः कर्मणे^(४) “हुवेमहि”
आह्वयामः ।

“हुवेमहि”-“हवामहे”-इति च पाठौ ॥ ११ ॥ १४८

इति त्रीसायणाचार्य-विरचिते माधवीये सामवेदार्थ-प्रकाशे छन्दोब्याख्याने
चतुर्थस्याध्यायस्य द्वितीयः खण्डः ॥ १ ॥ *

॥ इति जागतम् ॥

—:०(—

अष्टाविंशतिरिन्द्रेति मुख्याः(अ) सप्तदशोणिहः ।

आद्या(क) दशम्याः ककुभः(च) पिबेत्यष्टादशी विराट्(ट) ॥

(४)—“सख्युः (४,२,१३६)”-इति कर्मणि यः ।

(अ)—इन्द्रेति “इन्द्रसुतेषु”-इत्यारभ्य “ययमुत्तेतृगन्ताः दशमयात्तकाः अष्टादश
मृचः मुष्ठाः साम्युतं व्याख्यातुं गृहीतलेन प्रथमाः ।

(क)—तत्र आद्याः सप्तदश “इन्द्रसुतेष्वित्यारभ्य “अपाभोवेत्यन्ताः उणिहः उणिहक्-
बन्धकाः ।

(च)—अस्याः दश “अभूतृग्यो”-इत्यारभ्य “ययमुत्तेतृगन्ताः अन्तिमदशदा-
तकाः दश मृचः ककुभ-बन्धकाः ।

(ट)—पिबेति “पिबा मोम भिम्भ”-इति द्वितीय दशदन्तिमा अक् तु विराट्-
बन्धकाः । इति छन्दः सङ्गतः

तु चे वेत्था ह्यपामीवामित्यादित्यपरिष्टिः(त) ।

आगन्त गाव इत्येते मरुता(प) मिन्द्रदेवताः ॥

अन्या ऋचो(य) ऽभिधीयन्ते ऋषयस्तत्र तत्र हि(श) ॥

तत्र चतुर्थे खण्डे—

मैषा प्रथमा ।

नारद ऋषिः ।

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

३ क २ र

इन्द्रः सुतेषु सोमेषु क्रतुस्य नोप^१ उक्त्यम् ।

(त)—“तु चे तुनाथ”—इति पञ्चदशी, “वेत्था हि निर्वृतीनां” इति षोडशी.
“अपामीवामपस्त्रिष”—इति च सप्तदशी ऋक्—आदित्यस्य देवस्य परिष्टिः सर्वतः
स्मरणं यथा तादशी, आदित्य-देवताका इत्यर्थः ।

(प)—“आगन्ता मा रिषण्यत”—इत्येकविंशतितमा ऋक्. “गावश्चिदधा”—इति सप्त-
विंशतितमा ऋक् च इत्येते द्वे मरुद्देवतानां स्मृत्या इति शेषः ।

(य)—अन्याः अवशिष्टाः तयोर्विंशति ऋचः इन्द्रदेवताः ज्ञेया इति यावत् । इति
देवत सङ्केतः ।

(श)—आसामष्टाविंशत्युचामषयस्त, तत्र तत्रैव व्याख्यानमुखेनैव ऋभिधीयन्ते
कथितुं सारभ्यत इत्यर्थः ।

॥ “इन्द्रः” ॥ इमौ ऋग्वेदीयौ पाठौ,

† “पुनौत” ॥ सायण-कृतोत्तर-भाष्ये च ।

३ २ ३ २ ४ १ २ ३ २

विदेवृधस्यदक्षस्य *महाच्छिषः ॥ १ ॥ १४८

५ ४ २ १ २ २ २ २ १ १ २ २ १

I इन्द्रा । सुतेषुसोमे । षु । चोई २ । चो । वाचोइ ।

२ २ १ २ ३ १ २

क्रतुमुनीषउक्थियाम् । विदाइवा१र्द्धा२३ । स्याइदाक्षा-

२ १ २ १ ३ १ २ ३ ४ ५ ३ । डा ॥ २४ ॥

३ २ १ ३ २ १ २ १ २ २ २

II इन्द्रा३चोइ । चवे३चोइ । सुतेषुसोमेषुक्रतुमु-

२ २ १ २ १ २ १ २ ५

नीषउक्थियाम् । विदाइवा१र्द्धा२ । स्यदक्षस्या । मा-

४ २ ५ ३ १ १ १ १

३छाच्छि । षा२३४५ ॥ २५ ॥

* “दक्षसो”
+ “महान्धि” } इमौ च ऋग्वेदीयौ पाठौ ।

१४८ उत्तराच्चिकस्य १,२,१२,१ = ऋग्वेदस्य ६,१,७,१ =
जहे १,२,१८—१८,२ ।

I क्रोशम् ।

II अनुक्रोशम् ।

III. इन्द्रसुतेषुसोमेषू । क्रतू२० पुनाइ । षउक्थि-

याम् । विदेवाद्वा२ । स्यदक्षस्या । मद्या७द्वाइषा२ः ।

मद्या७२श्चिषा३४३ः । ओर४४पुइ । डा ॥ २६ ॥ १४८ ॥

हे “इन्द्र !” “सोमेषु” सुतेष्वभिषुतेषु सक्तु तान् पीत्वा
“क्रतु” कर्म-कर्त्तारं “उक्थ्य” स्तोतारं ३(१) “पुनीषे” शोध-
यसि(१) । [यदा सोमेष्वभिषुतेषु उक्थ्यं(४) क्रतुं यागं तैः सोमैः
पुनीषे यजमानैः पूतङ्कारयसि] किमर्थं ? “द्वषस्य” वर्धकस्य
“दक्षस्य” बलस्य(४) “विदे” लाभाय । स तादृश “इन्द्रः” “महान्
हि” महान् खलु (अत एव कर्त्तुं शक्नोतीति भावः ॥ १ ॥ १४८

I, II कोसम् ।

(१)—क्रतुरिति कर्मनाम (२, १, ११)—उक्थ्यमिति स्तोत्रविशेषस्य नाम, गौष्वा
हना इह तत्तत्कर्त्तारि व्यपदेश इति भावः ।

(२)—विवरणकारस्त्वैवं व्याख्यातम्—“क्रतु” प्रति पुनीषे, पुनातिरन्व गत्यर्थो
द्रष्टव्यः गच्छतीत्यर्थः । कीदृशं प्रति गच्छति ? उच्यते—उक्थ्यम् प्रशस्यम् अभिमुखमित्यर्थः
इति । एतद्वये तु पुनीषे-इति “पवते”-इत्यस्य गति-कर्मसु पठितस्य (जै० २, १४, १०८)
विकरण-व्यत्ययेन १, ८८ रूपम् । किञ्च उक्थ्यमिति प्रशस्य-नामसु (१, ८, ६) पठितस्तेति ।

(३)—अथ षष्ठे उक्थ्यमिति क्रतुमित्यस्य विशेषणम् ; उक्थ्यस्य सप्तानां सोम-
संख्यानामन्यतमम्, तथाहि, लाट्यायन-मूत्रम्—“अथ सोमसंख्याः । अग्निहोत्रो(१)
ऽत्यग्निहोत्रो(२) उक्थः(३) योद्धा(४) निरामो(५) वाजपेया(६) ग्रीवामो(७)”-इति
(५ प्र० ४ श्लो०) ।

(४)—“दक्षः” इति बल-नामसु चयोदशतमं नैषण्ड-कमम् (१, ८) ।

अथ द्वितीया ।

द्वयोर्गोषूक्तयश्चसूक्तावधौ* ।

१ २ ३ १२ २२   ३ १ २ ३ २
तमुच्चभिप्रगायतपुरुषं पुरुषं तम् ।

४२   २   २ २ १   ४२   २, १
I छाउतमूवभी । प्रगायता । छाउ । पुरुषं २३४-

५   २, १   ४२   २, १ ३   ५   २
ताम् । पुरुषं ताम् । छाउ । इन्द्रं २३४ इभीः । त-

१   २   ४२   ३ २ ४   १
वाइषारं ३मां ४ । छाउ । विवां ३मापूता ६पू ६ । दी-

५
२३४वौ ॥ २७ ॥

३ ४२   २, १   ३ ४ २ ५ ५   २ १ २
II ता४मूवभि । द्यौः । प्रगायता ६ । पुरुषं ३-

* 'गोषुक्ती वाश्वसूक्ती वा आत्मीयान् ऋत्विज आह'-
इति वि० ।

I, II दैवीरासे हे ।

८८ क,

१ २ ३ १ २ ३ १ २

इन्द्राङ्गीभिस्तविषमाविवासत ॥ २ ॥ १५०

२ १ २ २ १ ३ ५ २ १ २
ताम् । पु॒रु॒ष्टू॒३ता॒३म् । पु॒रु॒ष्टू॒३३४ता॒म् । इन्द्राङ्गी-

२ १ २ २ १ २ २ १ ३
३र्भा॒इः । तवा॒इषा॒३मा । वि॒वासा॒३ता॒३ । वि॒वा॒३सा-

५ १ २ ३ २ १
३३४ता । आ॒इन्द्रा॒३४म् । गी॒र्भा॒३इः । तविषम् ।

७ २ १ २ ३ ५ ३ १ १ १ १
आ । वि॒वा॒३३३३ । सा॒ताओ॒३३४वा । ऊ॒३३४५ ॥ २८ ॥

५ ५ २ ३ ४ २ ५ २ १ २ १
III तमू॒३अभि॒प्रगा॒यता । पु॒रु॒ । ह॒त॒म्यु॒रु॒३ष्टू-

१ १ १ ५ २ १
ता॒३म् । इन्द्रा॒३०गा॒इर्भा॒३ः । तविषा॒३३४मा । वि॒वा-

१ २ ५ २ २ ५
२३ । सा॒३ता॒३३४ओ॒३३वा । ओ॒३३४काः ॥ २९ ॥

१५० ऋग्वेदस्य ६, १, १७, १ ।

III प्रहितोः संयोजनम् ।

५४ २ २ ४ २ ५२ २१ २ १
IV तमू३अभिप्रगायतेदाम् । पुरु । हतम्युरु२ष्टृता-

१ ५२ २ १ २ १
२म् । आइन्द्रङ्गीभिस्तविषमा । विवासा१ता२ । आ-

२ ३ ११११ २ २ १
इन्द्रङ्गा२४पुइ । भा२३४५इ । तवाइषार३मा३ । वा-

१ ३ ५२ २ २ ३ १ १ १ १
२इवार३४औहोवा । सतए२३४पु ॥ ३० ॥ १५०

“पुरुहूतं” बहुभिराहुतं “पुरुहूतं” बहुभिः स्तुतं “तमु”
तमेव इन्द्रं हे स्तोतारः ! “अभिप्रगायतं” अभिसुखं प्रकर्षेण
स्तुध्वम् । एतदेव स्पष्टयति—“तविषं” महान्तम्^(१) इन्द्रं
“गोभिः” वाग्भिः “आविवामत” परिचरत^(२) ॥ २ ॥ १५०

IV ओकोनिधनम् ।

(१)—“तविषः”—इति मङ्गलामस्तु मङ्गलं नैघण्ट, कम् ३, ३ ।

(२)—“विवामति”—इति परिचरत-कर्मस्तु अग्निमं पदम् ३, ५ ।

अथ तृतीया ।

^{१ २ १ २} तन्तेमदङ्ग^{३ १ २ ३ १ २ ३ २}णीमसि^३वृषण्मृ^३क्षुसासच्चिम् ।

^३ उलोक^{१ २}कृत्नुमद्रिवो^{३ १ २}च्चरि^३श्रियम् ॥ ३ ॥ १५१

I तन्ते^४पुमदम् । गृणी^४पुमसि । वृषा । ण्मृ^{२ १}क्षुसा^४

^१ सार^{२ १ २}द्वाइम् । उलोका । कृत्नुमद्रा^४इ । वोच्चा^२२३री^२३ ।

^{१ २} आ३४इया३४३म् । ओ२३४पु^१इ । डा ॥ ३१ ॥

II ता^{३ ५ २ १}४न्ते । द्वा^{३ ४ २ ५ ५ ५ १}इ । मदङ्ग^{३ ४ २ ५ ५ ५ १}णीमसी^{३ ४ २ ५ ५ ५ १}क्षे । वृषा^{३ ४ २ ५ ५ ५ १}द्वा^{३ ४ २ ५ ५ ५ १}२ ।

^२ ण्मृ^{१ २}क्षुसा^२१सा^{२ १}च्चि^{२ १}२म् । उलोक^{१ २}कृत्नुमद्रिवो^{२ १}च्चा^{२ १}१री^{२ १}२ ।

^१ श्रियाम् । ओ२३^{४ ५}च्चि^४वा । द्वा^४पु^४इ । डा ॥ ३२ ॥

* “पृत्स्”-इति ऋग्वेदीय-पाठः, सायणकृतोत्तरभाष्ये च ।

१५१ उत्तराच्चिकस्य २, २. १ ८, १ = ऋग्वेदस्य ६, १. १ ७, ४ =
जह्ने २. २. ६—८, १३—१८. १८ ।

III तन्तेमदङ्गुलीमसौ३१ । वृषाऔ३हो३४ । ण-

मृत्तुसासहीम् । उलाऔ३हो३४ । कङ्कानुमद्रिवाः ।

हो३३४वा । आप्रयोई३दाइ ॥ ३३ ॥

IV तन्तेमदापङ्गुलीमसाइ । वार्षणंष्टु । तुसासा३हो-

इम् । होवा३दाइ । उलोका३कृ३ । होवा३दा । त्रमा-

३३ । द्रा३इवा३३औ३होवा । क्षरि३श्रिया३३४५म् ॥

३४ ॥ १५१ ॥*

हे “अद्रिवः” वज्रवनिन्द्र ! “ते” त्वदीयं “तं” “मदं” सोम-
पान-जनितं हर्षं “गृणीमसि” गृणीमः प्रशंसामः (गृ गृच्चे
त्त्यादिः “ष्वादीनां ऋस्वः (७,४,८०) । “इदन्तोमसि (७,१,४६)”—
इति मस इकारागमः ।) कीदृशं ? “वृषणं” वर्धितारं कामानां ।

I, II, III, IV हारिवर्णानि चत्वारि ।

∴ *॥ इति अर्द्धः प्रपाठकः ॥

अथ चतुर्थी ।

पर्वतऋषिः ।

१२ २२ ३ १२ ३ १२ ३ २ ३ २

यत्सोममिन्द्रविष्णवियद्वाघत्रितआप्तेय ।

१२ ३ २ ३ १२ ३ १२ २२

यदामरुत्सुमन्दसेसमिन्द्रभिः ॥ ४ ॥ १५२

५ २

४५

१२

२

I ओम् । यत्सोममिन्द्रविष्णावी । यद्वाघत्रितआप्तियाइ ।

२२

१

५

१

३

५२

२

यदामरुत्सुमाइन्दासो२३४च्चाइ । सा२मा२३४ओहोवा ।

२

१३११११

ए३ । दूभी२३४पुः ॥ १ ॥

“पृक्षु” वैरि-सम्पर्क-जनितेषु संग्रामेषु^(१) । (अतएव बह्वचाः पृत्-
स्त्रिति पण्डन्ति । पृत्सु समत्स्विति संग्रामनामसु (नि०२, १७,-
२१-२२) पठितम् । “सासहिं”^(२) शत्रूणामभिभवितारं “लोक-
कृत्,” लोकस्य स्थानस्य कर्तारं “हरिश्चियं” हरिभ्यामश्वत्था-
भ्यामश्वत्थीयं सेव्यम् । “उ” शब्दः सर्वेषां समुच्चये पाद-पूरणे
वा ॥ ३ ॥ १५१

१५२ ऋग्वेदस्य ६, १, ४, १ ।

(१)—ननु “पृक्षु” इत्यस्य सङ्ग्रामेषु इत्येव मर्थयेत् कथं तत्पदार्थेषु न पठितं
निघण्टौ ? अतएव विनिर्गमकमावश्यकमित्याह—अतएवेत्यादि । अस्ति पाठः
सङ्ग्रामनामसु “पृत्सु” इति पदस्य (२, १७, २१) श्रूयते च तथा पाठो बह्वचि, तद्व
निघण्टोर्वपि “पृत्सु”-इति च पाठभेदेन पाञ्च मित्रि भावः ।

(२)—सुजादिवाङ्मयमदोर्ध्वः ६, १, ७ ।

II यत्सोममापुइन्द्रविष्णवाइ । यद्वाघात्रितआप्ताइ-
 याइ । यदामारुत्सुमा । दासायेइ । साइमारइ-
 औहोवा । दइइभीः ॥ ३ ॥

III छाउछायत्सोममा । द्राइवारइऔहोवा । षा-
 इइवी । यद्वाघात्रितआरप्रिये । यदामरुत्सुमारइहो ।
 दसारइ । समारइहोयेइ । दुभिरौ इइइयुइ ।
 डा ॥ ३ ॥

IV औहोइइ । औरहोरइवा । यत्सोममीइन्द्रा-
 इविष्णवाइ । औहोइइ । औरहोरइवा । यद्वाघ-
 नीइताइआप्रियाइ । औहोरइ । औरहोरइवा ।
 यदामरुत्सुममन्दसाइ । औहोइइ । औरहोरइयुवा-
 इयुइ । समिन्दुभीरइयुः ॥ ४ ॥ १५२ ॥

I, II, III, IV तैतानि चत्वारि ।

अथ पञ्चमी ।

एतदादि तिसृणां विश्वमना वैयश्व ऋषिः ।

२३ १२ ० १२ ३ १ ३ ३ २९

एदुमधी*र्मदिन्तरसिञ्चाध्वर्योः१ अन्धसः ।

३२३ ६ १२ २२ २ २

एवाहिवीरस्तवतेसदावुधः ॥ ५ ॥ १५३

हे “इन्द्र!” “विष्णवि”(१) विष्णो सोमपानार्थं मागते सति अन्यदीये यागे “यद्” यदि तेन विष्णुना सार्धं पिबसि । “यद्वा” यदि वा “आस्ये” अपाम्यन्ते “चित्ते” एतत्संज्ञके राजर्षौ यजमाने सोमं पिबसि (चेतिपूरणं) “यद्वा” यदि च “मरुक्षु” च सोमपानायागतेषु अन्यदीये यज्ञे “मन्दसे” माद्यसि तथाप्य-
स्मदीयेरेव “इन्दुभिः” सोमैः सम्यक् माद्य ॥ ४ ॥ १५२

* “मध्वो”
१ “सिञ्च वाध्वर्यो” } इति-ऋग्वेदीय-पाठौ ।

१५३ उत्तरार्चिकस्य ८, २, १०, १ = ऋग्वेदस्य ६, २, १८, =
जहे १५, २, ८ ।

(१) —“ऋक्स्य गणः (०, २, १०८) — जसि च (१०६) — इति सूत्रे “जसादिषु बन्धवि
वा वचनं प्राङ् लो चक्रुः पथायाः” इति कात्यायनोक्तं रिच मुषः । विवरणे तु — “सप्त-
म्ये कवचनमिदं ततोऽथैकवचनस्य स्थाने ऋद्धं, सप्तथोमे च मृतीया, विष्णुना सह इति
व्याख्यानम् ।

३२४ ५२ २ २ ३ ४ २ १२ २
 । एदुमधोः । मदा३२इन्ता२३४राम् । सिच्चाध्वर्यो-
 १ २ ४ २२ १२ २ ३
 अन्धमा२ः । धा२३४साः । एवाह्वीरस्तवया२इ । वा-
 ५ ४ २ ४
 २३४ताइ । मदा३वा५र्द्धा६४६ः ॥ ५ ॥

४२ २ ४ २ १ १ १
 II एदुमधौक्षोर्धुर्मदिन्तराम् । सिच्चाहो२इ । अध्वर्यो-
 २ १ २ २
 अन्धमा२ः । आइवा१इह्वी२ । रा२स्तवताइ ।
 २ १२ २ ४ ५ ४
 मदावृ । धा । औ३होवा । क्षो५इ । डा ॥ ६ ॥ १५३॥

हे “अध्वर्यो” अध्वरस्य नेतः ऋत्विक् ! “मधोः”^(१) मदकरस्य
 “अन्धम.” सोमलक्षणस्यात्रस्य “मदिन्तरं” अत्यर्थमादयित्तमं^(२)
 सोमरसमेव “आमिच्च” इन्द्रार्थमभिचर^(३) । [इदु-इत्यव-
 धारणे^(४)] “वीरः” समर्थः “मदावृधः” सर्वदा हविर्भविदे-

I, II मृगाधमे द्वे ।

(१) लिङ्गशब्दार्थेन रूपम् ३, १, ८५ ।

(२) मद कर्मण्यत्वेन यस्यामि म मदो अतिशयेन मदी, मदिन्तरम् । अति-
 शयेन मदकरमित्यर्थः । अत्र मते “मदिता”-इति नकारादीन-दकारान्वित-पाठ
 एव वृध्यते ।

(३) —ग्रहचममादाविति भावः ।

(४) “इत्”-“डु” द्वावपि पटपुणौ इति वि० । ‘पटपुणौ’ मित्याचरेष्व
 नर्कका. कर्मोमिद्विति इति नि० नै० १, ८५ ।

अथ षष्ठी ।

२ ३ १ २

३ १ २

३ १ २ २ २

एन्दुमिन्द्रायसिञ्चतपिवातिसोम्यमधु ।

१ २ २ २

३ २

प्रराधासिचोदयते*महित्वना ॥ ६ ॥ १५४

२

४

२

४

५

१ २ २

२ १

I एन्दुपुमि । द्राश्यासिञ्चता । पिवारतिसोम्य

२

१ २

२

१ २

२

२

१

मधु । प्रराधारसी । चोदयताइमाश्ची । त्वना ।

२

४

५

४

औश्चीवा । होपुइ । डा ॥ ७ ॥ १५४ ॥

नीयः । यहा । सर्वदा खलस्य वर्धकोऽयमेवेन्द्रः “स्तवते^(१)हि”
 स्तोत्रशस्त्रादिभिः स्तूयते खलु (स्तुतायेन्द्राय सोमो दातव्यः
 आत्मादासिञ्चेति समन्वयः ॥ ५ ॥ १५३

हे ऋत्विजः ! “इन्द्र” स्यन्दनशील^(१) सोमम् “इन्द्राय”

* “राधमा चोदयते”-इति ऋग्वेदीय-पाठः, सायणीयो-
 नरभाष्ये च ।

१५४ उत्तरार्द्धिकस्य ७, १, ८, १ = ६, २, १ ७, ३ = ऊहे १०, २, ८ ।

I मारुतम् ।

(१)-विकरण-व्यत्यये रूपम् (३.१, ८५) ।

-यदास यास्क-“इन्द्रुग्निं रुनन्ते वेति (१०, ५१)”-तदिहो नत्ते रूपमिष्टमिति
 ‘वन्दी क्लेदने (८० प०)’ । क्लेदमन्वादीभावः सुतरां स्यन्दनशीलमित्यर्थः ।

अथ मन्त्रम् ।

२ २ २ ३ १ २ २ १ २ ३ २ २ १ २

एतोन्विद्रुस्तवामसखायस्तोम्यन्नम् ।

२ १ २ २ २ २ ३ २

कृष्टीर्योविश्वाअभ्यस्तेकइत् ॥ ७ ॥ १५५

५ २ २ ५ १ २ २ १ २

। एतोन्विद्रुस्तवाईमा । साखायस्तो१ । मिया३४

१ २ १ २ २ २ १ २ १ २

पुम् । नरमाकृष्टीर्योविश्वाअभि । आ । स्तियाये ।

१ ३ ५ २ २ ३ १ १ १ १

काईरदा२३४औहोवा । ऊर३४५ ॥ ८ ॥ १५५ ॥

इन्द्रार्थम् “आसिञ्चत” आभिमुख्येन प्रत्याचारयत (आश्रयण
द्रव्येण सेचनं कुरुत तमभिषुण्णतेत्यर्थः) ततः “सोम्य”^(१) सोम-
मयं “मधु” मदकरं सोमरसं “पिबति”^(२) पिबतु । पीत्वा च
स इन्द्रः “महत्त्वना” स्व महत्त्वेनैव “गामि” अन्नानि स्तो-
तभ्यः “प्रचोदयते” प्रकर्षणं चोदयतु ॥ ६ ॥ १५४

१५५ ऋग्वेदस्य ६, २, १८, ४ ।

। वैश्वमनसम् ।

(१) — ‘सोमसर्हति य. (१, ४, १३७)’ — ‘मये च (१, ४, १८८)’ इति सयङर्थं यः ।

(२) — क्लेष्टि (३, ४, ७) बाहुल्यकान् (३, १, २४) मिवभावे इतोन्विद्रुस्तवापि नैक
विश्वत्वात् (३, ४, १७) । आङ्गामि (३, ४, १४) रूपम्

अथ नवमो ।

गौतमऋषिः ।

१ उ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
यएकइद्विदयतेवसुमर्त्तायदाशुषे ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
ईषानोअप्रतिष्कृतइन्द्रोअङ्ग ॥ ८ ॥ १५७

५ ४ ४ २ १ १
। यएकइदिहाहाउ । विदयताइ । वसुमार३र्त्ता ।

१ ४ ४ ४ २ १ २
यदाशुषाइ । ईषानो२३हा । प्रातिष्कृता३१उवा२३ ।

५ १ २ २ ५ ५ ४
ई२३४न्द्राः । अङ्गा । औ३होवा । हो५इ । डा ॥ १२ ॥

३ ५ ३ ५ २ ५ ५
II या२३४ण । का२३४ईत् । वीदाया२३४ताइ ।

१ २ १ २ १ २ ३ ५ १ २ २ १
वासुमर्त्ता२३हा३ । यादाशू२३४षाइ । आइषानोअ ।

स्तुतिमिच्छते^(३) “इन्द्राय” “बृहत्” बृहन्नामकं साम “गायत”
पठत ॥ ८ ॥ १५६

१५७ उत्तरार्चिकस्य ५, २, २, २, १ = ऋग्वेदस्य १.६, ६, २, =
आरण्ये २, १४ = ऊहेद्, ७ ।

(३) “पनस्यति” इति अर्चति-कर्मसु पञ्चविंशतितमं नैषण्ड, क. तस्मादपत्ये
(३ २, १, ७) रूपम्

प्र^२ता^३र^४चा^१इ । ष्कू^२र^३३४^४ताः । आ^१इ^२न्द्रो^३अ । गा^१र^२ ।

या^२र^३३४^४औ^१चो^२वा । ई^२र^३३४^४न्द्राः ॥ १३ ॥

III यण^४क^३इ^२दि^१दा^२या^३इ^४ता^१इ । वा^२सु^३म^४र्त्ता^१या^२इ^३दा । ऊ^१म् ।

शू^२र^३३४^४षा^१इ । आ^२इ^३ग^४ानो^१अ^२प्र^३ति^४ष्क^१त । आ^२इ^३ग^४ा । नो^१ ।

अ^२प्र^३ता^४इ । ष्कू^२र^३३४^४ताः । आ^१इ^२न्द्रो^३अ । गा^१र^२ । या^३ ।

र^२३४^३औ^४चो^१वा । ई^२र^३३४^४न्द्राः ॥ १४ ॥ १५७ ॥

“यः” इन्द्रः “एकइत्” एकएव “दाशुषे”^(१) ऋविर्दत्तवते
“मर्त्ताय” मनुष्याय गजमानाय “वम्” धनं “विदयते” विंशे
षेण ददाति [अङ्गिति छिप्र-नाम^(२)] “अप्रतिष्कृतः” परैरप्रति-
गच्छितः [प्रति-कूल-शब्द-रहित इत्यर्थः^(३)] एवम्भूतः स “इन्द्रः”
छिप्रम् “ईगानः” सर्वस्य जगतः स्वामी भवति ॥ ६ ॥ १५७

I, II, III त्रैककुम्भानि णीणि ।

(१) — “दाश्यान् माहान् भोढांश्च (६१, १२) ।

(२) — “अङ्गोति छिप्रनामाश्चित्तमवाहित भवति इति नि. नै. ४. १७ ।

(३) — “स्क, आवरणे (स्वा. ३०) इति स्क, नोते रूपम् ।

अथ दशमी ।

विश्वमना ऋषिः ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
 सखायआशिषामहे ब्रह्मेन्द्रायवज्रिणे ।

३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
 स्तूषऊषुवोनृतमायधृणवे ॥ १० ॥ १५८

॥ पञ्चम-दशति ॥

५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २०
 । सखायआहाउ । शिषाश्महेहाउ । ब्रह्माइन्द्रा

५ १२ २ २ १०
 हाउ । यवज्रिणाइ । स्तूषऊषूइहाइ । वोनृतमार-

२ १ १ २ ५ ६ ७ ८ ९
 इहा । यधारइ । णयाइवाइइऔहोवा । ऊइइ-

५
 ४पा ॥ १५ ॥

४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २०
 । सखायआशिषाम । हाइ । ब्रह्मेन्द्रायवज्रि-

* “आशिषामहि”-इति ऋग्वेदस्य ।

१५८ ऋग्वेदस्य ६, २, १५, १ ।

* ॥ इति चतुर्थः प्रपाठकः ॥

१ ४   १ ० ५   १ २ २   २ १   ३
 णोवा । आर्इतोश्वा३ । होवा३हा३ । हाइ । स्तुप-
 २ १   ४   १ २ ४   १ २ २
 ऊपू२३४ । वोहोहाइ । नार्त्ता३मा३ । होवा३हा३ ।
 २   १   १ १ ३   ५ २ २   ३ १ १ १ १
 हा । यधा२३ । ण्यारवा२३४ औहोवा । ईर३४५॥१६॥

३ ४ २   ४ २ ४ ५ २   ० ४   २
 III सा४खायः । आशिषा । मा३हाइ । ब्रह्मे-
 ५ २ ४   २ २ ४ १ १ ५   ३
 न्नायवज्रिणो । हाइ । स्तुपऊपुवो३नार्त्तामा । यार-
 ५   २ २   २ १ २   ३ ४   २
 ३४धु । हा३हाइ । वानार्त्तामा । यार३४धु । हा
 २   १ ५   ० २ १   ४ २ २   ५
 ३हा । णवा३इ । औ३हो । औहोवा । तमघा३इ ।
 ० २   ३ २ ०   ५ २ २   ० १ १ ४
 औ३हो । औहोवा३४ । औहोवा । ऊ ३ २ ३ ४ ०
 ॥ १७ ॥ १५८ ॥

“मखायः” मितभृता हे ऋत्विजः । “वज्रिणः” वज्रहस्तायि
 न्नाय “ब्रह्म” स्तात्रम् “आशिषामहे” वयमाशास्महे च । यद्वा ।
 ब्रह्म अस्माभिर्देयमानं हवीरूपमत्रम् आगामः । गाध अनु-

I, II, III, औत्तलो नियानानि त्रीणि ।

शिष्टी (अ० ५०) । व्यत्ययेनात्मनेपदम् (३, १, ८५) । अतएव
 “आशिषामहि”-इति वद्ध्वा आमनन्ति) तत्र “वः” सर्वेषां
 मेव युष्माकमर्थाय “नृतमाय” सर्वेषां नेतृतमाय । यद्वा सङ्ग्रामे
 आयुधानां नेतृतमाय “धृष्णवे” शत्रूणां धर्षण-शीलाय तस्मै
 इन्द्राय अहमेव “सुस्तुभे” सुष्ठु स्तौमि^(१) ॥ १० ॥ १५८

इति ओसायणाचार्यविरचिते माधवीये सामवेदार्थ-प्रकाशे इन्द्रोवाक्याने
 चतुर्थस्याध्यायस्य चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमे खण्डे -

सैषा प्रथमा ।

प्रगाथ ऋषिः ।

३ १ ४ २ ४ १ २ ४ २ ३ १ २

गृणेतदिन्द्रतेशवउपमान्देवतातये* ।

१ ४ २ ४ १ ४ २ ४

यद्धसि वृत्रमोजसाशचीपते ॥ १ ॥ १५९

* “उपमं भद्रा इन्द्रस्य रातयः”-इति ऋग्वेदीय-पाठः ।

(१)-ऋषि “उषु”-इति “सुष्ठुः (८, ३, १०७)”-इति बल्ले रूपम् ।

१५९ ऋग्वेदस्य ६, ४, ४० (२३), २ ।

I चाउगृणाइ । तदाइइन्द्राताइ । श्वा२३१२३ ।

उपा३मान्देवतातयाइ । यङ्सा२इवा । त्रमो३-

जासा । श्चौ । पते । औ२इचोवा३४ । औचोवा ।

दू२३४भौः ॥ १८ ॥

II गृणे । तदा३४ । औचोपुइन्द्रतेशवाः । उप

मान्देवताता२३या३४इ । यङ्गा३४सिवा । त्रमोजसा ।

शा३चीप । ता२३४५इ ॥ १९ ॥

III गृणेतदौचोपुइन्द्रतेशवाः । उपमान्देवता२-

तये । उपमान्देवताता२३याइ । यङ्गमिवृ । त्रमो-

I, प्रथमत्, II, आचारम्, III प्रथमत् ।

अथ द्वितीया ।

भरद्वाज ऋषिः ।

२ ३ १ ४ २ ४ १ २

३ १ २

यस्यत्यच्छम्बरंमदेदिवोदामायरन्धयन्* ।

२ रजसाउ । वा३ । शार३४ची । पा२३४ताइ । हो

२३४५इ । डा ॥ २० ॥ १५८

हे “इन्द्र !” “ते” तव “तच्छ्वो” बलं “उपमा” अन्तिकं^(१)
 “देवतातये^(२)” यजमानाय यज्ञार्थं वा^(३) “गृणे” स्तुवे ।
 “यद्” यस्मात् हे “शचीपते !^(४)” “वृत्रम्^(५)” “ओजसा” बलेन
 “हंसि” [तस्मात् ते श्वो गृण इति सम्बन्धः ॥ १ ॥ १५८

* “रन्धयः” इति ऋग्वेदीयः पाठः ।

—“उपमा” इत्यन्तिकं नामसु अन्त्यं (नैषण्डकम् २, १३) । —‘सर्वबलानामुपमा’
 तत्तत्कृष्टमित्यर्थः इति वि० ।

—‘देवात् तातिले’ (४, ४, १४२) इति स्वार्यं तातिलि रूपम् ।

(३) —‘ताता’ इति यज्ञनामसु दशम नवमष्टकम् (१, १०) ।

(४) —‘शचीपते’ कम-नाम् (नै० २, १, १३) तस्य पतिः शचीपतिः, तस्य रुन्धोधन
 तत्तत्कृष्टमित्यर्थः इति वि० ।

(५) —‘वृत्रम्’ इति वि० । “वृत्रम्” इति नवनामसु अष्टाविंशतितमं नवमष्टकम्

^{३ १४} ^{२४} ^{३ १४} ^{२४}
अयससोमइन्द्रतेसुतःपिब ॥ २ ॥ १६०

^{३ २} ^{३ २} ^५ ^२ ^२
I यस्या३१ । त्यक्का३१२३४म् । बरम् । मा३दाइ ।

^{३ २} ^{३ २} ^५ ^२ ^२ ^{३ २}
दिवो३१ । दासा३१२३४ । यर । धा३यान् । अया-

^{३ २} ^५ ^२ ^२ ^{३ २}
३१म् । ससो३१२३४ । मई । द्रा३ताइ । सुता३१ः ।

^{३ २} ^१ ^५ ^३ ^५
पिवा३ । ओ२३४वा । ऊ२३४पा ॥ २१ ॥

^४ ^४ ^{१ २ २ २}
II यस्यत्यक्कापुम्बरम्मादाइ । दिवोदासायरन्धयन् ।

^३ ^२ ^{४ ५} ^{३ २} ^{१ २} ^{५ २ २}
आयससो३ । मइ । द्रता३इ । सरता२३४ औहोवा ।

^३ ^५
पौ२३४वा ॥ २२ ॥

^५ ^२ ^{४ ५ ४ ५} ^{१ २ २ २ २ २}
III यस्यत्या३क्काम्बरम्मादाइ । दिवो२दासायरन्धयन् ।

० २ ४ ५ ७ २ १ २ १ १
आय॑स्सो॒३ । म॒इ । द्र॒ता॒३इ । सू॒तआ॒३ः । पा

१ ३ ५ ४ २ ५
२इ॒वा॒३४औ॒हो॒वा । इ॒२३४ती ॥ २३ ॥

४ ५ २ ३ ४ ५ ५ २ २
IV या॒४स्य॒त्यत् । हो॒इ । श॒म्बर॒म॒दा॒३ण । दि॒वो-

१ २ २ २ ४ ५ ३ २ ५ २
दा॒साय॒रन्ध॒यन्ना॒या॒३सा॒३सो । म॒इ । द्र॒ता॒३४ । औ-

२ २ ५ ३
हो॒वा । सू॒२३४ताः । पि॒वो॒२३४पु॒इ । डा ॥ २४ ॥ १६०

हे “इन्द्र !” “त्वं” “यस्य” सोमस्य “मदे” पानेन जनिते
हर्षे सति “शम्बरम्” असुरं^(१) “दिवोदासाय” राज्ञे “रन्धयन्”
[रध हिंसा-संराज्योः (दि० प०)] हन्ता भवसि [त्यदिति क्रिया
विशेषणं^(२)] तत् प्रसिद्धं यथा भवति तथा हे “इन्द्र !” “सः”
“अयं” “सोमः” “ते” त्वदर्थं “सुतः” अभिषुतः । अत
एव^(३) ॥ २ ॥ १६०

I, II, III, IV दैवोदांसानि चत्वारि ।

(१) — “शम्बरम्” इति निघण्टौ मेघ-नामसु (१, १०) — उदक-नामसु (१, १२) —
बल-नामसु च (२, २) पठितम् । असुरमित्यपि मेघ-नामसु (१, १०) दृश्यते तत्रैव ।

(२) — “त्यच्छब्दोऽन्त्यपरायः” इति तं शम्बरम् इति निघण्टौ ।

अथ तृतीया ।

नृमेधऋषिः ।

१ २   ३   १ २
 एन्द्रनोगधिप्रिय*सत्राजिदगोह्वा† ।

४ १ ३ ४ १ २ ४ १ २   २ ३ ४
 गिरिर्नविश्वतःपृथुः‡पतिर्दिवः ॥ ३ ॥ १६१

४ २ ५ ५   २ १   २   १ २ २   १ २
 I एन्द्रनाः । गधिप्रार३या । सात्राजित् । अगो-

२   ४ २   ३ २   १   १   १
 हार३या३४ । गिरा३४इर्नवाइ । श्वताःपार्थ३ः । पा ।

१ ३   ५ २ २   ३   ५
 रतार३४औहोवा । दीर३४वाः ॥ २५ ॥

४   ४   १ २ २   १   २ २
 II एन्द्रनो५गधिप्राया । सात्राजित् । अगोह्वायौ ।

* “प्रियः”-इति,

† “दगोह्वाः”-इति,

‡ “विश्वतस्पृथुः”-इति च,

}

ऋग्वेदीयाः पाठाः ।

१६१ उत्तराक्षिकस्य ५, १, १८, १ = ऋग्वेदस्य ६, ७, १, ४ =
 जहे ५, १२ ।

I, II साम्बन्धे हे ।

अथ चतुर्थो ।

पर्वतऋषिः ।

१२ २१ २२ १२ ३१२
यद्गुन्द्रसोमपातमोमदःशविष्ठचेतति ।

३२ ३२५ ३२६ १२
येनाह्स्सिन्याश्चिण*न्तमीमहे ॥ ४ ॥ १६२

दीर्वा । गिराईर्नवौ । दीर्वा । श्वतारः । पारः

३ ५८ ५ १ २ ३ २
यु२३४ औहोवा । पतिर्दिवा१ः ॥ २६ ॥ १६१ ॥

हे “प्रिय !” सर्वेषां प्रियतम ! हे “सत्ताजित्” महतां
 शत्रूणां जेतः ! हे “अगोच्छ्र” तिरस्कृर्तुमशक्य इन्द्र ! “गिरिन”
 पर्वत इव “विश्रुतः” सर्वतः “पृथुः” पृथुतमः “दिवः” स्वर्गस्य
 “पतिः” ईश्वरश्च त्वं “नो” ऽस्मान् “आगधि”^(१) आगच्छ ।
 ॥ ३ ॥ १६१

* "न्यऽश्विणं" इति ऋग्वेदीयः पाठः ।

१६२ ऋग्वेदस्य ६, १. १. १ ।

(૧) — "અહિતથ (૨.૪, ૧૦૩) ક્લિપ્તિ સંધિઃ ।

४ ५   १ २   ५ ५   २ १   २ १   २ २
 । यइन्द्रसो । मापाशतामाः । मदाःशवाइ । छचे-

१   २ ५ ५   २   १   २ ४ ५
 तताइ । याइनाइच्छासी । नियत्रिणाम् । ताशमौम ।

३ १ १ १ १

द्वार३४पुइ ॥ २० ॥ १६२ ॥

हे “इन्द्र !” “यः” त्वं “सोमपातमः” अतिशयेन सोमस्य पाता हे “शविष्ठ” बलवत्तम ! [शव इति बलनाम (नै० २, ८, ३) तस्माद्विब्रन्ता^(१) दातिशयनिक इष्टन् (५, ३, ५५) विन्मतीर्लुक् टि-लोपः (६, ४, १५५)] हे ईष्टशेन्द्र ! तस्य तव सोम-पान-जनितो यो “मदः” “चेतति” सम्यग् जानाति [तत्रवधादीनि कार्याणि कर्तुं । य इत्यस्य चेततीत्यनेन सखभ्याद् “यदृत्तान्नित्यम् (८, १, ६६)” इति न निह्न्यते । अथवैतदेकमेव वाक्यम्—हे बलवत्तमेन्द्र ! सोमपातमः सोमस्य पातृतमो यस्त्वं मदः सोमैर्मादयितव्यस्तर्पयितव्यः सन् चेतति । पुरुष-व्यत्ययः (३, १, ८५) चेतसि सम्यग् जानासि । “मदोनुपसर्गं (३, ३, ६६)” इति मदेः कर्मण्यप् प्रत्ययः] “येन” सोम-पान-जनितेन मदेन “अत्रिणम्” अक्षारं राक्षसादिकं “निहंसि” निहिनस्मि निह्वाष्टं हिंसां प्रापयसि “तं” मदं तादृक्-

I आचारम् ।

(१.—पाणिनिक ४, २, ११२) ब्रह्म-वचनामन्त्रार्थे विनिः

अथ पञ्चमी ।

इतिमिठ* ऋषिः ।

१ १ २ २ ३ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

तुचेतुनाय[†] तत्सुनोद्राघीयत्रायजीवसे ।

१ २

३ १ २

आदित्यासःसमक्षसः[‡] कृणोतन ॥ ५ ॥ १६३

I तुचेतुना । यता^१त्सुनो^२द्राघीया^३त्सु^४यूः ।

मदोपेतं त्वां वा “ईमहे” [याज्ञा-कर्मायं(नि० ३, १८, १) याचा-
महे [यहा । ई गतौ देवादिकः(प०) । छान्दसो विकरणस्य
लुक् (२, ४, ७३) । ईयामहे उपगच्छामः स्तुतिभिः सम्भजामहे
इत्यर्थः ॥ ४ ॥ १६२

* ‘इतिमिठि’ इति वि० पाठः ।

† “तुचेतुनाय” } इमौ ऋग्वेदीयो पाठो ।
‡ “सुमक्षसः” }

१६३ ऋग्वेदस्य ६, १, २८, १ ।

I दीर्घायुषम् ।

१२१ १ १ १२१ १ १
 जोवासा^२३ । आदीरेत्यासा^२ । समहसा^२ । छ-
 २ ४ ३ ११११
 णोऽतापु । ना^३३४५ ॥ २८ ॥ १६३ ॥

हे “समहसाः” शोभन-तेजस्काः^(१) हे “आदित्यासः”
 अदितेः पुत्राः ! “नो” ऽस्माकं “तुचे” पुत्राय^(२) “तुनाय” [तनो-
 तेर्लुक्^(३)] । तनोति कुलमिति तुनः पौत्रः । उकारोपजन-
 ष्छान्दसः^(४) । अत एव बह्वृचा “स्तुनाय”-इति पठन्ति ।
 तस्मै तुनाय] पौत्राय च^(५) “जीवमे^(६)” जीवनाय “द्राघीयो”
 दीर्घतमं तत् प्रसिद्धम् “आयुः” जीवितं “सु” सुष्ठु, “कृणातन”
 कुरुत ॥ ५ ॥ १६३

(१)—विवरण-नये महम इति मच्च पूजायामित्यस्य रूपम् । अतएवोक्तं तत्र
 ‘समहसः सुपूजाः कृणोत् कुरुतेत्यर्थः’ इति ।

(२)—“तुक्” इत्यपत्यं नामम् प्रथमं नैषण्ठकम् (२, १) ।

(३)—तुक् किले “तनिपत्योऽश्छन्दसि ६, ४, ९९”-इति उपधा-जीपः फलज्ज अम-
 लरश्च तच्च उकारोपजनः ।

(४)—उपजनोऽत्र वर्कं वृद्धिः, आगम इति भावः । त्वय च-वत्यथवचनं शरणम् ।

(५)—‘तनायेति धन-नाम (नै० २, १०, १६) । तस्मादिदं तादर्थ्यं अतर्ही, धनस्य
 आर्थायेत्यर्थः’ इति वि० ।

(६)—‘जीवमे’ इति ‘तमर्थे’ संज्ञे (३, ४, ९) नित्यादिना चिह्नम् ।

अथ वल्ली ।

विश्वमना ऋषिः ।

० १४ २२ ३ १२ ०१ २
वेत्याहिनिर्ऋतीनांवज्रहस्तपरिवृजम् ।

१ २ ३ १ २ ०१ २
अहरहःशुन्ध्यःपरिपदामिव ॥ ६ ॥ १६४

०१५२ ५ ५ ४ ५ १ २ १
। वेत्याहिनिर्ऋतीनाम् । वाज्रहस्तपरिवृ । जाम् ।

२ १ २ १ २ १ २ ५
अहर । हाः । शुन्ध्यःपरि । पदाइमापुइपूना ६५६

॥ २८ ॥ १६४

इदानीं ऋषिरिन्द्रं सम्बोध्याह हे “वज्रहस्त” वज्रयुक्त-
हस्तेन्द्र ! निर्ऋतीनाम्” उपद्रवकारिणां रक्षसां^(१) परिवर्जनं
(हिरवधारणे) त्वमेव “वेत्य” जानोषि । तत्र दृष्टान्तः—अह-
रहरित्यादिः । “शुन्ध्यः” (अस्मिन्नुदिते सति ब्राह्मणा आत्मीयं
कर्म कृत्वा शुद्धा भवन्तीति शोधन-हेतुत्वाच्छुध्य, रादित्यः) आ-
दित्यः “परिपदामिव” परितः पद्यमानानां यजमानानां [यहा ।

१६४ ऋग्वेदस्य ६, २, १८, ३ ।

I शुन्ध्यः साम ।

(१)—‘निर्ऋतिर्भृत्य देवता, तस्याः स्वभूतानां प्रवृत्तीनां कारणान्शिकानाम्’
इति वि० ।

अथ मन्त्रमी ।

इतिमिठञ्चटिषि ।

१२ २२ ३ २ ८ २ ० १ २   ३ २
अपामीवामपञ्चमपञ्चमपञ्चतदुर्मतिम् ।

१ २   ३ १ २ ३ १ ०
आदित्यासोयुयोतनानोअञ्चसः ॥ ७ ॥ १६५

५ २ ५ २ ५   १   २ २ १
। अपामीवामपा । स्निधाम् । अपसेधतदुर्मा२३-

०   १   १   १ २ २   २ १ ५
तीम् । आदो२त्यासा२ः । युयोतनानओवा३ओ२३४वा ।

५   ५
छापुसोईछाइ ॥ ३० ॥ १६५ ॥

परितः पततां पक्षिणां वर्जनं स्वस्थान-त्यागम्] “अहरहः”
प्रतिदिनं यथा वेति ।

उदिते सूर्ये पक्षिणः स्वस्थानं परित्यज्य सर्वतो गच्छन्ति
खलु । एवं त्वयोन्धे स्ववलेन प्रकाशमाने सति शत्रवः स्वपुराणि
त्यक्त्वा पलायन्त इत्यर्थः ॥ ६ ॥ १६४

हे “आदित्यासः” आदित्याः ! “अमीवां” रोगम् “अप-
सेधत” अस्मत्तोषगमयत । “स्निधं” बाधकं शत्रुं च अपसेधत ।

१६५. ऋग्वेदम्य ६.१.० ६.५ ।

। अपामीवम् ।

अथाष्टमी ।

वसिष्ठ ऋषिः ।

२३१ २ ०१२ ३ १२ २१ २ ३१ २

पिवाससोममिन्द्रमन्दतुवायन्ते सुषावर्च्यश्वाद्रिः ।

२ २ ३ २ २ १ २ ३ १ २

सोतुर्वाङ्मभ्या सुयतो नार्वी ॥ ८ ॥ १६६

॥ प्रथम-दशति ॥

५४

१२

१२

२

१ पिवा । सोममिन्द्रमन्दतुवा २ । यन्ते सुषावर्च-

२

१

२

१२

२

२

रिया । श्वा २३ द्रौः । सो २३ तूः । बाह्वभी ३ या ३ म् ।

१

३

५४ २

१

१२

११

११

सुया २ ता २ ३ ४ औक्षीवा । ए ३ । नार्वी २ ३ ४ ५ ॥ ३१ ॥

“दुर्मतिम्” अस्माकं दुःखस्य मन्तारञ्च अपसेधत । अपिच हे
 आदित्याः ! “नो” ऽस्मान् “अंहसः” पापात् “युयोतन”^(१) पृथ-
 क्कृत ॥ ७ ॥ १६५

१६६ उत्तरार्चिकस्य ३, १, १३, १ ऋग्वेदस्य ५, १, ५, १ =
 आरण्ये १, २, २० — ११, ३१ — ३, २५ = जहे २२, २, १ — ३ =
 जह्ये १, १० — ५, २, ३ ।

१ वैराजम् ।

(१) — ‘तप्तमप्तमयनाच (७.१, ४५)’ इति तस्य तमादेशे रूपम् ।

II ^५हाउपिबा । ^५सोममिन्द्र । ^१मा । ^२दत्तुवा ३ ।

^१दत्तुवा । ^२यन्ते ^{१२}सुषावहरिया । ^२आ१द्रो २ः । ^२आद्री २ः ।

^२सोतुर्बाह्मभ्याम् । ^२सुयता ३ः । ^१सुयता ३ः । ^१नार्वार ३४

^{५२}औहोवा । ^{३११११}ई२३४५ ॥ ३२ ॥ १६६ ॥

हे “इन्द्र !” “सोम” “पिब” । सोमः त्वां “मन्दतु” मादयतु
हे “हर्यश्वा !” “ते” त्वदर्थं “सोतुः” अभिषवकर्तुः “बाहुभ्याम्
अर्वा न” रश्मिभ्यामश्वद्वय “सुयतः” सुष्ठु परिगृहीतः^(१)
“अद्रिः”^(२) यावायं “सोम” “सुषाव” ॥ ८ ॥ १६६

इति त्रीसायवाचार्यं निरचिते साधवोद्ये-सामवेदार्थप्रकाशे छन्दोबोध्याख्याने
चतुर्थस्याध्यायस्य पञ्चम-श्लोकः ॥ ५ ॥

II सहोदैर्घतमसम् ।

(१) — ‘कथं पिबामि ?’ उच्यते — सुयतः सुष्ठु इति वि० ।

(२) — ‘अद्रिः’ प्रथमैकवचनमिदं तृतीयैकवचनस्य स्थाने द्रष्टव्यम्, अद्रिभिः अशि-
पावभिरित्यर्थः — इति वि० ।

अथ षष्ठे खण्डे—

मैषा प्रथमा ।

सौभरिऋषिः ।

३ २ ३ १२ २२ ३ १० ३ १ ९

अभ्रातव्योअनात्वमनापिरिन्द्रजनुषासनादसि ।

३ १२ ३ १ ९

युधेदापित्वमिच्छषे ॥ १ ॥ १६७

४ २

२ ४

I अभ्रातव्योपुअनातुवाम् ।

२ १२ २ १

अनापिराइन्द्रा २ ।

१

३ २

३

५

२ १२ २

ज । नुषा २ । सना ३४ पूत् । आ २३४ सी । युधेदा २-

१ २ २

३ २

पित्वमिच्छसे । युधा १ ॥ ३३ ॥ १६७ ॥

हे “इन्द्र !” त्वं “जनुषा” जन्मनैव “अभ्रातव्यः” [“व्यन् सपत्ने (४, १, १४५)”-इति व्यन् प्रत्ययः] सपत्न-रहितः “अना” अनेतृकः [“ऋतश्छन्दसि (५, ४, १५८)”-इति कपः प्रतिषेधः] अनियन्तृक इत्यर्थः । “अनापि” बन्धु-वर्जितश्च “सनादसि” चिरादेव भ्रातृ-व्यादि-वर्जितोऽसि । यत्र त्वम् “आपित्व” बान्धवम्^(१) “इच्छसे”

१६७ उत्तरार्द्धिकस्य ६, २, ४, १ = ऋग्वेदस्य ६, २, ३, ४ =

आरण्ये २, १६ = जहे ७, १० ।

I अभ्रातव्यम् ।

(१)—‘आतिथ्यम्’-इति वि० ।

अथ द्वितीया ।

सोभरिक्तृषिः ।

१६०१ २ ०१४ १४ ३२ ३१ २

योनइदमिदंपुराप्रवस्यआनिनायतमुवस्तुषे ।

१२ ३१ २० १२

सखायइन्द्रमूतये ॥ २ ॥ १६८

४४ ३

२१

२

१

I योनोच्चाउ । इदाम् । इदंपुरारश्चाउ । प्रवा ।

प्रवस्यआरश्चाइ । निना । निनायतमुवारश्चाउ ।

स्तुषाइ । सखायआरश्चाइ । द्रमूतारश्चाइ ४३इ ।

ओरश्चापुइ । डा ॥ ३४ ॥

४४ ४ २३४ ५

१४

२

२

२

१

II योनाइदमिदंपुरा । योनइदमिदा१०पूरा । प्र

वस्यआनिना । यताइमूवस्तुषाइ । निना । यताइमू-

इच्छसि तत्र “युधेत्”-युधेनैव^(१) युधं कुर्वन्नेव स्तोत्रनामर्थाय
सखा भवसीति ॥ १ ॥ १६७

१६८ ऋग्वेदस्य ६, २, २, ४ ।

I, II प्रार्थने हे ।

(१) - इच्छसि इव इवार्थः ।

१०३क,

अथ तृतीया ।

सौभरिऋषिः ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

आगन्तामारिषण्यतप्रस्थावानोमापस्थात*समन्यवः ।

१ १ २

दृठाचिद्यमयिष्णवः । ३ ॥ १६८

१ १ ५ २ १ १ २ ३ ४
१वस्तुषाद् । सखायाः । आर३द् । द्रमू३तापुयाद्-

पु३द् ॥ ३५ ॥ * १६८

“सखायः” समान-ख्याना हे ऋत्विग्यजमानाः ! “यः” इन्द्रः
 “पुरा” पूर्वम् “इदम् इदम्” दर्शनीयतया विद्यमानं “वस्यः”
 वसीयः (वसोरीयसुनीकारलोपच्छान्दसः) प्रशस्तं वसुनोऽस्मान्
 “प्राणिनाय” प्रकर्षणानीतवान् । “तसु” तमेव धनानामाने-
 तारम् इन्द्रं “वो” युष्माकं धन-लाभार्थम् “जतये” रक्षणाय च
 “स्तुषे” सौभरि रत्नं स्तौमि ॥ २ ॥ १६८

* “स्थाता”-^३स्थिराचिन्नमयिष्णवः-इति च ऋ० ।
 तस्मिन्

१६८ ऋग्वेदस्य ६:१, ३६, १ ।

* ॥ इति ग्रामे गेये दशमः प्रपाठकः ॥

४२ ५ ४

२२ १

२

१ २

I ओम् ॥ आगन्ता । मारिषण्या२३ता । प्रास्था-

२२ २ १२ २२ १ ७

१ २ २

४ ५

वानोमापस्थात् । सामन्यावा२ः । दृढाची३द्या३ । मयोवा ।

४ ५

ष्णापूर्वोद्द्याइ ॥ १ ॥ १६८

हे “प्रस्थावानः” प्रस्थातारः प्रगन्तारो^(१) “मरुतः” !
 “आगन्त” अस्मानागच्छन्त । “मारिषण्यत”^(२) अनागमनेन
 नोऽस्मान्मा हिंसिषत । हे “सामन्यवः” समान-तेजस्ताः
 समान क्रोधाः ! वा “दृढाचित्”^(३) दृढान्यपि पर्वतादीनि
 हे “यमयिष्णावः” नियमयितृत्वशीलाः ! नियमयितारः !
 “मापस्थात” अस्मत्तोन्मत्र मातिष्ठत अस्मास्वेवावतिष्ठध्व-
 मित्यर्थः ॥ ३ ॥ १६८

I वृहत्कम् ।

(१)—‘शतू कामपरि युद्धार्थं गन्ता इत्यर्थः’ इति वि० ।

(२)—“दुरस्युर्द्विषण्यवृषण्यतिरिपण्यति (७.४.२६)” इति सिद्धम् ।

(३)—इह विच्छब्दोऽप्यर्थः । “चिदित्येषोऽमेककर्मा” इत्यादि नं० १.४ ।

अथ चतुर्थी ।

सौभरिऋषिः ।

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

आयाह्वयमिन्दवे*श्वपतेगोपतउर्वरापते ।

१ २

सोमः सोमपते पिब ॥ ४ ॥ १७०

।

४ २ ५ २ ४

२ १

२

२

१

[आयाही । अयमिन्दवे । श्वपार३ताइ । गोप-

२

१ २

३ २ २

१ २

तउ । वीरा१पाता२३४इ । सोमा३म् । सोमा२३ ।

१

३

५ २ २

२

५

. पार२ता२३४ओहोवा । पौर३४वा ॥ २ ॥

४ २ ५ २ ४

२

१

२

२

१

२ २ १ २

।। आयाह्विया । या३माइन्दा३वे । आश्वपतेगो-

२ २

१

०

२

२

२

१

पते । ऊ । वीरा२३हा३इ । पा३ताइ । सो२३४मः

* “याहीमइन्दवो” इति ऋग्वेदीय-पाठः ।

अथ पञ्चमी ।

सोमरिऋषिः* ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२

त्वया हस्विद्य, जावयं प्रतिश्वसन्तं वृषभब्रुवीर्माह ।

५ १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
 हाइ । सो । म । पतेइचाइइ । पार३४इवा । एहि-
 ५ ४
 याईचा । चोपुइ । डा ॥ ३ ॥

५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २०
 III आया३छयमिन्दाईवाइ । अश्वापा१ता २इ । गो
 २ १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २०
 पाताऊइ । वरा२पा२३४ताइ । सोम॑सोमा३१ । प-
 १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २०
 ताइ । पिबा३ओ२३४वा । ऊ२३४पा । ऊपा ॥ ४ ॥ १७०

“अश्वपते” अश्वानां स्वामिन् ! “गोपते” गवां पालयितः “उर्व-
 रापते” सर्व-शस्याढ्या भूमिरुर्वरा तस्याः पते हे इन्द्र ! “इन्द्रवे”
 दीप्ताय तुभ्यम् (अयं सोमोभिषुत इति शेषः) तस्माद् “आयाहि”
 सोमं प्रत्यागच्छ, आगत्य “सोमपते” हे इन्द्र ! “सोम”
 “पिब” ॥ ४ ॥ १७०

* “प्रयोगोनाम ऋषिः”-इति वि० ।

I, II, III 'मौयवमानि त्रीणि ।

२ १२ २२ ११ २

संस्थेजनस्यगोमतः ॥ ५ ॥ १७१

५ २

I त्वया ह स्वीत् ।

१ २ १

यूजावयम् ।

१ ०

प्रातिश्वासा २ ।

१ २

तंवृषभ ।

१ २

ब्रूवीमश्माह्वर३४इ ।

३ २

संस्थार३इ ।

१ २

जानस्य-

१

गोर३४वा ।

५

मार३४ताः ॥ ५ ॥ १७१

३

५

“वृषभ” वर्धितः ! हे इन्द्र ! “गोमतः” गवादि-युक्तस्य जनस्य
 “संस्थे” स्थाने युडे^(१) “श्वसन्तम्” अस्मान् प्रति क्रोधातिश-
 येन श्वास-कारिणं शत्रुं “युजा”^(२) सहायेन “त्वया ह स्वीत्”
 त्वयैव खलु^(३) वयं “प्रति ब्रूवीमहि” प्रतिवचनं कुर्मः निराकरि-
 ष्यामइत्यर्थः ॥ ५ ॥ १७१

१७१ ऋग्वेदस्य ६, २, २, १ = यजुर्वेदस्य ३१, ६ ।

I धेनुसाम ।

(१) —‘सन्निधत्ते यव योद्धारः स संस्थः सङ्ग्रामः, तस्मिन् संस्थे’-इति वि० ।

(२) —युज्यत इति युक् सहायः, तेन युजा ।

(३) —स्निदर्थः खल्विति । ‘स्निदिनि पदपूरणः’ इति वि० ।

अथ षष्ठोः ।

१ २   क ३ २२ ३ २३ १ २
गावश्चिद्वासमन्यवः सजात्येनमरुतः*सबन्धवः ।

३ १ २ ३ १ २ ३ २
रिद्धतेः‡ककुभोमिथः ॥ ६ ॥ १७२

५ २   २   ५   २ २ १ २
I गावश्चिद्वासमन्यवाः ।   सजात्येनमरुतःसबन्ध-

१   २ १ २   २   २   १   २   ४ ५
वारश्चोद् ।   रिद्धतेकाकूभो ।   मिथा ।   औश्चोवा ।

४
होपुद् ।   डा ॥ ६ ॥ १७२

“समन्यवः” समान-तेजस्काः समान-क्रोधा वा हे मरुतः !
“गावश्चित्” गावश्च युष्मन्मातृभूताः^(१) “सजात्येन” समान-जाति-

* ‘माकतीयमृग् । सौभरेरार्षम्’-इति वि० ।

† “मरुतः”-इति ।   ‡ “रिद्धते”-इति च

ऋग्वेदे स्वरभेदेन पठ्यते ।

१७२ ऋग्वेदस्य ६, १, ४०, १ ।

I सवैशीयम् ।

(१)—‘गो शब्देनायं आदित्यरश्मय उच्यते । विश्वस्य उपमायाम् । आदित्य-
रश्मय इव, ● ● ●, आदित्यरश्मय इव सर्वे मदीप्ता इत्यर्थः’-इति वि० । “गावः”-इति
रश्मिनामसु तृतीयं ऋषयः कुरु (१, ४) ।

अथ सप्तमी ।

द्वयोर्नृभेधऋषिः ।

१ ० १ १ २ ३ १ २ ३ १ २

तन्नइन्द्राभरञ्चो जो नृमण्यशतक्रतोविचर्षणे ।

त्वेन एकस्माद्भजत इति^(१) एवं “सबन्धवः” समान-बन्धुकाः सत्यः
“ककुभो” दिशः^(२) प्राच्यादि-दिग्भागान् प्राप्य “मिथः” परस्परं
“रिहते” लिहन्ति (घेति पूरकः ॥ ६ ॥ १७२

* “नृभेधस आर्षम्”-इति वि० ।

† “भरञ्चो जो”-इति ऋग्वेदीय-पाठः, सायणीयोत्तर-
भाष्ये च ।

(१)—‘सर्वेषां कथं समानजातित्वम्? एकस्मात् पृष्ठैः सकाशाज्जायमानत्वात्’-
इति वि० ।

(३)—‘ककुभः प्रधानभूताः, आदित्यरश्मयः, * १, अथवा ककुभो दिशः, दिक्-
शब्देनात्र दिशासिद्धौ यजमानास्तस्यैव, तान् आस्रादयन्ति उपजीवकीत्यर्थः ।
कथमपजीवन्ति? उच्यते—मिथः सन्धत्ता इत्यर्थः । अथवा गाव एव समन्वयो
दोषाः, सजात्यः सपत्न्याः पुत्र-पौत्र-भ्रात्रादि-सहिताः’-इति वि० ।

(४)—अत्र विवरणकृतं—‘आ-इत्युपसर्गबुद्धे भरेत्यास्मात् सदुक्तव्यते, आभर ।
वीर पुत्रम् । कीदृशं पुत्रम्? पृतनासहं पृतना इति सङ्ग्राम-नाम, तस्मिन् शत्रूणां
अभिभवितार इत्यर्थः’-इति ।

३ १ २ ३ १ २
आवीरंपृतनासद्धम्* ॥ ७ ॥ १७३

४ ५ ४ २ १ २ २ १ २ २ १
I त्वन्नई । द्रआभार३रा । ओजीनृम्णम् । शत-
२ १ २ ३ ५ १ २ २ २ १
क्रता३उ । वीचर्षा२३४णाइ । आवीरंपा३हा३ । तार-
३ ५ २ २ ३ ५
ना२३४ओहोवा । सार३४हाम् ॥ ७ ॥

४ ५ ४ १ २ २ १ २ २ १
II त्वन्नइन्द्रा । आभार३रा । ओजीनृम्णम् । शत-
२ १ २ ३ ५ ५ १ २ २ ३ २
क्रता३उ । वीचर्षा२३४णाइ । आवीरा२३मा । तना-
२ १ ४ ५ ४
सहाम् । औ२३होवा । हो५इ । डा ॥ ८ ॥ १७३

हे “गतक्रतो” बहु-कर्मन् ! “विचर्षणे” विविध-द्रष्टरिन्द्र !
“त्व” “नो” ऽस्मभ्यम् “ओजी” बलं “नृम्ण” धनञ्च “आ भर”

* “पृतनाषद्धम्”-इति ऋग्वेदीयः पाठः ।

१७३ उत्तराश्विकस्य ४,२,१३,१ = ऋग्वेदस्य ६,७,२,४ =
जहे ४,१८ ।

I, II आभरे हे ।

१०४क,

अथाष्टमो ।

क २२   ३ १ २ ३   १   २ ३ १ २   ३ १ २
अधाहीन्द्रगिर्वणउपत्वाकामईमहेससृग्महे* ।

३ २ ३ १ २   ३ १ २
उदेवग्मन्त^१ उदभिः ॥ ८ ॥ १७४

४ ५ २   ४   २ १   २   १ २ २ २   २ २
I अधाहिया । द्रगिर्वा२३णाः । उपत्वाका । मई-

२   १   २   १   १   २
मा२३हाइ । ससृग्मा२३हाइ । ऊदे२ । वग्मा२३ताः ।

१   २   ४   ४
उदा२३भाइः । इडा५भीः । होपुइ । डा ॥ ८ ॥

५ २ २   ५   १ २ २ २   १ २
II अधाहीन्द्रगिर्वा३णाः । ऊपत्वाका । माई१मा-

आहर । “वीर” वीर्योपेतं “पृतनासहं” सेनानामभिभवितारं
त्वाम् “आ” ह्वयामह इति शेषः^(१) ॥ ७ ॥ १७३

* “कामान्महःससृज्महे”-इति ऋग्वेदीय-पाठः ।

१ “उदेवयन्त”-इति ऋग्वेदीय-सायणीयोत्तरभाष्ये च ।

१७४ उत्तरार्चिकस्य १, १, २३, १ = ऋग्वेदस्य ६, ७, २, १ =
ऊहे १, १७, = १०, २, ८ ।

हा^{१ ७}२इ । साष्टमाहा^{१ २}२इ । ऊदौ^{४ ५}वाग्मा२३ । तओवा ।

दापु^{४ ५}भोईहाइ ॥ १० ॥

III अधाहीन्द्रगिर्वणाईण । उपत्वाका । माई^{५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२}१मा-

हा^{० १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२}३इ । साष्टमा^{० १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२}२३४हाइ । उदौ^{० १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२}३हा३ । वा^{० १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२}३हा३ ।

मा^{१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १०० १०१ १०२ १०३ १०४ १०५ १०६ १०७ १०८ १०९ ११० १११ ११२ ११३ ११४ ११५ ११६ ११७ ११८ ११९ १२० १२१ १२२ १२३ १२४ १२५ १२६ १२७ १२८ १२९ १३० १३१ १३२ १३३ १३४ १३५ १३६ १३७ १३८ १३९ १४० १४१ १४२ १४३ १४४ १४५ १४६ १४७ १४८ १४९ १५० १५१ १५२ १५३ १५४ १५५ १५६ १५७ १५८ १५९ १६० १६१ १६२ १६३ १६४ १६५ १६६ १६७ १६८ १६९ १७० १७१ १७२ १७३ १७४ १७५ १७६ १७७ १७८ १७९ १८० १८१ १८२ १८३ १८४ १८५ १८६ १८७ १८८ १८९ १९० १९१ १९२ १९३ १९४ १९५ १९६ १९७ १९८ १९९ २०० २०१ २०२ २०३ २०४ २०५ २०६ २०७ २०८ २०९ २१० २११ २१२ २१३ २१४ २१५ २१६ २१७ २१८ २१९ २२० २२१ २२२ २२३ २२४ २२५ २२६ २२७ २२८ २२९ २३० २३१ २३२ २३३ २३४ २३५ २३६ २३७ २३८ २३९ २४० २४१ २४२ २४३ २४४ २४५ २४६ २४७ २४८ २४९ २५० २५१ २५२ २५३ २५४ २५५ २५६ २५७ २५८ २५९ २६० २६१ २६२ २६३ २६४ २६५ २६६ २६७ २६८ २६९ २७० २७१ २७२ २७३ २७४ २७५ २७६ २७७ २७८ २७९ २८० २८१ २८२ २८३ २८४ २८५ २८६ २८७ २८८ २८९ २९० २९१ २९२ २९३ २९४ २९५ २९६ २९७ २९८ २९९ ३०० ३०१ ३०२ ३०३ ३०४ ३०५ ३०६ ३०७ ३०८ ३०९ ३१० ३११ ३१२ ३१३ ३१४ ३१५ ३१६ ३१७ ३१८ ३१९ ३२० ३२१ ३२२ ३२३ ३२४ ३२५ ३२६ ३२७ ३२८ ३२९ ३३० ३३१ ३३२ ३३३ ३३४ ३३५ ३३६ ३३७ ३३८ ३३९ ३४० ३४१ ३४२ ३४३ ३४४ ३४५ ३४६ ३४७ ३४८ ३४९ ३५० ३५१ ३५२ ३५३ ३५४ ३५५ ३५६ ३५७ ३५८ ३५९ ३६० ३६१ ३६२ ३६३ ३६४ ३६५ ३६६ ३६७ ३६८ ३६९ ३७० ३७१ ३७२ ३७३ ३७४ ३७५ ३७६ ३७७ ३७८ ३७९ ३८० ३८१ ३८२ ३८३ ३८४ ३८५ ३८६ ३८७ ३८८ ३८९ ३९० ३९१ ३९२ ३९३ ३९४ ३९५ ३९६ ३९७ ३९८ ३९९ ४०० ४०१ ४०२ ४०३ ४०४ ४०५ ४०६ ४०७ ४०८ ४०९ ४१० ४११ ४१२ ४१३ ४१४ ४१५ ४१६ ४१७ ४१८ ४१९ ४२० ४२१ ४२२ ४२३ ४२४ ४२५ ४२६ ४२७ ४२८ ४२९ ४३० ४३१ ४३२ ४३३ ४३४ ४३५ ४३६ ४३७ ४३८ ४३९ ४४० ४४१ ४४२ ४४३ ४४४ ४४५ ४४६ ४४७ ४४८ ४४९ ४५० ४५१ ४५२ ४५३ ४५४ ४५५ ४५६ ४५७ ४५८ ४५९ ४६० ४६१ ४६२ ४६३ ४६४ ४६५ ४६६ ४६७ ४६८ ४६९ ४७० ४७१ ४७२ ४७३ ४७४ ४७५ ४७६ ४७७ ४७८ ४७९ ४८० ४८१ ४८२ ४८३ ४८४ ४८५ ४८६ ४८७ ४८८ ४८९ ४९० ४९१ ४९२ ४९३ ४९४ ४९५ ४९६ ४९७ ४९८ ४९९ ५०० ५०१ ५०२ ५०३ ५०४ ५०५ ५०६ ५०७ ५०८ ५०९ ५१० ५११ ५१२ ५१३ ५१४ ५१५ ५१६ ५१७ ५१८ ५१९ ५२० ५२१ ५२२ ५२३ ५२४ ५२५ ५२६ ५२७ ५२८ ५२९ ५३० ५३१ ५३२ ५३३ ५३४ ५३५ ५३६ ५३७ ५३८ ५३९ ५४० ५४१ ५४२ ५४३ ५४४ ५४५ ५४६ ५४७ ५४८ ५४९ ५५० ५५१ ५५२ ५५३ ५५४ ५५५ ५५६ ५५७ ५५८ ५५९ ५६० ५६१ ५६२ ५६३ ५६४ ५६५ ५६६ ५६७ ५६८ ५६९ ५७० ५७१ ५७२ ५७३ ५७४ ५७५ ५७६ ५७७ ५७८ ५७९ ५८० ५८१ ५८२ ५८३ ५८४ ५८५ ५८६ ५८७ ५८८ ५८९ ५९० ५९१ ५९२ ५९३ ५९४ ५९५ ५९६ ५९७ ५९८ ५९९ ६०० ६०१ ६०२ ६०३ ६०४ ६०५ ६०६ ६०७ ६०८ ६०९ ६१० ६११ ६१२ ६१३ ६१४ ६१५ ६१६ ६१७ ६१८ ६१९ ६२० ६२१ ६२२ ६२३ ६२४ ६२५ ६२६ ६२७ ६२८ ६२९ ६३० ६३१ ६३२ ६३३ ६३४ ६३५ ६३६ ६३७ ६३८ ६३९ ६४० ६४१ ६४२ ६४३ ६४४ ६४५ ६४६ ६४७ ६४८ ६४९ ६५० ६५१ ६५२ ६५३ ६५४ ६५५ ६५६ ६५७ ६५८ ६५९ ६६० ६६१ ६६२ ६६३ ६६४ ६६५ ६६६ ६६७ ६६८ ६६९ ६७० ६७१ ६७२ ६७३ ६७४ ६७५ ६७६ ६७७ ६७८ ६७९ ६८० ६८१ ६८२ ६८३ ६८४ ६८५ ६८६ ६८७ ६८८ ६८९ ६९० ६९१ ६९२ ६९३ ६९४ ६९५ ६९६ ६९७ ६९८ ६९९ ७०० ७०१ ७०२ ७०३ ७०४ ७०५ ७०६ ७०७ ७०८ ७०९ ७१० ७११ ७१२ ७१३ ७१४ ७१५ ७१६ ७१७ ७१८ ७१९ ७२० ७२१ ७२२ ७२३ ७२४ ७२५ ७२६ ७२७ ७२८ ७२९ ७३० ७३१ ७३२ ७३३ ७३४ ७३५ ७३६ ७३७ ७३८ ७३९ ७४० ७४१ ७४२ ७४३ ७४४ ७४५ ७४६ ७४७ ७४८ ७४९ ७५० ७५१ ७५२ ७५३ ७५४ ७५५ ७५६ ७५७ ७५८ ७५९ ७६० ७६१ ७६२ ७६३ ७६४ ७६५ ७६६ ७६७ ७६८ ७६९ ७७० ७७१ ७७२ ७७३ ७७४ ७७५ ७७६ ७७७ ७७८ ७७९ ७८० ७८१ ७८२ ७८३ ७८४ ७८५ ७८६ ७८७ ७८८ ७८९ ७९० ७९१ ७९२ ७९३ ७९४ ७९५ ७९६ ७९७ ७९८ ७९९ ८०० ८०१ ८०२ ८०३ ८०४ ८०५ ८०६ ८०७ ८०८ ८०९ ८१० ८११ ८१२ ८१३ ८१४ ८१५ ८१६ ८१७ ८१८ ८१९ ८२० ८२१ ८२२ ८२३ ८२४ ८२५ ८२६ ८२७ ८२८ ८२९ ८३० ८३१ ८३२ ८३३ ८३४ ८३५ ८३६ ८३७ ८३८ ८३९ ८४० ८४१ ८४२ ८४३ ८४४ ८४५ ८४६ ८४७ ८४८ ८४९ ८५० ८५१ ८५२ ८५३ ८५४ ८५५ ८५६ ८५७ ८५८ ८५९ ८६० ८६१ ८६२ ८६३ ८६४ ८६५ ८६६ ८६७ ८६८ ८६९ ८७० ८७१ ८७२ ८७३ ८७४ ८७५ ८७६ ८७७ ८७८ ८७९ ८८० ८८१ ८८२ ८८३ ८८४ ८८५ ८८६ ८८७ ८८८ ८८९ ८९० ८९१ ८९२ ८९३ ८९४ ८९५ ८९६ ८९७ ८९८ ८९९ ९०० ९०१ ९०२ ९०३ ९०४ ९०५ ९०६ ९०७ ९०८ ९०९ ९१० ९११ ९१२ ९१३ ९१४ ९१५ ९१६ ९१७ ९१८ ९१९ ९२० ९२१ ९२२ ९२३ ९२४ ९२५ ९२६ ९२७ ९२८ ९२९ ९३० ९३१ ९३२ ९३३ ९३४ ९३५ ९३६ ९३७ ९३८ ९३९ ९४० ९४१ ९४२ ९४३ ९४४ ९४५ ९४६ ९४७ ९४८ ९४९ ९५० ९५१ ९५२ ९५३ ९५४ ९५५ ९५६ ९५७ ९५८ ९५९ ९६० ९६१ ९६२ ९६३ ९६४ ९६५ ९६६ ९६७ ९६८ ९६९ ९७० ९७१ ९७२ ९७३ ९७४ ९७५ ९७६ ९७७ ९७८ ९७९ ९८० ९८१ ९८२ ९८३ ९८४ ९८५ ९८६ ९८७ ९८८ ९८९ ९९० ९९१ ९९२ ९९३ ९९४ ९९५ ९९६ ९९७ ९९८ ९९९ १०००}१मा-

हे “गीर्वण” गंभिर्वननोयेन्द्र । “अधा हि”^(१) सम्प्रति
“त्वा” त्वां “कामां” काम्ये निमित्ते । [यहा । काम इति
मुपां सु(७, १, ३८) कामान्^(२)] “ईमहे” याचामहे^(३) । किञ्च ।
याचमानाः सन्तः “उपससम्भहे” उप सृजामः स्तुतिभि
स्त्वां संयोजयाम इत्यर्थः ॥ तत्र दृष्टान्तमाह—“उदेव” यथो-

I, II, III एषिराणि त्रीणि ।

(१) —“अध इत्यथ पदप्रकरणः । होत्यथ हेतो इति वि० ।”

(२) —“कामः प्रथमैकवचनं सिद्धं द्वितीयैकवचनस्य ध्यानं दृष्टव्यम्, काम - काम-
शब्दे नात्र काम्यमानत्वात् धनसंयत्ते कामं धनम् इति वि० ।

(३) —“ईमहे” इति यावां कामस्य प्रथमं नमस्कृत्य काम ए १० ।

अथ नवमी ।

द्वयोः सौभरिः ।

१ २ ३ ४ ५ ६ १ २ ३ ४ ५ ६ १ २ ३ ४ ५
सीदन्तस्ते वयोयथा* गोश्रीतेमधौमदिरिविवक्षणे ।

३ १२ ५४
अभित्वामिन्द्रनोनुमः ॥ ८ ॥ १७५

२ ५ ४ ४ ५ ५ ५ १ १ १
। सा३४इ । दन्तस्तेव । योयाइथा । गोश्राइतेम ।

५ १ २ ४ ५ ६ १ १ १ १ २ १ २
धौमदिराइ । वा३इवक्ष । णार३४५इ । अभित्वामा-

२ ४ २ ३ १ १ १ १
इन्द्रा३नो३ । नू३४५ । मा३३४५ः ॥ १२ ॥

दत्तेन “गमन्तो”^(४) गच्छतः पुरायाः “उदभिः” अञ्जलिना उत्-
तिप्यादकैः समीपस्थान् क्रोडार्थं संसृजन्ति तद्वदित्यर्थः ।

“संसृजमचे”-इति बहुचाः पठन्ति ॥ ८ ॥ १७४

* “यथा”-इति ऋग्वेदीयः ; स्वरे भेदः ।

१७५ ऋग्वेदस्य ६, २, १, ५ ।

(४) -“इन्द्रस्य भयथा (३.५.११०)”-इति सिद्धम् ।

३२ ४ ५ ४ ४ ५   ३२   १   ४ ५ ४ ५ ४
II मीदन्तस्तेवयः । यथा३ । गो२३४ । श्रौतेमधौम-

४ ५ ५   ३२   २   १   ५   ३ २
दिरा३ । विवा३ । चा३ । क्षा२३४णा३ । अभी३ ।

२   १   ५   ३ २   १   ५   ५
हो३३ । त्वा२३४मौ । द्रुने३ । नू२३४माः । उ-

५
ह्वा३३हाउ । वा ॥ १३ ॥ १७५

हे “इन्द्र !” “गोश्रौते” (श्रीञ् पाके । गोर्विकारी दधि पयस गोशब्देनाच्यते । तेन) दध्ना पयसा च श्रौते मिश्रिते “मदिरे” मदकरे “विवक्षणे”^(१) रूर्ग प्रापण गौले त्वदीये “मधौ” सोमे “सीदन्तो” निवसन्तः । सद्ने दृष्टान्तः “वयो- यथा पक्षिणी यद्वा एकत्र सङ्गोभय तिष्ठन्ति तद्वत् सीदन्तो वयं “त्वाम्” “अभि” आभिमख्येन “नोनुमः” पुनः पुनः भृशं वा स्त,मः ॥ ८ ॥ १७५

I.II मीदन्तीये द्वे ।

• (१)—“वक्तुमिच्छते” इति वि० ।

अथ दशमो ।

३ २ ३ १ २   २ २ ३   २ १ २   २ १ २
 वयमुत्वामपूर्व्यस्थूरन्नकच्चिद्भरन्तोवस्यवः ।

१ २ २ १   २
 वज्रिच्चित्रं हवामहे ॥ १० ॥ १७६

॥ द्वितीय-दशति ॥

५   ३ २ ४ ३ ४ ५   २ १ १   ७
 । वयमुत्वामपूर्विया । स्थूरन्नकच्चिद्भरन्तवस्यावा

५   ३ २   १   ४   २
 २३४ । वज्रिन् । चित्राश्म । हारश्वाश् । माश्वा

५
 होईचाइ ॥ १४ ॥

५ ४ ५ ४ ५ ४ ५   ४ ४   ५   ७ ५   २
 ॥ वयमुत्वामपूर्व्यस्थूरन्नकच्चिद्भरन्तः । ओवा । हार-
 २   २ १ १   १ १ १ १   २   २   ३   २ १ १
 चाइ । अवस्यावारश्वाः । हारचाइ । वज्रिच्चित्रा-

* "वाजेचित्रं" इति ऋ० सायणीयोत्तरभाष्ये च ।

१७६ उत्तरार्द्धिकस्य १, १. २२, १ = ऋग्वेदस्य ६, २, १, १
 = ऊहे १. १८-२१, १० ।

I पक्यसाम ।

II सोमरम् ।

१११   २   ३   ४   ५
 ३४५म् । हा३हाइ । हवा३ । मार३४हाइ । उह

५
 वार्हाउ । वा ॥ १५ ॥ १७६

हे “वज्रिन्” वज्र-युक्त ! “अपूर्व्य” त्रिषु सवनेषु प्रादुर्भूत-
 त्वादभिनव ! “भरन्तः” सोम-लक्षणे रत्नस्त्वां पोषयन्तो वयं
 “चित्” चायनीयं विविधरूपं वा “त्वाम्” त्वामेव “अवस्यवः”
 अवां रक्षणमात्मनश्च्छन्तः सन्तः “हवामहे” त्वामाह्वयामः
 तत्र दृष्टान्तः—“स्थूरं न” (१) यथा भरन्तो व्रीह्यादिभिर्गृहं
 पूरयन्ता जनाः “स्थूरं” स्थूलं गुणाधिकं “कञ्चित्” कञ्चिन्मानवं
 यथा ह्वयन्ति तद्वत् ॥ १० ॥ १७६

इति श्रीसायणाचार्ये विरचिते साधवर्धनं सामवेदाय प्रकाशे कन्दोपनिषद्भाष्ये

चतुर्थस्याध्यायस्य षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

॥ इत्यौषिहं काकुभम् ॥

स्वादोरिष्टादशस्वृक्षं चरमा नतमित्यमौ ।

उपरिष्टाद्दृष्ट्यान्नाताः सप्तदश पङ्क्तयः (क) ॥

(१)—“स्थूरं” इत्यत्र वचनः—इति विवरणकारः । अत्र सत “स्थूरं” इति
 पाठः ।

(क)—“स्वादोरिष्टा”-इति तृतीयदशदाश्व्य “नतमंहो”-इति चतुर्थदशत्यन्ति-
 भान्ता अपिष्टादश ऋचः, नतव “नतम्” इति अष्टौ अन्तिमा ऋक् उपरिष्टाद्दृष्टता-

चन्द्रमानतमित्येते वैश्वदेव्यौ(ख) प्रतीत्यसौ ।
 आश्विनी(ग) तिस्रआग्नेय्यआतिअग्नइधीमहि ॥
 आग्नीं नाग्नीन्तमित्येता(घ)महेनोअय चौषसी ।
 सौमी भद्रन्नइत्येषा(च) शिष्टाऐन्द्राउदोरिताः(ङ) ॥

तत्र सप्तमे खण्डे —

मेषा प्रथमा ।

आदितोगोतमोनामऋषिः सम्परिकीर्त्तितः ।

३ २ ६ १ २ ३ २३ १ २ क २२
 स्वादोरित्याविषूवतोमधोः*पिबन्तिगौर्यः ।

* “मध्वः” इति ऋग्वेदीय-पाठः ।

इन्द्रस्का । अपराः सप्तदश ऋचः पँक्तयः पँक्ति इन्द्रस्काः । इति इन्द्रः-सङ्केतः ।

(ख) — “चन्द्रमा” इति नवमी. “नतम्” इति अष्टादशी एते ऋचौ वैश्वदेव्यं
 अनयोः विश्वं देया देवताः ।

(ग) — “प्रतिप्रियतम” — अग्नौ दशमी ऋक् आश्विनी अश्वि देवताका ।

(घ) — “आतिअग्नइधीमहि” इति एकादशी, “आग्निं न” इति द्वादशी, “आग्नि
 न्तम्” इति सप्तदशी एताः तिस्र ऋचः याग्रेय्यः ।

(ङ) — “महेनो अय” इति त्रयोदशी ऋक् चौषसी उपोदेवताका ।

(च) — “भद्रं नो” इति चतुर्दशी इयम् सौमी सोम-देवताका ।

(ङ) — शिष्टाः दश ऋचः ऐन्द्राः इन्द्राः-देवताकाः उदोरिताः मन्त्रदृष्टिभिरित्यर्थः ।
 — इति दैवत-सङ्केतः ।

३२ २२ ३ १ ३ २ २ १ २ २ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

याइन्द्रेण सयावरीवष्णामदन्तिशोभथा*वस्वीरनुस्वराज्य-

म् ॥ १ ॥ १७७

४२ ३२ ४ २२ ४४२ २२ १ ५२

। स्वादोरित्थाविषू । वता३ः । मार३४ । धीःपि-

२ ४ ५ १२ २ २ २ १ २ २ २

बन्तिगौ । रियाः । याइन्द्रेण सयावार३रौः । वृष्णा-

१२ १२ २ १ २ १ २ २

मद । तिशोभार३था । वस्वाइरा१नृ२ । स्वाराजियम् ।

१ २ १

इडा२३भा३४३ । ओ२३४५इ । डा ॥ १६ ॥ १७७

“स्वादोः” स्वादुभूतस्य रस-युक्तस्य “इत्था विषूवतः” इत्थमनेन प्रकारेण सर्वेषु यज्ञेषु व्याप्तियुक्तस्य^(१) “मधोः” मधुर-रसस्य सोमस्य (“क्रियायज्ञं कर्त्तव्यमिति” कर्मणः सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थ्ये षष्ठी) एवं विधं सोमं “गौर्यो” गौरवर्णा गावः

* “शोभसे”-इति च ऋ० ।

१७७ उत्तराच्चिकस्य ३, २, १५. १ = ऋग्वेदस्य १, ६, ६, ५ =
आरण्ये १, २, २१—२, ८, १०—३, १५—१७—१८ ।

। यामम् ।

(१).—विषूवत इति विप्लव्याप्राप्तित्यस्य (भा० ३०) ।

१०५क,

अथ द्वितीया ।

३ १७ ३ २७ ३ १ २ ३ २ ३ १ ७

इत्याहिसोमइन्मदोब्रह्म*चकारवर्द्धनम् ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ २ ३ २ ३ १ २ ३
शविष्ठवजिन्नेजमापृथिव्यानिःशशाअहिमर्चन्ननुस्व-

१ २

राज्यम् ॥ २ ॥ १७८

५ २ २ १ २ १ २ १ २ २ १

। इत्याहिसो । मइन्मा२३दाः । ब्रह्मचका । रवर्द्धा-

२ १ २ १ २ १ २ १ २ १ २
२३नाम् । शविष्ठव । जिन्नोजा२३सा । पृथिव्यानिः-

“पिबन्ति” । या गावः “वृणा” कामाभिवर्षकेण्ड्रेण “सया-
वरोः” सह गच्छन्त्यः सत्यः “मदन्ति” हृष्टा भवन्ति । ताः
“इन्द्रपोतस्य” सोमस्यावशेषं पिबन्तोत्यर्थः । “शोभन्ताः” [वचन-
व्यत्ययः (३, १, ८५)] इन्द्रेण सह शोभन्ते । “वस्वीः” पयः-प्रदानेन
निवास-कारिण्यः^(१) ता गावः “स्वराज्यं” स्वस्य स्वकीयस्येन्द्रस्य
यद्राज्यं राजत्वन्तदु “अनु” लक्ष्य अवस्थिता इत्यर्थः ॥ १ ॥ १७७

* “मदेब्रह्मा”-इति ऋ० ।

१७८ उत्तरार्चिकस्य १, ५, २६, १ । आभुपम १५-७० भू-^१

(१)—‘वसिति धनं नाम (नि० २, १०. १५) धनवन्त्यः’ इति त्रि० ।

अथ तृतीया* ।

१६ १ २ ३ १२ ३ १४ २२

इन्द्रो मदाय वावृधेश्वसेवृत्रहानृभिः ।

२८ २ २ २ २ २ १२ २२ ३ १४ २४ २ १ २

तमिन्महन्स्वाजिषूतिमर्भेह्वामहेस्वाजेषुप्रनो-

विषत् ॥ ३ ॥ १७८

सकाशात्^(५) “अहिम्” आगत्य हन्तारं वृत्रं^(६) “निःशशाः”
 निःशेषेण शशाः^(७) मा बधस्वेति शासनं कृत्वा पृथिव्याः सका
 शान्निरगमय इत्यर्थः । किं कुर्वन् ? “स्वराज्यं” स्वस्य राज्यं
 राजत्वम् “अनु” लक्ष्य “अर्चन्” पूजयन् स्वस्वामित्वं प्रकटय-
 न्नित्यर्थः ॥ २ ॥ १७८

* ‘गौतमस्यार्धम्’ इति वि० ।

“पूते”-इति ऋग्वेदीयः पाठः, उत्तरायण्योय-सायण-
 धृतयः ।

१७८ उत्तरार्चिकस्य ३, २, १४, १—ऋग्वेदस्य १, ६, १, १ =
 आरण्यके ३, १८ = ऊहे १८, २, ४ = ऊह्ये १, १२—१३ ।

निर्दिशति—गौतम-नामा ब्राह्मणः चकार करोति ; किं ? सामर्थ्यात् लोचनं
 इति वि० ।

(५)—‘पृथिवीत्यन्तरिक्ष-नाम, अन्तरिक्षात्’ इति वि० । “पृथिवी”-इति अन्त-
 रिक्ष-नामस्तु नवमं नैघण्टु कम् (१.३) ।

(६)—‘अहिम् भेषम्, हृष्टिमित्यर्थः’ इति स्पष्टम् वि० । “अहिः”-इति भेष-
 नामस्तु एकविंशतितमं नैघण्टु कम् (१.१०) ।

(७)—‘शशः अतगती’ भा० प०—इत्यस्य रूपम्, अन्तर्गतं तस्य ण्यथेः ।

२ ४ २ ४ ४ २ २
I इन्द्रोमदायवा३ । वाद्वाइ । शवसेवृत्रहा३ ।

४ २ ४ ४ १ २ २
नभीः । तमिन्महत्सवा३ । जाइपू । ऊतिमर्भेहवा३ ।

४ ४ ४ ४ १ २ १ ४ ४ ४
माहाइ । मावा । जाइपुप्रनो३३वा । वापुइषोइहाइ

॥ १८ ॥

४ ४ ४ ४ १ २ २ १ २
II इन्द्रोमदापुयवावृधाइ । शवसेवृ । चहानृभी-

४ २ ३ ४ ४ ४ ४
३४ः । ताम् । इन्माहा२३४त्सवाइ । हाउ । जाइपू ।

१ २ २ २ ४ ४ ४ १ २ १
ऊतिमर्भेहवा१ । माइहाइ । मावा । जाइपुप्रनो२३

४ ४ ४
४वा । वापुइषोइहाइ ॥ २० ॥

४ ४ ४ ४ १ २ २ १ २
III इन्द्रोमहापुयवावृधाइ । शवसेवृ । चहा २नृभि ।

१ २ २ ४ १ १ १ १ १ १ १ १
आऔइहो । औहोवा२३४५ । च२३४५ । तमिन्म-

I, II आभीके हे ।

३ १ २ १ २ १ १ १ १ १
ह । त्सुवा रजिषु । आऔश्चो । औचोवार३४५ ।

३ १ १ १ १ २ २ १ २ २ १ २ २
हृ२३४५ । ऊतिमर्भे । ह्वारमचे । आऔश्चो ।

२ १ १ १ १ ३ १ १ १ १ २ २ १ २ ४ २
औचोवार३४५ । हृ२३४५ । सवाजेषूप्रा३नो३ । वा-

४
३४५इषो६चाइ ॥ २१ ॥

४ ५ २ ४ ५ २ २ ४ ५ २ ४ १ १ २ १
IV इन्द्रोमदायवावृधेशवसेव । चहानृभीरः । तामि

२ १ २ २ १ २ २ ५ २ १ १
नह । त्सुआशजिषू३ । ऊतीमा२३४र्भाइ । ह्वारमा-

२ २ २ ४ २ ५
चाइ । सवाजेषूप्रा३नो३ । वा३४५इषो६चाइ ॥ २२ ॥

३ २ १ २ २ १ ३
V इन्द्रो३१२३४ । मदा । यवावृधेशवारसार३४-

५ २ ५ २ २ ५ २ ३ ५
इवृ । चहा३ । औचोवा । आ३ । औचो२३४वा ।

४ १ २ २ २ ५ २ २
नृभाइः । तमिन्महन्स्वाजिषूतिमा२३र्भाइ । ह्वार । औ

III, IV आभीशवे हे ।

^२ हो३वा । ^५ आ३ । ^{२ ४ ५ ४} औहो२३४वा । ^{१ २ २} महाइ । ^{१ २ २} सवाजेषु
^५ प्रना३ । ^{२ ४ २} औहो३वा । ^५ आ३ । ^{२ ४ ५ ४} औहो२३४वा । ^४ वापुइ
^५ पोईहाइ ॥ २३ ॥

^{३ २} VI इन्द्रो३४ । ^४ मदाय । ^{५ ४ ५} वावाईर्होइ । ^{१ २ ४} शवसेवृ ।
^{१ २} चक्षानुभी३ः । ^{४ ४ ५ ४} हाउहौ । ^{४ २} होवा । ^{१ २} तामिन्मह । ^१ त्स्-
^{२ २} आशजिषू३ । ^{४ ४ ५ ४} हाउहौ । ^{३ ४ २} होवा । ^{१ २ ४} ऊतिमर्भ । ^१ हवा-
^२ माहे३ । ^{४ ४ ५ ४} हाउहौ । ^{३ ४ २} होवा । ^{१ २ ४ २ ५} सवाजेपूपा३नो३ । ^२ वा३४
^{५ ५} पूइषोईहाइ ॥ २४ ॥

^{५ ४ ४} VII ओहाइ । ^{३ २} इन्द्रो२४ । ^४ मदाय । ^{५ ४ ५} वावाईर्होइ ।
^{१ २ २} शवसेवृ । ^{१ २} चक्षानुभी३ः । ^{४ ४ ५ ४} हाउहौ । ^{४ २} होवा । ^१ तामि-

V, VI, VII वार्त्तहराणि त्रीणि ।

२ १ २ २ ३ २ २ १
 न्मह । त्स्त्राजिपू३ । आउहौ । होवा । जतिम
 २ २ १ १ १ २ २ २
 भाइ । ह्वौ । होश्वा । माह्वा२इ । सवाजेषूप्राश्नो
 २ ४ ४ ४
 विषात् । औ२३होवा । होपुइ । डा ॥ २५ ॥ १७८

“वृत्रहा” वृत्रस्यावरकस्य वृष्टिनिरोधकस्य मेघस्यासुरस्य
 वा हन्ता^(१) [यद्वा । आवरकाणां^(२) शत्रूणां हन्ता इन्द्रः “मदाय”
 हर्षार्थं “श्वमे” बलार्थञ्च “नृभिः” यज्ञस्य नेतृभिः ऋत्विग्भिः
 “वावुधे” स्तोत्र-शस्त्र-रूपाभिः स्तुतिभिः प्रवर्द्धितो बभूव स्तुत्या
 हि देवता प्राप्तबला सती प्रवर्द्धते । “तमिन्” तमेव इन्द्रं “मह्यु”
 प्रभूतेषु “आजिषु” सङ्ग्रामेषु “जतीम्” अस्माकं रक्षकम्^(३)
 “हवामहे” आह्वयामहे । तथा “तम्” इन्द्रम् “अभै” अत्ये
 सङ्ग्रामे “हवामहे” । अस्माभिराहुतः “म” चेन्द्रः “वाजेषु” सङ्ग्रामे
 मेषु “नो” ऽस्मान् “प्राविषत्”^(४) प्रावत् प्रकर्षणं रक्षतु ॥३॥ १७८

(१)—“हन्तो मेघ-इति नैरुक्ताः, लाष्ट्रोऽसुरइत्यैतिहासिकाः ; अपां च ज्योतिषस्य
 मिश्रेभावकर्मणो वर्षं कर्म जायते, ततोपमार्शेन युद्धवर्षा भवन्ति-इति यास्कः (नि०
 १, १, ६) ।

(२)—“विलं भरं भवति बिभर्ते हृत्” जघ्नवानप्रववार । तद्दृष्टो हृत्तोतेवा
 वर्षमे वा वर्धते वा । यद्दृष्टोत् तद् हृत्स्य हृत्त्वमिति विज्ञायते- (नि० २, १, ७) इति
 यास्कौक्तिवैविध्यात् ।

(३)—“जतिम्, द्वितीयैकवचनमिदं चतुर्थ्यैकवचनस्य स्थाने द्रष्टव्यम् ; जतये
 पालनाय-इति वि० ।

(४)—अवते लृटि रूपम् ।

अथ चतुर्थी ।

२ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ क २४

इन्द्रतुभ्यमिदद्रिवोनुत्तंवज्रिन्वीर्यम् ।

०४ ३२३ १ २ ३ २३ ३० ३ १४ २४ ३ २ ३ १ २ ३

यद्वत्यमायिनंमृगन्तवत्यन्माययावधीरर्चन्ननुस्व-

राज्यम् ॥४॥ १८०

५ ५ १ २ १ २
। इन्द्रतुभ्यमिदद्रिवाक्ष्ण । आनुत्तंवज्रिन्वीरियम् ।२ १ २ १ २
यद्वात्याश्मन्मा २ । याइनंमृगम् । तवात्याश्मन्मा २ ।१ ४ २ ४ १ २ १ ४ २ १
यायावधीः । अर्चनाश्नू २ । स्वाराजियम् । इडा २-२ १
उभा३४३ । ओ२३४५३ । डा ॥ २६ ॥ १८०

* 'गौतमस्यार्थम्' इति त्रि० ।

"मृगंतमुत्वंमायया"-इति ऋ० ।

१८० ऋग्वेदस्य १, ५, ३०, २ ।

। स्वाराज्यम् ।

१०६कः

अथ पञ्चमीः ।

३ १ २ ३ २४ २२ ३ १ २

प्रेक्ष्यभीहिधृष्णुहिनतेवज्रोनिष्सते ।

[अद्विरिति मेघनाम (नै० १, १०, १)] । हे “अद्विवन्” वाहन-
रूप-मेघ-युक्त^(१) “वज्रिन्” वज्रवन्निन्द्र ! “तुभ्यमित्” तत्रैव
[षष्ठ्यर्थे चतुर्थी^(२)] “वीर्य्य” सामर्थ्यम् “अनुत्त” शत्रु-
भिरतिरस्कृतम् । “यद्”^(३) येन वीर्य्येण खलु “मायिनं”
मायाविनं “मृगं” मृग-रूपमापन्नं^(४) “त्यं” तं “वृत्रम्” असुरं^(५)
त्वमपि माययैव “अबधीः” हतवानसि । अतः कारणात् तव
वीर्य्यं “यत्” तत् प्रसिद्धं भवति । “अर्चन्ननु स्वराज्यमिति”
पादोव्याख्यातः^(६) ॥ ४ ॥ १८०

* ‘गौतमस्यार्घम्’-इति वि० ।

(१)—‘अद्वयः आभिषवाः पावाणः, तैः तद्वाङ् ; अथवा अद्विर्मेघः, तेन इन्द्रो मेघेन तद्वाङ् ; अथवा अद्विर्वज्रसेन तद्वाङ्’-इति वि० ।

(२)—‘षष्ठ्यर्थे चतुर्थी’ति वाच्यम् (२, ३, ६२)^(१) इति कात्यायनीयोक्तेरिति भावः ।

(३)—‘द्वितीया चान्तृतीयाद्ये द्रष्टव्या, अत्ययेन (२, १, ८५) ।

(४)—‘मृगो माहर्गतिर्कर्मणी’-इति शास्त्रः (१, २०) । अतएव विवरणे मार्गणीयं वेत्युक्तम् ।

(५)—‘असुर इत्यपि मेघ-नामसु नैषष्ट्युक्तं दृश्यते १, १०, २६ ।

(६)—‘अथहित-पूर्वस्यामृचीति भावः ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १
इन्द्रनृमण्छितेशोच्चनोवृत्रञ्जयाअपोर्चन्ननुस्वरा-

ज्यम् ॥ ५ ॥ १८१

I प्राइही२ । अभीहिधृष्णहाऔश्हो । नाताइ३ ।

वज्रोनीयसयाऔश्हो । आइन्द्रा२ । नृमण्छिते-

शवाऔश्हो । दाना२ । वृत्रञ्जयाअपाऔश्हो । आ-

र्चा२नानू२ । स्वाराजियम् । इडा२३भा३४३ । औ२३४-

५३ । डा ॥ २७ ॥ १८१

हे “इन्द्र !” “प्रेहि” प्रकर्षणं गच्छ । “अभीहि” कन्त-
व्यान् शत्रून् अभिसुख्येन प्राप्नुहि । प्राप्य च “धृष्णहि”
तान् शत्रून् अभिभवति तव “वज्रो” “न नियंसते” शत्रुभिः
न नियम्यते अप्रतिहतगतिरित्यर्थः । तथा “ते” तव “शवः”
त्वदीयं बलं “नृमण्” नृणां पुरुषाणां नामकम् अभिभावकम् ।

१८१ ऋग्वेदस्य १, ५, २८, ३ ।

I सवेगीयम् ।

अथ षष्ठी* ।

३ १ २ २ १ २ ३ १ २ ३ १ २

यदुदीरतआजयो धृष्णवेधौयते धनम्† ।

३ १ २ १ २ २ ३ २ ३ ३ १ २ ३ १ २

युत्वा॑मदच्युताहरीक्चनःकंवसौदधोस्मा॑इन्द्रवसौ-

दधः ॥ ६ ॥ १८२

४ ४ ४ ४ २ १ २ २ २ १ २

। यदुदीरापूतआजयाः । धृष्णवेधौ । यताइधा१-

“हि” यस्मादेवं तस्मात् “वृत्तम्” असुरं मेघं वा “हन” जहि ।
तदनन्तरं तेन निरुद्धा “अपः” उदकानि “जयाः” जग, वृत्तं
हत्वा तेनावृत मुदकं लभस्वेत्यर्थः^(१) । शिष्टं स्पष्टम् ॥ ५ ॥ १८१

* ‘गौतमस्यार्षम्’-इति वि० ।

† “धना”-इति, ‡ “युत्वा”-इति च ऋग्वेदोक्तौ ।

१८२ उत्तरार्चिकस्य ३, २, १४, ३ = ऋग्वेदस्य १, ६, १, ३
= जहे १८, २, ४ जह्ये १, १, १—१२, ३,—१३, ३ ।

I सवेष्टीयम् ।

(१)—केचिदिदानीन्तनाः ऋग्वेदा पर्वतानां चैव जल-हरणाय समुद्भूतेत्युभोयुक्तौ ।
वल्लतस्तदसत्. “अपाश्च अतिपथ मिोभावकर्मणो वषं कर्म जायते, तवोपमार्थेन
युद्धवर्णा भवन्ति (नि० २, १६)”-इत्यादिना एवमादीनां कल्पितार्थलस्य स्पष्टत्वात्.
“असदुद्धतान्ताम्बाः खानम्-इत्यादि मोमांसा-मिहान्ताचे ति दिक् ।

ना२म् । यु॒क्षाम॑द॒च्युता॑३ । हारी । क॒च्चनः॑क॒ं वसा॑-

३उ । दा॒धाः । अ॒स्मा॒ञ्चा॒र॒इन्द्रा॑ । व॒मौ॒दा॒र॒धार्॑-

४३ । ओ॒र॒इ॒ध॒इ । डा ॥ २८ ॥ १८२

अत्रेदमाख्यानम्-रहगण-पुत्रो गीतमः कुरु-सृञ्जयानां राज्ञां पुरोहित आसीत् । तेषां राज्ञाम्परेः सह युद्धे मति म ऋषिर्गनेन इन्द्रं स्तुत्वा स्वकीयानां जयं प्रार्थयामासेति । तस्य च तत् पुरोहितत्वं वाजसनेयिभिरास्मात् “गीतमो ह वै राहगणः उभयेषां कुरु-सृञ्जयानां पुरोहित आसीत्”-इति ।

“यद्” यदा “आजयः” मङ्गामाः “उदोरते” उद्वञ्क्ति उत्पद्यन्ते तदानीं “धनं” “धृष्णवे” यो धृष्णः धर्षयिता शत्रूणां जेता भवति तस्मै धीयते निधीयते । जयती धनं भवतीत्यर्थः । हे “इन्द्र !” त्वां तादृशेषु युद्धेषु प्रवृत्तेषु “मदच्युता” शत्रूणां “मदस्य” गर्वस्य व्यावधितारो “हरो” त्वदीयावर्गो^(१) “युक्ष्व” रथे त्वदीये योजय । योजयित्वा च “कं” चिद्राजानं तव परिचरणमकुर्वन्तं “हनः” हन्याः । “कं” चन त्वां परिचरन्तं “वसौ” धने “दधः” स्थापयसि (अतो जयाजयौ त्वमेव कारयितासि । तस्मात् हे इन्द्र ! अस्मान् अस्मदीयान् राज्ञः वमौ धने “दधः” स्थापय ॥ ६ ॥ १८२

(१)—‘हरो इन्द्रस्य’-इति नैषण्ड, कम् १, १४१ ।

अथ मन्त्रमी* ।

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

अत्तन्नमीमदन्त ह्यवप्रियाअधूषत ।

१ २ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ क २ २ ३

अस्तोषतस्वभानवोविप्रानविष्ठयामतीयोजान्विन्द्र-

तेहरी ॥ ७ ॥ १८३

३ ४ ३ ४ २ ४ ३ २ १ ५ ४ २ ५ २

I अत्तन्नमीमद । तह्री ३ । आ२३४ । वप्रियाअधू ।

४ ५ १ २ २ १ २ २ १ २ २ १ २
षता । अस्तोषतस्वभानवः । विप्राना२३वी । ष्टाया-१ २ १ २ २ २ १ २ ५ २ २
मती । योजानू३वा३३३ । द्रा२ता२३३औहोवा ।३ ५
ह्रा२३४री ॥ २८ ॥ १८३

हे “इन्द्र !” त्वया दत्तान्यन्नानि “अत्तन्” यजमाना भुक्तवन्तः
भुक्ता च “अमीमदन्त हि” वृत्ता आसन् खलु । “प्रियाः” तनूः
“अवाधूत” अकम्पयन् अतिशयित-रसास्वादेन वक्तुमशक्नुवन्तः
शरीराण्यकम्पयन् । तदनन्तरं “स्वभानवः” स्वायत्तदीप्तयः

* ‘गौतमस्यार्घ्यम्’ इति वि० ।

१८३ ऋग्वेदस्य १, ६, ३, ३ ।

। यामम् ।

अथाहमी* ।

३ १ २ ३ २ ३ ३ १ २ ३ १ २

उपोषुष्टुणुह्रीगिरोमघवन्मातथाइव ।

३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ ३ क २ २ ३
कदा+नःसूतृतावतःकरइदर्थः॥यामईद्योजान्विन्द्रते

१ २

हरी ॥ ८ ॥ १८४

३ ४ ३ ४ ३ ४ ४ ३ २ २ ४ १

। उपोषुष्टुणुह्रीगिरः । ए३ । औ३ह्रीपुवाऽ । मा-

“विप्राः” मेधाविनः ऋत्विजः “नविष्ठया” अतिशयेन नूतनया
 “मती”^(१) मत्या स्तुत्या “अस्तोषत” अस्तुवन् । अतः हे “इन्द्र !”
 ते त्वदीयो “हरी” एतत्सञ्ज्ञावश्वी “नु” क्षिप्रं^(२) “योज”
 रथे योजय ॥ ७ ॥ १८३

* ‘गौतमस्यार्घम्’-इति वि० ।

† “यदा”-इति, ‡ “आदर्थ”-इति च ऋग्वेदीय-पाठौ ।

१८४ ऋग्वेदस्य १, ६, ३, २ ।

(१)—मतिः-इति ‘मन्यते’-इति स, ति कर्मसु पठितस्य रूपम् (३, १५, ३८ नै०) ।
 तृतीयायास्तु, “इयाडियाजीकाराणामपपङ्ग्यान्” इति (७, १, ३८) कान्तीथ-पञ्चना
 दीकारः ।

(२)—“नु”-इति क्षिप्रं नामसु चाद्यं नैषण् कम् (२, १५) ।

२ १ २ ३ २ ४ २ १ २
घवन्मा । तथाआश्ववा२३४ । कदा३४नः । नार्त्ता

२ १ २ १ २ ३ २ ४ २
वतः । करइद । थाया१माई२३४त् । योजा३४नुवा

१ ४ ३ ५ २ २ ३ ४
३इ । द्रा२ता२३४औहोवा । द्वा२३४रौ ॥ ३० ॥ १८४

हे “मवन्” धनवन्निन्द्र ! “गिरः” अस्मदीयाः स्तुतीः “उपो” उपैव “सुशृणुहि” उपगम्य सम्यक् शृणु । “तथाइव”(१) पूर्वं यथाविधस्त्वं तद्विपरीती माभूः (अस्मात् पूर्वं यथा अनुग्रह-बुद्धि-युक्तं यथाविधमेव भवेत्यर्थः) अपिच “नो” ऽस्मान् “सूनुता-वतः” (प्रियमत्यात्मिकावाक् सूनुता) तथा स्तुति-रूपया वाचा-युक्तान् “करः” करोषि । त्वमपि “अर्थयासइत्” अर्थयास एव नतूदास्मे । अस्माभिः प्रयुक्ताः स्तुतीस्त्वमपि स्वीकरोषीत्यर्थः । अतो हे “इन्द्र” ! “ते” “हरो” त्वदीयावश्वौ “नु” क्षिप्रं “योज” रथे योजय । “कदा” यदेतिकर इत्यर्थः ।

“करइदर्थ”-इति, “करआदर्थ”-इति च पाठो ॥ ८ ॥ १८४

(१)--‘तथा, ‘तन् विस्तारं (त०, प्र०) इत्यस्यैवं रूपम्, मा विस्तारं कार्षीः, मा विलम्बिताः, शोभमागच्छेत्यर्थः । इवेत्ययमुपमार्थः, अलुपमार्थस्य समान्यर्थ-प्रयोग इति पदप्रत्ययः इति वि० ।

अथ नवमी ।

त्रितकृषिः ।

२ १९ ३ ९ ५ १४ २२३ १ ९ ६ ०
चन्द्रमाअस्वा३न्तरा*सुपर्णाधावतेदिवि ।

१२ ३१२ ३१२३१
विो हिरण्यनेमयःपदविन्दन्तिविद्युतोवित्तमेअस्य

रोदसी ॥ ८ ॥ १८५

५१४२   १२   १४२

I चन्द्रमाञ्जाउवा । श्वान्ताराउवा । सुपर्णाधाउ-

॥ वतेदिवि । नवोहिराउवा । ण्णनाइमायाउवा ।

१ २ १ २ १२
दंविन्दाउवा । तिविद्युताः । वित्तम्माआउवा । स्यरोदा

२ १
उमा३४३इ । ओ२३४५इ । डा ॥ ३१ ॥

४५४४   २१०२   १२२५

II चन्द्रमात्रा ।   सूत्रान्ताश्रय ।   हृषण्धिधाव ।

* “अष्टाशतरा”--इति ऋग्वेदीय-पाठः ।

१८५ ऋग्वेदम् १, ७, २०, १ ।

१० एक,

^१ तार३इ । ^{१ ३ २} दिविया । ^{१ ५ १} नवारहिरण्यनेमयः ^{१ २ २} पदंविन्द । ^{१ २}

^१ तिविद्यूतो२३४द्वाइ । ^४ वित्तं^{२ १}होइ । ^१ मआ२३हो । ^२ स्य-

^{१ २} रोदा२३सा२३सा३४३इ । ^१ ओ२३४पुइ । डा ॥ ३२ ॥

^{४ २ ४ ५ ४ ५} III चन्द्रमा३आप्सुवन्तरा । ^{१ २ २ २} सूपर्णोधा । ^१ वताइ-

^१ दा१इवी२ । ^{१ ५ २ २ २} नवारहिरण्यनेमयः ^{१ २} पदंविन्द । ^१ तिवि-

^१ द्यूता२३ः । ^{२ १} वित्तं^२होइ । ^{२ १ २} मआ२३हो । ^२ स्यरोदा२३सा-

^१ ३४३इ । ^१ ओ२३४पुइ । डा ॥ ३३ ॥

^{५ ४ ५ २ ४} IV चन्द्रमाअप्सुवा । ^१ तरा । ^{२ २ २ १ २} सुपर्णोधावतेदा२३इ-

^१ वी । ^{१ १} नवा२३होइ । ^{२ २ १ २} हिरण्यनेमयः ^{१ २} पदंविन्द । ^१ तिवि-

^१ द्यूता२३ः । ^{२ १} वित्तं^१होइ । ^{२ १} मआ२३इहो । ^{२ १} स्यरो२३ ।

^{१ २} दा२सा२३४ओ^{४ २ ५}होवा । ^२ ज३२३४पा ॥ ३४ ॥

^{५ ४ ४ ५ ४ ४ ४ ५ ४ ४ ५ ५} V चन्द्रौक्षोमाप्सुवन्तरा । ओद्वा । सुपर्णोधावते-
^{२ १ २ १ १ १ १ १ १ १ १ १} दाइवाये३ । होवा३हो२इ । ऊवा३४५इ । नवोद्वाइरण्य-
^{१ २ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १} नाइमाया२३ः । होवा३हो२इ । ऊवा३४५इ । पदं-
^{१ २ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १} विन्दन्तिवाइद्युतार३ः । होवा३हो२इ । ऊवा३४५इ ।
^{२ १ २ १ २ १ २ १ २ १ २ १} वित्तेम्ने अस्मरोदासाये३ । होवा३हो२इ । ऊवा३ओ
^{१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १} पुवाइ५ई । ऊ३३३४पा ॥ ३५ ॥ १८५

“अप्स” आन्तरिक्षासु^(१) उदकमये मण्डले “अन्तरं” मध्ये
 वर्त्तमानः “सुपर्णः” शोभन-पतनः [यद्वा । सुपर्णइति रश्मि-
 नाम(नै० १,५,१५)] सुषुम्णाख्येन सूर्यरश्मिना युक्तः “चन्द्रमाः^(१)”
 “दिवि” द्युलोके “आधावते” आश्रयोदायाम् । एकेनैव प्रकारेण
 धावतेऽग्रीवः गच्छति । तादृशस्य चन्द्रमसः सम्बन्धिनः । हे

IV, V सौपर्णं हे ।

(१)—“आपः” इति अन्तरीक्ष-नामसु षष्ठमं नेष्यत्, कम् (१, ७) ॥

(२)—“चन्द्रमाश्चाण्डमसि चन्द्रो माता चान्द्रं मानसमिति वा । चन्द्रश्चन्द्रतः
 कान्ति-कर्मेण चन्द्रमसित्यण्यस्य भवति चाण्ड द्रमति चिरं द्रमति चमर्त्य प्रयंस । चाण्ड
 ऋचे विपरीतस्य” इति, नि० दे० ४ ४ ।

अथ दशमी ।

अवस्य ऋषिः ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

प्रतिप्रियतमं रथं वृषणं वसुवाहनम् ।

३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३
स्तोता वामश्विनः षिस्तोमेभिर्भूषति*प्रतिमाध्वीममश्रुतः

१२

हवम् ॥ १० ॥ १८६

॥ तृतीय-दशति ॥

“हिरण्यनेमयः” सुवर्ण-सदृश-पर्यन्ताः ! [यद्वा । हित-रमणीय-प्रान्ताः] “विद्यतो” विद्योतमानाः रश्मयः “वो” युष्माकं “पदं” पदस्थानीयम् “अय” “विन्दन्ति” मदीयानीन्द्रियाणि कूपेनावृतत्वात् न लभ्यते । अत इदं नोचितं तस्मात् कूपात् मामुत्तारय-तेत्यर्थः । अपिच हे “रोदसी” द्यावापृथिव्यौ ! “मे” मदीयं “अस्य”(४) इदं स्तोत्रं “वृत्त” जानीतम् ॥ ८ ॥ १८५

* “स्तोमेन प्रतिभूषति”-इति ऋग्वेदीय-पाठः ।

१८६ उत्तरार्चिकस्य ८, ३, १२, १ = ऋग्वेदस्य ४, ४, १५, १ =
ऊहे ११, १, ३६ = ऊह्ये ४, १८ ।

(१)—“हिरण्यं” कस्मात् श्रियतश्चायम्यसाममिति वा श्रियते अनाजनमिति वा हित-रमणं भवतीति वा हृदय-रमणं भवतीति वा हयतेर्वा स्यात् त्रेप्सा कर्मणः” इति नि० २.८ ।

(४)—“द्वितीयार्थे षडो” इति वि० ।

१ ५ ५ ५ १ २
I प्रार३४ । तिप्रियतमम् । राथोम् । वार्षणव ।

१२ २ १२ २ २ १ १ ५
सुवाच्चार३नाम् । स्तोतावा३मा३ । श्विनार२वार३४षीः ।

१२ २ २ १ २ १ ५ १२ २
स्तोमाइभो३र्भू३ । षातिप्रार३४ती । माध्वाइमा३-

२ १ ४ २ ५
मा३ । अ२३ताम् । द्वा३४पु३६द्वाइ ॥ ३६ ॥ १८६*

हे “अश्विनौ !” (१) (एकः प्रति-शब्दोऽनुवादः) “वां” युवयोः
“प्रियतम” “रथं” “स्तोता” “ऋषिः” (२) “स्तोमेभिः” स्तोमैः

I त्वीशम् ।

(१)—“अश्विनौ यद् व्यग्रवते भवं रमनान्यो ज्योतिषान्यः । अश्वै रथिनावि-
त्यौर्णवामः । तस्मादश्विनौ द्यावापृथिव्यापित्येकऽहोरात्रावित्येकं सृष्ट्वा चन्द्रमर्चावि-
त्येकं राजानो पुण्यकृतावित्येतिहासिकाः । तयोः काशकृध्वंमर्धरात्रात् प्रकाशी
भावस्यानुविष्टममनुतमोभागे हि मध्यमो ज्योतिर्भाग आदित्यः” इति नि० दे०
६, १ ।

(२)—‘ऋषिः स्वसृर्गाम, आत्मानमेव परोक्षरूपेण प्रथमपुरुषेण निर्दिशति’
-इति वि० ।

॥ इति अङ्गः प्रपाठकः ॥

अथ द्वितीया ।

विमदृच्छपिः ।

^{१४} ^{२२} ^{३१} ^२
 आग्निं न स्ववृत्तिभिर्होतारं त्वावणीमहे ।

^{३१} ^२ ^{११} ^२ ^{३२} ^३ ^{१२} ^३ ^{१२} ^१
 शीरम्यावकशोचिषं विवोमदेयज्ञे पुस्तीर्णवर्हिषं

^{१२}
 विवशसे* ॥ २ ॥ १८८

^२ ^३ ^४ ^{१२} ^{२३} ^{११}
 । हाउ । औहो२३४वा । आग्निं न स्ववृत्तिभी२३-

^{११} ^२ ^३ ^४ ^{१२१२} ^२ ^२ ^३
 ४पुः । हाउ । औहो२३४वा । होतारन्तावृणीमहे-

“ते” त्वदोया “स्या” सा “पनोयसी” स्तुत्यर्हा^(१) “समिद्” दोमिः
 “दोदयति” दोप्यते “द्यवि” द्यलोके । किञ्च । “स्तोतृभ्यो”
 ऽस्मभ्यं “इषम्” अन्नम्^(२) “आभरा” आहर ॥ १ ॥ १८७

* “यज्ञायस्तीर्णवर्हिषेविवोमदेशीरम्यावकशोचिषं
 विवक्षसे”-इति ऋग्वेदीय-पाठः ।

१८८ ऋग्वेदस्य ७, ७, ४, १ ॥

I उत्सेधम् ।

(२) —“पयते”-इति अर्वाति-कमणो रूपम् (नै० ३, १४, ११) ।

(१) —“इषम्”-इत्यङ्गनामसु अतुर्ह् शतसं पदम् (नै० १, ७,) ।

^{१ १ १ १} २ ^१ ^५ ^{२ २ १ २ २ १ २ २}
२३४५ । छाउ । औचो३३४वा । शीरंपावकशोचि-

^{४ ३ ४} ^५ ^९ ^{४ ५}
षम् । विवोमा२२४दाइ । छाउ । औचो२३४वा ।

^{२ १ २ ४ १ २ ३ १ १ १ १} ^२ ^{१ ५}
यज्ञाइपुस्तीर्णबर्हिषार३४५म् । छाउ । औचो२३४वा ।

^{१ २ ३ १ १ १ १}
विवस्मसे२३४५ ॥ ३ ॥

^{५ ४} ^२ ^{१ २ २ ४ २}
II आग्निस्ववृत्तिभिर्छद्दछाछाड । चोतारंत्वावृणीम-

^{१ २ १ २} ^२ ^{४ १ २ ४ १ २ २} ^{१ २ १ २}
छद्दछद्दछाड । छाड । शीरंपावकशोचिषमिछद्दछाड ।

^२ ^{३ २ ३} ^५ ^{० १ २ ४ १ २} ^{१ २ १}
छाड । विवोमा२३४दाइ । यज्ञाइपुस्तीर्णबर्हिषमिछद्द-

^२ ^२ ^{१ ३} ^{५ ४ ४} ^३ ^५
छाड । छाड । वारइवा२३४औचोवा । छा२३४से

॥ ४ ॥ १८८

हे अग्ने ! तव स्वभूते “विमदे” (१) एतदाख्ये ऋषौ मयि “इयं”
स्मृतिः प्रवृत्तास्ति (नेति सम्प्रत्यर्थ) न आतोवयमिदानौ “सह-

II निषेधम् ।

(१)—अस्य हि भाष्यकृतोक्तये ‘विमदे’-इत्येव पाठः अथवा वः इत्यस्य व्याख्यानं न
कृतम् । विवरण-कृतये तु ‘विवोमदे’ इत्येव पाठः, तथाच—तत्र ‘विवः’, ‘मदे’-इति
च इत्येव व्याख्यातम् ।

अथ मृतौषा ।

सत्यश्रवा ऋषिः ।

३ १ ९ ६ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २

महेनोअद्यबोधयोषोरायेदिविष्मती ।

१ २ ६ १ २ ३ १ २ ३ १ २ २ २ १ २

यथाचिन्नोअबोधयःसत्यश्रवसिवाय्ये सुजातेअश्व-

सूनृते ॥ ३ ॥ १८८

क्लिभिः” स्वयङ्क्ताभिः दोष-वर्जिताभिः स्तुतिभिः “होतार”
देवानामाह्वातारं होम-निष्पादकं वा “अग्नि” “त्वा” त्वाम् “आह-
णीमहे” आभिसुख्येन सम्भजामहे । कीदृशं? “यज्ञेषु”
यागेषु “स्तीर्णवर्हिषम्” आसादितवर्हिष्कम् । “शीरम्” ओषधा-
दिषु सर्वतानुशायिनम्^(१) । “पावकशोचिषं” शोधक-दीप्तिं^(२) ।
“विवक्षसे” (महन्नामैतत्) हे अग्ने ! त्वमपि महान् भवसि ।
[यथा । “विमदे” यज्ञस्य सम्बन्धिनः सोमस्य पान-जन्य-विविध-
मदार्थं “त्वामाहणीमहे” इति योज्यम्] ॥

“शीरम्यावकशोचिषंविबोमदेयज्ञेषुस्तीर्णवर्हिषंविबक्ष-
से”-इति छन्दोगाः । “यज्ञार्थं स्तीर्णवर्हिषोविबोमदेशीरम्या-
वकशोचिषंविबक्षसे”-इति बह्वृत्ताः ॥ २ ॥ १८८

१८८ उत्तरार्चिकस्य ८, ३, ११, १ = ऋग्वेदस्य ४, ४, २१, १
= ऊष्णे ४, १७ ।

(१)—“अनुशायिनमिति वा शिनमिति वा”-इति नि० १०, १५ ।

(२)—“पावक-दीप्तिम्”-इति नि० १०, १४ ।

२९ २५२ ४ ५२ ५ १
 I मद्वा३४इ । महेनोभद्य । बोधा६या । उषो-
 २२ १ २ १ ९ ९ १ २ २
 राये । दिवि॒त्मा२३ती । यथाचौ३न्ना३ः । आबोधा-
 ५ १ ९ २ १ २ ५ १
 २३४याः । सत्याश्चा३वा३ । सिवा२या२३४याइ । सु-
 २ २ १ ४ २ ५
 जाता३श्चा३ । श्वा२३सु३ । ना३४५र्तो३इ३ । ५ ॥१८८

“अद्य” अस्मिन्यागदिने हे “उषः” उपोदेवि ! (१) “दिवि-
 क्षती” दोमिमती (२) त्वं “नो” ऽस्मान् “महे” महते “राये” धन-
 प्राप्तये “बोधय” प्रज्ञापय प्रकाशयेत्यर्थः । सति प्रकाशे क्रतु-द्वारा
 द्रव्यस्योपार्जयितुं शक्यत्वात् । “यथाचित्” यथैव पूर्वं नोऽस्मान्-
 बोधय; अतीतेषु यथा बोधितवतो तद्वदद्यापीत्यर्थः । हे “सुजा-
 ते” (२) शोभनं जातं जन्माविर्भावोयस्यास्तदृशि ! हे “अश्वसूनुते”,

I सत्यश्रवसद्य वायस्य साम ।

(१)—अश्विनोः परस्मात्, उदयान् पुग्नाश्च यः कालः, तदात्मिका देवोऽवशः
 देवी, सूर्यैत्यपीत्युच्यते सूर्या-दुदितेत्यपि वर्ण्यते (नैवक्तं द्रष्टव्यम्) ।

(२)—‘दिवो दुक्षिता’ इति वि० ।

(३)—अथ हि अहमेकारोच्चारणं पारिपत्यकृतिः श्रूयते । तथाचोक्तं भगवता
 पतञ्जलिना प्रथमाध्यायीय-प्रथमपाद-द्वितीयाह्निके—“ननु च भोक्त्वन्दोग्मां सात्यम्-
 प्रिराचायनोवा अहमेकारसहमेकारश्चाधीयते—सुजातेऽश्वसूनुते”-इत्यादि, “पारिप-
 द्धकृतिरेवा”-इत्यादि च । अथ “सुजाते अश्व”-इत्यत्र हि सम्भ्रमावस्तु “प्रकृत्याकः
 पादस्यपरे (१, २, ४, ५) इति सिद्धम् ।

अथ चतुर्थी ।

विमदऋषिः ।

२ २ ३ १ २ ३ १ २ २ २

भद्रन्नोऽपिवातयमनोदक्षमुतक्रतुम् ।

१ २ २ १ २ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ २

अथातेसख्येऽन्धसोविवोमदेरणागावोनयवः सेविव-

क्षसे ॥ ४ ॥ १८०

२ १ ४ ५ २ १ ५ २ १ २

I भद्रन्नोऽपिवातया । मनोऽद । क्षाम् । ऊत-

३ ५ १ २ २ १ २ ३ २ १ ३
क्षारः३४तुम् । अथाते । सा । ख्येऽन्धसाः । वि-२ २ ५ १ ५ २ १ ५ २ १ २
वोमाः३४दाइ । रणागावाःनय । वसाये३ । वाः-२ ५ २ २ ५
इवाः३४औहोवा । क्षारः३४से । ६ ॥ १८०

प्रियसत्यात्मिका स्तुतिवाग्यस्याः सा हे तादृशि देवि !^(४) “वाग्ये”
वय-पुत्रे “सत्यत्रवसि” मयि^(५) अनुगृह्णाणेर्यः ॥ ३ ॥ १८८

हे सोम ! त्वं “नोऽस्मदीयं” “मनः” “भद्रं” कल्याणं “प्राप”
शुभ-सङ्कल्प-लक्षणं “वातय” गमय (अस्माक परः शुभसङ्कल्पं

✽ “रणन्गानयव”-इति ऋग्वेदीयः पाठः ।

१८० ऋग्वेदस्य ७, ७, २, १ ।

I पोषम् ।

(४) — ‘अश्वमुते-आदित्यभार्य’-इति वि० ।

(५) — ‘सत्यत्रवोनाम राजा वाचः’-इति वि० ।

अथ पञ्चमी ।

गोतमऋषिः ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

क्रत्वामहा० अनुषधभौमश्चावावृते० श्वः ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

श्रियऋष्यउपाकयोर्निशिप्रोहरिवांदधेहस्तयोर्वज्र-

मायसम् ॥ ५ ॥ १२९१

कुर्वित्यर्थः) तथा “दक्ष” वृद्धमपि सर्वव्यापिनमन्तरात्मानमपि^(१)
 “भद्र” शुभ-कारित्व-लक्षणं प्रापय (अस्माकमन्तरात्मानं शुभ-
 कारिणं कुर्वित्यर्थः) “उता” अपिच “क्रतु” प्रज्ञानं भद्रं “शुभा-
 ध्वसाय” लक्षणं प्रापय (शुभाध्वसायिनं कुर्वित्यर्थः) “अथ”
 अनन्तरं स्तोतारः “ते” तव “सख्ये” स्तुत्यस्तोत्रत्वे^(२) ज्य-यष्टृत्व-
 लक्षणे सखि-कर्मणि रमतामिति शेषः ॥ तत्र दृष्टान्तः—“यवमे”
 वासे “रणा” प्रीति-युक्ता गावां “न” गावडव (ता यथा प्रीतिं
 कुर्वतेतद्वत् । कस्मिन् सति? “अश्वमः” सोमाग्न्यस्यान्नस्य मख-
 धिनि वस्तुनि “विमदे”^(३) विविध सोम-जन्य-मद-निमित्ते सति ।
 कस्मादेवं? यस्माद् “विवक्षमे” महान् भवसि ॥ ४ ॥ १२९०.

* “वावृधे”-इति ऋग्वेदस्य ।

१२९१ ऋग्वेदस्य १, ६, १, ४ ।

(१) - “दक्षं शीघ्रम्” इति वि० ।

(२) - “विमोमदं” इत्यश्वस्यास्य “विमदं” इति आद्यानम्. वो इत्यस्य आद्यानं
 कति नोपलभ्यते ।

४ २ २   ५ २२ २ २ १ २
 । क्रत्वामहा^५ अनुषधा^२ ईमे । भीम^२ आवावृता^२ इशा-
 १ २   १ २ २   ५   २ २
 श्वारः । श्रियच्छा^२शः । उपाका^{१ २ २}र^५योः । निशिप्री-
 १ २   १ २ २   २ १   ५
 ह्वीर^{१ २}वांदा^१धा^२र^२इ । हस्तायो^{१ २ २}र्वा^२शः । जूमो^{२ १}र^५श^५वा ।
 ४   ५
 यापुसो^४इ^५ह्राइ । ७ ॥ १८१ ॥

“क्रत्वा” कर्मणा प्रज्ञया वा “महान्” सर्वाधिकः “भीमः”
 शत्रूणां भयङ्कर इन्द्रः “अनुषध” “स्वधेत्यन्न-नाम (नै० २, ७,
 १७) । स्वधायां [विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः^(१)] सीम लक्षणस्यान्नस्य
 पाने सतीत्यर्थः । “श्वः” आत्मीयं बलं “आवावृते” आभि-
 मुख्येन प्रावर्त्तयत् । तदनन्तरम् “ऋषो” दर्शनीयः^(२)
 “शिप्री” हनुमान् । नासिकावान्वा^(३) । “हरिवान्” हरि-
 भ्यामश्वाभ्यमुपेतः इन्द्रः “उपाकयोः” समीप-वर्त्तिनोर्हस्तयो

I औषसम् ।

(१) — “अथयं विभक्ति-समीप-सहृदि-व्य-हृद्योभावात्पयासस्योत्त-शब्द-प्रादुर्भा-
 पश्चादु-यौगपद्य-सादृश्य-सम्पत्ति-साकल्यात्क वचनेषु”-इति (प्रा० २, १, ६) अनेनेनेने
 भावः ।

(२) — “ऋषः”-इति । अस्य तृतीयं नैषण्डकम् (१, २) ।

(३) — “शिप्री” हनुमान् इति नै० १२, १७ ।

अथ षष्ठो ।

गौतमः* ऋषिः ।

३ १२ २२३ २ ३ १ २

३ १ २

सघातंवृषण्प्रथमधितिष्ठातिगोविदम् ।

१२ २२

३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ २

यःपात्रं चारियोजनम्पूणमिन्द्राचिकेततियोजान्व-

१ १ २

न्द्रतेक्षरौ ॥ ६ ॥ १८२

३ ४ ३ ४ ५

३ २

३ २ ४ ३ ५

१

२ २

I सघातंवृषणम् । रथा३४औक्षोवा । आधितिष्ठा ।

१ २

१ २ २ १

३ २ ३

तिगोवाश्रुदा२म् । यःपात्रं च । रीयो२जा२२४-

वीक्षोः(४) “आयसं” अयोमयं वज्रं “अिये” सम्पदर्थं “निदधे”

निदधाति स्थापयति (सोम-पानेन हृष्टः प्रवलदन्द्रः शत्रूणां हन-

नाय हस्तवज्रं गृह्णातीत्यर्थः ॥ ५ ॥ १८१

* ‘गौतम’-इति वि० पाठः ।

१८२ ऋग्वेदस्य ६, ३, ४ ।

I लौघम् ।

(४) —“उपाके” इति चम्पक-नामस्य वृक्षस्य पदम् (२, १६) ।

अथ मगधी ।

वसुश्रुतऋषिः ।

३ १२ २२ ३ २३ ३ २ १२ १२ २२ ३ १ २

अग्निमन्येयोवसुरस्तययन्तिधेनवः ।

३ १ २ २ २३ ३ १ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३

अस्तमर्वन्त आशशोस्तनित्यासोवाजिनइषस्तोढभ्य

१ २

आभर ॥ ७ ॥ १८३

५ १२ १ २ ५ १२ २
नाम् । पूर्णमि । द्रा । चीकैता२३४ती । योजानू३-

२ १ ३ ५ २ ३ ५
वा३इ । द्रा२ता२३४औहोवा । द्वा३३४री । ८ ॥ १८२ ॥

“सघा”(१) स खल्विन्द्रः “वृषणं” कामाभिवर्षकं “गोविदं”
गवां लभयितारं(२) “रथम्” “अधितिष्ठाति” ईदृशे रथे अधि-
तिष्ठतु आरुढो भवतु । हे इन्द्र ! “यो” रथः “हारियोजनं”
एतत्सञ्ज्ञं धाना-मिश्रितं “पूर्णं” सोमेन पूर्णं “पात्रं” “चिके-
तति” आपयति (तं रथमधितिष्ठेति पूर्वचान्वयः) अधितिष्ठाय
“ते” त्वदीयो “हरो” अश्वौ “नु” क्षिप्रं “योज” रथे
योजय ॥ ६ ॥ १८२

१८३ उत्तरार्चिकस्य ८, ३, १०, १ = ऋग्वेदस्य ३, ८, २२, १
= जहे ४, १६ !

(१)—‘घा’ इति दीर्घपाठः । तव ‘निपातस्य च (६, ३, १३६)’ इति दीर्घः ।

(२)—‘गोविदं गाः येन खल्वको’ इति वि० ।

I अग्निन्ताश्मन्येयोवक्षः । अस्तंयथा३ । तीर्धेना-

२३४वाः । अस्तमर्वा३ । ताश्चा२शा२३४वाः । अस्तन्नि-

त्या३ । सोवा२जा२३४इनाः । इषा१स्तो३तृ३४ । हा-

हो२३४द्वा । भ्या२श्चा३ । भा३४पूरो३द्वाइ ॥ ८ ॥ १८३

“तम्” अग्निं “मन्ये” स्तोमि । “यः” अग्निः “वसुः”
वामकः । “यम्” “अस्तं” सर्वेषां गृहवदाययभूतं^(१) “धेनवः”
मावः “यन्ति” गच्छन्ति प्रीणयितुम् । “अस्तम्” उक्तलक्षणम्
“अर्वान्तः” अरणवन्तोऽश्वाः “आशवः”^(२) गोघ्नगामिनः यन्ति ।
तथा “नित्यामः” नित्यप्रवृत्ताः “यजिनः”^(३) हविर्लक्षणाव-
वन्तो यजमानाः “यमस्तं” “यन्ति” तम् मन्ये । “इपम्” अन्नं
“स्त लभ्यः” अन्नभ्यम् “आभर” आह्वर इति ॥ ७ ॥ १८३

I निषेधः साम ।

(१) — “अस्तम्” इति गृहनामसु पञ्चमं नेषण्टकम् (३, ४) ।

(२) — “आशु”, “आशु” इति द्विलिङ्गमेव पदं पाठभेदेन निबध्यते इत्यन्ते (२, १५, १६)

(३) — “वेगवन्तः” कृति वि० ।

मनुष्यम् “अंहः” पापं दुरितं तत्फलरूपं दुर्गमनञ्च “नाष्ट”^(१) न प्राप्नोति (अश्रोतेर्लङि, भलोभलोति सिचोलीपः, अङ्भावश्चा-
 न्दसः) “अर्यमा” अरीन् नियच्छति इति एतत्सप्तकोदेवः ।
 (नयन्ति शत्रून् एते) “मित्रः” (प्रमीतेः) त्राता देवश्च नयति ।
 “वरुणः” पापानां निवारको देवः “यं” “नयति” । एते
 त्रयो देवाः “सजोषसः” सङ्गताः समानाः प्रीयमाणा वा भवन्तः
 “द्विषः” द्वेष्टृन् अतिक्रम्य “य” स्तोतारं नयन्ति (प्रत्येक-
 विवक्षया एकवचनम्) तन्नाष्टेत्यन्वयः ॥ ८ ॥ १८४

इति त्रीसायकाचार्यविरचिते माधवीये सामवेदार्थप्रकाशे छन्दोशास्त्रात्

चतुर्थस्याध्यायस्याष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥

॥ इति पाठ्यम् ॥

परिप्रधन्वप्रभृतिऋचस्त्रिंशद्भवन्ति(क) हि ।
 एतासान्तु ऋषिच्छन्दोदेवतास्तु पृथक् पृथक् ।
 वक्ष्यन्ते सायणार्येण(ख) तत्र तत्र परिस्फुटम् ॥

(१)—“आष्टः”, “आष्टः”, “आष्ट”—इति वा निघण्टौ व्याप्तिकर्मणु पञ्चमं पदं
 पाठभेदेन पठ्यते (२, १८) ।

(क)—तत्र, “परिप्रधन्वन्द्वायेत्यादि दशर्षं प्रथमं दशन्त, “विश्वतोदायन्विश्वतो”
 इत्यादि दशर्षं द्वितीयम्, “अथेत्यग्निः”—इत्यादि “इन्द्रोविश्वस्यराजनीत्यन्तं दशर्षं
 तृतीयमिति विवेकः ।

(ख)—एषा पूर्वाचार्य-लेख-श्रेणी यदाक्रमाम परोक्षेण निर्दिशति सायणाचार्ये-
 चेति । १.

२ १ २ ५ २ ५ १ ३ २ ५ २ २
 स्वादुर्मित्राया । ओ३हा । ओ३हा । पूष्णा३४औहोवा ।

२ १ १ १ १ १
 भगा३यार२४५ ॥ १२ ॥

III परी३होइ । प्रधा२३४न्वा । इन्द्रा३हो । य-

३ ५ ३ २ १ ३ ५ ३ २ १
 सोर३४मा । स्वादु३र्होइ । मित्रार३४या । पूष्णे३होइ ।

३ ५ ४ २ ३ ४ २ ५ ३ २ १
 भगा२३४या । पूष्णेभगाय । पूष्णे३४३ । हो३४३इ ।

२ ४ २ १ २ ३ १ १ १ १ १
 भा३गापुया३५६ । ए३ । सुवर्षते२३४५ ॥ १३ ॥

२ २ १ २ ३ ५ २
 IV हा३हाइ । परिप्रा३धान्वा । ए२३४हिया । हा-

१ २ २ १ २ ३ ५
 ३हाइ । हा३हाइ । इन्द्राया३सोमा । ए२३४हिया ।

१ १ २ २ २ १ २ ५
 हा३हाइ । हा३हाइ । स्वादुर्मित्राया । ए२३४हिया ।

III स्वर्निधन३सोहविषम् ।

IV सोहविषम् ।

^{१ २} चारुचाइ । ^{१ २} चारुचाइ । ^{१ २} पूष्णेभागाया । ^१ ए२३४-

^५ द्रिया । ^{१ १} चारुचाइ३इ । ^१ ओ२३४५इ । डा ॥ १४ ॥

V प। ^४ र्येपारो । ^५ प्रधन्वा । ^{१ १} जेवाइचाइ । ^{१ १} इन्द्रा-

^१ यसेमा । ^{१ १} जेवाइचाइ । ^{१ १ १} स्वादुर्मित्राया । ^{१ १} जेवाइचा-

^१ ये३ । ^{१ १} पूष्णेवाओ२३४वा । ^५ भगापूयाउ । वा ॥ १५ ॥ १८५

हे “सोम !” “स्वादुः” स्वादुरसस्त्वं “इन्द्राय” “पूष्णे”(१)

“भगाय”(१) एतेभ्यो देवेभ्यः “परिप्रधन्व” परितः पात्रेषु

प्रक्षर ॥ १ ॥ १८५

V वाङ्निधनसौहृद्विषम् ।

(१) — “पुषा” — इति निषव्यावन्तौ च देवतास्तु सूर्यात् परं जज्ञितम् (५, ६) ।

वाङ्मातृचैव वाङ्कः — “यद्रश्मिषोऽं पुष्यति तत् पुषा भवति” — इति ।

(२) — “भगमादित्यः” — इति मे० ३, १६ । “भगो वाङ्मातः (३, १६) तस्य वाङ्कः प्रागुक्त-

सर्पचात् — इति च मे० ६, १३ ।

अथ द्वितीया ।

त्रिपदा अनुष्टुप्पिपीलिकमध्या(°) ।

^{३ १ २ २ ३ १ २} ^{३ १ २ ३ १ १ २ १ २}
पर्युषुप्रधन्वाजसातयपरिवृत्राशिसक्षणिः ।

^{३ २ ३ १ २} ^{३ १ २}
द्विषस्तरध्याशणयानईरसे ॥ २ ॥ १८६

^{२ ४} ^{२ २} ^१ ^२ ^१ ^२
I पर्युषुप्रधन्वावाजाश्सा । तायाइ । ओइ । पारो ।
^१ ^{२ २} ^१ ^० ^१
ओइ । वृत्राणि । सक्षणिः । द्वाइषस्तारा२ । धि-
^१ ^{१ २} ^१
या२इ । अर्णाया२ः । ना२ः । ईरासा२३इ । आ-
^२ ^२ ^१
येइ । रसा३४इ । आ२३४पुइ । डा ॥ १६ ॥

^५ ^{१ १ २ २} ^{१ १ २} ^५
II पर्युषु । प्रधन्वावा३ । जासाता२३४याइ ।
^१ ^२ ^{१ २ २} ^{१ २} ^{२ १}
परिवृत्राणिसक्षणिः । द्विषास्ता३रा । धियाक्छणया१ना-
^२ ^१ ^२ ^५
३इ । झम् । रा३४४साइच्चाइ ॥ १७ ॥

१८६ उत्तराक्षिकस्य ६, १, ७, १ = ऋग्वेदस्य ७, ५, २२, १
= ऊहे ३, १, ७ ।

(०)—“पिपीलिका—पेक्षतेर्नितिकर्मणः, पिपीलिकमधेत्यौपमिकम्”—इति देवत-
प्राश्निक-तृतीयखण्डे । एतदेव पाठभेदेन निबन्धावपि, तस्यथा “पिपीलिकमधे-
त्यौपमिकं, पिपीलिके—पेक्षतेर्नितिकर्मणः”—इति (दे० १, १२) ।

III प। र्येपारौ। ऊषुप्रधन्वावाजसातयेपरिवृत्ता-

णिसत्तणिर्वा२३इषाः। ता२३रा। धियाऋणयानञो-

वा२आ२३४वा ॥ रा५सो६द्वाइ ॥ १८ ॥ १८६ ॥

हे “सोम !” सुष्ठु “वाजसातये” अस्त्रभ्यमन्नदानायैव “परि-
प्रधन्व” परितः प्रगच्छ । [यद्वा । “वाजसातये” अन्नलाभाय^(१)
सङ्ग्रामं प्रगच्छ ।] किञ्च । “सत्तणिः” सहनशीलस्त्वं “वृत्ताणि”
शत्रून् “परि” गच्छ । तदेवोच्यते—“नः” अस्माकं “ऋण्या”^(२)
“ऋणानां यापयिता विनाशयिता त्वं “द्विषः” शत्रून्
“तरध्यै”^(३) तरीतं हन्तुम् “ईरसे”^(४) परिगच्छसि ।

“ईरसे”—“ईयसे”-इति पाठो ॥ २ ॥ १८६

I, II, III वाक्यानि त्रीणि ।

(१)—‘अन्नसम्भजनाय’-इति वि० ।

(२)—‘ऋण्या’-इति तु “सुषां सुस्तुमित्यादिना” (७.१.३८) सुषोऽयाचि साधितुं
अङ्ग सुकरं यथा कौमुद्यां दर्शितं च स्पष्टमेति ।

(३)—‘तरध्यै’-इति “तुमर्थे से सेनऽसेन्”-इत्यादिना (३.४.८) सिद्धम् ।

(४)—“ईरसे”-इति, निषण्ठी (२.१.४) मति-कर्णसु पठितस्य “ईते”-इत्यस्य सेटि
(१.४.७) अङ्गागमे (२.४.८४) रूपसिद्धम् ।

अथ वनोवा ।

द्विपदा(°) ।

१२ ३१ २३२ ३२ ३२ ३ २ ३ १२ १२
पवस्वसोममचांसमुद्रःपितादेवानांविश्वाभिधाम ॥३॥ १८७

४५ ५ ४ १ २२ १ २ १२ ५ १२
I पवस्वसोमा । माचांसमुद्राः । पितादेवाना-

१ ३ ५ ४ २ १२ १ १ १ १
२३म् । वारुश्चरु३४औहोवा । भिधामारु३४ ॥ १८ ॥

५ ५ ५ ५ १ १ ३ ५
II औहोवा । औहोवा । औहोवारु३४औ-

५ १ २ ४ १२ १ १ २ १ २ ५ १ २ ५
होवा । पवस्वसोम । मचांसमुद्रः । पितादेवाना-

१ २ २ १ ४ ५ ५ २ २ २
२म् । विश्वाभिधामारु३४ । औहोवा । औहोवा ।

२ १ ३ ५ ५ ५ १ १ १ १ १
औहोवारु३४औहोवा । ए३ । धर्मारु३४ ॥ २० ॥ १८७

१८७ उत्तरार्चिकस्य ५, १, १७, १ = ऋग्वेदस्य ७, ५, २०,
४ = ऊहे ५, १, ८—२१, ३, ८ ।

I धाम साम । II धम साम ।

(°)—द्विपदा, दुर्लभिति शेषः, विश्वं चरुदधं गन्तव्यम् ।

११०क,

अथ चतुर्थी ।

१२ २२७ ३ २ ३ २ ३ २ ३ १२ २२
 पवस्वसोममच्चेदक्षायाश्चोननिक्तोवाजीधनाय ॥ ४ ॥ १९८

५२ ५ १२ १ १२ ५ १ १२
 I औक्षोद्वा । औक्षोद्वा । औक्षोद्वा । पवस्वसो-

म । मच्चेदक्षाया । अश्चोननिक्तः । वारजीधनारया-

हे “सोम !” “महान्” देवेभ्यो दीयमानत्वेन महत्त्वयुक्तः ।

“समुद्रः” समुन्दनः यस्मात् समुद्रवन्ति रसास्तादृशः^(१) । “पिता”
 सर्वेषां पालयिता^(२) त्वं ‘देवानां’ “विष्वा”^(३) विष्वाणि सर्वाणि
 “धाम”^(४) धामानि शरीराण्यभिलक्ष्य “परि पवस्व” परि-
 चर ॥ ३ ॥ १९७

१९८ उत्तरार्द्धिकस्य ५, २, १९, १ = ऋग्वेदस्य ७, ५, २०,
 १० = जहे ६, १, ४ ।

(१) — ‘समुद्रः’—इत्येतत् पार्थिवेन समुद्रेण सन्दिह्यते । समुद्रः—कस्मात् ? समुद्र-
 द्रव्यव्यवस्थादायः, समभिद्रव्यव्यवस्थापः, समोदयोऽस्मिन् भूतानि, समुद्रकोभवति
 समुन्नतोति वा—इति मि० १, १० ।

(२) — “पिता—पाला वा पालयिता वा” इति मि० ४, ११ ।

(३) — आत्वे रूपम् (७, १, २८) ।

(४) — लुकि रूपम् (७, १, १८) ।

२३४। ^{५८ १ १८ १ १ १ ५८} औक्षोद्वा । औक्षोद्वा । औक्षोद्वा २३४ उक्षोद्-

^{५ १ १ १ १ १ १ १} वा । १३ । विधर्मा २३४५ ॥ २१ ॥

II ^{४५ १ ४ १ १ १} पवस्वसोमा । महेदाश्वाया २ । ^{१ १} अश्वोननिक्तो-

२३ । ^{१ १ ५८ १ १ १ १ १ १} वाजा ४ । औक्षोद्वा । धनाश्या २३४५ ॥ २२ ॥ १८८

हे “सोम !” “अश्वोन” अश्वः^(१) इव “नक्तः” वसतीवरीभि-
रङ्निर्विनिर्णितः । “वाजी” वेगवान्^(१) त्वं “महे” महते
“दद्याय” बलाय^(१) “धनाय” धनार्थश्च “पवस्व” चर ।

‘महे’—‘क्रत्वे’-इति पाठो ॥ ४ ॥ १८८

I, विधर्म साम ।

II धनसाम ।

(१)—“अश्वः—कक्षात् । अश्वो तेऽध्वानं मवाश्वो भवतीति वा”-इत्यादि
जे० १, १० ।

(१)—‘वेगवान्’ अश्ववान् वा-इति वि० ।

(१)—“दद्याय”-इति बलनामसु नयोदशं जेष्युः कम् (१, ८) ।

अथ पञ्चमी ।

१२ ३२ ३ १२ ३ २ ३ १२ ३ १ २२२
 इन्दुःपविष्टचारुर्मदायापामुपस्थेकविभंगाय ॥ ५ ॥ १८८

४५ ४ १ २ २ १ २ १
 I इन्दुःपविष्टा । चारुः३४ । मदाया । अपामुपा-

२ १ १ ५२२ २ १ १ १ १ १
 २३स्था३इ । कारुवा२३४औक्षोवा । भगा३या२३४५ ।

॥२३॥ १८८

“चारुः” कल्याणरूपः “कविः” क्रान्तप्रज्ञः^(१) “इन्दुः”
 सोमः । “अपाम्” उदकानाम् “उपस्थे” उपस्थाने अन्तरिक्षे
 पवित्रे वा “मदाय” मदार्थम् । “भगाय” भजनीयाय^(२) धना-
 र्थञ्च “पविष्ट” पवते^(३) ॥ ५ ॥ १८८

१८८ ऋग्वेदस्य ७, ५, २१, ३ ।

I भागम् ।

(१)---“कविः” ज्ञेयवी-इति वि० । “कविः”-इति निघण्टौ च ज्ञेयवि-नामस्य इक्ष्मन्
 पदम् (३, १५) । “ज्ञेयवी—कृष्णम्, ज्ञेयया तद्भान् भवति”-इति, “ज्ञेया ?-मनी
 धीयते”-इति नैदक्तम् (३, १८) । इत्येवमपि प्रतिपन्नं कविः ज्ञानप्रज्ञ इति ।

(२)---“भगोभजतेः”-इति नि० १, ७ । निघण्टौ धननामस्य च इक्ष्मन् भग इति
 (१, १०, १०) ।

(३)---“पविष्ट जातः”-इति वि० ।

अथ षष्ठी ।

त्रिपदा अनुष्टुप् । पिपीलिकमध्या ।

ऋषिदेवते पूर्ववत् ।

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
 अनुद्वित्वासुतसोममदामसिमहेसमर्थराज्ये ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
 वाजाअभिपवमानप्रागाहसे ॥ ६ ॥ २००

४ ५ ४ १ २२ १ २२ १ २२ ३
 I अनु । अनू । द्वाद्वित्वासुतसोममदामसि । म-

२ २ १ २ २ २ ५ १ १ २ २ १ २
 दामसाये३ । मद्वा३४३ । सा३४मा । यराज्ये । वा-

२२ १ २२ २ २ २ १ २ १ २ ४
 जाअभिपवमान । पवमाना । प्रागाहसा । औहो-

५ ४
 वा । हो५इ । ४ डा ॥ २४ ॥ २००

हे “सोम !” “सुतम्” अभिषुतं “त्वा” त्वा वयम् “अनुमदा-
 मसि^(१)हि” अनुमदामः अनुक्रमेणाभिष्टुमः खलु । हे “पव-

२०० उत्तराश्वि वस्य ६, १, ७, ३ = ऋग्वेदस्य ७, ५, २२, २
 जहे ६, १, १८—१८—८, २, ८ = जघ्ने ३, १, ७ ।

I वाजिनासाम ।

(१)--“इदमोमसि (७, १, ४६)”-इति मस इनायमे रूपम् ।

अथ सप्तमी ।

वासिष्ठी । द्विपदा । मारुती ।

^{१ क २२ ३ २३ १२} ^{३२३ २२ २२} ^{१ २}
कई व्यक्तानरः सनीडा* रुद्रस्य मर्या अथा* स्वश्वाः ॥ ७ ॥ २०१

^{४ ५ ४} ^४ ^१ ^१ ^१
I कई व्यापृक्ताः । नरः साइनाइडाः । रुद्रस्य मर्या-

^१ ^३ ^{५ २} ^२ ^{१ १ १ १ १}
२३ः । आरथार३४ औक्षीवा । सुवाइश्वार३४५ः ॥ २५ ॥

मान' पूयमान साम ! स त्वं "महे" महति "समर्थराज्ये" (१)

महत् समनुष्यं त्वदीयं राज्यमनुपालयितुं "वाजान्" (१) शत्रु-

बलान्यभिलक्ष्य "प्रगाहसे" प्रगच्छसि ॥ ६ ॥ २००

* "सनीका"--इति, "अधा"--इति च ऋग्वेदीय-पाठौ ।

२०१ ऋग्वेदस्य ५, ४, २३, १ ।

I हि कं साम ।

(१)—'समर्थराज्ये विप्रराज्ये शत्रो'-इति वि० ।

(१)—'वाजान् चञ्चानि'-इति वि० । वाजइत्यङ्गनामसु (१, ७, १) वसनामसु च पाठभेदेन (१, ८, १) दृश्यते निषण्णौ ।

II कर्ई३४३वियक्ताः । नरा३४३ःसनीडाः । रुद्र-

स्यमर्या२३ः । आरथा२३४औद्धोवा । सुवा३श्वा२३४५ः

॥ २६ ॥

III कार्ईम् । वियार३ । औवा३ । आक्ताः ।

नाराः । सनार३ । औवा३ । आइडाः । रुद्रा । स्य

मार३ । औवा३ । आर्याः । आथा । सुवार३ । औवा३ ।

आश्वाः । औपुद्र । डा ॥ २७ ॥ २०१

“व्यक्ताः” कान्तियुक्ता. “नरः” नेतारः “सनीडाः” समाभ्यो-
नौकसः “रुद्रस्य” रोदनशीलस्य^(१) एतत्सन्नकस्य “मर्याः” मर्य-

II विकं साम ।

III निकं साम ।

(१)—“कनो रौतोति सनो रोदयसापो दूवतोति वा रोदयतेवा । रुद्ररुद्र-
तद्रुद्रस्य रुद्रमिति काठकम् । यदरोरोत् तद्रुद्रस्य रुद्रमिति वारिद्रुविकम्”-
इत्यादि नि० ६०४, ६, १

II अग्ने । ^{५ ८} ^० ^{१ ३ ५} ^१ ^{१ ८} [.]
 हो३४३६ । तमद्य । अश्वत्तोमाद् ।

^२ ^१ ^{१ २ १} ^१ ^१
 कतुन्ना३भाद्रा३म् । चा३३ओइ । स्पृशम् । ऋज्ज्वा३र-

^१ ^{५ ८ ८} ^{१ २ २ १ १ १ १}
 मार३४ओहोवा । तओह्वार३४५ ॥ २८ ॥ २०२

हे “अग्ने !” “अद्य” अस्मिन्नहनि, वयमृत्विगादयः
 “ओह्वैः”(१) इन्द्रादि-प्रापकैः “स्तोमैः” स्तोत्र-समूहैः(१) “तं”
 प्रसिद्धं त्वाम् “ऋज्याम्”(१) समर्चयामः । कौटुभं त्वाम्? “अश्वं
 न” वाटारमश्वमिव तथा “हविषः” वाहकम् । “ऋतुं न”
 कर्तारमिव उपकारिणमित्यर्थः । तथा “भद्रं” भजनीयम्(४) ।
 “हृदिस्पृशं” हृदयङ्गम्(५) अतिशयेन प्रियमित्यर्थः ॥ ८ ॥ २०२

I, II आश्लेहे ।

(१)—ओह्वैरिति अग्नेः कृत्वाग्नौयेरित्यर्थस्तु सुलभः, परं नास्ति भाष्यकृतः सफलः,
 एतन्नये कृत्वाग्नौयस्य योनिगानमूलकत्ववानादिस्वाभावात् ।

(२)—अश्विष्यमानादिभिरित्यर्थः ।

(३)—नित्रयद्वौ परिचरन्-कर्मणु पठितव्यं कर्त्तव्यमित्यस्य रूपम् (३, ५, ७) ।

(४)—‘भद्रं दीप्तम्’-इति वि० ।

(५)—‘हृदयं स्पृशति, हृदयेन वा स्पृशते’ इति वि० ।

अथ नवमी ।

पुरउष्णिक् । वाजिनां स्तुतिः ।

३ १ २ ३ १ २ १ ३ १ २ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ २
आविर्मर्याआवाजंवाजिनोअगमन्देवस्यसवितुःसवम् ।

३ १ ३ १
स्वर्गाअर्वन्तो जयत ॥ ८ ॥ २०३

३ १ ३ १ ५ १ २ २ २ २
I आविर्मार्याः । आवाजंवाजिनोअगमान् ।

३ १ २ ३ १ ३ १ ५ १ ३ ३
देवस्यस । वितुःसार३४वाम् । स्वर्गाअर्वा३४५न्ता-

१ १ १ १ १
ई५६ः । जयतार३४५ ॥ ३० ॥ २०३

“मर्याः” मनुष्येभ्यो हिताः “आविः” प्रकाशमानाः
“वाजिनः” देव-विशेषाः^(१) वाजिन-भाजः^(१) “सवितुः” प्रेरकस्य
देवस्य^(१) “सवम्” अभिषीतव्यं “वाजम्” अन्नरूपं सोमं “गमन्”
अगमन् । ततो हे यजमानाः ! “स्वर्ग” “जयत” तथा
“अर्वन्तः” अर्वतोऽश्वान् जयत ॥ ८ ॥ २०३

I वाजिनां साम ।

(१)—वाजिव इति निषेधौ यु-दैवत-विमाने चिन्तनस्यो देवगणः (५, ६)
“वज्रमवान्” इति च तत्रैवैकम् (१, २८ । १०, ३१) ।

(२)—तत्रे पयसि दद्यान्मयसि सा वैश्वदेवाभिषा, आभिषा-निःसृतं च अन्नं
वाजिनम् ।

(३)—“सविता सर्वस्य प्रसविता”-इत्यादि च नै० १०, ११-१२ ।

अथ दशमी ।

ऐश्वरयोर्धिष्ण्या ऋषयः । द्विपदा ॥

१२   ३ १ २ ३ २ ३ १२   २२ ३   १ २ ३ २
 पवस्वसोमद्युः स्त्रीसुधारोमहाऽश्वीना*मनुपूर्व्यः ॥१०॥ २०४

॥ पञ्चम-दशति ॥†

४ ५   २ ४   ० २ २   २ ३ २ ५   १ २ २   १ २
 I पवस्वसोमा । द्युः स्त्री ३४ २ सुधारः । माहाऽश्वी

१ २ २   ३ २
 नाम् । अनुप । विर्यो २३४ ५ इ । डा ॥ ३१ ॥ २०४

हे “सोम !” “द्युस्त्री” [द्युः स्त्रीं व्योतते; यशो वाचं वेति
 यास्कः (नि० नै० ५, ५)] अत्रवान् यशस्वी वा । “सुधारः”
 शोभन-धारा-युक्तः “पूर्व्यः” पुरातनः “महान्” त्वम् “अवीना”
 “रोमणां” रोमभ्यः सकाशात् “अनु” क्रमेण “पवस्व”
 चर ॥ १० ॥ २०४

इति श्रीसायणाचार्य-विरचिते माधवीये सामवेदार्थ-प्रकाशे ऋग्वेदोपाख्यानं
 चतुर्थस्याध्यायस्य नवमः खण्डः ॥ ८ ॥

* “महामवीना”-इति ऋग्वेदीयपाठः ।

२०४ ऋग्वेदस्य ७, ५, २० ।

I पवित्रम् ।

† ॥ इति पञ्चमस्याहः प्रपाठकः ॥

अथ दशमे खण्डे—

केषा प्रथमा ।

ऐन्द्री ।

१ २   ३ १ २ ३ १ १ २ ३ १ २ ३ १ २
विश्वतोदावन्विश्वतोनाभरयत्वाशविष्ठमीमहे ॥ १ ॥ २०५

५   २   ३ २   १ २   १   १
I विश्वतोद्वाउ । दावन्विश्वतोनाः । ओ३ । द्वा ।

३   ५   ३ २   २ २   १   २   १ २ २ १
ओ२३४द्वायि । आ । भरा । भा२३रा । पौत्वाशवि-

२ १   १ १ २   ३ २   ५   २ २ २ २ २
ष्ठमायि । माद्वा । औ३ओ२३४वा । ऐ३यै३ौऽ१ ॥ ३२ ॥

४ ५ २ २   ४ ५ २   ४   २ २   १   २
II विश्वतोदावन्विश्वतोनाम्ना । भरा । भा२३रा ।

१ २ २ १ २ १   १   २   ४ ५
यात्वाशविष्ठमायिम । द्वा । औ३द्वावा । द्वाऽ५इ ।

डा ॥ ३३ ॥ २०५

हे “विश्वतोदावन्” सर्वतश्चेदनवन्^(१) सर्वत्र दानवन् वा^(२)
इन्द्र ! स त्वं “विश्वतः” सर्वतः “नः” अस्मभ्यम् अभीष्टम् “आभर”

I, II आभरे हे ।

(१)—दावन्निति ‘दो’ अवच्छेदने-इत्यस्य रूपमिति लोकोक्ते इति भाषः ।

(२)—दावन्निति ददातेरिति लोकारे इति भाषः ।

अथ द्वितीया ।

ऐन्द्री ।

३ २ ३ २ ४ १ २ २ २ ३ १ २ ३ २ ३ २
 एषब्रह्माय ऋत्विग्यइन्द्रोनामश्रुतो गृणे ॥ २ ॥ २०६

४ ५ १ २ २ २ २ ३ २
 I एषाः । ब्राह्माय आ३१ उवा२३ । ए३ । त्वियथा ।
 १ २ १ २ २ २ ३ २
 आ२३ यिद्राः । नामश्रुता३१ उवा२३ । ए३ । गृणथा
 ॥ ३४ ॥

४ ५ ४ ५ १ १ २ १ २
 II एषाएषाः । ब्राह्मा२ ब्राह्मा२ । य ऋत्विग्योवा ।
 १ २ १ १ २ २ १ २
 ओवा । आयिन्द्रा२ आयिन्द्रा२ । नामश्रुतोवा । ओवा ।
 २ १ २ ४ ५ ४
 गृणा । औ३ होवा । होऽपु३ । डा ॥ ३५ ॥

आहर । किञ्च । “शविष्ठम्” अतिशयेन बलवन्तं “यं” त्वाम्”
 “इमहे” अभीष्टं याचामहे^(१) ॥ १ ॥ २०५

२०६ उत्तरार्द्धिकस्य ८, १, १, १ = ऊहे २१, १, ८ ।

I, II वासुमन्त्रे हे ।

(१) — “इमहे”, इति पाष्णा-कर्मणु प्रथमं मैवष्टु कम् (३, १८) ।

III एषाः । ओ । ओवा । ब्रह्मायाः । ऋत्वियाः ।

आयिन्द्रोश्चाश्वि । नाश्मा । अरून्ती । गृणा ।

औश्चोवा । चोऽपुद् । डा ॥ ३६ ॥

IV ओश्चाश्वा । ओश्चा । एषाब्राह्माश्वा । या-

श्वाः । ऋत्वियाः । ओश्चाश्वा । ओश्चा । इन्द्रोनामा

श्वाश्चोऽपुद् । तोगृणायि । ओश्चाश्वा । ओश्चाश्वाश्चोऽपुद् ।

एश । सुवर्वते २३४५ ॥ ३७ ॥

V एषब्रह्मौचो । याऋत्वियाः । इन्द्रोनामौचो ।

तोगृणाश्चोवाश्वा । ऊश्वा ॥ ३८ ॥ * २०६

III, IV, V कावशाणि त्रीणि ।

* ॥ इति ग्रामे गेये एकादश-प्रपाठकः ॥

अथ चतुर्थी ।

ऐन्द्री ।

१ २ ३ १ २ १ २ ३ १ २ १ २ ३ १ २
अनवस्तीरथमन्नायतनुस्त्वष्टावज्रम्यरुज्जतं द्युमन्तम् ॥ ४ ॥ २०८

१ १ ३ ५ १ १ १ २ १
महया रन्तो २३४ । कैः । अवर्द्धाया रन् । अहये हन्तवार-

४ ५
३४ पूजई पू६ । स्तो २४४ काः ॥ २ ॥ २०७

“अहये” वृत्ताय (१) [क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः सम्प्रदानत्वात् हनन-क्रियायां वृत्तस्य सम्प्रदानसंज्ञा] “वृत्तहन्तवै” [तुमर्थे सेऽसेनिति (३, ४, ८) तवै (१) प्रत्ययः] हन्तुम् “अकैः” अर्चनीयैः स्तोत्रैः मन्त्रैः हविलक्षणे रन्तवैर्वा “महयन्तः” पूजयन्तः (४) “ब्रह्मणः” ब्राह्मणाः “इन्द्रम्” अवर्द्धयन् वर्द्धयन्ति प्रीतं कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥ २०७

* “तक्षं त्व”-इति ऋग्वेदस्य ।

(१)—“अहये—दानवाव”-इति वि० । निषष्टौ मेव नामसु अक्षरिति रक्षावर्धन-मनं पदस्य, इदमिति तु अक्षरविंशतिसप्तम् (१, १०) ।

(२)—अपि “तवै”, “व”-इति चेदः ।

(३)—“अकैर्देवोभवति यदेवमहन्ति । अकौ मन्त्रो भवति यदेवमर्चन्ति अर्चमन्त्रं भवत्यर्चति भूतानि । अकौ वृत्तोभवति स वृत्तः कटुकित्वा”-इति मि० ५, ४ ।

(४)—“महयति”-इत्यर्चति-कर्मसु पक्षविंशतमं नैषष्ट्युक्तम् (१, १४) ।

५२ २५ १ १ १ २ २
 I हाउखरता । खरतखरा२३ता । आनवस्ते-
 १२ २२ १ २ ५२ २५ १
 रथम् । आयाताऽश्च२३४ः । हाउखरता । खरतखरा
 १ १२२ १२ १ २ १ ५२
 २३ता । त्वष्टावज्रं पुरुह । ताद्यमान्ता२३४म् । हा-
 २५ १ ३ ५२ २
 उखरता । खरतख । रा२ता२३४अहोवा । खराऽश्च
 ११११
 २३४५॥ ३ ॥ २०८

हे इन्द्र ! “अनवः” मनुष्याः^(१) “ऋभवः”^(२) “ते” त्वत्सम्बन्धिने
 “अश्वाय” वाहनाय^(३) तदर्थं “रथ”^(४) “ततस्तुः” कृतवन्तः^(५)

I आनुश्लोकम् ।

(१)—अनवः इति मनुष्यनामसूनविंशतितमं नेघण्टुकम् (१.९) ।

(२)—“ऋभुर्विभावाज इति सुधन्वन आङ्गिरसस्य तयः पुत्रा बभूवुस्तोषां प्रथमोत्तमाभ्यां
 वज्रवस्त्रिगमा भवन्ति न सध्यमेन । तदेतदभोय वज्रवचनेन असमस्य च संक्षेपेन इति
 दशतथोष मुक्तानि भवन्ति । आदित्यग्नयोऽप्यभवउच्यते” इति जि० ११, १६ ।

(३)—“अश्वीवोढा (ऋ, हस, ०अनु, हस, ४हृक्)” इत्यादिश्रुतं रथस्य
 वाहनत्वम् ।

(४)—“रथो रजते र्भतिकर्मणः स्थिरतर्वा स्थाहिपरीतस्य रसमाणेऽस्मिन्निष्ठतीति
 वा, रपते र्वा, रसते र्वा” इति जि० ८, ११ ।

(५)—“ततस्तर्वा स्थात् करोति-कर्मणः” इति जि० ८, १९ । सार्वकाण्डिक-छठि
 कथम् (९, ४, १) ।

“ ११२क,

अथ षष्ठमी ।

ऐन्द्री ।

२ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ २ ३ १ २ ३ २ २
 शम्यदंमघर्षयीषिणेनकाममव्रतोद्धिनोतिनस्पृश-

३ २
 द्रयिम् ॥ ५ ॥ २०८

३ २ २ ४ ५ २ १ २
 I औद्धोयि । शम्यदाम् । मघर्षयाऽ१२३४यि ।

४ १ २ २ २ २ ४
 षिणायि । नकाममव्रतोद्धिनोतिनस्पृशत् । रयिमो२३४५

उ ॥ ४ ॥ २०८

हे “पुरुहुत” बहुभिराहुतेन्द्र ! “त्वष्टा” विश्वकर्मा च(६)

त्वदीयं “वज्र” “द्युमन्त” दीप्तिमन्तमकरोत् ॥ ४ ॥ २०८

I आनुश्लोकम् ।

(६) — “विश्वकर्मा सर्वस्य कर्ता इति नि० १०, २५ । तथाच ऋग्वेदीया अतिः—

‘गदमे द्यावापृथिवी जनित्री हूँ पौरपिंशद् भुवनानि विश्वा ।

तम ह्येतिरिप्तितायजीयान् देवं त्वष्टारमि च यक्षि विद्वान्॥”

(१० म० १० अ० ८५० अ० ८५०)

अथ पठो ।

इयं वैश्वदेवी ।

२ २ २ ३ १ २ १ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
सदागावःशुचयोविश्वधायसःसदादेवाअरेपसः ॥६॥ २१०

४ ५ १२ २ २ १ २ ५ १ २
I सादा । गावःशुचयोविश्वधायार३साः । सार-

५ १ २ २ १ ५ १ ५
३४दा । दायिवाअरोर३४वा । पार३४साः ॥ ५ ॥ २१०

“रयौषिणः” रयिं धनं हविर्लक्षणं प्रेषयन्तो जनाः “शं”
सुखं “पद”^(१) स्थानं “मघं” धनं च लभन्ते इति शेषः ।
“अत्रतः” इन्द्र-विषय-यागादि-कर्म-रहितः^(२) पुरुषः शं सुखा-
दिकं “न हिनोति” न प्राप्नोति, दातुं समर्थो न भवतीत्यर्थः ।
स्वयमपि “कामम्” अभीष्टं “रयिं” रमणीयं धनं “न स्पृशत्”^(३)
न स्पृशति ॥ ५ ॥ २०८

“गावः” गन्तारः स्तोतारो वा^(४) “सदा” इन्द्रं पर-रणादिभि-

I, वाचः साम ।

(१)—‘शं सुखं, तस्य पदम्-शम्यद्म्’ इति वि० ।

(२)—अतस्ति कर्म-नामसु सप्तमं नैघण्टुकम् (२, १) ।

(३)—स्पृशति लोटोक्तम् ।

(४)—गच्छन्ति शोभन्तीकारिणामकरणः-इत्यादि द्विविध-नैषत्ति-दर्शनद्वित्यभि-

अथ सप्तमी ।

सम्पातच्छेषिः ।

द्विपात् । उषस्या ।

^{१ २ ३ १ २ ३ १ १२} ^{३ १२ १२}
आयाद्विवनसासच्चगावःसचन्तवर्त्तनियदूधभिः ॥ ७ ॥ २११

^{३२ २} ^{४ ५} ^{१ १२}
I औहोत्र्यि । आयाद्वी । वना२सासच्चा ।

^{१ १} ^{१ ०} ^१ ^{१ ५} ^{१ ३}
गावःसच । तावर्त्तानी२म् । यात् । ऊ२ । धभिरो२३-

४पूइ । डा ॥ ६ ॥ २११

रूपगच्छन्ति ते “शुचयः” निर्मलाः “सदा” सर्वदा “विश्वधायशः” विश्वं धारयन्ति पुष्पान्तीति विश्वधायसः बह्वन्नाः भवन्तीत्यर्थः । “सदा” सर्वदा “देवाः” दानादि-गुण-युक्ताः “अरेपसः” पाप-रहिताश्च^(१) भवन्ति ॥ ६ ॥ २१०

२११ ऋग्वेदस्य ८, २, ३०, १ ।

I वाचः साम ।

प्रायः २, ५ । अथवा गावः आदित्य-रश्मयः (नै० १, ५, १) अनेभ्योऽपि पतमानाः शुद्धाः ।
अथवा गावः आपः, भूमि-गताः (नै० १, १, १, १) अथवा गावः वाचः (नै० १, ११, ४) ।—
‘ऋग्यजुःसामस्तथथाः’ इति वि० ।

(१)—‘अरेपसः’ अ-रहितः अ-वापाः ; रेपइति पाप-नाम’ इति वि० ।

अथाहमी ।

१ २ ३ १४ २४   ३ १ ३ १ २   ३ २ ३ १ १
उपप्रक्षेमधुमतिक्षयन्तःपुष्येम*रयिन्धीमक्षेतइन्द्र ॥८॥ २१२

I आवा । उपप्रक्षेमधुमत्तिलियन्तः । आवाआयि ।

१ २   २ २ २ १   २   १   २   १
पुष्ट्यमरयिन्धामहेतआरश्चिन्द्रा । ओ॥ वाओवा । ओ॥

१२ २ ५
वाद्वा३१उवा२३ । ज३४पा ॥ ७ ॥ २१२

हे “उषः !” “वनसा” वननीयेन तेजसा “सह” सार्धम्
 “आयाहि” आगच्छ । उषसो वाहनभूताः “गावः”(१)
 “वर्त्तनी” रथं “सचन्त” सेवन्त(२) अनश्वेन रथेनायाहीत्यर्थः ।
 “यत्” याः गावः “जधभिः” उपलक्षिताः प्रभूताः पीना इत्यर्थः ।
 ताः गावः इति सम्बन्धः ॥ ७ ॥ २११

* “पुष्यन्तो”-इति ऋग्वेदीयपाठः ।

२१२ उत्तराञ्चिकस्य ४, १, २, ४ ।

I माधच्छन्दसम् ।

(१)—एष गाव इति रश्मय इत्यर्थः (नं० १, ५, २) उपपत्तुदद्यात् रुव वसुधांश्च-
त्वाद् वाचमन्त्रेणोपचर्यते ।

(१)—“वच सुचने सेवने च (भ्रा० आ०)” ।

अथ नवमो ।

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ १ २ ३ २ ४ ३ १ २ २
 अर्चन्त्यर्कं मरुतः स्वर्का आस्तोमनि श्रुतोयुवासइन्द्रः ॥ ८ ॥ २१३

४ ५ ४ १ २ १ २ १ २ १
 १ अर्चन्तिया । कम्मरुतः सुवा२३र्काः । आस्तोभता-

१ १ २ २ ५ १ १ ५
 यि । श्रुतोयुवासआ । येन्द्रा३उवा३ । ज३४पा ॥ ८ ॥ २१३

“हे इन्द्र” परमैश्वर्ययुक्त! (१) त्वं “मधुमति” माधुर्योपेते
 “प्रक्षे” राज-कर्तृक-न्यग्रोध-चमसे “ते” त्वदीये “क्षीयन्तः”
 समोपे स्थिताः वयं “रयिं” रमणीयमन्नं “पृथेम” पोषयेम ।
 किञ्च । त्वां “धीमहे” वयमनुध्यायेम ॥ ८ ॥ ११२

“स्वर्काः” शोभन-स्तोत्राः (१) शोभनान्नावा (१) “मरुतः” (१)

२१३ उत्तरार्चिकस्य ४, १, २४ = जहे ३, २, १६ ।

I मारुतम् ।

(१) — “इन्द्रतेवैश्वर्यकर्माणः” — इत्यादि नि ४, ८ । “समस्ततेजः परमेष्ठिरल-
 निमित्तेन्द्र-शब्द-वाच्यः” इति सीमांसा-भाष्ये शबरः ।

(१) — “अर्को मन्त्रो भवति, यदनेवार्चन्ति” इति नि० मे० ५, ४ ।

(२) — “अर्कमन्नं भवति, अर्चन्ति भूतानि” इति नि० मे० ५, ४ ।

(३) — “अथातोमध्यस्थाना देवगणाः — तेषां मरुतः प्रथमागामिनो भवन्ति”
 इत्यादि नि० ११, १२ ।

अथ दशमी ।

२२१२ ३१२ ३१२ ३१२ ३१२ ३१२

प्रवइन्द्रायवृत्रहन्तमायविप्रायगाथं गायतयं जुजो-

षते* ॥१०॥ २१४

॥ प्रथम-दशति ॥

५४ १ २ ७ २ १
I प्रवाः । आयिन्द्रायवृत्रहन्तमा२३या । वायि-२ २ २ २ २ १ २ २ १
प्रायगाथंगाऽ१या४ता । याञ्जजौवा३ । उप । षाऽ२तो४५-२
ह्वयि ॥ ८ ॥ २१४

“अकर्म” अर्चनीय^(४)मिन्द्रम् “अर्चन्ति” स्तोत्रेर्हविर्भिः । “युवा”
नित्य-तरुणः “श्रुतः” विख्यातः “इन्द्रः” “आस्तीभति” तेषां
सम्बन्धीनि शत्रुजातान्याभिसुख्येन हिनस्ति^(५) ॥ ८ ॥ २१३

* “जुजोषत”-इति वि० पाठः ।

२१४ उत्तरार्चिकस्य ४,१,२५=जहे ३,२,२० ।

I उद्वांशं साम ।

(४) — “अर्कोद्देवोभवति यदेनमर्चन्ति” इति नि० नै० ५,४ ।

(५) — विवरणकृता तेषान्यथैव व्याख्याता । तद्यथा — “अर्चन्ति । पूजयन्ति ।
“अर्क” देवस्य, “मरुत” ऋत्विजः, “सर्का” शोभनमन्त्राः । “आस्तीभति” लयते ; “श्रुतः”
व्याख्यातः । “युवा” तरुणः । कोषो ? इत्य-इति ।

अथ चतुर्थखण्डे —

सेवा प्रथमा ।

१ २ ३ १ २२ ३ २७ ३ १ २
 अचेत्यग्निश्चिकिति*हव्यवाङ् नसु†मद्रथः ॥१॥२१५

हे “विप्राः” मेधाविनः ! (१) “वृत्रहस्ताय” अतिशयेन वृत्रस्य
 हस्तामः, तस्मै इन्द्राय “तं” “गाथं” स्तोत्रं (४) “प्रगायत” प्रक-
 र्षेण पठत । हे उद्गातारः ! स इन्द्रः “यं” स्तोत्रं “जुजोषते”
 सेवते । १० ॥ २१४

इति सायणाचार्य-विरचिते माधवीये सामवेदार्थ प्रकाशे बन्दीव्याख्याने
 चतुर्थस्थाध्यायस्य दशमः खण्डः ॥ १० ॥

* “श्चिकितु”-इति } इति ऋग्वेदीयपाठौ ।
 † “हव्यवाट् स सु”-इति }

२१५ ऋग्वेदस्य ६, ४, २७, ५ !

(१)—“विप्राः” इति मेधावि-जामसु प्रथमं नैयबुक्तम् (२, १५) ।

(२)—“गाथा” इति वाक्तामसु अष्टमिंशस्यैष्यकम् (१, ११) ।

I अचेती । अग्निः । चिकारश्चिती३ । चारश्च्य

३ । वारडारश्चौहोवा । सुमद्रथारश्चपूः ॥ १० ॥

II अचेतिया । ग्रायिश्चाद्रकायिती३ः । हो । होयि

औश्चोरश्चपू । ह्यारश्च । वारडारश्चौहोवा ।

ए३ । सुमद्रथारश्चपूः ॥ ११ ॥ २१पू

“हव्यवाट्” हविषां वोढारं “चिकितिः” विशिष्ट-प्रज्ञाः^(१)
 “सुमद्रतः” सुष्ठु-हविर्युक्त-रथोऽग्निः “अचेति” चेत्यते सर्व-
 ज्ञायते । यद्वा । [व्यत्ययेन कर्त्तरि प्रत्ययः (३, १, ८५)] हविः-
 प्रदातारं यजमानं जानाति ॥ १ ॥ २१पू

I, II ग्राम्ये द्वे ।

(१) — “चिकित्” इति पञ्चाति-कर्मसु प्रथमं वैषष्टकं, तस्य रूपं चिकितिरिति,
 अथवा प्रज्ञा-नामसु पठितं “केतः” इति तस्यैवति ।

११ ३क,

अथ द्वितीया ।

वन्धुर्ऋषिः । आग्नेयी ।

२ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ १ २ १ क २२
 अग्ने त्वन्नो अन्तमउतत्राताशिवोभुवो*वख्यः ॥२॥ २१६

४ १ १ १ २ ५
 I ओग्रायि । त्वन्नो२३आ । ऊम्मा२३ । ता२३४माः ।

२ १ २२ १२ १ १२ २ २ २ ४ ५ ४
 उतत्राताशिवोभुवः । शिवोभुवा२३ । वरोवा । थाऽ५

५
 यो६हायि ॥ १२ ॥

४ २ ५ ४ ५ २ १ २
 II अग्नौ । होयि । त्वौहोयि । नोअन्तमा ३१ उवा

३ ५ २ २ ३ ५
 २३ । ऊ२३ ४ ता । त्राता ओ २३ ४ वा ।

२ १ २ ३ १ १ १ १
 शिवोभुवा २ ३ ४ ५ ॥ १३ ॥

* “भवो”-इति ऋग्वेदीयपाठः ।

२१६ उत्तरार्चिकस्य ४, १, २२, १ = ऋग्वेदस्य ४, १, १८, १
 = यजुर्वेदस्य ३, २५—१५, ४८ = ऊहे ३, २, १८—१२, २, १५ ।

I गूढम् ।

II अत्यदः ।

III अग्नेतू ३ वन्नोन्नतमाः ।   २१२२१२ २१२२.
 ५ २ २   ४ ५ २ ४   ५   ४

१   ४ २ २   ५   ४
 वरा २ ३ । औक्षौक्षो २ ३ ४ वा ।   याऽ ५ यो ६

५
 क्षयि ॥ १४ ॥

IV अग्ने । क्षेपि । त्वन्नोन्न । तमाः । । ऊता २ ।
 ५ २   २   ४ ५ २ ४   ४ ५   २

२   ५   २   १   २ २
 क्षायि । औक्षौक्षेक्षि । ऊता २ ।   शिवो ३ ४ ५ ।

२   ५
 भू २ ३ ४ वाः ॥ १५ ॥ २१६

हे “अग्ने !” “वरूथ्यः” वरणीयः सम्भजनीयः । यद्वा ।
 वरूथ्यैः यज्ञगृहैर्वृतः^(१) “त्वं” “नः” अस्माकम् “अन्तमः”
 अन्तिकतमः “भूवः” भव । “उत” अपिच “ताता” रक्षकः
 “शिवः” सुखकरश्च भव^(२) ॥ २ ॥ २१६

III गूहः ।

IV अत्यहः ।

(१) वरूथ्यामिति गृहनामसु सप्तदश पदम् नि० २, ४ ।

(२) —“शिवम्” इति सुख-नामखटादशं नैषण्टकम् (१, २,) ततो मत्वथी बाच्च
 प्रत्यये क्वरमिति भावः ।

अथ ऋतोवा ।

आग्नेयीयसृक् ।

२३ २ ३ २ ३ २ १ २ ३ १ २ ३ १ २

भगोनचित्रोअग्निर्महोनान्दधातिरत्नम् ॥ ३ ॥ २१७

४ ५

१

१

१

१

I भागाः । नचित्रः । अग्निर्महोर्नाम् । दा-

४ ५

२ १ २ १ १ १ १

धार३४औहोवा । तिरत्ना२३४पुम् ॥ १६ ॥

४ ५ ४ ५ ४

२ १

२

१

३

II भगोनचित्राः । अग्निर्महोर्नाम् । दाधा-

४ ५

२

२ १ २ १ १ १ १

२३४औहोवा । ए३ । तिरत्ना२३४पुम् ॥ १७ ॥ २१७

“महोनां” महताम् मध्ये “भगोन” सूर्यइव^(१) “चित्रः” चायनीयः^(१) पूजनीयः “अग्निः” यज्वनां “रत्नं” रमणीयं धनं “दधाति” धारयति । प्रयच्छतीत्यर्थः^(१) ॥ ३ ॥ २१७

I, II सातनिके द्वे ।

(१) — “भगमादित्यः” — इति नै० १, ११ । “न-शब्दस्तु उपभाषीयउपरिष्ठात” — इति नै० १, ४ ।

(२) — चित्रं वा नाभितिमन्त्रव्याख्यानावसरे एषवाथोक्तवद्वतो याज्ञेन (१२, १६) । तदेवात्र व्याख्याने सातम् ।

(३) — “ददि” — इत्यस्य निषण्णौ (३, १६) याज्ञा-कर्मसु दर्शनेनैवैवसथे सातम् ।

अथ चतुर्थो ।

एषा हिन्दी ।

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ २

विश्वस्य प्रस्तीभपुरोवासन्यदिवेच्चनूनम् ॥ ४ ॥ २१८

I विश्वस्या । प्रस्तीभा^{२ १}र । पुरोवासा^{२ २ २}श्न । यदिवे^१-२३४^५च्चा । नू^१र३ । ना^{१ २}रमा^{५ २}र३४ औ^२होवा । धा^२र३४-

नाम् ॥ १८ ॥

II औ^{५ २}होयि । विश्वस्या । प्रस्तीभा^{२ १}र । पुरौ^{२ २ २}होवा^२श्-
हायि । वासा^१रन् । यदिवे^{१ २}च्चा । नू^१र३ । ना^{१ २}रमा^{१ २}र३४औ^{५ २}होवा । धा^३र३४^५र्मा ॥ १८ ॥ १२८

“विश्वस्य” सर्वस्य ग्रन्थजातस्य “प्रस्तीभ” प्रस्तीभति हिन-
स्तीत्यर्थः । “यदिवा” “इह” यस्मि “नून” “पुरो^(१) वासन्”
पूर्वस्मिन् देशे वसन् स्थितः स इह नूनं प्रस्तीभ ऋत्विग्भिः
प्रकर्षेण स्तूयते [स्तीभतिस् स्तुति-कर्मा^(१)] ॥ ४ ॥ २१८

I धनसाम ।

II धर्मसाम ।

(१) — ‘नूनमिति वितर्क-इति वि० ।

(१) — कति-कर्मसिद्धं चतुर्थं नैषण्णकम् (१, १४) ।

अथ पञ्चमी ।

सम्बर्त्तयति ऋषिः । उषोदेवता । द्विपदा ।

३ २ ७ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
उषाअपस्वसुष्टमः*संवर्त्तयतिवर्त्तनि सुजातता ॥ ५ ॥ २१८

५ २ १ २ ३ ५ ७ १ ७
I उषाअपा । स्वासुष्टा २३४माः । संवा २र्त्तया । तिवा

१ ३ ५ १ २ ५ २ २ २ १ ३ १ १
२र्त्ता २३४नीम् । सू २जा २३४औद्देवा । ए३ । तता २३-

११
४५ ॥ २० ॥ २१८

इयम् “उषाः” “स्वसुः” भगिन्याः रात्रेः^(१) सम्बन्धि “तमः”
“अन्धकारम्” “अप संवर्त्तयति” आत्मीयेन तेजसा अपगमयति ।
“सुजातता” सुजातत्वं आत्मनः सुप्रकाशत्वं च “वर्त्तनि” वर्त्त-
यति रथं प्रापयति^(२) ॥ ५ ॥ २१८

* “स्वसुस्तमः”-इति ऋग्वेदीयपाठः ।

२१८ ऋग्वेदस्य ८, ८, ३०, ५ ।

I उषसः साम ।

(१)—स्वसा स-असा, स्वेषु सौदतोति वा इति नि० ११ ११ ।

(२)—‘स्वसुः तमः, स्वसुः स्वसा भगिनीव अपसंवर्त्तयति वर्त्तनि रात्रिं वरणीषां
अनस्य सुजातता इति विवरणकटुबाष्पानाम् ।

अथ षष्ठी ।

भोवनश्चात्थऋषिः ।

३ २७ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
 इमानुकम्भवनासीषधेमेन्द्रश्चविश्वे च देवाः ॥ ६ ॥ २२०

५ ४ २ ५ ४ ४ २ १ ५ २ ३
 I इमानुकम्भूपवना । सीषधारयिमाउवा३ । ई३-
 ५ २ १ ३ २ २ ५ २ १
 ४ द्वा । इन्द्रश्चवारयिश्चाउवा३ । ई३४ द्वा । च दे३ । वा
 ५ २ ५ २ ५
 रयार३४ औद्वावा । वी२३४ प्राः ॥ २१ ॥ २२०

“इमाः”(१) इमानि परिदृश्यमानानि “भवना”(२) भुवनानि
 “नु” क्षिप्रं(३) “सीषधेम” साधयामः वशीकुर्नः । कमिति
 पूरकः(४) यद्वा । इमानि सर्वाणि भूतजातानि अस्मभ्यं “कं”
 सुखं(५) सीषधेम साधयतु (पुरुष-व्यत्ययः) “इन्द्रश्च” “विश्वे” सर्वे
 देवाश्च स्तुत्या प्रीता इममर्थं साधयन्तु ॥ ६ ॥ २२०

* “सीषधा”—इति ऋग्वेदस्य, सायणीयोत्तरभाष्य-धृतश्च ।

२२० उत्तरस्य ४,१,२३,१ = ऋग्वेदस्य, ८, ८, १५, १ आरं-
 ण्यके ३, २१—२२ = ऊहे १, २० ।

I भारद्वाजम् ।

(१), (२)—सुपांसुलुगित्यात्वे रूपम् (७, १, ३८) ।

(३)—“नु”—इति क्षिप्र-नामसु प्रथमं नैधण्ट् कम् (७, १५) ।

(४)—“मिताक्षरेष्वनर्थकाः कमीमिद्विति”—इति मै० १, ८ ।

(५)—“कम्”—इति, सुख-नामसु अन्तिमं नैधण्ट् कम् (७, ६) ।

अथाहमो ।

भरहाजकृषिः । द्विपदा ।

^{३ १ २ ३ २ ३ १ २}
 अयावाजन्दे वदित्मनेम

^{१ २ ३ १ २ ३ १ २}
 मदेमशतहिमाः सुवीराः ॥ ८ ॥ २२२

^{३ २ २} I ^१ अयावाजाम् । ^{१ ३ २ ५} दायिवहि । ^{१ २} तस्मिन्नेमा । ^{१ २} मदे-

^{१ २} मशाशताहिमाः २ । ^{१ १} शतार ३ । ^{१ १ २ २ २} चाशियमार ३४ औहोवा ।

^{१ १ १ १ १ १}
 सुवीरार २३४५ ॥ २३ ॥ २२२

“अवा” अनया स्तुत्या “देवहितं” देवेन द्योतमानेनेन्द्रेण
 दत्तम्^(१) “वाजम्” अन्नं “सनेम” वयं सशस्त्रेभ्यः । अपिच
 “सुवीराः” शोभन-पुत्रोपेता वयं “शतहिमाः” शतं हिममान्
 “मदेम” ह्वयाम ॥ ८ ॥ २२२

२२२ कृत्वेदस्य ४, ६, ३, ५ ।

I भारहाजम् ।

(१) — विततिरिति “चोदात् त्वाते”-इत्यस्य रूपमिति सर्वत्र वाच्यताम् दृष्टमिति ।

११४ का,

अथ नवमी ।

आचैयऋषिः । इयं वैश्वदेवी ।

३ २ १ १ २ २ ३ २ ३
जर्जामित्रोवरुणःपिन्वतेडाः

१ २ ३ १ २ ३ १ २
पौवरीमिषक्कुणुहीनइन्द्र ॥ ८ ॥ २२३

४ ५ १ २ २ १ १ २ १ २
I जर्जा । मित्रोवरुणःपिन्वता२३यिडाः । पौवरी-

२ ५ १ २ ५
मिषक्कुणुहीनआयिन्द्रा३उवा३ । ज३४पा ॥ २४ ॥ २२३

हे “इन्द्र !” “मित्रः”, “वरुणः”, त्वच्च सर्वे यूयं “जर्जा”
रसेन बलेन वा^(१) संहिताः “इडा” अन्नानि^(२) “पिन्वत”
अस्मभ्यं सिञ्चत प्रयच्छतेत्यर्थः । [पिन्व सेचने (श्वा० प०)
धातूनामनेकार्थत्वाद्वा प्रयच्छतेत्यर्थः] किञ्च । “पौवरी”
प्रवृद्धम्^(३) “इषम्” अन्नं^(४) “नः” अस्माकं “क्वणुहि^(५)” कुर्व
देहीत्यर्थः^(६) ॥ ८ ॥ २२३

I ऐषम् ।

(१)—‘जर्जा’ अन्नं दृष्टिर्वा—इति वि० ।

(२)—“इडा, इडा, इडा वा ”—इति पाठभेदेनात्र-नामसु दादशतमं नैवष्ट-
कम् (३, ७) ।

(३)—पौवरी—स्वस्वाम्—इति वि० ।

(४)—इषमिति अन्न-नामसु चतुर्दशं नैवष्टकम् (१, ७) ।

(५)—“क्वणुहि (३, ४, ८८)”—इति चेरपितृ-वैकविषयकम् ।

(६)—“क्वणुहि कुर्व”—इत्येव वि० ।

अथ दशमी ।

इयमेकपदाष्टाक्षरा गायत्री । वसिष्ठऋषिः ।

^{२ २ २}
 इन्द्रोविश्वस्यराजति ॥ १० ॥ २२४

॥ इति द्वितीय-दशति ॥

^{१ १ १ ४ ४ २ २ ३}
 I इन्द्रो३४ । विश्वस्यरा । जतिचो२३४५इ । डा ॥ २५ ॥

^{१ १ १ १}
 II इन्द्रा२चो३१यि । वा२यिश्वा । स्यरा२जति ।

^{१ १}
 होवा२३चो२३४५इ । डा ॥ २६ ॥ २२४

यतः कारणात् “इन्द्रः” “विश्वस्य” भवनस्य “राजति”
 ईश्वरो भवति, अतः कारणात् इन्द्रं प्राधान्येनाभिमुखीकृत्यो-
 च्यते-इति पूर्वोक्तान्वयः^(१) ॥ १० ॥ २२४

इति श्रीमायकाचार्यविरचिते सप्तवेदार्थप्रकाशे छन्दोशास्त्राणि
 अतुर्थस्याध्यायस्यैकादशः खण्डः ।

॥ इति द्वैपदमेन्द्रं समाप्तम् ॥

I, II वैराज हे ।

(१)-“इन्द्रः” परस्मैपदः “विश्वस्य” कर्तृत्व “राजति” दीयते-इत्येव वि० ।

त्रिकद्रुकेषु मुख्याः स्युर्दृशश्चैवाष्टिरादिमा ।

जगत्त्रयंसहस्रेत्यैन्द्रयागुपनस्तथा ॥

अग्निं होतारमित्येषा अस्त्योषड्वारुचा ।

चतस्रोऽत्यष्टयोऽभित्यं तवत्यर्घ्यमित्यृचौ ॥

इमे द्वे अतिशक्तयविष्टौ इत्येकजचिरे ।

प्रवोमहेऽतिजगती तमिन्द्रमिति तादृशी(क) ॥

सौरौ ह्ययंसहस्रेति पावमानौ त्वशारुचा ।

अस्त्योषड्वैश्वदेवी मारुती तु प्रवोमहे ॥

अभित्यमिति सावित्रो स्यादान्येय्यग्निमित्यसौ ।

ऐन्द्रोऽवशिष्टा इत्येवं छन्दादेवतनिर्णयः(ख) ॥

(क)—‘त्रिकद्रुकेषु’-इति मुख्या प्रथमा यासु, तासु ऋचु, अग्न—आदिमा ऋक्, ‘त्रिकद्रुकेषु’-इति अष्टिः अष्टिच्यन्दस्ता । ‘अयंसहस्र’-इति द्वितीया ऋक् तु जगती । अथ अमनरम्, ‘ऐन्द्रयागुपनः’-इति तृतीया ऋक् तथा ‘अग्निं होतारम्’-इति एषा नवमी ऋक्, ‘अस औषट्’ इति पञ्चमी ऋक्, ‘अशारुचा’-इति सप्तमी ऋक्, इति चतस्रः ऋचः अष्टयः अष्टिच्यन्दस्ताः । ‘अभित्यम्’-इति अष्टमी, ‘तवत्यर्घ्यम्’-इति दशमी च ऋचादिमे द्वे अतिशक्तयौ अतिशक्तौ च्यन्दस्ते ; एके आचार्यास्तु, अष्टौ अष्टिच्यन्दस्ते एव इमे इत्युचिरे । ‘प्रवोमहे’-इति षट्ठी ऋक् अतिजगती अतिजगतीच्यन्दस्ता ; ‘तमिन्द्रम्’-इति चतुर्थी ऋक् इयमपि तादृशी अतिजगत्येवेत्यर्थः ।

(ख)—‘अयंसहस्र’-इति द्वितीया ऋक्, सौरौ सूर्य-देवताका । ‘अशारुचा’-इति सप्तमी ऋक्, इयम् पावमानो पशुमान-देवताका । “असु औषट्”-इति पञ्चमी ऋक्, वैश्वदेवी विश्वेदेवाः अस्याः देवताः । ‘प्रवोमहे’-इति तु षट्ठी ऋक्, मारुतो मरुतो-
स्याः देवताः । ‘अभित्यम्’-इति अष्टमी ऋक्, सावित्रो सवित्र-देवताका । ‘अग्निम्’-इति नवमी ऋक्, अग्नौ आग्नेयो अग्नि-देवताका । सादिनि सर्वत्र सम्बध्यम् ॥

अथ द्वादशखण्डे—

तव प्रथमा ।

गृह्यमदकृषिः ।

१ १   १ १ १ १   १ १
निकद्रुकोष्ठुमद्विषोयवाशिरैन्तुविशुष्क*

१ १ १   १ १   १ १ २   १ १   १ १ २
स्त्वित्म्य† त्सेममपिबद्विष्नुनासुतं यथावशम‡ ।

१ १   १ २ १ १ १ १   २ १ १ १ १ १
सईम्ममादमद्विकर्मकर्त्तवेमहामुह॥

२ १   १ १   १ १ १ १ १ १   १
सैन॥ सश्चदेवोदेव॥ सत्यइन्द्रः सत्यमिन्द्रम॥ ॥१॥२२५

१   १ ५   १   १ १ १ १   १ १ १ १
I ओयित्रिक । द्रुकायि । षूश्मद्विषो । यवाशिरम् ।

१ १ १ ५   १   १   ५   १ १   १ १
तुर्विशुष्कः । ओयितृम्यार३४यात् । सोमाम् । अपिवाह

* “तुर्विशुष्क”-इति ऋग्वे दीय-स्वर-पाठः ।

† “त्वित्म्य”-इति ऋग्वे दीयः मायणौयोत्तरभाष्यभूतम् ।

‡ “यथावशम्”-इति ऋग्वे दीय-त्र चिह्नित-पाठः ।

॥ “सत्यमिन्द्रं सत्यइन्द्रः”-इति ऋग्वे दीयपाठः ।

२२५ उत्तराधिकार्य ६, १, १८, १ = ऋग्वे दश २, ६, २८, १

—जम्बे २, २, १२—५, १, ५—५, २, ५ ।

I वाजलिम् ।

अथ द्वितीया ।

गौराङ्गिरसऋषिः ।

११ ११ ११ १ ११ ११ ११ ११ ११ ११ ११ ११
 अयं सच्चिदानन्दः कवीनाम्नतिर्ज्योतिर्विधर्म ।

११ ११ ११ ११ ११ ११ ११ ११ ११ ११ ११ ११
 ब्रह्मः समीचोरूपसः समैरयदरेपसः सचेतसः

११ ११ ११ ११
 स्वसरेमन्यमन्तश्चितागोः ॥ २ ॥ २२६

विस्तीर्णम् “ईम्” एनम् “इन्द्रम्” “ममाद्” अमादयत्^(८) ।
 किमर्थम् ? “महि” महत् सव-हननादि लक्षणम् “कर्म्म”
 “कर्त्तव्ये” कर्त्तुम्^(९) । “सत्यः” “इन्द्रः”^(१०) स्रवन् । “देवः”
 दीप्यमानः “सः” सोमः “सत्य” यथार्थभूतं “देव” सोमं कामय-
 मानम् “एनम्” “इन्द्र” “सद्यत्” [सद्यतिर्व्याप्ति-कर्मा^(११)]
 व्याप्नोतु ॥ १ ॥ २२५

(८)—“अयं सच्चिदानन्दः”-इति भूतसामान्ये छिदि समादेति भावः ।

(९)—“तुमहे सेमेन् सेन् क्मे (१,४,९)”-इत्यादिना सिद्धम् ।

(१०)—इन्द्रः सोमः ।

(११)—‘उच्यमानं दामनः’ ; सः इन्द्रः, एव दामनं सद्यत् । सद्यतिः विशिष्टः, दामनं
 विशिष्टतवान् ।—अथवा सद्यतिः सेवार्थः सेवते-इति वि० । निबध्यते तु सद्यतिर्नैति-
 कर्म्मसु दृश्यते (१,१४) न तु व्याप्ति-कर्म्मसु परं नतिरेव व्याप्तिर्नैव पर्यवसतीत्यभिप्राये-
 षोक्तमित्यनुमीयते ।

I अयं सच्चोवायि । समाना २३४ वाः । दृशाः क-

वीनामतिर्ज्यो । तिर्विधार २३४ म्ना । ब्रध्नाः समायि । ची-

रुषसः । समायिराऽयं या २त् । अरा ३ । ओवा ३ । पा ।

सः सचे । तसा ३ । स्वासरे । मन्युमा २३४ न्ताः । चिते ।

या २३४ औओवा । गो २३४ पुः ॥ २८ ॥

II अयं सच्चसमानाईवाः । दृशाः कवीनामतिर्ज्यो ।

तिर्विधार २३४ र्मा । ब्रध्नाः समायिचीरुषसः । समायिराऽयं-

या २त् । ओवा । अरेपसः सचेतसः । स्वासरे । म-

न्युमा २३४ न्ताः । औओवा । चिता ३ । गो २३४ औओ-

वा । वा २३४ पुः ॥ २८ ॥ २२ ई

I, II गोराक्षिरसस्य सामनो ई ।

“सहस्रमानवः” सहस्र-सङ्ख्याका मनुष्याः^(१) यस्य सं,
 सहस्र-सङ्ख्याकैर्मनुष्यैरिवावस्थितैरग्निभिर्युक्तः “दृशः” सर्वेषां
 दर्शनीयः^(२) “कवीनां” मेधाविनां सर्वेषां “मतिः” स्तुत्यः
 मननीयोवा “विधर्म” विधातृ “ज्योतिः” तेजः “अयं” “ब्रह्मः”
 सूर्यः^(३) “समीचीः” शुद्धाः निर्मलाः^(४) “अरेपसः” तमः-पाप-
 रहिताः । “सचेतसः” समान-चित्ताः इमाः “उपसः” “समैरयत्”
 सम्यक् प्रेरयति । ततः “स्वसरे” [दिवसनामैतत् (नि, नै० १, ८)]
 दिवसे “मन्युमन्तः” मन्युः प्रकाश^(५)स्तहन्तः तेजस्विनश्चन्द्रमः-
 “प्रभृतयः” गोः आदित्यस्य तेजसा “चिताः” अपचिताः भवन्त्विति
 विगत-तेजस्का भवन्तीत्यर्थः । [“आदित्योऽपि गोवचते (२, ६)”
 -इति निरुक्तम् ॥ २ ॥ २२६]

— (१)—“मानवः” इति मनुष्यनामसु ऊनचिह्नं मेघशृङ्गम् (१, ३) ।

(२)—‘दृशः दृष्टा’-इति वि० ।

(३)—‘ब्रह्मः सच्चान् ब्रह्म सविता’-इति वि० । “ब्रह्मः” इति निघण्टो-चरन्नामसु
 (१, १४) सचज्ञानसु च (२, २) दृश्यते । ‘ब्रह्मः’ ब्रह्म, सविता वा सच्चान् वा इत्येवोपरि-
 छाद्यु (६, १, १, ८) व्याख्यास्यते । ‘ब्रह्मन् इन्द्रम्’, आदित्यकपिबादध्वनम्-इति चोत्तरा-
 भाष्येऽनेनैवाचार्येण व्याख्यातम् (६, ३, १२, १) ।

(४)—‘सम्यक् ज्ञाता’ इति वि० ।

(५)—‘कानि कर्मासु दृष्टव्य (नि० १, ६) “मन्यते”-इत्यस्य कर्णं मन्यु-रित्यग्निप्रायः,
 मन्युमन्तः होमिजनः, जघना क्रोशो मन्युः सहन्तः, इति वि० ।

अथ तृतीया ।

परुच्छेपऋषिः ।

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३
एन्द्रयाक्षुपनः परावतो नायमच्छाविदथानीव सत्यति-

२ ३ १ २ ३ १ २
रस्ताः राजेव सत्यतिः ।

३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३
हवामहेत्वा प्रयस्वन्तः सुतेष्वा पुत्रा सोनापितरं वाजसातये

१ २ ३ १ २
मच्छिष्टं वाजसातये ॥ ३ ॥ २२७

४ १ २ ३ ४ ५ ४ १ २ ३ ५ १ २
I एन्द्रयाक्षुपनाः । पारास्वा २३४ताः । नायमच्छा ।

१ २ ३ ४ ५ १ २ ३ ४ ५ १ २ ३ ४ ५
विदथानीयि । वासत्या २३४तीः । अस्तारा ३जे ३ । वास-

१ २ ३ ४ ५ १ २ ३ ४ ५ १ २ ३ ४ ५
त्या २३४तीः । हवामहेत्वा प्रयस्वन्ताः । सुतायिषूश्वा ।

१ २ ३ ४ ५ १ २ ३ ४ ५ १ २ ३ ४ ५
पुत्रा सोनापितरं वा । जासाता २३४यायि । मच्छा यिष्टाः ।

१ २ ३ ४ ५ १ २ ३ ४ ५ १ २ ३ ४ ५
३०वा ३ । जा २३सा ३ । ता ३४पुयोईचायि ॥ ३० ॥ २२७

* “रस्तं”-इति ऋग्वेदीयः पाठः ।

२२७ ऋग्वेदस्य २, १, १८, १ ।

I ११३ ।

हे 'इन्द्र !' "परावतः" दूरदेशात् स्वर्ग-लक्षणात्^(१) "नः" अस्मान् "उपायाहि" अस्मत्समीपं प्रत्यागच्छ । तत्र दृष्टान्तः— "नायम्" अयं न पुरोवर्त्ती अग्निः "अभिषुतः" सोमोवा [प्रस्तु-तत्वाद्भिर्दिश्यते] स इव [यद्यपि पुरस्तादुपचारान्निषेधार्थीयो नकारः सर्व्वत्र, तथाप्यत्रौचित्येनोपमार्थीयो गृह्यते] । यद्वा । "परावतः न" दूरदेशादिव । [यद्यपि यन्ने सर्व्वदा सन्निहितः, तथापि स्वर्गाख्याद् दूरदेशादिव । अस्मिन् पक्षे अयमिति विभक्ति-व्यत्ययः ।] "अयम्" इमं देवयजनदेशं "अच्छ" अभि प्राप्तुम्^(२) आयाहीति शेषः^(३) । तत्र दृष्टान्तः—"सत्याति" सतां सर्व्वदा वर्त्तमानानामृत्विजाम्पालको यजमान इव ["पत्यावैश्वर्य्ये(४, २-१८)"-इति पूर्व्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्] त्वमपि यज्ञ-गृहाण्यागच्छ । यद्वा । सतां नक्षत्राणाम्यतिः चन्द्रमाः, स यथा स्व-धाम स्थान-मागच्छति तद्वत् । "अस्ता" [अस्तं सुपञ्चाकारः (७, १, ३८) अतएव बहुधा अस्तं राजेत्यामनन्ति] अस्तं गृहं^(५) "राजेव" राजा यथा आगच्छति तद्वत् । किञ्च । "प्रयस्वन्तः" हविर्लक्षणा-न्वन्तः यजमाना वयं "त्वा" त्वां "सुतेषु" अभिषुतेषु सोमेषु आहवामहे" अभिमुख्येनाह्वयामहे । आह्वाने दृष्टान्तः—

(१)—'परावतः'-इति दूर-नामस्त्वन्निर्गन्नेषण्टकम् (२, १३) ।

(२)—'अच्छाभिराग्नौ मिति शक्यपूर्विकः' इति (नि० ५, १२) ।

(३)—'अच्छ आगु' विदधानि व्याप्नोति यज्ञ-कर्माणि-इति वि० ।

(४)—'सुपानुसृजित्यनेति (मै०, ७, ३८) भावः ।

(५)—'अस्तम्'-इति गृह नामसु पञ्चमं नैषण्टकम् (३, ४) ।

अथ चतुर्थी ।

रेभाञ्छतिः ।

१८ २८ ३ १ २ ३ २

तमिन्द्रञ्जोह्वीमिमघवानमुग्र

३ १ ८ २ ८ ३ १ २ ३ १ ९

सन्नादधानमप्रतिष्कतश्चवांसि भूरि ।

१ १ ३ १ ८ २ ८ १ १ ३ १

मश्चिष्ठोगीर्भिराचयन्मियाववर्त्तराय*

३ १ २ १ १ २ ३ १

नोविश्वासुपथाकृणोतुवज्री ॥ ४ ॥ २२८

४ ५ ८ ४ ५ ८ ४ ५ ८

I तमिन्द्रञ्जोह्वीमिमघवानाम् । ऊ२३४ग्राम् । स-

“पुत्रासः” पुत्राः “पितरं न” पालकं जनकमिव तं यथा “वाज सातये” सङ्ग्राम-प्राप्तये तज्जयाय हविःस्वीकरणाय वा^(१) आह्व-
यामः ॥ ३ ॥ २२७

• “ववर्त्तरायै”-इति ऋग्वेदीयः पाठः ।

२२८ ऋग्वेदस्य ६, ६, २८, ३ ।

I अचर्यम् ।

(६) — ‘वाजः’-इति ऋग्वेद-भाष्ये द्वितीयं नैषष्टकम् (१, ७) — ‘वाजे’ इति सङ्ग्राम-
नामसु च हाचलादिभिरनमं नैषष्टकम् (२, १७) । सातिच स्नातः । तथाच अचर्यम् स्नातः,
सङ्ग्रामस्य वा स्नातयेति वा इत्यर्थः, फलितः । ‘वाजसातिः’-इति समुदितपदमपि
सङ्ग्रामार्थो दृश्यते निबन्धो तथैव ।

१२ १२ १ ५ १ १
 नाहोयि । दधानमप्रतारयिष्कृ२३४ताम् । अवार२३५सयि ।
 १ ५ १ २ २ ० १ ५ १२
 भूर३४रो । म०हिष्ठोगीर्भिरा । चयार२३४याः । वा
 १ २२ १२ २२ २ ५ १२
 वार्त्ता२ । रायेहोयि । नोविश्वास्तुपा२३४र्था । कृणो३ ।
 १ ५ ५ २ १ ५
 तूरवार२३४होवा । ऊ२३४पा ॥ २१ ॥ २२८

“तम्” पूर्वोक्तगुणोपेतम् “इन्द्र” “जोहवोमि” यष्टाहं पुनः
 पुनराह्वयामि [द्वयतेरभ्यस्तस्य चेति सम्प्रसारणम्] कीदृशं ?
 “मघवानं” मंहनीय-धनवन्तम्^(१) “उग्रम्” उद्गूर्ण-बलं “सत्वा”
 सत्यं^(२) यथार्थमेव “अवांसि” बलानि^(३) “भूरि” भूरीणि “दधा-
 नम्” अतएव “अप्रतिष्कृतं” यत्रुभिरप्रतिरोधनीयम् आह्वयामि ।
 किञ्च “मंहिष्ठः” पूज्यतमो दातुतमो वा “यज्ञियः” यज्ञार्हः
 इन्द्रः “गीर्भिः” अस्मदीयाभिः स्तुतिभिः “आ ववर्त्त” यज्ञेष्वभि-
 मुख्येन वर्त्तते [वर्त्ततेलिङि^(४) रूपम्] ततो “वज्री” वज्रवन्
 इन्द्रः “राये” धनार्थं “विश्वा” सर्वाण्येव “स्तुपया” सुमार्गाणि
 “कृणोतु” करोतु । धनं सर्वदिग्जमस्मान् प्राप्नोत्वित्यर्थः ॥४॥२२८

(१)—‘मघमिति धन-नामधेयम्, मंहते दानकर्त्तव्यम्’ इति नि० १,० ।

(२)—‘सत्वा’-इति सत्य-नामधेयं तृतीयं मैत्रेयम्, ऋम् (१,१०) ।

(३)—‘अवांसि यथांसि अत्रानि’-इति वि० ।

(४)—‘वर्त्तसि, कृष्ट् कृष्ट् लिङः’ इति पा० १,४,१ ।

२३४६ । इन्द्रावा३यू३ । वृणी२मा२३४चायि । यज्ञका-
 णाविवा३१खा३तायि । नाभासन्दायना३ । व्यासायि ।
 अधप्रनूनमुपया । तिधौताया२३ । हा । औ३हो२३४-
 वा । दायिवा३१अ३च्छा२३ । हा । औ३हो२३४वा ।
 नधो२३४वा । ता३पुयो३६चायि ॥ ३२ ॥ २२८

अहं “पुरः” पुरतः उत्तरवेद्याम् “अग्निम्” आश्वनीया-
 ख्यं(१) “धिया” प्रणयनादि कर्मणा(१) “दधे” धारितवानस्मि ।
 “त्यत्” तत् “शर्हः” तादृशं बलं(१) बलवन्तं वाऽग्निम् । यहा ।

(१)—अथमत्र विवेकः—अतिसूत्राज्ञातः पश्चिम-विभागीय-‘प्राचीनवंश’-नाम-
 यज्ञीय-वेदाः दक्षिणस्यां दिशि धनुषाकारो योऽग्रकुण्डः तत्र स्थितोऽग्रदक्षिण-
 ष्च ग्रिबन्धते, उत्तरस्यां कुण्डो न विद्यते ; पश्चिमस्यां हताकारः कुण्डो भवति, तत्र योऽग्नि-
 स गार्हपत्य इत्युच्यते ; पूर्वस्यां चतुष्कोण कुण्डः, तत्र योऽग्निः सरव आश्वनीय इत्यु-
 च्यते । अतः आपरा वेदी अतिसूत्राज्ञातः पूर्वस्यां दिशि उत्तरवेदी = प्ररवेदी =
 द्वितीयवेदीत्यर्थः । तस्याएव मध्य-भूमिर्गामित्युच्यते, तत्रार्धार्धं प्रतिपाद्योः कार्य-
 कलापाः, न तु होतृर्होम-सम्बन्धोऽग्रि-सम्बन्धो वा । तद्वत् ‘पुरः’ पश्चिमवेदीतः ‘पुरकात्,
 ‘उत्तरवेद्या’ अथवहित-पर-कुण्डे चतुष्कोणाकारके अग्निम् आश्वनीयास्मिन्त्यर्थः ।

(२)—‘धो’ इति कर्म-नामसु रक्तविरहितं नैवष्ट, कम् (१, १) । ‘धिया बुधा’
 -इति वि० ।

(३)—‘शर्हः’-इति बल-नामसु सप्तमं नैवष्ट, कम् (१, ६) ।

तच्छब्दः तादृशं मरुतां सङ्करूपं बलं “दिव्यं” दिविभवं “नु”
 क्षिप्रम् “आ वृणोमहे” आभिसुख्येन सम्भजामहे किञ्च “इन्द्र-
 वायू” “वृणोमहे” “भार्थयामहे ।” “यद्” [सुपोलक् (७, १, ३६)]
 यः “विवस्वते” विवो हवोरूपं धनं तद्वते^(४) । “नव्यसे” नवतराय
 यजमानाय “नाभा” नाभौ भूम्यानाभिस्थाने देवयजने । यद्वा ।
 वेदिरूपे^(५) । अथवा नाभौ सर्वस्य फलस्य सम्बन्धके यज्ञे [“यज्ञ-
 माहर्भुवनस्य नाभिः” इति श्रुतेः] “सन्दाय” सम्यक् बध्ना मिथः
 संयुज्य “क्राणा”^(६) धनादिकं कुर्वाणो भवतः । तौ वृणोमहे
 इति समन्वयः । यस्मादेवं तस्मात् “अस्तु” “श्रीषट्”^(७) अस्याः
 स्तुतेः श्रवणं भवतु । [श्रोता भवतु वा मरुतां गणोऽग्निर्वा ;
 इन्द्रवायुपक्षे प्रत्येकापेक्ष्यैकवचनम्] “अध” अनन्तरं “नः”
 “धीतयः” अस्मदीयानि कर्माणि स्तूत्यादि-रूपाणि^(८) “प्रनूनम्”
 “उपयन्ति” प्रकर्षे ऽ युष्मानुपेत्य गच्छन्ति । किञ्च, “देवान्छान”

(४) —“विवस्वते विवासनकृते” इति वि० । विवस्वता इति निघण्टौ मनुष्य-नामसु
 च दृश्यते (२, १) ।

(५) —उत्तरवेदी-नासक-वेद्याः मध्ये भू-भागे इत्यर्थः ।

(६) —“क्राणाः कुर्वाणाः”-इति नि ४, १६ ।

(७) —“आश्रवयेति चतुरशरम्, चतुःश्रीषडिति चतुरशरम्, यजेति इश्वरम्
 सेयजामस इति पञ्चाशरम्, इश्वरं वषट्कारः, एष वै सप्तदशाशरच्छन्दसः”-इति सि०
 कौ० वे० ४, ४, १४० ।

(८) —“धीतयः”-इति निघण्टौ चक्षुः-नामसु दृश्यते (२, ५) । “चक्षुः-
 कक्षात् ? चक्षुःमिन्द्रो भवन्तीति वायुकारिणो भवन्तीति वायुसारिणो भवन्तीति
 वायव्या भवन्तीति वायव्या भवन्तीति वापि वायव्यवादेव चक्षुः”-इति नि० १, ८ ।

अथ षष्ठी ।

एवयामरुद्विः ।

१२ ३१ ३१ २ ३ १ १ ३ १ २
 प्रवोमहेमतयोयन्तुविष्णवेमरुत्वते

३ १ २ ३ १ २
 गिरिजाएवयामरुत् ।

१२ २२ ३ १२ १२ ३ १ २ ३ १ २ ३
 प्रशङ्कायप्रयज्यवे*सुखादयेतवसेभन्ददिष्टये-

१ २ ३ १ २
 धुनिव्रतायश्रवसे ॥ ६ ॥ २३०

१ ४२ ४ ४२ ४ ४ ४२ ४ ४ ४
 I प्रा२३४ । वोमहेमतयोयन्तुविष्णवो । ज्ञायि ।

१ १ २ २ २ २ २ २
 मरुत्वताश्चि । गिरिजा३४ः । ज्ञाज्ञेयि । एवाया२ ।

अग्न्यादि-देवान् आभिमुख्येन प्राप्तुमिव “धीतयः” अस्मदीयानि
 कर्माणि “उपयन्ति” तेषां समीपं प्रापयन्ति ।

“आनुत्यत्”, “आनुतद्”-इति—“नव्यसे”, “नवसि”
 -इति, “प्रनूनं” “प्रसूनम्”-इति च क्रमेण सान्नायकच
 पाठः ॥ ५ ॥ २२८

* “प्रयज्यवे”-इति ऋग्वेदीय-स्वर-पाठः ।

२३० ऋग्वेदस्य ४, ४, ३२, १ ।

I एवयामरुतः सामः ।

११६क,

१ ५ १ ० १ ७ १ १ १
 मार३४कृत् । प्राशर्द्वाया२ । प्रायज्जगावार३यि । सुखादा
 ५ १ १२ १ १२ १ १ १ १
 २३४यायि । तवसेभन्ददिष्टये । धुनायिब्राशता३ । या२-
 १ २ १२ २ १ ५
 शार३४औहोवा । वार३४से ॥ ३३ ॥ २३०

“प्रयन्तु” प्रगच्छन्तु “गिरिजाः” गिरौ वाचि(१) निष्पन्नाः
 “मतयः” स्तुतयः । “महे” महते “वः” तुभ्यं [वचन-व्यत्ययः
 (३, १, ८५)] “विष्णवे” व्याप्तायाम्(२) इन्द्राय विष्णवे वा(३)
 “मरुत्वते” मरुदिस्तुतये । कस्य स्तुतयः ? इत्युच्यते—“एवया-
 मरुत्” एतन्नामकस्य ऋषेः [षष्ठ्यालुक् (७, १, २८) अथवा ऽयमृषिः
 गिरिजाः स्तुतेर्जनयिता भवति] । किञ्च, “प्रयन्तु” स्तुतयः ।
 कस्मै ? “शर्द्वाय” बलाय मारुताय (इतरत्सवं बल-विशेषणम्)
 “प्रयन्तवे” प्रकर्षणं यष्टव्याय । “सुखादये” शोभनाभरणाय(४)

(१)—“ग्रीः”-इति विषष्टौ बाहुनामसु (१, ११) दृश्यन्ते; तस्य सप्तम्यां “गिरि-
 इत्येव सप्तम्यम् न तु गिराविति, तद्वचन्यपाठोक्तिपिब्रह्मप्रसाद इव लक्ष्यते । विवरकृता
 तु ‘गिरिजा—इदये जाता, यज्ञजाता वा’-इत्युक्तम् ।

(२)—“अथ यद् विषितो भवति तद् विष्णु भवति । विष्णु विषिते वा यज्ञोत्ते
 वा”-इत्यादि वि० ११, १८ । विषलृत् याप्तावित्यर्थे पदं विष्णुरिति, अत उच्यते—
 विष्णवे याप्तायेति ।

(३)—विष्णु-नामकेन्द्राय-इति नेत्यर्थः; इन्द्रः विष्णुरिति पदार्थेति भावः ।
 इह च नामं निषष्टौ विष्णु-पुरावास्तौ च द्वादशादित्येषु उभयोरेव परिगणनम् ।

(४)—‘सुखादये सुखदाय सुखप्रदाय’-इति वि० ।

अथ सप्तमी ।

आनांनतः पारुष्केपिचर्चिः ।

३ २ ३ १ २ २ २ ३ ३ २
अथारुचाहरिस्थापुनानोविश्वादेष्वाप्ति

३ १ १ २ २ ३ २ ३ १ २
तरतिसयुग्मभिः*सूरीनसयुग्मभिः ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ २
धारापृष्ठस्थारोचतेपुनानोचरुषोहरिः ।

३ १ ३ १ २ ३ १ २ २ ३ १ २ ३ १ २
विश्वायद्रूपापरियास्युक्भिःसप्तास्येभिर्चर्चिभिः ॥७॥२३१

[खादिराभरण-विशेषः । “हस्तेषु खादिस कतच सन्दधे”-इति,
“अंसेषु च ऋषयः पक्षु खादय”-इति च श्रुतेः] । “तवसे” बल-
वते । “भन्ददिष्टये” स्तुतिरूपा^(५) इष्टिर्यस्य तत् भन्ददिष्टिः,
तस्मै । “धुनिव्रताय” मेघानां चालनं कर्म यस्य, तादृशाय^(६)
“शवसे” गमनवते ॥ ६ ॥ २३०

* “स्वयुग्मभिः”-इति,

† “स्तुतस्य”-इति,

‡ “यात्युक्”-इति च,

} ऋग्वेदीय-पाठाः ।

२३१ उत्तरार्चिकस्य ७, ३, १०, १ = ऋग्वेदस्य ७, ५, २४, १
पारुष्को २, २०—६, २ = जहे १०, २, ३ = जघ्ने २, १२ ।

(५)—“सन्दधे”-इत्यस्य निघण्टौ कृति कर्मणु (१, १४) द्रव्यं नादित्यनिर्वाहः ।

(६)—“कश्चित्तकमायम्”-इति वि० । “धुनि • • मेघम्”-इति वि० दे० ४, ११

I आया । रुचा । हरि । एष्यापुनानाः । विश्वादे
 सायितरतीरसायुम्बभिः । सरोरनाः । सायूर
 अश्नीहीवा । ग्वारभोः ॥ ३४ ॥

II अयारुचाहरिण्या । पुनानः । विश्वादारयिषा ।
 सायितर । सौही । वाश्चायि । सायूरग्वारभोः ।
 सरोरना । सायूरग्वारभोः ॥ ३५ ॥

III अयारुचाहरिण्या । पूरः । नानोविश्वादेषा ।
 सायितरति । सायुग्वाभीरः । सरोनाः । सायूर-
 ग्वारभोः । धारापृष्ठा । स्यारोश्चतायि । पुना-
 नोआः । रुषोश्चाश्चरीः । विश्वायदू । पापरिया ।

ब्रह्माहमी ।

नकुलऋषिः ।

६५३ ६ २३१ २३२ २३ २३
अभित्यन्देवः सवितारमोण्याः कविः क्रतुः

१२ ३१२ ३२ २ २ ३२ ३२
मर्चामिसत्यसर्वरत्नधामभिप्रियम्नातिम् ।

५२७ ५ २ ५ १८ २८ ५ १९ ५
उद्धायस्यामतिर्भाञ्जिद्युतत्सवीमनि

१२ ३१२३१२
द्विण्यपाणिरमिमीतमुक्रतुःकपाखः ॥ ८ ॥ २३२

I अभित्यन्देव सवितारम् । औद्यौहोवाहायि । ओणा

२३४योः। कविक्रा२३४तूम। आर्क्षामौ२३४सा। त्या-
स्तुतिमद्भिः, ऋक्षभिस्तेजोभिः^(१) “विश्वा” विश्वानि सर्वाणि
“रूपाणि” “परियाति” परितोव्याप्नोति^(२)।

“पृष्ठस्य”—“सुतस्य”—इति साम्न ऋचः पाठो ॥ ७ ॥२३१

* “मतिंकविम्”-इति यज्ञः-प्रातिशाख्य-पाठः ।

२३२ यजुर्वेदस्य ४,२५ = अथर्ववेदस्य ११,४,२ ।

I सवितुः साम ।

(२) — 'कृत्स्नमिः कृत्स्नमिः' इति वि० । "कृत्स्ना" इति खेज-नामसु च दृश्यते ।
(मि० २, २४, ५) ।

(४)—यद्यपि यातिः प्रकृतितो ज्ञत्यर्थः, परं परिसाहचर्यात् परितो गमनं कथयति
सत्तराभिह्वयाध्यर्थः ।

^{१ ४}सा^५वा^{२ १ २}३४^४ए^५रा । ^{१ १}क्ष^५धामा^{२ १}२३४^५मी । ^५प्रि^{१ १}यम्मा^५२३४^५तीम् ।

^{२ २ १ २ १ २}औ^५क्षौ^{१ १ २}क्षौ^५वा^{१ ५}२३४^५हा^३उ । ^५ऊ^{१ ५}र्ध्वा^५या^{२ १ २ १ २}२३४^५स्य । ^५आ^{१ ५}मा^५ती^{२ १ २ १ २}र-

^५३४^{१ १}र्भाः । ^५अ^{१ १ २}दि^५द्यू^५४तात् । ^५स^{२ १ २ १ २}वी^५मा^५२३४^५नी । ^५औ^{१ ५}क्षौ^५क्षौ^{२ १ २ १ २}क्षौ

^५वा^{१ ५}२३४^५पू^५हा^{२ १ २}उ । ^५हा^{१ ५}इ^५र^५ण्य^{१ ५}२३४^५या । ^५षी^{१ ५}रा^५मी^{२ १ २ १ २}२३४^५मी ।

^{२ १}त^५सु^५क्ता^{२ १ २ १ २}२३४^५तूः । ^५औ^{१ ५}क्षौ^५क्षौ^{२ १ २ १ २}वा^५२३४^५पू^५हा^२उ । ^५वा । ^५ए^५त ।

^{२ १ २}कृ^{१ २ १ २}पा^५सु^५वा^{२ १ २ १ २}२३४^५पूः ॥ ३७ ॥ २३२

“सविता” प्रेरकां^(१) “देव” वाग्व्यापारेण “अभि अर्चामि”

(१)—“सविता सर्वस्य प्रसविता” इति नि० १०, ३१ । “तस्य काको यदा सौर-
पञ्चममस्त्राकीर्णं रश्मिर्भवति” इति नि० दे० ६, १२ ।

“सविता यन्त्रैः पृथिवीमरम्भा

दस्कम्बने सविताद्यामद्वहत् ।

अश्वमिवाधुलङ्घनिमन्तरिक्ष

मृतूर्त्तैर्वहसवितासमुद्रम् ॥”

-इति श्रुते दीपदत्तमन्त्रलोकादमन्त्रोक्तिर्निवे प्रथमा । अथैवं वाक्य-कृतं वाक्या-
मम्—“सविता यन्त्रैः पृथिवीमरम्भद्वाराऽन्तरिक्षे, सविता सा महोदधम्-

सर्वतः पूजयामि । कौटुम्भं? “कविकृतु” क्रान्त-प्रश्न^(१) “सत्य-
सर्व” अवितथ-प्रेरणम् । “रत्नधा” रमणीयानां धनानां दाता-
रम्^(२) । “अभिप्रियं” सर्वतः प्रीति-युक्तम् । “मति” मननीयं
स्तुत्यम् “यस्य” सवितुः “भा” दौमतिः “जध्वा” उद्यता सती
“ओष्थोः” व्यावापृथिव्योः^(३) । “अद्विद्युतत्” अतिशयेन
दीप्यते । यस्य सवितुः “सवीमनि” प्रसवे सति^(४) “अमतिः”
सर्वेषां क्रान्तिः^(५) अद्विद्युतत् भृशं प्रकाशते । सः “सुक्रतुः”
शोभनकर्मा “हिरण्यपाणिः” हिरण्य-हस्तः सविता देवः
“कृपा^(६)” कृपया “स्वः” स्वर्गे निमित्तभृते सति “अमिमीत”
“इमं” सोमम् इत्युक्तया मितवान् । यद्वा । स्वः सर्वस्या कृपया
सङ्ख्येन निरमिमीत ॥ ८ ॥ २३२

मिवावुचद्विमिस्मरिचे मेवं बहमतूर्ने बहमतूर्ने इति वात्वरमाहुरिति वा सविता
समुद्धारमिति । कस्य मधमादेवमवचत् । आदित्योऽपि सवितोऽप्येते-इत्यादि ।

(१)—“कविः क्रान्तदर्शनोभवति कवते वां”-इति नि० १२, ११ । कविरिति
निबन्धौ मेधाविनामदु च द्रष्टुं पदम् (२, १५) क्रतुरिति कर्मनाम (नै० २, १) प्रज्ञानाम
च (नै० १, ८) । अतएव ‘मेधावि-कर्मिणम्’-इति वि० ।

(२)—“रत्नधातमं रमणीयानां धनानां दातृत्वम्”-इति अनेदोष-प्रथमम् आख्यानं
वाच्यः नै० १, १५ ।

(३)—“ओष्थौ”-इति व्यावापृथिवीनामदु पञ्चदशं नैबन्धु कम् १, १० ।

(४)—“सवीमनि प्रसवे”-इति नि० ६, ७ ।

(५)—“अमतिरनामची मतिराज्ञमची”-इत्यादि नि० ६, ११ । विवरणेऽप्येवमेव ।

(६)—ततोऽपि विमल्ले सुकि ०, १, १८ कृपामिदं कृपेति ।

^{५ ४} घृतीवा । ^{२ १ ३८ १} स्यविभ्राष्टिम् । ^२ अनुशुक्रशा । ^{२ १} औश्वचियः ।

^{१८} आजू१३३३ना । ^{२ ३} स्यसा । ^{१ १} औश्वार । ^{१ ३ ५८८} पारयिषार३३४औश्चो-

^{२ ५} वा । ^३ जरु३४पा ॥ ३८ ॥

^{४ ३ ८ ४८ ५ ८ १} II अग्निहोतारम्न्ये । ^{४ ५ ४ ५८ ८ ४} दार३४ । ^{४ ५ ४ ५८ ८ ४} खन्तवसोःसूनुम् ।

^{१ ८ ५८ १ २} सद्यसो जा३तावेऽ१दासा२म् । ^{१ ५ ८ २} विप्रन्नजा३तावेऽ१दासा२

^{१ ८ ५८ १ ७} म् । ^{२८ ८ ५८ १ २} यजुर्वा३सुवध्वारा२ः । ^{२८ ८ ५८ १ २} देवो देवा३चायाऽ१कृपा२ ।

^{१ १ २ १ ८ १ २} घृतास्यविभ्राष्टिमनुशु । ^{१ २} क्रशोऽ१चिषा२ः । ^{१ ८ २} आजू३का३

^१ नार । ^{१ ४} स्या२३सा३ । ^{१ ५} पा३४पुयिषोई५चायि ॥ ३८ ॥

^{२ १ ४ ५ २ १ ३ २ ४ ४} III अद्वावोद्वा२३४वाः । ^{२ १} ३ । ^{३ २ ४ ४} अग्निष्टपती । ^{३ २ ४ ४} प्रतिदहती ।

^{१ १} अग्निहो । ^{१८ ४ १८ ३ ५ १ १ २८} तारम्मा३न्य३दाखन्तम् । ^{१ १} वसोः । ^{२८} सूनु५

^{१ ८ ४ १८ ३ ५ १ १ ३ ४ १८ ३ ५} सद्यसो जा३ता३-वेदसम् । ^{१ १} विप्राम् । ^{४ १८ ३ ५} नजा३ता३ वेदसम् ।

१ १ १ ४ ४ ४ ४ २२ १२ ४ २२ २२
य ऊर्ध्वयाश्चश्चश्चश्चः । देवो । देवाश्चैश्या कृपा ।

२१ २ २ ४ २२ ४ २२ १ २२
घृता । स्यविभ्राष्टि मनुशूश्क्राश्शोचिषः । आजू । ऋानाश्

४ २ २ ४ २ २ १ १ १
स्याश्सर्पिषः । अचावोच्चारश्च वाः । ४ । अग्रिष्टपती ।

२ २ २ २ १ १ २ १ २
प्रतिदद्यात्पुताईपुईयि । ए३ । विश्वसमन्त्रिणं दह । २ ।

२ १ २ १ २ २ २ २ २ २
ए३ । विश्वसमन्त्रिणं दहार्च२४५ ॥४०॥

२ २ २ ४ ४ २ ४ २ १ १
IV त्यगायिः । प्रतिदहती । चाउहोऽपुचाउ । अग्रिष्ट

२२ ४ २२ २ ४ २ २ २ २
हो । तारम्भाश्चैश्यास्तम् । वसोः । हनुसहसोजाह

४ २२ २ २ २ ४ २२ २ २ २
ताश्वेदसम् । विप्राम् । नजाश्ताश्वेदसम् । यऊ । ध्वया

४ २ ४ ४ २२ २ २ ४ २२ २ २ २
श्चश्चश्चश्चः । देवो । देवाश्चैश्याकृपा । घृता । स्यवि-

२ ४ २२ ४ ४ २२ २ ४ २ ४ ४
भ्राष्टिमनुशूश्क्राश्शोचिषः । आजू । ऋानाश्स्याश्सर्पिषः ।

२ २ २ ४ ४ २ ४ २ ४ २ ४ २
त्यगायिः । प्रतिदहती । चाउहोऽपुचाउ । वा । ए३ ।

१ २ १ १ १ १ १ १
विश्वं^१ समन्त्रिणन्दच्च । ए३ । विश्वं^२ व्यन्त्रिणन्दच्च । ए३ ।

१ १ १ २ ३ १ १ १ १
विश्वं^३ न्यन्त्रिन्दच्चा २३४५ ॥ ४१ ॥ २३३

“अग्नि” सर्वासां देवसेनानामग्रण्यम् यज्ञेष्वग्रं नीयमानं
वा^(१) । “होतारं”^(२) अस्मद्यागं प्रति देवानामाह्वातारम् ।
यद्वा । होमनिष्पादकं^(३) होतारं [“जुहोतेर्होतेत्यौर्णवाभः
(७, १५)-इति यास्क-वचनात् । “अग्निमन्त्रं होतारमवृणीतेति
श्रुतेः । “अग्निमग्नश्चावहेति च अग्ने राह्वाहृत्यं प्रसिद्धम् । अग्निं
होतारं मन्ये इत्येवं प्रतिविशेषणं मन्ये इति सम्बन्धः । यद्वा
याग-निष्पत्तेरेवोपलक्षितत्वादेतदेव विधेय-विशेषणम् । इतराणि
वक्ष्यमाण-विशेषणानि स्तुति-पराणि] “दास्यन्तम्” अतिशयेन
दानवन्तं^(४) “वसोः” प्रशस्यस्य^(५) सर्वेषां “सहसः सूनुम्” बलस्य

(१)—“अग्निः कस्मात् ? अग्रणीर्भवति अप्यं यज्ञेषु प्रणोयते”-इति नि० ६, १४ ।

(२)—सम्यसारणं बाहुल्यकात् (६, १, १४) ।

(३)—होमनिष्पादकत्वपक्षे लसस्ये वाग्रे रपि अन्यथातुप्रपत्तेः अतएव महाभाष्ये
‘काष्ठः पचति’-इत्याद्युदाहृतमिति दिक् ।

(४)—दानकर्म्मसु दास्यतेर्दर्शनात् (नि० ४, २०, २) ।

(५)—‘वसोः धनस्य दास्यन्तम्’-इति वि० ।

पुत्रमग्निः^(१) [मन्यन-काले बलेन मथ्यमान उत्पद्यत इति तत्-
 पुत्रत्वमुपचर्यते “जातवेदसं” जातानां वेदितारं जातप्रज्ञं जात-
 धनं वा [जातवेदः शब्दो यास्केन बहुधा निरुक्तः, ७)] अग्नेर्जात-
 वेदस्त्वे दृष्टान्तः—“विप्रं न” जातवेदमञ्जातविद्यं भेदाविनं
 ब्राह्मणमिव, तं यथा बहु मन्यते तथा त्वामपि स्तौमीत्यर्थः ।
 उक्त-गुण-विशिष्टो यो देवः “स्वधरः” शोभन-यज्ञवान् यज्ञसम्यक्
 निर्वहन् । “जर्घ्या” उन्नतया उत्कृष्टया “देवाद्या” देवान्
 पूजयन्त्या देवान् प्रत्युक्तया वा “कृपा”^(२) कृपया सामर्थ्य-लक्षणया
 [“देवान् प्रत्युक्तया कृपेति (६, ८) यास्कः] तेभ्यो हविर्वहन् दुध्या
 युक्तः सन् “शुक्रशोचिषः” दीप्ततेजस्कस्य “आजुह्वानस्य”
 आ समन्ताद् ह्वयमानस्य “सर्पिषः” सरण-शीलस्य घृतस्य^(३)

(१)—“सधः”-इति बलनामसु सप्तदशं नैषण्टुकम् (२, ६) । “भूनुः”-इति तु
 अपत्यनामसु द्वादशं नैषण्टुकम् (२, ९) ।

(२)—“जातवेदाः कस्मात्? जातानि वेद, जातानि वैनं विद्, जातं जाते
 विद्यत इति वा, जातविनो वा, जातधनो, जातविद्यो वा, जातप्रज्ञानो यत्प्रज्ञातः
 प्रभून्विन्देति तज्जातवेदसो जातवेदस्त्वमिति ब्राह्मणम् तस्मात् सर्वाभूतान् पश्यतो-
 ऽग्निमभि सर्पन्तीति च”-इत्यादि (जि० ७, ६) । “यत्तु, सुक्तं भजते यन्मं हविर्निरूप्यते ऽयमेव
 सोऽग्निर्जातवेदा निपातमेवेत्, उन्नते ओतिषो रतेन नामधेयं भजते”-इत्यादि च
 जि० ७, १० । “जातवेदसम् *** कस्यस्यादित्यादेवमवस्थत्”-इत्यादि च जि० १२, १४ ।

(३)—कृपेति पात्रस्य कृपितस्य तृतीयके आकारान्न-कृपम्, कृपशब्दोऽपि कृपार्थः ।
 अतएवोक्तं यास्केन—“कृप् कृपतेर्वा कृपतेर्वा”-इति (६, ८) ।

(४)—“सुप्रः सर्पणादिदमपीतरत् सुप्रम्, एतस्मादेव सर्पिर्वा तेकं वा”-इति
 जि० ६, १० ।

अथ दशमी ।

गृत्समदृष्टिः ।

२ ३ १ २ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १
तवत्यन्नर्यन्नृपोतइन्द्रप्रथममूर्व्यन्दिविप्रवाच्यङ्कृतम् ।

३ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १
योदेवस्यश्रवसाप्रारिणाअसुरिणन्नपः* ।

१ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १
भुवो† विश्वमभ्यदेवमोजसाविदेदूर्ज‡

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १
शतक्रतुर्विदेदिषम‡ ॥ १० ॥ २३४

॥ इति तृतीय-दशति ॥

विलापनेन दीप्तस्याज्यस्य “विभ्राष्टि” विशेषेण भ्राजमनु स्वय-
मपि तदाज्यं “वष्टि”(१०) कामयते स्वीकरोतीत्यर्थः ।

“वसेः”-“वसुम्”-इति साम्न ऋचः पाठो ॥ ८ ॥ २३३

* ‘असुरिणन्नपः’-इति,

† “भुवद्”-इति,

‡ “विदादिषम्”-इति च

ऋग्वेदीय-पाठाः ।

२३४ ऋग्वेदस्य २, ६, २८, ४ ।

(१०)-“वष्टि”-इति कानि-कर्मसु प्रथमं जैवष्ट, ऋम् (१, ६) तस्येदं रूपसम्यक्
ब्रूयति ।

१ तार३४वत्यन्नाऽपूरियं नृताउ । अप इन्द्रा२ । प्रथमं
 पू१ । वि१यन्दि३वि । प्र३वा । चि३यं कृतम् । यो दे३वास्या२ ।
 १ श्रवसा३प्रा२ । रि३णा अ३सु । रि३णन्नपः । भु३वो वि३श्वा२रम् ।
 १ अभ्यदा३रयि । वमोज३सा विदे३र्दूर्जम् । श३ताक्रा२र३भूः ।
 ४ विदाऽपूरिदिषा३ । वा ॥ ४२ ॥* २३४

“नृतः” सर्वेषां नर्तयितः प्रवर्त्तयितः हे “इन्द्र !” “नर्य”
 नराणां हितकरम् । “प्रथमं” प्रथमं (“प्रथमं प्रथमम्”-इति^(१))
 वाक्तः) “पूर्य” पूर्व-काल-भवं त्वया कृतं “तव” “त्यद्” तदपः-
 कर्म “दिवि” स्वर्गलोके “प्रवाच्य” देवैः प्रकर्षेण वक्तव्यं ज्ञाघनीय-
 मित्यर्थः । किन्तु? “देवस्य” दिजिगीषाः “असुरस्य” “असु”
 असुं प्राणं “रिणन्” हिंसन् त्वम् “अपः” उदकानि तेन निरु-
 द्धानि “अरिणः” प्रेरय । --इति यदेतत् कर्म तत्प्रवाच्यमिति-

I एषं साम ।

(१)—“प्रथम इति मुष्क-नाम, प्रथमो भवति”-इति च वाक्कः (१, ११) ।

* ॥ इति ग्रामे गेयगाने द्वादशार्चः प्रपाठकः ॥

समन्वयः । परोक्ष-निर्देश-विशिष्टः “सः” इन्द्रः “विश्वं” व्याप्तम्
 “अदेव” तमोरूपम् “असुरम्”, “ओजसा” बलेन “अभि
 भुवत्(१)” अभिभवतु । किञ्च “शतक्रतुः” इन्द्रः “उज्जम्” बलं
 “विदेत्” लभयेत् । “इषं” हविर्लक्षणमन्नं च विदेत् [विदुल्ल
 लाभे (तु० उ०)] ॥

“यो”—“यद्”—इति, “विदेद्”—“विदा”—इति च साम्न
 ऋचः पाठौ ॥ १० ॥ २३४+११८=३५२

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो ह्यहं निवारयन् ।

पुमर्थीयतुरो देयादित्या तीर्थ-महेश्वरः ॥ ४ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराज-परमेश्वर-वेदिकमार्गप्रवक्त-श्रीवीरबुक्कभूपाल-
 साक्षाच्छ्रुतधरण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये
 सामवेदार्थप्रकाशे बन्दोब्याख्यानं
 द्वादशः खण्डः ॥ १२ ॥

॥ समाप्तश्चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

॥ समाप्तम् ऐन्द्रम् पर्व ऐन्द्रकाण्डं वा ॥

॥ इति द्वितीयं पर्व ॥

॥ इन्द्रपार्श्विकस्य परिच्छेद-सूची ॥

परिच्छेदः	पृष्ठं	परिच्छेदः	पृष्ठं
अथ आग्नेयम् पञ्च ...	८१	४र्थे १०, ५मे १०, द्वितीयार्ध-प्रथमे	
अथ प्रथमः प्रपाठकः ...	८१	वा १८ १०, ०मे १०, ८मे १०, ८मे	
= १ चर्चो = १० दशतः = (१ मे		१०, १०मे १०) ८८ अक्षः ।	
दशति १० अक्षः, २ये १०, १ये १४,		अथ सतुर्थः प्रपाठकः ...	१८०
४र्थे १०, ५मे १०; द्वितीयार्ध-प्रथमे		= १ चर्चो = १० दशतः = (१ मे	
वा १८ ८, ०मे १०, ८मे ८, ८मे १०,		दशति १० अक्षः, १ये १०, १ये १०,	
१०मे ८) ८८ अक्षः ।		४र्थे ८, ५मे १०; द्वितीयार्ध-प्रथमे	
अथ द्वितीयः प्रपाठकः ...	११८	वा १८ १०, ०मे ८, ८मे ८, ८मे	
= १ चर्चो = १० दशतः = (१ मे		११, १०मे १०) ८८ अक्षः ।	
दशति १० अक्षः, १ये ८ = सङ्कलनवा		अथ पञ्चमः प्रपाठकः ...	८०९
अष्टादश अक्षः आग्नेय-पर्याप्तमन्ताः,		= १ चर्चो = १० दशतः = (१ मे	
अपराः—१ये १०, ४र्थे १०, ५मे		दशति ८ अक्षः, २ये १०, १ये १०,	
१०; द्वितीयार्ध-प्रथमे वा १८ १०,		४र्थे ८, ५मे १०; द्वितीयार्ध-प्रथमे	
०मे १०, ८मे १०, ८मे १०, १० मे ८		वा १८ १०, ०मे १०, ८मे १० = सङ्क-	
अक्षो द्वितीये रेन्ने पर्वणि परित्र-		लनवा ७१ अक्षः रेन्नेपर्याप्तमन्ताः,	
चित्ताः) ८० अक्षः ।		अपराः नवम-दशम-दशदाक्षकाः १०	
(इति आग्नेयम् पर्व—अथ प्रथम-		अथ तृतीये पावसाने पर्वणि परि-	
समयः ८१ अक्षमाक्षकः + द्वितीय-		त्रित्ताः) ८८ अक्षः ।	
प्रपाठकस्याद्विमाः १८ = सङ्कलनवा		(इति रेन्नेय् पर्व—अथ द्वितीय-	
११४ अक्षः)		प्रपाठकोपाः त्रेधा अक्षः ७८+	
अथ रेन्नेय् पर्व ...	१८८	तृतीय-प्रपाठकः समयः ८८+सतुर्थः	
अथ तृतीयः प्रपाठकः ...	४११	प्रपाठकः समयः ८८+सङ्कलन-प्रा-	
= १ चर्चो = १० दशतः = (१ मे		ठकस्याद्विमाः, ७१ = सङ्कलनवा,	
दशति १० अक्षः, १ये १०, १ये ८,		१११ अक्षः) ।	

[ख]

॥ गेयगानस्य परिच्छेद-सूची ॥

—००००००—

परिच्छेदः	पृष्ठं	परिच्छेदः	पृष्ठं
अथ प्रथमः प्रपाठकः ..	८४	अथ षष्ठसः प्रपाठकः ...	५८४
= १ अक्षौ = (१४ = ३६) ७० ।		= १ अक्षौ = (३६—३४) ७० ।	
अथ द्वितीयः प्रपाठकः ...	१६२	अथ नवमः प्रपाठकः ...	६७३
= २ अक्षौ = (४०—३१) ७१ ।		= २ अक्षौ = (३१—३५) ६६ ।	
अथ तृतीयः प्रपाठकः ..	१४८	अथ दशमः प्रपाठकः ...	७५७
= १ अक्षौ = (१८ [इमान्येव...]	१८०	= १ अक्षौ = (३४—३५) ६८ ।	
सामानि आग्नेय-पर्वान्तर्गतानि]		अथ एकादशः प्रपाठकः ...	८१८
—३१) ७० ।		= २ अक्षौ = (३६—३८) ७४ ।	
अथ चतुर्थः प्रपाठकः ...	३१४	अथ द्वादशः प्रपाठकः ...	८८७
= १ अक्षौ = (३४—३६) ७० ।		= २ अक्षौ = (४२—३१) ७३ ।	
अथ पञ्चमः प्रपाठकः ...	२६८	तत्र प्रथमादीन्यान्त्येव ४२रेन्द्रपर्वान्त-	
= १ अक्षौ = (३५—३५) ७० ।		र्गमानि ।	
अथ षष्ठः प्रपाठकः ...	४४३	[इति ऐन्द्रम् पर्व]	
= १ अक्षौ = (३७—३५) ७२ ।			
अथ सप्तमः प्रपाठकः ...	५१६		
= १ अक्षौ = (३९—३९) ६८ ।			

अथ सायणभाष्यस्य परिच्छेद-सूची ।

—००००००—

परिच्छेदः	पृ-पं	परिच्छेदः	पृ-पं
अथ भाष्यवतरणिका ...	१-४	(अथ द्विपठि विचारः)	
अथ षोडशतु-त्रय-कर्तव्य-प्रति-		१ मन्त्रवेदयोः विशेष-विचार-प्रक्रमे	
पादकमन्त्रार्थ-योजनम् ...	१-१	मन्त्रसाधनम् ...	४-१

परिच्छेदः	पृ-वं	परिच्छेदः	पृ-वं
१ तत्रैव ब्राह्मण-कथनम् ...	६-१	१८ विषय-ब्रह्मणोद्धारदीर्घादी	
२-४-५ सन्त-विशेषाणामुपपत्तिः साम-		हं वृद्धादि-मान-प्रकारः ...	१४-५
कपाशां कृत्वाणि ...	७-१४	२० वृद्धी विष्टारपक्षाः प्रपञ्च-	
६ "मीतिषु सामाख्या (१ च)		विशेषेण वृद्धौ चत्वारोः सम्यादनम् १८-५	
१५० १४ सू. लो०)" विष्टारदीर्घा		२१ बहुभोजनोन्मिलितानां जगतौना	
रक्षणारम्भनिरूपणम् ...	८-६	सम्यादनादितम् ...	१४-१५
७ सामग्र्यस्य नाममात्र-वाचिल-		२२ पादप्रपञ्चनविचारः ...	१७-१
निर्ययः ...	१०-८	२३ "यद् योन्यां तदुत्तरसोर्माधति"	
८ अक्षरविकारादीनां सामान्यता-		-इति विधानमूलको विचारः	
द्वयत्वं वर्णनम् ...	११-११	तथाकरणप्रकारश्च ...	१८-४
९ लोभलक्षण-वर्णनम् ...	१२-६	२४ उत्तरयोः लोभातिदेशकधनम्	४०-६
१० माने वर्ण-लोभादि-विषयको		२५ सामवेदिनां सामैवाहुतात्मकता-	
विचारः ..	१४-४	अना-निरूपणम् ..	४१-७
११ वृद्धाग्र्यमान-विधानम् ..	१४-१२	२६ वृद्धमृष्टादिषु धर्मासाङ्ग्यै-	
१२ साक्षां देवता-सुति-चेतुल-		चिन्ताम् ...	४२-४
वर्णनम् ...	१६-१४	२७ वृद्धाग्र्यमानयोर्धर्मसमुच्चयकधनम्	४२-१
१३ साक्षाः कथं प्रति संस्कारल-		२८ पृष्ठग्रन्थस्य वैदिकनामधेयल-	
क्षणस्या ...	१७-१	क्षणम् ..	४२-११
१४ कथं प्रत्यक्षं पीरयेयापीरयेयल-		२९ विष्टारविचारः ...	४४-५
विचारः ...	१८-८	३० शिवाग्र्यस्य नामधेयल-	
१५ "एवं साम तृप्ते निवर्ते लोपि-		निर्ययः ..	४४-१
यम्-इति विधान-मूलको वि-		-वर्णनप्रमाणग्रन्थादीनां नाम-	
चारः, तृप्ते करण-प्रकारश्च ...	१९-६	धेयलनिर्ययः ..	४६-८
१६ अट-लोभ-विषयको विचारः ...	२१-१	-विष्टादिदीर्घादीनां लक्षण-	
१७ अन्त्योद्धारोद्धारयोर्वा कथो		क्षणम् ...	४७-५
कथनमिति विचारः ...	२२-६	३१ वृद्धादिदीर्घादीनां प्रमाणकर्मल-	
१८ श्रेयोक्त-सामोद्धार-विचारः ...	२४-६	निर्ययः ..	४७-११

[घ]

परिच्छेदः	पृ-पं
११ रेवतीपु ऋषु वारवन्तीय-साल-	
गान-प्रकार-बोधनम् ...	५१-१४
१३ निचलविशेषाणां काव्यम्	
कथनम्	५२-८
१४ सामान्योपदेश-मीमेख-धर्म-	
विचारः	५५, ११
१५ आधाने वामदेवादीनामुपांशु	
। गेयनिर्णयः	५६-८
१६ रक्तनिर्मादिशोभविचारः ...	५७-५
१७ आवापोहापविचारः ...	५८-१०
१८ अन्वयस्य सर्वविषय- कथनम्	५९-१०
१९ सर्वपृष्ठान्तिदेशनिर्णयः ...	६०-१३
२० सरसामविकारचिन्तनम् ..	६१-१
२१ श्लोकादिशास्त्रा आन्वयपृष्ठादि- शोधनं समुच्चयनिर्णयः ...	६४-६
२२ कौत्सादिशास्त्राः प्राकृतवाचक- निर्णयः	६५-६
२३ तन्मैत्र विश्लेषव्यवस्था ...	६६-१
२४ शोभ-दृष्टादृष्टोः प्रकृत-वाच- क-निर्णयः	६६-१४
२५ शब्दविशेषत आवापकथनम्	६७-६
२६ कश्चरयन्तं शब्दीनावेवेति निर्धारणम्	६७-११
२७ पद्यविशेषे तु विशेषव्यवस्था	६८-१
२८ निरुक्तिव्यपिकरणां व्यवस्था...	७०-१
२ धर्मोपलक्षणानि कर्तव्यम्	

परिच्छेदः	पृ-पं
मिति निर्णयः	७१-११
५० आगमात् शोभ-वर्धन-प्रकार- निर्देशः	७१-७
५१ वक्ष्यवसानद्वौ ऋष आगतः ७४-८	
५२ रक्तस्य सामः तृप्ते गेयनिर्णयः ७५-१	
५३ शब्दं कश्चरयन्तं शोभनावधिन- कथनम्	७६-७
५४ दृष्टदृष्टान्तरयोर्दिग्भेदेन प्रयोग- निर्णयः	७८-१
५५ प्रायणीयोदयवाचःकर्तव्य- विचारः	क्रो० ८०-८
५६ सर्वपृष्ठस्य यथोक्तदेशे विहित- निर्णयः	८०-८
५७ वैकप्रयोजनीयः उक्त्यधीक्षि- पृष्ठगत-निर्णयः	८०-२१
५८ निरुद्धिदृष्टि निरुद्धस्य शोभ-निर्धारकम्	८१-६
५९ संसर्गादेः पृष्ठ-निर्णयः	८१-१६
६० दृष्टदृष्टवादिनां नियत- कथनम्	८१-५
६१ प्रत्युपलब्धविकल्पित-कथनम्	८२-१५
६२ पर्यग्रिक्तये प्रत्युपलब्धकाले उत्कर्षविधानम्	८४-४

७ दम्बमध्ये दृष्ट दृष्ट (५४) एवमङ्ग
दृष्टते तद् धर्मसूक्तम्/रत्नसूक्तवाचि ।

[६]

परिच्छेदः	पृ-प	परिच्छेदः	पृ-प
अथ सामवेदस्य व्याख्यान-प्रयोग-जन-		१-१०, १-१०, ४-१०, ५-१०	
कथनोपक्रमः	.. ८५-५	६-१०, ७-१०, ८-१०, ९-१०	
अथ सामवेदस्य व्याख्यान-निर्णयः	८६-३	१०-१०, ११-१०, १२-१०	
अथ सन्धीर्योक्तुकार-वचन-निर्णयः	८७-४	११८ कथः ।	
अथ प्रत्ययविना-सूत्रक-वचनोक्त्या-		अथ तृतीयोऽध्यायः ... ४०७-१	
चिकित्सायुक्त्या भाष्यस्यानन्तरिकता	८८-१	= ११ कथाः = (१-१०, २-	
अथ तत्र ज्ञातव्यविषयाणां		१०, ३-१०, ४-१०, ५-१०,	
निष्पन्नम् ...	८८-४	६-१०, ७-१०, ८-१०, ९-	
अथ वचनोपस्थायिप्रकरणानां		१०, १०-१०, ११-१०, १२-१०	
गोपनीयः	... ८९-४	११८ कथः ।	
अथ प्रत्ययोऽध्यायः	.. ८९-१	अथ चतुर्थोऽध्यायः ... ७१८-१	
= ११ कथाः = (१-१०, २-		= ११ कथाः = (१-१०, २-१०,	
१०, ३-१०, ४-१०, ५-१०,		३-१०, ४-१०, ५-१०, ६-१०,	
६-१०, ७-१०, ८-१०, ९-१०,		७-१०, ८-१०, ९-१०, १०-१०,	
१०-१०, ११-१०, १२-१०) ११४		११-१०, १२-१०) ११५ कथः ।	
कथः = आग्नेयस्य पर्व ।		[रेणुः पर्व = (द्वि० ११८+तृ०	
अथ द्वितीयोऽध्यायः	... ९०-१	११८+च० ११५ सङ्कलनया) ११९	
= ११ कथाः = (१-१०,		कथः ।]	

॥ कन्दः-सूची ॥

परिच्छेदः	पृष्ठतः-पृष्ठान्तम्	परिच्छेदः	पृष्ठतः-पृष्ठान्तम्
अथ भाष्यविचारः (३४ कथः) —	८४-—१८६	अथ तद्व्याख्यानः (१८ कथः) —	१४०-—१८५
तत्र वर्तमाना—८६५ ।			

परिच्छेदः पृष्ठान्तः-पृष्ठान्तम्
अथ विदुषधिकारः (१८ कषः)—

१८६—१९१

तत्र जगती—१८८, १०१ ।

विराट्—११५ ।

अथ अष्टद्व्यधिकारः (१६ कषः)—

१२४—१५०

अथ उन्विगधिकारः (१८ कषः)—

२५८—२८०

तत्र ककुप्—२६१, १०४—२८४

(इत्याग्रे यं पर्व = चाग्रे यं काण्डम् = प्रथमो

ऽध्यायः = द्वादश अध्यायः = द्वितीय-

प्रपाठकोय-प्रथमार्द्धस्य

द्वितीयस्य द्वायते)

—

अथ गायत्र्यधिकारः (११८ कषः)

= द्वितीयोऽध्यायः... = १८८—४००

अथ दृष्ट्यधिकारः (८० कषः)

४०८—६२०

परिच्छेदः पृष्ठान्तः-पृष्ठान्तम्
अथ विदुषधिकारः (१८ कषः)—

६१८—६२९

तत्र त्रिपदा विराट्—६६५ ।

अथ अष्टद्व्यधिकारः (१८ कषः)—

६८४—७५६

अथ जगत्याधिकारः (१९ कषः)—

७५४—७८१

तत्र महापङ्क्तिः—७७० ।

अथ उन्विगधिकारः (१८ कषः)—

७८१—८११

[तत्र विराट्—८१४ ।

ककुप्... ८१६—८२९

अथ पङ्क्त्याधिकारः (१८ कषः)—

८२१—८६०

तत्र उपरिहाद् दृष्टती—८६६ ।

अथ द्विपदाधिकारः (२० कषः)—

८६८—९००

तत्र पङ्क्तिः = द्विपदा ८६८, ८७१, ८७४,

८७६, ८७८, ८८०, ८८१, ८८२, ८८३, ८८४,

८८५, ८८६, ८८८, ८९२, ८९३, ८९४,

८९५, ८९६, ८९७, ८९८, ८९९, ९०० ।

अष्टद्व्यप = त्रिपदा = पिपीलिकामध्या

८७१, ८७३ ।

पदपङ्क्तिः ८८० ।

पुरउन्विक् ८८२ ।

गायत्री = पञ्चदशाक्षरा ८०० अ०, ८०१ अ० ।

विदुषः = द्विपदा ८०३ अ०, ८०५ अ०,

८०६ अ० ।

* अथ पृष्ठस्य-तृतीय-पङ्क्ति-ओपपन्थां

किञ्चिद् भवो विद्यते—पुरलेति खण्डस्य

द्वितीया ऋक्, प्रसंहितायेत्यादि खण्डस्य

आदिमाः सप्त ऋक्, इमा अष्टौ ऋक्

ककुप्, अन्ताः इह उन्विक् इति वक्तव्ये-

अन्ताभिस्तुपतिनात् ।

[४]

परिच्छेदः आषष्ठी = ऋषपदा २००। अथानिष्टाद्विधकारः (१० अक्षः) २०१—२१६ वयः अक्षिः २०६।	पृष्ठान्तः-पृष्ठान्तम् परिच्छेदः अतिजगती २११। अक्षिः २१४, २१६, २१८, २१९। अतिजगती २१६, १११। अतिजगती २१६, २१८।
---	---

॥ कन्दार्चिकस्य देवता-सूची ॥

— ୦୦୦୦ —

[illegible]

[୬]

अदिनि: २६८, ४१६।

परमाजी ६१५, ०५६ ।

अध्याय ४०८।

पवित्र ३३५, ३३८, ३४६, ३८८,
 ४१२, ४२१, ४४५, ४८६, ६०१, ६१२,
 ६१४, ६१६, ६२५, ८५२।

आदित्याः ४४७, ८१०, ८११ ।

प्रायः १४२।

संख्या ११४५०, १७८, २०७ अ० +।

१८८ ‡ ।

इन्द्रायो ५७६ ।

इन्द्रापर्यन्ते ६८४, ६८६।

ଗ୍ରନ୍ଥ: ୧୫୮, ୧୧୧, ୦୫୦, ୮୫୮, ୮୧୧,
 ୮୧୩୩, ୮୧୪୩, ୮୧୫୩, ୧୦୧ ।

ब्रह्मसामे ७५१ वा० ।

कृतयः ४७९ ।

अभयः ४२६।

साध्यः ६७१ ।

इति प्राप्ता ३२० ।

ଆଦ୍ୟାପ୍ତିବୀ ୩୭୫ ।

पयसाजः २६६।

पृष्ठा २२२, ४२२।

प्रकाशस्थितिः १८५, १९८।

‘भक्तः ६०० श्रु० ।

ਸਥਾਨ: ੩੧੩, ੩੯੨, ੪੬੦, ੪੯੯, ੭੧੩
 ਅ੦, ੭੧੪ ਅ੦, ੭੧੭ ਸਾ੦, ੮੧੮,
 ੮੨੩, ੮੭੮।

मिचः ४०८, ४४८, ५२०, ५३३ ।

युपः १८७सा० ।

वक्रः २०८ ।

वर्ष: ४०९, ४५९, ५१०, ५३३, ५८८।

वाजिनः ८८२ ।

वायः ४०७ ।

विश्वदेवाः १०१, १०१, २०१, ३१०,
४५५, ६०५, ६४३, ७४८, ८४८, ८६६, ८९१,
९०३, ९०४, ९०६, ९१८, ९११।

विष्णुः ४६९ ।

पृ. ६४५ ।

सदस्यस्यतिः १८८ ।

सविता १२२, ८२६ ।

सरस्वती ४१५ ।

सर्गः १२४ सा०, १२९, ५०५ सा०, ५६८ ।

सोमः ३६६, ३७०, ३७९, ४८३, ५७८,
६०७, ८६०, ८६८, ८७१, ८७३, ८७४, ८७६,
८७७, ८८३, ९३३ ।

† आग्नेये पर्वणि इमास्तिष्ठः ऐन्द्राः ।

‡ अष्टाश्विभ्युत्तरदिशतपूजितः केन्द्रधर्मा-
रम्भः, तत्र विद्यमानोऽभिर्हिन्दुधर्मैताः सर्व-
एव हेन्दा इति सुखमम् ।

[अ]

॥ इन्द्रधर्षिकस्य ऋषि-सूची ॥

अग्निः (तापसः)	२४८ ।	२१२, ४०८,	४६० ।
अग्निः [पावकः] (वार्हस्पत्यः) १११ अ०,		कलिः (कापुः) ४८८ अ०,	४६० ।
११२ अ०, १२० अ० ।		कलिः (प्रागायः) ४८८ अ० ।	
अग्निधर्म्याः (ऐश्वर्यः) ८६८,	८८२ ।	कवयः (ऐश्वर्यः) ८०४ अ० ।	
अस्कीलः (कात्यः)	१८१ ।	कश्यपः कश्यपो वा (मारोक्षः) १४७ १	७३० वि० ।
अविः (भौमः) ००४,	०४२ ।	कालेयः (प्रागायः)	४८८ वि० ।
अजाननः (पाचक्षेपिः)	८२२ ।	कुलः (आङ्गिरसः) १०२, ६१६ वि०, ७० ।	
अरिष्टनेमिः (तार्क्ष्यः)	६७२ ।	कुलकवर्हिषः (शैलुषिः)	८६६ ।
अवसुः (आत्रेयः)	८५१ ।	कुषोदः (कायः) २३०,	१०८ ।
अश्विनौ (वैवस्वतौ)	६१४ ।	कुषोदी (कायः)	११० ।
अश्विनम् (वामदेवः) ८६६ अ० ।		कण्व (कृष्टिर्वा) कापुः अ०,—आङ्गि-	
आत्रेयः (?) ८०६ अ० ।		रसः सा०)	७६८ ।
आयुक् स्वाभिः (?) १११ १ ।		मयः (आत्रेयः)	२१४ ।
हरिमिदिः, हरिमिदिः, हरिमिदिवा		मर्गः (?) ६०५ वि० ।	
(कायः) १६८, २२०, २६४, ४१०, ८१०,	८२२ ।	मविठिरः (आत्रेयः)	११८ ।
		मातुः (आत्रेयः)	६११ ।
उपसृत् (वार्हस्पत्यः वार्हस्पत्यो वा) १८८ ।		गिरी (वैश्वामित्रः) ६८६ वि० ।	
उकयः (वातावनः) ४०७ ।		गृतसदः (आङ्गिरसः) ११२ वि०, ४१२	८२२ ।
उग्रनाः (कायः) १००,	१४४ ।	गोषा (आङ्गिरसः)	१८६ ।
अजिमा (भारद्वाजः) १०२,	१०२ ।	गोपूष्पाक्षसृष्टिने, गोपूष्पाक्षसृष्टी वा	
अजयवसुधसू (सचितौ) [सा०] ८८६,	८७० ।	(कायवाचनौ) २०१, २०१,	४४६ ।
८७१, ८७२, ८७४, ८७६,	८७० ।	मौनकः मौनको वा (नाङ्गवकः) ४६४, ४४४,	
रवयामसुत् (आत्रेयः)	८२२ ।		
कण्वः (सौरः) १८४, १८४, १८४, १८४,			

[ज]

३८८, ४५५, ५१०, ६८०, ७०१, ७०८, ७८८,
 ८३२, ८३४, ८३६, ८४१, ८४२, ८४४, ८४६,
 ८४७, ८६१, ८६२ ।
 गोपवनाः गोपवनो वा (आचक्षेयः) २४३,
 २४६ सा० वि० ।
 गौरः (आङ्गिरसः) ८०८ अ०, ८११ ।
 गौरीवीतः (कात्यः) ६४३, ६७० ।
 जमदग्निः (भार्गवः) ४५८, ५२७, ५६८ ।
 जेता [यता वि०] (माधुच्छन्दसः) ६८७,
 ७३२ ।
 जितरथो (आङ्गिरसः) ६५१ वि०, ६५६ वि०,
 ७०७, ७१३, ७१४ ।
 जृणपाणिः (?) १५१ मै०, १५३ वि०,
 १६० सा० वि० ।
 जृतः (आश्विनः) १४१, १६६, ७४८, ८४८ ।
 जृशोकः जिशोको वा (काण्डः) ३१६, ३२०,
 ३२२, ३२४, ३६८, ४३६, ४४०, ४५२,
 ७५४ वि० ।
 जोरत्रवाः (?) ६०४ वि० ।
 जसदस्युः (पौरोकुत्यः) ८०१, ८०२, ८०४,
 ८०६, ८०७, ८८३ ।
 जिहिराः (लाङ्गः) १११ ।
 जोरुणः (जैष्ठ्यः) ८०१, ८०३, ८०४,
 ८०६, ८०७, ८०९ ।
 ह्यक् (आचक्षेयः) ३८६ ।
 दीर्घतमाः (आचक्षेयः) २५८ ।
 दुर्मिचः (कौरः) ४७० ।
 देवनामयः (इन्द्रनामयः) १८८, ३८३

देववत् (भारतिः) १३० ।
 देवश्रवाः (भारतिः) १३० अ० ।
 देवातिथिः (काण्डः) ५२१, ५६८, ५७३,
 ६१८ ।
 द्युतानः (मासतिः) ६५१, ६५६, ६६० ।
 नकुलः (वामदेवः) ६४७, ८१६ ।
 मारदः (काण्डः) ७८३ ।
 मौपातिथिः (काण्डः) ७११ ।
 ममेधाः ममेधो वा (आङ्गिरसः) ५१२,
 ५२१, ५२२, ५५१, ५५२, ५५५, ५८०,
 ६१०, ६२३, ७८६, ८०७, ८२४, ८२६ ।
 मोधाः मोधा वा (गौतमः) ४८५, ६०१,
 ६१५ ।
 पर्वतः (काण्डः) ७८०, ८०८ ।
 पश्च्छेपः (पुरच्छेपः वि०) (देवीदामः)
 ५८६, ६१४, ६१८, ८१८ ।
 पायुः (भारद्वाजः) २३१, २५५ ।
 पुरः (आचक्षेयः) २४४, २४६ ।
 पुरमीढः (सौषोचः) १०१, १०४ ।
 पुरमेधाः पुरमेधो वा (आङ्गिरसः) ५११,
 ५२१, ५२२, ५५५ ।
 पुरमन्मा (आङ्गिरसः) ५०१, ५६३, ५७१ ।
 पूतदक्षः पूतदक्षा वा (विष्णुः — आङ्गि-
 रसः) ३४७, ३८२ ।
 पुष्टः (वैश्वः) ६३५ ।
 पुषभिः (काण्डः) ८८६ अ० ।
 प्रमायः (काण्डः) ३२४, ४२१, ५००,
 ५०४, ५०५ वि०, ५५७, ५८४ वि०, ६१७-
 वि०, ७१५, ८०२ ।

प्रयोगः (आर्जवः) ११३, १२२, १२३ १२७,
२७४ सा०, २७६ सा०, २७८ सा०, २८० सा०,
८२१ वि० ।

प्रत्ययः (काणः) १२८, १५८, १७६, १५६,
१८८, ४६० सा०, ४८२ सा०, ६१६, ७४७ ।

प्रियमेधाः (आङ्गिरसः) २०५, २६१, २८२,
४६६, ४६८, ७२२, ७२४, ७३८, ७४१ ।

प्रज्ञातिथिः (काणः) ४५६ ।

वास्तुविद्याः (?) ४८३ सा०, ५०८ सा०,
६०७ सा० । ४५६

बुधः (आर्जवः) २१८ ।

बृहदुक्तयः (वासदेवः) २०१, ६५८ ।

भरद्वाजः (वार्हस्पत्यः) ८४, ८६, ८८,
१०४, १०७, १०८, १२८, १२९, १५६ सा०
वि०, २०४, २०७, २२२, २२६, २२७,
२२८, २२९ सा०, २४६, ४२२, ४२३, ४८१
सा०, ५४२ सा०, ५४८ सा०, ५७६, ५८५ सा०,
७१८, ७४२, ७८५, ८०४ ।

भर्गः (प्रागायः) १५१ सा०, १५६, १६१,
१७०, ४८७, ५२३, ५६४, ५८२ ।

भौवनः (आर्य आश्रयोवा) ८०७, ८०४ ।

मधुच्छन्दाः (वैश्वामित्रः) ११५, २१३,
२१५, २६६, २७२, २७७, ४०२, ४१५, ४२७,
४३८, ६८४, ७४७ ।

मनुः (वैवस्वतः) १०२, २४७ ।

मात्राता (यौवनाश्रः) ७०७ सा० ।

मन्त्राक्षः मन्त्रवाचोवा (आर्यः) २४० ।

मन्थाः (?) ६२५ वि० ।

मेधातिथिः (काणः) ८७, ११८, १४१, १७८,
२०४, २२८, २४२, २६१, २८८, ४५४, ४६२,
४६४, ४६६ वि०, ४६८, ४७२, ४८५ सा०,
५०४, ५०५, ५१५ वि०, ५२८, ५४०, ५४४,
५५८, ५७८, ५८४, ५८६, ५८८, ६०२ सा० ।

६०८ वि०, ६१७, ६७५, ७११ वि०, ७७७ ।

मेधातिथिः (काणः) १७८, ४६६, ४८५,
५०४, ५०५, ५१५, ५१७, ५१८, ५४८, ५८०,
५८४, ५८६, ५८८, ६०२, ६०८, ६१७ ।

रेणुः (वैश्वामित्रः) ६८६ ।

रेभः (काण्यः) ५२५, ५३८, ५४६, ७४४,
८१६ ।

रघुः (काणः) १०५, १२४, २२६, २२४,
२५२, ४०४, ४१०, ४१२ सा०, ४२० सा०,
४२२ सा०, ५५८, ५८० वि० ।

रघुयोः (भास्करः) २२०, २२५ ।

रन्ध्रः, सुवन्ध्रः, विप्रवन्ध्रः [आत-वन्ध्रः]
(सौपायनः सौपायनो वा) ८८८, ८०७,
८०१ ।

रजिष्ठः रजिष्ठोवा (सैवावन्ध्रः) १२२,
१४५, १५५, १६७, १८४, १८७, २१२,
२१५, २२८, २३८, २५८, ४७८, ४८३,
४८८, ५०४, ५४७, ५६६, ५७४, ५८१, ५८२,
५८७, ६११, ६१२, ६२०, ६२१, ६२८, ६२९,
६४१, ६६४, ६६८, ८१४, ८०८, ८०७ ।

रसः (आर्यः) ४१२, ४२०, ४२६ ।

रसुः (?) ५४८ वि०, ६८८ वि० ।

रसुक्तः रसिष्ठोवा (प्राजापत्यः) ६७६,
८४६, ८६० ।

वसुध, तः (आनेयः) ८५४,	८६४ ।	संयुः, संयुवा (भारद्वाजः—वार्हस्पत्यः)	
वसुधवः (आनेयः)	९४१ ।	१४०, १४३, १६०, १८८, २१०, ४२२ वि०,	
वामदेवः (गौतमः) ११२, १३०, १३८,		४८२, ५४२, ५४८, ५८५, ७१०, ७२८ ।	
१६०वि०, १८६अ०, १०८, १३६, १४०?,		सत्यववाः (आनेयः)	८५८ ।
१४८वि०, २५१, २५२, २५४?, ३८४, ३८८,		सन्नगुः [सन्नगुः वि०] (आङ्गिरसः) ६९० ।	
३८६वि०, ४०३, ४१६, ४२४, ४३५,		सन्नवभिः (आनेयः)	२४३ ।
४४३, ४४० ४६५, ४६८वि०, ४७४ वि०,		सम्यातः (आङ्गिरसः) ८८२, ८८३, ८८४, ८८५, ८८६सा० ।	
४८६वि०, ५८८, ५८८, ६०४सा० ६०५सा०		सम्पत्तः (आङ्गिरसः)	८०२ ।
६०८वि०, ६६२, ६०८, ६८०, ६८१, ६८८,		सत्यधृतिः (वाहयिः)	४१८ ।
७२१, ७२७, ७२०, ७३०, ७५१ ७६२, ८८०,	८८१ ।	सयः [सत्यः वि०] (आङ्गिरसः) ७६५,	
		७७१,	७७३ ।
विक्रपः (आङ्गिरसः) १११, १७५, १६२वि०,		सिन्धुदीपः (आमरीषः) १४१ ।	
४३६वि०, ७८५,	७८८ ।	सुदीतिः (आङ्गिरसः) १०२?, १०४? ।	
विश्वमनाः (वैयस्यः) २६८, २७१, २७३		सुभकचः, सुकचः, सुतकचः, सुतकचो वा	
सा०, ७८२, ७८४, ७८५, ८००, ८१२ ।		(आङ्गिरसः) २८१, २८५, २८६, ३००,	
विश्वामित्रः (मायी) १८०, १८४, २२४,		३०८, ३१२, ३२१, ३४०, ३४८, ३५१, ३५५,	
२३०, २६१, २६५, ३०५, ४२२, ४४५,		३६२, ३८६, ३८०, ४१३, ४२६, ४२८, ४४२,	
४५६, ४६८, ४७४, ५०८, ५८८?, ६६०,		४४८, ४५१, ४६८वि०,	४७४ ।
६८४, ७१४?,	७६० ।	सुमितः (कौत्सः)	४७०? वि० ।
वेनः (भार्गवः)	६४५ ।	सुवेदाः [सुमेधा वि०] (शैलुषिः) ७५६ ।	
वृक्षस्थितिः (भारतः) २०२अ०,	६४७ ।	सुद्योदः (भारद्वाजः)	६५० ।
शक्तिः (वागिष्ठः) ५३५वि० ।		सोमोद्धतिः (भार्गवः)	२५३ ।
शक्रपतः (गौतमः)	७२२? ।	सौभरिः (काण्डः) १६५, १७१, १७७,	
शुनःश्रेयः शुनःश्रेयो वा (सविनः) ११६ ।		१८८, २०४, २०६, २०८, २८०, २८२,	
शुनःश्रेयः [ऋ] (आजौमर्तिः) १२०, १२६,		२८३, २८४, २८५, ८१६, ८१७, ८१८,	
१६३वि० अन्यत्र काण्डस्य ऋषि-सम्पादो		८२०, ८२१, ८२३, ८२८,	८३० ।
मासि, ३५३, ३४४?, ३७१ ४०६, ४५० ।		चर्येतः (प्रामाथः)	२८२ ।
शुद्धिगुः (काण्डः)	६०७अ० ।	चिरम्पन्नः (?)	४६०वि० ।
शौनकः (?)	४५५ ।		
श्रीगणेशः (आनेयः) १८६, ३३२, ७१७ ।			

ऋग्वेदीयातुक्रमशिका = ऋ०

सामवेदीय-नेमेषो = नै०

सायणभाष्यः = सा०

भाषवार्थोक्तं विवरणम् = वि०

— एतदुपन्यस्तुष्टयातुसारतः, एव
ऋष्यादयः सङ्कलिताः; सतभेदे तु यथा-
धिकसाधनं तदेव स्वीकार्यं परं मतम्
ऋ०, नै०, सा०, वि०, इत्यन्तरसङ्कलने
ज्ञापितम्, समे च पक्षान्तरं चिह्नितम्,

अथ यथास्ति तेषामेव संशयस्तत्र तथैवाङ्कितम् (?), कश्चिद्व्यतिरेकोऽपि विशेषो बोधितः,
प्रकृतपद-सम्पादनावसरे यत्र क्वचित् पाठ-भेद उररीकृतः, साम्प्रतं तथोरन्तरतो
विचारमनुनाशयति भासितं सचाश्रय उपेक्षितः; क्वचित् क्वचित् सतभेद इति
पद-सम्बन्धिद्विष्टोऽप्यत्र पाठभेदत्वनाङ्कीकृत इति विवेचनीयम् ॥ २० ॥

॥ मन्त्राणामकारादिक्रमेण सूची ॥

			पृष्ठे
अक्षिप्तमीमदन्त (४, १, ३, ७ = गे ११, १, २४ - १)	...	...	८४६
अगस्त्यवचनम् (१, २, ४, ८ = गे २, ३, ३० = १)	...	...	९४६
अग्न्यायाहि (१, १, १०, १ = गे १, १, १ - ३ = ३)	...	...	९४६
अग्न्यो जिह्वा (१, २, ४, १ = गे १, १, १ - ३ = ३)	...	...	९४६
अग्निबोधनम् (१, १, ३, १ = गे १, १, १ - ३ = ३)	...	...	९४६
अग्निबोतार (४, २, ३, ८ = गे १२, १, ३८ - ४१ = ४)	...	...	९४६
अग्निनाम्न्ये (४, १, ४, ७ = गे ८, १, ८ = १)	...	...	९४६
अग्निनृतं (१, १, १, ३ = गे १, १, ४ = १)	...	...	९४६

			पृष्ठं
अग्निहोत्रो (१, २, १, १० = मे २, २, ८—८ = २)	...	...	११५
अग्निमित्रानो (१, १, २, ८ = मे १, १, ३३ = १)	..	..	११३
अग्निनीक्षिणावसे (१, १, ५, ५ = मे २, १, १६ = १)	...	..	१०४
अग्निदुक्षे (१, १, ५, ४ = मे २, १, १४—१५ = २)	..	...	१०२
अग्निर्भूता (१, १, २, ७ = मे १, २, १२ = १)	...	...	१३५
अग्निर्वृषाणि (१, १, १, ४ = मे १, १, ६—८ = १)	...	...	८८
अग्निस्त्रिमेन (१, १, २, २ = मे १, १, ४—६ = २)	..	..	१२८
अग्ने जितित् (१, १, ४, ५ = मे १, २, ३२—३३ = २)	...	...	१५६
अग्ने तस्य (५, १, ५, ८ = मे ८, २, २८—२९ = २)	...	..	८८०
अग्ने लो (५, २, १, २ = मे १०, १, १२—१५ = ४)	...	..	८८८
अग्ने मृद (१, १, २, ३ = मे १, १, ७—८ = २)	...	...	१३०
अग्ने यजिष्ठो (२, १, १, ४ = मे ३, १, १७—१८ = ३)	...	...	२६५
अग्ने युक्त्वा (१, १, २, ५ = मे १, १, १० = १)	...	...	१३३
अग्ने रथा (१, १, ३, ४ = मे १, १, ८ = १)	..	...	१३२
अग्ने वाजस्य (२, १, १, २ = मे ३, १, १५—१६ = २)	...	...	१६३
अग्ने विवस्वदाभर (१, १, १, १० = मे १, १, १८ = १)	...	...	१०८
अग्ने विवस्वदुषसश् (१, १, ४, ६ = मे १, १, ३४—३५ = २)	..	...	१५८
अचेत्यग्निं (५, २, २, १ = मे १२, १, १०—११ = २)	...	...	८८६
अष्टावदन् (४, २, ४, ६ = मे १०, १, १६—१७ = २)	...	...	७६८
अतश्चिदित् (३, १, २, २ = मे ६, १, ७ = १)	...	...	४५१
अतीक्षिम्युषाविणं (३, १, ४, १ = मे ६, १, १५ = १)	...	...	४६४
अत्राचमोर् (२, २, १, ३ = मे ४, २, ३ = १)	...	...	३४३
अदहं ह्यम् (४, १, ३, ३ = मे ८, १, ७—४ = २)	...	..	६३२
अदर्शितातुवित्तो (१, १, ५, ३ = मे २, १, १३ = १)	...	..	१०१
अथमोदेव (२, १, ५, ७ = मे ४, १, २४—२५ = २)	..	...	३३२
अथमोवथ (१, १, ५, ८ = मे २, १, १८ = १)	...	...	१७८
अथाचीन्द्र (५, १, २, ८ = मे १०, १, ३१—३२ = २)	...	...	८२६
अथोपावासा (४, १, २, ६ = मे ८, १, २८ = १)	...	..	६१८

अनवसोरथं (४, २, १, ४ = मे ११, १, ३ = १)	...	...	पृष्ठ ८८८
अनुविला (४, १, ४, ६ = मे ११, २, २४ = १)	..	...	८७७
अपत्यंष्टिजिम् (१, १, १, ८ = मे ३, १, ११ = १)	...	...	९७९
अपादुमिप्रान्सम् (२, २, १, १ = मे ४, २, १-२ = २)	...	...	९४९
अपासीयाम् (५, १, १, ७ = मे १०, २, २० = १)	...	...	८१३
अपाकफेनेन (३, १, २, ८ = मे ६, १, ३ = १)	..	..	४४६
अपिबत्कद्रुवः (२, १, ४, ७ = मे ४, १, ५ = १)	...	..	११६
अपूर्वापुस्तमा० (४, १, १, १० = मे ८, २, १७ = १)	..	...	६५०
अबीधग्निःसमिधा (१, २, ३, १ = मे २, २, १० = १)	..	...	२१८
अमित्यन्वेवं (५, २, ३, ८ = मे १२, १, ३७ = १)	...	...	८२६
अमित्यन्वेवं (४, २, ४, ७ = मे १०, १, १८ = १)	...	...	७७१
अमितापूर्व० (३, २, २, ४ = मे ७, १, १८ = १)	...	...	५२८
अमिताष्टपथ (२, २, २, ७ = मे ५, १, १-२ = ३)	...	...	३६८
अमिताशूर (३, १, ५, १ = मे ६, १, १६-२० = २)	...	..	४७८
अभिप्रगोपति (२, २, ३, ४ = मे ४, १, २०-२१ = २)	..	..	३८९
अभिप्रवः (३, १, ५, ३ = मे ६, १, २०-२२ = १)	...	...	४८२
अभिवोवीरम् (२, २, ३, ३ = मे ७, २, ३ = १)	..	...	५४८
अभीषतस्तद् (४, १, २, ७ = मे ८, २, २० = १)	...	...	६९०
अभाष्टयोचना (५, १, २, १ = मे १०, २, २३ = १)	...	...	८१६
अनीयेदेवाः (४, २, २, ८ = मे ८, २, २९ = १)	...	...	७४८
अयैर्वांसधुससमः (४, १, २, ५ = मे ८, १, २७ = १)	..	...	६१६
अयंसचसामवो (५, २, २, २ = मे १२, १, २८ = १)	...	...	८११
अयनद्वन्द्व (२, २, २, ५ = मे ४, २, २०-२२ = ३)	...	...	९६५
अयसग्निः (१, १, १, ६ = मे २, १, २८ = १)	...	...	१८१
अयसुते (२, १, ४, ८ = मे ५, २, ७ = १)	...	..	४०६
अयाधियाच (२, २, ५, ५ = मे ५, २, १३ = १)	..	...	४१२
अयाहवा (५, १, ३, ७ = मे १२, १, २८-२९ = १)	...	...	८२३
अयावाजं (५, २, ३, ८ = मे १२, १, २७ = १)	...	...	४०४

[त]

अरणीर्मितो (१, १, ३, ७ = मे २, २, १७ = १)	...	...	११०
अरन्तद्व (३, १, २, ८ = मे ६, १, ४ = १)	...	...	४४३
अरन्तद्व (२, १, २, ४ = मे ३, २, ८ = २)	...	...	१८५
अरन्तद्व (४, २, ३, ३ = मे ८, २, १४ = १)	...	...	७२८
अरन्तद्व (४, २, १, ८ = मे १२, १, ८ = १)	...	...	८८४
अरन्तद्व (४, १, ४, १ = मे ८, २, १८ = २१ = ४)	...	...	६५१
अरन्तद्व (१, १, २, ७ = मे १, १, २८ = ३० = ३)	...	...	१२०
अरन्तद्व (३, २, ४, ५ = मे ७, २, २३ = २४ = २)	...	...	५६८
अरन्तद्व (४, १, ३, १ = मे ८, १, ३५ = ३६ = ३)	...	...	६२८
अरन्तद्व (४, २, १, ६ = मे ८, २, ३ = ५)	...	...	७०८
अरन्तद्व (३, १, २, २ = मे ५, २, ३२ = १)	...	...	४३८
अरन्तद्व (१, २, ३, १० = मे ५, १, ११ = १)	...	...	३८२
अरन्तद्व (५, २, ३, ५ = मे १२, १, ३१ = १)	...	...	८१८
अरन्तद्व (२, २, १, ८ = मे ४, २, १३ = १)	...	...	३५१
आगन्तामा (५, १, २, ३ = मे १०, २, ३४ = ३५ = २)	...	...	८२८
आगन्तामा (५, १, ४, २ = मे ११, २, ३ = ४ = २)	...	...	८५६
आगन्तामा (२, १, ४, ८ = मे ४, १, ११ = १२ = २)	...	...	३२०
आगन्तामा (१, २, २, १ = मे २, १, ३४ = १)	...	...	१८६
आगन्तामा (२, २, ३, ३ = मे ५, २, १६ = १८ = ४)	...	...	३०८
आगन्तामा (२, २, ४, ७ = मे ५, २, ४ = १)	...	...	४०३
आगन्तामा (५, १, ४, १ = मे ११, १, १ = २ = २)	...	...	८५४
आगन्तामा (१, १, १, ८ = मे १, १, १६ = १७ = २)	...	...	१०५
आगन्तामा (४, २, १, ८ = मे ८, २, ६ = १)	...	...	७१३
आगन्तामा (४, १, १, ३ = मे ८, १, ६ = १)	...	...	५८८
आगन्तामा (४, २, २, ३ = मे ८, २, १५ = १६ = २)	...	...	७२३
आगन्तामा (३, १, १, ४ = मे ५, २, २३ = १)	...	...	४२६
आगन्तामा (४, १, ५, ८ = मे ८, १, १२ = १)	...	...	६८८
आगन्तामा (३, २, १, २ = मे ६, २, ११ = १६ = ४)	...	...	५१०

[४]

आनासोमस्य (४, १, २, ५ = मे ८, १, = २८१)	६१७
आलोतः (२, २, २, १० = मे ५, १, ८ = १)	३७१
आदित्प्रमस्य (१, १, २, १० = मे १, १, ३४ = १)	१२४
आनोअग्ने (१, १, ४, ८ = मे १, २, ३, = १)	१६१
आनोमिना (३, १, २, ७ = मे ६, १, १२ = १)	४४८
आनोवयोवयः (४, २, २, २ = मे ८, १, १४ = १)	७२९
आनोविशासु (३, २, ३, ७ = मे ७, २, ७-८ = १)	५४५
आनुन्दः वनसा (३, १, ३, ३ = मे ६, १, ८ = १)	४४१
आमन्द्रैरिन्द्र (३, २, १, ४ = मे ६, १, २७-२८ = १)	५०८
आयास्त्रिवनसा (५, २, १, ७ = मे १९, १, ६ = १)	८८९
आयास्त्रिसुषुसा (२, २, ५, ७ = मे ५, २, १६ = १)	४१७
आयास्त्रयमिन्दये (५, १, २, ४ = मे ८, १, ९-४ = १)	८२०
आयास्त्रुष (३, १, ४, ५ = मे ६, १, १८ = १)	४६८
आवन्त्र (२, १, ३, १ = मे ६, १, ६ = १)	४४०
आवोराजानम् (१, २, २, ७ = मे २, २, ३ = १)	२०८
इडामग्ने (१, २, ३, ४ = मे २, २, १३ = १)	९१४
इतकनी (३, २, ५, १ = मे ७, २, ३३-३४ = २)	५८०
इतपतउड (१, २, ५, २ = मे ३, १, ९ = १)	१५१
इत्याहिमोम (५, १, ३, २ = मे ११, १, १७-१८ = २)	८३४
इदकएकं (१, २, २, ३ = मे १, १, ३७ = १)	९०१
इदवधोसुतम् (२, १, ३, १० = मे ३, २, २१-२३ = ३)	७०५
इदंविष्णुर्वि (३, १, ३, ८ = मे ६, १, १४ = १)	४६१
इदंअमोमसा (२, २, ३, १ = मे ५, १, १७-१९ = १)	९७५
इन्द्रः पविष्टसाधर्मं (५, १, ५, ५ = मे ११, २, २३ = १)	८७६
इन्द्रइवेददातु (३, १, १, ६ = मे ५, २, २५-२६ = २)	४१८
इन्द्रउकयोमिद् (३, १, ४, ४ = मे ६, १, १८ = १)	४६८
इन्द्रवयंसहाधर्मं (२, १, ४, ६ = मे ४, १, ३-४ = १)	११५
इन्द्रविशाखनीवृषद् (४, २, १, १ = मे ८, १, १७-१९ = ७)	८८७

		पृष्ठ
इन्द्रागुह्य (३, २, २, ७ = मे ७, १, २३-२५ = ३) ...	...	५२५
इन्द्राभ्यमिह (५, १, १, ४ = मे ११, १, १६ = १) ...	...	८४१
इन्द्राविधातु (३, २, २, ४ = मे ७, १, ४ = १) ..	...	५४८
इन्द्रावृषोहि (५, १, २, ५ = मे ११, १, २७ = १) ...	...	८४३
इन्द्रादोय (३, २, ४, १० = मे ७, २, ३१-३२ = २) ...	...	५७८
इन्द्रारोगेसमिता (४, १, २, ६ = मे ८, १, १२ = १) ...	...	६४१
इन्द्राभिज्ञाणि (३, १, १, ५ = मे ५, २, २४ = १) ...	...	४९०
इन्द्राभिज्ञेवतालय (३, २, १, ७ = मे ७, १, १ = १) ..	...	५४५
इन्द्रासुतेषु (४, २, ५, १ = मे १०, १, २४-२६ = ३) ...	...	७८२
इन्द्राग्रीष्मपाच (३, २, ४, ८ = मे ७, २, ३० = १) ...	...	५७६
इन्द्रातुपूषणा (३, १, १, ८ = मे ५, २, २८ = १) ...	...	४३२
इन्द्रापर्वता (४, १, ५, ७ = मे ८, १, १० = १) ...	...	६८४
इन्द्रायमिरो (४, १, ५, ८ = मे ८, १, ११ = १) ..	...	६८६
इन्द्रायमहमे (१, २, २, ४ = मे ४, २, २७-२८ = ३)...	...	३६२
इन्द्रायसाम (४, १, ५, ८ = मे १०, २, ८-११ = ३) ...	...	७८६
इन्द्रोहिमत्याम्बो (१, १, ४, ६ = मे ५, २, २ = १) ..	...	४०९
इन्द्रोष्ममहदु (३, १, १, ७ = मे ५, २, २७ = १) ..	...	४३१
इन्द्रोदधीचो (२, २, ४, ५ = मे ५, २, २-२ = २) ...	...	४८८
इन्द्रोदधायवाधे (५, १, २, ३ = मे ११, १, १८-२५ = ६) ..	...	८६६
इन्द्रोविश्वस (५, २, २, १० = मे १२, १, २५-२६ = २) ...	...	८०७
इन्द्रोराजा (१, २, २, ८ = मे २, २, ४-५ = २) ..	...	२११
इन्द्रावृषोहि (४, १, १, २ = मे ८, १, १५ = १) ...	...	५८८
इन्द्रावृषोहि (४, १, १, १ = मे ८, १, १५ = १)...	...	५८७
इन्द्रावृषोहि (२, २, १, २ = मे ४, २, ३ = १) ...	...	३४२
इन्द्रावृषोहि (२, १, ५, २ = मे ४, १, १६ = १) ...	...	३२४
इन्द्रावृषोहि (१, २, २, ४ = मे २, १, २८ = १) ...	...	२०३
इन्द्रावृषोहि (४, २, १, २ = मे ८, १, २४-२७ = ४) ...	...	७०१
इन्द्रावृषोहि (१, १, १, ८ = मे १, १, १२ = १) ...	...	१५६

रमाजलापुबवमोभिप्रमो (३, १, १, ८ - मे ०, १, २ - ४ = ३) ...	४१७
रमाजलापुबवमोभिप्रमो (३, २, १, २ - मे ४, २, ३ = १) ...	४४३
रमाजलापुबवमोभिप्रमो (३, १, १, ८ - मे ४, २, २ = १) ...	४४३
रमोउवादिबिषय (४, १, १, २ - मे ८, १, २४ = १) ...	८१३
रमाउकमुवम (४, २, २, ६ = मे १, १, २, २ = १) ...	४०३
रमानदन्त्र (२, २, ४, ३ = मे ४, १, २२ = १) ...	४१३
रमेतदन्त्र (४, २, ४, ४ = मे १०, १, १२ - १ = १) ...	४६४
रमेतदन्त्रमोमः (३, १, १, ८ = मे ६, १, ४ = १) ...	४४३
रहापोम (२, २, १, ७ = मे ४, २, १० = १) ...	४४१
रहेवष्टन (२, १, ४, १ = मे ४, १, १४ = १) ...	४२३
रह्यमो (२, १, ४, १ = मे ४, १, २२ = १) ...	४६३
रह्यमो (२, १, १, ७ = मे ४, १, २२ = १) ...	४६६
रकथन (३, १, ४, ३ = मे ६, १, १० = १) ...	४६६
रकथमिन्द्राय (४, २, ४, ४ = मे ८, १, २४ = १) ...	४४३
रतस्थानो (२, १, १, ६ = मे ३, २, २१ = १) ...	४६८
रतममन्त्र (३, १, १, १ = मे ६, १, ६ - १ = १) ...	४४३
रदुत्यंजातवेदम (१, १, २, ११ = मे १, १, १६ = १) ...	४१६
रदुत्येमधुममाम (३, २, १, ८ = मे ०, १, ४ - ३ = ३) ...	४१६
रदुत्येमधुमयो (३, १, ३, ८ = मे ६, १, १३ = १) ...	४६०
रदुत्येमधुमयो (४, १, ४, ८ = मे ८, २, ३३ = १) ...	४६६
रदुत्येमधुमयो (३, १, ४, १ = मे ३, २, २४ - ४ = ३) ...	४०३
रदुत्येमधुमयो (३, १, ४, ४ = मे १, १, १४ = १) ...	४१३
रदुत्येमधुमयो (१, १, १, १ = मे १, १, १ - १ = १) ...	४१३
रदुत्येमधुमयो (२, १, १, ८ = मे ४, १, १४ = १) ...	४१३
रदुत्येमधुमयो (४, १, १, ८ = मे ११, १, २ - १ = १) ...	४१३
रदुत्येमधुमयो (२, १, ४, ८ = मे ४, १, १८ - १ = १) ...	४१३
रदुत्येमधुमयो (४, १, १, ८ = मे ११, १, २ = १) ...	४१३

[न]

	पृष्ठ
समयंशुवच (१, २, ५, ८=मे ४, २, १६=१)	५८२
समेयदिम्न (४, ०, ४, १०=मे १०, १, २२=१)	७७७
उवाचयससुष्टमः (५, २, २, ५=मे १२, १, २०=१)	८०२
कर्मासिचो (५, २, २, ८=मे १२, १, २४=१)	८०६
कर्तृउषु (१, २, १, ३=मे २, १, २६=१)	१८७
कृत्वंसाम (४, २, ३, १०=मे ८, २, ३३-३४=२)	७५१
कृत्स्नोतीतो (३, १, ३, ५=मे ६, १, १०=१)	४५५
एतोन्मिन्संखवासगृहं (४, २, १, ८=मे ८, १, ७-८=२)	७१४
एतोन्मिन्संखवाससखाय (४, २, ५, ७=मे १०, १, ८=१)	७८५
एदुसधीर् (४, २, ५, ५=मे १०, १, ५-६=२)	७८२
एनावोच्चग्नि (१, १, ५, १=मे २, १, ८-११=४)	१६७
एन्मिन्मिन् (४, २, ५, ६=मे १०, २, ७=१)	७८४
एन्मनोगधि (५, १, १, ३=मे १०, २, ३०=१)	८०७
एन्मपृष्ठ (३, १, ४, ८=मे ६, १, २४=१) ..	४७४
एन्मयाहि (४, २, १, ७=मे १०, १, १८=१)	७११
एन्मयाह्य (५, २, ३, ३=मे १२, १, ३०=१)	८१४
एन्मयानसि (२, १, ४, ५=मे ४, १, १-२=९) ..	३१३
एवाह्यसिवीर (२, १, ४, १०=मे ६, १, २५=१) ..	४७५
एवमखाय (५, २, १, २=मे ११, २, ३४-३८=५)	८८५
एवोडवाचपूवा (२, २, ४, ४=मे ५, १, ३५=१)	३८८
एवमवाहि (१, १, १, ७=मे १, १, १४-१५=२)	१०४
ओजसदस (२, २, ४, ८=मे ५, २, ५-६=२)	४०४
औषेभृमवन्मुचिन् (१, १, २, ८=मे १, १, ३१-३२=१) ..	११९
करसनाऊपीष्वा (२, २, ५, ६=मे ५, २, १५=१)	४१६
करवेद (४, १, १, ५=मे ८, १, १८=१) ..	६०२

[प]

कई ब्रह्मा (५, १, ५, ० = मे ११, १, १५-१० = ३)	...	...	पृष्ठ
कदाचनसरोर (१, १, ८ = मे ११, १, ११ = १)	...	...	८०८
कदावमो (३, १, ४, ६ = मे ६, १, २० = ११ = १)	...	...	६००
कदुप्रचेतसे (३, १, ४, २ = मे ६, १, १६ = १)	...	...	४६५
कयामयिष (१, २, ३, ५ = मे ५, १, १३-१५ = ३)	...	...	४८५
कविमयिष (१, १, २, १२ = मे १, १, १० = १)	...	...	१४१
कक्षपयस्विदो (४, २, ३, २ = मे ८, २, २२ = १)	...	...	०३७
कक्षमिन्द्रलावमो (३, २, ४, ८ = मे ०, २, २८-१८ = १)	...	...	५०५
कक्षनृनंपरीणी (१, १, २, १४ = मे १, १, २०-२१ = १)	...	...	५४४
कायमानोवना (१, १, ५, ८ = मे २, १, १०-११ = २)	...	...	१८०
कुष्ठकीवास (४, १, २, २ = मे ८, १, २८ = १)	...	...	६१४
कोषयुक्ते (४, १, ५, १० = मे ८, १, १० = १)	...	...	६८०
कलामहाचतुस्रं (५, १, ४, ५ = मे ११, २, ० = १)	...	...	८६१
कास्यप्रमो (२, १, ५, ८ = मे ४, १, २६-२८ = ३)	...	...	३३४
कक्षयके दधि (३, २, २, ८ = मे ०, २, ११-१३ = ३)	...	...	५५८
गन्धोषुको (२, १, ५, २ = मे ५, २, १०-११ = २)	...	...	४१०
गाय. कला (४, २, १, १ = मे ८, १, १४-१६ = ३)	...	...	६८४
गावप्रदावटे (२, १, २, ३ = मे ३, २, ६-७ = १)	...	...	१८१
ग्रावशिद्धा (१, १, २, ८ = मे ११, १, १०, -१३ = २)	...	...	८२३
गिरिण पाद्मि (३, १, १, २ = मे ५, २, २१ = १)	...	...	४१३
गृध्रेतदिन्दते (५, १, १, १ = मे १०, २, १८-२० = ३)	...	...	८०१
गौर्दधति (२, २, १, ५ = मे ४, २, ८-९ = १)	...	...	३४३
घृतवतीभुवनानाम् (४, २, ४, ८ = मे १०, १, १०-२१ = २)	...	...	०३१
चक्रसदस्यापला (४, १, ४, ८ = मे ८, २, ३३ = १)	...	...	६००
चक्रमाचक्ष्माक्षरा (१, १, ३, ८ = मे ११, १, ३१-३५ = ५)	...	...	८४८
चर्पचीधृतं (१, १, ४, ५ = मे १०, १, १५ = १)	...	...	३६४

[फ]

	पृष्ठं
शिवदण्डिगोस् (१, २, २ = गो २, १, ३५ - ३६ = २) ...	१८८
जम्बुद्वीप (४, १, ३, ५ = मे ८, २, ७ - ११ = ५) ...	६३०
जम्बुद्वीप (२, १, १, ५ = गो ६, १, २० = १) ...	२६६
जम्बुद्वीप (१, १, २, ५ = गो १, १, १५ - २६ = १) ...	११६
जम्बुद्वीप (१, २, ४, १० = गो २, २, २१ = १) ...	२४०
जम्बुद्वीप (३, १, ५, ४ = गो ६, १, ३३ - ३७ = ५) ...	४८५
जम्बुद्वीप (२, १, २, ३ = गो ३, १, २१ - ३३ = ३) ...	२०८
जम्बुद्वीप (२, १, २, ७ = गो ३, १, २८ = १) ...	२८४
जम्बुद्वीप (१, १, ३, १ = गो ३, २, १ - ४ = ४) ...	२८८
जम्बुद्वीप (४, १, ५, २ = गो १०, १, ३१ - ३४ = ४) ...	७८८
जम्बुद्वीप (१, १, ३, ८ = गो १, २, १४ = १) ...	१३०
जम्बुद्वीप (५, २, ३, ४ = गो १२, १, ३१ = १) ...	६१६
जम्बुद्वीप (२, १, ३, ६ = गो ३, २, १४ - १६ = ३) ...	२८८
जम्बुद्वीप (२, १, ३, ५ = गो ३, २, १० - १३ = ४) ...	२८६
जम्बुद्वीप (४, २, ५, २ = गो १०, १, २० - २० = ४) ...	७८५
जम्बुद्वीप (३, १, २, १ = गो ५, १, ३१ = १) ...	४३६
जम्बुद्वीप (३, १, ५, ६ = गो ६, २, ८ - ११ = ४) ...	४८३
जम्बुद्वीप (३, १, ५, ५ = गो ६, २, १ - ७ = ७) ...	४८८
जम्बुद्वीप (५, २, ३, १० = गो १२, १, ४९ = १) ...	६३४
जम्बुद्वीप (३, १, ३, ८ = गो ७, २, १० = १) ...	५५०
जम्बुद्वीप (५, १, २, ५ = गो १०, १, २८ = १) ...	८१०
जम्बुद्वीप (३, १, २, १० = गो ६, १, ५ = १) ...	४४८
जम्बुद्वीप (१, २, ३, ६ = गो ५, १, २६ - २७ = २) ...	२८६
जम्बुद्वीप (४, २, १, ६ = गो ८, २, १८ = १) ...	७२८
जम्बुद्वीप (४, १, ५, १ = गो ८, १, १ - २ = १) ...	६०२
जम्बुद्वीप (४, २, ४, ८ = गो १०, १, १८ = १) ...	७७१

[व]

वातीरासम्भम् (४, १, ५, १ = गे ८, १, ३ = १)	...	...	६७५
चिकद्र केवमद्विषो (५, २, ३, १ = गे १२, १, १० = १)	...	...	८०८
चत्यत्यत्रम् (४, १, ४, ४ = गे ८, १, २६ - १० = १)	...	...	६६०
चल्लो (१, १, ५, ८ = गे ६, २, १५ - १६ = १)	...	...	४८७
चल्लाम (५, १, १, ० = गे १, १, ० - ८ = १)	...	...	८२४
चल्लाम (१, १, ४, ० = गे १, १, ३६ = १)	...	...	१६०
चल्लोच्यन्ममोभिः (१, १, १, ८ = गे १, १, १२ - १३ = १)	...	...	१०९
चल्लोच्यन्ममोभिः (१, १, १, ० = गे २, १, ३१ - ३२ = ३)	...	...	१८१
चल्लोच्यन्ममोभिः (१, १, १, १ = गे १, १, ४ = १)	...	...	८६
चल्लोच्यन्ममोभिः (१, १, ५, ६ = गे ३, १, ० = १)	...	...	१५६
चल्लोच्यन्ममोभिः (३, २, १, ५ = गे ६, २, ३० = १)	...	...	५१०
चल्लोच्यन्ममोभिः (१, १, ४, ८ = गे २, १, १ - २ = १)	...	...	१६१
चल्लोच्यन्ममोभिः (४, १, २, ८ = गे ८, १, ३९ = १)	...	...	६१९
चल्लोच्यन्ममोभिः (२, १, ३, ६ = गे ४, १, ४ - १६ = ३)	...	...	१८८
चल्लोच्यन्ममोभिः (२, २, १, ६ = गे ६, २, ३१ - ३५ = ५)	...	...	५१२
चल्लोच्यन्ममोभिः (५, १, २, ५ = गे १८, १, ५ = १)	...	...	८९१
चल्लोच्यन्ममोभिः (४, १, १, ० = गे ८, १, ३० = १)	...	...	६०५
चल्लोच्यन्ममोभिः (१, १, १, ८ = गे १, १, १८ = १)	...	...	१०७
चल्लोच्यन्ममोभिः (४, १, १, १० = गे ८, १, २९ = १)	...	...	६१०
चल्लोच्यन्ममोभिः (३, १, ५, २ = गे ६, १, २८ - २८ = १)	...	...	४८१
चल्लोच्यन्ममोभिः (२, २, ५, ४ = गे ५, २, १८ = १)	...	...	४२०
चल्लोच्यन्ममोभिः (११, १, ४, ४ = गे १, २, ३१ = १)	...	...	१५५
चल्लोच्यन्ममोभिः (१, २, ४, ३ = गे १, २, ३० = १)	...	...	२१०
चल्लोच्यन्ममोभिः (१, २, ५, ४ = गे ३, १, ५ = १)	...	...	१५६
चल्लोच्यन्ममोभिः (५, १, १, ३ = गे ८, २, १० = १)	...	...	७१०
चल्लोच्यन्ममोभिः (१, १, २, २ = गे १, १, ११ = १)	...	...	११९
चल्लोच्यन्ममोभिः (३, १, ४, ६ = गे ६, १, ३१ = १)	...	...	४५६

[भ]

देवानामिदयो (१, १, ४. ४=मे ४. १, १८-२१=४)	३१
देवीयो (१, २, १, १=मे १, १, २४=१)	११
दीपोद्यागाद् (२, २, ४, ३=मे ५, १, ३४=१)	३१
घानांयन्त्ररक्षिणम् (३, १, ९, ७=मे ६, १, ९=१)	४६
नकिइन्द्रलद् (३, १, १, १०=मे ५, ९, ३०=१)	४३
नकिदेवा (२, २, ४, ९=मे ५, १, ३३=१)	३८
नकिष्टुर्गणा (३, २, १, १=मे ६, २, २०-२१=१)	५०
नतमंषो (५, १, ४, ८=मे ११, ९, १०=१)	८६
नतस्त्रसायया (२, १, १, ८=मे ९, १, २३=१)	९९
नलाष्टक्यो (४, १, १, ४=मे ८, १, १७=१)	६०
नमसो षष्ठ (१, १, ९, १=मे १, १, २०=१)	११
नसीमदेव (३, २, ३, ३=मे ७, १, ६=१)	५५
नक्षिचरसं (३, १, ५, ८=मे ७, १, २६-२७=१)	४६
नाकेस्तुपर्णम् (४, १, ३, ८=मे ८, २, १४=१)	६६
निजानस्थ (१, १, ३, ६=मे १, २, ११=१)	१३
निजामग्न (१, १, ५, १०=मे २, १, २९-३३=१)	१८
पञ्चमन्यमित (२, १, ९, ८=मे ३, २, २०=१)	३०
परिप्रधन्वोन्द्राय (५, १, ५, ११=मे ११, २, ११-१५=५)	८६
परिवाजपतिः (१, १, ९, १०=मे १, २, १५=१)	१९
पर्युषु प्रधन्व (५, १, ५, १=मे ११, २, १६-१८=३)	८६
पुवस्त्रसोमसन्वांस्तुदो (५, १, ५, ९=मे ११, २, १८-२०=२)	८७
पुवस्त्रसोमसन्वे (५, १, ५, ४=मे ११, २, २१-२२=२)	८७
पान्नामावो (१, २, २, १=मे ४, २, १६-१८=२)	३५
पावकानः (२, २, ५, ५=मे ५, २, १४=१)	४१
पादिगाश्चन्वसो (३, २, ५, ७=मे ८, १, ८-९=१)	५८
पादिनोषष्ठ (१, १, ४, २=१, १, २६-२८=३)	१५

[म]

पिबासुतस्य (३, १, ५, ७ = गे ६, २, १०-१४ = ३)	...	...	४२५
पिबासोममिन्द्र (५, १, १, ८ = गे १०, २, ३१ ३२ = २)	...	...	८१४
पुरासिन्दु (४, २, २, ८ = गे ८, २, २१ = १)	...	...	७३३
पुब्लादाशिर्वा (२, १, १, १ = गे ३, १, ८-१२ = ५)	...	...	२५८
प्रकेतुना (१, २, २, ८ = गे २, २, ६-७ = २)	...	...	२१३
प्रतियुद्धावम् (१, १, २, ८ = गे १, १, २७ = १)	...	...	११८
प्रतिप्रियतमं (५, १, ३, १० = गे ११, १, ३२ = १)...	...	...	८५९
प्रत्यग्रहस्य (१, २, ५, ५ = गे २, २, ६, ० = २)	...	...	२५५
प्रत्यग्रपिपीयते (४, २, २, १ = गे ८, २, ११-१३ = ३)	...	...	७१८
प्रत्यग्रदृष्टौ (४, १, १, १ = गे ८, १, २४ = १)	...	...	६११
प्रद्वौदामो (१, १, ५, ० = गे २, १, १८ = १)	...	...	१००
प्रवर्त्तिष्ठु भम् (४, २, ३, १ = गे ८, २, २२ = १)	...	...	७३४
प्रभुर्जयन् (१, २, ३, २ = गे २, २, ११ = १)	...	...	२२०
प्रसंक्षिप्य (२, १, २, १ = गे ३, १, २६-२८ = ४)	...	...	९०४
प्रसंदिने (४, २, ४, ११ = गे १०, १, २३ = १)	...	...	७०८
प्रसिन्धाय (३, २, २, ३ = गे ७, १, १६-१८ = ३)	...	...	५१०
प्रयोगाय (१, २, १, ४ = गे ६, १, २७ = १)...	...	...	१८८
प्रयोरिच्छिन् (४, १, २, १० = गे ८, १, ३४ = १)	...	...	६१५
प्रवर्त्तयत्युत्तरे (२, २, २, ४ = गे ७, १, २० = १)	...	...	५३१
प्रवर्त्तयत्युत्तरे (१, २, २, २ = गे ४, २, १६-१८ = ३)	...	...	७५८
प्रवर्त्तयत्युत्तरे (५, २, १, १० = गे १२, १, ८ = १)	...	...	८२५
प्रवोसचेमतयो (५, २, ३, ६ = गे १२, १, ३३ = १)	...	...	८११
प्रवोसचेमवृष्टे (४, १, ४, ६ = गे ८, २, ३०-३१ = २)...	...	...	६६५
प्रवोयकम् (१, २, १, ५ = गे २, १, १८ = १)	...	...	१८८
प्रसन्नजस्यस्य (१, २, ३, ६ = गे २, २, १६ = १)...	...	...	२१८
प्रसन्नजस्यस्य (२, १, ३, १० = गे ४, १, २१-२३ = ४)	...	...	३३०
प्रसन्नजस्य (२, १, २, २ = गे ३, १, २० = १)	...	...	२०६

[य]

प्रद्योताजातो (१, १, ४, ५ = मे १, १, १४-१५ = १) ...	...	२१५
प्रद्योतपर्व (१, १, १, १ = मे ४, १, १३-१४ = १) ...	...	२११
प्रातरग्निः (१, १, ४, ५ = मे १, १, १४ = १) ...	...	२४०
प्रेष्ठवो (१, १, १, ५ = मे १, १, ८-११, = १) ...	...	१०७
प्रेक्ष्यभीषि (५, १, ४, ५ = मे ११, १, १७ = १) ...	...	८४१
प्रेतुमन्त्रावस्थितिः (१, १, १, २ = मे १, १, १५ = १) ...	...	१८५
यणमन्त्रावस्थितिः (१, १, ४, ५ = मे ७, १, १२ = १) ...	...	५६८
युवकुक्षं (१, १, ४, ५ = मे ४, १, ६ = १) ...	...	४५४
युवदिन्नाय (१, १, १, ६ = मे ७, १, १२ = १) ...	...	५६३
युवद्विग्रे (१, १, ४, ५ = मे १, १, १८-२० = १) ...	...	१५६
युवद्वयोषि (१, १, ४, ८ = मे १, १, २८-२९ = १) ...	...	२४४
योधमन्त्रा (१, १, १, ६ = मे ४, १, १३ = १) ...	...	३३१
मन्त्राज्ज्ञानं (४, १, ३, ८ = मे ८, १, १५-१६ = १) ...	...	६४७
मन्त्राज्ज्ञानं (५, २, १, ३ = मे १२, १, १-२ = १) ...	...	८८७
मन्त्रावादिन्द्र (३, १, ४, ७ = मे ६, १, २२ = १) ...	...	४७९
मन्त्रोन्निवो (५, १, १, ३ = मे १२, १, १६-१७ = १) ...	...	८००
मन्त्रोन्निवो (५, १, ४, ४ = मे ११, १, ६ = १) ...	...	८६०
मन्त्रोन्निवो (१, १, ४, ८ = मे ५, १, २० = १) ...	...	३८०
मन्त्रोन्निवो (१, १, ४, ५ = मे ४, १, १६ = १) ...	...	२८२
मन्त्रोन्निवो (१, १, ४, १० = मे ४, १, १४ = १) ...	...	३२९
मन्त्रोन्निवो (१, १, ४, १ = मे ५, १, १९-२० = १) ...	...	३७७
मन्त्रोन्निवो (१, १, ४, ८ = मे ५, १, १७-१८ = १) ...	...	४१८
मन्त्रोन्निवो (१, १, ४, ८ = मे ८, १, ११-१२ = १) ...	...	५८४
मन्त्रोन्निवो (५, १, ४, ३ = मे ११, १, ५ = १) ...	...	६५८
मन्त्रोन्निवो (१, १, ४, ३ = मे ११, १, ५ = १) ...	...	५००
मन्त्रोन्निवो (१, १, ४, ८ = मे ७, १, १६-१७ = १) ...	...	५८८
मन्त्रोन्निवो (१, १, ४, ४ = मे ४, १, २०-२१ = १) ...	...	६१६

दीक्षा (१, १, २, ४=मे ३, १, ३४- ३४=२) ...	...	२८०
धी (१, २, २, ४=मे १, १, ३८-४०=०) ...	...	२०४
(४, १, ४, ४=मे १, १, २८-२८=२) ...	...	६६१
३, २, २, ४, २=मे ०, २, ३४-३६=२) ...	...	४८१
१ (२, १, ४, २=मे ३, १, २८-३८=१) ...	...	३१०
सेष्ठा (२, १, १, ८=मे ४, १, ४-४=२) ...	...	३३०
सपातसो (४, १, १, ४=मे १०, २, १०=१) ...	...	८०८
दभि (३, १, १, २=मे ४, १, २१=१) ...	...	४०४
इदधमे (४, २, ४, ८=मे १०, २, १२ १४=१) ...	...	०८८
॥ (२, २, ४, ४=मे ८, १, ८=१) ...	...	४८४
॥ (२, २, ४, १=मे ४, २, ८=१) ...	...	४०८
३, १, ४, ४=मे ८, १, ८-८=२) ...	...	६८१
सि (३, २, ३, २=मे ०, २, १-२=२) ...	...	४४६
इन्द्र (४, १, ४, ३=मे ८, १, ४=१) ...	...	६०६
स्वावष्टमचे (२, १, २, ८=मे ३, १, ३०=१) ...	...	३८३
म (२, १, ३, ४=मे ३, २, १०=१) ...	...	३०१
मावि (१, ४, ४, १=मे १, २, २२-२४=०) ...	...	१४०
मथामचे (२, २, ४, ४=मे ३, १, १८=१) ...	...	४६४
मिन्द्र (४, २, ४, ४=मे १०, २, १-४=४) ...	...	०८०
री (३, २, १, १०=मे ०, १, ८-८=४) ...	...	४२१
ष (२, १, ४, २=मे ३, २, २०=१) ...	...	३०८
राष (२, २, ४, ६=मे ८, १, ४-०=०) ...	...	४८८
विष (४, २, १, ४=मे ३, १, २८-२८=२) ...	...	३०४
माऊषीष्ठा (३, १, १, १०=मे ०, १, ३२=१) ...	...	४४२
प्राग (२, २, ४, ०=मे ०, २, २६-२०=६) ...	...	४०३
धावतम्लम् (४, १, १, ८=मे ८, २, २१-२१=२) ...	...	६११
मासो (४, १, १, ६=मे ८, १, १८=१) ...	...	६०४

यदिन्द्राहं (२, १, ९, ८ = मे ३, २, १८ — १८ = २)	...	...
यदिन्द्रोऽनुयद् (२, २, १, ४ = मे ४, २, ६ — ७ = १)	...	...
यदिदीरो (१, २, ४, ९ = मे २, २, २१ = १)	...	...
यदीवक्षन्त्याशवो (४, २, २, ५ = मे ८, २, १८ = १)	...	...
यदुदीरत (५, १, ३, ६ = मे ११, १, २८ = १)	...	...
यद्यावद्वन्द्र (३, २, ४, ६ = मे ७, २, २५ = १)	...	...
यद्वाउविशपतिः (२, १, २, ८ = मे ३, १, २६ = १)	...	...
यद्वाक्षिष्ठ (१, २, ४, ६ = मे २, २, २६ — २६ = २)	...	...
यद्वाङ्गावो (३, १, २, ४ = मे ५, २, २४ = १)	...	...
यलो नून (२, १, ३, ३ = मे ३, २, ५ = १)	...	...
यस्यताम्बुलं (५, १, १, २ = मे १०, २, २१ — २४ = ४)	...	...
यः इन्द्रभुजः (३, २, २, २ = मे ८, १, १३ — १५ = ३)	...	...
युष्माह्विष्टवः (४, १, १, ८ = मे ८, १, २२ = १)	...	...
येतेपन्थाश्चधो (२, २, ३, ८ = मे ५, १, २८ = १)	...	...
युष्मयोर्मतवसारं (२, २, २, ४ = मे ५, १, ६ — ८ = ३)	...	...
योनइदमिदं (५, १, २, २ = मे १०, २, २४ — ३५ = २)	...	...
योनिष्ठवन्द्र (४, १, ३, २ = मे ८, २, १ — २ = २)	...	...
योमोवतुष्यन् (५, १, ५, ५ = मे ८, १, ७ = १)	...	...
योरयिंवी (४, २, १, १० = मे ८, २, ८ — १० = २)	...	...
योरजावर्षणीनां (३, २, ४, १ = मे ७, २, १७ — १८ = २)	...	...
योविश्वाद्यतं (१, १, ४, १० = मे २, १, ४ — ७ = ४)	...	...
रायेष्मिन् सचे (१, २, ५, ३ = मे ३, २, ३ — ४ = २)	...	...
रेवतीनः (२, २, १, ८ = मे ४, २, १४ = १)	...	...
वयः सुपर्णा (४, १, ३, ७ = मे ८, २, १३ = १)	...	...
वयङ्गला (३, २, २, ८ = मे ७, १, २८ — ३१ = ५)	...	...
वयङ्गलेष्वपि (३, १, ४, ८ = मे ६, १, २२ = १)	...	...
वयमिन्द्राशवो (२, १, ४, ८ = मे ४, १, ६ — १० = ५)	...	...

॥ क्रीडपत्रम् ॥

(पश्यीति पृष्टस्तेष्टमेपङ्क्तौ निवेश्यम्)

चतुर्थाधिकरणमारचयति—^{११} “स्युरेकादशिना किं प्राप-
णीयोदयनीययोः । प्रत्येकमखिलाः किं वा विभज्याः स्वस्थायी,
रपि ॥ उद्देश्ययोः प्रधानत्वात् प्रत्येकं पश्योऽखिलाः । नोद्देश्यो
शतवङ्गागः शिष्टस्वामत्तितोऽन्तिमे ॥ द्वादशाङ्गे श्रूयते— “एका
दशिना प्रायणीयोदयनीययोरतिरात्र संस्थयोरतिरात्रयोरालभेर-
न्निति” तएते पञ्चएकादशापि प्रायणीयेऽहनि कर्त्तव्याः तद्यो-
दयनीयेऽपि सर्वे कर्त्तव्याः । कुतः ? प्रायणीयोदयनीययोर्द्वे-
श्वत्वेन प्रधान्यात्—प्रतिप्रधानं चाङ्गावृत्तेभ्यस्तत्वादिति पूर्व-
पक्षः । वचनान्तरेण विहितमामिकादशानां प्रकरणेन द्वाद-
शाङ्गत्वे सिद्धदेगाकाङ्क्षायां तान् पशून्दिश्य प्रायणीयोदय-
नीयो देशत्वेन विधीयेते । तत्र कुत उद्देश्यत्वम् ? कुतस्तरां
प्रधान्यम् ? कुतस्तमां पञ्चावृत्तिः ? एवं सति यथा—‘शतं
देवदत्तयज्ञदत्तयोर्विधीयताम्’-इत्यत्र देवदत्ते पञ्चाशद्विधीयते
यज्ञदत्ते पञ्चाशदिति विभागस्तथा प्रायणीये पञ्च पशव उदनीये
पञ्चेति विभागा युक्तः । पञ्चवशिष्ट एकः पशुरन्तिमः स
प्रत्यासन्नत्वा दन्तिमेऽहन्त्यद्वमानीये कर्त्तव्यः^{१२}—इति ॥

* मतेऽस्यादिते कविदपि पक्षकं नैतदधिकरणोद्देश्यमिह दृश्यते, तत्र चकः पाण्डित्य-
मेवात्र मूलमित्यनुनीयतेऽस्य सामविचारः प्रकृतत्वाच्च तथा पाण्डित्यम् ; परमेतस्मिन्
भगवन्तीमायुःकृत उपसंहृतिवचने (२५—६) द्विपठति परिगणनयुतेऽस्यापि विचारः
यामनदोषमङ्गुलान् पृष्टव्योऽहो ह इत्यवगम्य साकार्यमितीत्यर्थं लोकोक्तम् । स० ।

